साहित्यदर्पणम्।

श्रीविश्वनाथकविराजकृतम्।

श्रीरामचरणतर्कवागीशकृतव्याख्यामवलम्ब्य
बि, ए, उपाधिधारिणा पण्डितकुलपतिना
श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण
विरचितया व्याख्यया समुद्भासितम्।

तेनैव संस्कृतं प्रकाशितञ्च।

चतुर्थ संस्करणम्।

कलिकातानगर्य्याम्।
सिद्धेश्वरयन्त्रे
मुद्रितम्।

ई १८९५।

पण्डितकुलपतिः

श्रीजीवानन्दविद्यासागर वि, ए,

PANDIT JIBNNDA VIDYASAGARA B, A.

Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta.

साहित्यदर्पणधृतग्रन्थनामानि ।

अनर्घराघवः, आग्नेयपुराणं, आर्य्याविलासः, उदयनचरितं, उदात्तराघवः, कनकावतीमाधवः, कन्दर्पकेलिः, कर्णपराक्रमः, कर्पूरमञ्जरी, कादम्बरी, कामदत्ता, कुन्दमाला, कुम्भः, कुमारसम्भवः, कुवलयाश्वचरितं, कुसुमशेखरविजयः, कृत्यरावणः, केलिरैवतकं, क्रीड़ारसातलं, गृहवृत्तवाटिका, चण्डकौशिकः, चन्द्रकला, छलितरामः, जानकीराघवं, त्रिपुरदाहः, देवीमहादेवं, देशराजचरितं, धूर्त्तचरितं, नटकमेलकं, नर्म्मवती, नागानन्दः, नैषधचरितं, पञ्चतन्त्रं, पुष्पभूषितं, पुष्पमाला, प्रभावतीपरिणयः, प्रशस्तिरत्नावली, बालरामायणम्, बालचरितं, बिन्दुमती, विरुदमणिमाला, भाषार्णवः, भरतशास्त्रं, भिक्षाटनं, महाभारतं मायाकापालिकं, मालतीमाधवं, मालविकाग्निमित्रं, मुक्तावली, मुद्राराक्षसं, मेनकाहितं, मेघदूतं, ययातिविजयः, यादवोदयः, रघुवंशः, रङ्गदत्तं, रत्नावली, राघवविलासः, राघवानन्दः, राघवाभ्युदयः, रामचरितं, रामायणं, रामाभिनन्दः रामाभ्युदयः, रैवतमदनिका, लीलामधुकरः, बालिवधः, विक्रमोर्वशी, विष्णुपुराणं, विलासवती, वीरचरितं, वेणीसंहारः, शर्म्मिष्ठाययातिः, शाकुन्तलं, शारीरकमीमांसाभाष्यव्याख्यानं, शिशुपालवधः शृङ्गारतिलकं, समुद्रमथनं, सेतुबन्धः, हयग्रीववधः, हर्षचरितम् ।

साहित्यदर्पणधृतग्रन्थकृन्नामानि ।

अभिनगुप्तपादाः, अभिहितान्वयवादी, उदयनाचार्य्यः, कालिदासः, चण्डीदासः, चन्द्रशेखरः, चाणक्यः, दण्डी, धर्मदत्तः, नारायणः, ध्वनिकारः, पुरुषोत्तमः, भर्त्तृहरिः भोजः, महिमभट्टः, मुनिः, मुनीन्द्रः, राघवानन्दः, रुद्रटः, वक्रोक्तिजीवितकारः, वाचस्पतिमिश्रः, वामनः व्यक्तिविवेककारः, श्रीमल्लोचनकारः, श्रोत्रियजरन्मीमांसकः ।

साहित्यदर्पणस्य सूचीपत्रम्।

साहित्यदर्पणस्य सूचीपत्रम्।

साहित्यदर्पणस्य सूचीपत्रम्।

फ

साहित्यदर्पणस्य सूचीपत्रम्।

साहित्यदर्पणम्।

प्रथमः परिच्छेदः।

अवतरणिका।

ग्रन्थारम्भे निर्विघ्नेन प्रारिप्सितपरिसमाप्तिकामो वाङ्मयाधिकृततया वाग्देवतायाः साम्मुख्यमाधत्ते (क)।

(क) प्रणम्य परमात्मानं श्रीजीवानन्दशर्मणा।
साहित्यदर्पणव्याख्या विमलाख्या विरच्यते॥

अथ प्रथमकारिकायां सरस्वत्याराधनेन स्वार्थनिर्वाहप्रयुक्तिपरतां, प्रकटयितुमवतरणिकां ग्रन्थकृदाचष्टे ग्रन्थारम्भ इति। ग्रन्थस्य महावाक्यविशेषस्य आरम्भे आरम्भप्राक्काले आद्यकृतिरूपस्य आरम्भस्य मङ्गलाचरणाधिकरणत्वबाधादियं लक्षणा तत्प्रयोजनञ्च मङ्गलारम्भयोरव्यवहितत्वबोधः। केचित् तु आरम्भे भाविनि सतीत्यर्थः इत्याहुः तन्न तथा सति आरम्भप्राक्काल इति पदादिव आरम्भे भाविनि सतीत्यस्मादारम्भप्रागभावसमानकालीनत्वस्यैव बोधः न तु सदाचारपरम्परापरिप्राप्तस्य आरम्भाव्यवहितप्राक्कालीनत्वस्य, न च कालान्तरीयमङ्गलाचरणस्यापि अदृष्टद्वारा प्रकृतोपयोगित्वायोगित्वयोरव्यवहितत्वबोधोऽकिञ्चित्कर इति वाच्यं तस्य प्राशस्त्येनात्यन्तोपयोगित्वकल्पनात्। निर्विघ्नेन प्रतिबन्धकीभूतदुरदृष्टाभावद्वारा प्रारिप्सितस्य चिकीर्षाविषयस्य परिसमाप्तिः चरमवर्णपर्यन्तानुष्ठानं तत्कामो ग्रन्थकृदिति शेषः। वाङ्मयानि अष्टादशविद्याः वाक्छलाकामशास्त्रादीनि च तदधिकृततया तदध्यक्षतया वाग्देवतायाः सरस्वत्याः साम्मुख्यम् आराधनेन स्वार्थसाधनानुकूलत्वमाधत्ते करोति। अत्र प्रथमपुर-

मङ्गलाचरणम् ।

शरदिन्दुसुन्दररुचिश्चेतसि सा मे गिरां देवी ।
अपहृत्य तमः सन्ततमर्थानखिलान् प्रकाशयतु १(ख

पाभिधानं रामः स्वयं याचते जीवत्यहो रावण इत्यादिवत् काल्पनिकं भेद-मुररीकृत्य, अन्यथा अस्मत्कर्तृत्वेन उत्तमपुरुष एव स्यात् । न च वृत्तिकारकारिका-कारयोर्वास्तवो भेद इति वाच्यं रसस्वरूपं निरूपयिष्याम इति प्रतिज्ञातुर्वृत्ति-कारस्य कारिकया रसानिरूपणमसङ्गतं स्यात् ।

(ख) शरदिन्विति । सा वेदागमप्रसिद्धा सह एन विष्णुना वर्त्तमाना वा (अकारो विष्णुरुद्दिष्ट इत्येकाक्षरकोषात्) गिरां देवी सरस्वती मम चेतसि वर्त्तमाना सती तमोऽज्ञानमपहृत्य विनाश्य अखिलान् सर्वान् अर्थान् वाच्य-लक्ष्यतात्पर्य्यव्यङ्ग्यरूपान् सन्ततं यदा यदा अर्थज्ञानमुपयुक्तं तदैव प्रकाशयतु प्रकटीकरोतु । यद्वा सन्ततमिति तम इत्यस्य विशेषणं निविड़मिति तदर्थः । सा कीदृशी ? शरदिन्दोरिव सुन्दरी अतिविशदा रुचिर्दीप्तिर्यस्याः सा तथा । शरदिन्दुरपि तमः ध्वान्तं विनाश्य अर्थान् वस्तूनि प्रकाशयतीत्युपमा । वाङ्म-याधिकृतत्वव्याख्यापनाय गिरां देवीत्यनेन सरस्वत्या उपन्यासः । अथवा देवी दुर्गा मम गिरामर्थान् चेतसि व्युत्पित्सूनां हृदि प्रकाशयतु । सा कीदृशी ? शरदिन्दुसुन्दरः शिवः तत्र रुचिरभिलाषो यस्याः सा तथा अन्यत् समानम् । एतत्पक्षे वाङ्मयाधिकृतयेति कर्तृविशेषणम् । वाङ्मयाधिकृतः ग्रन्थकृदिति तदर्थः । स्वाग्देवताया इति गोपनीयदेवताया इत्यर्थः इष्टदेवताया गोप-नीयत्वमागमे सुप्रसिद्धम् । अत्र सेत्यनेन सरस्वत्याः श्रवणं चेतसि वर्त्तमानेत्य-नेन मननं ध्यानञ्च लभ्यते इति त्रिविधं सरस्वत्याराधनमत्रोक्तं तस्य विघ्ना-भावद्वारा प्रारिप्सितपरिसमाप्तिरेव फलं न तु विशिष्टं यथा निष्पापस्य ब्रह्म-लोकप्राप्तिरेव सन्ध्योपासनस्य फलं न तु पापक्षयपूर्वकब्रह्मलोकप्राप्तिः । तदुक्तं, सन्ध्यामुपासते ये तु नियतं शंसितव्रताः । विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोक-मनामयमिति । यद्वा निर्विघ्नेन इति विघ्नाभावद्वारेत्यर्थम् । अभावश्च यथा-यथमत्यन्ताभावो ध्वंसश्च ग्राह्यः अत्यन्ताभावपक्षे अन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वरूपं जन्यत्वमादाय व्यापारत्वनिर्वाहः एतन्मते सर्वत्रैव विशिष्टफलवत्त्वमित्यर्थसम्भव इति सर्वं समञ्जसम् ।

अस्य ग्रन्थस्य काव्याङ्गतया काव्यफलैरेव फलवत्त्वमिति (ग)।

काव्यफलान्याह ।

चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि ।
काव्यादेव यतस्तेन तत्स्वरूपं निरूप्यते॥२॥ (घ)

चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हि काव्यतो रामादिवत् प्रवर्त्तितव्यं न रावणादिवदित्यादिकृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशद्वारेण सुप्रतीतैव (ङ)। उक्तञ्च—

(ग) प्रवृत्त्यङ्गं प्रयोजनवत्त्वं दर्शयति अस्येति प्रक्रम्यमाणस्येत्यर्थः। काव्याङ्गतया काव्यफलसाधनेऽप्रधानकारणतया काव्यफलैरिति धान्येन धनवान् इतिवद् अभेदे तृतीया काव्यफलाभिन्नफलवत्त्वमित्यर्थः। यथा दर्शपौर्णमासाङ्गानां प्रयाजादीनां दर्शपौर्णमासफलेनैव फलवत्त्वं तथास्यापीति भावः। ननु प्रयाजादीनामङ्गापूर्वजननद्वारा परमापूर्वे प्रत्युपकारः सम्भवतीति तत्र तथास्तु प्रकृते तु शास्त्रस्य काव्यगुणदोषादिज्ञापनोपयोगित्वेन चतुर्वर्गे प्रत्युपकारासम्भवात् कथं तत्साधनत्वमिति चेन्न काव्यं हि स्वरूपं न कारणं किन्तु ज्ञातिज्ञात्रन्यतरविषयतया इति अत्रास्योपकारः सम्भवतीति न कापि विप्रतिपत्तिः। ननु अस्य चतुर्वर्गातिरिक्तकाव्यगुणादिज्ञानरूपफलसत्त्वात् कथमेवकारार्थान्वय इति चेन्न फलवत्त्वमित्यत्र मतोः प्रशस्तार्थत्वेनोत्कृष्टफलपरत्वात्। एवञ्च चतुर्वर्गफलसाधनत्वज्ञापनेन अत्र लोकानां साभिनिवेशप्रवृत्तिर्भविष्यतीति भावः।

(घ) काव्यफलप्रदर्शनपुरःसरं काव्यस्वरूपनिरूपणं प्रतिजानीते चतुर्वर्गेति। चतुर्वर्गो धर्मार्थकाममोक्षा एव फलं सुखाद् अनायासात् अल्पधियां सुकुमारमतीनाम् अपिना परिणतबुद्धीनाञ्च एवकारेण वेदशास्त्रव्यवच्छेदः यत इति काव्यादित्यस्य विशेषणम्। एवञ्च प्राचीनसम्मतं नीरसकाव्यं चतुर्वर्गासाधनत्वात् न निरूपणीयमिति फलितम्। तेन आयासं विना चतुर्वर्गसाधनत्वेन तस्य काव्यस्य स्वरूपमिति स्वम् असाधारणं रूपम् इतरव्यावर्त्तको धर्मः लक्षणमित्यर्थः निरूप्यते ज्ञाप्यते।

(ङ) काव्यस्य चतुर्वर्गसाधनत्वमुपपादयति चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हीति। रामादिवत् रामादिनेव चतुर्वर्गकामेन पित्राज्ञापरिपालनादौ प्रवर्त्तितव्यं न राव-

"धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च।
करोति कीर्त्तिं प्रीतिञ्च साधुकाव्यनिषेवणमिति"। (च)

किञ्च। काव्यात् धर्मप्राप्तिर्भगवन्नारायणचरणारविन्दस्तवादिना। एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गे लोके च कामधुग् भवति इत्यादिवेदवाक्येभ्यश्च सुप्रसिद्धैव। अर्थप्राप्तिश्च प्रत्यक्षसिद्धा। कामप्राप्तिश्चार्थद्वारैव। मोक्षप्राप्तिश्चैतज्जन्यधर्मफलाननुसन्धानात्। मोक्षोपयोगिवाक्ये व्युत्पत्त्याधायकत्वाच्च (छ)। चतुर्वर्गप्राप्तिर्हि वेदशास्त्रेभ्यो

रामादिवदिति रावणादिनेव परदारहरणादौ न प्रवर्त्तितव्यम् इत्यर्थः। कृत्यं विहितं कर्म अकृत्यं निषिद्धं कर्म तयोः प्रवृत्तिनिवृत्ती यत्नविशेषौ तयोरुपदेशस्तज्जनकज्ञानं स एव द्वारं व्यापारः तेन। तथाहि काव्यात् विहितकर्मणि कर्त्तव्यताज्ञानं ततस्तत्र प्रवृत्तिः तदनुष्ठानं ततो धर्मः तस्मादर्थकामौ धर्मादर्थश्च कामश्चेत्यादिस्मरणात्। विहितकर्मफलत्यागात् निषिद्धाननुष्ठानाच्चापवर्गः। युक्तः कर्मफलत्यागात् शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीमिति स्मरणात् व्यापारे व्यापारिणो नान्यथासिद्धिरिति न्यायेन काव्यस्य धर्मादिजनकत्वमिति भावः।

(च) अत्र प्राचीनसंवादमाह उक्तञ्चेति। धर्मार्थकाममोक्षेषु तदुपायेषु वैचक्षण्यं विशिष्टज्ञानं कलासु नृत्यगीतादिचतुःषष्टिप्रकारासु साधुकाव्यस्य निषेवणं करणं ज्ञानञ्च।

(छ) ननु काव्यं कर्त्तव्यत्वाकर्त्तव्यत्वज्ञानद्वारा कृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्तौ प्रति कारणमास्तां धर्मादिं प्रति तु अन्यथासिद्धमेवेत्यत आह किञ्चेति काव्यादिति प्रात्यन्तचतुष्टयेनान्वेति। स्तवो गुणज्ञापनम् आदिना विष्णुजन्मादिज्ञापनं तद्द्वारेत्यर्थः एवञ्च काव्यान्तरमफलमत आह एक इति एकोऽपीत्यर्थः। सुप्रयुक्तः रसवत्तया रचितः सम्यक् ताद्रूप्येण ज्ञातः अत्र वाकारो बोद्धव्यः इत्यादिवाक्येभ्यः। सत्काव्यकृतिज्ञप्त्यन्यतरस्य धर्मसाधनत्वं श्रौतमिति भावः। प्रत्यक्षसिद्धेति धनिस्तवादिना कवीनां धनप्राप्तिर्लोकप्रसिद्धैवेत्यर्थः। कामप्राप्तिश्चेति काम्यते इति कामो विषयभोगः तस्य प्राप्तिः। धर्मादर्थस्ततः कामः कामात् सुखसमुन्नतिरिति स्मरणात्। एतज्जन्येति काव्यजन्येत्यर्थः। धर्मस्याननुसन्धानादेव तदधीनोत्पत्तिकयोरर्थकामयोरुत्पत्तिसम्भावनैव नास्तीति तयोरनुपादानम्।

नीरसतया दुःखादेव परिणतबुद्धीनामेव जायते। परमानन्दसन्दोहजनकतया सुखादेव सुकुमारबुद्धीनामपि पुनः काव्यादेव। ननु तर्हि परिणतबुद्धिभिः सत्सु वेदशास्त्रेषु काव्येषु किमिति यत्नः करणीय इत्यपि न वक्तव्यम्। कटुकौषधोपशमनीयस्य रोगस्य सितशर्करोपशमनीयत्वे कस्य वा रोगिणः सितशर्कराप्रवृत्तिः साधीयसी न स्यात्? किञ्च (ज)। काव्यस्योपादेयत्वमाग्नेयपुराणेऽप्युक्तम्।

"नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा।

यद्वा धर्मप्रधानं फलं तेन अर्थकामयोरपि संग्रहः अननुसन्धानादपारमार्थिकत्वेन साध्यत्वानिर्द्धारणात्। मोक्षोपयोगिवाक्यमुपनिषदादि तत्र व्युत्पत्त्याधायकत्वात् दृढतरज्ञानजनकत्वात्।

(ज) ननु काव्यादुपनिषदादिव्युत्पत्तिस्ततस्तदर्थानुष्ठानं ततो मोक्षप्राप्तिरित्यन्यथासिद्धितादवस्थ्यमेवेति चेत् सत्यम् उपनिषदादिज्ञानादपि मोक्षप्राप्तिरित्यभिप्रायेणास्येत्यापन्नम्। काव्यादेवेति एवकारव्यवच्छेद्यं दर्शयति चतुर्वर्गेति वेदाः ऋग्यजुःसामाथर्वाख्याः शास्त्राणि मीमांसादीनि। दुःखादेवेति सुखव्यवच्छेदः। परिणतबुद्धीनां वेदादिभ्यो धर्मप्राप्तिः सुखान्न भवति। सुकुमारमतीनान्तु दुःखादपि न भवतीति भावः। परमानन्दसन्दोहः रसास्वादसुखपरम्परा। अपिना परिणतबुद्धिसमुच्चयः। तथाच रसास्वादनार्थमपि प्रवर्त्तमानस्य कृत्याकृत्योपदेशपर्य्यवसन्नं सत्काव्यं चतुर्वर्गमपि जनयतीति भावः। ननु चतुर्वर्गार्थं प्रेक्षावन्तः वेदादीननादृत्य किमित्यनाप्तवाक्ये काव्ये प्रवर्त्तन्तामित्यभिप्रायेण शङ्कते नन्विति। तर्हि काव्यस्य चतुर्वर्गसाधनत्वस्वीकारे प्रयत्नश्चतुर्वर्गार्थमुद्यमः। काव्यात् तावत् रसास्वादो दुःखं विना धर्मादिप्राप्तिश्च भवति वेदादिभ्यस्तु दुःखेनैव धर्मादिप्राप्तिरेवेति वेदाद्यपेक्षया काव्यादर इति सर्वं समीचीनम्। एतदेव लौकिकदृष्टान्तेन द्रढयति कटुकेति। कटुकेति तिक्ताद्युपलक्षणं सितशर्करा अतिशुभ्रगुडविकारविशेषः तथा उपशमनीयत्वे प्रतिकार्य्यत्वे। ततश्च काव्यस्य अनाप्तवाक्यत्वेऽपि स्मृतिसदाचारवत् वेदानुमापकत्वेन प्रामाण्यमव्याहतमिति भावः। काव्यस्य सर्वोक्तिकमुपादेयत्वमुपपाद्य दार्ढ्याय तदुपपादयति किञ्चेति।

कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभेति"॥ (झ)

त्रिवर्गसाधनं नाट्यमिति च विष्णुपुराणे (ञ)।

"काव्यालापाश्च ये केचिद्गीतकान्यखिलानि च।

शब्दमूर्त्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मन इति"। (ट)

तेन हेतुना तस्य काव्यस्य स्वरूपं निरूप्यते। एतेनाभिधेयञ्च प्रदर्शितम्। (ठ)

तत् किं स्वरूपं तावत् काव्यमित्यपेक्षायां कश्चित् "तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापीति" एतच्चिन्त्यम् (ड)। तथाहि यदि दोषरहितस्यैव काव्यत्वाङ्गीकारस्तदा—

(झ) नरत्वमिति। लोके जगति नरत्वं मानवजन्म दुर्लभम् चशीतिलक्षयोनिभ्रमणान्ते तस्याधिगमादिति भावः। तत्र नरत्वे विद्या शास्त्रज्ञानं सुदुर्लभा अतिदुष्प्रापा। तत्र विद्यायामपि इत्यर्थः कवित्वं काव्यरचयितृत्वं दुर्लभं दुष्प्रापम्। यदि कोऽपि विद्वान् कथञ्चित् एकं द्वौ वा श्लोकौ रचयितुं शक्नोति किन्तु काव्यग्रन्थं प्रणेतुं नेत्याह शक्तिरिति। शक्तिः सामर्थ्यं काव्यकरणशानेषु इति भावः। सुदुर्लभा अतिदुरापेत्यर्थः। ततश्च बहुतरपुण्यसापेक्षता काव्यशक्तेरिति फलितम्।

(ञ) त्रिवर्गसाधनमिति। त्रयाणां वर्गः धर्मार्थकामा इत्यर्थः तस्य साधनं लाभोपाय इत्यर्थः नाट्यम् अभिनेयं नाटकादि इति चेति उक्तमिति पूर्वेणान्वेति।

(ट) पुनश्च काव्यस्योपादेयत्वमाग्नेयपुराणप्रमाणात् द्रढयति काव्यालापा इति। ये केचित् काव्यालापाः सरसशब्दार्थव्याहाराः अखिलानि समग्राणि गीतकानि सङ्गीतयः विद्यन्ते इति शेषः एते शब्दमूर्त्तिधरस्य वेदमयस्य महात्मनः विष्णोः नारायणस्य अंशाः स्वरूपविशेषा इत्यर्थः।

(ठ) तेन हेतुना चतुर्वर्गफलसाधनत्वेनेति भावः। अभिधेयञ्च अस्य ग्रन्थस्य चतुर्वर्गफलप्राप्तिरित्यनेन अभिहितं चकारात् प्रयोजनसम्बन्धावपीति भावः सम्बन्धश्चात्र प्रयोजनाभिधेययोः कार्यकारणभावरूप इति।

(ड) तदिति। अदोषौ वक्ष्यमाणदोषवर्जितौ सगुणौ वक्ष्यमाणगुणसमन्वितौ क्वापि पुनः अनलङ्कृती अलङ्कारशून्यौ वा अस्फुटालङ्कारौ शब्दार्थौ

"न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः
सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः ।
धिक् धिक् शक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा
स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः ?" ॥ (ढ)

अस्य श्लोकस्य विधेयाविमर्शदोषदुष्टतया काव्यत्वं न स्यात् प्रत्युत ध्वनित्वेनोत्तमकाव्यताऽस्याङ्गीकृता तस्मादव्याप्तिर्ल-

---

शब्दश्च अर्थश्च तौ अर्थविशिष्टशब्द इति भावः तत् काव्यमित्यर्थः। केचित्तु शब्दार्थोभयपर्य्याप्तत्वं काव्यस्येत्याहुः तन्न, तथा सति शब्दमात्रप्रत्यक्षत्वे काव्यं शृणोमीति न प्रयुज्येत व्यासज्यवृत्तिधर्मस्य लौकिकप्रत्यक्षे स्वाश्रयप्रत्यक्षस्य कारणत्वात्। एतत् लक्षणमिति यावत् चिन्त्यं विचार्य्यं दूष्यमिति यावत्।

(ढ) न्यक्कार इति। रावणोक्तिरियम्। मे मम यत् अरयः शत्रवः वर्त्तन्ते इति शेषः अयमेव अरिसद्भाव एव न्यक्कारः निकारः त्रिलोकाधिपते-र्विजितसर्वारेः शत्रुसद्भावस्य अनादरातिशयप्रतिपादनाय न्यक्कारत्वेन आरोपः। तत्रापि तेषु अरिषु सत्स्वपि असौ रामः तापसः तपस्विपक्षदास्य मम अरित्व-मिति द्वितीयो न्यक्कार इति शेषः। द्वेषातिशयख्यापनाय रामस्य अदःशब्देन निर्देशः न तु नाम्नेति बोध्यम्। सोऽपि तथाविधोऽपि अत्रैव लङ्कायामेव न तु दूरे स्थित इति शेषः राक्षसकुलं निहन्ति न तु निहतं कुत्रापि अवतिष्ठते नापि हि वि राक्षसान् नाशयति येन क्षमा स्यादिति भावः। रावणः जीवति अहो आश्चर्य्यम् एतादृशपरिभवेऽपि रावणस्य जीवनमसम्भवमिति भावः। प्रबोधित-वता प्रबुद्धेन बुधिर बोधने इत्यस्य भौवादिकस्य रूपमिदम्। यद्वा प्रबोधितं प्रबोधनमस्यास्तीति तथोक्तेन जागरितेनेत्यर्थः कुम्भकर्णेन किम्? न किमपि कार्य्यं साधितमिति भावः। शक्रजितं यः शक्रं जितवान् तं मेघनादमित्यर्थः धिक् धिक् इन्द्रजितापि न किमपि कार्य्यं साधितवान् इति पुनः पुनर्निन्दामि इत्यर्थः। स्वर्ग एव ग्रामटिका क्षुद्रग्रामः अल्पार्थे टीप्रत्ययः। तस्या विलुण्ठनेन वृथा उच्छूनैः बलदर्पितैः इत्यर्थः एभिः भुजैः बाहुभिः किंफला इति शेषः किम्? निष्प्रयोजना इमे बाहव इत्यर्थः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं, सूर्य्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितमिति लक्षणात्।

(ण) विधेयाविमर्शेति। विधेयस्य साध्यस्य अविमर्शः अप्राधान्येन निर्देशः

ष्टणदोषः। ननु कश्चिदेवांशोऽत्र दुष्टो न पुनः सर्वोऽपीति चेत्? तर्हि यत्रांशे दोषः सोऽकाव्यत्वप्रयोजको यत्र ध्वनिः स उत्तमकाव्यत्वप्रयोजक इत्यंशाभ्यामुभयत आकृष्यमाणं काव्यमकाव्यं वा किमपि न स्यात्। न च किञ्चिदेवांशं काव्यस्य दूषयन्तः श्रुतिदुष्टादयो दोषाः? किं तर्हि सर्वमेव काव्यम्। तथाहि काव्यात्मभूतस्य रसस्यानपकर्षकत्वे तेषां दोषत्वमपि नाङ्गीक्रियते। अन्यथा नित्यदोषानित्यदोषत्वव्यवस्थापि न स्यात् (ग)। यदुक्तं ध्वनिकृता।

ष एव दोषः तेन दुष्टतया दोषयुक्ततया। अत्र श्लोके विधेयस्य न्यक्कारस्य अनुवाद्यमनुक्त्वैव न विधेयमुदीरयेदित्युक्तनयेन रचनावैपरीत्यात् अप्राधान्येन निर्देशः तथा स्वर्गग्रामटिकेत्यत्र हृतात्वं विधेयं समासे गुणीभावात् अनुवाद्यताप्रतीतिकर इति द्विविधो विधेयाविमर्शो द्रष्टव्यः। इष्टापत्तौ दोषमाह प्रत्युतेति। प्रत्युत वैपरीत्ये ध्वनित्वेन वाच्यार्थादधिकचमत्कारिव्यङ्ग्यवत्तया वाच्यातिशयिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत् काव्यमुत्तममिति लक्षणात् अस्य श्लोकस्य उत्तमकाव्यता अङ्गीकृता स्वीकृता। अत्र ईर्ष्याजन्यस्वावमानेन रूपस्य निर्वेदाख्यस्य सञ्चारिभावस्य व्यङ्ग्यतया ध्वनित्वमवगन्तव्यम्। तस्मादुक्तदोषसद्भावेऽपि काव्यत्वाङ्गीकारात् अव्याप्तिः लक्ष्ये लक्षणागमनरूपा लक्षणस्य निरुक्तकाव्यलक्षणस्य दोषः। अंशाभ्याम् उभयतः दुष्टादुष्टभागाभ्याम् आकृष्यमाणं व्यावर्त्यमानम् इदं न्यक्कार इति पद्यम्। श्रुतिदुष्टादयः आदिशब्दात् अपुष्टत्वादिग्रहणम्। तथाहि तानेवार्थमवगच्छ इत्यर्थः। काव्यात्मभूतस्य काव्यस्य रसात्मकवाक्यस्य आत्मभूतस्य आत्मतां प्राप्तस्य रसस्य वक्ष्यमाणस्य शृङ्गारादिरूपस्य अनपकर्षकत्वे अपकर्षानाधायकत्वे तेषां श्रुतिदुष्टत्वादीनां दोषत्वमपि दोषावहत्वमपि न अङ्गीक्रियते। ननु दोषाः सर्वदैव दोषावहाः ते कदाचित् न दोषावहा इति कथमित्याशङ्क्याह अन्यथेति। अन्यथा वैपरीत्ये इत्यर्थः नित्यदोषाः च्युतसंस्कारतादयः अनित्यदोषाः श्रुतिदुष्टत्वादयः तेषां भावः तस्य व्यवस्था निर्द्धारणं न स्यात् न भवेत्। रसापकर्षकत्वेनैव श्रुतिदुष्टत्वादयो दोषतामावहन्ति तदा तु रसं नापकर्षयन्ति वा उत्कर्षयन्ति तदा ते न दोषाः। तस्मात् ते अनित्यदोषाः। च्युतसंस्कारतादयस्तु सर्वदैव रसमपकर्षयन्तीति ते नित्यदोषा इति भावः। अत्र तु विधेयाविमर्शदोषः रसा-

"श्रुतिदुष्टादयो दोषा अनित्या ये च दर्शिताः।
ध्वन्यात्मन्येव शृङ्गारे ते हेया इत्युदाहृताः"॥ (त)

किञ्चैवं काव्यं प्रविरलविषयं निर्विषयं वा स्यात्। सर्वथा निर्दोषस्यैकान्तमसम्भवात्। ननु ईषदर्थे नञः प्रयोग इति चेत् तर्हि ईषद्दोषौ शब्दार्थौ काव्यमित्युक्ते निर्दोषयोः काव्यत्वं न स्यात्। सति सम्भवे ईषद्दोषाविति चेत् एतदपि काव्य-लक्षणेऽवाच्यम्। रत्नादिलक्षणे कीटानुवेधादिपरिहारवत्। न हि कीटानुवेधादयो रत्नस्य रत्नत्वं व्याहन्तुमीशाः किन्तु उपादेयतारतम्यमेव कर्त्तुं तद्वदत्र श्रुतिदुष्टादयोऽपि काव्यस्य (थ)। उक्तञ्च।

पकर्षकतया सर्वमेव पद्यं दूषयन्तीति नास्यांशिकतेति फलितम्। उक्तमर्थं प्रमाणेन द्रढयति यदुक्तमिति।

(त) श्रुतिदुष्टादय इति। ये च श्रुतिदुष्टादयः अनित्याः असर्वकालिका दोषा दर्शिताः ते ध्वन्यात्मनि व्यङ्ग्यप्रधाने शृङ्गारे एव हेयाः त्याज्या इति उदाहृताः उक्ता एवकारो अन्यव्यवच्छेदकः तेन रौद्रवीरादिरसे उद्धतस्य वक्तुः श्रुतिकट्वादिकं गुण एव एतच्च उत्तरत्र स्फुटीकृतं ग्रन्थकृता।

(थ) ननु शब्ददोषाणां तेषां रसापकर्षका दोषा इति दोषसामान्यलक्षणप्रामाण्ये परम्परया रसदूषकत्वं त्वयापि वाच्यमत आह किञ्चैवमिति। एवं श्रुतिकट्वादीनां परम्परया दोषत्वाङ्गीकारे काव्यं भवदुक्तकाव्यलक्षणं प्रविरलविषयं स्वल्पलक्ष्यम् अविशेषापत्तौ निर्विषयमिति निर्लक्ष्यमित्यर्थः। एकान्तमत्यन्तम्। ननु यदि सर्वत्रैव दोषः सम्भवति तदा ईषद्दोषौ शब्दार्थौ काव्यमिति विवक्षणीयमित्यभिप्रायेणाह ननु ईषदर्थे नञ इति। यदि निपुणतरकविना निर्दोषं काव्यं रचयितुं शक्यते तदा तत्रातिव्याप्तिं दर्शयति तर्हीति नञ ईषदर्थस्वीकारे इत्यर्थः। सति सम्भवे इति तत्तद्दोषाणां मध्ये ईषद्दोषावेव शब्दार्थौ काव्यमित्यर्थः कश्चित् अल्पवद्दोषरहितावित्यर्थः मन्यते इति एतद्दूषयति एतदपीति अल्पवद्दोषरहितत्वमपीत्यर्थः रत्नादीति आदिपदेन सुवर्णादिपरिग्रहः कीटानुवेधादीत्यादिपदेन मलिनत्वादिपरिग्रहः परिहारो वर्जनम्।

"कीटानुविद्धरत्नादिसाधारण्येन काव्यता।
दुष्टेष्वपि मता यत्र रसाद्यनुगमः स्फुटः॥ (द)

किञ्च। शब्दार्थयोः सगुणत्वविशेषणमनुपपन्नम्। गुणानां रसैकधर्मत्वस्य "ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्य्यादय इवात्मनः" इत्यादिना तेनैव प्रतिपादितत्वात्। रसाभिव्यञ्जकत्वेन उपचारत उपपद्यत इति चेत् तथाप्ययुक्तम्। तथाहि, तयोः काव्यस्वरूपत्वेन अभिमतयोः शब्दार्थयोः रसोऽस्ति न वा? नास्ति चेत् गुणवत्त्वमपि नास्ति, गुणानां तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्। अस्ति चेत्? कथं नोक्तं रसवन्ताविति विशेषणम्। गुणवत्त्वान्यथानुपपत्त्या एतल्लभ्यत इति चेत्? तर्हि सरसावित्येव वक्तुं युक्तं न सगुणाविति। न हि प्राणिमन्तो देशा इति वक्तव्ये "शौर्य्यादिमन्तो देशाः" इति केनापि उच्यते। ननु शब्दार्थौ सगुणावित्यनेन गुणाभि-

---

दृष्टान्तं विघटयन् प्रकृतमुपपादयति न हीति। रत्नस्य रत्नादेः रत्नत्वं रत्नादित्वं व्याहन्तुं व्यावर्त्तयितुम् ईशाः समर्थाः। उपादेयतारतम्यम् उत्कृष्टाद् वैलक्षण्यमपकर्षमिति यावत् तद्वत् अत्र काव्ये वर्त्तमाना अपि श्रुतिदुष्टादयः काव्यस्य काव्यत्वं व्याहन्तुं नेशाः किन्तु उपादेयतारतम्यमेव कर्त्तुमित्यनेनान्वयः।

(द) अत्रार्थे प्रमाणमुपदर्शयति उक्तमिति। कीटानुविद्धः कीटक्षतः यः रत्नादिः तस्य साधारण्येन साम्येन यत्र स्फुटः सुव्यक्तः रसादीनाम् आदिपदेन रसाभासादयो गृह्यन्ते। अनुगमः उपालम्भः तत्र दुष्टेष्वपि काव्यता मता अङ्गीकृता अन्यत्रेति पाठे अदुष्टेषु इति तथैवार्थः। तथाचोक्ताव्याप्तितादवस्थ्यमेवात्र बोध्यम्।

(ध) इत्थम् अदोषाविति शब्दार्थविशेषणं दूषयित्वा सगुणाविति विशेषणं दूषयति किञ्चेति। न हि शब्दार्थेषु गुणानामवस्थानं रसेष्वेव तदवस्थानस्य स्वयं ये रसस्याङ्गिन इत्यनेन प्रतिपादितत्वादिति भावः। रसाभिव्यञ्जकत्वेन रसादिप्रकाशकत्वेन उपचारत; परम्परया उपपद्यते युज्यते सगुणत्वविशेषणमिति शेषः। तदन्वयेति तस्य रसस्य अन्वयः तत्सत्त्वे तत्सत्ता व्यतिरेकः तदसत्त्वे तद-

व्यञ्जकौ शब्दार्थौ काव्ये प्रयोज्यावित्यभिप्राय इति चेत्? न। गुणाभिव्यञ्जकशब्दार्थवत्त्वस्यापि काव्ये उत्कर्षमात्राधायकत्वं न तु स्वरूपाधायकत्वम् (ध)। उक्तं हि, "काव्यस्य शब्दार्थौ शरीरं रसादिश्चात्मा गुणाः शौर्य्यादिवद् दोषाः काणत्वादिवद् रीतयोऽवयवसंस्थानविशेषवत् अलङ्काराः कटककुण्डलादिवदिति"। एतेन "अनलङ्कृती पुनः क्वापीति" यदुक्तं तदपि परास्तम्। अस्य ह्यर्थः "सर्वत्र सालङ्कारौ क्वचित्तु अस्फुटालङ्कारावपि शब्दार्थौ काव्यमिति"। तत्र सालङ्कारशब्दार्थयोरपि काव्ये उत्कर्षमात्राधायकत्वात्। एतेन "वक्रोक्तिः काव्यजीवितमिति" वक्रोक्तिजीवितकारोक्तमपि परास्तम्। वक्रोक्तेरलङ्काररूपत्वात् (न)। यच्च क्वचिदस्फुटालङ्कारत्वे उदाहृतम्।

"यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपाः
ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढ़ाः कदम्बानिलाः।

सत्ता तयोरनुविधायित्वात् तदसद्भावशालित्वात्। अयं भावः यत्र यत्र गुणोऽस्ति तत्र तत्र रसोऽस्तीति अन्वयः। यत्र यत्र रसो नास्ति तत्र तत्र गुणो नास्तीति व्यतिरेक इति। गुणवत्त्वेति गुणवत्त्वस्य सगुणत्वस्य अन्यथानुपपत्तेः विना रसमस्थितेरित्यर्थः एतत् रसवन्ताविति विशेषणम्। उत्कर्षमात्राधायकत्वम् उत्कर्षमात्रजनकम्। स्वरूपाधायकत्वं स्वस्य रूपं स्वरूपं तस्य आधायकत्वं साधकत्वम्।

(न) उक्तमिति। रसादिरित्यादिपदेन रसाभासभावतदाभासभावशान्तिभावोदयभावसन्धिभावशबलत्वादीनां ग्रहणम्। गुणाः माधुर्य्यौजःप्रसादाख्याः वक्ष्यमाणाः। दोषाः श्रुतिदुष्टत्वादयः। रीतयः वैदर्भीगौड़ीपाञ्चालीलाटीप्रभृतयः। अलङ्काराः अनुप्रासोपमादयः। एतेन वक्ष्यमाणहेतुना परास्तं निराकृतम्। उत्कर्षमात्राधायकत्वात् न तु स्वरूपाधायकत्वमिति शेषः। एतेन उक्तहेतुना वक्रोक्तिः वक्रा विचित्रा उक्तिः वैचित्र्यमित्यर्थः।

सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ
रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते" ॥ (प)

(प) य इति। रेवातीरे कृतक्रीड़तया तत् स्थानं प्रति उत्सुकाया नायिकाया उक्तिरियम्। यः कौमारं हरति विवाहेन अपनयतीति कौमारहरः पतिः स एव वरः अभिमतः एतेन अभिमतस्य पत्युः सत्ता प्रतिपादिता। अथापि तत्तद्रतिकारणमस्तीत्यत आह ता एवेति। ता एव यासु तत्र क्रीड़ितं तत्सजातीया इत्यर्थः। उन्मीलिताभिर्विकसिताभिः मालतीभिः पुष्पतरुविशेषैः सुरभयः सौरभवाहिनः प्रशस्तम् ऊढं गतिर्येषां तादृशाः अनुकूलौ वहन् वायुरित्यादौ वहधातोर्गमनार्थता प्रसिद्धा। वायुगमनस्य प्राशस्त्यं मान्द्यम्। कदम्बानिलाः धूलिकदम्बवायवः चैत्रे तस्यैव सद्भावादिति भावः। केचित् तु कदम्बानिलाः कदम्बवनवाताः वनानिलानां प्रौढ़त्वेन वनवह्निभूतानां मान्द्योपलम्भात् उद्दीपकत्वेनाह प्रौढ़ा इति व्याचक्रुः। तन्न, तथात्वे कदम्बपर्य्यन्तानुधावनस्य निष्प्रयोजनकत्वात् अरण्यानिला इत्यनेनैव तदर्थलाभात् न च मालतीसम्बन्धेनैवानिलानां सौगन्ध्यलाभात् कदम्बसम्बन्धदर्शनं व्यर्थमिति वाच्यं विलक्षणसौगन्ध्यलाभाय तस्य सार्थकत्वात् यथा रमणीकमनीयकपोलतले परिपीतपटीरसैरलसः। अयमञ्चति पञ्चशरानुचरो नवनीपवनीभुवनः पवनः॥ नवेति नवपुष्पितेत्यर्थः। अत्र चन्दनसम्बन्धेन सौगन्ध्यलाभेऽपि विलक्षणसौगन्ध्यलाभाय कदम्बसम्बन्धवर्णनम्। सा चैव तदवस्थैव अस्मि भवामि वर्त्ते इत्यर्थः। तथापि तादृशसामग्रीसत्त्वेऽपि सुरतव्यापारलीलाविधौ निधुवनव्यापारविधानार्थं रेवायाः नर्मदायाः रोधसि तटे वेतसीतरुतले चेतः चित्तं समुत्कण्ठते तत्रैव विहर्त्तुमभिलषतीत्यर्थः। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम्। एतत् अस्फुटालङ्कारत्वस्य उदाहरणं चिन्त्यं विचार्य्य दूष्यमित्यर्थः। अत्र हीति विभावना विना हेतुं कार्य्योत्पत्तिरूपा विशेषोक्तिः सति हेतौ फलाभावरूपा ते मूलं यस्य तादृशस्य ताभ्यां निरूपितस्य इत्यर्थः सन्देहसङ्करालङ्कारस्य किमत्र विभावना भवति वा विशेषोक्तिरित्येवंरूपस्य अलङ्कारस्य स्फुटत्वं सुव्यक्तत्वं तथाहि उत्कण्ठायाः पत्याद्यभावरूपकारणं विनापि उत्कण्ठारूपकार्य्यकथनात् किमियं विभावना, वा उत्कण्ठाभावस्य कारणस्य पत्यादेः सत्त्वेऽपि फलरूपस्य उत्कण्ठाभावस्य अकथनात् विशेषोक्तिरिति सन्देहः स्फुटतयो प्रतिभाति। केचित् तु रेवातीरे कृतरङ्गतायाः नायिकायाः स्वगृहे सखीं प्रत्युक्तिरियं यः कौमारे अनूढावस्थायां हरतीति कौमारहरः जार इत्यर्थः

एतच्चिन्त्यम्। अत्र हि विभावनाविशेषोक्तिमूलस्य सन्देहसङ्करालङ्कारस्य स्फुटत्वम्। एतेन—

"अदोषं गुणवत् काव्यमलङ्कारैरलङ्कृतम्।
रसान्वितं कविः कुर्वन् कीर्त्तिं प्रीतिञ्च विन्दति"॥ (फ)

इत्यादीनामपि काव्यलक्षणत्वमपास्तम्। यत्तु ध्वनिकारेणोक्तं "काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति" तत् किं वस्त्वलङ्काररसादिलक्षणस्त्रिरूपो ध्वनिः काव्यस्यात्मा? उत रसादिरूपमात्रो वा? नाद्यः, प्रहेलिकादावतिव्याप्तेः। द्वितीयश्चेत्? ओमिति ब्रूमः (ब)। ननु यदि रसादिमात्ररूप एव ध्वनिः काव्यस्यात्मा तदा—

"अत्ता एत्थ णिमज्जइ एत्थ अहं दिअसअं पलोएहि।
मा पहिअ! रत्तिअंधअ! सेज्जाइं मह णिमज्जिहिसि"॥

इत्यादौ वस्तुमात्रव्यङ्ग्यत्वे कथं काव्यव्यवहार इति चेत्? अत्रापि रसाभासवत्तयैव ब्रूमः। अन्यथा "देवदत्तो ग्रामं

स एव हि वरः विलक्षणरतिसमर्थतया अभिमत इत्यर्थः एवञ्चात्र रसस्य प्रधानत्वान्नालङ्कारतेति काव्यप्रकाशकारोक्तौ रसस्य रसाभासस्य इत्यर्थः रतेरुपपतिगोचरत्वेन रसाभासस्यैव सम्भवादित्याहुः तन्न व्यञ्जकाभावादुपपतेरत्राभावात् वक्तृवैशिष्ट्यमेव व्यञ्जकमिति चेन्न वक्तुस्तादृशवैशिष्ट्ये मानाभावात् प्रत्युत स एव हि वर इत्यनेन उपपतिरतेरत्यन्तासम्भवित्वमुक्तम्। एतेन उक्तेन हेतुना।

(फ) अदोषमिति। अदोषं दोषशून्यं गुणवत् सगुणम् अलङ्कारैरलङ्कृतं सालङ्कारमित्यर्थः रसान्वितं काव्यं कुर्वन् कविः कीर्त्तिं यशः प्रीतिम् आनन्दञ्च विन्दति लभते। इत्यादीनां वचनानामित्यर्थः। एतेन निर्दोषस्य सगुणालङ्कारस्य काव्यस्य प्रशस्तता न तु अदोषादेः काव्यत्वाभाव इति सूचितम्।

(ब) ध्वनिकारोक्तं दूषयति यत्त्विति। काव्यस्य आत्मा स्वरूपाधायको धर्मविशेषः ध्वनिः व्यञ्जनारूपोऽर्थः इत्यर्थः। प्रहेलिकादौ तरुण्यालिङ्गितः कण्ठे नितम्बस्थलमाश्रितः। गुरूणां सन्निधानेऽपि कः कूजति मुहुर्मुहुरित्यादौ इत्यर्थः; अत्र किञ्चिदूनजलकलशरूपं वस्तुम्। ओमिति स्वीकरोमि इत्यर्थः।

यातीति" वाक्ये तदंशत्वस्य तदनुसरणरूपव्यङ्ग्यावगतेरपि काव्यत्वं स्यात्। अस्त्विति चेत्? न। रसवत एव काव्यत्वाङ्गीकारात्। काव्यस्य प्रयोजनं हि रसास्वादसुखपिण्डदानद्वारेण। वेदशास्त्रविमुखानां सुकुमारमतीनां राजपुत्रप्रभृतीनां विनेयानां रामादिवत् प्रवर्त्तितव्यं न रावणादिवदित्यादिकृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेश इति चिरन्तनैरप्युक्तत्वात् (भ)। तथाच आग्नेयपुराणेऽप्युक्तम्।

"वाग्वैदग्ध्यप्रधानेऽपि रस एवात्र जीवितमिति"। (म)

(भ) अत्ता इति। अत्ता अत्र निमज्जति अत्राहं दिवसे एव प्रलोकय। मा पथिक! रात्र्यन्धक! शय्यायामावयोर्निमङ्क्ष्यसीति संस्कृतम्। रात्र्यन्धकत्वेन कथितात्मानं पथिकं प्रति कस्याश्चित् नायिकाया उक्तिरियम्। हे रात्र्यन्धक! पथिक! अत्र अस्मिन् स्थाने अत्ता श्वश्रूः निमज्जति निमग्ना मृतप्राया इति यावत् स्वपितीत्यर्थः न शङ्काकारणमिति भावः अत्र अस्मिन् स्थाने अहं शये इति शेषः। दिवसे एव दिनमध्य एव प्रलोकय प्रकर्षेण पश्य आवयोः श्वश्र्वा मम च इत्यर्थः शय्यायां मा निमङ्क्ष्यसि। अत्र वस्तुमात्रव्यङ्ग्यत्वे स्वशय्यामात्रप्रवेशरूपस्य वस्तुन एव व्यङ्ग्यत्वे इत्यर्थः। रसाभासेति रतेरुपपतिविषयत्वात् अत्र शृङ्गारो रसः तद्वत्तयैव तद्विशिष्टत्वेनैवेत्यर्थः। अन्यथा अत्र शृङ्गाराभासरूपव्यङ्ग्यस्य काव्यत्वाधायकत्वास्वीकारे इत्यर्थः देवदत्त इति तथाच यथाकथञ्चिद् व्यङ्ग्यसद्भावे न काव्यव्यवहार इति भावः। नीरसस्य काव्यत्वास्वीकारे हेतुमाह रसास्वादेति रसास्वादसुखानां पिण्डं समूहः तस्य दानद्वारेण रसानुभवरूपसुखपरम्पराप्रदानेन इत्यर्थः। वेदशास्त्रविमुखानां काठिन्यात् तदर्थग्रहणासमर्थानामिति यावत् सुकुमारमतीनां मृदुबुद्धीनां विनेयानां शिक्षणीयानां राजपुत्रप्रभृतीनां गुणीभूतशब्दार्थेषु रसास्वादप्रधानेषु प्रथमं रसास्वादसुखोद्देशेन प्रवृत्तिस्ततः काव्यार्थानां कृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशपरतावधारणमिति भावः। चिरन्तनैः प्राचीनैः पण्डितैः इत्यर्थः।

(म) अत्रार्थे अग्निपुराणं प्रमाणत्वेनोपन्यस्यति तथेत्यादि। वाचां वैदग्ध्यं वैचित्र्यं प्रधानं यत्र तस्मिन् एवकारेण अलङ्कारादिव्यवच्छेदः। अत्र काव्ये रस एव जीवितं प्राणभूतः।

व्यक्तिविवेककारेणाप्युक्तं "काव्यस्यात्मनि अङ्गिनि रसादिरूपे न कस्यचिद्विमतिरिति" ध्वनिकारेणाप्युक्तम् । "न हि कवेरितिवृत्तमात्रनिर्वाहेणात्मलाभ इतिहासादेरेव तत्सिद्धेरित्यादि"। ननु तर्हि प्रबन्धान्तर्वर्त्तिनां केषामपि नीरसानां पद्यानां काव्यत्वं न स्यादिति चेत् ? न, रसवत्पद्यान्तर्गतनीरसपदानामिव पद्यरसे प्रबन्धरसेनैव तेषां रसवत्ताङ्गीकारात् । यत्तु नीरसेष्वपि गुणाभिव्यञ्जकवर्णसद्भावाद्दोषाभावादलङ्कारसद्भावाच्च काव्यव्यवहारः स रसादिमत्काव्यबन्धसाम्याद् गौण एव (य)। यत्तु वामनेनोक्तं "रीतिरात्मा काव्यस्येति" तन्न रीतेः सङ्घटनादिविशेषत्वात् । सङ्घटनायाश्च अवयवसंस्थानरूपत्वात् । आत्मनश्च तद्भिन्नत्वात् (र)। यच्च ध्वनिकारेणोक्तम् ।

"अर्थः सहृदयश्लाघ्यः काव्यात्मा यो व्यवस्थितः ।
वाच्यप्रतीयमानाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृताविति" ॥

तत्र वाच्यस्यात्मत्वं "काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति" स्ववचन-

(य) विमतिः विरोधः । इतिवृत्तं नीरसप्रबन्धः तन्मात्रस्य निर्वाहेण रचनेन आत्मलाभः आत्मनः स्ववाचककविसंज्ञाप्राप्तिः चरितार्थतेति यावत् इतिहासादेः भारतादेः । तत्सिद्धेः काव्यपदप्राप्तिसिद्धेः । तर्हि रसवत एव काव्यत्वस्वीकारे, पद्यानामित्युपलक्षणं पद्यं गद्यञ्च मिश्रञ्च तत् त्रिधैव व्यवस्थितमित्यनेन गद्यानामपि काव्यत्वस्वीकारात् । तेषां नीरसपद्यानां स्वव्यञ्जकप्रतिपादकत्वसम्बन्धेन रसवत्त्वमिति भावः ।

(र) वामनोक्तं दूषयति यत्त्विति । काव्यस्य आत्मा रीतिः वैदर्भ्यादिः । तन्न सङ्घटनाविशेषत्वात् रचनाभेदत्वात् सङ्घटनाया रचनाविशेषस्य च अवयवसंस्थानरूपत्वात् अवयवानां काव्यशरीराणां शब्दार्थानां संस्थानं समुचितस्थानेषु न्यासः तस्मात् ।

विरोधादेवापास्तम् (ल)। तत् किं पुनः काव्यमित्युच्यते।

वाक्यं रसात्मकं काव्यम् ॥ ३ ॥

रसस्वरूपं निरूपयिष्यामः। रस एवात्मा साररूपतया जीवनाधायकोऽस्य तेन विना तस्य काव्यत्वानङ्गीकारात्। रस्यत इति रस इति व्युत्पत्तियोगाद् भावतदाभासादयोऽपि गृह्यन्ते। तत्र रसो यथा—

"शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छनैः
निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम्।
विस्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं
लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता" ॥ (व)

(ल) पुनश्च ध्वनिकारोक्तं दूषयति यत्तेति। सहृदयानां सामाजिकानां श्लाघ्यः प्रशंसनीयः यः अर्थः काव्यस्य आत्मा व्यवस्थितः आत्मत्वेन निर्णीतः तस्य अर्थस्य वाच्यप्रतीयमानाख्यौ अभिधेयव्यङ्ग्यनामानौ उभौ भेदौ स्मृतौ कथितौ इति तत्र तयोर्वाच्यप्रतीयमानयोर्मध्ये वाच्यस्य अभिधेयस्य अर्थस्य आत्मत्वं स्वरूपाधायकत्वं काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति स्वस्य यत् वचनं पूर्वोक्तं तेन विरोधाद् विसंवादात् एव अपास्तं निराकृतम्। य एकत्र एकं व्यवस्थाप्य अन्यत्र तदन्यथा व्यवस्थापयति का तस्य वचने आस्थेति भावः।

(व) तत् तस्मात् उक्तमतानां सदोषत्वादित्यर्थः काव्यं किं पुनः किंस्वरूपमिति कथ्यते निरूप्यते वाक्यमिति। रसात्मकं वाक्यं काव्यम्। रस्यते आस्वाद्यते इति व्युत्पत्त्या रसशब्देन रसतदाभासभावतदाभासादयो गृह्यन्ते। रसमुदाहरति तत्रेति। शून्यमिति। वासगृहं शून्यं सख्यादिरहितं विलोक्य दृष्ट्वा बाला नवोढा वधूः शयनात् शय्यायाः किञ्चित् ईषत् पूर्वाङ्गेनेति भावः शनैः मन्दं निःशब्दं यथा तथा उत्थाय निद्राव्याजं कृतनिद्रामुपागतस्य सच्छलं निद्रितस्य पत्युः मुखं सुचिरं बहुक्षणं निर्वर्ण्य दृष्ट्वा विस्रब्धं निःशङ्कं यथा तथा परिचुम्ब्य जातपुलकां सलोमाञ्चां गण्डस्थलीं पत्युरिति शेषः आलोक्य दृष्ट्वा लज्जया नम्रं मुखं यस्याः तादृशी सती हसता प्रियेण पत्या चिरं चुम्बिता। अत्र शय्यायाः किञ्चिदुत्थानं प्रियजागरणे झटिति संवरणार्थम् उत्थाने शनैस्त्व

अत्र हि सम्भोगशृङ्गाराख्यो रसः। भावो यथा महापात्र-राघवानन्दसान्धिविग्रहिकाणाम्।

"यस्यालीयत शल्कसीम्नि जलधिः पृष्ठे जगन्मण्डलं
दंष्ट्रायां धरणी नखे दितिसुताधीशः पदे रोदसी।
क्रोधे क्षत्रगणः शरे दशमुखः पाणौ प्रलम्बासुरः
ध्याने विश्वमसावधार्मिककुलं कस्मैचिदस्मै नमः"॥

अत्र भगवद्विषया रतिर्भावः (श)। रसाभासो यथा।

"मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे पपौ प्रियां स्वामनुवर्त्तमानः।
शृङ्गेण च स्पर्शनिमीलिताक्षीं मृगीमकण्डूयत कृष्णसारः"॥

जागरणहेतुशब्दानुत्पत्त्यर्थं विश्रब्धत्वं निद्रानिश्चयार्थं वेदितव्यम्। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

(श) भावमुदाहरति भावो यथेत्यादि। यस्य शल्कः मत्स्यत्वक् तस्य सीम्नि एकदेशे जलधिः समुद्रः अलीयत लीनोऽभूत्। एतेन मीनावतारो दर्शितः। पृष्ठे जगन्मण्डलम् अलीयतेति सर्वत्रान्वेति। एतेन कूर्मावतारः प्रोक्तः। दंष्ट्रायां दशने धरणी पृथ्वी। एतेन वराहावतारः सूचितः। नखे दितिसुताधीशः हिरण्यकशिपुः। एतेन नृसिंहावतारः कथितः। पदे रोदसी द्यावापृथिव्यौ अलीयेतामिति वचनविपरिणामो बोद्धव्यः। एतेन वामनावतार उक्तः। क्रोधे क्षत्राणां राजन्यानां गणः। एतेन भार्गवावतारः प्रकटितः। शरे दशमुखः रावणः। एतेन रामावतारः सूचितः। पाणौ भुजे प्रलम्बः नाम असुरः। एतेन बलावतारः कथितः। ध्याने विश्वं जगत्। एतेन बौद्धावतारः प्रोक्तः। असौ तत्रवारि अधार्मिकाणां म्लेच्छानां कुलम्। एतेन कल्क्यवतारः कथितः। कस्मैचित् अनिर्वचनीयस्वरूपाय अस्मै देवाय इति शेषः नमः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्। अत्र भगवान् परमात्मा विषयो यस्यास्तादृशी रतिः अनुरागः भावः भावशब्दवाच्यः। सञ्चा-रिणः प्रधानानि देवादिविषया रतिरुद्बुद्धमात्रः स्थायी च भाव इत्यभिधीयते इति वक्ष्यमाणवचनात्।

अत्र हि सम्भोगशृङ्गारस्य तिर्य्यग्विषयत्वाद्रसाभासः। एवमन्यत् (ष)।

दोषाः पुनः काव्ये किं स्वरूपा इत्युच्यन्ते।

दोषास्तस्यापकर्षकाः॥ ४॥

श्रुतिदुष्टापुष्टार्थत्वादयः काणत्वखञ्जत्वादय इव देहद्वारेणेव शब्दार्थद्वारेण व्यभिचारिभावादेः स्वशब्दवाच्यत्वादयो मूर्खतादय इव साक्षात् काव्यस्यात्मभूतं रसमपकर्षयन्तः काव्यस्यापकर्षका उच्यन्ते। एषां विशेषोदाहरणानि वक्ष्यामः (स)। गुणादयः किंस्वरूपा इत्युच्यन्ते।

उत्कर्षहेतवः प्रोक्ता गुणालङ्काररीतयः॥ ५॥

(ष) रसाभासमुदाहरति रसाभासो यथेत्यादि। मधु इति। द्वौ रेफौ यस्य वाचकशब्दे इति व्युत्पत्त्या द्विरेफो भ्रमरः स्वां प्रियां भ्रमरीमित्यर्थः अनुवर्त्तमानः अनुसरन् सेवमान इति यावत् कुसुममेव एकमद्वितीयं पात्रं तस्मिन् मधु पपौ। कृष्णसारः मृगविशेषश्च स्पर्शेन प्रियस्पर्शसुखेन निमीलिताक्षीं मुद्रितनयनां मृगीम् अकण्डूयत गात्रकण्डूयनेन सिषेवे इत्यर्थः। उपेन्द्रवज्रावृत्तम्। रसाभासः अनौचित्यप्रवृत्तो रस इत्यर्थः शृङ्गारस्य उत्तमप्रकृतिकत्वात् अत्र तिर्य्यग्जातिगतत्वेन अनुत्तमप्रकृतिकत्वात् अनौचित्यमिति बोध्यम् अनौचित्यप्रवृत्तत्वे आभासो रसभावयोरिति वक्ष्यमाणवचनात्। अन्यत् भावाभासादिकमित्यर्थः।

(स) ननु दोषाणां काव्यलक्षणाघटकत्वात् परिहार्य्यत्वेऽपि तत्स्वरूपज्ञानस्य आवश्यकत्वात् तदाकाङ्क्षामुत्थापयति दोषा इति। तस्य रसस्य अपकर्षकाः लघयितारः। व्यभिचारिभावादेः वक्ष्यमाणानां व्यभिचारिभावानां निर्वेदादीनाम् आदिपदेन शृङ्गारादिरसपरिग्रहः। स्वशब्दवाच्यत्वादयः स्वशब्देन स्वप्रतिपादकशब्देन निर्वेदादिशब्देन वाच्यत्वम् अभिधेयत्वं कथनम् इत्यर्थः तत्प्रभृतयः।

गुणाः शौर्य्यादिवत् । अलङ्काराः कटककुण्डलादिवत् । रीतयोऽवयवसंस्थानविशेषवत् । देहद्वारेणेव शब्दार्थद्वारेण तमेव काव्यस्यात्मभूतं रसमुत्कर्षयन्तः काव्यस्योत्कर्षका उच्यन्ते । इह यद्यपि गुणानां रसधर्मत्वं तथापि गुणशब्दोऽत्र गुणाभिव्यञ्जकाः शब्दा रसस्योत्कर्षका इत्युक्तं भवतीति प्रागेवोक्तम् । एषामपि विशेषोदाहरणानि वक्ष्यामः । (ह)

इति श्रीमन्नारायणचरणारविन्दमधुव्रतसाहित्यार्णवकर्णधारध्वनिप्रस्थापनपरमाचार्य्यकविसूक्तिरत्नाकराष्टादशभाषावारविलासिनीभुजङ्गसान्धिविग्रहिकमहापात्रश्रीविश्वनाथकविराजकृतौ साहित्यदर्पणे काव्यस्वरूपनिरूपणं नाम प्रथमः परिच्छेदः ।

(ह) गुणादीनाह उत्कर्षेति । गुणाः अलङ्काराः रीतयश्च उत्कर्षस्य रसोद्दीपनस्य इति भावः हेतवः कारणानि । गुणानां रसधर्मत्वं शब्दार्थोत्कर्षणेन रसोत्कर्षकत्वमित्यर्थः ।

इति बि, ए, उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्द विद्यासागर भट्टाचार्य्येण विरचिता विमलाख्या साहित्यदर्पणप्रथमपरिच्छेदव्याख्या समाप्ता ।

द्वितीयः परिच्छेदः ।

वाक्यस्वरूपमाह ।

वाक्यं स्यात् योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः ॥१॥

योग्यता पदार्थानां परस्परसम्बन्धे बाधाभावः । पदोच्चयस्य एतदभावेऽपि वाक्यत्वे वह्निना सिञ्चतीत्यपि वाक्यं स्यात् । आकाङ्क्षा प्रतीतिपर्य्यवसानविरहः । स च श्रोतुर्जिज्ञासास्वरूपः । निराकाङ्क्षस्य वाक्यत्वे गौरश्वः पुरुषो हस्तीत्यादीनामपि वाक्यत्वं स्यात् । आसत्तिर्बुद्ध्यविच्छेदः । बुद्धिविच्छेदेऽपि वाक्यत्वे इदानीमुच्चरितस्य देवदत्तशब्दस्य दिनान्तरोच्चारितेन गच्छतीति पदेन सङ्गतिः स्यात् । अत्राकाङ्क्षायोग्यतयोरात्मार्थधर्मत्वेऽपि पदोच्चयधर्मत्वमुपचारात् । (क)

(क) उपोद्घातसङ्गत्या वाक्यं निरूपयति वाक्यमित्यादि । प्रकृतसिद्ध्यनुकूलचिन्ताविषयत्वमुपोद्घातः । प्रकृतञ्चात्र वाक्यलक्षणम् । पदोच्चयः पदसमुदायः । योग्यतामाह पदार्थानामिति । पदार्थानां सुप्तिङन्तानि पदानि तेषामर्थानां प्रतिपाद्यानां परस्परसम्बन्धे परस्परान्वये बाधाभावः अबाधकत्वं सद्भाव इत्यर्थः ततश्च तात्पर्य्यविषयीभूतसम्बन्धेन तन्निरूपकाणां पदार्थानाम् एकतरस्मिन् अपरपदार्थान्वयः योग्यता इति फलितम् । पाकादौ विद्यमानस्य वह्निकरणत्वस्य सेकादौ येन केनचित् सम्बन्धेन सद्भाववशात् वह्निना सिञ्चतीत्यादेर्वाक्यत्वप्रसक्तौ तद्वारणाय तात्पर्य्यविषयीभूतेति सम्बन्धविशेषणमवगन्तव्यम् । योग्यताव्यावृत्तिं दर्शयति पदोच्चयस्येत्यादि । एतदभावे निरुक्तयोग्यताविरहे इत्यर्थः । आकाङ्क्षामाह आकाङ्क्षेत्यादिप्रतीते पदार्थोपस्थितेः पर्य्यवसानम् अन्वयबोधजनकत्वेनेच्छाविरहः तद्विरहः तदभावः । नन्वेवमाकाङ्क्षापदस्य अभावबोधकत्वेन लक्षणापत्तिरित्यत आह स चेति । श्रोतुः जिज्ञासास्वरूपः ज्ञानेच्छारूपः यतोऽभावाभावः प्रतियोगिस्वरूप एव न तु अतिरिक्त इति भावः ।

वाक्योच्चयो महावाक्यम् ॥ ७ ॥

योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्त एव।

इत्थं वाक्यं द्विधा मतम् ॥ ८ ॥

इत्थमिति वाक्यत्वेन महावाक्यत्वेन च (ख)। उक्तञ्च।

पयसा सिञ्चतीत्यादौ पयसेति पदार्थस्य सिञ्चतीति पदार्थेन अन्वयबोधजनने श्रोतुरिच्छासम्भवेऽपि योग्यताविरहान्न वाक्यत्वमिति बोध्यं प्रतिपद्यैवमानञ्च क्वचित् स्वाभाविकत्वेन क्वचिज्जनितान्वयबोधजनकत्वेन भवति तत्रादिममाह निराकाङ्क्षस्येत्यादि। अत्र गौरश्व इत्यादिप्रथमान्तपदोपस्थितानां पदार्थानामभेदातिरिक्तसम्बन्धेनान्वयबोधोऽव्युत्पन्न इति श्रोतुरिच्छाविरहो जायते। अत्र अभेदसम्बन्धेन बाधसत्त्वेऽपि स्वत्वादिसम्बन्धेन बाधविरहरूपयोग्यतासद्भावेऽपि न वाक्यत्वमिति बोध्यम्। द्वितीयं यथा, विमलं जलं नद्याः कच्छे महिषश्चरतीति अत्र नद्या इति पदार्थोपस्थितेर्जलमिति पदार्थेनान्वयबोधे सति सिद्धे कच्छ इत्यनेन श्रोतुरन्वयबोधेच्छाविरहः। यदि पुनरुभयान्वयेच्छया प्रयुज्यते तदा नद्या इति काकाक्षिगोलकन्यायादनुषङ्गाद्वा कच्छ इत्यनेन सम्बन्धात् गृहीतवक्तृतात्पर्यस्य श्रोतुरुभयान्वयबोधेच्छा सम्भवतीति ध्येयम्। आसत्तिमाह आसत्तिरित्यादि बुद्धेः पदार्थोपस्थितेः अविच्छेदः अव्यवधानं व्यवधानञ्च कालबाहुल्येन प्रकृतानुपयोगिपदार्थोपस्थित्या च सम्भवति तत्रादिममाह बुद्धीति वाक्यत्वे वाक्यत्वस्वीकारे दिनान्तरेति अत्यन्तव्यवधानदर्शनार्थम्। सङ्गतिः सम्मिलनम्। द्वितीयं यथा, गिरिर्भुक्तमग्निमानिति पदार्थोपस्थितेर्व्यवधानम्। ननु आकाङ्क्षायोग्यते आत्मार्थधर्मौ कथं पदोच्चयधर्मत्वं लभेते इत्याशङ्क्याह अत्रेति। आकाङ्क्षायोग्यतयोः आत्मार्थधर्मत्वे यथाक्रमम् आत्मधर्मत्वे चापि पदोच्चयधर्मत्वम् उपचारात् परम्परया इत्यर्थः। परम्परा चात्र स्वजन्यज्ञानकत्वसम्बन्धस्वाश्रयोपस्थापकत्वसम्बन्धरूपा बोध्या। आसत्तेरपि उक्तरूपाया आत्मधर्मत्वात् एषैव रीतिरनुसरणीयेति ध्येयम्।

(ख) महावाक्यमाह वाक्योच्चय इति। वाक्यानाम् उच्चयः सङ्घातः महावाक्यम्। योग्यताद्यभावे महावाक्यत्वस्वीकारे वसुधा गृह्यतां गगनं वर्त्तते इत्येतयोः भिक्षुरुपवसति गृही भुङ्क्ते इत्येतयोः तथा [illegible] वसुधा गृह्यतां घटो वर्त्तते इत्येतयोरपि महावाक्यत्वं स्यादित्यत आह योग्यतेत्यादि।

"स्वार्थबोधसमाप्तानामङ्गाङ्गित्वव्यपेक्षया।
वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायत इति" ॥

तत्र वाक्यं यथा। "शून्यं वासगृहमित्यादि"। महावाक्यं यथा। रामायणमहाभारतरघुवंशादि (ग)। पदोच्चयो वाक्यमित्युक्तं तत् किं पदलक्षणमित्यत आह।

वर्णाः पदं प्रयोगार्हानन्वितैकार्थबोधकाः ॥ ९ ॥

यथा घटः। प्रयोगार्हा इति प्रातिपदिकस्य व्यवच्छेदः अनन्वितेति वाक्यमहावाक्ययोः। एकेति साकाङ्क्षानेकपदवाक्यानाम्। अर्थबोधका इति कचटतपानाम्। वर्णा इति बहुवचनमविवक्षितम् (घ)। तत्र।

(ग) उक्तार्थं प्रमाणेन द्रढयति स्वार्थेति। स्वार्थबोधेन समाप्तानां निराकाङ्क्षाणां वाक्यानाम् अङ्गाङ्गित्वव्यपेक्षया गुणप्रधानसद्भावेनाकाङ्क्षया पुनः संहत्य एकार्थप्रतिपादकत्वेन मिलित्वा एकवाक्यत्वं महावाक्यत्वं जायते। स्वार्थबोधसमाप्तत्वं पदोच्चयस्यापि बोद्धव्यम् अन्यथा शून्यं वासगृहं विलोक्य इत्यादिभागस्यापि वाक्यत्वापत्तिरिति ध्येयम्। वाक्यार्थानां गुणप्रधानभावेन वैशिष्ट्यादेकत्वे तत्प्रतिपादकत्वेन वाक्यानामप्येकत्वमिति भावः।

(घ) पदनिरूपणे प्रसङ्गसङ्गतिमुपपादयति पदोच्चय इत्यादि। वर्णाः स्वरव्यञ्जनरूपाः प्रयोगार्हाश्च ते अनन्वितैकार्थबोधकाश्चेति विग्रहः। नापदं शास्त्रे प्रयुञ्जीतेति निषेधात् विभक्तिरहितस्य न प्रयोगार्हतेत्यत आह प्रयोगार्हा इति प्रातिपदिकस्य नाम्नः एतदुपलक्षणं धातोरपि तस्यापि केवलस्याप्रयोगित्वादिति बोध्यम्। वाक्यमहावाक्ययोरिति व्यवच्छेद इत्यनेनान्वयः एवमग्रेऽपि। तयोरन्वितार्थबोधकत्वात् विशिष्टवाक्यार्थस्य विशेषणविशेष्यार्थातिरिक्तत्वेनैकत्वमित्यभिप्रायेणेदं लक्षणम् अन्यथा एकार्थबोधका इत्यनेनैव वारणे सिद्धे अनन्वितेत्युपादानं व्यर्थं स्यात्। साकाङ्क्षेति साकाङ्क्षाणाम् अन्वयबोधजनकानाम् अनेकेषां पदानां वाक्यानाञ्च व्यवच्छेद इत्यर्थः। तथाच अयोग्यानामनासन्नानां समुदायस्य अनन्वितार्थबोधकत्वेऽपि न पदत्वमित्यभिप्रायः। ननु एकवर्णद्विवर्णपदयोर्वर्णबहुत्वाभावादव्याप्तिरत आह वर्णा इति। ननु प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थ-

अर्थो वाच्यश्च लक्ष्यश्च व्यङ्ग्यश्चेति त्रिधा मतः ॥१०

एषां स्वरूपमाह।

वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया मतः।
व्यङ्ग्यो व्यञ्जनया ताः स्युस्तिस्रः शब्दस्य शक्तयः ॥११॥

ता अभिधाद्याः। तत्र सङ्केतितार्थस्य बोधनादग्रिमाऽभिधा। उत्तमवृद्धेन मध्यमवृद्धमुद्दिश्य "गामानय" इत्युक्ते

बोधकत्वं प्रत्ययानामिति नियमात् घटीयं कर्मत्वमित्याद्यन्वितार्थबोधकस्य घटमित्यादेः कथं पदत्वम्? न च शक्तिमत्पदमिति मतानुसारेण घटं घटत्वैकत्वमित्यपरम्। परं पदम् अनयोः प्रत्येकपदार्थोपस्थापकत्वेनान्वितार्थबोधकत्वमक्षतमिति वाच्यं तथा सति घटमित्यादेः पदसमुदायस्य वाक्यत्वं स्यात् न चेष्टापत्तिरेवं सति शून्यं वासगृहं विलोक्येत्यादि यद् वाक्योदाहरणं दत्तं तदसङ्गतं स्यात् तस्य तथाविधवाक्यसमुदायत्वेन महावाक्यतयैवोदाहर्त्तुमुचितत्वात्। न च प्रत्ययार्थातिरिक्तानन्वितैकार्थबोधकत्वं विवक्षणीयमिति वाच्यं तथापि अभेदसम्बन्धेन नीलाद्यन्वितोत्पलादिबोधकनीलोत्पलमित्यादिपदेषु मुख्यार्थान्वितबोधकेषु चावयविकत्वे चादिपदेषु च अव्याप्तेरनुद्धारात् समस्तस्य पदत्वास्वीकारे क्षीरोदधौ वसतीत्यादौ पदगतक्लिष्टत्वदोषोदाहरणमसङ्गतं स्यात् न चेतरपदार्थनिरपेक्षं यदन्वितं तद्भिन्नमन्वितमिह विवक्षणीयमिति वाच्यं तथात्वे ग्रामं गच्छेत्यादिसमुदायस्य कर्तृपदसापेक्षान्वितबोधकस्य पदत्वापत्तेः। एवमेकेति न सङ्गच्छते घटौ घटा इत्यादिद्विवचनान्तादिपदेषु अनेकार्थबोधकत्वेनाव्याप्तेः। न चैकेति एकजातीयेत्यर्थः इति वाच्यं धवखदिरपलाशा इत्यादौ युगपच्चन्द्रसूर्योपस्थापके पुष्पवन्ताविति पदे च अव्याप्तितादवस्थ्यात् अपि च पदघटकानां यावतां वर्णानामनन्वितैकार्थबोधकत्वमुत केषाञ्चित्, तत्र नाद्यः सुन्दरस्य देवदत्तस्य धनमित्यादौ विशेषणविभक्तेरनर्थकत्वात् सुन्दरस्येत्यादिपदे अव्याप्तेः। नापि द्वितीयः, वह्निना सिञ्चतीत्यादौ सर्वेषामनन्वितैकार्थबोधकत्वाभावेऽपि प्रत्येकं तथात्वसम्भवादतिव्याप्तेः। एवञ्च पदलक्षणमेवं वाच्यम् असमासाङ्गसुप्तिङन्तलोपयुक्प्रकृतिः पदम्। युक्तेन केवलप्रकृतेः, असमासाङ्गेत्यनेन पितुः स्वसेत्यादौ पूर्वावयवस्य राजदन्तेत्यादौ उभयोरपि प्रकृतिरित्यनेन वाक्यमहावाक्ययोर्व्यवच्छेदः। समासावयवस्य पदत्वास्वीकारे नीलोत्पलमित्यादिपदस्य वाक्यत्वं स्यात्।

तं गवानयनप्रवृत्तमुपलभ्य बालोऽस्य वाक्यस्य "सास्नादिमत्पिण्डानयनमर्थः" इति प्रथमं प्रतिपद्यते। अनन्तरञ्च "गां बधान अश्वमानय" इत्यादावावापोद्वाराभ्यां गोशब्दस्य "सास्नादिमानर्थः" आनयनशब्दस्य "चाहरणमर्थः" इति सङ्केतमवधारयति (ङ)। क्वचित् च प्रसिद्धपदसमभिव्याहारात् (च)। यथा—

(ङ) योग्यताघटकपदार्थानाह अर्थ इति पदप्रतिपाद्य इत्यर्थः। एषां वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यानामित्यर्थः। अभिधया बोध्यः अभिधाजन्यबोधविषय इत्यर्थः; अर्थबोधे शब्दस्य वृत्तीनाञ्च कारणत्वमिह विषयविषयिणोरभेदोपचाराद् बोध्यम्। कारणन्तु तद्वृत्तिज्ञानमेव शब्दस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य च शक्तयः अर्थबोधे सहकारिण्यः वृत्तयः। तत्र अभिधादिषु मध्ये सङ्केतितार्थस्य कोषव्याकरणादिनियन्त्रितस्य इत्यर्थः न तु सङ्केतग्रहविषयस्य अर्थस्य सङ्केतस्य अभिधाया अभिन्नत्वेन आत्माश्रयत्वापत्तेः। सङ्केतग्रहोपायान् व्यवहारादीनाह उत्तमेति। उत्तमवृद्धेन प्रयोजकप्रयोज्यभावप्रकटनाय वृद्धयोरुत्तममध्यमत्वकल्पनं बोध्यम् उत्तमेन वृद्धेन सङ्केतग्रहवता इति भावः। उपलभ्य बुद्ध्वा बालः अगृहीतसङ्केत इति भावः अस्य वाक्यस्य गामानयेत्यर्थः प्रथमं शक्तिग्रहात् प्राक् प्रतिपद्यते बुध्यते। आवापोद्वाराभ्याम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तथाहि गां बधानेत्यत्र गोपदं सास्नादिमत्पदार्थबोधः आनयपदव्यतिरेकेणाहरणपदार्थबोधाभावश्च। तथा अश्वमानय इत्यत्र गोपदव्यतिरेकेण सास्नादिमत्पदार्थबोधाभावः आनयपदसत्त्वेन आहरणपदार्थबोधश्चेति अन्वयव्यतिरेकौ बोध्यौ। सङ्केतम् अभिधां नाम शक्तिं सा च अतिरिक्तैव न तु अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छारूपा। ईश्वरमगणयतां पामरादीनामपि शब्दबोधदर्शनात् अतिप्रसङ्गाच्च। अतएव आधुनिकसङ्केतितानां मैत्रचैत्रादिपदानामपि सङ्केतः सङ्गच्छते। नात्र शौचव्यपगमे पिता नामधेयं कुर्य्यादिति शास्त्रात् सामान्यतश्चैत्रादीनामपीश्वरसङ्केतितत्वमिति वाच्यं तत्र तथागतिसम्भवेऽपि यादृच्छिकसङ्केतितडित्थडवित्थादिपदानां सङ्केतासङ्गतिप्रसङ्गात् तस्याश्च पदार्थेषु वैशिष्ट्यं नाम सम्बन्धः कल्प्यते, घटपदाभिधेयोऽयमित्यादिप्रतीतिबलादिति साम्प्रदायिकाः।

(च) क्वचिदिति। प्रसिद्धस्य गृहीतसङ्केतस्य पदस्य समभिव्याहारात् साहचर्य्यात् समीपोच्चारितत्वादिति यावत् प्रेक्षावद्भिः प्रायेण योग्यपदार्थोपस्था-

"इह प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबति" इत्यत्र (छ)।

क्वचिदाप्तोपदेशात्। यथा "अयमश्वशब्दवाच्यः" इत्यत्र। तत्र सङ्केतितमर्थं बोधयन्ती शब्दस्य शक्त्यन्तरानन्तरिता शक्तिरभिधा नाम।

सङ्केतो गृह्यते जातौ गुणद्रव्यक्रियासु च ॥१२॥

जातिर्गोपिण्डादिषु गोत्वादिका। गुणो विशेषाधानहेतुः सिद्धो वस्तुधर्मः। शुक्लादयो हि गवादिकं सजातीयेभ्यः कृष्णगवादिभ्यो व्यावर्त्तयन्ति। द्रव्यशब्दा एकव्यक्तिवाचिनो हरिहरडित्थडवित्थादयः। क्रियाः साध्यरूपा वस्तुधर्माः पाकादयः। एषु हि अधिश्रयणावश्रयणान्तादिपूर्वापरीभूतव्यापारकलापः पाकादिशब्दवाच्यः (ज)। एष्वेव हि

पक्वपदं समीपे युज्यते इत्यभिसन्दधानः प्रसिद्धपदान्वययोग्यपदार्थे शक्तिग्रहो भवतीति भावः। एवञ्च अशक्त्यार्थयोग्यतासत्त्वेऽपि वक्तृतात्पर्य्यविशेषस्यात्र हेतुत्वकल्पनान्न तत्र शक्तिग्रहः सङ्केतमवधारयतीति बोध्यम्। एवमग्रेऽपि।

(छ) इहेति। इह अस्मिन् प्रभिन्नकमलोदरे विकसितपद्ममध्ये मधुकरः भ्रमरः मधूनि पिबति। अत्र कमलमधु पिबति इत्येषां पदानामन्वययोग्यार्थकत्वज्ञानेन मधुकरपदस्य भ्रमर एव शक्तिग्रहः। मक्षिकादौ तादृशयोग्यतासत्त्वेऽपि वक्तृतात्पर्य्यविशेषज्ञानाभावात् न शक्तिग्रहः। कमलाभ्यन्तरे भ्रमर एव पिबतीति जानता जनेन कमलपदसमभिव्याहारात् मधुकरपदस्य सङ्केतो गृह्यते।

(ज) क्वचिदाप्तोपदेशादिति। आप्तस्य विश्वस्तस्य प्रामाणिकस्य इत्यर्थः उपदेशात् वचनात् एतदुपलक्षणं व्याकरणादयोऽपि शक्तिग्रहोपाया द्रष्टव्याः। तदुक्तं, शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोषाप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च। सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धा वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्तीति। दात्यादिशब्दानां दघाद्यन्तेषु शक्तिग्रहः व्याकरणात्। गोसदृशपिण्डदर्शनात् गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यार्थस्मरणे अयं गवय इत्युपमानात्। विनायके विघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपा इति कोषात्। आप्तवाक्यादिषु उदाहृतं स्वयमेव ग्रन्थकृता। वाक्यशेषाद् यथा—यवमयश्चरुर्भवति, वाराही उपानत्, वेतसकटे प्राजापत्यं विनोति इत्यादौ यववराहवेतसशब्दाः किं म्लेच्छयोगात् यवनाम्बवायसजम्बूनां वाचकाः

व्यक्तेरुपाधिषु सङ्केतो गृह्यते न व्यक्तौ। आनन्त्यव्यभिचार-दोषापातात् (भ)।

उतार्थाप्रयोगात् दीर्घशूकशूकरव्यञ्जनानामिति विप्रतिपत्तौ वसन्ते सर्वशस्यानां जायते पत्रशातनम्। मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः। वराहं गावोऽनुधावन्ति, अप्सुजो वेतस इति वाक्यशेषरूपवेदविरोधिनी म्लेच्छप्रतीतिः स्मृतिरिव वेदविरुद्धा हेया इत्याचार्य्यप्रयोगादेव दीर्घशूकादौ शक्तिग्रह इति। शक्तिः कविलवीनरूपः संस्कारविशेष इत्यादौ विवृतम्।

(भ) आनन्त्यव्यभिचारदोषप्रसङ्गभङ्ग्या व्यक्तिशक्तिवादमपहाय उपाधि-शक्तिवादमाह सङ्केत इति। द्रव्यं संज्ञाविषयः संज्ञा च द्विविधा चिरन्तनी आधुनिकी च। तत्राद्या हरिहरादिः, द्वितीया डित्थडवित्थादिः। गोपिण्डा-दिषु गोव्यक्त्यादिषु। सिद्धः नित्यः एतन्मते गुणानामपि नित्यत्वम् आविर्भाव-तिरोभावेन उत्पत्तिविनाशप्रतीतिविषयत्वम्। वस्तुधर्मो द्रव्यमात्रवृत्तिः। विशेषाधानहेतुत्वमुपपादयति। एषु साध्यरूपवस्तुधर्मेषु। एषु एव जात्यादिषु चतुर्षु मध्ये उपाधिषु धर्मेषु जातिगुणक्रियासु इत्यर्थः संज्ञाशब्दानां संज्ञायामेव सङ्केतग्रहः उपस्थाप्योपस्थापकभावेनाविनाभावाद्व्यक्तेराक्षेपश्च इत्याहुः तन्न संज्ञायाः शब्दानतिरिक्तत्वेन तस्य च उच्चारणभेदेन भिन्नतया निरुक्तदोषद्वयप्रस-ङ्गात् एवञ्च डित्थडवित्थादिकं व्यक्तिस्वरूपमेव न तु पदार्थान्तरमिति ध्येयम् आन-न्त्येति नानाव्यक्तिषु नानाशक्तिकल्पनायां गौरवम् आनन्त्यदोषः। ननु दृष्टव्यक्तिषु एव शक्तिग्रहः न तु अनन्तव्यक्तिषु अतः कुतो गौरवमित्याह व्यभिचारेति सङ्केतग्रह-काले अदृष्टव्यक्तावपि शाब्दबोधस्य कार्य्यस्य सत्त्वात् दृष्टव्यक्तिसङ्केतग्रहरूपकारणस्य असत्त्वाद् व्यभिचारदोष इति बोध्यं कार्य्यस्य कारणाभाववद्वृत्तित्वं व्यभिचार इति लक्षणात्। ननु गुणद्रव्यक्रियाणां प्रतिव्यक्तिभिन्नत्वेन आनन्त्यव्यभिचाराभ्यां कथं शक्तिग्रह इति चेन्न तन्मते गुणादीनामपि जातिवदेकत्वमेव भेदप्रतीतिस्तु आश्रयभेदादौपचारिकीति। एतदसहमानाश्च अन्ये जातावेव शक्तिरिति वदन्ति यथा काव्यप्रकाशे सङ्केतितश्चतुर्भेदो जात्यादिर्जातिरेव वेति। एतन्मते गवादौ गोत्वादिरिव शुक्लादौ शुक्लत्वादिः पाकादौ पाकत्वादिः डित्थादौ डित्थत्वादि-र्जातिरस्ति डित्थादीनां प्रत्यवस्थाकालभिन्नत्वेन भिन्नत्वाङ्गीकारात् तद्वृत्तिडित्थ-त्वादिजातिस्वीकारः। एवञ्च शुक्लत्वादिजात्याश्रयस्य शुक्लादिगुणस्य एवाक्षेपः पटादिपरत्वे तु लक्षणैवेति मन्तव्यम्। ननूपाधौ सङ्केतग्रहाङ्गीकारे विशेष्यं नाभिधा गच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेषणे इति न्यायात् गामानयेत्यादौ गोपदादिना कथं गवादेर्ग्रह इति चेन्न गवादेराक्षेपेण लाभात् तदुक्तं व्यक्त्यविनाभावात् तु

अथ लक्षणा ।

मुख्यार्थबाधे तद्युक्तो ययान्योऽर्थः प्रतीयते ।
रूढेः प्रयोजनाद्वासौ लक्षणा शक्तिरर्पिता १३(ञ)

ज्ञात्वा व्यक्तिराक्षिप्यते । यथा क्रियते इत्यादौ कर्त्ता करु इत्यादौ कर्मेत्यादि । आक्षेपो न अनुमानं व्याप्त्यादिज्ञानव्यतिरेकेण व्यक्तेरनुभवात् किन्तु स्मरणमेव गोत्वादिप्रकारकगवादिस्मरणाभावेन गोत्वादिविशिष्टशब्दानुपपत्तेः अतएवोक्तं जातिशक्तिं पदं व्यक्तिमेवानुभावयति स्मारयति चेति जातिशक्तमुपाधिशक्तमित्यर्थः ।

(ञ) अथेति । अभिधानिरूपणानन्तरमित्यर्थः लक्षणा निरूप्यते इति शेषः । मुख्यार्थबाधे इति मुख्यार्थस्य अभिधेयार्थस्य बाधे अन्वयानुपपत्तिग्रहे अत्र मुख्यार्थसम्बन्धग्रहे इत्यपि बोध्यं तेन विना लक्षणाया अग्राहकत्वात् उक्तञ्च सम्बन्धानुपपत्तिभ्यां शब्दलक्षणा इति . तद्युक्तः मुख्यार्थसम्बन्धीत्यर्थः मुख्यार्थासम्बन्धिनि लक्षणा नास्तीति सूचनाय एतत् । अन्यः मुख्यार्थतावच्छेदकातिरिक्तधर्मावच्छिन्नः मुख्यार्थभिन्न इत्यर्थस्तु न मनोरमः प्रयोजनाभावात् स्वार्थस्यापि बोधिकायामुपादानलक्षणायां रामोऽस्मि सर्वं सहे इत्यादि वक्ष्यमाणायां स्वार्थस्यैव दुःखसहिष्णुत्वेन बोधिकायां रामशब्दलक्षणायामव्याप्त्याधायकत्वाच्च अतएव कदली कदली-त्यादि अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यलक्षणामूलध्वनेरुदाहरणमपि सङ्गच्छते । अत्र द्वितीयकदल्यादिपदानां पौनरुक्त्यात् कदलीत्यादिना अन्वयमलभमानानां शैत्यादिना कदल्यादिरूपमुख्यार्थस्यैव बोधकत्वेन लक्षणास्वीकारात् । एवं पश्चिव-क्षयः कवयोऽन्ये कवयस्तु केवलं कवय इत्यत्र द्वितीयकविपदस्य काव्यजन्ययश-पूजाख्यातिभागित्वेन कवेरेवोपस्थानेऽपि लक्षणा । एवञ्च सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वेऽपि लक्षणा सम्भवति शक्यतावच्छेदकघटितविशिष्टधर्मस्यापि शक्यता-वच्छेदकातिरिक्तत्वस्वीकारात् यथा त्वामस्मि वच्मि इत्यादौ । रूढिः प्रसिद्धिः सा च भूरिप्रयोगरूपा तस्याः ज्ञानात् अवाचकशब्दः सप्रयोजनश्च इति सामान्यतः प्रयोजनज्ञानाद् वा प्रयोजनस्य विशेषज्ञानन्तु लक्षणाजन्यबोधानन्तरमेव भवतीति तस्य हेतुत्वमुपपन्नं प्रयोजनादित्युभयत्र पञ्चमीत्यन्ये । अत्र प्रागुक्तयोर्मुख्यार्थ-बाधमुख्यार्थसम्बन्धग्रहयोर्दण्डचक्रादिन्यायेन मिलितयोरेव कारणत्वं चरमयोश्च तृणारणिमणिन्यायेन प्रत्येकमेवेति विशेषज्ञापनाय विभिन्नविभक्त्या व्यवधानेन च तेषां निर्देशः । वक्तृतात्पर्ये हि लक्षणा तत्र अस्माच्छब्दान्मुख्यार्थसम्बन्धी बोध्य इति वक्तुरिच्छाविषयत्वम् । हेतवस्तु तस्या एव बोधकाः । तत्र निरूढ-

"कलिङ्गः साहसिकः" इत्यादौ कलिङ्गादिशब्दो देशविशेषादिरूपे स्वार्थेऽसम्भवन् यया शब्दस्य शक्त्या स्वसंयुक्तान् पुरुषादीन् प्रत्याययति यया, च "गङ्गायां घोषः" इत्यादौ गङ्गादिशब्दो जलमयादिरूपार्थवाचकत्वात् प्रकृतेऽसम्भवन् स्वस्य सामीप्यादिसम्बन्धसम्बन्धिनं तटादिं बोधयति सा शब्दस्यार्पिता स्वाभाविकेतरा ईश्वरानुद्भाविता वा शक्तिर्लक्षणा नाम। पूर्वत्र हेतू रूढ़िः प्रसिद्धिरेव। उत्तरत्र "गङ्गातटे घोषः" इति प्रतिपादनादलभ्यस्य शीतत्वपावनत्वातिशयस्य बोधनरूपं प्रयोजनम्। हेतुं विनापि यस्य कस्यचित् सम्बन्धिनो लक्षणेऽतिप्रसङ्गः स्यादित्यत उक्तम्। "रूढ़ेः प्रयोजनाद्वापीति" (ट)। केचित् तु "कर्मणि कुशलः" इति रूढ़ावुदाहरन्ति। तेषामयमभिप्रायः "कुशं

हेतुद्वयजन्यज्ञानविषयीभूय लक्षणया मुख्यार्थसम्बन्धी प्रत्याय्यते इति भावः। मुख्यार्थसम्बन्धिविरोधिन्यां व्यञ्जनायाम् एतादृशज्ञानविषयत्वाभावान्नातिव्याप्तिः।

(ट) उदाहरति कलिङ्ग इत्यादि। साहसिकत्वं चेतनधर्मः तस्य अचेतने देशे अन्वयानुपपत्तिं दर्शयति कलिङ्गादिशब्द इति असम्भवन् साहसिकाद्यन्वययोग्यमर्थमभिधातुमशक्नुवन् इत्यर्थः। प्रकृते घोषवासादौ असम्भवन् अभिधातुमशक्नुवन्। केचिदभिधां स्वाभाविकं व्यापारं वदन्ति तन्मतमनादृत्य लक्षणाया वैलक्षण्यमाह स्वाभाविकेतरेति। अन्ये तु ईश्वरेच्छाविषयत्वरूपामाहुस्तन्न ईश्वरानुद्भाविता ईश्वरेण अनुत्थापितेत्यर्थः। इदानीन्तनवक्तृभिरर्पितेति यावत्। प्रतिपादयतीति प्रतिपादनं वाक्यं तस्मात्। अलभ्यस्य मुख्यशब्दघटितवाक्येन अप्रतिपाद्यस्य इत्यर्थः तीरस्य विप्रकृष्टांशगतशीतत्वाद्यपेक्षया सन्निकृष्टांशगतशीतत्वादेराधिक्यमत्रातिशयः। एवञ्च अतिशीतेऽतिपावने तीरे घोष इति व्यञ्जनाजन्यबोधो लाक्षणिकशब्दप्रयोगस्य प्रयोजनमिति भावः। कश्चिन्नैव तु शक्तित इति लक्षणाया निषेध उक्तः। अशक्तितः रूढ़िप्रयोजनविरहात्। यथा, कमले चरणाघातं मुखं सुमुखि! तेऽकरोदित्यत्र निर्जितत्वं लक्ष्यते एषा नेयार्थलक्षणादोषतया वक्ष्यते। सा च कविप्रयोगानर्हत्वात् प्रकृतलक्षणस्य लक्ष्या न भवतीत्यव्याप्तिवारणाय चरमहेतुद्वयमुपन्यस्तं तदेव दर्शयति हेतुमिति रूढ़िप्रयोजनयोरन्यतरमित्यर्थः सम्बन्धिनो मुख्यार्थसम्बन्धिनः लक्षणे लक्षणायाम्।

लाति” इति व्युत्पत्तिलभ्यः कुशग्राहिरूपो मुख्योऽर्थः प्रकृतेऽसम्भवन् विवेचकत्वसाधर्म्यसम्बन्धसम्बन्धिनं दक्षरूपमर्थं बोधयति। तदन्ये न मन्यन्ते। कुशग्राहिरूपार्थस्य व्युत्पत्तिलभ्यत्वेऽपि दक्षरूपस्यैव मुख्यार्थत्वात्। अन्यद्धि शब्दानां व्युत्पत्तिनिमित्तमन्यच्च प्रवृत्तिनिमित्तम्। व्युत्पत्तिलभ्यस्य मुख्यार्थत्वे “गौः शेते” इत्यत्रापि लक्षणा स्यात्। “गमेर्डोर्” इति गमधातोर्डोप्रत्ययेन व्युत्पादितस्य गोशब्दस्य शयनकालेऽपि प्रयोगात् (ठ)।

(ठ) लाति गृह्णातीति व्युत्पत्त्या प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनया लभ्यः प्रतिपाद्यः। प्रकृते कर्णेनीत्यनेनान्वये असम्भवन् योग्यतामलभमानः। दक्षरूपस्यैव इत्येवकारेण कुशग्रहणव्यवच्छेदः। अत्र हेतुमाह अन्यद्धीति व्युत्पत्तिलभ्यार्थप्रतीतौ प्रकारीभूतो धर्मः व्युत्पत्तिनिमित्तं यथा गोशब्दस्य गमनकर्तृत्वं सङ्केतग्रहे प्रकारीभूतो धर्मः। प्रवृत्तिनिमित्तं शक्यतावच्छेदकं यथा गोत्वजातिः। शब्दानां व्युत्पत्तिनिमित्तस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तमिति न नियमः। पाचकादिशब्दस्य द्वयोरैक्यसत्त्वेऽपि गवादिशब्दस्य व्यभिचारात् प्रकृते तु कुशग्राहित्वरूपव्युत्पत्तिनिमित्तस्यानेकपदार्थघटितत्वेन गुरुत्वात् तदपेक्ष्य लघुना दक्षत्वरूपाखण्डोपाधिनैव सङ्केतग्रहः। ननु रूढिवत् व्युत्पत्तिरपि पदार्थोपस्थापिकेति रूढिविषयस्यैव व्युत्पत्तिविषयस्य मुख्यत्वमास्तामिति चेन्न रूढ्या प्रतिबद्धाया व्युत्पत्तेः पदार्थोपस्थापकत्वासम्भवात्। तदुक्तं भट्टैः, लब्धात्मिका सती रूढिर्भवेद् योगापहारिणी। कल्पनीया तु लभते नात्मानं योगबाधत इति। लब्धात्मिका जनितपदार्थोपस्थापिका कोषपरम्पराप्रसिद्धा सती अनादिसिद्धा योगापहारिणी व्युत्पत्तिलभ्यार्थस्य प्रतिबन्धिका कल्पनीया लाघवप्रतिसन्धानाभिरिदानीन्तनैरुद्भावनीया आत्मानं पदार्थोपस्थितिं न लभते न जनयति। योगबाधतः योगे बाधनात् रूढेस्तस्याः पदार्थोपस्थापकत्वस्य च कल्पनामपेक्ष्य कृतयोगस्यैव पदार्थोपस्थापकत्वमात्रं कल्प्यते इति भावः। मुख्यार्थत्वे मुख्यार्थत्वस्वीकारे शयनकाले गमनकर्तृत्वरूपमुख्यार्थबाध इति भावः। यदि पुनः इषादिशब्दानां रूढेः प्रायिकत्वं कल्प्यते तदा निषङ्गे सायकाः सन्तीत्यादौ लक्षणापत्तिर्दोषो द्रष्टव्यः षोऽन्तकर्मणीति षोधातोर्ण्वुल्प्रत्ययनिष्पन्नस्य सायकशब्दस्य विनाशाभावकालेऽपि प्रयोगादिति।

तद्भेदानाह।

मुख्यार्थस्येतराक्षेपो वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये।
स्यादात्मनोऽप्युपादानादेषोपादानलक्षणा ॥१४॥

रूढावुपादानलक्षणा यथा। "श्वेतो धावति"।

प्रयोजने यथा। "कुन्ताः प्रविशन्ति"। अनयोर्हि श्वेतादिभिः कुन्तादिभिश्च अचेतनया केवलैर्धावनप्रवेशनक्रिययोः कर्त्तृतयाऽन्वयमलभमानैरेतत्सिद्धये आत्मसम्बन्धिनोऽश्वादयः पुरुषादयश्चाक्षिप्यन्ते। पूर्वत्र प्रयोजनाभावाद्रूढिः। उत्तरत्र कुन्तादीनामतिगहनत्वं प्रयोजनम्। अत्र च मुख्यार्थस्य आत्मनोऽप्युपादानम्। लक्षणलक्षणायान्तु परस्यैव उपलक्षणमित्यनयोर्भेदः। इयमेव "अजहत्स्वार्था" इत्युच्यते (ङ)।

(ङ) लक्षणाया विशेषलक्षणमाह मुख्यार्थस्येति। वाक्यार्थ इति सप्तम्यर्थो घटकत्वं ततश्च मुख्यार्थस्य वाक्यार्थे अन्वयसिद्धये वाक्यार्थघटकान्वयबोधाय यथा इत्या इतरस्य शक्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मावच्छिन्नस्य आक्षेपः प्रत्ययः सा उपादानलक्षणा स्यात्। संज्ञाबीजमाह आत्मनोऽपीति मुख्यार्थस्यापीत्यर्थः उपादानात् प्रत्यायनात् मुख्यार्थविषयिणी प्रतीतिरुपादानम्। एषा उपादानलक्षणा। यद्वा उपादीयते मुख्यार्थोऽपि प्रतीयते अनेनेत्युपादानं तन्नाम्नी लक्षणा उपादानं लक्षणञ्च इत्युक्ता शुद्धैव सा द्विधेति काव्यप्रकाशे तन्नामप्रसिद्धा। अत्र वाक्यार्थ इत्यनेन तात्पर्य्यविषयीभूतो वाक्यार्थो ग्राह्यः। अन्यथा इदमनर्थकं छत्रिणो यान्तीत्यत्र छत्रिगमनकर्त्तृत्वरूपवाक्यार्थे छत्रान्वयबोधस्य मुख्यार्थाक्षेपं विनापि सम्भवनाप्तिः तात्पर्य्यविषयस्य छत्रिच्छत्रिभिन्नोभयनिष्ठगमनकर्त्तृत्वरूपवाक्यार्थस्य घटको य उभयान्वयः तद्बोधाय मुख्यार्थस्याक्षेपो युज्यते। कदली कदलीत्यादावुपादानलक्षणासंग्रहाय शक्यतावच्छेदकातिरिक्तेति अत्र क्वचित् मुख्यार्थ एव धर्मान्तरेण प्रतीयते यथा कदली कदलीत्यादौ द्वितीयकदलीपदं शैत्यरूपधर्मान्तरेण कदलीमेव बोधयति। क्वचित् मुख्यार्थस्ततिरश्च धर्मान्तरेण प्रतीयते यथा काकेभ्यो रक्ष्यतामन्नमित्यत्र काकपदेनान्नोप-

अर्पणं स्वस्य वाक्यार्थे परस्यान्वयसिद्धये।
उपलक्षणहेतुत्वादेषा लक्षणलक्षणा ॥ १५ ॥ (ढ)

रूढिप्रयोजनयोर्लक्षणा यथा। "कलिङ्गः साहसिकः" "गङ्गायां घोषः" इति च। अनयोर्हि पुरुषतटयोर्वाक्यार्थे-ऽन्वयसिद्धये कलिङ्गगङ्गाशब्दावात्मानमर्पयतः। यथा वा।

"उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते
सुजनता प्रथिता भवता परम्।

घातकत्वेन काककुक्कुरमार्जारा लक्ष्यन्ते अत्र प्रयोजनाभावात् रूढिः। छत्रिणो यान्तीत्यादौ छत्रिसार्थवाहित्वेन छत्रिणस्तदभिन्नाश्च प्रतीयन्ते छत्रिणां बाहुल्य-मत्र प्रयोजनम्। क्वचिच्च मुख्यार्थविशिष्टः प्रतीयते यथा श्वेतो धावति कुन्ताः प्रविशन्तीति। ननु काकेभ्यो रक्ष्यतामन्नमित्यादावन्वयानुपपत्तिरेव नास्तीति कथं लक्षणा इति चेन्न तात्पर्यविषयस्यान्वयस्य मुख्यतावच्छेदकरूपेणा-निर्वाहेऽन्वयानुपपत्तिरित्यस्य विवक्षणात् काकेभ्यो रक्ष्यतामन्नमित्यादौ काककुक्कुर-मार्जाराणामन्नरक्षणान्वयश्च काकत्वरूपमुख्यतावच्छेदकरूपेणानिर्वाह्यः स्फुट एवमन्यत्रापि अनयोर्हीति स्वस्य सिद्धये प्रकारतया अन्वयसिद्धये आक्षिप्यन्ते स्वसम्पर्कपदैः प्रत्याय्यन्ते। मुख्यार्थस्योपयोगस्यान्वयानुपपत्तिज्ञानेन स्वसम्बन्धित्व-ज्ञानेन च सम्भवति। अत्रेदमवधेयं श्वेतो धावतीत्यादावितराक्षेपेऽपि गुणतया क्रियावैशिष्ट्यरूपकर्तृत्वस्यापि बोध इति तस्योपलक्षणरूपतयैव बोधः। यष्टयः प्रविशन्तीत्यादौ यष्टीनां क्रियासम्भवात् विशेषणतया बोधः। कुन्तस्य-रूपकर्तृत्वपक्षे उभयत्वेन तद्बोधात् द्वयोरेवोपलक्षणत्वेन प्रकारत्वमिति। प्रयो-जनं प्रयोजनीभूतज्ञानविषयः। अन्याः संज्ञान्तरमाह इयत्त्वेवेति अजहत् स्वार्था यां सा। गां पश्यामीत्यादौ नोपादानलक्षणोदाहरणत्वं रूढिप्रयोजनाभावात् किन्त्वाक्षेपादेव तत्र व्यक्तिलाभः। न चात्र प्रयोगप्राचुर्यरूपा रूढिरस्तीति वाच्यं लक्ष्यार्थविनिर्मोकेण शक्यार्थे प्रयोगार्हस्य शब्दस्य लक्ष्यार्थे प्रयोगप्राचुर्यं रूढिरिह लक्षणाहेतुः अन्यथा जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते इति प्राचीनप्रवादविरोधः स्यात्।

(ढ) लक्षणलक्षणामाह अर्पणमिति। वाक्यार्थे परस्यैव मुख्यार्थभिन्नस्येद अन्वयसिद्धये स्वस्य अर्पणं स्वार्थपरित्याग इत्यर्थः यदा भवतीति शेषः उपलक्षण-हेतुत्वात् मुख्यार्थाविषयिण्याः प्रतीतेः एषा लक्षणलक्षणा।

विदधदीदृशमेव सदा सखे!
सुखितमास्स्व ततः शरदां शतम्" (ण)॥

अत्र अपकारादीनां वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये उपकृतादयः शब्दा आत्मानमर्पयन्ति। अत्र अपकारिणं प्रत्युपकारादिप्रतिपादनान्मुख्यार्थबाधः। वैपरीत्यलक्षणः सम्बन्धः। फलमप्यपकारातिशयः। इयमेव "जहत्स्वार्था" इत्युच्यते (त)।

आरोपाध्यवसानाभ्यां प्रत्येकं ता अपि द्विधा १६ (थ)

ताः पूर्वोक्ताश्चतुर्भेदलक्षणाः।

विषयस्यानिगीर्णस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिकृत्।

(ण) उपकृतमिति। हे सखे! भवता बहु उपकृतं तत्र तस्मिन् उपकारविषये इत्यर्थः किमुच्यते, कथ्यते, परम् अत्यर्थं सुजनता सौजन्यं प्रथिता प्रकटिता, सदा ईदृशमेव सौजन्यमिति भावः विदधत् कुर्वन् ततः तस्मिन् कर्मणि प्रकृते इत्यर्थः शरदां वत्सराणां शतम् आस्स्व तिष्ठ। अत्यन्तापकारिणं प्रत्युक्तिरियम्।

(त) अत्र अपकारादीनां प्रकृतानामिति भावः वाक्यार्थे वक्तृतात्पर्यविषये इति भावः उपकृतादयः आत्मानमर्पयन्ति स्वार्थं परित्यज्य विपरीतमर्थमपकृतादिकं लक्षयन्तीत्यर्थः फलं प्रयोजनमपकारातिशयः। जहत्स्वार्थेति जहत् स्वार्थो यां सा।

(थ) इत्थं लक्षणाया द्वौ भेदावुक्त्वा पुनस्तौ द्विधा योजयति आरोपेति। ताः पूर्वोक्ताश्चतुर्भेदा रूढिप्रयोजनाभ्याम् उपादानोपलक्षणाभ्याञ्चेति भावः। आरोपः आहार्याभेदप्रतीतिः अध्यवसानं सिद्धाभेदप्रतीतिः ताभ्यां प्रत्येकं द्विधा ततश्च सारोपा रूढिहेतुका उपादानलक्षणा सारोपा रूढिहेतुका लक्षणलक्षणा सारोपा फलहेतुका उपादानलक्षणा सारोपा फलहेतुका लक्षणलक्षणा साध्यवसाना रूढिहेतुका उपादानलक्षणा साध्यवसाना रूढिहेतुका लक्षणलक्षणा साध्यवसाना फलहेतुका उपादानलक्षणा साध्यवसाना फलहेतुका लक्षणलक्षणा इत्यष्टभेदा लक्षणा इत्यर्थः।

सारोपा स्यान्निगीर्णस्य मता साध्यवसानिका १७(द

रूढ़ौ उपादानलक्षणा सारोपा यथा। "अश्वः श्वेतो धावति"। अत्र हि श्वेतगुणवान् अश्वोऽनिगीर्णस्वरूपः स्वसमवेतश्वेतगुणतादात्म्येन प्रतीयते। प्रयोजने यथा। "एते कुन्ताः प्रविशन्ति"। अत्र सर्वनाम्ना कुन्तधारिपुरुषनिर्देशात् सारोपात्वम्। रूढ़ौ लक्षणलक्षणा सारोपा यथा। "कलिङ्गः पुरुषो युध्यते"। अत्र पुरुषकलिङ्गयोराधार्य्याधारसम्बन्धः। प्रयोजने यथा। "आयुर्घृतम्" अत्र आयुष्कारणमपि घृतं कार्य्यकारणभावसम्बन्धसम्बन्ध्यायुस्तादात्म्येन प्रतीयते। अन्यवैलक्षण्येनापि अभिचारेण आयुष्करत्वं प्रयोजनम्।

यथा वा। राजकीये पुरुषे गच्छति "राजासौ गच्छति" इति। अत्र स्वस्वामिभावलक्षणः सम्बन्धः। यथा वा। अग्रमात्रेऽवयवे "हस्तोऽयम्"। अत्र अवयवावयविभावलक्षणः सम्बन्धः। ब्राह्मणेऽपि "तक्षासौ"। अत्र तात्कर्म्यलक्षणः सम्बन्धः। इन्द्रार्थासु स्थूणासु "अमी इन्द्राः। अत्र तादर्थ्यलक्षणः सम्बन्धः। एवमन्यत्रापि निगीर्णस्य पुनर्विषयस्य अन्यतादात्म्यप्रतीतिकृत् साध्यवसाना। अस्याश्चतुर्षु भेदेषु पूर्वोदाहरणान्येव (ध)।

(द) सारोपां साध्यवसानाञ्चाह विषयस्येति। अनिगीर्णस्य शब्दस्य विषयस्य लक्ष्यस्य या अन्येन मुख्यार्थेन तादात्म्यप्रतीतिम् अभेदप्रतिपत्तिं करोति सा तथोक्ता सारोपा, या च निगीर्णस्य आर्थस्य अन्यतादात्म्यप्रतीतिकृत् सा साध्यवसाना।

(ध) उदाहरति रूढ़ाविव्यादि। अश्वः अनिगीर्णस्वरूपः शब्दप्रतिपाद्यः। अत्र अश्वः श्वेत इत्यत्र समवायसम्बन्धः। कुन्ताः शस्त्रविशेषाः अत्र धार्य्य-धारकसम्बन्धः। राजासौ गच्छतीत्यत्र राजवत् परिच्छदादिसम्पदशोभनं प्रयो-

सादृश्येतरसम्बन्धाः शुद्धास्ताः सकला अपि।
सादृश्यात्तु मता गौण्यस्तेन षोड़शभेदिताः॥१८(न)

ताः पूर्वोक्ता अष्टभेदा लक्षणाः। सादृश्येतरसम्बन्धाः कार्य्यकारणभावादयः। अत्र शुद्धानां पूर्वोदाहरणान्येव। रूढ़ावुपादानलक्षणा सारोपा गौणी यथा। "एतानि तैलानि हेमन्ते सुखानि"। अत्र तैलशब्दस्तिलभवस्नेहरूपं मुख्यार्थमुपादायैव सार्षपादिस्नेहेषु वर्त्तते। प्रयोजने यथा। राजकुमारेषु तत्सदृशेषु गच्छत्सु "एते राजकुमारा गच्छन्ति"। रूढ़ावुपादानलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा। "तैलानि हेमन्ते सुखानि"। प्रयोजने यथा। "राजकुमारा गच्छन्ति"। रूढ़ौ लक्षणलक्षणा सारोपा गौणी यथा। "राजा गौड़ेन्द्रः कण्टकं शोधयति" (प)। प्रयोजने यथा "गौर्वाहीकः" (फ)। रूढ़ौ लक्षणा साध्यवसाना गौणी

जनम्। हस्तोऽयमित्यत्र प्राचुर्य्यप्रयोगात् रूढ़िरित्यवगन्तव्यम्। तक्षाणा-वित्यत्र तत्कर्मनैपुण्यातिशयः प्रयोजनम्। इन्द्रार्थासु इन्द्राराधनार्थं निर्म्मि-तासु स्थूणासु स्तम्भविशेषेषु। इन्द्रवत् पूज्यत्वरूपं प्रयोजनम्। पूर्वोदाहरणानि यथा श्वेतो धावति छत्रमानवेत्यादीनि।

(न) एवं लक्षणाया अष्टविधत्वमुक्त्वा पुनर्द्वैविध्यमाह सादृश्येति। ताः सकला अष्टभेदा अपि लक्षणा सादृश्येतरसम्बन्धाः सादृश्यभिन्नसम्बन्धवत्यश्चेत् शुद्धाः, सादृश्यात् तु सादृश्यसम्बन्धयोगात् तु गौण्यः मताः कथिताः तेन हेतुना लक्षणाः षोड़शभेदिताः। सादृश्यसम्बन्धवत्यः अष्टौ तदन्यसम्बन्धवत्यश्च अष्टावित्यर्थः।

(प) राजा गौड़ेन्द्रः कण्टकं शोधयतीति। शोधयति उद्धरति निर्वैरं करोतीत्यर्थः। अत्र तीक्ष्णाग्रवृक्षविशेषः कण्टकपदार्थरूपमुख्यार्थः शोधनासम्भवात् दुःखदत्वेन तत्सदृशक्षुद्रशत्रौ लक्षणया वर्त्तते। यत् तु क्षुद्रशत्रौ च कण्टकम् इत्यभिधानं तत् निरूढ़लक्षणाया ग्राहकं न त्वभिधाया इति विभाव्यम्।

यथा। "राजा कण्टकं शोधयति"। प्रयोजने यथा। "गौर्जल्पति"।

अत्र केचिदाहुः "गोसहचारिणो गुणा जाड्यमान्द्यादयो लक्ष्यन्ते। ते च गोशब्दस्य वाहीकार्थाभिधाने निमित्तीभवन्ति"। तदयुक्तम्। गोशब्दस्यागृहीतसङ्केतं वाहीकार्थमभिधातुमसामर्थ्यात् गोशब्दार्थमात्रबोधनाच्च। अभिधाया विरतत्वाद् विरतायाश्च पुनरुत्थानाभावात्। अन्ये पुनर्गोशब्देन "वाहीकार्थो नाभिधीयते किन्तु स्वार्थसहचारिगुणसाजात्येन वाहीकार्थगता गुणा एव लक्ष्यन्ते"। तदपि अन्ये न मन्यन्ते। तथाहि अत्र गोशब्दाद्वाहीकार्थः प्रतीयते न वा?। आद्येऽपि गोशब्दादेव वा लक्षिताद्वा गुणात्। अविनाभावद्वारा तत्र न प्रथमः। वाहीकार्थेऽस्यासङ्केतितत्वात्। न द्वितीयः। अविनाभावलभ्यस्यार्थस्य शाब्देऽन्वये प्रवेशासम्भवात्। शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्य्यते। न द्वितीयः। यदि हि गोशब्दाद्वाहीकार्थो न प्रतीयते तदास्य वाहीकस्य सामानाधिकरण्यमसमञ्जसं स्यात्। तस्मादत्र गोशब्दो मुख्यया वृत्त्या वाहीकशब्देन सह अन्वयमलभमानोऽज्ञत्वादिसाधर्म्यसम्बन्धाद्वाहीकार्थं लक्षयति। वाहीकस्याज्ञत्वाद्यतिशयबोधनं प्रयोजनम् (ब)। इयञ्च गुणयो-

---

(फ) गौर्वाहीक इति वाहीकः हलवाहकः। अत्र अज्ञत्वादिसाधर्म्यसम्बन्धः अज्ञत्वाद्यतिशयबोधनं प्रयोजनम्।

(ब) अत्र केचिदाहुरित्यादि। गौर्जल्पति कथयतीत्यर्थः। अत्र गोर्जल्पनस्य असम्भवात् मुख्यार्थबाधः। गोसहचारिणः गोसाधारणः जाड्यं जड़त्वं मान्द्यम् अपाटवं तत्प्रभृतयः गुणाः धर्माः लक्ष्यन्ते लक्षणया प्रतिपाद्यन्ते। ते च गुणाः गोशब्दस्य वाहीकार्थस्य अभिधाने अभिधया प्रतिपादने निमित्तीभवन्ति हेतुतामापद्यन्ते विरतत्वात् गतशक्तित्वादित्यर्थः। शब्दबुद्धिरिति: शब्दः

गात् "गौणी" इत्युच्यते। पूर्वा तु उपचारामिश्रणात् शुद्धा। उपचारो हि नामात्यन्तं विशकलितयोः सादृश्यातिशयमहिम्ना भेदप्रतीतिस्थगनमात्रम्। यथा अग्निमाणवकयोः। शुक्लपटयोस्तु नात्यन्तं भेदप्रतीतिः। तस्मादेवमादिषु शुद्धैव लक्षणा।

व्यङ्गस्य गूढागूढत्वाद् द्विधा स्युः फललक्षणाः॥१८॥

प्रयोजने अष्टभेदा लक्षणा दर्शिताः ताः प्रयोजनरूपव्यङ्गस्य गूढागूढतया प्रत्येकं द्विधा भूत्वा षोड़शभेदाः। तत्र गूढः काव्यार्थभावनापरिपक्वबुद्धिविभवमात्रवेद्यः। यथा। "उपकृतं बहु तत्रेति"। अगूढोऽतिस्पष्टतया सर्वजनसंवेद्यः। यथा।

"उपदिशति कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि"।

सकृदेवार्थं गमयतीति न्यायादिति भावः। विरतायाश्चेति शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभाव इति न्यायादिति भावः। यच्च श्लेषादावस्य नियमस्य व्यभिचारो दृश्यते तत्र अनेकार्थस्य अभिधया प्रतिपादनादिति चेन्न तत्र युगपदेव अनेकार्थानाम् अभिधया प्रतिपादनम् इह तु प्रथमं गोशब्देन पशुमात्रबोधस्ततश्चान्वयानुपपत्तौ वाहीकार्थप्रतीतिरिति ध्येयम्। स्वार्थेति स्वार्थस्य गोपदार्थस्य गोत्वस्येत्यर्थः सहचारिणो ये गुणाः जाड्यमान्द्यादयः तत्साजात्येन तत्समानजातित्वेन वाहीकार्थगुणाः जाड्यमान्द्यादय इति भावः लक्ष्यन्ते लक्षणाजन्यबोधविषयीक्रियन्ते। लक्षितात् लक्षणाजन्यबोधविषयात् गुणात् जाड्यमान्द्यादेरित्यर्थः। अविनाभावः आक्षेपः तद्द्वारा तेनेत्यर्थः। अविनाभावलभ्यस्य आक्षेपलभ्यस्य अर्थस्य शाब्दे अन्वये शाब्दबोधे इत्यर्थः प्रवेशासम्भवात् शब्दप्रतिपाद्यानामेव शाब्दबोधो भवतीति भावः शाब्दी शब्दबोधविषयिणी आकाङ्क्षा इच्छा शब्देनैव न तु आक्षेपेणेति भावः। प्रपूर्य्यते। सामानाधिकरण्यम् अभेदान्वय इत्यर्थः। स्वमतमाविष्करोति तस्मादिति उक्तमतानां दोषकवलितत्वादित्यर्थः। वृत्त्या शक्त्या अभिधया इत्यर्थः।

अत्र "उपदिशति" इत्यनेन "आविष्करोति" इति लक्ष्यते। आविष्कारातिशयश्चाभिधेयवत् स्फुटं प्रतीयते (भ)।

धर्मिधर्मगतत्वेन फलस्यैता अपि द्विधा ॥ २० ॥

एता अनन्तरोक्ताः षोड़शभेदा लक्षणाः फलस्य धर्मिगतत्वेन धर्मगतत्वेन च प्रत्येकं द्विधा भूत्वा द्वात्रिंशद्भेदाः (म)।

क्रमेणोदाहरति।

"स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लद्बलाका घना
वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः।
कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे
वैदेही तु कथं भविष्यति हहा! हा देवि! धीरा भव ॥"

(भ) गौणी लक्षणा उक्ता तद्व्युत्पत्तिमाह इयञ्चेति। गुणयोगात् वाच्यलक्ष्ययोः सादृश्यात्मकः सम्बन्धः गुणः तद्योगात् तत्सद्भावादित्यर्थः। पूर्वा असादृश्यमूला लक्षणा इत्यर्थः उपचारामिश्रणात् सादृश्याधीनारोपायोगात् शुद्धा। विप्रकर्षितयोर्विभिन्नयोः भेदप्रतीतिस्थगनमात्रं भेदज्ञानतिरोधानमेव। यथा, अग्निमाणवकयोः अग्निः माणवकः नवोपनीतः ब्रह्मचारीत्यर्थः। तयोः साम्प्रतं फललक्षणायाः पुनर्भेदं दर्शयति व्यङ्ग्यस्येति। उपदिशतीत्यादि। स्त्रीपरिचयाज्जड़ा अपि भवन्त्यभिज्ञा विदग्धचरितानामित्यस्य पूर्वार्द्धम्। तदयमर्थः। जड़ाः अनभिज्ञा अपि स्त्रीपरिचयात् तत्संयोगात् विदग्धचरितानां विज्ञव्यवहाराणाम् अभिज्ञा भवन्ति। कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि लीलाविलासादीनि उपदिशति। अत्र उपदिशति आविष्करोतीत्यर्थः उपदेशस्य अचेतने यौवनमदे असम्भवात् मुख्यार्थबाधः तस्मात् उपदेशशब्देन आविष्काररूपार्थो लक्ष्यते इति भावः। तदेवं फललक्षणा अष्टभेदाः षोड़शभेदा भवन्ति रूढ़िलक्षणास्तु अष्टभेदा इति मिलित्वा चतुर्विंशतिभेदा लक्षणा बोध्याः।

(म) पुनश्च फललक्षणाभेदमाह धर्मीति। एताः पूर्वोक्ताः फललक्षणाः षोड़शभेदाः फलस्य धर्मिधर्मगतत्वेन द्विधा भवन्तीति द्वात्रिंशद्भेदाः। तदेवं फललक्षणा द्वात्रिंशद्भेदाः रूढ़िलक्षणायाष्टौ मिलित्वा चत्वारिंशत्प्रकाराः लक्षणा बोद्धव्याः।

अत्रात्यन्तदुःखसहिष्णुरूपे रामे धर्मिणि लच्ये तस्यैवातिशयः फलम् । "गङ्गायां घोषः" । इत्यत्र तटादिषु लच्येषु शीतत्वपावनत्वादिरूपधर्मस्यातिशयः फलम् (य) ।

तदेवं लक्षणाभेदाश्चत्वारिंशन्मता बुधैः ॥२१॥(र)

रूढ़ावष्टौ फले द्वात्रिंशदिति चत्वारिंशल्लक्षणाभेदाः । किञ्च ।

पदवाक्यगतत्वेन प्रत्येकं ता अपि द्विधा ॥२२॥(ल)

ता अनन्तरोक्ताः । तत्र पदगतत्वेन यथा । "गङ्गायां घोषः" । वाक्यगतत्वेन यथा । "उपकृतं बहु तत्रेति" । एवमशीतिप्रकारा लक्षणा ।

(य) स्निग्धेति । सीताविरहिणो रामस्योक्तिरियम् । स्निग्धा श्यामला च या कान्तिः तया लिप्तम् आच्छादितं वियत् अन्तरीक्षं, वियद् विष्णुपदं वापि पुंस्याकाशविहायसी इत्यमरः । यैः तथोक्ताः वेल्लन्त्यः चरन्त्यः बलाकाः बकपङ्क्तयः येषु तादृशाः घनाः मेघाः । वाताः वायवः शीकरिणः साम्बुकणाः तथा पयोदसुहृदां मयूराणां कलाः मधुरास्फुटाः आनन्दकेकाः आनन्दजनितकेकारवाः कामं यथेष्टम् अविश्रान्तमित्यर्थः सन्तु वर्त्तन्ताम् अथि अहं दृढम् अत्यर्थं कठोरहृदयः कठिनात्मा रामः सर्वं सहे सोढुं शक्नोमीत्यर्थः । वैदेही जानकी तु कथं भविष्यति केन प्रकारेण स्थास्यति इत्यर्थः हहा इति खेदसूचकमव्ययं हा देवि ! सीते ! धीरा धैर्यशालिनी भव मदन्तरेण अस्मिन् समये नोत्कण्ठावती भव इति भावः । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् । अत्र अत्यन्तदुःखसहिष्णुरामे धर्मिणि लक्ष्ये तस्यैव अतिशयः धैर्याद्युत्कर्षः फलमिति बोध्यम् । अत्र सहे इत्युत्तमपुरुषस्यैव वक्तृत्वेन रामस्य लाभे पुनस्तस्य उपादानम् अत्यन्तदुःखसहिष्णुत्वप्रतिपादनार्थमत एव अत्र मुख्यार्थबाधादुपादानलक्षणेति बोध्यम् ।

(र) उपसंहरति । तदेवमिति तत् तस्मात् एवं प्रकारेणेत्यर्थः बुधैः विद्वद्भिः चत्वारिंशत् लक्षणाभेदाः मताः कथिताः ।

(ल) पुनश्च सर्वासामेव भेदं दर्शयति पदेति । ताः चत्वारिंशद्भेदा अपि लक्षणाः पदवाक्यगतत्वेन पदगतत्वेन वाक्यगतत्वेन इत्यर्थः प्रत्येकं द्विधा भवन्तीति शेषः । तदेवं मिलित्वा अशीतिप्रकारा लक्षणाः ।

अथ व्यञ्जना ।

विरतास्वभिधाद्यासु ययाऽर्थो बोध्यतेऽपरः ।
सा वृत्तिर्व्यञ्जना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च ॥२३(व

शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभाव इति नयेनाभिधा-लक्षणातात्पर्य्याख्यासु तिसृषु वृत्तिषु स्वं स्वमर्थं बोधयित्वा उपक्षीणासु यया अपरः अन्योऽर्थो बोध्यते सा शब्दस्यार्थस्य प्रकृतिप्रत्ययादेश्च वृत्तिर्व्यञ्जनध्वननगमनप्रत्यायनादिव्यपदेश-विषया व्यञ्जना नाम (श)। तत्र ।

अभिधालक्षणामूला शब्दस्य व्यञ्जना द्विधा ॥२४(ष

अभिधामूलामाह ।

अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाद्यैर्नियन्त्रिते ।
एकत्रार्थेऽन्यधीहेतुर्व्यञ्जना साभिधाश्रया ॥२५॥(स)

(व) व्यञ्जनां निरूपयति अथेति । अथ लक्षणानिरूपणात् परमित्यर्थः । विरतास्विति । अभिधाद्यासु अभिधालक्षणातात्पर्य्याख्यासु तिसृषु वृत्तिषु विरतासु यया वृत्त्या अपरः वाच्यलक्ष्यतात्पर्य्यार्थेभ्यः भिन्नः अर्थः बोध्यते प्रत्याय्यते शब्दस्य अर्थादिकस्य च वृत्तिर्व्यापारविशेषः व्यञ्जना नाम ।

(श) व्यञ्जनेति । व्यञ्जनं ध्वननं गमनं प्रत्यायनञ्च आदि यस्य तादृशः यः व्यपदेशः संज्ञा स विषयो यस्यास्तथोक्ता ।

(ष) अभिधेति । अभिधा लक्षणा च मूलं यस्याः तथोक्ता शब्दस्य व्यञ्जना द्विधा अभिधामूला एका लक्षणामूला अपरेति ।

(स) अनेकार्थस्येति । संयोगाद्यैरनन्तरोक्तैः अनेकार्थस्य अनेके एकभिन्नाः द्वौ बहवो वेत्यर्थः अर्थाः यस्य तादृशस्य शब्दस्य एकत्र एकस्मिन् अर्थे नियन्त्रिते नियम्य प्रतिपादिते सति अन्यधीहेतुः अन्यस्य अर्थान्तरस्य धीहेतुः बोधोपायः यः व्यापार इति शेषः सा अभिधाश्रया अभिधामूला व्यञ्जना । यत्र तु संयोगादिकं नास्ति तत्र यावन्त एवार्था वाच्या इति बोध्यम् । कथमनभिधायां संयोगादि-

आद्यशब्दादिप्रयोगादयः । उक्तं हि ।

"संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।
अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ।
सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।
शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः" इति । (ङ)

"सशङ्खचक्रो हरिः" इत्यत्र शङ्खचक्रसंयोगेन हरिशब्दो विष्णुमेवाभिधत्ते । "अशङ्खचक्रो हरि" इति वियोगेन तमेव । "भीमार्जुनौ" इति अर्जुनः पार्थः । "कर्णार्जुनौ" इति कर्णः सूतपुत्रः । "स्थाणुं वन्दे" इति स्थाणुः शिवः । "सर्वं जानाति देवः" इति देवो भवान् । "कुपितो मकरध्वजः" इति मकरध्वजः कामः । "देवः पुरारिः" इति पुरारिः शिवः । "मधुना मत्तः पिकः" इति मधुर्वसन्तः । "यातु वो दयितामुखम्" इति मुखं साम्मुख्यम् । "विभाति गगने चन्द्रः" इति चन्द्रः शशी । "निशि चित्रभानुः" इति चित्रभानुर्वह्निः । "भाति रथाङ्गम्" इति नपुंसकव्यक्त्या रथाङ्गं चक्रम् । स्वरस्तु वेद एव विशेषप्रतीतिकृत् न काव्ये इति तस्य विषये नोदाहृतम् (च) । इदञ्च केऽप्यसहमाना आहुः ।

नियन्त्रितमर्थं बोधयित्वा उपक्षीणायां पर्य्यालोचनेन अपरार्थप्रतीतेरभिधामूलत्वमिति भावः ।

(ङ) संयोग इति । संयोगः सङ्गः विप्रयोगः वियोगः साहचर्य्यं सहकारित्वं विरोधिता वैरम् अर्थः प्रयोजनम्, "अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु" इत्यमरः । प्रकरणं प्रस्तावः लिङ्गं चिह्नम् अन्यस्य तुल्यविभक्तिकस्य शब्दस्य सन्निधिः सान्निध्यं सामर्थ्यं नियतशक्तिः औचिती औचित्यं देशः नियमितं स्थानं कालः निर्दिष्टसमयः व्यक्तिः पुंस्त्वादिकं तथा स्वरादयः उदात्तानुदात्तस्वरितप्रभृतयः शब्दार्थस्य अनवच्छेदे अनिर्द्धारणे विशेषस्मृतिहेतवः विशेषबोधकारणानि ।

(च) उदाहरति सशङ्खचक्रः हरिरित्यादि । वियोगेन शङ्खचक्रपरि-

"स्वरोऽपि काक्वादिरूपः काव्ये विशेषप्रतीतिकृदेव उदात्तादिरूपोऽपि मुनेः पाठोक्तदिशा शृङ्गारादिरसविशेषप्रतीतिकृदेवेत्येतद्विषय उदाहरणमुचितमेवेति"। तन्न। स्वराः काक्वादय उदात्तादयो वा व्यङ्ग्यरूपमेव विशेषं प्रत्याययन्ति न खलु प्रकृतोक्तमनेकार्थशब्दस्यैकार्थनियन्त्रणरूपं विशेषम्। किञ्च। यदि यत्र क्वचिदनेकार्थशब्दानां प्रकरणादिनियमाभावादनियन्त्रितयोरप्यर्थयोः अनुरूपस्वरवशेनैकत्र नियमनं वाच्यं तदा तथाविधस्थले श्लेषानङ्गीकारप्रसङ्गः। न च तथा।

हरिणेत्यर्थः तं विष्णुमेव अभिधत्ते अभिधया बोधयति न तु इन्द्रादिकमित्येवकारस्यार्थः। साहचर्यमुदाहरति भीमेति। अर्जुनः पार्थः पृथापुत्रः धनञ्जयः न तु कार्त्तवीर्यादिः। विरोधितामुदाहरति कर्णार्जुनाविति। कर्णः सूतपुत्रः तेनैव सहार्जुनस्य सततवैरित्वादिति भावः न तु श्रवणेन्द्रियादिः। अर्थमुदाहरति स्थाणुमिति। शिववन्दनस्यैव भवच्छेदनफलकत्वादिति भावः न तु शाखापल्लवादिहीनं शुष्कतरुकाण्डम्। प्रकरणमुदाहरति सर्वमिति। अत्र राज्ञ एव प्रकृतत्वं न तु कस्यचित् देवताविशेषस्य। लिङ्गमुदाहरति कुपित इति। कोपचिह्नस्य चेतनधर्मत्वात् मकरध्वजो नात्र समुद्र इति भावः। अन्यशब्दसन्निधिमुदाहरति देव इति। अत्र पुरारिशब्दसान्निध्यात् देवशब्दः शिवमेवाभिधत्ते न तु अन्यं कञ्चनेति बोध्यम्। सामर्थ्यमुदाहरति मधुनेति। वसन्तस्यैव कोकिलमादने सामर्थ्यात् न तु मधुशब्दः मद्यविशेषमभिधत्ते इति भावः। औचितीमुदाहरति पातु इति। अत्र मुखशब्दः औचित्यात् साम्मुख्यमेव न तु वदनादिकमभिधत्ते इति बोध्यम्। देशमुदाहरति भातीति। चन्द्रो न तु कर्पूरादिरिति शेषः। कालमुदाहरति निशीति। वह्निर्न तु सूर्यः तस्य निशि अदर्शनादिति भावः। व्यक्तिमुदाहरति भातीति। अत्र रथाङ्गशब्दः नपुंसकलिङ्गेन चक्रमेवाभिधत्ते न तु चक्रवाकादिमिति भावः। स्वरस्त्विति विशेषप्रतीतिकृत् विशेषस्य अन्यतरस्य अर्थस्य प्रतीतिकृत् बोधकः यथा इन्द्रशत्रुर्विवर्धस्वेत्यादौ स्वरभेदेन इन्द्रः शत्रुर्यस्येति बहुव्रीहिसमासे इन्द्रशत्रुशब्दः इन्द्र एव शासनकर्ता हन्तेत्येवमर्थमभिहितवान् न तु इन्द्रस्य शत्रुरिति तत्पुरुषसमासीयस्वराप्रयोगात् वृत्रस्य इन्द्रहन्तृत्वमित्यादि।

अतएवाहुः "श्लेषनिरूपणप्रस्तावे काव्यमार्गे स्वरो न गण्यते इति च नयः" इत्यलमुपजीव्यानां मान्यानां व्याख्यानेषु कटाक्षनिक्षेपेण (क)। आदिशब्दात् "एतावन्मात्रस्तनी" इत्यादौ हस्तादिचेष्टादिभिः स्तनादीनां कमलकोरकाद्याकारत्वम्। एवमेकस्मिन्नर्थे अभिधया नियन्त्रिते या शब्दस्यान्यार्थबुद्धिहेतुः शक्तिः सा अभिधामूला व्यञ्जना। यथा मम तातपादानां महापात्रचतुर्दशभाषाविलासिनीभुजङ्गमहाकवीश्वरश्रीचन्द्रशेखरसान्धिविग्रहिकाणाम्।

"दुर्गालङ्घितविग्रहो मनसिजं सम्मीलयंस्तेजसा
प्रोद्यद्राजकलो गृहीतगरिमा विष्वग्वृतो भोगिभिः।
नक्षत्रेशकृतेक्षणो गिरिगुरौ गाढां रुचिं धारयन्
गामाक्रम्य विभूतिभूषिततनू राजत्युमावल्लभः" ॥ (ख)

(क) उदात्तादिरूपः उच्चैरुदात्तः नीचैरनुदात्तः मध्यमः स्वरितः। मुनेः भरतस्य पाठोक्तदिशा पाठोक्तरीत्या यथा हास्यशृङ्गारयोः स्वरितोदात्तं वीररौद्राद्भुतेषु उदात्तस्वरितं करुणबीभत्सभयानकेषु अनुदात्तस्वरितमुपपादयेदिति। काव्यमार्गे काव्यपद्धतौ। उपजीव्यानां यानाश्रित्य जीवतीत्युपजीव्यास्तेषां कटाक्षनिक्षेपेण दृष्टिपातेन।

(ख) अभिधामूलामुदाहरति दुर्गेति। दुर्गैः प्राकारपरिखादिभिः अलङ्घितः प्रतिरोद्धुमपारितः विग्रहः संग्रामः यस्य तादृशः यः शत्रूणां दुर्गाणि भित्त्वापि संग्राममातनोतीति भावः अथवा विग्रहः शरीरं यस्य तथोक्तः शत्रुभिः यस्य दुर्गाणि भित्त्वा शरीरं नाक्रमितुं शक्यते इति भावः। तेजसा कान्त्या सौन्दर्य्येणेत्यर्थः मनसिजं कामं सम्मीलयन् सङ्कोचयन् खर्वयन्नित्यर्थः प्रोद्यत् प्रकर्षेण उद्यत् राजकं राजसमूहं लाति गृह्णाति वशीकरोतीति प्रोद्यद्राजकलः, गृहीतः गरिमा गौरवं येन तथोक्तः, भोगिभिः सुखभोगरतैः पुरुषैः विष्वक् समन्तात् वृतः परिवृतः न क्षत्रेशेषु क्षत्रियश्रेष्ठेषु कृतम् ईक्षणं दृष्टियेन तथाविधः श्रेष्ठानपि क्षत्रियान् अगणयन्नित्यर्थः गिरिः हिमालयः गुरुः श्वशुरो यस्य तस्मिन् हरे इत्यर्थः गाढां महतीं रुचिम् अनुरागं भक्तिमिति यावत् धारयन् शिवो-

अत्र प्रकरणेनाभिधया उमावल्लभशब्दस्य उमानाम्नी महादेवी तद्वल्लभभानुदेवनृपतिरूपेऽर्थे नियन्त्रिते व्यञ्जनयैव गौरीवल्लभरूपोऽर्थो बोध्यते । एवमन्यत् (ग) ।

लक्षणामूलामाह ।

लक्षणोपास्यते यस्य कृते तत् तु प्रयोजनम् ।
यया प्रत्याय्यते सा स्याद्व्यञ्जना लक्षणाश्रया॥२६(घ

"गङ्गायां घोषः" इत्यादौ जलमयाद्यर्थबोधनादभिधायां विरतायां तटाद्यर्थबोधनाच्च लक्षणायां विरतायां यया शीतत्वपावनत्वाद्यतिशयादिर्बोध्यते सा लक्षणामूला व्यञ्जना ।

पालक इत्यर्थः तथा गां पृथ्वीमाक्रम्य विभूतिभिः सम्पद्भिः भूषिता अलङ्कृता तनुर्यस्य तथाविधः उमावल्लभः तदाख्यो राजविशेषः वा उमानाम्नी महादेवी तस्याः वल्लभः पतिः राजति शोभते ।

(ग) व्यञ्जनयैवेति । व्यञ्जनया अभिधामूलया इत्यर्थः पश्चात् अनेकार्थ-शब्दानां पर्य्यालोचनेन गौरीवल्लभरूपो द्वितीयोऽर्थः बोध्यते तद्यथा दुर्गया पार्वत्या लक्षितः अर्द्धाङ्गत्वेन आक्रान्तः विग्रहः शरीरं यस्य तथोक्तः, तेजसा तृतीयनयनोत्थेन वह्निनेत्यर्थः मनसिजं मदनं अभिभवन् दहन् शोभमाना भाति विराजन्ती राजकला चन्द्रकला यस्य तादृशः, स्फीतगरिमा विश्वम्भरत्वादिति भावः, भोगिभिः भुजङ्गैः विभ्रत् सर्वतः धृतः पन्नगालङ्कार इत्यर्थः, नक्षत्राणां ईशेन राज्ञा चन्द्रेणेत्यर्थः कृतम् अलङ्कृतमित्यर्थः ईक्षणं तृतीयनेत्रमिति यावत् यस्य तादृशः, गिरिगुरौ हिमाद्रौ गाढ़ां महतीं रुचिं प्रीतिं धारयन् जामातृत्वादिति भावः, गां वृषमाक्रम्य विभूतिभिः भस्मभिर्भूषिता तनुर्यस्य तथोक्तः उमायाः पार्वत्याः वल्लभः पतिः शम्भुः राजति इत्येवंरूपो द्वितीयोऽर्थः व्यञ्जनया प्रतिपाद्यते ।

(घ) लक्षणामूलामुदाहरति लक्षणेति । यस्य प्रयोजनस्य कृते बोधाय इत्यर्थः लक्षणा प्रयोजनवतीति शेषः उपास्यते आश्रियते स्वीक्रियते इति यावत् तत् तु प्रयोजनं यया प्रत्याय्यते बोध्यते सा लक्षणाश्रया व्यञ्जना स्यात् ।

एवं शाब्दीं व्यञ्जनामुक्त्वा आर्थीं व्यञ्जनामाह।

वक्तृबोद्धव्यवाक्यानामन्यसन्निधिवाच्ययोः।
प्रस्तावदेशकालानां काकोश्चेष्टादिकस्य च॥
वैशिष्ट्यादन्यमर्थं या बोधयेत् सार्थसम्भवा२७(ङ)

व्यञ्जनेति सम्बध्यते। तत्र वक्तृवाक्यप्रस्तावदेशकाल-वैशिष्ट्ये यथा मम।

"कालो मधुः कुपित एष च पुष्पधन्वा
धीरा वहन्ति रतिखेदहराः समीराः।
केलीवनीयमपि वञ्जुलकुञ्जमञ्जुः
दूरे पतिः कथय किं करणीयमद्य"॥ (च)

अत्रैतं देशं प्रति शीघ्रं "प्रच्छन्नकामुकस्त्वया प्रेष्यताम्" इति सखीं प्रति कयाचित् द्योत्यते।

बोद्धव्यवैशिष्ट्ये यथा।

निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरः

(ङ) आर्थीं व्यञ्जनामाह वक्त्रिति। वक्तुः कथयितुः यत् समीपे उच्यते स बोद्धव्यः तस्य वाक्यानाम् अन्यसन्निधिः अन्यस्य सन्निधानं वाच्यस्य तयोः प्रस्तावः प्रकरणं देशः स्थानं कालः समयः तेषां काकोः ध्वनिविकारस्य तथा चेष्टादिकस्य वैशिष्ट्यात् वैचित्र्यात् या वृत्तिः अन्यम् अर्थं बोधयेत् प्रत्याययेत् सा अर्थसम्भवा आर्थी व्यञ्जनेति शेषः।

(च) काल इति। कालः समयः मधुः वसन्तः एष च पुष्पधन्वा कामः कुपितः धीराः मन्दाः रतिखेदहराः सुरतपरिश्रमापहारकाः समीराः वायवः वहन्ति वञ्जुलानाम् अशोकानां कुञ्जेन लतादिपिहितस्थानेन मञ्जुः मनोज्ञा इयं केलीवनी क्रीड़ाकाननं किन्तु पतिः दूरे वर्त्तते इति शेषः अद्य किं करणीयं कथय। अत्र वक्तुः कामुकत्वं वाक्यस्य उद्दीपकत्वं प्रस्तावस्य सखीसमीपे सुरतप्रसङ्गपरत्वं देशस्य कालस्य च कामोद्रेकपरत्वं वैशिष्ट्यं बोद्धव्यम्। वाक्य-वैशिष्ट्येऽपि एतदुदाहरणं बोध्यम्।

नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः।
मिथ्यावादिनि! दूति! बान्धवजनस्याज्ञातपीड़ागमे!
वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम्"॥ (छ)

अत्र तदन्तिकमेव गतासीति विपरीतलक्षणया लक्ष्यम्। तस्य च रन्तुमिति व्यङ्ग्यं प्रतिपाद्यं दूतीवैशिष्ट्याद् बोध्यते।

अन्यसन्निधिवैशिष्ट्ये यथा।

"उअ णिच्चल! णिप्पंदा भिसिणीपत्तम्मि रेहइ बलाआ।
णिम्मलमरगअभाअणपरिट्ठिआ संखसुत्तिव्व"॥

अत्र बलाकाया निष्पन्दत्वेन विश्वस्तत्वं तेनास्य देशस्य विजनत्वमतः सङ्केतस्थानमेतदिति कयापि सन्निहितप्रच्छन्नकामुकं प्रत्युच्यते। अत्रैव स्थाननिर्जनत्वरूपव्यङ्ग्यार्थवैशिष्ट्यं प्रयोजकम् (झ)।

(छ) निःशेषेति। उपपतिमानेतुं प्रेषितां दूतीं प्रति कस्याश्चिदुक्तिरियम्। रे मिथ्यावादिनि! मम प्रयत्नेनापि स नायात इति मृषाभाषिणि! बान्धवजनस्य मादृशस्य अज्ञातः अविदितः पीड़ागमः क्लेशानुभवः यया तत्सम्बुद्धौ। दूति! त्वमितो मत्तः सकाशात् स्नातुं वापीं सरसीं गता न पुनस्तस्य अधमस्य अन्तिकं समीपं गता? यत् तव स्तनतटं निःशेषं यथा तथा च्युतं चन्दनं यस्मात् तादृशं विशिष्टावगाहनेन क्षालनादिति भावः एवं सर्वत्र। निर्मृष्टः निःशेषेण मृष्टः क्षालितः रागो लौहित्यं यस्मात् तथोक्तः, नेत्रे नयने दूरम् अत्यर्थम् अनञ्जने कज्जलरहिते, इयं तन्वी क्षीणा तनुः पुलकिता रोमाञ्चिता सर्वमेतत् स्नानफलमापाततः अभिधया प्रतिपाद्यते। किन्तु बोद्धव्याया दूत्या वैशिष्ट्येन तदन्तिकमेव रन्तुं गतासीति व्यञ्जनया प्रतीयते। यदि च निःशेषच्युतचन्दनमित्यादेः स्नानकार्यत्वं तदापि स्नाने स्तनतटस्यैव निःशेषच्युतचन्दनत्वं न किन्तु सर्वस्यैवाङ्गस्य, अधरस्यैव निर्मृष्टरागत्वं न किन्तु ओष्ठस्यापि, नेत्रयोरत्यन्तमनञ्जनत्वं न अपि तु मनागञ्जनत्वमेव, ततश्चैतत् चुम्बनस्यैव फलमिति दूत्या वैशिष्ट्यमिति बोध्यम्।

भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरैः काकुरित्यभिधीयते ॥२८॥

इत्युक्तप्रकारायाः काकोर्भेदा आकरादिभ्यो ज्ञातव्याः (ञ)

एतद्वैशिष्ट्ये यथा ।

"गुरुपरतन्त्रतया बत दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम् ।
अलिकुलकोकिलललिते नैष्यति सखि ! सुरभिसमयेऽसौ"(ट)

अत्र नैष्यति अपि तर्हि एष्यत्येवेति काक्वा व्यज्यते ।

चेष्टावैशिष्ट्ये यथा ।

सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।
हसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम् ॥ (ठ)

अत्र सन्ध्या सङ्केतकाल इति पद्मनिमीलनादिचेष्टया

(अ) उत्र इति । ऊंह निश्चल ! निष्पन्दा बिसिनीपत्रे राजते बलाका । निर्मलमरकतभाजनपरिस्थिता शङ्खशुक्तिरिवेति संस्कृतम् । हे निश्चल ! चल-नाचन ! निरुत्साह इत्यर्थः निर्मलमरकतभाजने स्वच्छमरकतमणिपात्रे परि-स्थिता शङ्खशुक्तिरिव शङ्खकपालमिव बिसिनीपत्रे इयं बलाका बकी निष्पन्दा राजते ऊह पश्य ।

(झ) प्रयोजकं तृतीयव्यञ्जनायाः कारणमित्यर्थः ।

(ञ) भिन्नेति । भिन्नः शोकहर्षादिभिर्विकृतीकृतः यः कण्ठध्वनिः स धीरैः विद्वद्भिः काकुरिति अभिधीयते कथ्यते । आकरादिभ्यः प्राचीनाचार्य-प्रबन्धेभ्यः ।

(ट) गुर्विति । हे सखि ! असौ मत्पतिरित्यर्थः गुरूणां पित्रादीनां परतन्त्रतया पराधीनतया बत खेदे दूरतरम् अतिदूरं देशं गन्तुम् उद्यतः प्रवृत्तः, अलिकुलैः भ्रमरसङ्घैः कोकिलैश्च ललिते सुन्दरे मनोहरे इत्यर्थः सुरभिसमये वसन्ते न एष्यति ? न आगमिष्यति ? अपि तु एष्यत्येव ।

(ठ) सङ्केतेति । विदग्धया चतुरया कयाचित् कामिन्या विटम् उपपतिं सङ्केतकाले सङ्केतकालज्ञाने मनो यस्य तादृशं कः सङ्केतसमय इति जिज्ञासु-मित्यर्थः ज्ञात्वा विदित्वा हसद्भ्यां नेत्राभ्याम् अर्पितः ज्ञापितः आकूतः अभिप्रायः यस्मिन् तद् यथा तथा लीलापद्मं हस्तस्थं क्रीड़ाकमलं निमीलितं सङ्कोचितम् ।

कयाचित् चोत्यते। एवं वक्त्रादीनां व्यस्तसमस्तानां (ड) वैशिष्ट्ये बोद्धव्यम्।

वैविध्यादियमर्थानां प्रत्येकं त्रिविधा मता॥२९(ढ)

अर्थानां वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यत्वेन त्रिरूपतया सर्वा अपि अनन्तरोक्ता व्यञ्जनास्त्रिविधाः। तत्र वाच्यार्थस्य व्यञ्जना यथा, "कालो मधुः" इत्यादि। लक्ष्यार्थस्य यथा। "निःशेषच्युतचन्दनम्" इत्यादि। व्यङ्ग्यार्थस्य यथा, "उअ णिच्चलेत्यादि"। प्रकृतिप्रत्ययव्यञ्जनत्वन्तु प्रपञ्चयिष्यते (ण)।

शब्दबोध्यो व्यनक्त्यर्थः शब्दोऽप्यर्थान्तराश्रयः।
एकस्य व्यञ्जकत्वे तदन्यस्य सहकारिता ३० (त)

यतः शब्दो व्यञ्जकत्वे अर्थान्तरमपेक्षते अर्थोऽपि शब्दं तदेकस्य व्यञ्जकत्वे अन्यस्य सहकारिताऽवश्यमङ्गीकार्या।

अभिधादित्रयोपाधिवैशिष्ट्यात् त्रिविधो मतः।

(ड) व्यस्तेति। व्यस्तानां वक्त्रादीनां प्रत्येकमित्यर्थः समस्तानां मिलितानामित्यर्थः।

(ढ) वैविध्यादिति। इयं व्यञ्जना आर्थीति शेषः अर्थानां वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यानां वैविध्यात् त्रिप्रकारत्वात् प्रत्येकं त्रिविधा वाच्यव्यञ्जना लक्ष्यव्यञ्जना व्यङ्ग्यव्यञ्जना च मता।

(ण) प्रकृतिप्रत्ययेति। प्रपञ्चयिष्यते प्रकाशयिष्यते चतुर्थपरिच्छेदे इति शेषः।

(त) शब्देति। अर्थः शब्देन बोध्यः प्रतिपाद्यः सन् व्यनक्ति अर्थान्तरं व्यञ्जनया बोधयति। शब्दोऽपि अर्थान्तरम् आश्रयतीति तदाश्रितः सन् व्यनक्ति प्रकाशयति तत् तस्मात् एकस्य अनयोरन्यतरस्येत्यर्थः व्यञ्जकत्वे अन्यस्य सहकारिता सहकारित्वं सहायत्वमित्यर्थः।

शब्दोऽपि वाचकस्तद्वल्लक्षको व्यञ्जकस्तथा ३१ (थ)

अभिधोपाधिको वाचकः। लक्षणोपाधिको लक्षकः। व्यञ्जनोपाधिको व्यञ्जकः। किञ्च।

तात्पर्य्याख्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने।
तात्पर्य्यार्थं तदर्थञ्च वाक्यं तद्बोधकं परे ३२ (द)

अभिधाया एकैकपदार्थबोधनविरमाद् वाक्यार्थरूपस्य पदार्थान्वयस्य बोधिका तात्पर्य्या नाम वृत्तिस्तदर्थश्च तात्पर्य्यार्थस्तद्बोधकञ्च वाक्यमिति अभिहितान्वयवादिनां मतम् (ध)।

इति साहित्यदर्पणे वाक्यस्वरूपनिरूपणो नाम
द्वितीयः परिच्छेदः।

(थ) अभिधेति। शब्दोऽपि अभिधादित्रयम् अभिधालक्षणाव्यञ्जनात्रय-मित्यर्थः तदेव उपाधिः व्यापारविशेषः तद्वैशिष्ट्यात् तद्वैचित्र्यात् वाचकः लक्षकः व्यञ्जक इति त्रिविधो मतः कथितः।

(द) सम्प्रति प्राचीननैयायिकमतोक्तां तात्पर्य्याख्यामाह तात्पर्य्याख्यामिति। पदार्थानाम् अन्वयबोधने संसर्गप्रत्यायने तदर्थमिति यावत् निमित्तार्थे सप्तमी। तात्पर्य्याख्यां तात्पर्य्यनाम्नीं वृत्तिं व्यापारं तथा तदर्थं तस्य तात्पर्य्यार्थस्य बोधकं वाक्यञ्च परे प्राचीनाः नैयायिकाः आहुः वदन्ति।

(ध) अभिहितान्वयवादिनाम् अभिहितानाम् अभिधया उपस्थापितानाम् उपलक्षणमेतत् लक्षणया च प्रतिपादितानाम् अर्थानाम् अन्वयः सम्बन्धः तं वदन्तीति तथोक्तानां प्राचीननैयायिकानामित्यर्थः अभिहितान्वयवादिनस्तु प्रथम-मेव ससम्बन्धं पदार्थम् अभिधया लक्षणया वा प्रतिपादयन्तीति न तैः तात्पर्य्या-वृत्तिरङ्गीकृतेति द्रष्टव्यम्।

इति बि, ए, उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्द विद्यासागर-
भट्टाचार्य्येण विरचिता विमलाख्या साहित्यदर्पणस्य
द्वितीयपरिच्छेदव्याख्या समाप्ता।

तृतीयः परिच्छेदः ।

अथ कोऽयं रस इति उच्यते ।

विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा ।
रसतामेति रत्यादिः स्थायिभावः सचेतसाम्॥३३॥

विभावादयो वक्ष्यन्ते । सात्त्विकाश्चानुभावरूपत्वात् न पृथगुक्ताः । व्यक्तो दध्यादिन्यायेन रूपान्तरपरिणतो व्यक्तीकृत एव रसो न तु दीपेन घट इव पूर्वसिद्धो व्यज्यते । तदुक्तं लोचनकारैः, "रसाः प्रतीयन्त इति त्वोदनं पचतीतिवद् व्यवहार इति" अत्र च रत्यादिपदोपादानादेव प्राप्ते स्थायित्वे पुनः स्थायिपदोपादानं रत्यादीनामपि रसान्तरेषु अस्थायित्वप्रतिपादनार्थं ततश्च हासक्रोधादयः शृङ्गारवीरादौ व्यभिचारिण एव । तदुक्तं, "रसावस्थः परं भावः स्थायितां प्रतिपद्यते" इति (क) ।

(क) अथ काव्यनिरूपणानन्तरम् अयं काव्यघटकः इत्यर्थः । विभावेनेति । विभावेन अनुभावेन तथा सञ्चारिणा व्यक्तः प्रकटितः रत्यादिः रतिहासादिरूपः स्थायिभावः सचेतसां सामाजिकानां रसताम् एति प्राप्नोति रसरूपेण परिणतिं गच्छतीत्यर्थः । रत्यादीनां नायकादिनिष्ठत्वेऽपि तादृशकाव्यार्थभावनया सामाजिकनिष्ठत्वं बोध्यम् । यद्यपि विभावा अनुभावाश्च सात्त्विका व्यभिचारिण इत्यादिना सात्त्विकानामपि रसघटकत्वं निरूपितं तदपि तेषाम् अनुभावरूपात् न पृथगुक्तिः । दध्यादीति आदिपदेन प्रपानकरसादीनां परिग्रहः । यथा दुग्धमम्लयोगेन दधिरूपेण परिणमति तद्वत् रत्यादिः विभावादियोगेन सामाजिकानां रसरूपेण इत्यर्थः । रूपान्तरं विभिन्नस्वरूपं परिणतः

अस्य स्वरूपकथनगर्भं आस्वादप्रकारः कथ्यते (ख)।

सत्त्वोद्रेकादखण्डस्वप्रकाशानन्दचिन्मयः ।
वेद्यान्तरस्पर्शशून्यो ब्रह्मास्वादसहोदरः ॥
लोकोत्तरचमत्कारप्राणः कैश्चित् प्रमातृभिः ।
स्वाकारवदभिन्नत्वे नायमास्वाद्यते रसः ॥ (ग)
रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं मनः सत्त्वमिहोच्यते ॥ ३४ ॥

प्राप्त इत्यर्थः। रसस्य पूर्वसिद्धता नास्तीत्याह नन्विति। दीपेन यथा पूर्वसिद्धान् घटादिपदार्थान् प्रकाशयति तथा विभावादयः रसं नेत्यर्थः। उक्तमर्थं प्रमाणयति तदुक्तमिति। ओदनमिति ओदनम् अन्नं न खलु ओदनं पच्यते अपि तु तण्डुल एव पक्वान्नस्यैव ओदनत्वात् किन्तु ओदनं पचतीति यथा व्यवह्रियते तद्वत् रसाः प्रतीयन्ते इति रत्यादिप्रतीतिविशेषस्यैव रसत्वादिति भावः। यद्यपि रत्यादीनां नायकादिनिष्ठतया पूर्वसिद्धत्वमस्ति, किन्तु तादृशरत्यादिर्न रससंज्ञया उच्यते सामाजिकनिष्ठ एव रसः स च काव्यार्थभावनासमुद्भवस्तत्क्षणमनुभूयमान एव तथान्नास्य पूर्वसिद्धत्वमिति भाव्यम्। रसावस्थ इति रसे अवस्था अवस्थानं यस्य तादृशः रसपदवीमापन्न इत्यर्थः न तु कदाचिदनुभूयमानः रसस्य व्यापकत्वादिति भावः, भावः रत्यादिः स्थायितां व्यापकत्वमित्यर्थः प्रतिपद्यते लभते। स्थायीरत्यादिः रसः न तु व्यभिचारीति भावः।

(ख) किं स्वरूपो रसः कथं वा अस्य आस्वाद इत्याह अस्येति। अस्य रसस्य स्वरूपं लक्षणं तस्य कथनं गर्भे मध्ये यस्य तादृशः आस्वादप्रकारः अनुभवविशेषः कथ्यते निरूप्यते।

(ग) सत्त्वोद्रेकादिति। सत्त्वस्य वक्ष्यमाणस्य उद्रेकात् कैश्चित् न तु सर्वैरिति भावः प्रमातृभिः विद्वद्भिः अखण्डः पूर्णः स्वप्रकाशः स्वेन आत्मना प्रकाश्यते इति स्वप्रकाशः न तु कोऽप्यस्य प्रकाशक इति भावः आनन्दचिन्मयः आनन्दसंवलितज्ञानमयः वेद्यान्तरस्य अन्यस्य ज्ञेयस्य स्पर्शेन शून्यः रसास्वादकाले अन्यज्ञानस्यासद्भावादिति भावः अतएव ब्रह्मणः परमात्मनः आस्वादस्य साक्षात्कारस्य सहोदरः सदृशः परमात्मज्ञानकाले अपरज्ञानस्यापायादिति भावः। लोकोत्तरः अलौकिकः यश्चमत्कारः चित्तविकासः स एव प्राणः जीवनभूतो यस्य

इत्युक्तप्रकारो बाह्यमेयविमुखतापादकः कश्चनान्तरो धर्मः सत्त्वं तस्योद्रेकः रजस्तमसी अभिभूयाविर्भावः। अत्र च हेतुस्तथाविधालौकिककाव्यार्थपरिशीलनम्। अखण्ड इत्येक एवायं विभावादिरत्यादिप्रकाशसुखचमत्कारात्मकः। अत्र (घ) हेतुं वक्ष्यामः। स्वप्रकाशत्वाद्यपि वक्ष्यमाणरीत्या। चिन्मय इति स्वरूपार्थे मयट्। चमत्कारश्चित्तविस्ताररूपो विस्मयापरपर्य्यायः। तत्प्राणत्वञ्च अस्मद्वृद्धप्रपितामहसहृदयगोष्ठीगरिष्ठकविपण्डितमुख्यश्रीमन्नारायणपादैरुक्तम्। तदाह धर्मदत्तः स्वग्रन्थे।

रसे सारश्चमत्कारः सर्व्वत्राप्यनुभूयते।
तच्चमत्कारसारत्वे सर्व्वत्राप्यद्भुतो रसः।

तादृशः नायकादीनां नायिकादिरत्यादिषु लौकिकचमत्कारस्यैव सम्भवात् अस्य तु सामाजिकनिष्ठस्य अलौकिकत्वमिति भावः। अयम् उक्तस्वरूपो रसः स्वाकारवत् स्वदेहवत् अभिन्नत्वेन आस्वाद्यते अनुभूयते यथा आत्मनोऽभिन्नोऽपि देहः अहं स्थूलः अहं कृश इत्यादिभेदोल्लेखाभावेन प्रतीयते तथा रसोऽपि नायकादिनिष्ठतया भिन्नोऽपि रामोऽहं सीताविषयकरतिमानित्येवमात्मनिष्ठतया आस्वाद्यते इति भावः।

(घ) सत्त्वं निरूपयति रज इति। अनुत्कृष्टं मनोधर्मविशेषः रजः निकृष्टमनोधर्मविशेषः तमः ताभ्याम् अस्पृष्टं स्पर्शरहितं मनः, मानसो धर्मविशेष इत्यर्थः। इह रसनिरूपणप्रसङ्गे इत्यर्थः। सत्त्वम् उच्यते कथ्यते। इति एवम् उक्तप्रकारः कथितरूपः बाह्येभ्यः लौकिकेभ्यः मेयेभ्यः वेद्येभ्यः या विमुखता वैमुख्यं ताम् आपादयति आवहति इति तथोक्तः यस्मिन् सति बाह्यज्ञानं न तिष्ठतीति भावः। कश्चन अनिर्दिष्टरूपः आन्तरः मानसः धर्मः गुणविशेषः। उद्रेकः अत्र सत्त्वोद्रेके इत्यर्थः। विभावादीति अयं रसः विभावादिभिः सह यः रत्यादिः तस्य प्रकाशो यत्र तादृशः सुखचमत्कारः अलौकिकं सुखम् आत्मा स्वरूपं यस्य तथाविधः। यद्यपि विभावादीनां प्रत्येकस्य खण्डत्वमस्ति तथापि अनुभवात्मकतया अस्य अखण्डत्वमिति बोध्यम्। अत्र अखण्डत्वे।

तस्मादद्भुतमेवाह कृती नारायणो रसमिति"। (ङ)

केचिदिति प्राक्तनपुण्यशालिभिः। यदुक्तं, "पुण्यवन्तः प्रमिण्वन्ति योगिवद्रससन्ततिमिति" (च)। यद्यपि "स्वादः काव्यार्थसम्भेदादात्मानन्दसमुद्भवः" इत्युक्तदिशा रसस्यास्वादानतिरिक्तत्वमुक्तं तथापि "रसः स्वाद्यते" इति काल्पनिकं भेदमुररीकृत्य (छ) कर्मकर्त्तरि वा प्रयोगः। तदुक्तं, रस्यमानतामात्रसारत्वात् प्रकाशशरीरादनन्यः (ज) एव हि रसः" इति। एवमन्यत्रापि एवंविधस्थलेषु उपचारेण (झ) प्रयोगा ज्ञेयाः। ननु एतावता रसस्याज्ञेयत्वमुक्तं भवतीति व्यञ्जनायाश्च ज्ञानविशेषत्वाद् द्वयोरैक्यमापतितम् (ञ)। ततश्च।

(ङ) रसे इति। सर्वत्रापि रसे चमत्कारः चित्तविस्तार एव सारः स्थिरांशः प्राण इति भावः, सारो बले स्थिरांशे चेत्यमरः। अनुभूयते तत् चमत्कारसारत्वे तस्य रसस्य चमत्कारसारत्वे विषयप्राबल्ये स्थिते इत्यर्थः सर्वत्रापि सर्वेऽपीत्यर्थः प्रथमायास्त्रप्रत्ययः। रसः अद्भुतः। अद्भुत इति सामान्यं रसमात्रसंज्ञेति भावः।

(च) पुण्यवन्त इति। पुण्यवन्तः प्राक्तनपुण्यशालिनः योगिवत् योगिन इव रससन्ततिं रसानां शृङ्गारादीनां सन्ततिं समूहं विस्तारमित्यर्थः अन्यच्च रससन्ततिं परमात्मतत्त्वविस्तारमित्यर्थः रसो वै स इत्यादिश्रुतौ परमात्मनो रससंज्ञया उल्लिखितत्वादिति भावः। प्रमिण्वन्ति अनुभवन्ति।

(छ) स्वाद इति। काव्यार्थस्य संभेदात् परिशीलनात् आत्मनः स्वस्य आनन्दसमुद्भवः सुखसमुत्पत्तिः स्वादः काव्यार्थपरिशीलनजनितानन्दानुभवः स्वाद इति फलितार्थः। काल्पनिकम् आरोपितम्। उररीकृत्य अङ्गीकृत्य।

(ज) रस्यमानतेति। रस्यमानता आस्वादस्तन्मात्रसारत्वात् प्रकाशशरीरात् अनुभवरूपात् अनन्यः अभिन्नः।

(झ) उपचारेण आरोपेण, प्रकाशशरीरादनन्य एवेति कथनेन इत्यर्थः।

(ञ) नन्विति एतावता अज्ञेयत्वं न ज्ञानविषयत्वम्। द्वयोरिति व्यञ्जनाख्यो रस इति स्थितिः। यदि रसः ज्ञानविशेषरूपव्यञ्जना च ज्ञानविशेषरूपा तदा उभयोरैक्यमेवेति कथं साध्यसाधकत्वमिति भावः।

स्वज्ञानेनान्यधीहेतुः सिद्धेऽर्थे व्यञ्जको मतः।
यथा दीपोऽन्यथाभावे को विशेषोऽस्य कारकात्" ॥

इत्युक्तदिशा घटप्रदीपवद् व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोः पार्थक्यमेवेति कथं रसस्य व्यङ्ग्यतेति चेत् सत्यमुक्तम्। अतएवाहुः। विलक्षण एवायं कृतिज्ञप्तिभेदेभ्यः स्वादनाख्यः कश्चित् व्यापारः अतएव हि रसनास्वादनचमत्करणादयो विलक्षणा एव व्यपदेशा इति अभिधादिविलक्षणव्यापारता अत्र प्रसाधनग्रहिलैः अस्माभिः रसादीनां व्यङ्ग्यत्वमुक्तं भवतीति (ट)। ननु तर्हि

(ट) स्वज्ञानेनेति। सिद्धे अर्थे वस्तुनि सति व्यञ्जकः ज्ञापकः स्वस्य ज्ञानेन अन्यस्य सिद्धस्य अपरस्य अर्थस्य धीहेतुः ज्ञानकारणं भवति यथा दीपः स्वज्ञानेन अन्येषां घटपटादीनां ज्ञानहेतुर्भवति। अन्यथा सिद्धवस्तुज्ञापकत्वाभावे अस्य व्यञ्जकस्य कारकात् जनकात् हेतोः को विशेषः। अयं भावः जनको हेतुः असिद्धं वस्तु उत्पादयति ज्ञापकस्तु सिद्धमेव वस्तु ज्ञापयतीति। इत्युक्तदिशा एवमुक्तरीत्या घटप्रदीपवत् यथा घटं प्रदीपो व्यनक्ति तद्वत् व्यञ्जको व्यङ्ग्यं व्यनक्ति अतस्तयोः पार्थक्यं भिन्नत्वमेव न तु एकरूपत्वमिति भावः। अतएव उक्तात् विसंवादादेवेत्यर्थः। आहुः कथयन्ति अभिनवगुप्तमतानुसारिण इति शेषः। कृतिः करणं ज्ञप्तिः ज्ञानानुकूलव्यापारः तद्भेदेभ्यः विलक्षणः विभिन्नः स्वादनाख्यः कश्चित् अनिर्दिष्टः केनाप्यनुद्भावित इति यावत् व्यापारः शक्तिविशेषः येन रसः स्वाद्यते इति भावः। अतएव विभिन्नत्वादेव विलक्षणा कृतिज्ञप्तिभिन्ना व्यपदेशाः संज्ञाः उक्तव्यापारस्येति भावः। अस्माभिः तु अभिधादिविलक्षणव्यापारप्रसाधनग्रहिलैः अभिधादिभ्यः अभिधालक्षणातात्पर्येभ्यः विलक्षणः विभिन्नः यः व्यापारः व्यञ्जनेत्यर्थः तस्य प्रसाधने स्थापने ग्रहिलैः प्रयासिभिः। यदि ज्ञानसामान्यबुद्धौ व्यञ्जनाया रसस्य च ऐक्यमापतेत् तथापि ज्ञानविशेषेण ज्ञानविशेषस्यापि व्यञ्जनं दृश्यते यथा प्रदीपसामान्यज्ञानेन घटादिज्ञानं व्यज्यते तद्वत् व्यञ्जनया रसो व्यज्यते इति व्यञ्जनाया वक्तृतात्पर्यरूपज्ञानविशेषरूपया रसस्य आनन्दचिन्मयस्य पार्थक्यमेव। सिद्धेऽर्थे इति तु प्रायिकं क्वचित् अनिष्पन्नानामपि व्यञ्जनात् यथा सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया। हसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितमिति सन्ध्यासङ्केतकाल इति प्रच्छन्नकामुकं प्रति पद्मनिमीलनेनैव कदाचित् व्यज्यते इत्यत्र सन्ध्यायाः सङ्केतकालत्वेन अविद्यमानत्वेऽपि व्यञ्जनागम्यत्वमिति सुधीभिर्भाव्यम्।

(ठ) करुणादीनां रसानां दुःखमयत्वाद्रसत्वं न स्यादित्युच्यते।

करुणादावपि रसे जायते यत् परं सुखम्।
सचेतसामनुभवः प्रमाणं तत्र केवलम्॥ ३५॥

आदिशब्दाद्बीभत्सभयानकादयः। तथापि असहृदयानां मुखमुद्रणाय पक्षान्तरमुच्यते।

किञ्च तेषु यदा दुःखं न कोऽपि स्यात्तदुन्मुखः ३६

न हि कश्चित् सचेता आत्मनो दुःखाय प्रवर्त्तते। करुणादिषु च सकलस्यापि साभिनिवेशप्रवृत्तिदर्शनात्।

अनुपपत्त्यन्तरमाह (ड)।

तथा रामायणादीनां भविता दुःखहेतुता॥३६॥

करुणरसस्य दुःखहेतुत्वात् करुणरसप्रधानरामायणादिप्रबन्धानामपि दुःखहेतुत्वप्रसङ्गः स्यात्। ननु कथं दुःखकारणेभ्यः सुखोत्पत्तिरित्याह।

हेतुत्वं शोकहर्षादेर्गतेभ्यो लोकसंश्रयात्।
शोकहर्षादयो लोके जायन्तां नाम लौकिकाः॥
अलौकिकविभावत्वं प्राप्तेभ्यः काव्यसंश्रयात्।
सुखं सञ्जायते तेभ्यः सर्वेभ्योऽपीति का क्षतिः३७(ढ

(ट) नन्विति तर्हि रसस्य आनन्दचिन्मयत्वे इत्यर्थः।

(ड) अनुपपत्त्यन्तरमिति। अन्याम् अनुपपत्तिम् अयौक्तिकतामित्यर्थः।

(ढ) हेतुत्वमिति। लोकः चराचरवस्तुजातं तस्य संश्रयात् संसर्गात् स्वभावाद्वा शोकहर्षादेः हेतुत्वं कारणत्वं गतेभ्यः प्राप्तेभ्यः वनवासादिभ्यः लौकिकाः तत्तल्लोकनिष्ठाः शोकहर्षादयः जायन्तां यथा रामवनवासे रामस्य दुःखं

ये खलु रामवनवासादयो लोके "दुःखकारणानि" इत्युच्यन्ते त एव हि काव्यनाट्यसमर्पिता अलौकिकविभावनव्यापारवत्तया कारणशब्दवाच्यत्वं विहाय अलौकिकविभावशब्दवाच्यत्वं भजन्ते (ण)। तेभ्यश्च सुरते दन्तघातादिभ्य इव सुखमेव जायते। अतश्च "लौकिकशोकहर्षादिकारणेभ्यो लौकिकशोकहर्षादयो जायन्ते" इति लोक एव प्रतिनियमः। काव्ये पुनः "सर्वेभ्योऽपि विभावादिभ्यः सुखमेव जायते" इति नियमान्न कश्चिद्दोषः। कथं तर्हि हरिश्चन्द्रादिचरितस्य काव्यनाट्ययोरपि दर्शनश्रवणाभ्यामश्रुपातादयो जायन्ते इत्युच्यते।

अश्रुपातादयस्तद्वद्द्रुतत्वाच्चेतसो मताः ॥३८॥ (त)

तर्हि कथं काव्यतः सर्वेषामीदृशी रसाभिव्यक्तिर्न (थ) जायते इत्याह।

न जायते तदास्वादो विना रत्यादिवासनाम् ॥३९॥ (द)

लौकिकमिति भावः काव्यसंश्रयात् काव्यविनिवेशात् अलौकिकविभावत्वं विलक्षणकारणत्वं प्राप्तेभ्यः तेभ्यः सर्वेभ्यः वनवासादिभ्योऽपि सुखं सञ्जायते समुद्भवति इति अत्र का क्षतिः हानिः ?

(ण) त एव हीत्यादि। त एव दुःखकारणानि वनवासादय इत्यर्थः काव्यनाट्ययोः समर्पिताः अभिनिवेशिताः सन्तः अलौकिकं विलक्षणं यत् विभावनं रत्यादेरास्वादाङ्कुरयोग्यतानयनं तदेव व्यापारः तद्वत्तया कारणशब्दवाच्यत्वं कारणशब्दप्रतिपाद्यत्वं विहाय त्यक्त्वा अलौकिकः विलक्षणो यः विभावादिशब्दः तद्वाच्यत्वं भजन्ते प्राप्नुवन्ति। प्रतिनियमः स्थितिः।

(त) अश्रु इति। चेतसः चित्तस्य द्रुतत्वात् गलितत्वात् अश्रुपातादयः आविर्भवन्तीति शेषः तदश्रुपातादिकम् आनन्दसंवलितमेवेति भावः।

(थ) रसाभिव्यक्तिः रसास्वादः।

(द) नेति। रत्यादिवासनां विना तस्य रसस्य आस्वादः न जायते।

वासना च इदानीन्तनी प्राक्तनी च रसास्वादहेतुः । तत्र यदि आद्या (ध) न स्याच्छ्रोत्रियजरन्मीमांसकादीनामपि सा स्यात् । यदि द्वितीया न स्याद् यद्रागिणामपि (न) केषाञ्चिद्रसोद्बोधो न दृश्यते तन्न स्यात् । उक्तञ्च धर्मदत्तेन ।

सवासनानां सभ्यानां रसस्यास्वादनं भवेत् ।
निर्वासनास्तु रङ्गान्तःकाष्ठकुड्याश्मसन्निभाः ॥ (प)

इति ननु कथं रामादिरत्याद्युद्बोधकारणैः (फ) सीतादिभिः सामाजिकरत्याद्युद्बोधः ? इत्युच्यते ।

व्यापारोऽस्ति विभावादेर्नाम्ना साधारणी कृतिः ।
तत्प्रभावेण यस्यासन् पाथोधिप्लवनादयः ॥
प्रमाता तदभेदेन स्वात्मानं प्रतिपद्यते ॥४०॥ (ब)

रत्यादिवासनावन्त एव रसमास्वादयन्ति नान्ये इति भावः । वासना संस्कारविशेषः ।

(ध) आद्येति इदानीन्तनीत्यर्थः ।

(न) रागिणाम् अनुरागवताम् ।

(प) सवासनानामिति । सवासनानाम् इदानीन्तनप्राक्तनवासनावतां सभ्यानां सहृदयानां रसस्य आस्वादनम् अनुभवः भवेत् । निर्वासनास्तु इदानीन्तनप्राक्तनान्यतरवासनारहितास्तु रङ्गान्तः रङ्गभूमिमध्ये काष्ठं कुड्यं भित्तिः वा अश्म तत्सन्निभाः काष्ठादिवत् रसबोधरहितास्तिष्ठन्तीत्यर्थः ।

(फ) नन्विति । रामादीनां रत्यादेः उद्बोधः तस्य कारणैः हेतुभिः ।

(ब) व्यापार इति । विभावादेः व्यापारः सामर्थ्यविशेषः इत्यर्थः अस्ति यः नाम्ना साधारणी कृतिः साधारणीकरणम् उच्यते इति शेषः तत्प्रभावेण तेषां विभावादीनां प्रभावेण सामर्थ्येन यस्य रामस्य वा हनुमतः पाथोधिप्लवनादयः समुद्रतरणादयः समुद्रलङ्घनादयो वा आसन् प्रमाता विद्वान् सामाजिकः तदभेदेन तेन रामेण वा हनुमता यः अभेदः भेदाभावः तेन तदभिन्नतया इत्यर्थः स्वात्मानं स्वस्वरूपं प्रतिपद्यते प्राप्नोति ।

ननु कथं मनुष्यमात्रस्य समुद्रलङ्घनादावुत्साहोद्बोधः? इत्युच्यते।

उत्साहादिसमुद्बोधः साधारण्याभिमानतः।
नृणामपि समुद्रादिलङ्घनादौ न दुष्यति॥४१॥ (भ)

रत्यादयोऽपि साधारण्येन न प्रतीयन्त इत्याह।

साधारण्येन रत्यादिरपि तद्वत् प्रतीयते॥४२॥ (म)

रत्यादेरपि ह्यात्मगतत्वेन प्रतीतौ सभ्यानां व्रीड़ातङ्कादि-र्भवेत् परगतत्वेन तु अरस्यतापातः (य)। विभावादयोऽपि प्रथमतः साधारण्येन प्रतीयन्त इत्याह।

परस्य न परस्येति ममेति न ममेति च।
तदास्वादे विभावादेः परिच्छेदो न विद्यते॥४३॥ (र)

ननु तथापि कथमेवमलौकिकत्वमेतेषां विभावादीनाम् इत्युच्यते।

(भ) उत्साहादीति। विभावादेः साधारणीकरणव्यापारवशात् नृणामपि साधारण्याभिमानतः रामस्य मम च साधारणोऽयं समुद्रलङ्घनादिरिति तात्कालिकज्ञानतः समुद्रादिलङ्घनादौ उत्साहादिसमुद्बोधः उत्साहादीनां सम्यक् उदयः न दुष्यति।

(म) साधारण्येनेति। रत्यादिः सीताविषयकरामादेरनुरागादिरपि तद्वत् समुद्रलङ्घनादिवत् साधारण्येन यथा रामवदहमपि सीताविषयकरतिमानित्यादि प्रतीयते ज्ञायते सामाजिकैरिति शेषः।

(य) आत्मगतत्वेन आत्ममात्रनिष्ठत्वेन। परगतत्वेन नायकमात्रगतत्वेन इत्यर्थः। अरस्यतापातः वैरस्यभावापत्तिः।

(र) परस्येति। तस्य रसस्य आस्वादे आस्वादनकाले इत्यर्थः विभावादेः आलम्बनोद्दीपनादेः परस्य न परस्य इति, मम इति न ममेति च परिच्छेदः अवबोधः न विद्यते न भवति।

विभावनादिव्यापारमलौकिकमुपेयुषाम्।
अलौकिकत्वमेतेषां भूषणं न तु दूषणम्॥४४॥ (ल

आदिशब्दादनुभावनसञ्चारणे तत्र विभावनं रत्यादेर्विशेषेण आस्वादाङ्कुरणयोग्यतानयनम्। अनुभावनमेवम्भूतस्य रत्यादेः समनन्तरमेव रसादिरूपतया भावनम्। सञ्चारणं तथाभूतस्यैतस्य सम्यक् चारणम् (व)। विभावादीनां यथासङ्ख्यं कारणकार्य्यसहकारित्वे कथं त्रयाणामपि रसोद्बोधे कारणत्वमित्युच्यते।

कारणं कार्य्यसञ्चारिरूपा अपि हि लोकतः।
रसोद्बोधे विभावाद्याः कारणान्येव ते मताः॥४५॥ (श

ननु तर्हि कथं रसास्वादे तेषामेकः प्रतिभास इत्युच्यते (ष)

(ल) विभावनेति। अलौकिकं तत्तल्लोकातिवर्त्ति विभावनादिव्यापारम् उपेयुषां प्राप्तवताम् एतेषां विभावादीनां काव्यनिवेशितानां सीतादीनाम् अलौकिकत्वं साधारणत्वं भूषणम् अलङ्कृतिः सहृदयानाम् आस्वादार्हत्वादिति भावः न तु दूषणं परानुरागजननादिति भावः।

(व) विशेषेण अतिशयेन आस्वादस्य अङ्कुरयोग्यता अङ्कुरवत् सूक्ष्मरूपेण आविर्भावः तन्नयनं तस्य प्रापणमित्यर्थः एवंभूतस्य सूक्ष्मरूपेण आस्वादयोग्यतां नीतस्य इत्यर्थः भावनं प्रकाशनम्। तथाभूतस्य रसरूपेण भावितस्य इत्यर्थः एतस्य रत्यादेः चारणं प्रसारणं विस्तृतिरिति यावत्।

(श) कारणमिति। ते विभावाद्याः लोकतः लोकनिष्ठा इत्यर्थः कारणकार्य्यसञ्चारिरूपाः विभावाः कारणानि अनुभावाः कार्य्याणि सञ्चारिणः सहकारिणः अपि रसस्य उद्बोधे आविर्भावे कारणान्येव सामान्यतः हेतव एव मताः त्रयाणामेव एषां रसनिष्पादकत्वादिति भावः।

(ष) पूर्वं कारणसद्भावः पश्चात् कार्य्यनिष्पत्तिरिति स्थितिः। तत् कथं रसास्वादे विभावादीनां यौगपद्यमित्याह नन्विति। एकः अभिन्नः इत्यर्थः प्रतिभासः स्फुरणं विभावाद्यन्वितरत्यादेरनुभवस्य पौर्वापर्य्याव्यवगमादिति भावः।

प्रतीयमानः प्रथमं प्रत्येकं हेतुरुच्यते।
ततः संवलितः सर्वो विभावादिः सचेतसाम्॥
प्रपानकरसन्यायाच्चर्व्यमाणो रसो भवेत्॥४६॥ (स

यथा खण्डमरिचादीनां सम्मेलनादपूर्व इव कश्चिदास्वादः प्रपानकरसे संजायते विभावादिसम्मेलनादिहापि तथेत्यर्थः। ननु यदि विभावानुभावव्यभिचारिभिर्मिलितैरेव रसस्तत् कथम् एकस्य द्वयोर्वा सद्भावेऽपि स स्यात्? इत्युच्यते।

सद्भावश्चेद्विभावादेर्द्वयोरेकस्य वा भवेत्।
झटित्यन्यसमाक्षेपे तदा दोषो न विद्यते ४७ (ह

अन्यसमाक्षेपश्च प्रकरणादिवशात् यथा।
"दीर्घाक्षं शरदिन्दुकान्ति वदनं बाहू नतावंसयोः
सङ्क्षिप्तं निविडोन्नतस्तनमुरः पार्श्वे प्रमृष्टे इव।
मध्यः पाणिमितो नितम्बि जघनं पादावुदग्राङ्गुली

(स) प्रतीयमान इति। विभावादिः प्रथमं रसोद्बोधात् प्रागित्यर्थः प्रतीयमानः प्रत्येकं हेतुः रसास्वादकारणम् उच्यते। ततः पश्चात् रसोद्बोधकाले सम्मिलितः मिश्रितः सर्वो विभावादिः विभावानुभावव्यभिचारिभावसंवलितरत्यादिरित्यर्थः प्रपानकरसन्यायात् प्रपानकरस इव चर्व्यमाणः आस्वाद्यमानः सन् सचेतसां सामाजिकानां रसः भवेत् रसरूपेण परिणमेदित्यर्थः।

(ह) सद्भाव इति। विभावादेः द्वयोः एकस्य वा सद्भावः समावेशः चेत् यदि भवेत् तदा झटिति शीघ्रम् अन्यसमाक्षेपे अन्यस्य अन्ययोः अन्येषां वा समाक्षेपे अध्याहारे दोषो न भवेत् यत्र विभावोऽस्ति अनुभावसञ्चारिस्थायिनो न सन्ति तत्र तेषामध्याहारः यत्र विभावानुभावौ स्तः सञ्चारित्वादयः न सन्ति तत्र तेषामध्याहारः यत्र अनुभावसञ्चारिणौ स्तः तत्रापि अन्येषां पूर्ववत् समाक्षेपः एवं सर्वत्र।

छन्दो नर्त्तयितुर्यथैव मनसः सृष्टं तथास्या वपुः" ॥ (घ)

अत्र मालविकामभिलषतोऽग्निमित्रस्य मालविकारूपविभावमात्रवर्णने सञ्चारिणामौत्सुक्यादीनामनुभावानाञ्च नयनविस्फारादीनामौचित्यादेवाक्षेपः। एवमन्याक्षेपेऽपि ज्ञेयम् (क)। "अनुकार्य्यगतो रसः" (ख) इति वदतः प्रत्याह।

पारिमित्याल्लौकिकत्वात् सान्तरायतया तथा।
अनुकार्य्यस्य रत्यादेरुद्बोधो न रसो भवेत्॥८ (ग)

(घ) उदाहरति दीर्घाक्षमिति। मालविकाया वर्णनमिदम्। नर्त्तयितुः उपदेष्टुः कामस्येत्यर्थः मनसः यथैव यादृश एव छन्दः अभिप्रायः, छन्दोऽभिप्राय आशय इत्यमरः। अस्या मालविकाया वपुः शरीरं तथैव सृष्टं तथाहि वदनं दीर्घे आयते अक्षिणी यस्य तादृशं, तथा शरदिन्दोरिव कान्तिर्यस्य तथाभूतं बाहू भुजौ अंसयोः स्कन्धयोर्नतौ विनतौ, उरः वक्षःस्थलं निविड़ौ घनौ उन्नतौ स्तनौ यत्र तादृशम् अतएव सङ्क्षिप्तम् अल्पायतनं पार्श्वे प्रमृष्टे क्षिप्ते इव तत्रत्यानामस्थ्नामलक्ष्यत्वादिति भावः मध्यः कटिदेशः पाणिमितः वितस्तिवेष्टनेन परिमित इत्यर्थः। जघनं नितम्बि नितम्बविशिष्टं तथा पादौ चरणौ उदग्रा उन्नताग्रा अङ्गुलयः ययोस्तथाभूतौ। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम्।

(क) अन्याक्षेपे विभावाक्षेपे इत्यर्थः। यथा, परिमृदितमृणालीम्लानमङ्गं प्रवृत्तिः कथमपि परिवारप्रार्थनाभिः क्रियासु। कलयति च हिमांशोर्निष्कलङ्कस्य लक्ष्मीमभिनवकरिदन्तच्छेदकान्तः कपोलः। अत्र नायिकायाः सम्भोगशृङ्गारस्य आलम्बनविभावो नायकः तच्चेष्टादिकमुद्दीपनविभावः तयोः समाक्षेपो द्रष्टव्य इति।

(ख) नायकादिनिष्ठतां रसस्य परिहरति अनुकार्य्य इति। अनुकार्य्यः नायकादिः। तद्गतः तन्निष्ठः न तु सामाजिकवृत्तिरिति भावः।

(ग) पारिमित्यादिति। पारिमित्यात् परिमितत्वात् अनुकार्य्यमात्रगतत्वेन अल्पत्वात् अस्य तु बहुसामाजिकनिष्ठत्वेन व्यापकत्वमिति भावः लौकिकत्वात् तत्तल्लोकनिष्ठत्वात् अस्य तु अलौकिकत्वमिति भावः सान्तरायतया नाट्यकाव्यदर्शनादेः आदिपदेन श्रवणपरिग्रहः प्रतिकूलतया यदि अनुकार्य्यगत एव रसः तदा सामाजिकाः कथं काव्यदर्शनश्रवणेषु व्यग्रा भवेयुः तेषामभीष्टरसास्वाद-

सीतादिदर्शनादिजो रामादिरत्याद्युद्बोधो हि परिमितो लौकिको नाट्यकाव्यदर्शनादेः सान्तरायश्च। कस्मात् कथं रसरूपतामियात्। रसस्य एतद्धर्मकत्वात् (घ) अनुकर्त्तृगतत्वञ्च अस्य (ङ) निरस्यति।

शिक्षाभ्यासादिमात्रेण राघवादेः स्वरूपताम्।
दर्शयन् नर्त्तको नैव रसस्यास्वादको भवेत्॥४९(च

किञ्च।

काव्यार्थभावनेनायमपि सभ्यपदास्पदम्॥५० (छ

यदि पुनर्नटोऽपि काव्यार्थभावनया रामादिरूपतामात्मनो दर्शयेत् तदा सोऽपि सभ्यमध्य एव गण्यते।

नायं ज्ञाप्यः स्वसत्तायां प्रतीत्यव्यभिचारतः५१ (ज

प्रत्याशाविरहादिति । भावः अनुकार्यस्य नायकादेः रत्याद्युद्बोधः नायिकादि-विषयक इति शेषः रसः न भवेत् ।

(घ) एतद्विलक्षणधर्मकत्वात् एतस्मात् उक्तविधात् परिमित्यादेरित्यर्थः विलक्षणः विपरीतः धर्मः यस्य तस्य भावः तस्मात् ।

(ङ) नटगतत्वञ्चास्य निराकरोति अनुकर्त्तेति । अनुकर्त्ता नटः तद्गतः तस्य भावः तत् ।

(च) शिक्षेति । नर्त्तकः नटः शिक्षा गुरुसकाशादुपदेशग्रहणम् अभ्यासः पुनः पुनरनुशीलनं तत्प्रभृतिभिः राघवादेः रामादेः स्वरूपतां तुल्यतां दर्शयन् नाट्येन प्रकटयन् रसस्य आस्वादकः नैव भवेत् ।

(छ) ननु यदि नटोऽसौ सहृदयो भवति तदापि किं तस्य रसास्वादो न स्यादित्याशङ्क्याह किञ्चेति काव्येति । अयं नटोऽपि काव्यार्थभावनेन काव्यार्थस्य परिशीलनेन सभ्यपदास्पदं भवति सभ्यवत् रसास्वादमाप्नोतीत्यर्थः ।

(ज) रसस्य स्वप्रकाशत्वं पूर्वमुक्तं तदेवान्यधर्मत्वखण्डनेन द्रढयति नायमित्यादि । अयं रसः न ज्ञाप्यः ज्ञापयितुं शक्यः वा अस्य ज्ञानविषयः स्वसत्तायां स्वस्य रसस्य सत्तायां विद्यमानतायां प्रतीतेः ज्ञानस्य अव्यभिचारतः नियमादि-

यो हि ज्ञाप्यो घटादिः स सन्नपि कदाचिदज्ञातो भवति। न ह्ययं तथा। प्रतीतिमन्तरेण अभावात्।

यस्मादेष विभावादिसमूहालम्बनात्मकः।
तस्मान्न कार्य्यः ॥ ५२ ॥ (झ)

यदि रसः कार्य्यः स्यात् तदा विभावादिज्ञानकारणक एव स्यात्। ततश्च रसप्रतीतिकाले विभावादयो न प्रतीयेरन् (ञ)। कारणज्ञानतत्कार्य्यज्ञानयोर्युगपददर्शनात्। न हि चन्दनस्पर्शज्ञानं तज्जन्यसुखज्ञानं च एकदा सम्भवति। रसस्य च विभावादिसमूहालम्बनात्मकतयैव प्रतीतेर्न विभावादिज्ञानकारणकत्वमित्यभिप्रायः।

नो नित्यः पूर्वसंवेदनोज्झितः।
असंवेदनकाले हि न भावोऽप्यस्य विद्यते ५३ (ट)

न खलु नित्यस्य वस्तुनोऽसंवेदनकालेऽसम्भवो नापि भविष्यन्। साक्षादानन्दमयस्वप्रकाशरूपत्वात् (ठ)। कार्य्यज्ञाप्यविलक्षणभावात् न अवर्त्तमानोऽपि (ड)।

त्यर्थः अन्येषां तु ज्ञाप्यानां प्रतीतेः पूर्वमपि सत्तास्ति अस्य तु प्रतीतिकाल एवेति ज्ञाप्यलक्षणायोगादिति भावः।

(झ) यस्मादिति। यस्मात् एष रसः विभावादिसमूह एव आलम्बनम् आत्मा यस्य तादृशः तस्मात् न कार्य्यः।

(ञ) विभावादीति। विभावादि ज्ञानं कारणं यस्य तथाभूतः। न प्रतीयेरन् न बुद्धेरन् न हि कारणं कार्य्यञ्च युगपत् ज्ञायते इति भावः।

(ट) नो इति। अयं रसः पूर्वसंवेदनेन संवेदनात् पूर्वभावेन इत्यर्थः उज्झितः परित्यक्तः हि यतः असंवेदनकाले अप्रतीतिक्षणे अस्य रसस्य भावः सत्ता न विद्यते। नित्यवस्तुनः सर्वकालिकी स्थितिरस्तीति भावः।

(ठ) नापीति। भविष्यद्वस्तुनः साक्षादानन्दमयस्वप्रकाशरूपत्वासम्भवात् न हि भविष्यन् साक्षादानन्दं वितरितुं शक्नोतीति भावः।

विभावादिपरामर्शविषयत्वात् सचेतसाम् ।
परानन्दमयत्वेन संवेद्यत्वादपि स्फुटम् ॥
न निर्विकल्पकं ज्ञानं तस्य ग्राहकमिष्यते ।
तथाऽभिलापसंसर्गयोग्यत्वविरहान्न च ।
सविकल्पकसंवेद्यः ५४ ॥ (ढ)

सविकल्पकज्ञानसंवेद्यानां हि वचनप्रयोगयोग्यता न तु रसस्य ।

तथा ।

साक्षात्कारतया न च ।
परोक्षस्तत्प्रकाशो नापरोक्षः शब्दसम्भवात् ५५ (ण)

(ङ) कार्य्यज्ञाप्ययोर्विलक्षणभावात् वैलक्षण्यात् कार्य्यत्वाभावात् ज्ञाप्यत्वाभावाच्च इत्यर्थः रसः वर्त्तमानः अपि न वर्त्तमानत्वस्य कार्य्यज्ञाप्यान्यतरविषयनियमादिति भावः ।

(ढ) विभावादीति । निर्नास्ति विकल्पो विभिन्नकल्पः विशिष्टप्रकारः यस्य तादृशं निरवच्छिन्नमित्यर्थः सम्बन्धानवगाहीत्यर्थः ज्ञानं विभावादिभिः परामर्शः सम्मेलनं विषयः यस्य तस्य भावः तस्मात् तथा सचेतसां सहृदयानां स्फुटं परमानन्दमयत्वेन संवेद्यत्वात् ज्ञेयत्वात् अपि तस्य रसस्य ग्राहकं प्रतिपादकं न इष्यते निर्विकल्पकं ज्ञानं न विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिपदार्थं बोधयतीति भावः । अयं तु रसः विभावादिविशिष्टः तथा सुखसंवलितज्ञानमयोऽपीति भावः । तथा अभिलापः वचनं तस्य संसर्गः सम्बन्धः तद्योग्यत्वविरहात् अनुभवरूपत्वादित्यर्थः सविकल्पकज्ञानस्य सम्बन्धावगाहित्व इत्यर्थः न संवेद्यः । सविकल्पकज्ञानगम्यानां हि वचनगम्यत्वमस्ति रसस्य तु न तथेति भावः ।

(ण) साक्षादिति । साक्षात्कारतया साक्षादनुभवयोग्यतयेत्यर्थः तत्र रसस्य प्रकाशः न परोक्षः प्रत्यक्षविलक्षणः न हि परोक्षवस्तुनः साक्षात्कारो भवतीति भावः । अपरोक्षः प्रत्यक्षश्च न शब्दसम्भवात् शब्दैः काव्यादिरूपैः सम्भवात् उत्पत्तेः न हि शब्दप्रमाणगम्यानां प्रत्यक्षत्वमिति भावः ।

तत् कथय कीदृगस्य तत्त्वम्। एवमश्रुतादृष्टपूर्व्वनिरूपणप्रकारस्येत्याह।

तस्मादलौकिकः सत्यं वेद्यः सहृदयैरयम् ५६ (त)

तत् किं पुनः प्रमाणं तस्य सद्भाव इत्याह।

प्रमाणं चर्व्वणैवात्र स्वाभिन्ने विदुषां मतम् ५७ (थ)

चर्व्वणा आस्वादनम्। तच्च "स्वादः काव्यार्थसम्भेदादात्मानन्दसमुद्भवः" इत्युक्तप्रकारम्। ननु यदि रसो न कार्य्यस्तत् कथं महर्षिणा "विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः" इति लक्षणं कृतम् ? इत्युच्यते।

निष्पत्त्या चर्व्वणस्यास्य निष्पत्तिरुपचारतः ५८ [द]

यद्यपि रसाभिन्नतया चर्व्वणस्यापि न कार्य्यत्वं तथापि तस्य कादाचित्कतया उपचरितेन कार्य्यत्वेन कार्य्यत्वमुपचर्य्यते (ध)।

अवाच्यत्वादिकं तस्य वक्ष्ये व्यञ्जनरूपणे ५९ [न]

(त) तस्मादिति उक्तविरोधादित्यर्थः अयं रसः सहृदयैः सामाजिकैः अलौकिकः अलौकसिद्धः जगद्विलक्षण इत्यर्थः सत्यं तत्त्वतः वेद्यः।

(थ) प्रमाणमिति। स्वाभिन्ने चर्व्वणास्वरूपे अत्र रसे चर्व्वणा आस्वाद एव विदुषां प्रमाणं मतम्।

(द) निष्पत्त्येति। चर्व्वणस्य निष्पत्त्या अस्य रसस्य उपचारतः परम्परया स्वाश्रययाश्रत्वसम्बन्धेनेत्यर्थः निष्पत्तिः।

(ध) कादाचित्कतया आविर्भावतिरोभावाभ्यां कदाचिद्भवनतया उपचरितेन आरोपितेन कार्य्यत्वेन कल्पितकार्य्यत्वेन न तु वास्तवेनेति भावः कार्य्यत्वम् उपचर्य्यते आरोप्यते। वस्तुतस्तु चर्व्वणा रसाभिन्ना एव यदा तु रस आस्वाद्यते तदैव चर्व्वणानिष्पत्तिः यदा नास्वाद्यते न निष्पद्यते इति आविर्भावतिरोभावाभ्यां चर्व्वणारूपस्य रसस्य निष्पत्तिरिति ध्येयम्।

तस्य रसस्य। आदिशब्दादलक्ष्यत्वादि। ननु यदि मिलिता रत्यादयो रसस्तत् कथमस्य प्रकाशत्वं कथं वाऽखण्डत्वम्? इत्याह।

रत्यादिज्ञानतादात्म्यादेव यस्माद्रसो भवेत्।
अतोऽस्य स्वप्रकाशत्वमखण्डत्वञ्च सिध्यति ६० [प]

यदि रत्यादिकं प्रकाशशरीरादतिरिक्तं स्यात् तदेवास्य स्वप्रकाशत्वं न सिध्येत्। न च तथा। तादात्म्याङ्गीकारात्। यदुक्तम्। "यद्यपि रसानन्यतया चर्वणा न कार्य्या तथापि कादाचित्कतया कार्य्यत्वमुपकल्प्य तदेकात्मन्यनादिवासनापरिणतिरूपे रत्यादिभागेऽपि व्यवहारः" इति। "सुखादितादात्म्याङ्गीकारे च शास्माकीं सिद्धान्तशय्यामधिशय्य दिव्यवर्षसहस्रं प्रमोदनिद्रामुपेयाः" इति च। "अभिन्नोऽपि स प्रमाता वासनोपनीतरत्यादितादात्म्यगोचरीकृतः" इति च। ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वमनङ्गीकुर्वतामुपरि वेदान्तिभिरेव निपातनीयो दण्डः। तादात्म्यादेव अस्य अखण्डत्वम्। रत्यादयो

(न) अवाच्यत्वादिकमिति। तस्य रसस्य अवाच्यत्वादिकम् अभिधादिव्यापारावेद्यत्वं व्यञ्जनरूपणे व्यञ्जनानिरूपणप्रस्तावे पञ्चमपरिच्छेदे इति भावः वक्ष्ये कथयिष्यामि।

(प) अस्य स्वप्रकाशत्वमखण्डत्वञ्च पूर्वमुक्तं प्रमाणयति रत्यादिरिति। यस्मात् रत्यादिः ज्ञानतादात्म्यादेव ज्ञानाभिन्नत्वादेव रसो भवेत् आनन्दसंवलितज्ञानधाराया एव रसत्वादिति भावः अतएव ज्ञानतादात्म्यादेव अस्य रसस्य स्वप्रकाशत्वम् अखण्डत्वं पूर्णत्वञ्च सिध्यति यत् यत् ज्ञानमयं वस्तु तत्तत् स्वप्रकाशमखण्डञ्च भवतीति भावः।

(फ) प्रकाशशरीरात् ज्ञानशरीरात् ज्ञानरूपादित्यर्थः। अतिरिक्तं भिन्नम्। तादात्म्याङ्गीकारात् ज्ञानाभिन्नत्वस्वीकारादित्यर्थः। रसानन्यतया रसाभिन्नतया चर्वणा आस्वादः न कार्य्या कार्य्यत्वेन न वाच्या यतो रसो न कार्य्य इति भावः।

हि प्रथममेकैकशः प्रतीयमानाः सर्वेऽप्येकीभूताः स्फुरन्त एव रसतामापद्यन्ते (फ)। तदुक्तम्।

"विभावा अनुभावाश्च सात्त्विका व्यभिचारिणः।
प्रतीयमानाः प्रथमं खण्डशो यान्त्यखण्डताम्" ॥ (ब)

इति। "परमार्थतस्त्वखण्ड एवायं वेदान्तप्रसिद्धब्रह्मतत्त्ववद्वेदितव्य इति च"। अथ के ते विभावानुभावव्यभिचारिण इत्यपेक्षायां विभावमाह।

कादाचित्कतया आविर्भावतिरोभावाभ्यां कदाचिद्भवतया कार्यत्वमुपकल्प्य आरोप्य तदेकात्मनि चर्वणामये अनादिवासना सामाजिकानां प्राक्तनी या वासना संस्कारविशेषः तस्याः परिणतिरूपे आविर्भूतज्ञानरूपे रत्यादिभागेऽपि रसेऽपीत्यर्थः, व्यवहारकार्य्यत्वेन इति शेषः। एतेन रसस्य स्वप्रकाशत्वं ज्ञानमयत्वं प्रतिपन्नमिति बोध्यं सुखादितादात्म्याङ्गीकारे सुखमानन्दः आदिपदेन चमत्कारपरिग्रहः यदि आनन्दमयः चमत्कारमयो वा रस इति अङ्गीकरोषि तदेत्यर्थः। आस्माकीन् अस्मत्सम्बन्धिनीम् आदङ्कारिकीमित्यर्थः सिद्धान्तशय्यां परमसम्मतिमिति भावः अधिशय्य आश्रित्य दिव्यवर्षसहस्रं मानवानामेकेन वत्सरेण देवानामेकं दिनं तस्य षष्ट्यधिकत्रिशतसंख्याभिः एकः दिव्यवत्सरः तत् सहस्रं यावत् प्रमोदनिद्रां सुखस्वप्नम् उपेयाः लभस्व चिरं सुखेन तिष्ठेत्यर्थः। अस्मत्सिद्धान्ताश्रयेण न कोऽपि वादी त्वां जेतुं शक्नोतीति स्वपक्षीयं प्रत्युक्तिरियमिति भावः। प्रमात्रा प्रमया भावप्रधानो निर्देशः। अभिन्नोऽपि ज्ञानभिन्नोऽपीत्यर्थः स रसः वासनया संस्कारेण उपनीता उपस्थापिता या रत्यादिः तदेव गोचरीकृतः तस्या विषयीकृतः वासनोपपादितानन्दचिदात्मक इति फलितम्।, वेदान्तिभिः ब्रह्ममीमांसा वेदान्तस्तदनुसारिभिरित्यर्थः वेदान्तमते ज्ञानमय आत्मा स्वप्रकाश इति भावः।.. तादात्म्यादेव ज्ञानाभिन्नत्वादेव इत्यर्थः। रत्यादयः आदिपदेन विभावानुभावसञ्चारिणः गृह्यन्ते। प्रथमं रसतापत्तेः प्रागित्यर्थः। रसताम् आपद्यन्ते प्राप्नुवन्ति रसरूपेण परिणमन्तीत्यर्थः अतोऽयं रसः अखण्डः पूर्ण एकरूप इति यावत्।

(ब) उक्तमर्थं प्रमाणेन द्रढयति तदुक्तमिति। विभावाः अनुभावाः सात्त्विकाः व्यभिचारिणश्च प्रथमं रसोत्पत्तेः प्राक् खण्डशः विभिन्नत्वेनेत्यर्थः प्रतीयमानाः बोधविषयीक्रियमाणाः सन्तः अखण्डतां पूर्णताम् एकरूपत्वं यान्ति प्राप्नुवन्ति।

रत्याद्युद्बोधका लोके विभावाः काव्यनाट्ययोः ॥६६॥(भ)

ये हि लोके रामादिगतरतिहासादीनामुद्बोधकारणानि सीतादयस्त एव काव्ये नाट्ये च निवेशिताः सन्तः "विभाव्यन्ते आस्वादाङ्कुरप्रादुर्भावयोग्याः क्रियन्ते सामाजिकरत्यादिभावा एभिः" इति विभावा उच्यन्ते। तदुक्तं भर्तृहरिणा।

"शब्दोपहितरूपांस्तान् बुद्धेर्विषयतां गतान्।
प्रत्यक्षानिव कंसादीन् साधनत्वेन मन्यते" ॥ (न)

इति। तद्भेदावाह।

आलम्बनोद्दीपनाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ ६२ (य)

स्पष्टम्, तत्र।

आलम्बनं नायकादिस्तमालम्ब्य रसोद्गमात् ॥६३॥

आदिशब्दान्नायिकाप्रतिनायकादयः। अत्र यो यस्य विभावः स तत्स्वरूपवर्णने वक्ष्यते। तत्र नायकः।

त्यागी कृती कुलीनः सुश्रीको रूपयौवनोत्साही।

(भ) रत्यादीति। लोके तत्तल्लोकस्थितिदशायां ये रत्यादीनामुद्बोधकाः उद्बोधकारणानि सीतादयः काव्यनाट्ययोः निवेशिता इति शेषः विभावा उच्यन्ते इति शेषः।

(न) शब्देति। शब्दोपहितरूपान् काव्यनाट्यप्रकाशितरूपान् बुद्धेर्ज्ञान-जन्यबोधस्य विषयतां गतान् प्राप्तान् तान् कंसादीन् वीररसस्यालम्बनाभिप्राये-णोक्तमिदं प्रत्यक्षानिव परिदृश्यमानानि च साधनत्वेन वीररसनिष्पादकत्वेन मन्यते सहृदय इति शेषः।

(य) आलम्बनेति। तस्य विभावस्य आलम्बनोद्दीपनाख्यौ उभौ भेदौ स्मृतौ। आलम्बनम् आश्रयः नायकादिः, तं नायकादिमालम्ब्य रसस्य उद्गमः उद्रेकः भवतीति शेषः।

दक्षोऽनुरक्तलोकस्तेजोवैदग्ध्यशीलवान्नेता ६४ [र]

दक्षः क्षिप्रकारी। शीलं सद्वृत्तम्। एवमादिगुणसम्पन्नो नेता नायको भवति। तद्भेदानाह।

धीरोदात्तो धीरोद्धतस्तथा धीरललितश्च ।
धीरप्रशान्त इत्ययमुक्तः प्रथमश्चतुर्भेदः ॥ ६५ ॥

स्पष्टम्, अत्र धीरोदात्तः।

अविकत्थनः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः ।
स्थेयान् निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः ६६

अविकत्थनोऽनात्मश्लाघाकरः। महासत्त्वो हर्षशोकाद्यनभिभूतस्वभावः। निगूढमानो विनयच्छन्नगर्वः। दृढव्रतोऽङ्गीकृतनिर्वाहकः। यथा रामयुधिष्ठिरादिः। अथ धीरोद्धतः (ल)।

मायापरः प्रचण्डश्चपलोऽहङ्कारदर्पभूयिष्ठः ।
आत्मश्लाघानिरतो धीरैर्धीरोद्धतः कथितः ६७ [व]

यथा भीमसेनादिः। अथ धीरललितः।

(र) त्यागीति। त्यागी दानशीलः, कृती कृतकार्य्यः, कुलीनः सत्कुलोत्पन्नः, सुश्रीकः सम्पद्धिमान् वा सुष्ठु शोभासम्पन्नः, रूपं सौन्दर्य्यं यौवनं तारुण्यम् उत्साहः तद्वान्, दक्षः कार्य्यकुशलः, अनुरक्तलोकः लोकरञ्जकः, तेजोवैदग्ध्यशीलवान् तेजस्वी विदग्धः सुशीलश्चेत्यर्थः, नेता नायकः।

(ल) अविकत्थन इति। अविकत्थनः आत्मश्लाघावर्जितः, क्षमावान् शक्तौ क्षमाशीलः, अतिगम्भीरः अतिदुरवगाहस्वभावः स्थेयान् महासङ्कटेऽपि कार्य्यादविचल इत्यर्थः।

(व) मायापर इति। मायापरः कपटनिरतः, प्रचण्डः उग्रः, अहङ्कारः ममेत्यभिमानः दर्पः आत्मगौरवं तद्भूयिष्ठः मायेण तद्विशिष्ट इत्यर्थः। अन्यत् स्पष्टम्।

निश्चिन्तो मृदुरनिशं कलापरो धीरललितः स्यात्॥६८

कला नृत्यादिका। यथा रत्नावल्यादौ वत्सराजादिः। अथ धीरप्रशान्तः (अ)।

सामान्यगुणैर्भूयान् द्विजादिको धीरप्रशान्तः स्यात्॥६९

यथा मालतीमाधवादौ माधवादिः (ब)। एषाञ्च शृङ्गारिरूपत्वे (स) भेदानाह।

एभिर्दक्षिणधृष्टानुकूलशठरूपिभिस्तु षोड़शधा ७०

तत्र तेषां धीरोदात्तादीनां प्रत्येकं दक्षिणधृष्टानुकूलशठत्वेन षोड़शप्रकारो नायकः।

एषु त्वनेकमहिलासु समरागो दक्षिणः कथितः॥७१

द्वयोस्त्रिचतुःप्रभृतिषु नायिकासु तुल्यानुरागो दक्षिणनायकः। यथा।

"स्नाता तिष्ठति कुन्तलेश्वरसुता वारोऽङ्गराजस्वसुः
द्यूतैरात्रिरियं जिता कमलया देवी प्रसाद्याद्य च।
इत्यन्तःपुरसुन्दरीः प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते
देवेनाऽप्रतिपत्तिमूढ़मनसा द्वित्राः स्थितं नाड़िकाः"॥ (ह)

(अ) निश्चिन्त इति। निश्चिन्तः चिन्तारहितः, मृदुः कोमलप्रकृतिः, अनिशं कलापरः नृत्यगीतादिनिरतः।

(ब) सामान्येति। सामान्यगुणैः त्यागी कृतीत्यादिसामान्यनायकगुणैः इत्यर्थः भूयान् प्रचुरः प्रायशः पूर्ण इत्यर्थः।

(स) शृङ्गारिरूपत्वे शृङ्गारिनायकरूपत्वे इत्यर्थः।

(ह) स्नातेति। कुन्तलेश्वरसुता कुन्तलाः जनपदविशेषाः तेषामीश्वरः राजा तस्य सुता स्नाता ऋतुस्नाता तिष्ठति वर्त्तते अवश्यगम्या इति भावः। अङ्गराजस्वसुः अङ्गानां राजा अङ्गराजः तस्य स्वसुः भगिन्याः वारः निर्दिष्ट-

कृतागा अपि निःशङ्कस्तर्जितोऽपि न लज्जितः ।
दृष्टदोषोऽपि मिथ्यावाक् कथितो धृष्टनायकः ७२(च)

यथा मम ।

"शोणं वीक्ष्य मुखं विचुम्बितुमहं यातः समीपं ततः
पादेन प्रहृतं तया सपदि तं धृत्वा सहासे मयि ।
किञ्चित् तत्र विधातुमक्षमतया वाष्पं त्यजन्त्याः सखे !
ध्यातश्चेतसि कौतुकं वितनुते कोपोऽपि वामभ्रुवः" ॥ (क)

अनुकूल एकनिरतः ॥ ७३ ॥

एकस्यामेव नायिकायामासक्तोऽनुकूलनायकः ।

दिवसः कमलया कयाचित् राजपत्न्या द्यूतैः राज्ञा सह द्यूतक्रीड़नैरित्यर्थः इयम् उपस्थिता रात्रिः जिता पणत्वेनेति भावः । अद्य च देवी महाराज्ञी प्रसाद्या अनुनेया देवेनेति शेषः स्वयं कृतापराधत्वादिति भावः । इति इत्थं मया अन्तःपुरसुन्दरीः प्रति विज्ञाय यस्या यद् यत् वक्तव्यमिति विदित्वा विज्ञापिते निवेदिते सति देवेन महाराजेन अप्रतिपत्तिमूढ़मनसा इतिकर्त्तव्यविमूढ़चित्तेन द्वित्रा नाड़िकाः व्याप्य स्थितं तूष्णीमिति शेषः । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ।

(च) कृतागा इति । कृतागाः कृतापराधोऽपि निःशङ्कः निर्भयः, तर्जितः निर्भर्त्सितोऽपि न लज्जितः न सङ्कुचित इत्यर्थः, दृष्टः दोषो यस्य तादृशोऽपि मिथ्यावाक् मृषावादी नाहमेवंरूप इति भाषणशील इत्यर्थः अन्यत् स्पष्टम् ।

(क) शोणमिति । प्रवासे सखायं प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् । हे सखे ! अहं शोणं रक्तं मदपराधादिति भावः मुखं तस्या इति शेषः वीक्ष्य विचुम्बितुं समीपं यातः, ततः अनन्तरं तया सक्रान्तया पादेन चरणेन प्रहृतं मयि पादप्रहारो दत्त इत्यर्थः । सपदि तत्क्षणात् तं पादं धृत्वा मयि सहासे हसतीत्यर्थः तत्र किञ्चित् विधातुं कर्त्तुमक्षमतया वाष्पम् अश्रुः त्यजन्त्याः वामभ्रुवः सुन्दर्याः मत्प्रियाया इत्यर्थः स कोपोऽपि चेतसि मनसि ध्यातः चिन्तितः सन् कौतुकम् आनन्दं वितनुते विस्तारयति । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ।

यथा।

"अस्माकं सखि! वाससी न रुचिरे ग्रैवेयकं नोज्ज्वलं
नो वक्रा गतिरुद्धतं न हसितं नैवास्ति कश्चिन्मदः।
किन्त्वन्येऽपि जना वदन्ति सुभगोऽप्यस्याः प्रियो नान्यतः
दृष्टिं निक्षिपतीति विश्वमियता मन्यामहे दुःखितम्"॥ (ख)

शठोऽयमेकत्र बद्धभावो यः।
दर्शितबहिरनुरागो विप्रियमन्यत्र गूढ़माचरति ७४

यः पुनरेकस्यामेव नायिकायां बद्धभावो द्वयोरपि नायिकयोर्बहिर्दर्शितानुरागोऽन्यस्यां नायिकायां गूढ़ं विप्रियमाचरति स शठनायकः। यथा।

"शठोऽन्यस्याः काञ्चीमणिरणितमाकर्ण्य सहसा
यदाश्लिष्यन्नेव प्रशिथिलभुजग्रन्थिरभवः।
तदेतत् क्वाचक्षे घृतमधुमयत्वद्बहुवचो-
विषेणाघूर्णन्ती किमपि न सखी मे गणयति"॥ (ग)

(ख) अस्माकमिति। सौभाग्यं व्यञ्जयन्त्याः कस्याश्चित् सखीं प्रत्युक्तिरियम्। हे सखि! अस्माकं वाससी वसने परिधेयमुत्तरीयञ्चेत्यर्थः न रुचिरे न मनोहरे, ग्रैवेयकं ग्रीवाभूषणं न उज्ज्वलं, गतिः चलनं नो वक्रा वक्रभावयुक्ता इत्यर्थः, हसितं हासः न उद्धतम् उत्कटं चिरमित्यर्थः, कश्चित् मदोऽपि सौभाग्ययौवनादिजनितो मनोविकारोऽपि नैव अस्ति, किन्तु अन्ये जना अपि किं पुनः स्वकीया इति भावः अस्याः ममेति भावः प्रियः सुभगोऽपि महिलान्तरवल्लभोऽपि अन्यतः अन्यस्यां महिलायां दृष्टिं न निक्षिपतीति वदन्ति इयता अनेन विश्वं जगत् दुःखितं दुःखेनावस्थितं मन्यामहे केवलमहं प्रियवाल्लभ्येन सुखमनुभवामि नापरा इति भावः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

(ग) शठेति। हे शठ! धूर्त! अन्यस्याः नायिकायाः काञ्चीरणितं रसनाध्वनिम् आकर्ण्य आश्लिष्यन् आलिङ्गन्नेव मत्सखीमिति शेषः सहसा प्रशिथिलः शिथिलः भुजग्रन्थिः यस्य तादृशः यत् अभवः तत्तस्मादालिङ्गनजनि

एषाञ्च त्रैविध्यात् सर्वेषामुत्तममध्यमाधमत्वेन ।
उक्ता नायकभेदाश्चत्वारिंशत्तथाऽष्टौ च ॥७५ [घ]

सर्वेषामुक्तषोड़शभेदानाम् । अथ प्रसङ्गादेतेषां सहायानाह ।

दूरानुवर्त्तिनि स्यात् तस्य प्रासङ्गिकेतिवृत्ते तु ।
किञ्चित्तद्गुणहीनः सहाय एवास्य पीठमर्दाख्यः ७६

तस्य नायकस्य बहुव्यापिनि प्रसङ्गसङ्गते इतिवृत्तेऽनन्तरोक्तैर्नायकसामान्यगुणैः किञ्चिदूनः पीठमर्दनामा सहायो भवति । यथा रामचन्द्रादीनां सुग्रीवादयः । अथ शृङ्गारसहायाः (ङ) ।

शृङ्गारस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्याः स्युः ।
भक्तानर्मसु निपुणाःकुपितवधूमानभञ्जनाः शुद्धाः ७७

अन्यनायिकाया रमणारोपितश्रवणेन तां प्रति मनसः प्रवृत्तेराविष्करणरूपं यत् कृतवानसि इत्यर्थः तदेतत् तव अप्रियकरणमित्यर्थः क कुत्र आवयोः वदयामि ? कुत्रापि तत्कथनस्थानं न लभे इति भावः । घृतमधुमयेन तव बहुवचोरूपेण विषेण आघूर्णन्ती मे सखी किमपि न गणयति न अवधारयति किं कार्य्यं कर्त्तव्यं किमकर्त्तव्यमिति न निश्चिनोतीति भावः । कस्याश्चित् नायिकाप्रेरिताया दूत्या नायकं प्रत्युक्तिरियम् । शिखरिणीछन्दः, रसैरुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणीति तल्लक्षणात् ।

(घ) एषामिति । एषां नायकानां षोड़शभेदानाम् उत्तममध्यमाधमत्वेन हेतुना त्रैविध्यात् त्रिरूपत्वात् चत्वारिंशत् तथा अष्टौ च अष्टचत्वारिंशदित्यर्थः नायकभेदा उक्ताः कथिताः ।

(ङ) दूरेति । तस्य नायकस्य दूरानुवर्त्तिनि अतिविस्तारिणि इत्यर्थः प्रासङ्गिके प्रसङ्गक्रमेण उत्थापिते इतिवृत्ते किञ्चित् तद्गुणहीनः प्रायेण नायकवत् गुणवान् इत्यर्थः पीठमर्दाख्यः पीठमर्दो नाम सहायः स्यात् ।

आदिशब्दान्मालाकाररजकताम्बूलिकगान्धिकादयः। तत्र विटः (च)।

सम्भोगहीनसम्पद्
विटस्तु धूर्त्तः कलैकदेशज्ञः।
वेशोपचारकुशलो
वाग्मी मधुरोऽथ बहुमतो गोष्ठ्याम् ॥ ७८ ॥ [छ]

चेटः प्रसिद्ध एव।

कुसुमवसन्ताद्यभिधः कर्मवपुर्वेशभाषाद्यैः।
हास्यकरः कलहरतिर्विदूषकः स्यात् स्वकर्मज्ञः ७९ [ज

स्वकर्म भोजनादि। अर्थचिन्तनसहायमाह।

मन्त्री स्यादर्थचिन्तायामर्थास्तन्त्रावपादयः ८० [झ]

(च) शृङ्गारस्येति। भक्ताः अनुरक्ताः नर्मसु परिहासादिषु। शुद्धाः निर्दोषाः।

(छ) सम्भोगेति। सम्भोगेन सम्यक् भोगेन सुखाद्युपभोगेन हीनाः नष्टाः सम्पदः यस्य तादृशः। धूर्त्तः चतुरः, कलैकदेशज्ञः यत्किञ्चित्कलानिपुणः। वेशेषु वेश्याजनाश्रयेषु यः उपचारः व्यवहारः तत्र कुशलः दक्षः, वाग्मी सुवक्ता, मधुरः मनोरञ्जनकृत्, गोष्ठ्यां सभायां बहुमतः बहुजनप्रियः, विटः तदाख्यः, शृङ्गारसहायः भवेदिति शेषः।

(ज) कुसुमेति। कुसुमवसन्तादिनामा, कर्मणा वपुषा शरीरेण वेशेन परिच्छदेन भाषाद्यैः वचनाद्यैः हास्यकरः लोकानां हास्यकृत्, कलहे रतिः अनुरागो यस्य तादृशः, स्वकर्म निजं कर्म भोजनं जानातीति तथाभूतः, शृङ्गारसहायः, विदूषकः स्यात्।

(झ) मन्त्रीति। अर्थचिन्तायां कार्यचिन्तनव्यापारे मन्त्री सहायः स्यात्। अर्थाः कार्याणि तन्त्रावापादयः तन्त्रः स्वराष्ट्रचिन्तनम्, आवापः परराष्ट्रकर्म, आदिपदेन दुष्टनिग्रहशिष्टप्रतिपालनादयो गृह्यन्ते।

यत्तु सहायकथनप्रस्तावे "मन्त्री स्वञ्चोभयञ्चापि सखा तस्यार्थचिन्तने" इति केनचिल्लक्षणं कृतं तदपि राज्ञोऽर्थचिन्तनोपायलक्षणप्रकरणे लक्षितव्यं न तु सहायकथनप्रकरणे नायकस्य। "अर्थचिन्तने मन्त्री सहायः" इत्युक्तेऽपि नायकस्यार्थत एव सिद्धत्वात्। यदपि उक्तं "मन्त्रिणा ललितः शेषा मन्त्रिस्वायत्तसिद्धयः" इति तदपि स्वलक्षणकथनेनैव धीरललितस्य मन्त्रिमात्रायत्तार्थचिन्तनोपपत्तेर्गतार्थम् (ञ)। न च अर्थचिन्तने तस्य मन्त्री सहायः किन्तु स्वयमेव निष्पादकः। तस्यार्थचिन्तनाद्यभावात्। अथान्तःपुरसहायाः। तद्वदवरोधे।

वामनषण्डकिरातम्लेच्छाभीराः शकारकुब्जाद्याः
मदमूर्खताभिमानी दुष्कुलतैश्वर्य्यसंयुक्तः ॥
सोऽयमनूढाभ्राता[ट]राज्ञः श्यालः शकार इत्युक्तः

आद्यशब्दात् मूकादयः। तत्र षण्डवामनकिरातकुब्जादयो यथा रत्नावल्याम्।

"नष्टं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपाम्
अन्तः कञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं वामनः।

(ञ) मन्त्रिणेति। ललितः धीरललितः मन्त्रिणा आयत्तसिद्धिरिति शेषः। शेषाः धीरोदात्तादयः मन्त्रिस्वायत्तसिद्धयः मन्त्रिषु स्वेषु च आयत्ता सिद्धिर्येषां तथाभूताः मन्त्रिसहिताः कार्यं पश्यन्तीति भावः। गतार्थं कृतार्थं पुनस्तस्य कथनं व्यर्थमिति भावः।

(ट) स इति। अनूढायाः अविवाहितायाः रक्षितायाः उपपत्न्या इत्यर्थः भ्राता सोदरः।

(ठ) नष्टमिति। मनुष्यगणनाभावात् मनुष्येषु अगण्यत्वादित्यर्थः त्रपां लज्जाम् अपास्य त्यक्त्वा त्रासादिति सर्वत्र योज्यं वर्षवरैः क्लीवैः नष्टं पलायितम्

पर्य्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृतं
कुब्जा नीचतयैव यान्ति शनकैरालेक्षणाशङ्किनः" ॥ (ठ)

शकारो मृच्छकटिकादिषु प्रसिद्धः। अन्येऽपि यथादर्शनं ज्ञातव्याः। अथ दण्डसहायाः।

दण्डेषु सुहृत्कुमाराटविकाःसामन्तसैनिकाद्याश्च

दुष्टनिग्रहो दण्डः स्पष्टम् (ड)। अथ धर्मसहायाः।

ऋत्विक्पुरोधसः स्युर्ब्रह्मविदस्तापसास्तथा धर्मे ८३

ब्रह्मविदो वेदविदः आत्मविदो वा (ढ)। तत्र।

उत्तमाः पीठमर्दाद्याः ॥ ८४ ॥

आद्यशब्दात् मन्त्रिपुरोहितादयः।

मध्यौ विटविदूषकौ।

तथा शकारचेटाद्या अधमाः परिकीर्त्तिताः ८५ [ण]

अयं वामनः खर्वाकृतिः पुरुषः कञ्चुकिनः कञ्चुकस्य धारणस्य अन्तः अभ्यन्तरं विशति, पर्य्यन्ताश्रयिभिः नगरप्रान्तवर्त्तिभिः किरातैः व्याधैः नाम्नः किरं पर्य्यन्तम् अतन्तीति स्वनामव्युत्पत्तेरित्यर्थः सदृशम् उचितं कृतं पर्य्यन्ताश्रयत्वं कृतमित्यर्थः। कुब्जाः आत्मेक्षणाशङ्किनः आत्मनः दूषणं दर्शनम् आशङ्कन्ते इति तच्छीलाः सन्तः नीचतयैव नतभावेनैव शनकैः मन्दं मन्दं यान्ति गच्छन्ति। मन्दुराया वानरनिर्गमे वर्णनमिदम्। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

(ड) दण्डेष्विति। दण्डेषु दुष्टनिग्रहव्यापारेषु सुहृदः कुमाराः पुत्राः आटविकाः वनचारिणः सामन्ताः अधीननृपाः सैनिकाद्याः सहायाः भवन्तीति शेषः।

(ढ) ऋत्विगिति। धर्मे धर्म्मकार्य्ये ऋत्विजः पुरोहितविशेषाः पुरोधसः पुरोहिताः ब्रह्मविदः ब्रह्मतत्त्वज्ञानिनः तथा तापसाः एते सर्वे सहायाः स्युः भवेयुः।

(ण) उत्तमा इति। पीठमर्दाद्याः पूर्वोक्ताः उत्तमाः श्रेष्ठाः सहाया इति शेषः; आद्यशब्देन विदूषकौ मध्यौ सहायौ तथा शकारचेटाद्याः अधमाः सहायाः परिकीर्त्तिताः कथिताः।

आद्यशब्दात् ताम्बूलिकगान्धिकादयः। अथ प्रसङ्गाद् दूतानां विभागगर्भलक्षणमाह।

निसृष्टार्थो मितार्थश्च तथा सन्देशहारकः।
कार्य्यप्रेष्यस्त्रिधा दूतो दूत्यश्चापि तथाविधाः॥८६॥[त]

तत्र कार्य्यप्रेष्यो दूत इति लक्षणम्। तत्र।

उभयोर्भावमुन्नीय स्वयं वदति चोत्तरम्।
सुश्लिष्टं कुरुते कार्य्यं निसृष्टार्थस्तु स स्मृतः॥८७॥[थ]

उभयोरिति येन प्रेषितो यदन्तिकं प्रेषितश्च।

मितार्थभाषी कार्य्यस्य सिद्धिकारी मितार्थकः।
यावद्भाषितसन्देशहारः सन्देशहारकः॥८८॥ [द]

अथ सात्त्विका नायकगुणाः।

शोभा विलासो माधुर्य्यं गाम्भीर्य्यं धैर्य्यतेजसी।
ललितौदार्य्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः॥८९॥[ध]

(त) दूतं निर्वक्ति त्रयेति निसृष्टार्थे इति। कार्य्यप्रेष्यः कार्य्येषु प्रेष्यः नियोज्यः दूतः। स त्रिधा निसृष्टार्थः, मितार्थः तथा सन्देशहारकः। दूत्यश्च तथाविधाः निसृष्टा, मितार्था तथा सन्देशहारिकेत्यर्थः।

(थ) निसृष्टार्थमाह उभयोरिति। उभयोः भावम् आशयम्। उन्नीय उद्भाव्य स्वयम् उत्तरं सिद्धान्तं वदति कार्य्यस्य सुश्लिष्टं सुसङ्गतं कुरुते स निसृष्टार्थः स्मृतः कथितः।

(द) मितार्थेति। मितं परिमितम् अर्थं भाषते इति मितार्थभाषी अथच कार्य्यस्य सिद्धिकारी मितार्थकः। यावद्भाषितं प्रभुणा यावत् कथितं सन्देशं हरतीति सन्देशहारकः।

(ध) सत्त्वगुणजान् गुणानाह सात्त्विका इति। शोभा इति स्पष्टम्।

तत्र।

शूरता दक्षता सत्यं महोत्साहोऽनुरागिता।
नीचे घृणाऽधिके स्पर्द्धा यतः शोभेति तां विदुः॥९०॥ [न]

तत्रानुरागिता यथा।

"अहमेव मतो महीपतेः
इति सर्व्वः प्रकृतिष्वचिन्तयत्।
उदधेरिव निम्नगाशते-
ष्वभवन्नास्य विमानना क्वचित्" ॥ (प)

एवमन्यत्रापि। अथ विलासः।

धीरा दृष्टिर्गतिश्चित्रा विलासे सस्मितं वचः॥९१॥ [फ]

यथा।

"दृष्टिस्तृणीकृतजगत्त्रयसत्त्वसारा
धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम्।

(न) शोभामाह शूरतेति। शूरता शौर्य्यं, दक्षता क्षिप्रकारिता, सत्यं सत्यभाषणं, महोत्साहः कार्य्येषु उद्यमातिशयः, अनुरागिता अनुजीविप्रियता, नीचे क्षुद्रे दुर्बले इत्यर्थः घृणा दया, अधिके बलीयसि स्पर्द्धा जिगीषा, एते गुणाः यतः यस्मात् भवन्ति तां शोभां विदुः।

(प) अनुरागितायामुदाहरति अहमिति। अजराजगुणवर्णनमिदम्। प्रकृतिषु प्रजासु सर्व्वो जनः अहमेव महीपतेः अजस्य मतः सम्मत इति अचिन्तयत्। अजस्य तु समदर्शितायामाह उदधेरिति। उदधेः समुद्रस्य निम्नगाशतेषु नदीसमूहेषु इव अस्य अजस्य क्वचित् क्वापि जने इत्यर्थः विमानना न अभवत्। सुन्दरीछन्दः, अयुजोर्यदि सौ जगौ युजोः सभरा लौ यदि सुन्दरी तदिति तल्लक्षणात्।

(फ) धीरेति। विलासे सति दृष्टिर्धीरा, गतिः चित्रा मनोज्ञा, वचः वचनं सस्मितम् ईषद्धास्ययुक्तं भवति।

कौमारकेऽपि गिरिवद् गुरुतां दधानः
वीरो रसः किमयमित्युत दर्प एषः" ॥ (व)

सङ्क्षोभेष्वप्यनुद्वेगो माधुर्य्यं परिकीर्त्तितम् ९२ [भ]

उच्चमुदाहरणम् (म)।

भीशोकक्रोधहर्षाद्यैर्गाम्भीर्य्यं निर्विकारता ९३ [य]

यथा।

"आहूतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च।
न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः" ॥ (र)

(व) विलासमुदाहरति दृष्टिरिति। कुशस्य संग्रामभूमौ उद्धतागमनं दृष्ट्वा रामस्य सविस्मयवचनमिदम्। दृष्टिः कुशस्येति शेषः तृणीकृतः तृणवत् तुच्छीकृतः जगत्त्रयस्य त्रिजगतामित्यर्थः सत्त्वस्य प्राणिनः सारः बलं यया तादृशी, तथा धीरोद्धता धीरा उद्धता च गतिः धरित्रीं पृथ्वीं नमयतीव। अयं कुशः कौमारकेऽपि गिरिवत् पर्वत इव गुरुतां दधानः अतएव वीरो रसः किम् ? उत अथवा एषः दर्पः एति आगच्छति १ वसन्ततिलकं वृत्तं, ज्ञेयं वसन्ततिलकं तभजा जगौ ग इति लक्षणात्।

(भ) माधुर्य्यमाह संक्षोभेषु इति। संक्षोभेषु सम्यक् क्षोभाकुलत्वव्यापारेष्वपि अनुद्वेगः उद्वेगराहित्यं माधुर्य्यं परिकीर्त्तितं कथितम्।

(म) उदाहरति—

निपीय कटु कर्णपदव्या खेदमपि न मनागपि रामः।
शूलपाणिरिव घोरमुदग्रं कालकूटपटलं किल पूर्वम् ॥

अस्यार्थः। कर्णपदव्याः श्रोत्रपथस्य कटु कर्कशं वच इति शेषः पूर्वे पूर्वस्मिन् काले शूलपाणिः शिवः उग्रं तीक्ष्णं घोरं भयङ्करं कालकूटपटलमिव निपीय श्रुत्वा अन्यत्र पीत्वा मनागपि अल्पमपि खेदं न अवाप न प्राप।

(य) गाम्भीर्य्यमाह भीति। भीर्भयं, शोकः स्वजनधनवियोगजं दुःखं, क्रोधः कोपः, हर्षः आनन्दः इत्यादिभिर्हेतुभिरपि निर्विकारता अविकृतत्वं गाम्भीर्य्यम्।

(र) उदाहरति। मया आहूतस्येति। अभिषेकाय आहूतस्य वनाय

व्यवसायादचलनं धैर्य्यं विघ्ने महत्यपि ॥८४॥ [ल]

यथा।

"श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन् हरः प्रसङ्ख्यानपरो बभूव ।
आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः समाधिभेदप्रभवो भवन्ति"(व)

अधिक्षेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।
प्राणात्ययेऽप्यसहनं तत् तेजः समुदाहृतम् ॥ [श]

वाग्वेशयोर्मधुरता तद्वच्छृङ्गारचेष्टितं ललितम् ।
दानं सप्रियभाषणमौदार्य्यं शत्रुमित्रयोःसमता॥८५॥[ष]

एषामपि उदाहरणानि ऊह्यानि ।

अथ नायिका त्रिविधा स्वाऽन्या साधारणस्त्रीति ।

वनगमनाय विसृष्टस्य आहूतस्य च तस्य रामस्य स्वल्पोऽपि आकारविभ्रमः आकारविकारः न लक्षितः न दृष्टः । अत्र राज्यवियोगेऽपि अविकृतत्वं शोभनम् ।

(ल) धैर्य्यं निर्वक्ति व्यवसायादिति । महति विघ्नेऽपि व्यवसायात् उद्योगात् आरब्धकर्मण इत्यर्थः अचलनम् अपराङ्मुखतेत्यर्थः धैर्य्यम् ।

(व) उदाहरति श्रुतेति । अस्मिन् क्षणे वसन्ताविर्भावसमये हरः शम्भुः श्रुता अप्सरसां गीतिर्येन तादृशः अप्सरसां गीतिमाकर्णयन्नपीत्यर्थः प्रसंख्यानपरः समाधिनिष्ठः बभूव । हि यतः विघ्नाः अन्तरायाः आत्मेश्वराणां जितेन्द्रियाणां समाधिभेदे योगभञ्जने न हि प्रभवः समर्थाः भवन्ति । उपेन्द्रवज्रेन्द्रवज्रयोरुपजातिवृत्तं, स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः इति, उपेन्द्रवज्रा प्रथमे लघौ सा इति, अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः इति च लक्षणात् ।

(श) तेजो निर्वक्ति अधीति । प्राणात्ययेऽपि जीवनव्यपगमेऽपि परैः अन्येन प्रयुक्तस्य कृतस्य अधिक्षेपापमानादेः तिरस्कारस्य अन्यविधस्य अपकारस्य चेत्यर्थः यत् असहनं तत् तेजः समुदाहृतं कथितम् ।

(ष) ललितमौदार्य्यञ्चाह वागिति । वाग्वेशयोः वाचि वेशे च मधुरता मनोहरता शृङ्गारचेष्टितञ्च ललितम् । सप्रियभाषणं दानं शत्रुमित्रयोः समता समदर्शित्वञ्च औदार्य्यम् ।

नायकसामान्यगुणैर्भवति यथासम्भवैर्युक्ता ॥९६॥

नायिका पुनर्नायकसामान्यगुणैस्त्यागादिभिर्यथासम्भवैर्युक्ता भवति। सा च स्वस्त्री अन्यस्त्री साधारणस्त्रीति त्रिविधा। तत्र स्वस्त्री।

विनयार्जवादियुक्ता गृहकर्मपरा पतिव्रता स्वीया ९७ (ख)

यथा।

"लज्जापज्जत्तपसाहणाइं परभत्तणिप्पिवासाइं।
अविणयदुम्मेहाइं धसाणं घरे कलत्ताइम्" ॥ (छ)

सापि कथिता त्रिविधा मुग्धा मध्या प्रगल्भेति ९८

तत्र।

प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकारा रतौ वामा।
कथिता मृदुश्च माने समधिकलज्जावती मुग्धा ९९ (ज)

तत्र प्रथमावतीर्णयौवना यथा मम तातपादानाम्।

(ख) विनयेति। विनयः शिष्टाचारः आर्जवमकापट्यम् इत्येवमादिभिर्युक्ता गृहकर्मपरा गार्हस्थ्यविधानरता पतिव्रता पत्यनुरागिणी स्वीया भवति।

(छ) उदाहरति लज्जेति। लज्जापर्य्याप्तप्रसाधनानि परभर्तृनिष्पिपासानि। अविनयदुर्मेधानि धन्यानां गृहे कलत्राणि ॥ इति संस्कृतम्। धन्यानां पुण्यवतां जनानां गृहे कलत्राणि स्त्रियः लज्जायां पर्य्याप्तानि प्रसाधनानि अलङ्काराः येषां तादृशानि, परभर्तृषु परपुरुषेषु इत्यर्थः निष्पिपासानि तृष्णारहितानि, तथा अविनये अशिष्टव्यवहारे दुर्मेधानि मेधारहितानि, भवन्तीति भावः।

(ज) मुग्धां निर्वक्ति प्रथमेति। प्रथमम् अवतीर्णः उद्भूतः यौवनस्य मदनस्य च विकारो यस्याः तथोक्ता, रतौ सुरतव्यापारे वामा प्रतिकूला, माने भर्त्तारं प्रति कोपे मृदुः, तथा समधिकलज्जावती अतिलज्जाशीला इत्यर्थः मुग्धा कथिता।

"मध्यस्य प्रथिमानमेति जघनं वक्षोजयोर्मन्दतां
दूरं यात्युदरञ्च रोमलतिका नेत्रार्जवं धावति।
कन्दर्पं परिवीक्ष्य नूतनमनोराज्याभिषिक्तं क्षणात्
अङ्गानीव परस्परं विदधते निर्लुण्ठनं सुभ्रुवः" ॥ (क)

प्रथमावतीर्णमदनविकारा यथा मम प्रभावतीपरिणये।

"दत्ते सालसमन्थरं भुवि पदं निर्य्याति नान्तःपुरात्
नोद्दामं हसति क्षणात् कलयते ह्रीयन्त्रणां कामपि।
किञ्चिद्भावगभीरवक्रिमलवस्पृष्टं मनाग् भाषते
सभ्रूभङ्गमुदीक्षते प्रियकथामुल्लासयन्तीं सखीम्" ॥ (ख)

(क) क्रमेणोदाहरति मध्यस्येति। कन्दर्पं कामं नूतनमनोराज्याभिषिक्तं दृष्ट्वा क्षणात् क्षणमात्रेणैव सुभ्रुवः कामिन्याः अङ्गानि परस्परम् अन्योऽन्यं निर्लुण्ठनं विदधते इव। तथाहि, जघनं मध्यस्य मध्यदेशस्य प्रथिमानं पृथुत्वं विशालत्वम् एति प्राप्नोति, मध्यदेशे या विशालता आसीत् सा जघनेन लुण्ठिता, जघनस्य या क्षीणतासीत् सा मध्यदेशेनेति भावः। वक्षोजयोः स्तनयोर्मन्दता क्षीणता दूरम् अत्यर्थम् उदरं याति प्राप्नोति, उदरे या स्थूलतासीत् सा स्तनाभ्यां लुण्ठिता, स्तनयोश्च या क्षीणतासीत् सा उदरेणेति भावः। तथा रोमलतिका रोमावली नेत्रयोः आर्जवं सारल्यं धावति प्राप्नोति, नेत्रयोः या सरलतासीत् सा रोमावल्या लुण्ठिता, सरला रोमावली जाता इति भावः, रोमावल्या या कुटिलतासीत् सा इदानीं नेत्राभ्यामिति भावः। राज्ञः प्रथमाभिषेकसमये सानन्दाः प्रजाः परस्परं लुठन्तीति प्रसिद्धिः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

(ख) दत्ते इति। सालसमन्थरं यथा तथा भुवि पदं दत्ते निक्षिपति, अन्तःपुरात् न निर्य्याति निर्गच्छति, उद्दामम् उत्कटं यथा तथा न हसति, क्षणात् क्षणं क्षणमात्रेणैव कामपि अनिर्वचनीयां ह्रीयन्त्रणां लज्जाजनितां वेदनां कलयति व्यनक्ति, किञ्चित् ईषत् अल्पमित्यर्थः भावेन गभीरः दुरवगाहः यः वक्रिमलवः कौटिल्यभावलेशः तेन स्पृष्टं यथा तथा मनाक् अल्पं भाषते कथयति, तथा प्रियस्य पत्युः कथाम् उल्लासयन्तीम् उद्घोषयन्तीं सखीं सभ्रूभङ्गम् उदीक्षते निरीक्षते। कर्तृपदं प्रभावतीत्यूहनीयम्। शार्दूल-विक्रीडितं वृत्तम्।

रतौ वामा यथा।

"दृष्टा दृष्टिमधो ददाति कुरुते नालापमाभाषिता
शय्यायां परिवृत्य तिष्ठति बलादालिङ्गिता वेपते।
निर्यान्तीषु सखीषु वासभवनान्निर्गन्तुमेवेहते
जाता वामतयैव सम्प्रति मम प्रीत्यै नवोढा प्रिया"॥ (ग)

मानै मृदुर्यथा।

"सा पत्युः प्रथमापराधसमये सख्योपदेशं विना
नो जानाति सविभ्रमाङ्गवलनावक्रोक्तिसंसूचनम्।
स्वच्छैरच्छकपोलमूलगलितैः पर्यस्तनेत्रोत्पला
बाला केवलमेव रोदिति लुठल्लोलालकैरश्रुभिः"॥ (घ)

समधिकलज्जावती यथा। "दत्ते सालसमन्थरमित्यत्र श्लोके"।

अत्र समधिकलज्जावत्त्वेनापि लब्धाया रतिवामताया विच्छित्तिविशेषवत्तया (ङ) पुनः कथनम्।

(ग) दृष्टेति। नवोढा अभिनवविवाहिता प्रिया दृष्टा निरीक्षिता सती मयेति शेषः अधः दृष्टिं ददाति अधोमुखी भवतीत्यर्थः, आभाषिता आलपने कृतप्रयत्नेति भावः आलापं न कुरुते उत्तरं न ददातीत्यर्थः, शय्यायां परिवृत्य तिष्ठति, बलात् बलमाश्रित्य, ल्यबर्थे पञ्चमी। आलिङ्गिता आश्लिष्टा सती वेपते कम्पते, सखीषु वासभवनात् निर्यान्तीषु निर्गच्छन्तीषु सतीषु निर्गन्तुमेव ईहते चेष्टते। अतः सम्प्रति वामतयैव प्रतिकूलतयैव मम प्रीतये आनन्दाय जाता। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

(घ) सेति। सा बाला पत्युः प्रथमापराधसमये, सख्या अयं सख्युः स चासौ उपदेशश्चेति तं विना सखीशिक्षामन्तरेणेत्यर्थः सविभ्रमाङ्गवलनया सह वक्रोक्तिसंसूचनं नो जानाति। केवलं स्वच्छैः निर्मलैः अच्छयोः निर्मलयोः कपोलयोर्मूलात् गलितैः लुठन्तः लोलाश्चञ्चलाः अलकाश्चूर्णकुन्तलाः येषु तादृशैः अश्रुभिः बाष्पैः पर्यस्ते पूर्णे नेत्रोत्पले यस्यास्तथाभूता सती केवलमेव रोदिति। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

(ङ) विच्छित्तिविशेषवत्तया वैचित्र्यविशेषवशेनेत्यर्थः।

अथ मध्या।

मध्या विचित्रसुरता प्ररूढ़स्मरयौवना।
ईषत्प्रगल्भवचना मध्यमव्रीड़िता मता ॥१००॥

तत्र विचित्रसुरता यथा।

"कान्ते तथा कथमपि प्रथितं मृगाक्ष्या
चातुर्य्यमुद्धतमनोभवया रतेषु।
तत्कूजितान्यनुवदद्भिरनेकवारं
शिष्यायितं गृहकपोतशतैर्यथास्याः" ॥ (च)

प्ररूढ़स्मरा यथाऽत्रैव उदाहरणे। प्ररूढ़यौवना यथा मम।

"नेत्रे खञ्जनगञ्जने सरसिजप्रत्यर्थि पाणिद्वयं
वक्षोजौ करिकुम्भविभ्रमकरीमत्युन्नतिं गच्छतः।
कान्तिः काञ्चनचम्पकप्रतिनिधिर्वाणी सुधास्पर्द्धिनी
स्मेरेन्दीवरदामसोदरवपुस्तस्याः कटाक्षच्छटा" ॥ (छ)

(च) मध्यां क्रमेण उदाहरति कान्ते इति। उद्धतः उत्कटः मनोभवः कामो यस्याः तथाभूतया मृगाक्ष्या रतेषु सुरतक्रीड़ासु कान्ते पत्यौ तथा तेन प्रकारेण कथमपि चातुर्य्यं प्रथितं प्रकटीकृतं यथा अनेकवारं तत्कूजितानि तानि सुरतकूजितानि अनुवदद्भिः गृहकपोतशतैः अस्याः शिष्यायितं शिष्यवत् आचरितं गृहकपोताः पुनः पुनः सुरतकूजनानि श्रुत्वा तथैव पुनः पुनः शिष्यवत् आयत्तयन्ति स्मेति भावः। वसन्ततिलकं वृत्तम्।

(छ) नेत्रे इति। तस्याः कामिन्याः नेत्रे नयने खञ्जनगञ्जने खञ्जनपक्षि-तिरस्कारकारिणी, पाणिद्वयं भुजयुगलं सरसिजप्रत्यर्थि पद्मस्पर्द्धि(?)नित्यर्थः, वक्षोजौ स्तनौ करिकुम्भयोर्विभ्रमकरीं भ्रान्तिजननीं वा विलासकारिणीम् अत्युन्नतिं गच्छतः प्राप्नुतः, कान्तिः काञ्चनचम्पकस्य प्रतिनिधिः, वाणी वचनं सुधास्पर्द्धिनी अमृतजयिनीत्यर्थः, कटाक्षच्छटा स्मेरं यत् इन्दीवरदाम नीलोत्पल-पुष्पमाल्यं तत्सोदरं वपुः शरीरं यस्यास्तादृशी। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम्।

एवमन्यत्रापि ।

अथ प्रगल्भा ।

स्मरान्धा गाढ़तारुण्या समस्तरतकोविदा ।
भावोन्नता दरव्रीड़ा प्रगल्भाऽऽक्रान्तनायका॥१०१

स्मरान्धा यथा ।

"धन्यासि या कथयसि प्रियसङ्गमेऽपि
विस्रब्धचाटुकशतानि रतान्तरेषु ।
नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण
सख्यः ! शपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि" ॥ (ञ)

गाढ़तारुण्या यथा ।

"अत्युन्नतस्तनमुरो नयने सुदीर्घे
वक्रे भ्रुवावतितरां वचनं ततोऽपि ।
मध्योऽधिकं तनुरनूनगुरुर्नितम्बो
मन्दा गतिः किमपि चाद्भुतयौवनायाः" ॥ (झ)

विविधसुरतज्ञा यथा ।

"क्वचित्ताम्बूलाक्तः क्वचिदगुरुपङ्काङ्कमलिनः

(ञ) धन्येति । या त्वं प्रियसङ्गमेऽपि रतान्तरेषु सुरतव्यापारमध्येषु विस्रब्धचाटुकशतानि कथयसि सा त्वं धन्या पुण्यवती असि । हे सख्यः ! प्रियेण करे नीवीं वसनग्रन्थिं प्रति प्रणिहिते सति तु शपामि शपथं करोमि, यदि किञ्चिदपि स्मरामि । न किमपि तात्कालिकचाट्वादिकं स्मृतमिति भावः। वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(झ) अत्युन्नतस्तनमिति । अद्भुतयौवनायाः कामिन्याः उरः वक्षःस्थलम् अत्युन्नतौ स्तनौ यत्र तादृशं, नयने नेत्रे सुदीर्घे अतिविशाले भ्रुवौ वक्रे कुटिले, वचनं ततोऽपि भ्रुवोऽपि अतितरां वक्रमित्यर्थः, मध्यः मध्यदेशः अधिकं तनुः क्षीणः, नितम्बः अनूनगुरुः अतिविशालः किमपि गतिः मन्दा मृदुः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

क्वचिच्चूर्णोद्गारी क्वचिदपि च सालक्तकपदः ।
वलीभङ्गाभोगैरलकपतितैः शीर्णकुसुमैः
स्त्रियाः सर्वावस्थं कथयति रतं प्रच्छदपटः” ॥ (ञ)

भावोन्नता यथा ।

“मधुरवचनैः सभ्रूभङ्गैः क्षताङ्गुलितर्जनैः
अलसवलितैरङ्गन्यासैर्महोत्सवबन्धुभिः ।
असकृदसकृत्स्फारस्फारैरपाङ्गविलोकितैः
त्रिभुवनजये सा पञ्चेषोः करोति सहायताम्” ॥ (ट)

स्वल्पव्रीड़ा यथा । “धन्यासि या कथयसीत्यत्रैव” ।

आक्रान्तनायका यथा ।

“स्वामिन् ! भङ्गुरयालकं सतिलकं भालं विलासिन् ! कुरु
प्राणेश ! त्रुटितं पयोधरतटे हारं पुनर्योजय ।
इत्युक्त्वा सुरतावसानसमये सम्पूर्णचन्द्रानना
स्पृष्टा तेन तथैव जातपुलका प्राप्ता पुनर्मोहनम्” ॥ (ठ)

(ञ) क्वचिदिति । प्रच्छदपटः शय्यास्तरणवसनमित्यर्थः क्वचित् ताम्बूलाक्तः ताम्बूलरागरञ्जितः, क्वचित् अगुरुपङ्केन मलिनः कृष्णः, क्वचित् चूर्णोद्गारी, क्वचित् अपि च सालक्तकपदः अलक्तकपदचिह्नितः सन् वलीभङ्गाभोगैः तथा अलकेभ्यः चूर्णकुन्तलेभ्यः पतितैः शीर्णकुसुमैः पर्य्युषितपुष्पैः स्त्रियाः सर्वावस्थं सर्वप्रकारं रतं कथयति प्रकटयति । शिखरिणीवृत्तम् ।

(ट) मधुरवचनैरिति । सा कान्ता पञ्चेषोः कामस्य त्रिभुवनजये मधुरवचनैः मिष्टभाषितैः सभ्रूभङ्गैः भ्रूभङ्गिभिः क्षता अङ्गुल्या तर्जना येषु तैः अलसवलितैः मृदुमन्दव्यापारितैः महोत्सवबन्धुभिः परमप्रीतिकरैः अङ्गन्यासैः शरीरसञ्चालनैः तथा स्फारस्फारैः अत्यायतैः अपाङ्गविलोकितैः सहायतां साहाय्यम् आनुकूल्यं करोति । हरिणीवृत्तं, न समरसला गः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मतेति तल्लक्षणात् ।

(ठ) स्वामिन्निति । सम्पूर्णचन्द्रानना पूर्णचन्द्रमुखी कापि रमणी सुरतावसानसमये, हे स्वामिन् ! अलकं चूर्णकुन्तलं भङ्गुरय भङ्गुरं कुरु, हे विलासिन् ! भालं ललाटं सतिलकं तिलकालङ्कृतं कुरु, हे प्राणेश ! पयोधरतटे

मध्याप्रगल्भाभेदान्तराण्याह।

ते धीरा चाप्यधीरा च धीराधीरेति षड्विधे १०२

ते मध्याप्रगल्भे।

तत्र।

प्रियं सोत्प्रासवक्रोक्त्या मध्याधीरा दहेद्रुषा।
धीराधीरा तु रुदितैरधीरा परुषोक्तिभिः १०३ [ड]

तत्र मध्याधीरा यथा।

"तदवितथमवादीर्यन्मम त्वं प्रियेति
प्रियजनपरिभुक्तं यद् दुकूलं दधानः।
मदधिवसतिमागाः कामिनां मण्डनश्रीः
व्रजति हि सफलत्वं वल्लभालोकनेन" ॥ (ढ)

त्रुटितं छिन्नं हारं पुनर्योजय, इति उक्ता तेन स्वामिना तथैव उक्तप्रकारेणेत्यर्थः स्पृष्टा तत्तत्कार्य्यकरणेनेति भावः जातपुलका सञ्जातरोमाञ्चा सती पुनः मोहनं प्राप्ता पुनः कान्तेन सह सुरतव्यापारे प्रवृत्तवतीति भावः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

(ड) प्रियमिति। सोत्प्रासवक्रोक्त्या उत्प्रासः मनाक्स्मितम्, उत्प्रासः स्मनाक्स्मितमित्यमरः। तेन सह वर्त्तमाना या वक्रा भङ्गियुक्ता उक्तिः तया। अन्यत् स्पष्टम्।

(ढ) तदिति। त्वं मम प्रिया इति अवितथं सत्यम् अवादीः उक्तवानसि, यत् यस्मात् प्रियजनेन अन्यकामिनीजनेन परिभुक्तं परिहितं दुकूलं वसनं दधानः धारयन् सन् मम अधिवसतिम् आलयम् आगाः एतद्दुकूलपरिधानेन विलक्षणा शोभा जाता तद्दर्शनेन सहती मे प्रीतिरिति अहो अवितथवादित्वमिति भावः। हि तथाहि कामिनां मण्डनश्रीः अलङ्कारशोभा वल्लभालोकनेन प्रियजनदर्शनेन सफलत्वं व्रजति प्राप्नोति। मालिनीवृत्तं, ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैरिति तल्लक्षणात्। एकां सम्भुज्य तत्परिहितवसनं दुरिदिशाय गृहागतं स्वामिनं प्रति कयाचित् सोत्प्रासवक्रोक्तिरियम्।

मध्यैव धीराधीरा यथा।

"बाले! नाथ! विमुञ्च मानिनि! रुषं, रोषान्मया किं कृतं?
खेदोऽस्मासु, न मेऽपराध्यति भवान् सर्वेऽपराधा मयि।
तत् किं रोदिषि गद्गदेन वचसा? कस्याग्रतो रुद्यते?
नन्वेतन्मम, का तवास्मि? दयिता—नास्मीत्यतो रुद्यते" ॥ (ण)

इयमेवाधीरा यथा।

"सार्द्धं मनोरथशतैस्तव धूर्त्त! कान्ता
सैव स्थिता मनसि कृत्रिमहावरम्या।
अस्माकमस्ति न च कश्चिदिहावकाशः
तस्मात् कृतं चरणपातविडम्बनाभिः" ॥ (त)

(ण) बाले इति। नायकनायिकयोरुक्तिप्रत्युक्ती। हे बाले! इति नायकोक्तिः। नाथ! स्वामिन्! इति नायिकायाः प्रत्युक्तिः। हे मानिनि! रुषं कोपं विमुञ्च त्यज इति नायकोक्तिः। रोषात् कोपात् कोपमाश्रित्य इत्यर्थः, ल्यब्लोपे पञ्चमी। मया किं कृतम् अनुष्ठितं न किमपि ते अहितं कृतमिति भावः इति नायिकायाः प्रत्युक्तिः। अस्मासु खेदः कृत इति शेषः इति नायकस्योक्तिः। भवान् मे मह्यं न अपराध्यति सर्वे अपराधा मयि वर्त्तन्ते इति शेषः इति नायिकायाः प्रत्युक्तिः। तत् तदा गद्गदेन अर्द्धस्फुटेन वचसा किं कथं रोदिषि? इति नायकोक्तिः। कस्य अग्रतः समक्षं रुद्यते? इति नायिकायाः प्रत्युक्तिः। ननु भो! एतत् रोदनं मम अग्रत इति शेषः इति नायकोक्तिः। अस्मि अहं तव का? इति नायिकायाः प्रत्युक्तिः। दयिता प्रिया मम त्वमिति शेषः इति नायकोक्तिः। नास्मि न प्रिया भवामीति अतः रुद्यते मयेति शेषः नायिकायाः प्रत्युक्तिः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

(त) सार्द्धमिति। परनायिकारतं पतिम् आगत्य कृतापराधतया चरणपतितमालोक्य कस्याश्चिदुक्तिः। हे धूर्त्त! सैव कृत्रिमेण कपटेन न तु अनुरागनिबन्धनेनेति भावः, हावेन विलासविशेषेण रम्या मनोहारिणी कान्ता मनोरथशतैः सार्द्धं तव मनसि स्थिता इह जगति अस्माकं कश्चित् अवकाशः स्थानं नास्ति तस्मात् चरणपातविडम्बनाभिः पादपतनरूपैरुपचारैः कृतम् अलं न हि पादपतनं कार्य्यमित्यर्थः। वसन्ततिलकं वृत्तम्।

प्रगल्भा यदि धीरा स्याच्छन्नकोपाकृतिस्तदा।
उदास्ते सुरते तत्र दर्शयन्त्यादरान् बहिः १०४ [थ]

तत्र प्रिये। यथा।

एकत्रासनसंस्थितिः परिहृता प्रत्युद्गमाद् दूरतः
ताम्बूलानयनच्छलेन रभसाऽऽश्लेषोऽपि संविघ्नितः।
आलापोऽपि न मिश्रितः परिजनं व्यापारयन्त्याऽन्तिके
कान्तं प्रत्युपचारतश्चतुरया कोपः कृतार्थीकृतः॥ (द)

धीराधीरा तु सोल्लुण्ठभाषितैः खेदयेदमुम् १०५ [ध]

अमुं नायकम्।

यथा मम।

"अनलङ्कृतोऽपि सुन्दर! हरसि मनो मे यतः प्रसभम्।
किं पुनरलङ्कृतस्त्वं सम्प्रति नखरक्षतैस्तस्याः" ॥ (न)

(थ) प्रगल्भेति। प्रगल्भा प्रौढ़ा छन्ना तिरोहिता कोपस्य आकृतिः यस्याः तादृशी सती बहिः आदरान् दर्शयन्ती तत्र प्रिये सुरते उदास्ते उदासीना भवति।

(द) उदाहरति एकत्रेति। चतुरया कयाचित् कामिन्या कान्तं विदेशादागतमिति शेषः प्रति उपचारतः बाह्यपरिचर्य्यया इत्यर्थः कोपः कृतार्थीकृतः सफलीकृतः। तथाहि दूरतः दूरात् प्रत्युद्गमात एकत्र एकस्मिन् स्थाने आसनसंस्थितिः आसनेन उपवेशनेन संस्थितिः सहावस्थानं परिहृता परित्यक्ता, ताम्बूलस्य आनयनमेव छलं व्याजः तेन रभसाश्लेषः वेगालिङ्गनं वा संहर्षमालिङ्गनं, रभसो वेगहर्षयोरित्यमरः। संविघ्नितः सम्यक् परिहृत इत्यर्थः, तथा अन्तिके समीपे परिजनं व्यापारयन्त्या प्रेरयन्त्या सत्या आलापोऽपि न मिश्रितः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

(ध) धीरेति। सोल्लुण्ठभाषितैः प्रियवत् भाषितमप्रियम् उल्लुण्ठः तेन सहितैः भाषितैः वचनैः।

(न) अनलङ्कृत इति। हे सुन्दर! यतः अनलङ्कृतः अशोभितोऽपि त्वं

तर्जयेत्ताडयेदन्या ॥ १०६ ॥

अन्या अधीरा। यथा "शोणं वीक्ष्य मुखम्" इत्यत्रैव। अत्र च सर्वत्र रुषेत्यनुवर्त्तते।

प्रत्येकं ता अपि द्विधा।

कनिष्ठज्येष्ठरूपत्वान्नायकप्रणयं प्रति ॥ १०७ ॥ [प]

ता अनन्तरोक्ताः षड्भेदा नायिकाः।

यथा।

"दृष्ट्वैकासनसंस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादराद्
एकस्या नयने पिधाय विहितक्रीडानुबन्धच्छलः।
ईषद्वक्रितकन्धरः सपुलकः प्रेमोल्लसन्मानसाम्
अन्तर्हासलसत्कपोलफलकां धूर्त्तोऽपरां चुम्बति" ॥ (फ)

मध्याप्रगल्भयोर्भेदास्तस्माद् द्वादश कीर्त्तिताः।
मुग्धा त्वेकैव तेन स्युः स्वीयाभेदास्त्रयोदश ॥

मे मम मनः प्रसभं सहसा हरसि, सम्प्रति तस्याः नायिकायाः नखरचनैः कलङ्कितः शोभितः त्वं किं पुनः ?

(प) कनिष्ठेति। नायकप्रणयं प्रति कनिष्ठज्येष्ठरूपत्वात् कनिष्ठज्येष्ठ-रूपादित्यर्थः।

(फ) दृष्ट्वेति। धूर्त्तः पतिः एकत्र एकस्मिन् स्थाने आसनसंस्थिते आसनोपविष्टे प्रियतमे दृष्ट्वा पश्चात् पृष्ठतः उपेत्य आगत्य आदरात् एकस्याः प्रियायाः नयने पिधाय आच्छाद्य विहितं कृतं क्रीडानुबन्ध एव छलं व्याजः येन तादृशः, ईषत् अल्पं वक्रिता कन्धरा येन तथोक्तः, तथा सपुलकः सञ्जात-रोमाञ्चः सन् प्रेम्णा प्रणयेन उल्लसत् विकसत् मानसं यस्यास्ताम्, अन्तर्हासेन आन्तरिकेण विकासेन लसन्तौ कपोलफलकौ यस्यास्तादृशीम्, अपरां नायिकां चुम्बति। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

परकीया द्विधा प्रोक्ता परोढ़ा कन्यका तथा॥१०८॥ (व)

तत्र।

यात्रादिनिरताऽन्योढ़ा कुलटा गलितत्रपा॥१०९॥ (भ)

यथा।

"स्वामी निःश्वसितेऽप्यसूयति मनोजिघ्रः सपत्नीजनः
श्वश्रूरिङ्गितदैवतं नयनयोरीहालिहो यातरः।
तद्दूरादयमञ्जलिः किमधुना दृग्भङ्गिभावेन ते
वैदग्धीमधुर! प्रबन्धरसिक! व्यर्थोऽयमत्र श्रमः"॥ (म)

अत्र हि मम परिणीताऽन्नाच्छादनादिदातृतया स्वाम्येव न तु वल्लभः। त्वन्तु वैदग्धीमधुरत्वेन प्रबन्धरसिकतया च मम

(व) कन्यका अजातोद्वाहा, कन्या त्वजातोपयमा इत्यमरः।

(भ) परोढ़ामाह तत्रेति। तत्र तयोर्मध्ये यात्रादिनिरता यात्रा उत्सवः इत्यादिषु निरता आसक्ता कुलटा व्यभिचारिणी, गलिता गता त्रपा लज्जा यस्यास्तथाभूता, अन्योढ़ा परोढ़ा कथ्यते इति शेषः।

(म) उदाहरति स्वामीति। निःश्वसितेऽपि निःश्वासपरित्यागेऽपि स्वामी असूयति असूयां करोति, इयं परपुरुषाप्राप्त्या निःश्वसितीति बुद्ध्या इति भावः। सपत्नीजनः मनोजिघ्रः मनसि किं मया क्रियते इति पर्य्यवेक्षते इति भावः। श्वश्रूः इङ्गितस्य इङ्गतस्य भावस्य, इङ्गितं हृद्गतो भाव इत्यमरः। दैवतम् अधिष्ठात्री देवीत्यर्थः। यातरः भ्रातृश्वशुरदेवराणां पत्न्यः नयनयोः नेत्रयोः ईहा चेष्टा कटाक्षविक्षेपादिकमित्यर्थः तां लिहन्तीति तथोक्ताः नेत्रेङ्गितानां बोद्ध्र्य इत्यर्थः। हे वैदग्धीमधुर! वैदग्ध्या चातुर्य्येण मधुरः मनोहरः तत्सम्बुद्धौ। हे प्रबन्धरसिक! प्रबन्धः सुरतव्यापारः तत्र रसिकः निपुणः तत्सम्बुद्धौ। तत् तस्मात् उक्तात् अन्तरायादित्यर्थः दूरात् अयम् अञ्जलिः रचित इति शेषः, अधुना ते तव दृग्भङ्गिभावेन कटाक्षपातेनेत्यर्थः किम्? अत्र तत्प्रहितैः भाषितैः च ... अयं श्रमः व्यर्थः विफलः, न अहमिदानीं तव मनोरथं (म) अनलङ्कृत इति भावः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

वल्लभोऽसीत्यादिव्यङ्ग्यार्थवशादस्याः परनायकविषया रतिः प्रतीयते।

कन्या त्वजातोपयमा सलज्जा नवयौवना ॥११०॥

अस्याश्च पित्राद्यायत्तत्वात् परकीयात्वम्। यथा मालतीमाधवादौ मालत्यादिः।

धीरा कलाप्रगल्भा स्याद्वेश्या सामान्यनायिका।
निर्गुणानपि न द्वेष्टि न रज्यति गुणिष्वपि।
वित्तमात्रं समालोक्य सा रागं दर्शयेद् बहिः॥
काममङ्गीकृतमपि परिक्षीणधनं नरम्।
माता निष्क्रामयेदेषा पुनः सन्धानकाङ्क्षया॥ [य]
तस्कराः पण्डका मूर्खाः सुखप्राप्तधनास्तथा।
लिङ्गिनश्छन्नकामाद्या आसां प्रायेण वल्लभाः॥
एषापि मदनायत्ता क्वापि सत्यानुरागिणी।
रक्तायां वा विरक्तायां रतमस्यां सुदुर्लभम्॥१११॥

पण्डको वातरोगपण्डादिः। छन्नं प्रच्छन्नं ये कामयन्ते ते छन्नकामाः। तत्र रागहीना यथा नटकमेलकादौ मदनमञ्जर्यादिः। रक्ता यथा मृच्छकटिकादौ वसन्तसेनादिः। पुनश्च।

अवस्थाभिर्भवन्त्यष्टावेताः षोड़शभेदिताः।

(य) साधारणीं स्त्रीति धीरेति। कलासु नृत्यगीतादिषु प्रगल्भा प्रवीणा। वित्तमात्रं केवलं धनं न तु गुणादिकमिति भावः। रागम् अनुरागम्। निष्क्रामयेत् गृहात् बहिष्कारयेत्।

स्वाधीनभर्तृका तद्वत् खण्डिताऽथाभिसारिका ॥
कलहान्तरिता विप्रलब्धा प्रोषितभर्तृका ।
अन्या वासकसज्जा स्याद्विरहोत्कण्ठिता तथा ११२

तत्र ।

कान्तो रतिगुणाकृष्टो न जहाति यदन्तिकम् ।
विचित्रविभ्रमासक्ता सा स्यात् स्वाधीनभर्तृका ११३

यथा "अस्माकं सखि ! वाससी" इत्यादि ।

पार्श्वमेति प्रियो यस्याः अन्यसम्भोगचिह्नितः ।
सा खण्डितेति कथिता धीरैरीर्ष्याकषायिता ११४

यथा "तदवितथमवादीरित्यादि" ।

अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा ।
स्वयं वाऽभिसरत्येषा धीरैरुक्ताऽभिसारिका ११५

क्रमाद् यथा ।

"न च मेऽवगच्छति यथा लघुतां
करुणां यथा च कुरुते स मयि ।
निपुणं तथैनमवगम्य वदेः
अभिदूति काचिदिति सन्दिदिशे" ॥ (२)

"उत्क्षिप्तं करकङ्कणद्वयमिदं बद्धा दृढं मेखला

---

(२) न चेति। काचित् प्रमदा अभिदूति दूतीसमीपे यथा स मत्प्रिय इति शेषः मे मम लघुतां न च अवगच्छति बुध्यते, यथा च मयि करुणां दयां कुरुते तथा अवगम्य एनं मत्पतिं वदेः इति निपुणं यथा तथा सन्दिदिशे सन्दिष्टम्। प्रमिताक्षरावृत्तं, प्रमिताक्षरा सजससैः कथितेति तल्लक्षणात्।

यत्नेन प्रतिपादिता मुखरयोर्मञ्जीरयोर्मूकता।
आरब्धे रभसान्मया प्रियसखि! क्रीड़ाभिसारोत्सवे
चण्डालस्तिमिरावगुण्ठनपटक्षेपं विधत्ते विधुः" ॥ (ल)

संलीना स्वेषु गात्रेषु मूकीकृतविभूषणा।
अवगुण्ठनसंवीता कुलजाऽभिसरेत् यदि ॥
विचित्रोज्ज्वलवेशा तु रणन्नूपुरनिस्वना।
प्रमोदस्मेरवदना स्याद् वेश्याऽभिसरेत् यदि ॥
मदस्खलितसंलापा विभ्रमोत्फुल्ललोचना।
आविद्धगतिसञ्चारा स्यात् प्रेष्याऽभिसरेद् यदि ११६

तत्राद्ये "उत्क्षिप्तमित्यादि" *। अन्ययोरूह्यमुदाहरणम्। प्रसङ्गादभिसारस्थानानि कथ्यन्ते (व)।

(ल) उत्क्षिप्तमित्यादि। हे प्रियसखि! इदं करकङ्कणद्वयम् उत्क्षिप्तम् उत्क्षिप्य परिहितं, रणनं मा भूदिति सर्वत्र योज्यम्। मेखला रशना दृढं बद्धा, यत्नेन मुखरयोः रणतोः मञ्जीरयोः नूपुरयोः मूकता प्रतिपादिता, इत्थं मया रभसात् उल्लासात् क्रीड़ाभिसारोत्सवे आरब्धे सति चण्डालः अतिनिष्ठुरत्वादिति भावः विधुः चन्द्रः तिमिरमेव अवगुण्ठनपटः तस्य क्षेपम् अपसारणमित्यर्थः विधत्ते करोतीत्यर्थः, गूढमभिसर्तुकामाया मम सहसा चन्द्रोदयात् सर्वं वैफल्यं जातमिति भावः। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम्।

* तत्र यथा प्रेष्याभिसारिका।
"ताम्बूलाक्तं दशनवसनं दर्शयन्तीह चेटी
चेटी कृपाविकृतविकृतं हेतुहीनं हसन्ती।
स्थानस्थानस्खलितपदविन्यासमनाभासुनाना
शून्यालये वसति कुटिले नर्मितोर्गितव्यम्" ॥
आदृतपूर्वोऽप्येष पाठः प्रकृतानुपयोगित्वादधः कृतः।

(व) संलीनेति। स्वेषु गात्रेषु संलीना अतिसङ्कुचितशरीरेत्यर्थः, मूकीकृतं निःशब्दीकृतं विभूषणं यया तादृशी, अवगुण्ठनसंवीता कृतावगुण्ठना, कुलजा

क्षेत्रं वाटी भग्नदेवालयो दूतीगृहं वनम् ।
मालयञ्च श्मशानञ्च नद्यादीनां तटी तथा ॥
एवं कृताभिसाराणां पुंश्चलीनां विनोदने ।
स्थानान्यष्टौ तथा ध्वान्तच्छन्नेषु क्वचिदाश्रयः ॥
चाटुकारमपि [अ] प्राणनाथं रोषादपास्य या ।
पश्चात्तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा ॥११७॥

यथा मम तातपादानाम् ।

"नो चाटुश्रवणं कृतं न च दृशा हारोऽन्तिके वीक्षितः
कान्तस्य प्रियहेतवे निजसखीवाचोऽपि दूरीकृताः ।
पादान्ते विनिपत्य तत्क्षणमसौ गच्छन्मया मूढया
पाणिभ्यामवरुध्य हन्त ! सहसा कण्ठे कथं नार्पितः ॥ (ब)

प्रियः कृत्वापि सङ्केतं यस्या नायाति सन्निधिम् ।

कुलीनेत्यर्थः, चलन्नूपुरनिस्वना चलन् चञ्चलन् नूपुरयोः निस्वनो यस्याः सा, प्रमोदेन आनन्देन स्मेरं विकसत् वदनं यस्यास्तादृशी, मदेन स्खलितः अन्यथाभूतः संलापो यस्याः सा, विभ्रमेण विलासेन उत्फुल्ले लोचने यस्याः तथोक्ता, आविद्धा गतिः यस्य तादृशः सञ्चारः यस्याः स्खलद्गतिरित्यर्थः, प्रेष्या दूती ।

(अ) चाटुकारं प्रियकरम् ।

(ब) नो इति । रोषात् पतिं निराकृत्य पश्चात्तापयुतायाः स्वगर्भ प्रत्युक्तिः । मूढया मन्दबुद्ध्या मया चाटुश्रवणं तोषामोदवचनं नो श्रुतं प्रियस्येति शेषः, अन्तिके समीपे हारः प्रियेण सन्तोषणार्थं दत्त इति शेषः, दृशा चक्षुषा न च वीक्षितः दृष्टः, कान्तस्य प्रियहेतवे प्रियाचरणार्थं निजसखीनां वाचोऽपि अनुनयवचनान्यपि दूरीकृताः न श्रुता इत्यर्थः । तत्क्षणं तस्मिन् क्षणे पादान्ते मम चरणतले विनिपत्य गच्छन् असौ मत्प्रियः अवरुध्य पाणिभ्यां कण्ठे कथं न अर्पितः न धृतः ? शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

विप्रलब्धा तु सा ज्ञेया नितान्तमवमानिता ११८[स

यथा।

"उत्तिष्ठ दूति! यामो यामो यातस्तथापि नायातः।
याऽतःपरमपि जीवेज्जीवितनाथो भवेत् तस्याः" ॥ (छ)

नानाकार्य्यवशाद् यस्या दूरदेशं गतः पतिः।
सा मनोभवदुःखार्त्ता भवेत् प्रोषितभर्तृका ॥११९॥

यथा।

"तां जानीयाः परिमितकथां जीवितं मे द्वितीयं
दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकाम्।
गाढ़ोत्कण्ठां गुरुषु दिवसेष्वेषु गच्छत्सु बालां
जातां मन्ये शिशिरमथितां पद्मिनीं वान्यरूपाम्" ॥ (च)

कुरुते मण्डनं यस्याः सज्जिते वासवेश्मनि।

(स) प्रिय इति। विप्रलब्धा प्रतारिता। अन्यत् सर्वं स्पष्टम्।

(छ) उत्तिष्ठेति। हे दूति! उत्तिष्ठ, यामः गच्छामः स्वगृहमिति शेषः, यामः प्रहरः, द्वौ यामप्रहरौ समावित्यमरः। यातः गतः, तथापि न आयातः आगतः अतःपरम् अनन्तरम् अपि या नारी जीवेत् तस्याः नार्य्याः जीवितनाथः प्राणेश्वरः भवेत् स इति शेषः। आर्य्यावृत्तं, यस्याः प्रथमे पादे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि अष्टादश द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके सार्य्येति लक्षणात्।

(च) तामिति। मेघं प्रति यक्षस्य वियोगिनः उक्तिरियम्। परिमितकथां मितभाषिणीं मे मम द्वितीयं जीवितं प्राणभूतां मयि सहचरे दूरीभूते दूरवर्त्तिनि एकाम् एकाकिनीं चक्रवाकीमिव स्थितां तां मद्वधूं जानीयाः अवगच्छ। यदि किञ्चिदाकारवैलक्षण्यं दृश्यते तदपि नान्यथा शङ्कितव्यमित्याह, गुरुषु विरहवशात् एषु दिवसेषु गच्छत्सु गाढ़ोत्कण्ठाम् अत्युत्कण्ठावतीं बालामप्रौढ़ां तां शिशिरमथितां हिमशोषिताम् अतएव अन्यरूपां विकृतावयवां विशीर्णामित्यर्थः पद्मिनीं वा कमलिनीमिव जातां मन्ये सम्भावयामि। मन्दाक्रान्तावृत्तं, मन्दाक्रान्ताम्बुधिरसनगैर्मो भनौ तौ गयुग्मम् इति तल्लक्षणात्।

सा तु वासकसज्जा स्याद्विदितप्रियसङ्गमा १२०[क

यथा राघवानन्दानां नाटके।

"विदूरे केयूरे कुरु करयुगे रत्नवलयैः
अलं गुर्वी ग्रीवाभरणलतिकेयं किमनया।
नवामेकामेकावलिमयि ! मयि त्वं विरचयेः
न पथ्यं नेपथ्यं बहुतरमनङ्गोत्सवविधौ" ॥ (ख)

आगन्तुं कृतचित्तोऽपि दैवान्नायाति यत्प्रियः।
तदनागमदुःखार्त्ता विरहोत्कण्ठिता तु सा ॥१२१॥

यथा।

"किं रुद्धः प्रियया कयाचिदथवा सख्या ममोद्वेजितः
किंवा कारणगौरवं किमपि यन्नाद्यागतो वल्लभः।
इत्यालोच्य मृगीदृशा करतले विन्यस्य वक्त्राम्बुजं
दीर्घं निःश्वसितं चिरं च रुदितं चिप्ताश्च पुष्पस्रजः" ॥ (ग)

(क) कुरुते इति। यस्याः वासवेश्मनि शय्यागृहे सज्जिते मण्डनं कुरुते वासगृहं सज्जयित्वा स्वयं मण्डनादि करोति सा विदितः ज्ञातः प्रियसङ्गमः यया तादृशी सती वासकसज्जा स्यात्।

(ख) विदूरे इति। केयूरे करभूषणविशेषौ विदूरे दूरवर्त्तिनी कुरु, करयुगे रत्नवलयैः अलं न कार्य्यमित्यर्थः, इयं ग्रीवाभरणलतिका गुर्वी अति-महती अनया किम्? अयि सखि! त्वं मयि नवाम् एकां केवलाम् एकावलीं विरचयेः विरचितां कुरु, अनङ्गोत्सवविधौ कामोत्सवव्यापारे बहुतरं नेपथ्यम् अलङ्करणं न पथ्यं न हितकरम्। शिखरिणीवृत्तम्।

(ग) किमिति। कयाचित् अपरया इत्यर्थः प्रियया किं रुद्धः, अथवा मम सख्या दूत्या उद्वेजितः विरक्तीकृतः, किंवा कारणगौरवं प्रयोजनविशेषः अस्तीति शेषः, यत् येन अद्य वल्लभः प्रियः न आगतः? इति आलोच्य मृगीदृशा हरिणाक्ष्या करतले वक्त्रं वदनमेवाम्बुजं विन्यस्य दीर्घं यथा तथा निःश्वसितं

इति साष्टाविंशतिशत-
मुत्तममध्यमाधमस्वरूपतः ।
चतुरधिकाशीतियुतं
शतत्रयं नायिकाभेदानां स्यात् ॥ १२२ ॥

इह च "परस्त्रियौ कन्यकोढ़े सङ्केतात् पूर्वं विरहोत्-कण्ठिते पश्चाद्विदूषकादिना सहाभिसरन्त्यावभिसारिके कुतोऽपि सङ्केतितस्थानमप्राप्ते नायके विप्रलब्धे इति त्र्यवस्थैवा-नयोरस्वाधीनप्रिययोरवस्थान्तरायोगात्" इति कश्चित् ।

क्वचिदन्योन्यसाङ्कर्यमासां लक्ष्येषु दृश्यते १२३ [घ]

यथा ।

"न खलु वयममुष्य दानयोग्याः
पिबति च पाति च यासकौ रहस्त्वाम् ।
विट ! विटपममुं ददस्व तस्यै
भवति यतः सदृशोश्चिराय योगः ॥ (ङ)

तव कितव ! किमाहितैर्वृथा नः क्षितिरुहपल्लवपुष्पकर्णपूरैः ।

चिरं बहुक्षणं रुदितस्य, पुष्पस्रजः कुसुमदामानि चिताः परित्यक्ताय । शार्दूल-विक्रीडितं वृत्तम् ।

(घ) अन्योन्यसाङ्कर्यं परस्परमेलनम् ।

(ङ) नेति । हे विट ! धूर्त ! वयम् अमुष्य विटपस्य दानयोग्याः दानपात्राणि न खलु भवेम, या असकौ कान्ता रहः विजने त्वां पिबति चुम्बतीत्यर्थः, पाति रक्षति परिचरति चेत्यर्थः, तस्यै अमुं विटपं सपुष्पपल्लवां शाखां ददस्व, यतः दानात् सदृशयोर्युवयोश्चिराय योगः सम्मेलनं भवति । पुष्पिताग्रावृत्तम्, अयुजि न युगरेफतो यकारो युजि तु नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रेति तल्लक्षणात् ।

(च) तवेति । हे कितव ! धूर्त ! नः अस्माकं सदा निरर्थकं आश्रितैः,

ननु जनविदितैर्भवद्व्यलीकैश्चिरपरिपूरितमेव कर्णयुग्मम्॥ (च)

इति गदितवती रुषा जघान
स्फुरितमनोरमपक्ष्मकेसरेण।
श्रवणनियमितेन कान्तमन्या
सममसिताम्बुरुहेण चक्षुषा च" ॥ (छ)

इयं हि वक्रोक्त्या परुषवचनेन कर्णोत्पलताडनेन च धीरमध्यताऽधीरमध्यताऽधीरप्रगल्भताभिः सङ्कीर्णा। एवमन्यत्रापि ऊह्यम्।

इतरा अप्यसंख्यास्ता नोक्ता विस्तरशङ्कया ॥१२४॥

ता नायिकाः। अथासामलङ्काराः।

यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः।
अलङ्कारास्तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः॥
शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्य्यञ्च प्रगल्भता।
औदार्य्यं धैर्य्यमित्येते सप्तैव स्युरयत्नजाः।
लीलाविलासो विच्छित्तिर्विव्वोकः किलकिञ्चितम्

दत्तैः चितिरुहस्य वृक्षस्य पल्लवपुष्पाण्येव कर्णपूराः कर्णभूषणानि तैः किम्? ननु भोः जनविदितैः जनानां विज्ञातैः भवद्व्यलीकैः तवाप्रियैः कर्णयुग्मं श्रोत्रयुगलं ममेति शेषः चिरपरिपूरितमेव अतः स्थानाभावात् कर्णपूरार्थपुष्पपल्लवदानं निरर्थकमेवेति भावः। पुष्पिताग्रावृत्तम्।

(छ) इतीति। इत्थं गदितवती अन्या कामिनी रुषा कोपेन स्फुरितेन मनोरमाः पक्ष्माण्येव केसराः किञ्जल्काः यस्य तादृशेन, श्रवणनियमितेन कर्णस्थितेन आकर्णायतेन च, असिताम्बुरुहेण नीलोत्पलेन चक्षुषा च समं कान्तं जघान आहतवती हस्तस्थितनीलोत्पलेन कटाक्षेण च ताडयामासेत्यर्थः। पुष्पिताग्रावृत्तम्।

मोट्टायितं कुट्टमितं विभ्रमो ललितं मदः।
विकृतं तपनं मौग्ध्यं विक्षेपश्च कुतूहलम्॥
हसितं चकितं केलिरित्यष्टादशसंख्यकाः।
स्वभावजाश्च भावाद्या दश पुंसां भवन्त्यपि॥१२५॥

पूर्वे भावादयो धैर्य्यान्ता दश नायकानामपि सम्भवन्ति किन्तु सर्वेऽप्यमी नायिकाश्रिता एव विच्छित्तिविशेषं (ज) पुष्णन्ति। तत्र भावः।

निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया१२६[झ

जन्मतः प्रभृति निर्विकारे मनसि उद्बुद्धमात्रो विकारो भावः।

यथा।

"स एव सुरभिः कालः स एव मलयानिलः।
सैवेयमबला किन्तु मनोऽन्यदिव दृश्यते"॥ (ञ)

अथ हावः।

भ्रूनेत्रादिविकारैस्तु सम्भोगेच्छाप्रकाशकः।
भाव एवाल्पसंलक्ष्यविकारो हाव उच्यते१२७[ट

(ज) यौवने इति। सत्त्वजाः सत्त्वगुणजाताः भावादिका इत्यर्थः अलङ्काराः शरीरशोभाजनका धर्मा इत्यर्थः। अङ्गजाः शरीरोत्पन्नाः। अयत्नजाः अप्रयासलब्धाः नैसर्गिका इत्यर्थः। विच्छित्तिविशेषं वैचित्र्यातिशयम्।

(झ) भावमाह निर्विकारात्मके अविकृते चित्ते मनसि प्रथमविक्रिया विकारः भावः।

(ञ) उदाहरति यथेति स एवेति। यौवनाविर्भावात् मनसः अन्यथा-भाव इति भावः।

यथा।

"विवृखती शैलसुताऽपि भावमङ्गैः स्फुरद्बालकदम्बकल्पैः।
साचीकृता चारुतरेण तस्थौ मुखेन पर्य्यस्तविलोचनेन" ॥ (ठ)

अथ हेला।

हेलात्यन्तसमालक्ष्यविकारः स्यात् स एव च ॥१२८

स एव भाव एव। यथा।

तह से झत्ति पउत्ता वहुए सव्वङ्गविभ्भमा सअला।
संसइअमुद्धभावा होइ चिरं जइ सहीणम्पि" ॥ (ड)

अथ शोभा।

रूपयौवनलालित्यभोगाद्यैरङ्गभूषणम्।
शोभा प्रोक्ता ॥ १२९ ॥ [ढ]

(ट) हावमाह भ्रूनेत्रादीति। अल्पं संलक्ष्यः विकारो यस्य तादृशो भावः हाव उच्यते।

(ठ) उदाहरति विवृखतीति। शैलसुता पार्वती अपि स्फुरतः विकसतः बालकदम्बात् ईषदूनानि तैः विकसिताभिनवकदम्बसदृशैरित्यर्थः अङ्गैः अवयवैः भावं रत्याख्यं विवृखती व्यञ्जयन्ती पर्य्यस्तविलोचनेन विभ्रान्तनेत्रेण अतएव चारुतरेण अतिमनोहरेण मुखेन साचीकृता ईषत् वक्रीकृता सती तस्थौ। उपजातिवृत्तम्।

(ड) हेलामुदाहरति तह इति। तथा तस्या झटिति प्रवृत्ता वध्वाः सर्वाङ्ग-विभ्रमाः सकलाः। संशयितमुग्धभावा भवति चिरं यथा सखीनामपीति संस्कृतम्। अस्यार्थः। तस्याः वध्वाः नवोढ़ायाः बालायाः झटिति सहसा सकलाः समग्राः सर्वाङ्गेषु विभ्रमाः विलासाः प्रवृत्ताः सञ्जाताः, यथा सखीनां सहचरीणामपि किमन्येषामित्यपिशब्दार्थः चिरं संशयितमुग्धभावा सन्दिग्ध-शैशवा भवति।

(ढ) शोभामाह रूपेति। लालित्यं सौन्दर्य्यं, ललितं त्रिषु सुन्दर-मित्यमरः।

तत्र यौवनशोभा।

"असम्भृतं मण्डनमङ्गयष्टेरनासवाख्यं करणं मदस्य।
कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रं बाल्यात् परं साथ वयः प्रपेदे"॥(ण)

एवमन्यत्रापि।

अथ कान्तिः।

सैव कान्तिर्मन्मथाप्यायिता द्युतिः॥ १३०॥[त]

मन्मथोन्मेषणातिविस्तीर्णशोभैव कान्तिरुच्यते। यथा।
"नेत्रे खञ्जनगञ्जने इत्यादि"।

अथ दीप्तिः।

कान्तिरेवातिविस्तीर्णा दीप्तिरित्यभिधीयते॥१३१॥

यथा मम चन्द्रकलानामनाटिकायां चन्द्रकलावर्णनम्।
"तारुण्यस्य विलासः समधिकलावण्यसम्पदो हासः।
धरणितलस्याभरणं युवजनमनसो वशीकरणम्"॥ (थ)

अथ माधुर्य्यम्।

सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्य्यं रमणीयता॥ १३२॥

(ण) उदाहरति असम्भृतमिति। अथ शैशवादनन्तरं सा पार्वती अङ्गयष्टेः असम्भृतम् अनाहृतं मण्डनं भूषणम्, अनासवाख्यम् आसवाख्यारहितं विना सुरापानमित्यर्थः मदस्य मत्ततायाः करणं साधनं, कामस्य मदनस्य पुष्पव्यतिरिक्तं पुष्पभिन्नमस्त्रं, बाल्यात् परं वयः यौवनमित्यर्थः प्रपेदे प्राप। उपजातिवृत्तम्।

(त) कान्तिमाह सैवेति। सैव शोभैव मन्मथेन कामेन आप्यायिता वर्द्धिता द्युतिः यस्याः तथाभूता कान्तिरुच्यते इति शेषः।

(थ) दीप्तिमुदाहरति तारुण्यस्येति। तारुण्यस्य यौवनस्य विलासः स्फुरणं समधिकं यत् लावण्यं तदेव सम्पत् तस्याः हासः हास्यं विकाश इत्यर्थः; धरणितलस्य पृथिव्याः आभरणम् अलङ्कारः, तथा युवानः एव जनाः तेषां मनसः चित्तस्य वशीकरणम्। आर्य्यावृत्तम्।

यथा ।

"सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं
मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।
इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्" ॥ (द)

अथ प्रगल्भता ।

निःसाध्वसत्त्वं प्रागल्भ्यम् ॥ १३३ ॥ [ध]

यथा ।

"समाश्लिष्टाः समाश्लेषैश्चुम्बिताश्चुम्बनैरपि ।
दष्टाश्च दंशनैः कान्तं दासीकुर्वन्ति योषितः" ॥ (न)

अथ औदार्य्यम् ।

औदार्य्यं विनयः सदा ॥ १३४ ॥ [प]

(द) माधुर्य्यमुदाहरति सरसिजमिति । शैवलेन अनुविद्धं सङ्गतमपि सरसिजं रम्यं मनोहरं, हिमांशोश्चन्द्रस्य लक्ष्म कलङ्कः मलिनमपि लक्ष्मीं श्रियं तनोति विस्तारयति, इयं तन्वी कृशाङ्गी शकुन्तला वल्कलेन तरुत्वचाऽपि अधिकमनोज्ञा अतिमनोहारिणी । हि तथाहि मधुराणाम् आकृतीनां किमिव मण्डनं भूषणं न भवति ? अपि तु सर्व्वमेव वस्तु इत्यर्थः । मालिनीवृत्तम् ।

(ध) प्रागल्भ्यमाह निःसाध्वसत्वमिति । निःसाध्वसत्वं निर्भीकत्वम् असङ्कुचितत्वमिति यावत् प्रागल्भ्यं प्रौढ़त्वमित्यर्थः ।

(न) उदाहरति समाश्लिष्टा इति । योषितः नार्य्यः समाश्लिष्टाः समालिङ्गिताः कान्तेनेति सर्व्वत्र योज्यम् । समाश्लेषैः समालिङ्गनैः चुम्बिताः चुम्बनैः दष्टाश्च दंशनैः कान्तं प्रियं दासीकुर्व्वन्ति अधीनीकुर्व्वन्ति इत्यर्थः । पथ्यावक्त्रं वृत्तं, युजोश्चतुर्थतो येन पथ्यावक्त्रं प्रकीर्त्तितम् ।

(प) औदार्य्यमाह औदार्य्यमिति । सर्व्वदा सर्व्वस्मिन् काले विनयः नम्रता शिष्टाचार इति यावत् ।

"न ब्रूते परुषां गिरं वितनुते न भ्रूयुगं भङ्गुरं
नोत्तंसं क्षिपति क्षितौ श्रवणतः सा मे स्फुटेऽप्यागसि।
कान्ता गर्भगृहे गवाक्षविवरव्यापारिताक्ष्या बहिः
सख्या वक्त्रमभिप्रयच्छति परं पर्यश्रुणी लोचने" ॥ (फ)

अथ धैर्य्यम्।

मुक्तात्मश्लाघना धैर्य्यं मनोवृत्तिरचञ्चला १३५ [ब]

यथा।

"ज्वलतु गगने रात्रौ रात्रावखण्डकलः शशी
दहतु मदनः किंवा मृत्योः परेण विधास्यति।
मम तु दयितः श्लाघ्यस्तातो जनन्यमलान्वया
कुलममलिनं न त्वेवायं जनो न च जीवितम्" ॥ (भ)

(फ) उदाहरति नेति। सा कान्ता मे मम आगसि अपराधे स्फुटे व्यक्तेऽपि परुषां कर्कशां गिरं वाचं न ब्रूते, भ्रूयुगं भङ्गुरं कुटिलं न वितनुते न करोति, तथा श्रवणतः कर्णाभ्याम् उत्तंसम् अवतंसं कर्णभूषणमित्यर्थः क्षितौ धरण्यां न क्षिपति, परं केवलं गर्भगृहे गृहान्तरे स्थिता इति शेषः बहिः गवाक्षविवरेण व्यापारिते अन्तर्गृहे चालिते अक्षिणी यया तादृश्याः सख्याः वक्त्रं वदनमभि अभिलक्ष्य इत्यर्थः पर्यश्रुणी अश्रुपूर्णे लोचने प्रयच्छति पातयतीत्यर्थः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

(ब) धैर्य्यमाह मुक्तेति। मुक्ता त्यक्ता आत्मश्लाघना यस्यां तादृशी अचञ्चला अचपला मनोवृत्तिः धैर्य्यम्।

(भ) उदाहरति ज्वलत्विति। रात्रौ रात्रौ प्रतिरात्रं गगने अखण्डकलः पूर्ण इत्यर्थः शशी ज्वलतु अग्निवत् किरणान् विस्तारयतु इत्यर्थः, मदनः कामः दहतु भस्मीकरोतु, मृत्योः परेण किंवा विधास्यति करिष्यति मृत्युपर्य्यन्तविधानमेव तस्य परमसीमेति भावः, मम तु दयितः पतिः तातश्च श्लाघ्यः प्रशंसनीय अभिमत इत्यर्थः अन्यत्र माननीय इत्यर्थः, केचित्तु मम तु तातः पिता दयितः प्रियः श्लाघ्यश्चेत्यर्थं इति पदार्थं विहाय व्याचक्रुः। जननी माता अमलान्वया विशुद्धवंशीया, कुलं स्वाभिजनमित्यर्थः अमलिनं कलङ्करहितम्, अयं जनः अस्मदर्थः-

अथ लीला ।

अङ्गैर्वेशैरलङ्कारैः प्रेमभिर्वचनैरपि ।
प्रीतिप्रयोजितैर्लीलां प्रियस्यानुकृतिं विदुः॥१३६॥

यथा ।

"मृणालव्यालवलया वेणीबन्धकपर्दिनी ।
हरानुकारिणी पातु लीलया पार्वती जगत् ॥ (म)

अथ विलासः ।

यानस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम् ।
विशेषस्तु विलासः स्यादिष्टसन्दर्शनादिना१३७[य]

यथा ।

"अत्रान्तरे किमपि वाग्विभवातिवृत्त-
वैचित्र्यमुल्लसितविभ्रममायताक्ष्याः ।
तद्भूरिसात्त्विकविकारमपास्तधैर्य्यम्
आचार्य्यकं विजयि मान्मथमाविरासीत्" ॥ (र)

न तु एव न स्थिरः जीवितञ्च न स्थिरमिति शेषः, अतः अस्थिरस्य देहस्य जीवनस्य च कृते पितृमातृभर्तृकुलानि न कलङ्कयिष्यामीति भावः। हरिणीवृत्तं, न समरसला गः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मतेति तल्लक्षणात् ।

(म) लीलामुदाहरति मृणालेति। पार्वती मृणालमेव व्यालः पन्नगः वलयं यस्याः तादृशी, वेणीबन्धः केशपाश एव कपर्दः जटाजूटः तच्छालिनी, अतएव लीलया हरस्य शम्भोः अनुकारिणी सती जगत् पातु रक्षतु ।

(य) विलासमाह यानेति। इष्टस्य प्रियस्य सन्दर्शनादिना यानं गमनं स्थानं स्थितिः आसनम् उपवेशनं तत्प्रभृतीनां तथा मुखनेत्रादिकर्मणां विशेषस्तु वैचित्र्यन्तु विलासः स्यात् ।

(र) उदाहरति अत्रेति। मालत्याः भावं दृष्टवती माधवस्य सख्युः सखीसमीपे तद्वर्णनमिदम्। अत्र अस्मिन् अन्तरे अवसरे आयताक्ष्याः दीर्घ-

अथ विच्छित्ति:।

स्तोकाऽप्याकल्परचना
विच्छित्ति: कान्तिपोषकृत् ॥ १३८ ॥ [ल]

यथा।

"स्वच्छाम्भ:स्नपनविधौतमङ्गमोष्ठ:
ताम्बूलद्युतिविशदो विलासिनीनाम्।
वासस्तु प्रतनुविविक्तमस्त्वितीयान्
आकल्पो यदि कुसुमेषुणा न शून्य:॥ (व)

अथ विव्वोक:।

विव्वोकस्त्वतिगर्वेण वस्तुनीष्टेऽप्यनादर: १३९ [श]

नैवाया: मालत्या: किमपि अनिर्दिष्टमित्यर्थ: वाचां विभवं सामर्थ्यम् अतिवृत्तम् अतिक्रान्तं वैचित्र्यं यस्य तथोक्तम् अवचनीयवैचित्र्यमित्यर्थ:, उल्लसिता: प्रकटिता: विभ्रमा: विलासविशेषा: यत्र तादृशं, भूरय: बहव: सात्त्विकानां स्तम्भस्वेदादीनां विकारा: यस्मिन् तथाभूतम्, अपास्तं निरस्तं धैर्य्यं यस्मात् तत् धैर्य्यविध्वंसकमित्यर्थ:, विजयि विजयशीलं मान्मथं मदनसम्बन्धि आचार्य्यकम् आचार्य्यकर्म शिक्षाकार्य्यमित्यर्थ: आविरासीत् प्रकटी बभूव। वसन्ततिलकं वृत्तम्।

(ल) विच्छित्तिमाह स्तोकेति। अल्पापि कान्तिपोषकृत् कान्तिपोषिणी आकल्परचना अलङ्काररचना विच्छित्ति:।

(व) उदाहरति स्वच्छेति। विलासिनीनां कामिनीनाम् अङ्गं स्वच्छे विमले अम्भसि स्नपनेन विधौतं विशेषत: क्षालितम्, ओष्ठ: ताम्बूलानां द्युत्या रागेण विशद: निर्मल: तथा वास: वसनन्तु प्रतनु सूक्ष्मं, तथा विविक्तं पूतं निर्मलमिति यावत् इतीयान् एवं प्राय इत्यर्थ: आकल्प: भूषणम् अस्तु भवतु नाधिकमिति भाव:। यदि कुसुमेषुणा कामेन शून्य: न रहित: आकल्प इति भाव: यत् किञ्चिदाभरणमस्तु किन्तु तत् मदनव्यञ्जकं भवितुमर्हतीति भाव:। प्रहर्षणीवृत्तं, त्र्याशाभिर्मनजरगा: प्रहर्षणीयमिति तल्लक्षणात्।

(श) विव्वोकमाह विव्वोक इति। अतिगर्वेण अहङ्कारातिशयेन इष्टे प्रियेऽपि वस्तुनि विषये अनादर: अयत्न: विव्वोक:।

यथा।

"यासां सत्यपि सद्गुणानुसरणे दोषानुवृत्तिः परा
याः प्राणान् वरमर्पयन्ति न पुनः सम्पूर्णदृष्टिं प्रिये।
अत्यन्ताभिमतेऽपि वस्तुनि विधिर्यासां निषेधात्मकः
तास्त्रैलोक्यविलक्षणप्रकृतयो वामाः प्रसीदन्तु ते" ॥ (ष)

अथ किलकिञ्चितम्।

**स्मितशुष्करुदित-
हसितत्रासक्रोधश्रमादीनाम्।
साङ्कर्य्यं किलकिञ्चित-
मभीष्टतमसङ्गमादिजाद्धर्षात् ॥ १४० ॥** [स]

यथा।

"पाणिरोधमविरोधितवाञ्छं
भर्त्सनाश्च मधुरस्मितगर्भाः।
कामिनः स्म कुरुते करभोरु-
र्हारि शुष्करुदितञ्च सुखेऽपि" ॥ (ह)

(ष) उदाहरति यासामिति। सद्गुणानुसरणे सत्यपि यासां नारीणां परा केवला दोषानुवृत्तिः दोषग्रहणम्। याः वरं प्राणान् अर्पयन्ति त्यजन्ति, प्रिये पत्यौ सम्पूर्णदृष्टिं न पुनः अर्पयन्तीति शेषः। अत्यन्ताभिमते अतिप्रियेऽपि वस्तुनि विषये यासां निषेधात्मकः विधिः न न इति व्याहार इत्यर्थः त्रैलोक्यस्य विलक्षणा प्रकृतिर्यासां तथाविधाः ताः वामाः प्रतिकूलवर्त्तिन्यः नार्य्यः ते तव प्रसीदन्तु प्रसन्ना भवन्तु। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम्।

(स) किलकिञ्चितमाह स्मितेति। अभीष्टतमस्य प्रियतमस्य सङ्गमादि-जात् हर्षात् आनन्दात् स्मितस्य मृदुहासस्य शुष्करुदितस्य अनश्रुरोदनस्य हसितस्य त्रासस्य भयस्य क्रोधस्य मानस्य श्रमस्य आयासस्य एवमन्यस्य साङ्कर्य्यं सम्मेलनं किलकिञ्चितम्।

(ह) उदाहरति पाणिरोधमिति। करभोरुः कान्ता सुखेऽपि अवि-रोधिता अविनष्टा वाञ्छा यत्र तत् यथा तथा कामिनः कान्तस्य पाणिरोधं

अथ मोट्टायितम्।

तद्भावभाविते चित्ते वल्लभस्य कथादिषु।
मोट्टायितमिति प्राहुः कर्णकण्डूयनादिकम् १४१ [घ]

यथा।

"सुभग! त्वत्कथारम्भे कर्णकण्डूतिलालसा।
उज्जृम्भवदनाम्भोजा भिनत्त्यङ्गानि साङ्गना"॥ (क)

अथ कुट्टमितम्।

केशस्तनाधरादीनां ग्रहे हर्षेऽपि सम्भ्रमात्।
प्राहुः कुट्टमितं नाम शिरःकरविधूननम् १४२ [ख]

यथा।

"पल्लवोपमितिसाम्यसपक्षं दष्टवत्यधरबिम्बमभीष्टे।
पर्यकूजि सरुजेव तरुण्यास्तारलोलवलयेन करेण"॥ (ग)

स्वगाढे प्रदिल्लितस्य पाणेः रोधः अवरोधः तं, मधुरं स्मितं सदुल्लसितं गर्भे यासां तथाविधाः भर्त्सनाश्च, तथा हारि मनोहरं शुष्करुदितञ्च करोति। स्वागताह्वयं, स्वागता रनभगैर्गुरुणा चेति तल्लक्षणात्।

(घ) मोट्टायितमाह तद्भावेति। तस्य वल्लभस्य भावः भावितः चिन्तितः येन तादृशे चित्ते मनसि सति वल्लभस्य प्रियस्य कथादिषु कर्णकण्डूयनादिकं मोट्टायितमिति प्राहुः।

(क) उदाहरति सुभगेति। हे सुभग! सा अङ्गना कामिनी तव कथायाः आरम्भे सति कर्णकण्डूतिलालसा कर्णकण्डूयनपरा तथा उज्जृम्भं वदनमेव अम्भोजं पद्मं यस्याः तथाभूता सती अङ्गानि भिनत्ति स्वाङ्गभङ्गं करोतीत्यर्थः।

(ख) कुट्टमितमाह केशेति। केशस्तनाधरादीनां ग्रहे ग्रहणे हर्षे आनन्देऽपि प्रियस्पर्शादिति भावः सम्भ्रमात् यत् शिरःकरविधूननं शीर्षहस्तकम्पनं तत् कुट्टमितं प्राहुः।

(ग) उदाहरति पल्लवेति। अभीष्टे प्रिये पल्लवेन या उपमितिः उपमानं तेन साम्यं सादृश्यं तस्य सपक्षं तत् अधरबिम्बं दष्टवति सति तरुण्याः कामिन्याः

अथ विभ्रमः।

त्वरया हर्षरागादेर्दयितागमनादिषु।
अस्थाने भूषणादीनां विन्यासो विभ्रमो मतः १४३(घ)

"श्रुत्वाऽऽयान्तं वहिः कान्तमसमाप्तविभूषया।
भालेऽञ्जनं दृशोर्लाक्षा कपोले तिलकः कृतः"॥ (ङ)

अथ ललितम्।

सुकुमारतयाऽङ्गानां विन्यासो ललितं भवेत् १४४[च]

यथा।

"गुरुतरकलनूपुरानुनादं सललितनर्त्तितवामपादपद्मा।
इतरदनतिलोलमादधाना पदमथ मन्मथमन्थरं जगाम"॥ (छ)

तारलोलम् अतिचञ्चलं मुखरमित्यर्थः वलयं यस्य तादृशेन करेण हस्तेन सकलेव सपीड़नेव पर्य्यकूजि परिकूजितम्। अधरदंशनोद्यते प्रिये वलयालङ्कृतेन पाणिना निषेधादिति भावः।

(घ) विभ्रममाह त्वरयेति। दयितस्य प्रियस्य आगमनादिषु हर्षरागादेः आनन्दानुरागादेः हेतोः त्वरया अस्थाने अयोग्यस्थाने भूषणादीनां न्यासः परिधानमित्यर्थः विभ्रमः मतः।

(ङ) उदाहरति श्रुत्वेति। वहिः वाह्यदेशे कान्तमायान्तं दृष्ट्वा असमाप्तविभूषया अशेषितालङ्करणया कयाचित् भाले ललाटे अञ्जनं, दृशोः चक्षुषोः लाक्षा अलक्तकरागः, कपोले गण्डे तिलकः कृतश्च।

(च) ललितमाह सुकुमारतयेति। सुकुमारतया सुकोमलतया अङ्गानां विन्यासः विशेषेण न्यासः विक्षेपः ललितं भवेत्।

(छ) उदाहरति गुर्विति। अथ अनन्तरं सेति पदमध्याहार्य्यम्। गुरुतरः गम्भीरः कलः मधुरास्फुटः नूपुरस्य अनुनादः अनुध्वनिः यस्मिन् तत् यथा तथा सललितं मनोहरं यथा तथा नर्त्तितं निःक्षिप्तं वामं दक्षिणेतरं पादपद्मं चरणकमलं यया तादृशी, तथा इतरत् अन्यत् दक्षिणमित्यर्थः पदम् अनतिलोलं नातिचपलं यथा तथा आदधाना अर्पयन्ती सती मन्मथमन्थरं मदनजड़ं यथा तथा जगाम।

अथ मदः।

मदो विकारः सौभाग्ययौवनाद्यवलेपजः १४५[ज]

यथा।

"मा गर्वमुद्वह कपोलतले चकास्ति
कान्तस्वहस्तलिखिता मम मञ्जरीति।
अन्याऽपि किं न खलु भाजनमीदृशीनां
वैरी न चेद्भवति वेपथुरन्तरायः॥ (झ)

अथ विकृतम्।

वक्तव्यकालेऽप्यवचो व्रीड़या विकृतं मतम् १४६ [ञ]

यथा।

"दूरागतेन कुशलं पृष्टा नोवाच सा मया किञ्चित्।
पर्य्यश्रुणी तु नयने तस्याः कथयाम्बभूवतुः सर्वम्॥ (ट)

(ज) मदमाह मद इति। सौभाग्ययौवनादिना यः अवलेपः गर्वः तज्जः विकारः मदः।

(झ) उदाहरति मेति। कामपि सौभाग्यगर्ववतीं प्रति कस्याश्चिदुक्तिः। कान्तस्य प्रियस्य स्वहस्तेन लिखिता मञ्जरी रचनाविशेष इत्यर्थः, मम कपोलतले चकास्ति राजते इति कृत्वा गर्वं मा उद्वह न गर्वं कुरु इत्यर्थः चेत् यदि वैरी विपक्षः वेपथुः कम्पः कान्तस्पर्शजनितः सात्त्विकभावविशेष इत्यर्थः अन्तरायः विघ्नः न भवति तदा अन्या अपरापि नारी ईदृशीनां प्रियहस्तलिखितमञ्जर्यादीनां भाजनं पात्रं न खलु नैव भवति किम्? वसन्ततिलकं वृत्तम्।

(ञ) विकृतमाह वक्तव्येति। वक्तव्यकालेऽपि वचनावसरेऽपि व्रीड़या लज्जया अवचः अकथनं विकृतं मतम्।

(ट) उदाहरति दूरागतेनेति। दूरागतेन मया कुशलं पृष्टा सा किञ्चित् न उवाच, तु किन्तु तस्याः पर्य्यश्रुणी अश्रुपूर्णे नयने सर्वं कथयाम्बभूवतुः। आर्य्यावृत्तम्।

अथ तपनम्।

तपनं प्रियविच्छेदे स्मरावेशोत्थचेष्टितम्॥१४७[ठ]

यथा मम।

"श्वासान् मुञ्चति भूतले विलुठति त्वन्मार्गमालोकते
दीर्घं रोदिति विक्षिपत्यत इतः क्षामां भुजावल्लरीम्।
किञ्च प्राणसमान! काङ्क्षितवती स्वप्नेऽपि ते सङ्गमं
निद्रां वाञ्छति न प्रयच्छति पुनर्दग्धो विधिस्तामपि"॥ (ड)

अथ मौग्ध्यम्।

**अज्ञानादिव या पृच्छा प्रतीतस्यापि वस्तुनः।
वल्लभस्य पुरः प्रोक्तं मौग्ध्यं तत्तत्त्ववेदिभिः १४८[ढ]**

यथा।

"के द्रुमास्ते क्व वा ग्रामे सन्ति केन प्ररोपिताः।

(ठ) तपनमाह तपनमिति। प्रियविच्छेदे कान्तविरहे सति स्मरावेशोत्थचेष्टितं स्मरस्य कामस्य यः आवेशः तेन उत्थम् उत्पन्नं चेष्टितं व्यापारः तपनम्।

(ड) उदाहरति श्वासानिति। नायकं प्रति दूत्या उक्तिरियम्। हे प्राणसमान! सा तव कान्ता इति अध्याहार्य्यं, श्वासान् निःश्वासान् मुञ्चति त्यजति, भूतले धरण्यां विलुठति, तव मार्गं पन्थानम् आलोकते अवलोकयति, दीर्घं रोदिति, अत इतः इतस्तत इत्यर्थः क्षामां विरहक्षीणामित्यर्थः भुजावल्लरीं बाहुलतिकां विक्षिपति, किञ्च स्वप्नेऽपि ते तव सङ्गमं काङ्क्षितवती सती निद्रां वाञ्छति, पुनः किन्तु दग्धो विधिः तां निद्रामपि न प्रयच्छति न ददाति। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम्।

(ढ) मौग्ध्यमाह अज्ञानादिवेति। प्रतीतस्य प्रसिद्धस्य ज्ञातस्यापि वस्तुनः अज्ञानादिव वल्लभस्य प्रियस्य पुरः अग्रतः या पृच्छा जिज्ञासा तत् तत्त्ववेदिभिः मौग्ध्यं प्रोक्तम्।

नाथ! मत्काञ्चनन्यस्तं येषां मुक्ताफलं फलम्" ॥ (ण)

अथ विक्षेपः।

भूषाणामर्द्धरचना वृथा विष्वगवेक्षणम्।
रहस्याख्यानमीषच्च विक्षेपो दयितान्तिके १४९ [त]

यथा।

"धम्मिल्लमर्द्धमुक्तं कलयति तिलकं तथा ऽकलम्।
किञ्चिद्वदति रहस्यं चकितं विष्वगवलोकते तन्वी" ॥ (थ)

अथ कुतूहलम्।

रम्यवस्तुसमालोके लोलता स्यात् कुतूहलम् १५० [द

यथा।

"प्रसाधिकालम्बितमग्रपादमाक्षिप्य काचिद् द्रवरागमेव।
उत्सृष्टलीलागतिरागवाक्षादलक्तकाङ्कां पदवीं ततान" ॥ (ध)

(ण) उदाहरति के इति। हे नाथ! मत्काञ्चनन्यस्तं मुक्ताफलं येषां फलं ते द्रुमाः के? क्व वा ग्रामे सन्ति? केन वा परोपिताः?

(त) विक्षेपमाह भूषाणामिति। दयितस्य प्रियस्य अन्तिके समीपे भूषाणाम् अलङ्कृतीनाम् अर्द्धरचना, वृथा निरर्थकं विष्वक् समन्तात् अवेक्षणम् अवलोकनम् ईषत् मन्दं मन्दं रहस्यस्य गोपनीयस्य आख्यानं कथनञ्च विक्षेपः।

(थ) उदाहरति धम्मिल्लमिति। तन्वी कृशाङ्गी धम्मिल्लं अर्द्धमुक्तं, धम्मिल्लाः संयताः कचा इत्यमरः। अर्द्धमुक्तं अकलं खण्डं तिलकं कलयति करोति, किञ्चित् रहस्यं वदति, तथा विष्वक् सर्वतः चकितं यथा तथा अवलोकते।

(द) कुतूहलमाह रम्येति। रम्यं मनोज्ञं वस्तु तस्य समालोके सम्यक् दर्शने लोलता चञ्चलता औत्सुक्यमिति यावत् कुतूहलं स्यात्।

(ध) उदाहरति प्रसाधिकेति। काचित् पुरसुन्दरी प्रसाधिकया अलङ्कारिण्या आलम्बितं गृहीतम् अग्रपादं द्रवरागमेव आक्षिप्य आकृष्य उत्सृष्टा त्यक्ता लीलागतिः विलासमन्दगमनं यया तादृशी सती आगवाक्षात् अलक्तकाङ्कां पदवीं पदपङ्क्तिम् आततान विस्तारयामास। उपजातिवृत्तम्।

अथ हसितम्।

हसितन्तु वृथाहासो यौवनोद्भेदसम्भवः ॥१५१॥ [न]

यथा।

"अकस्मादेव तन्वङ्गी जहास यदियं पुनः।
नूनं प्रसूनबाणोऽस्यां स्वाराज्यमधितिष्ठति" ॥ (प)

अथ चकितम्।

कुतोऽपि दयितस्याग्रे चकितं भयसम्भ्रमः॥१५२ [फ]

यथा।

"त्रस्यन्ती चलशफरीविघट्टितोरुः
वामोरुरतिशयमवाप विभ्रमस्य।
क्षुभ्यन्ति प्रसभमहो विनाऽपि हेतोः
लीलाभिः किमु सति कारणे तरुण्यः" ॥ (ब)

(न) हसितमाह हसितमिति। यौवनोद्भेदसम्भवः यौवनप्रकाशजः वृथा निरर्थकः हासः हसितम्।

(प) उदाहरति अकस्मादिति। इयं तन्वङ्गी कृशाङ्गी अकस्मात् विना हेतुमित्यर्थः यत् पुनः जहास हसितवती नूनं मन्ये इत्यर्थः, प्रसूनबाणः पुष्पशरः कामः अस्यां कृशाङ्ग्यां स्वाराज्यं स्वर्गराज्यवत् अधितिष्ठति।

(फ) चकितमाह कुत इति। दयितस्य प्रियस्य अग्रे कुतोऽपि अल्पादपि कारणादित्यर्थः भयसंभ्रमः भयेन व्यग्रता चकितम्।

(ब) उदाहरति त्रस्यन्तीति। चलाभिश्चपलाभिः सफरीभिः प्रोष्ठीभिः, प्रोष्ठी तु शफरी द्वयोरित्यमरः। विघट्टितौ ऊरू यस्याः सा अतएव त्रस्यन्ती त्रासं गच्छन्ती वामोरूः विभ्रमस्य विलासस्य भ्रमणविशेषस्य वा अतिशयम् अवाप प्राप्तवती, अहो आश्चर्यं, तरुण्यः युवत्यः हेतोः कारणात् विनापि लीलाभिः प्रसभं सहसा क्षुभ्यन्ति क्षोभं गच्छन्ति, कारणे सति विद्यमाने किमु वक्तव्यमिति शेषः। प्रहर्षिणीवृत्तम्।

अथ केलिः।

विहारे सह कान्तेन क्रीड़ितं केलिरुच्यते॥१५३[भ]

यथा।

"व्यपोहितुं लोचनतो मुखानिलै-
रपारयन्तं किल पुष्पजं रजः।
पयोधरेणोरसि काचिदुन्मनाः
प्रियं जघानोन्नतपीवरस्तनी" ॥ (म)

अथ मुग्धाकन्ययोरनुरागेङ्गितानि।

दृष्टा दर्शयति व्रीड़ां सम्मुखं नैव पश्यति।
प्रच्छन्नं वा भ्रमन्तं वा तिर्य्यक् तं पश्यति प्रियम्।
बहुधा पृच्छ्यमानापि मन्दमन्दमधोमुखी।
सगद्गदस्वरं किञ्चित् प्रियं प्रायेण भाषते।
अन्यैः प्रवर्त्तितां शश्वत् सावधाना च तत्कथाम्।
शृणोत्यन्यत्र दत्ताक्षी प्रिये बालानुरागिणी१५४[य]

(भ) केलिमाह विहारे इति। विहारे विहारकाले कान्तेन सह क्रीड़ितं केलिः उच्यते।

(म) उदाहरति व्यपोहितुमिति। काचित् उन्नतपीवरस्तनी बाला उन्मनाः उत्सुकचित्ता सती मुखानिलैः वदनमरुद्भिः लोचनतः स्वचक्षुषः पुष्पजं रजः कुतश्चित् संक्रान्तमिति भावः व्यपोहितुम् अपनेतुम् अपारयन्तं प्रियं कान्तं पयोधरेण स्तनेन उरसि वक्षसि जघान ताड़ितवती।

(य) दृष्टेति। बाला कन्या वा मुग्धा प्रिये अनुरागिणी सती दृष्टा प्रियेण अवलोकिता व्रीड़ां लज्जां दर्शयति सम्मुखं प्रियस्येति शेषः, न पश्यति नावलोकते, प्रच्छन्नं निभृतस्थितं वा भ्रमन्तं तं प्रियं तिर्य्यक् पश्यति। बहुधा पुनः पुनः पृच्छ्यमानापि प्रियेणेति शेषः अधोमुखी सती सगद्गदस्वरं मन्दं मन्दं

अथ सकलानामपि नायिकानामनुरागेङ्गितानि।

चिराय सविधे स्थानं प्रियस्य वहु मन्यते।
विलोचनपथञ्चास्य न गच्छत्यनलङ्कृता॥
कापि कुन्तलसंव्यानसंयमव्यपदेशतः।
वाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम्॥
आच्छादयति वागाद्यैः प्रियस्य परिचारकान्।
विश्वसित्यस्य मित्रेषु वहु मानं करोति च॥
सखीमध्ये गुणान् ब्रूते स्वधनं प्रददाति च।
सुप्ते स्वपिति दुःखेऽस्य दुःखं धत्ते सुखे सुखम्॥
स्थिता दृष्टिपथे शश्वत् प्रिये पश्यति दूरतः।
आभाषते परिजनं सम्मुखे स्मरविक्रियम्॥

प्रियं प्रायेण भाषते वदति, तथा सावधाना अवहिता अन्यैः प्रवर्त्तितां प्रस्तुतां तस्य प्रियस्य कथां वार्त्ताम् अन्यत्र दत्ताक्षी अर्पितनयना सती शश्वत् सततं शृणोति।

(२) चिरायेति। प्रियस्य सविधे समीपे स्थानम् अवस्थानं वहु मन्यते, अनलङ्कृता अभूषिता सती अस्य प्रियस्य विलोकनपथं दृष्टिपथं न गच्छति। कापि कामिनी कुन्तलानां केशानां संव्यानस्य परिधानवस्त्रस्य च संयमः वन्धनं स एव व्यपदेशः छलं तस्मात् तमाश्रित्येत्यर्थः, ल्यवर्थे पञ्चमी। वाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं स्फुटं दर्शयेत्। वागाद्यैः मिष्टवचनप्रयोगादिभिः प्रियस्य परिचारकान् भृत्यान् आच्छादयति वशीकरोति। अस्य प्रियस्य मित्रेषु सुहृत्सु वहुमानं करोति च। सखीमध्ये गुणान् प्रियस्येति शेषः ब्रूते, स्वधनं निजं धनं प्रददाति च प्रियायेति शेषः। सुप्ते निद्रिते प्रिये इति शेषः स्वपिति, अस्य स्वामिनः दुःखे दुःखं सुखे सुखं धत्ते अनुभवति। प्रिये दूरतः दूरात् पश्यति सति शश्वत् निरन्तरम् अस्य दृष्टिपथे स्थिता तिष्ठतीत्यर्थः। सम्मुखे

यत्किञ्चिदपि संवीक्ष्य कुरुते हसितं मुधा ।
कर्णकण्डूयनं तद्वत् कवरीमोक्षसंयमौ ॥
जृम्भते स्फोटयत्यङ्गं बालमाश्लिष्य चुम्बति ।
भाले तथा वयस्याया आरभेत् तिलकक्रियाम् ॥
अङ्गुष्ठाग्रेण लिखति सकटाक्षं निरीक्षते ।
दशति स्वाधरं चापि ब्रूते प्रियमधोमुखी ॥
न मुञ्चति च तं देशं नायको यत्र दृश्यते ।
आगच्छति गृहं चास्य कार्य्यव्याजेन केनचित् ॥
दत्तं किमपि कान्तेन धृत्वाङ्गे मुहुरीक्षते ।
नित्यं हृष्यति तद्योगे वियोगे मलिना कृशा ॥
मन्यते बहु तच्छीलं तत्प्रियं मन्यते प्रियम् ।
प्रार्थयतेऽल्पमूल्यानि सुप्ता न परिवर्त्तते ॥
विकारान् सात्त्विकानस्य सम्मुखी चाधिगच्छति ।

प्रियस्येति शेषः परिजनं अरविक्रियं सकामाविभ्रम् आभाषते कथयति । यत्किञ्चित् अतिसामान्यमित्यर्थः अपि अहासकारणमपीत्यर्थः संवीक्ष्य दृष्ट्वा मुधा निरर्थकं हसितं कुरुते हसतीत्यर्थः । कर्णकण्डूयनं तद्वत् तथा कवरीमोक्षसंयमौ केशमोचनबन्धने करोति । जृम्भते अङ्गं स्फोटयति, बालकम् आश्लिष्य आलिङ्ग्य चुम्बति, तथा वयस्यायाः सख्याः भाले ललाटे तिलकक्रियाम् आरभेत्, अङ्गुष्ठाग्रेण हस्तपादाङ्गुल्यग्रेण लिखति, सकटाक्षं निरीक्षते अवलोकयति, स्वाधरं निजमधरं दशति, अधोमुखी सती प्रियं ब्रूते च । यत्र नायकः प्रियः दृश्यते तं देशं स्थानं न मुञ्चति, न त्यजति, केनचित् कार्य्यव्याजेन कार्य्यच्छलेन अस्य कान्तस्य गृहम् आगच्छति, कान्तेन दत्तं किमपि वस्तु अङ्गे धृत्वा मुहुरीक्षते, तस्य प्रियस्य योगे सहवासे नित्यं सततं हृष्यति आनन्दमनुभवति,

भाषते सूनृतं स्निग्धमनुरक्ता नितम्बिनी ।
एतेष्वधिकलज्जानि चेष्टितानि नवस्त्रियाः ॥
मध्यव्रीडानि मध्यायाः स्रंसमानत्रपाणि तु ।
अन्यस्त्रियाः प्रगल्भायास्तथा स्युर्वारयोषितः १५५ [र]

दिङ्मात्रं (ल) यथा मम ।

"अन्तिकगतमपि मामियमवलोकयतीव हन्त दृष्ट्वापि ।
सरसनखक्षतमण्डितमाविष्कुरुते भुजामूलम् ॥ (व)

यथा ।

लेख्यप्रस्थापनैः स्निग्धैर्वीक्षितैर्मृदुभाषितैः ।
दूतीसम्प्रेषणैर्नार्य्या भावाभिव्यक्तिरिष्यते १५६ [श]

वियोगे प्रियस्येति शेषः मलिना क्षामा च भवतीत्यर्थः । तच्छीलं तस्य कान्तस्य चरित्रं प्रियस्य बहु मन्यते । अल्पमूल्यानि प्रार्थयते याचते, सुप्ता सती न परिवर्त्तते प्रियं विमुखीकृत्य पार्श्वपरिवर्त्तनं न करोतीत्यर्थः । अस्य सम्मुखीना सम्मुखवर्त्तिनी सती सात्त्विकान् विकारान् स्तम्भस्वेदादीन् अधिगच्छति च प्राप्नोति अनुभवतीत्यर्थः । अनुरक्ता अनुरागवती सती स्निग्धं सूनृतं सत्यमधुरं भाषते । एतेषु मध्ये नवस्त्रियाः नवोढ़ायाः चेष्टितानि कार्य्याणि, अधिका लज्जा येषु तादृशानि भवन्ति, मध्यायाः नायिकायाश्चेष्टितानीति शेषः, मध्या प्रौढ़ा लज्जा यासु तादृशानि अल्पलज्जानीत्यर्थः, अन्यस्त्रियाः परकीयाया इत्यर्थः, प्रगल्भायाः प्रौढ़ायाः तथा वारयोषितः साधारण्या इत्यर्थः चेष्टितानि, स्रंसमाना त्रपा लज्जा येषु तादृशानि भवन्ति ।

(ल) दिङ्मात्रं किञ्चित् ।

(व) अन्तिकेति । हन्त हर्षे इयं कामिनी दृष्टापि मयेति शेषः अन्तिकगतं समीपवर्त्तिनमपि माम् अवलोकयतीव, तथा सरसेन आर्द्रेण नखक्षतेन मण्डितं भुजामूलं बाहुमूलम् आविष्कुरुते प्रकटयति दर्शयति चेति यावत् ।

(श) लेख्येति । लेख्यस्य प्रणयव्यञ्जकपत्रस्य प्रस्थापनैः प्रेषणैः, स्निग्धैः

दूत्यश्च ।

दूत्यः सखी नटी दासी धात्रेयी प्रतिवेशिनी ।
बाला प्रव्रजिता कारुः शिल्पिन्याद्याः स्वयं तथा
॥ १५७ ॥ [घ]

कारू रजकीप्रभृतिः । शिल्पिनी चित्रकारादिस्त्री । आदिशब्दात् ताम्बूलिकगान्धिकस्त्रीप्रभृतयः । तत्र सखी यथा—

"श्वासान् मुञ्चतीत्यादि" । स्वयं दूती यथा मम ।

"पन्थिअ ! पिआसिओ विअ लच्छीअसि जासि ता किमण्णत्तो ।
ण मणं वि वारओ इधअत्थि घरे घणरसं पिअंताणं" ॥ (ङ)

एताश्च नायिकाविषये नायकानामपि दूत्यो भवन्ति ।

दूतीगुणानाह ।

कलाकौशलमुत्साहो भक्तिश्चित्तज्ञता स्मृतिः ।

सचेष्टैः वीक्षितैः अवलोकितैः, मृदुभाषितैः तथा दूतीसम्प्रेषणैः नार्य्याः कामिन्याः भावस्य प्रेम्णः अभिव्यक्तिः प्रकटनम् इष्यते ।

(घ) दूत्य इति । सखी सहचरी, नटी नर्त्तकी, दासी किङ्करी, धात्रेयी धात्रीकन्या, प्रतिवेशिनी प्रतिवेशवासिनी, बाला अप्रौढ़ा कन्या, प्रव्रजिता सन्न्यासिनी, अन्यत् स्पष्टम् एताः दूत्यः भवन्तीति शेषः ।

(ङ) पन्थिअ इति । पान्थ ! पिपासित इव लक्ष्यसे यासि तत् किमन्यत्र । न मनागपि वारक इहास्ति घनरसं पिबताम् । इति संस्कृतम् । हे पान्थ ! पथिक ! पिपासितः तृष्णार्त्त इव लक्ष्यसे दृश्यसे, तत् तस्मात् किं कथम् अन्यत्र यासि गच्छसि, इह अस्मिन् स्थाने घनरसं मेघपयः सान्द्रमित्यर्थः शृङ्गाररसमिति ध्वनिः पिबतां जनानां मनाक् अल्पमपि न वारकः निषेद्धा अस्ति ।

(च) कलेति । कलाः नृत्यगीतादिकाः, कौशलं दक्षता, उत्साहः

माधुर्यं नर्मविज्ञानं वाग्मिता चेति तद्गुणाः ॥
एता अपि यथौचित्यादुत्तमाधममध्यमाः १५८ [ह]

एता दूत्यः । अथ प्रतिनायकः ।

धीरोद्धतः पापकारी व्यसनी प्रतिनायकः १५९ [च]

यथा रामस्य रावणः । अथोद्दीपनविभावाः ।

ते च ।

उद्दीपनविभावास्ते रसमुद्दीपयन्ति ये ॥ १६० [क]
आलम्बनस्य चेष्टाद्या देशकालादयस्तथा ॥ १६१ ॥

चेष्टाद्या इत्यादिशब्दाद्रूपभूषणादयः । कालादीत्यादिशब्दात् चन्द्रचन्दनकोकिलालापभ्रमरझङ्कारादयः । तत्र चन्द्रो यथा मम ।

"करमुदयमहीधरस्तनाग्रे
गलिततमःपटलांशुके निवेश्य ।

स्थेयान् यवः, भक्तिः प्रभावनुरागः, चित्तज्ञता मनोविज्ञानं, स्मृतिः कर्त्तव्यार्थस्मरणं, माधुर्यं मनोहरत्वं, नर्मविज्ञानं परिहासाभिज्ञता, तथा वाग्मिता मधुरभाषित्वमित्यर्थः एते तस्य दूतस्य दूत्याश्च गुणाः ।

(च) धीरोद्धत इति । धीरोद्धतः मायापर इति पूर्वोक्तः पापकारी पापाश्रयः व्यसनी मृगयाद्यष्टादशदोषाविष्टः । यदुक्तं, मृगयाक्षो दिवास्वप्नः परीवादः स्त्रियो मदः । तौर्य्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः । पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम् । वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः । कामजेषु प्रसक्तोऽपि व्यसनेषु महीपतिः । वियुज्यतेऽर्थधर्माभ्यां क्रोधजेष्वात्मनैव तु इति मनुवचनम् । प्रतिनायकः प्रतिकूलनायकः ।

(क) उद्दीपनेति । ये रसम् उद्दीपयन्ति उद्रिक्तं कुर्वन्ति ते उद्दीपनविभावाः । अन्यत् स्पष्टम् ।

(ख) करमिति । अयं सुधांशुः चन्द्रः गलितं तमसां तिमिराणां पटलमेव

विकसितकुमुदेक्षणं विचुम्ब-
त्ययममरेशदिशो मुखं सुधांशुः" ॥ (ख)

यो यस्य रसस्य उद्दीपनविभावः स तत्स्वरूपवर्णने वक्ष्यते।

अथानुभावाः।

उद्बुद्धं कारणैः स्वैः स्वैः
वहिर्भावं प्रकाशयन्।
लोके यः कार्य्यरूपः सो-
ऽनुभावः काव्यनाट्ययोः ॥ १६२ ॥ [ग]

यः खलु लोके सीतादिचन्द्रादिभिः स्वैः स्वैः आलम्बनोद्दीपनकारणैः रामादेः अन्तः उद्बुद्धं रत्यादिकं वहिः प्रकाशयन् कार्य्यमित्युच्यते स काव्यनाट्ययोः पुनः अनुभावः। कः पुनः असौ इत्याह।

उक्ताः स्त्रीणामलङ्कारा अङ्गजाश्च स्वभावजाः।
तद्रूपाः सात्त्विका भावास्तथा चेष्टाः परा अपि१६३

अंशुकं वसनं यस्मात्, तादृशे उदयमहीधर एव स्तनः यस्य तटे उपरीन्दुः करं किरणं हस्तञ्च निवेश्य अर्पयित्वा अमरेशदिशः पूर्वदिशः अङ्गनाया इति ध्वनिः विकसितं कुमुदमेव ईक्षणं नयनं यस्य तादृशं मुखम् अग्रं वदनञ्च विचुम्बति। पुष्पिताग्राछन्दः, अयुजि न युगरेफतो यकारो युजि तु नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रेति तल्लक्षणात्।

(ग) उद्बुद्धमिति। स्वैः स्वैः निजैः निजैः कारणैः उद्बुद्धम् उत्पादितं भावं बहिः प्रकाशयन् लोके लौकिकव्यवस्थायां यः कार्यरूपः सः काव्यनाट्ययोः अनुभावः।

तद्रूपा अनुभावस्वरूपाः। तत्र च यो यस्य रसस्य अनुभावः स तत्स्वरूपवर्णने वक्ष्यते। तत्र सात्त्विकाः।

विकाराः सत्त्वसम्भूताः
सात्त्विकाः परिकीर्त्तिताः ॥ १६४ ॥ [घ]

सत्त्वं नाम स्वात्मविश्रामप्रकाशकारी कश्चन आन्तरो धर्मः। (ङ)

सत्त्वमात्रोद्भवत्वात्ते भिन्ना अप्यनुभावतः १६५ [च]

गोबलीवर्दन्यायेन इति शेषः। के ते इत्याह।

स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः
स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः।
वैवर्ण्यमश्रुप्रलय
इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥ १६६ ॥

तत्र।

स्तम्भश्चेष्टाप्रतीघातो भयहर्षामयादिभिः।

(घ) विकारा इति। सत्त्वं रजस्तमोगुणवर्जितमनोधर्मविशेषः तस्मात् सम्भूताः समुत्पन्नाः विकाराः प्रकृतेरन्यथात्वरूपा धर्मा इत्यर्थः सात्त्विकाः परिकीर्त्तिताः उक्ताः।

(ङ) स्वात्मविश्रामेति। स्वस्य आत्मनि स्वरूपे विश्रामो यस्य सः स्वात्मविश्रामः रस इत्यर्थः तस्य प्रकाशकारी अभिव्यञ्जक इत्यर्थः आन्तरः मानसः धर्मः गुणः।

(च) सत्त्वेति। सत्त्वमात्रात् केवलात् सत्त्वात् उद्भवः येषां ते अनुभावतः अनुभावात् भिन्नाः पृथगपीत्यर्थः गोबलीवर्दन्यायेन यथा गामानयेत्युक्ते बलीवर्दस्य च गोत्वात् तदानयने निष्पन्नेऽपि बलीवर्दग्रहणं तथा अनुभावरूपत्वेऽपि सात्त्विकानां विशेषेण ग्रहणमिति भावः।

वपुर्जलोद्गमः स्वेदो रतिघर्मश्रमादिभिः ॥
हर्षाद्भुतभयादिभ्यो रोमाञ्चो रोमविक्रिया ।
मदसंमदपीड़ाद्यैर्वैस्वर्य्यं गद्गदं विदुः ॥
रागद्वेषश्रमादिभ्यः कम्पो गात्रस्य वेपथुः ।
विषादमदरोषाद्यैर्वर्णान्यत्वं विवर्णता ॥
अश्रु नेत्रोद्भवं वारि क्रोधदुःखप्रहर्षजम् ।
प्रलयः सुखदुःखाभ्यां चेष्टाज्ञाननिराकृतिः॥१६७[क]

यथा मम।

"तनुस्पर्शादस्या दरमुकुलिते हन्त नयने
उदञ्चद्रोमाञ्चं व्रजति जड़तामङ्गमखिलम्।

(क) स्तम्भादीन् व्याकरोति स्तम्भ इति। भयेन हर्षेण आमयः व्याधिः इत्यादिभिः कारणैः चेष्टायाः प्रतीघातः निश्चलीभाव इत्यर्थः। रतिः सुरतक्रिया घर्मो निदाघः श्रमः शारीरव्यापारः इत्यादिभिः कारणैः वपुषः शरीरात् जलोद्गमः जलनिर्गमः स्वेदः। हर्षः आनन्दः अद्भुतं चमत्कृतिः भयम् इत्यादिभ्यः कारणेभ्यः रोम्णां विक्रिया विकारः रोमाञ्चः। मदः सुरासेवनं सम्मदः सम्यक् आनन्दः पीड़ा रोगः तत्प्रभृतिभिः हेतुभिः गद्गदम् अस्फुटभाषणं वैस्वर्य्यं स्वरभङ्गं विदुः। रागः अनुरागः द्वेषः श्रमः परिश्रमः इत्यादिभ्यः कारणेभ्यः गात्रस्य कम्पः वेपथुः। विषादः विपन्नता मदः मद्यपानजो विकारः रोषः क्रोधः तत्प्रभृतिभिः कारणैः वर्णान्यत्वम् अन्यवर्णप्राप्तिः विवर्णता। क्रोधः कोपः दुःखं मनसः क्षोभः प्रहर्षः प्रकृष्टानन्दः एभ्यः जातं नेत्रोद्भवं वारि जलम् अश्रु। सुखदुःखाभ्यां चेष्टायाः शारीरव्यापारस्य ज्ञानस्य च निराकृतिः अपगमः प्रलयः।

(ख) तन्विति। नायकस्य नायिकास्पर्शजनितस्य सात्त्विकभावस्य वर्णनमिदम्। अस्याः कान्तायाः तनुस्पर्शात् शरीरस्पर्शात् हन्त मम नयने नेत्रे दरमुकुलिते ईषत् मुकुलभावं प्राप्ते इत्यर्थः। अखिलं समग्रम् अङ्गम् उदञ्चन् उद्गच्छन् रोमाञ्चः यस्मात् तथाभूतं सत् जड़तां व्रजति गच्छति। कपोलौ

कपोलौ घर्मार्द्रौ ध्रुवमुपरताशेषविषयं
मनः सान्द्रानन्दं स्पृशति झटिति ब्रह्म परमम्" । (ञ)

एवमन्यत् । अथ व्यभिचारिणः ।

विशेषादाभिमुख्येन
चरन्तो व्यभिचारिणः ।
स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्ना-
स्त्रयस्त्रिंशच्च तद्भिदाः ॥ १६८ ॥ [झ]

स्थिरतया वर्त्तमाने हि रत्यादौ निर्वेदादयः प्रादुर्भाव-तिरोभावाभ्यामाभिमुख्येन चरणाद् व्यभिचारिणः कथ्यन्ते । के ते इत्याह ।

निर्वेदावेगदैन्यश्रममदजड़ता औग्र्यमोहौ विबोधः
स्वप्नापस्मारगर्वामरणमलसतामर्षनिद्रावहित्थाः ।
औत्सुक्योन्मादशङ्काः स्मृतिमतिसहिता
व्याधिसन्त्रासलज्जा

गण्डदेशौ घर्मार्द्रौ स्वेदार्द्रौ भवतः । किं बहुना उपरताः अशेषाः समग्राः विषयाः बाह्यव्यापाराः यस्य तादृशं मनः झटिति सहसा सान्द्रानन्दं घनानन्दस्वरूपं परमं ब्रह्म ध्रुवं निश्चितं स्पृशति अनुभवतीत्यर्थः । सर्वत्र ममेति अध्याहार्य्यम् । शिखरिणीवृत्तं, रसैरुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणीति तल्लक्षणात् ।

(झ) विशेषादिति । विशेषात् उत्कर्षभावात् आभिमुख्येन आनुकूल्येन चरन्तः प्रादुर्भवन्तः स्थायिनि रत्यादौ उन्मग्नाः कदाचित् उद्रिक्ताः निर्मग्नाः कदाचित् तिरोहिताः ये धर्माः ते व्यभिचारिणः, तद्भिदाः तेषां भेदाः त्रयस्त्रिंशत् ।

हर्षासूयाविषादाः सधृतिचपलताग्लानिचिन्ता-

वितर्काः ॥ १६९ ॥

तत्र निर्वेदः।

तत्त्वज्ञानापदीर्ष्यादेर्निर्वेदः स्वावमानना। [ञ]

दैन्यचिन्ताश्रुनिःश्वासवैवर्ण्योच्छ्वसितादिकृत् १७०

तत्र तत्त्वज्ञानात् निर्वेदो यथा।

"मृत्कुम्भवालुकारन्ध्रपिधानरचनार्थिना।

दक्षिणावर्त्तशङ्खोऽयं हन्त! चूर्णीकृतो मया" ॥ (ट)

आवेगः सम्भ्रमस्तत्र वर्षजे पीड़िताङ्गता।

उत्पातजे स्रस्तताङ्गे धूमाद्याकुलताग्निजे ॥

राजविद्रवजादेस्तु शस्त्रनागादियोजनम्।

गजादेः स्तम्भकम्पादिः पांश्वाद्याकुलतानिलात् ॥

इष्टाद्धर्षाः शुचोऽनिष्टात्

ज्ञेयाश्चान्ये यथायथम् ॥ १७१ ॥ [ठ]

(ञ) निर्वेदमाह तत्त्वेति। तत्त्वज्ञानात् आपदः ईर्ष्यादेश्च कारणात् स्वस्मिन् अवमानना अवज्ञानं निर्वेदः।

(ट) उदाहरति मृदिति। मृत्कुम्भस्य मृत्तिकाकलसस्य वालुकारन्ध्रं तस्य पिधानम् आच्छादनं तदर्थिना मया हन्त इति खेदे अयं दक्षिणावर्त्तशङ्खः चूर्णीकृतः तथा संसारसुखार्थिना परमार्थसाधकसमर्थतया अनुपादेयः अयं देहः जरया जर्जरीकृत इति भावः।

(ठ) आवेगमाह आवेग इति। सम्भ्रमः आवेगः तत्र आवेगे वर्षजे वृष्टिजाते पीड़िताङ्गता कष्टदूषिताङ्गत्वं भवति। उत्पातजे उत्पातात् जाते सति स्रस्ताङ्गे शरीरे अवशता शैथिल्यं भवति। अग्निजे सति धूमादिभिः आकुलता

तत्र शत्रुजो यथा।

"अर्घ्यमर्घ्यमिति वादिनं नृपं सोऽनवेक्ष्य भरताग्रजो यतः।
क्षत्रकोपदहनार्चिषं ततः सन्दधे दृशमुदग्रतारकाम्" ॥ (ड)

एवमन्यत् ऊह्यम्। अथ दैन्यम्।

दौर्गत्याद्यैरनौजस्यं दैन्यं मलिनतादिकृत्॥१७२॥ (ढ)

यथा।

"वृद्धोऽन्धः पतिरेष मञ्चकगतः स्थूणावशेषं गृहं
कालोऽभ्यर्णजलागमः कुशलिनी वत्सस्य वार्त्तापि नो।
यत्नात्सञ्चिततैलबिन्दुघटिका भग्नेति पर्य्याकुला
दृष्ट्वा गर्भभरालसां निजवधूं श्वश्रूश्चिरं रोदिति" ॥ (ण)

भवति। राजविद्रवनादेः राजोपद्रवादिजातात् आवेगादिति शेषः अस्त्र-नागादियोजनं संग्रामप्रवर्त्तनमिति यावन्न भवति। गजादेः आवेगे नतीति भावः स्तम्भकम्पादिर्जायते इति शेषः। अनिलात् वायोरावेगे सति पांशुभिः आकुलता भवति। इष्टात् आवेगे सति हर्षाः, अनिष्टात् अहितात् आवेगे जाते शुचः शोकाः भवन्ति। अन्ये आवेगाः यथायथं ज्ञेयाः वेदितव्याः।

(ड) दिङ्मात्रमुदाहरति अर्घ्यमिति। सः भार्गवः अर्घ्यम् अर्घ्यं गृहाणेति शेषः इति वादिनं नृपं दशरथम् अनवेक्ष्य अगणयित्वेत्यर्थः यतः यस्मिन् प्रदेशे भरताग्रजः रामः तिष्ठतीति शेषः, ततः तत्र प्रदेशे क्षत्रेषु कोप एव दहनः अग्निः तस्य अर्चिषं शिखास्वरूपाम् उदग्रतारकां तीक्ष्णतारां दृशं चक्षुषं सन्दधे संहितवान्। उपजातिवृत्तम्।

(ढ) दैन्यमाह दौर्गत्याद्यैरिति। दौर्गत्याद्यैः दारिद्र्यादिभिः हेतुभिः मलिनतादिकृत् अनौजस्यम् ओजः बलं तेजो वा तच्छून्यत्वं दैन्यम्।

(ण) उदाहरति वृद्ध इति। एष वृद्धः अन्धः पतिः मञ्चकगतः पर्य्यङ्कशायी शय्यास्थ इत्यर्थः, गृहं स्थूणाः स्तम्भदारूणि एव अवशेषाः यस्य तादृशं, कालः समयः अभ्यर्णजलागमः सन्निहितवृष्टिः, वत्सस्य विदेशगतस्य पुत्रस्येत्यर्थः कुशलिनी कल्याणी वार्त्तापि नो प्राप्तेति शेषः, यत्नात् सञ्चित-

अथ श्रमः ।

खेदो रत्यध्वगत्यादेः श्वासनिद्रादिकृच्छ्रमः १७३[त]

यथा ।

"सद्यः पुरीपरिसरे च शिरीषमृद्वी
गत्वा जवात्त्रिचतुराणि पदानि सीता ।
गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद् ब्रुवाणा
रामाश्रुणः कृतवती प्रथमावतारम्" ॥ (थ)

अथ मदः ।

सम्मोहानन्दसम्भेदो मदो मद्योपयोगजः ।
अमुना चोत्तमः शेते मध्यो हसति गायति ॥
अधमप्रकृतिश्चापि परुषं वक्ति रोदिति ॥१७४॥[द]

यथा ।

"प्रातिभं त्रिसरकेण गतानां वक्रवाक्यरचनारमणीयः ।

तैलविन्दुघटिका भग्ना इति हेतोः पर्याकुला श्वश्रूः गर्भभरालसां पूर्णगर्भामिति यावत् निजवधूं दृष्ट्वा चिरं रोदिति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(त) श्रममाह खेद इति । रत्यध्वगत्यादेः सुरताध्वगमनादिभिर्हेतुभिः श्वासस्य निद्रादेश्च कारकः खेदः अवसादः श्रमः ।

(थ) उदाहरति सद्य इति । शिरीषमृद्वी शिरीषकुसुमसुकुमारा सीता पुरीपरिसरे अयोध्यां परित इत्यर्थः जवात् वेगात् त्रिचतुराणि पदानि गत्वा सद्यः तत्क्षणं कियत् गन्तव्यमस्ति इति असकृत् पुनः पुनः ब्रुवाणा सती रामाश्रुणः रामस्य नयनजलस्य प्रथमावतारं पूर्वाविष्करणं कृतवती । सीतया सह रामस्य वनगमनारम्भवर्णनमिदम् । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(द) मदमाह सम्मोहेति । मद्यस्य उपयोगः पानं तस्मात् जातः सम्मोहानन्दयोः सम्भेदः सम्मेलनं मदः । अमुना मदेन उत्तमः साधुशीलो जनः शेते । मध्यः मध्यविधो लोकः हसति गायति च । अधमप्रकृतिः नीचस्वभावो जनः परुषं कर्कशं वक्ति रोदिति च ।

गूढ़सूचितरहस्यसहासः सुभ्रुवां प्रवर्त्तते परिहासः" ॥ (ध)

अप्रतिपत्तिर्जड़ता स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः।
अनिमिषनयननिरीक्षणतूष्णीम्भावादयस्तत्र१७५[न]

यथा मम कुवलयाश्वचरिते प्राकृतकाव्ये।

णवरिअ तं जुअजुअलं अण्णोण्णणिहिदसजलमंथरदिट्टिम्।
आलेक्खअप्पिदं विअ खणमेत्तं तत्थ ठिअं मुक्तसङ्गं" ॥ (प)

अथ उग्रता।

शौर्य्यापराधादिभवं भवेच्चण्डत्वमुग्रता।
तत्र स्वेदः शिरःकम्पतर्जनाताड़नादयः॥१७६॥[फ]

यथा।

"प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाधिगतैः

(ध) उदाहरति प्रातिभमिति। विस्तरकेण विवारमधुपानेन प्रातिभं प्रागल्भ्यं गतानां सुभ्रुवां रमणीनां वक्रं वाक्यं तस्य रचनया रमणीयः मनोहरः, गूढ़ेन सूचितेन प्रकाशितेन रहस्येन गुह्यविषयेण सहासः हासपूर्णः परिहासः प्रवर्त्तते। उपजातिवृत्तम्।

(न) जड़तामाह अप्रतिपत्तिरिति। इष्टानिष्टयोः प्रियाप्रिययोर्दर्शन-श्रुतिभिः अप्रतिपत्तिः कर्त्तव्यविमूढ़ता जड़ता स्यात्, अत्र जड़तायाम् अनिमिषेण निर्निमेषेण नयनेन निरीक्षणं तूष्णीम्भावः मौनित्वं तत्प्रभृतयः भवन्तीति शेषः।

(प) उदाहरति णवरिअ इति। केवलं तद् युवयुगलमन्योऽन्यनिहित-सजलमन्थरदृष्टि। आलिख्यार्पितमिव क्षणमात्रं तत्र संस्थितं मुक्तसङ्गमिति संस्कृतम्। तत् युवयुगलम् अन्योन्यस्मिन् निहिता अर्पिता सजला अश्रुपूर्णा मन्थरा जड़ा दृष्टिः येन तादृशम् अतएव आलिख्यार्पितमिव मुक्तसङ्गम् आसङ्ग-रहितं सत् तत्र क्षणमात्रं संस्थितम्।

(फ) उग्रतामाह शौर्य्येति। शौर्य्यं बलशालित्वम् अपराधः अन्यकृता-भिभवः एवमादिभ्यः भवतीति तथोक्तं चण्डत्वं प्रचण्डत्वं तीक्ष्णत्वमित्यर्थः उग्रता स्यात्, तत्र उग्रतायां स्वेदः शिरःकम्पः तर्जना ताड़नादयश्च भवन्ति।

ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत्।
वपुषि वधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपतः।
पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैष भुजः॥ (ब)

अथ मोहः।

मोहो विचित्तता भीतिदुःखावेगानुचिन्तनैः।
घूर्णनागात्रपतनभ्रमणादर्शनादिकृत्॥१७७॥ [भ]

यथा।

"तीव्राभिषङ्गप्रभवेण वृत्तिं मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम्।
अज्ञातभर्तृव्यसना मुहूर्त्तं कृतोपकारेव रतिर्बभूव"॥ (म)

अथ विबोधः।

निद्रापगमहेतुभ्यो विबोधश्चेतनागमः।

(ब) उदाहरति प्रणयीति। प्रणयिनी या सखी सहचरी तस्याः सलीलः सविलासः यः परिहासः तस्य रसेन आवेशेन अधिगतानि प्राप्तानि तैः ललितैः सुन्दरैः शिरीषपुष्पैः यानि हननानि प्रहाराः तैः यत् वपुः ताम्यति क्लिश्यतीत्यर्थः, तत्र वपुषि शरीरे शस्त्रम् असिम् उपक्षिपतः आलयतः तव शिरसि एषः अकाण्डयमदण्ड इव भुजः पततु। नर्दटकं वृत्तं, यदि भवतो नजौ भजजलाः गुरुनर्दटकमिति तल्लक्षणात्।

(भ) मोहमाह मोह इति। भीतिः भयं दुःखावेगः दुःखाघातः तयोः अनुचिन्तनैः हेतुभिः घूर्णना गात्रपतनं भ्रमणम् अदर्शनम् इत्यादिकृत् इत्यादि-हेतुभूता या विचित्तता विचेतनत्वं मोहः।

(म) उदाहरति तीव्रेति। रतिः कामपत्नी तीव्रः तीक्ष्णः दुःसह इति यावत् यः अभिषङ्गः पराभवः, अभिषङ्गः पराभवे इत्यमरः। तत्प्रभवेण इन्द्रियाणां वृत्तिं संस्तम्भयता निरुन्धता मोहेन अज्ञातं भर्तुः स्मरस्य वियोगः यया तथाभूता सती मुहूर्त्तं कृतोपकारा जातोपकारा बभूव। उपजाति वृत्तम्।

(य) विबोधमाह निद्रेति। निद्रायाः अपगमः नाशः तस्य हेतुभ्यः कृत्वा

जृम्भाङ्गभङ्गनयनमीलनाङ्गावलोककृत् ॥१७८॥[य]

यथा।

"चिररतिपरिखेदात् प्राप्तनिद्रासुखानां
चरममपि शयित्वा पूर्वमेव प्रबुद्धाः।
अपरिचलितगात्राः कुर्वते न प्रियाणाम्
अशिथिलभुजचक्राश्लेषभेदं तरुण्यः" ॥ (र)

अथ स्वप्नः।

स्वप्नो निद्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः।
कोपावेगभयग्लानिसुखदुःखादिकारकः १७९ [ल]

यथा।

मामाकाशप्रणिहितभुजं निर्दयाश्लेषहेतोः
लब्धायास्ते कथमपि मया स्वप्नसन्दर्शनेन।
पश्यन्तीनां न खलु बहुशो न स्थलीदेवतानां
मुक्तास्थूलास्तरुकिशलयेष्वश्रुलेशाः पतन्ति ॥ (व)

अङ्गभङ्गः नयनमीलनम् अङ्गावलोकः शरीरदर्शनं करोति जनयतीति तथोक्तः चेतनायाः आगमः उपस्थितिः विबोधः।

(र) उदाहरति चिरेति। प्रभातवर्णनमिदम्। तरुण्यः युवत्यः चिररतिः बहुक्षणकृतः सुरतप्रसङ्गः तया यः परिखेदः परिश्रमः तस्मात् हेतोः प्राप्तं निद्रासुखं यैः तेषां प्रियाणां चरमं पश्चादपि शयित्वा निद्रायाः पूर्वमेव पतिप्रबोधात् प्राक् इत्यर्थः प्रबुद्धाः जागरिताः अपि अपरिचलितं निश्चलं पतिनिद्राभङ्गभयादिति भावः गात्रं यासां तथाविधाः सत्यः अशिथिलः गाढ़ः यः भुजचक्रेण परस्परभुजवलयेन आश्लेषः तस्य भेदं विश्लेषं विस्रंसनं न कुर्वते। मालिनीवृत्तम्।

(ल) स्वप्नमाह स्वप्न इति। निद्राम् उपेतस्य गतस्य यः विषयानुभवः सः स्वप्नः, तत्र कोपः आवेगः भयं ग्लानिः सुखं दुःखञ्च भवति।

(व) उदाहरति मामिति। मया कथमपि अतिकृच्छ्रेण स्वप्नलब्धायास्ते

अथ अपस्मारः।

मनःक्षेपस्त्वपस्मारो ग्रहाद्यावेशनादिजः।
भूपातकम्पप्रस्वेदफेनलालादिकारकः ॥१८०॥ [श]

यथा।

"आश्लिष्टभूमिं रसितारमुच्चैर्लोलद्भुजाकारबृहत्तरङ्गम्।
फेनायमानं पतिमापगानामसावपस्मारिणमाशशङ्के"।(ष)

अथ गर्वः।

गर्वो मदः प्रभावश्रीविद्यासत्कुलतादिजः।
अवज्ञासविलासाङ्गदर्शनाविनयादिकृत् ॥१८१॥ [स]

यथा।

"धृतायुधो यावदहं तावदन्यैः किमायुधैः ?।

तव निर्दयाश्लेषहेतोः गाढालिङ्गनार्थम् आकाशप्रसारितभुजं मां पश्यन्तीनां स्थलीदेवतानां वनदेवतानां मुक्तावत् स्थूलाः अश्रुबिन्दवः तरुकिसलयेषु मुहुः पुनः पुनः न खलु पतन्ति इति न अपि तु पतन्त्येव मां दृष्ट्वा वनदेवता अपि रुदन्तीति भावः। मालिनीवृत्तम्।

(श) अपस्मारमाह मन इति। ग्रहादीनाम् आवेशनादिना आक्रमणादिना जनितः मनसः चित्तस्य क्षेपः विकृतिः अपस्मारः, तत्र भुवि पतनं कम्पः प्रकृष्टः स्वेदः फेनलालादीनामुद्गमश्च भवति।

(ष) उदाहरति आश्लिष्टेति। असौ कृष्णः, आश्लिष्टा आलिङ्गिता भूमिर्येन तथोक्तम्, एतेन भूपात उक्तः। उच्चैः रसितारं शब्दं कुर्वन्तं, लोलन्तः आस्फोटयन्तः भुजाकाराः हस्तसदृशाः बृहन्तः महान्तः तरङ्गाः यस्य तादृशं, फेनायमानं फेनमुद्गमन्तम्, आपगानां नदीनां पतिं समुद्रम् अपस्मारिणम् अपस्माररोगयुक्तम् आशशङ्के तर्कितवान्।

(स) गर्वमाह गर्व इति। प्रभावेण श्रिया विद्यया तथा सत्कुलतादि-भिश्च जातः मदः अहङ्कारः गर्वः, तत्र अवज्ञा लोकान् प्रति हेयत्वबुद्धिः सविलासं सभङ्गि अङ्गदर्शनं, शरीरप्रदर्शनं, तथा अविनयादिः अशिष्ट-व्यवहारादिर्भवति।

यद्वा न सिद्धमस्त्रेण मम तत् केन साध्यताम् ?" ॥ (ङ)

अथ मरणम्।

शराद्यैर्मरणं जीवत्यागोऽङ्गपतनादिकृत् १८२ [च]

यथा।

"राममन्मथशरेण ताड़िता दुःसहेन हृदये निशाचरी।
गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसतिं जगाम सा" ॥ (क)

अथ आलस्यम्।

आलस्यं श्रमगर्भाद्यैः
जाड्यं जृम्भासितादिकृत् ॥ १८३ ॥ [ख]

यथा।

"न तथा भूषयत्यङ्गं न तथा भाषते सखीम्।
जृम्भते मुहुरासीना बाला गर्भभरालसा" ॥ (ग)

(ङ) उदाहरति धृतायुध इति। अश्वत्थाम्न उक्तिरियम्। यावदहं धृतायुधः अस्त्रधारी भवामीति शेषः, तावत् अन्यैः आयुधैः अस्त्रैः किम् ? विफलमन्येषामस्त्रधारणमिति भावः। मम अस्त्रेण यत् कार्य्यं न सिद्धं न निष्पन्नं तत् कार्य्यं केन साध्यताम् ? वद।

(च) मरणमाह शराद्यैरिति। शराद्यैः अस्त्रप्रहाराद्यैः जीवस्य जीवनस्य त्यागः मरणं, तत्र अङ्गपतनादि भवति।

(क) उदाहरति रामेति। निशाचरी ताड़का दुःसहेन सोढुमशक्येन, राम एव मन्मथः कामः तस्य शरेण हृदये वक्षसि ताड़िता आहता अतएव गन्धवता रुधिरेण चन्दनेनेव उक्षिता सिक्ता सती जीवितेशस्य यमस्य कान्तस्य च वसतिम् आलयं जगाम। यथा कामशरार्त्ता कामिनी चन्दनलिप्ताङ्गी सती कान्तागारं व्रजति तद्वदिति ध्वनिः। रथोद्धतावृत्तम्।

(ख) आलस्यमाह आलस्यमिति। श्रमेण गर्भादिना वा शरीरस्य जाड्यं अचलनाद्यक्षमत्वमित्यर्थः आलस्यं, तत्र जृम्भा उपवेशनादिकं भवति।

अथ अमर्षः।

निन्दाक्षेपापमानादेरमर्षोऽभिनिविष्टता।
नेत्ररागशिरःकम्पभ्रूभङ्गोत्तर्जनादिकृत् ॥१८४॥ [घ]

यथा।

"प्रायश्चित्तं चरिष्यामि पूज्यानां वो व्यतिक्रमात्।
न त्वेवं दूषयिष्यामि शस्त्रग्रहमहाव्रतम्" ॥ (ङ)

अथ निद्रा।

चेतःसम्मीलनं निद्रा श्रमक्लममदादिजम्।
जृम्भाक्षिमीलनोच्छ्वासगात्रभङ्गादिकारणम् १८५ [च]

(ग) उदाहरति नेति। बाला कामिनी गर्भभरेण अलसा मन्थरा सती अङ्गं तथा पूर्ववदित्यर्थः न भूषयति नालङ्करोति तथा सखीं न आभाषते आलपति, केवलम् आसीना उपविष्टा सती मुहुः पुनः पुनः जृम्भते आलस्यं त्यजतीत्यर्थः।

(घ) अमर्षमाह निन्देति। निन्दा आक्षेपः तिरस्कारः अपमानः अवज्ञा इत्यादिहेतोः अभिनिविष्टता वैरनिर्यातनाभिनिवेशः अमर्षः, तत्र नेत्ररागः चक्षुषो रक्तत्वं, शिरःकम्पः, भ्रूभङ्गः, तथा उत्तर्जनादि भवति।

(ङ) उदाहरति प्रायश्चित्तमिति। पूज्यानां वः युष्माकं व्यतिक्रमात् आज्ञाभङ्गात् प्रायश्चित्तं पापशोधनानुकूलं कर्म चरिष्यामि, येन पूज्यपूजाव्यतिक्रमजं पापं नश्येदिति भावः, तु किन्तु शस्त्रग्रहः शस्त्रधारणमेव महाव्रतं न दूषयिष्यामि। भवद्भिः पूज्यैः शस्त्रग्रहणं मम निषिध्यते, तदनु भवतां तदाज्ञामगणयित्वैव पश्चात् प्रायश्चित्तं करिष्यामि अधुना तु शस्त्रग्रहणेन शत्रून् घातयिष्यामीति परशुरामोक्तिः।

(च) निद्रामाह चेत इति। श्रमेण क्लमेन क्लान्त्या मदादिना च जनितं चेतसः चित्तस्य सम्मीलनं मुकुलीभाव इत्यर्थः निद्रा, तत्र जृम्भा, अक्षिमीलनम्, उच्छ्वासः, तथा गात्रभङ्गादिश्च भवति।

यथा ।

"सार्थकानर्थकपदं ब्रुवती मन्थराक्षरम् ।
निद्रार्द्धमीलिताक्षी सा लिखितेवास्ति मे हृदि" ॥ (छ)

अथ अवहित्था ।

भयगौरवलज्जादे-
र्हर्षाद्याकारगुप्तिरवहित्था ।
व्यापारान्तरसक्त्य-
न्यथावभाषणविलोकनादिकरी ॥१८६॥ [ज]

यथा ।

"एवं वादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी ।
लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती" ॥ (झ)

अथ औत्सुक्यम् ।

इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यं कालक्षेपासहिष्णुता ।

(छ) उदाहरति सार्थेति । सखायं प्रति कस्यचिन्नायकस्य उक्तिः । सा मत्कान्ता निद्रया अर्द्धमीलिते अक्षिणी यस्याः तथाभूता अतएव सार्थकानि अर्थयुक्तानि अनर्थकानि च पदानि यस्मिन् तत् तथा मन्थराणि अक्षराणि यस्मिन् तत् यथा तथा ब्रुवती मे मम हृदि लिखितेव चित्रितेव अस्ति ।

(ज) अवहित्थामाह भयेति । भयात् गौरवात् लज्जादेश्च हेतोः हर्षादीनाम् आकाराणां गुप्तिः गोपनम् अवहित्था, तत्र व्यापारान्तरे कार्य्यान्तरे सक्तिः आसङ्गः अन्यथा अवभाषणम् अन्यथा विलोकनादिकञ्च भवति ।

(झ) उदाहरति एवमिति । देवर्षौ नारदे एवं वादिनि सति पितुः हिमाद्रेः पार्श्वे स्थिता पार्वती अधोमुखी अवनतवदना सती लीलाकमलपत्राणि क्रीड़ापद्मपत्राणि गणयामास ।

(ञ) औत्सुक्यमाह इष्टेति । इष्टस्य प्रियस्य अनवाप्तेः अप्राप्तेः हेतोः

चित्ततापत्वरास्वेददीर्घनिःश्वसितादिकृत् १८७[ञ]

यथा।

"यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपाः
ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढ़ाः कदम्बानिलाः।
सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ
रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते" ॥ (ट)

अत्र यत्काव्यप्रकाशकारेण रसस्य प्राधान्यमित्युक्तं तत् रसनधर्मयोगित्वाद् व्यभिचारिभावस्यापि रसशब्दावाच्यत्वेन गतार्थं (ठ) मन्तव्यम्।

अथ उन्मादः।

चित्तसम्मोह उन्मादः कामशोकभयादिभिः।
अस्थानहासरुदितगीतप्रलपनादिकृत् ॥१८८॥ [ड]

यथा।

"भ्रातर्द्विरेफ! भवता भ्रमता समन्तात्
प्राणाधिका प्रियतमा मम वीक्षिता किम्?"।

कालक्षेपस्य कालविलम्बस्य असहिष्णुता औत्सुक्यं, तत्र चित्तस्य मनसः तापः त्वरा स्वेदः दीर्घनिःश्वासादिकं भवति।

(ट) उदाहरति य इति। व्याख्यातं काव्यनिरूपणप्रस्तावे। १२ पृष्ठायाम् द्रष्टव्यम्।

(ठ) रसनधर्मयोगित्वादिति। रसनं स्वदनमेव धर्मः तद्योगित्वात् तद्धर्मवत्त्वात् व्यभिचारिभावस्य औत्सुक्यस्य गतार्थं कृतार्थत्वम्।

(ड) उन्मादमाह चित्तेति। कामशोकभयादिभिः हेतुभिः चित्तस्य सम्मोहः उन्मादः, तत्र अस्थाने हासः रुदितं गीतं प्रलपनं प्रलापः इत्यादिकं भवति।

(ढ) उदाहरति भ्रातरिति। हे भ्रातः द्विरेफ! भ्रमर! समन्तात्

झङ्कारमनुभूय सानन्दम्।

"ब्रूषे किमोमिति ? सखे ! कथयाशु तन्मे
किं किं व्यवस्यति ? कुतोऽस्ति च कीदृशीयम्" ? ॥ (ढ)

अथ शङ्का।

परक्रौर्य्यात्मदोषाद्यैः शङ्कानर्थस्य तर्कणम्।
वैवर्ण्यकम्पवैस्वर्य्यपार्श्वालोकास्यशोषकृत् १८९ [ण]

यथा मम।

"प्राणेशेन प्रहितनखरेष्वङ्गकेषु क्षपान्ते
जातातङ्का रचयति चिरं चन्दनालेपनानि।
धत्ते लाक्षामसकृदधरे दत्तदन्तावघाते
क्षामाङ्गीयं चकितमभितश्चक्षुषी विक्षिपन्ती" ॥ (त)

अथ स्मृतिः।

सदृशज्ञानचिन्ताद्यैर्भ्रूसमुन्नमनादिकृत्।

चतुर्दिक्षु भ्रमता भवता मम प्राणाधिका प्रियतमा किं वीक्षिता दृष्टा ? हे सखे ! ओम् इति किं ब्रूषे ? तत् तर्हि आशु शीघ्रं मे मह्यं कथय ब्रूहि इयं किं किं व्यवस्यति करोति कुतः कुत्र अस्ति कीदृशी च वर्त्तते इति। वसन्ततिलकं वृत्तम्।

(ण) शङ्कामाह परेति। परस्य क्रौर्य्यं क्रूरता तथा आत्मनः दोषः तदेवमादिभिः अनर्थस्य तर्कणं शङ्का, तत्र वैवर्ण्यं कम्पः वैस्वर्य्यं स्वरभङ्गः पार्श्वालोकः पार्श्वावलोकनम् आस्यस्य मुखस्य शोषश्च भवति।

(त) उदाहरति प्राणेशेनेति। इयं क्षामाङ्गी कृशाङ्गी क्षपान्ते रात्र्यवसाने प्राणेशेन कान्तेन प्रहितनखरेषु दत्तनखविलिखनेषु अङ्गकेषु जातातङ्का सती चिरं चन्दनालेपनानि, रचयति, दत्तदन्तावघाते अधरे अभितः सर्वतः चक्षुषी विक्षिपन्ती सती असकृत् पुनः पुनः लाक्षां धत्ते अर्पयति। मन्दाक्रान्तावृत्तं; मन्दाक्रान्ताम्बुधि, रसनगैर्मो भनौ तौ गयुग्मम् इति तल्लक्षणात्।

स्मृतिः पूर्वानुभूतार्थविषयज्ञानमुच्यते ॥१९०॥[थ]

यथा मम।

"मयि सकपटं किञ्चित् क्वापि प्रणीतविलोचने
किमपि नयनं प्राप्ते तिर्य्यग्विजृम्भिततारकम्।
स्मितमुपगतामालीं दृष्ट्वा सलज्जमवाञ्चितं
कुवलयदृशः स्मेरं स्मेरं स्मरामि तदाननम्" ॥ (द)

अथ मतिः।

नीतिमार्गानुसृत्यादे-
रर्थनिर्द्धारणं मतिः।
स्मेरता धृतिसन्तोषौ
बहुमानश्च तद्भवाः ॥ १९१ ॥ [ध]

"असंशयं क्षत्त्रपरिग्रहक्षमा यदार्य्यमस्यामभिलाषि मे मनः।
सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः" ॥ (न)

(थ) स्मृतिमाह स्मृतिरिति। सदृशज्ञानेन चिन्तादिना वा पूर्वानुभूतस्य विषयस्य वस्तुनः ज्ञानं स्मृतिः उच्यते, तत्र भ्रुवोः समुन्नमनादिकं भवति।

(द) उदाहरति मयीति। प्रोषितस्य नायकस्य सख्यायं प्रत्युक्तिः। मयि सकपटं क्वापि कुत्रापि कामिनीजने इति भावः किञ्चित् ईषत् प्रणीतविलोचने निक्षिप्तनयने किमपि नयनं प्राप्ते दृष्टिपथं गते सति तिर्य्यक् विजृम्भिता तारका यस्य तादृशं तथा स्मितं सहासं यथा तथा उपगताम् उपस्थितां सखीं दृष्ट्वा सलज्जम् अवाञ्चितम् अवनमितं कुवलयदृशः नीलोत्पलाक्ष्याः स्मेरं तत् आननं स्मरामि।

(ध) मतिमाह नीतीति। नीतिमार्गः नीतिशास्त्रं तस्य अनुसृत्यादेः अनुसरणादेः हेतोः अर्थानां कार्य्याणां निर्द्धारणं निर्णयः मतिः, तत्र स्मेरता धृतिः सन्तोषः बहुमानश्च भवति।

(न) उदाहरति असंशयमिति। इयं शकुन्तला असंशयं निश्चितं क्षत्त्र

अथ व्याधिः।

व्याधिर्ज्वरादिर्वाताद्यैः
भूमीच्छोत्कम्पनादिकृत्॥ १९२ ॥ [प]

तत्र दाहमयत्वे भूमीच्छादयः। शैत्यमयत्वे उत्कम्पनादयः। स्पष्टमुदाहरणम्।

अथ त्रासः।

निर्घातविद्युदुल्काद्यैस्त्रासः कम्पादिकारकः १९३(फ)

यथा।

"परिस्फुरन्मीनविघट्टितोरवः
सुराङ्गनास्त्रासविलोलदृष्टयः।
उपाययुः कम्पितपाणिपल्लवाः
सखीजनस्यापि विलोकनीयताम्" ॥ (ब)

क्षत्रियजातेः परिग्रहे क्षमा योग्या, यत् यस्मात् आर्य्यं साधु मे मम मनः अस्याम् अभिलाषि समुत्सुकं, हि यतः सन्देहपदेषु सन्दिग्धेषु वस्तुषु सतां साधूनाम् अन्तःकरणप्रवृत्तयः आन्तराणि तत्त्वानि प्रमाणं साधु मनसा यत् काङ्क्षते तदवश्यमेव कामयितव्यं नात्र वैफल्यसम्भव इति भावः। वंशस्थविलं वृत्तम्।

(प) व्याधिमाह व्याधिरिति। वाताद्यैः वायुपित्तकफादिप्रकोपैरित्यर्थः ज्वरादिः व्याधिः, तत्र भूमीच्छा भूपतनेच्छा उत्कम्पनादिकञ्च भवति।

(फ) त्रासमाह निर्घातेति। निर्घातः, यदन्तरीक्षे बलवान् मारुतो मरुताहतः। पतत्यधः स निर्घातो जायते वायुसम्भवः॥ इत्येवंरूपः सुदारुणः शब्दविशेषः, विद्युत् तथा उल्का एवमादिभिः हेतुभिः कम्पादिकारकः त्रासः भयं भवति।

(ब) उदाहरति परिस्फुरदिति। जलक्रीडावर्णनमिदम्। सुराङ्गनाः अप्सरसः परिस्फुरद्भिः परितः सञ्चरद्भिः मीनैः मत्स्यैः विघट्टिताः ऊरवः यासां ताः अतएव त्रासेन विलोलाश्चञ्चलाः दृष्टयः यासां तथाभूताः तथा कम्पिताः

अथ व्रीडा ।

धार्ष्ट्याभावो व्रीडा

वदनानमनादिकृद् दुराचारात् ॥१९४॥ [भ]

यथा ।

"मयि सकपटमित्यादि" ।

अथ हर्षः ।

हर्षस्त्विष्टावाप्तेर्मनः-

प्रसादोऽश्रुगद्गदादिकरः ॥१९५॥ [म]

यथा ।

"समीक्ष्य पुत्रस्य चिरात् पिता मुखं
निधानकुम्भस्य यथैव दुर्गतः ।
मुदा शरीरे प्रबभूव नात्मनः
पयोधिरिन्दूदयमूर्च्छितो यथा" ॥ (य)

चापिपल्लवाः यासां तथोक्ताः सत्यः सखीजनस्यापि किं पुनर्विलासिनामित्यपिश-ब्दार्थः । विलोकनीयतां दर्शनीयताम् आययुः प्रापुः । वंशस्थविलं वृत्तम् ।

(भ) व्रीडामाह धार्ष्ट्याभाव इति । दुराचारात् दुर्व्यवहारात् वदनस्य आननमनादिकारी धार्ष्ट्याभावः अधृष्टता अप्रागल्भ्यं कुण्ठितता इत्यर्थः व्रीडा लज्जा ।

(म) हर्षमाह हर्ष इति । इष्टस्य प्रियस्य वस्तुनः अवाप्तेः लाभात् अश्रु-स्वेदगद्गदमस्पष्टभाषणं तत्करः मनसः चित्तस्य प्रसादः प्रसन्नता हर्षः ।

(य) उदाहरति समीक्ष्येति । दुर्गतः दरिद्रः निधानकुम्भस्य निधिकल-शस्य यथा पिता दिलीपः चिरात् पुत्रस्य मुखं निरीक्ष्यैव इन्दूदयेन चन्द्रो-दयेन मूर्च्छितः वृद्धिङ्गतः पयोधिः समुद्र इव मुदा हर्षेण आत्मनः स्वस्य शरीरे न प्रबभूव अपरिमितहर्षात्मकोऽभवदित्यर्थः । वंशस्थविलं वृत्तम् ।

अथ असूया।

असूयान्यगुणर्द्धीना-
मौद्धत्यादसहिष्णुता।
दोषोद्घोषभ्रूविभेदा-
वज्ञाक्रोधेङ्गितादिकृत् ॥ १९९ ॥ [र]

यथा

"अथ तत्र पाण्डुतनयेन
सदसि विहितं मधुद्विषः।
मानमसहत न चेदिपतिः
परवृद्धिमत्सरि मनो हि मानिनाम्" ॥ (ल)

अथ विषादः।

उपायाभावजन्मा तु
विषादः सत्त्वसंक्षयः।

(र) असूयामाह असूयेति। औद्धत्यात् उद्धतस्वभावत्वात् अन्येषां गुणस्य ऋद्धीनां सम्पदाम् असहिष्णुता असूया, तत्र दोषाणाम् अपरनिष्ठानाम् उद्घोषः उत्कीर्तनं भ्रूविभेदः भ्रूभङ्गः अवज्ञा क्रोधः इङ्गितादिकञ्च क्रियते।

(ल) उदाहरति अथेति। अथ अनन्तरं तत्र सदसि सभायां चेदिपतिः शिशुपालः पाण्डुतनयेन युधिष्ठिरेण विहितं कृतं वर्द्धितमित्यर्थः मधुद्विषः कृष्णस्य मानं सम्मानं न असहत। हि तथाहि मानिनां मानवतां मनः परेषां वृद्धौ अभ्युदये मत्सरि विद्वेषि भवति। उद्गतावृत्तं, प्रथमे सजौ यदि सलौ च नसजगुरुकाण्यनन्तरम्। यद्यथ भनजलगाः स्युरथो सजसा जगौ च भवतीयमुद्गतेति तल्लक्षणात्।

(व) विषादमाह उपायेति। उपायानामभावात् जन्म यस्य तादृशः

निःश्वासोच्छ्वासहृत्ताप-
सहायान्वेषणादिकृत् ॥ १९७ ॥ [व]

यथा मम ।

"एसा कुडिलघणेण
चिउरकडावेण तुह णिबद्धा वेणी ।
मह सहि ! दारइ दंसइ
आअसजट्ठिव्व कालउरइव्व हिअअं" ॥ (श)

अथ धृतिः ।

ज्ञानाभीष्टागमाद्यैस्तु सम्पूर्णस्पृहता धृतिः ।
सौहित्यवचनोल्लाससहासप्रतिभादिकृत् ॥१९८॥[ष]

यथा मम ।

कृत्वा दीननिपीडनां निजजने बध्वा वचोविग्रहं
नैवालोच्य गरीयसीरपि चिरादामुष्मिकीर्यातनाः ।

सत्त्वसंचयः उत्साहह्रासः विषादः, तत्र निःश्वासः उच्छ्वासः हृत्तापः सहाया-न्वेषणादिकञ्च भवति ।

(श) उदाहरति एषा इति । एषा कुटिलघनेन चिकुरकलापेन तव निबद्धा वेणी । मम सखि ! दारयति दृढमायसयष्टिरिव कालोरगीव हृद-यम् ॥ इति संस्कृतम् । हे सखि ! एषा तव वेणी कुटिलघनेन कुञ्चितनिविडेन चिकुरकलापेन कुन्तलसमूहेन निबद्धा आयसयष्टिरिव लौहदण्ड इव कठिनेव वा मम हृदयं दारयति खण्डयति तथा कालोरगीव कृष्णसर्पीव मम हृदयं दशति ।

(ष) धृतिमाह ज्ञानेति । ज्ञानस्य तथा अभीष्टस्य आगमः एवमादिभिः हेतुभिः सम्पूर्णस्पृहता पूर्णकामत्वं धृतिः, तत्र सौहित्यं तृप्तिः, वचनानामुल्लासः, सहासा प्रतिभा स्फूर्तिश्च भवति ।

द्रव्यौघाः परिसञ्चिताः खलु मया यस्याः कृते साम्प्रतं
नीवाराञ्जलिनापि केवलमहो! सेयं कृतार्था तनुः" ॥ (स)

अथ चपलता।

मात्सर्य्यद्वेषरागादेश्चापल्यं त्वनवस्थितिः।
तत्र भर्त्सनपारुष्यस्वच्छन्दाचरणादयः ॥१९९॥ [ह]

यथा।

"अन्यासु तावदुपमर्दसहासु भृङ्ग!
लोलं विनोदय मनः सुमनोलतासु।
मुग्धामजातरजसं कलिकामकाले
व्यर्थं कदर्थयसि किं नवमालिकायाः" ॥ (च)

(स) उदाहरति कृत्वेति। दीनानां दरिद्राणां प्रजानामिति भावः निपीड़नाम् उत्पीड़नमित्यर्थः कृत्वा निजजने बन्धुजने वचसा विग्रहं कलहं बद्धा कृत्वेत्यर्थः चिरात् बहुकालिकीरित्यर्थः गरीयसीः अतिमहतीः आमुष्मिकीः पारलौकिकीः यातनाः नारकीया यमीति भावः नैव आलोच्य अगणयित्वा इत्यर्थः यस्याः तन्वाः कृते निमित्तं मया द्रव्यौघाः धनराशयः परिसञ्चिताः संगृहीताः खलु साम्प्रतं सा इयं तनुः शरीरं केवलं नीवाराञ्जलिना एकाञ्जलिमितेन नीवारधान्येन अपि कृतार्था पुष्यते इति भावः अहो आश्चर्यं पूर्वं संसारार्थम् अज्ञानतः बहूनि पापानि कृत्वा पश्चात् चरमे वयसि ज्ञानवता सर्वं परित्यज्य अरण्यवासिना उक्तमिदम्। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम्।

(ह) चपलतामाह मात्सर्य्येति। मात्सर्य्यात् द्वेषात् रागादेः अनुरागादेश्च हेतोः अनवस्थितिः एकत्रानवस्थानं चापल्यं, तत्र भर्त्सनं, पारुष्यं, तथा स्वच्छन्दचारित्वं भवति।

(च) उदाहरति अन्यास्विति। हे भृङ्ग! अन्यासु उपमर्दसहासु सम्भोगक्षमासु सुमनोलतासु कुसुमवल्लीषु लोलं चपलं मनः तावत् विनोदय प्रीणय। नवमालिकायाः मुग्धाम् अभिनवाम् अजातरजसम् अबद्धपरागाम् अजातार्त्तवामिति ध्वनिः कलिकां कोरकं, कलिका कोरकः पुमानित्यमरः।

अथ ग्लानिः ।

रत्यायासमनस्ताप-
क्षुत्पिपासादिसम्भवा ।
ग्लानिर्निष्प्राणताकम्प-
कार्श्यानुत्साहतादिकृत् ॥ २०० ॥ [क]

यथा ।

"किशलयमिव मुग्धं बन्धनाद्विप्रलूनं
हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घशोकः ।
ग्लपयति परिपाण्डु क्षाममस्याः शरीरं
शरदिज इव घर्मः केतकीपत्रगर्भम्" ॥ (ख)

अथ चिन्ता ।

ध्यानं चिन्ता हितानाप्तेः
शून्यताश्वासतापकृत् ॥ २०१ ॥ [ग]

अकाले अवनये किं कथं व्यर्थं निरर्थकं कदर्थयसि क्लेशयसि ? वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(क) ग्लानिमाह रत्यायासेति । रत्यायासेन सुरतपरिश्रमेण मनस्तापेन क्षुधा पिपासादिना च समुद्भूता निष्प्राणता बलासामर्थ्यनिबन्धनः ग्लानिः, तत्र, कम्प कार्श्यम् अनुत्साहतादिकञ्च स्यात् ।

(ख) उदाहरति किशलयमिवेति । शरदिजः शरत्कालीनः घर्मः निदाघः केतकीपत्रगर्भमिव केतकीकुसुमोदरमिव हृदयमेव कुसुमं शोषयतीति तच्छोषः दारुणः तीव्रः दीर्घशोकः महाशोकः बन्धनात् वृन्तात् विप्रलूनं छिन्नं मुग्धं नवं किशलयं पत्रमिव अस्याः सीतायाः परिपाण्डु परितः पाण्डुवर्णं क्षामं कृशं शरीरं ग्लपयति ग्लानिं नयति ।

(ग) चिन्तामाह ध्यानमिति । हितस्य अनाप्तेः अलाभात् शून्यताश्वास-तापानां कारणं ध्यानं चिन्ता ।

यथा मम ।

"कमलेण विहसिएण
संजोएंती विरोहिणं ससिविम्बम् ।
करअलपल्लत्थमुही किं चिंतसि ?
सुमुहि ! अंतराहिअहिअआ" ॥ (घ)

अथ वितर्कः ।

तर्को विचारः सन्देहाद्
भ्रूशिरोऽङ्गुलिनर्त्तकः ॥ २०२ ॥ [ङ]

यथा ।

"किं रुद्धं प्रियये त्यादि"। "एते च त्रयस्त्रिंशद्व्यभिचारिभेदा इति यदुक्तं" तदुपलक्षणमित्याह (च)।

रत्यादयोऽप्यनियते रसे स्युर्व्यभिचारिणः ॥२०३॥[छ]

(घ) उदाहरति कमलेति । कमलेन विकसितेन संयोजयन्ती विरोधिनं शशिबिम्बम् । करतलपर्य्यस्तमुखी किं चिन्तयसि सुमुखि ! अन्तराहितहृदया ॥ इति संस्कृतम् । हे सुमुखि ! अन्तराहितम् अन्तरभिनिविष्टं हृदयं यस्याः तादृशी, तथा करतले वामे इति भावः पर्य्यस्तं स्थितं मुखं यस्यास्तथाभूता, अतएव विकसितेन कमलेन पद्मेन विरोधिनं स्वभाववैरिणं शशिबिम्बं संयोजयन्ती सती किं चिन्तयसि ? अत्र करतलं कमलं मुखं शशिबिम्बमित्यतिशयोक्तिर्भेदेऽप्यभेदरूपा तद्भङ्गतिर्बोद्धव्या ।

(ङ) वितर्कमाह तर्क इति । सन्देहात् संशयात् हेतोः भ्रुवोः शिरसः अङ्गुलीनाञ्च नर्त्तकः विचारः तर्कः ।

(च) उपलक्षणं स्वप्रतिपादकत्वे सति इतरप्रतिपादको धर्मविशेषः ततश्च त्रयस्त्रिंशद्भेदातिरिक्ता अपि व्यभिचारिणः स्युरिति भावः ।

(छ) रत्यादय इति । रत्यादयः रतिहासादयः अनियते अनिर्द्धारिते रसे व्यभिचारिणः स्युः ।

तथाहि शृङ्गारे अनुच्छिद्यमानतयावस्थानात् रतिरेव स्थायिशब्दवाच्या। हासः पुनरुत्पद्यमानो व्यभिचार्य्येव व्यभिचारिलक्षणयोगात्। तदुक्तं "रसावस्थः परं भावः स्थायितां प्रतिपद्यते"। तत् कस्य स्थायिनः कस्मिन् रसे सञ्चारित्वमित्याह।

शृङ्गारवीरयोर्हासो वीरे क्रोधस्तथा मतः।
शान्ते जुगुप्सा कथिता व्यभिचारितया पुनः।
इत्याद्यन्यत् समुन्नेयं स्वयं भावितबुद्धिभिः॥२०४॥ [ज]

अथ स्थायी भावः।

अविरुद्धा विरुद्धा वा
यं तिरोधातुमक्षमाः।
आस्वादाङ्कुरकन्दोऽसौ
भावः स्थायीति सम्मतः॥ २०५॥ [झ]

यदुक्तम्।

"स्रक्सूत्रवृत्त्या भावानामन्येषामनुगामुकः
न तिरोधीयते स्थायी तैरसौ पुष्यते परमिति"॥ (ञ)

(ज) शृङ्गारेति। शृङ्गारवीरयोः हासः, तथा वीरे क्रोधः, शान्ते जुगुप्सा, व्यभिचारितया कथिता। इत्यादि अन्यत् भावितबुद्धिभिः स्वयं समुन्नेयं बोद्धव्यम्।

(झ) स्थायिभावमाह अविरुद्धा इति। अविरुद्धाः अविरोधिनः विरुद्धाः विरोधिनो वा भावाः यं तिरोधातुम् आच्छादयितुम् अक्षमाः आस्वादस्य रसस्य अङ्कुरः प्ररोहः तस्य कन्दः मूलम् असौ भावः स्थायीति सम्मतः।

(ञ) स्रगिति। स्रक्सूत्रवृत्त्या माल्यान्तर्गतसूत्रन्यायेन अन्येषां भावानाम्

तद्भेदानाह।

रतिर्हासश्च शोकश्च
क्रोधोत्साहौ भयं तथा।
जुगुप्सा विस्मयश्चेत्थ-
मष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च॥ २०६॥

तत्र।

रतिर्मनोऽनुकूलेऽर्थे मनसः प्रवणायितम्।
वागादिवैकृताच्चेतोविकासो हास इष्यते॥
इष्टनाशादिभिश्चेतोवैक्लव्यं शोकशब्दभाक्।
प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यस्यावबोधः क्रोध इष्यते॥
कार्य्यारम्भेषु संरम्भः स्थेयानुत्साह उच्यते।
रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैक्लव्यदं भयम्॥
दोषेक्षणादिभिर्गर्हा जुगुप्सा विषयोद्भवा।
विविधेषु पदार्थेषु लोकसीमातिवर्त्तिषु॥

अनुगामुकः अनुगतः असौ स्थायी तैः भावैः न तिरोधीयते न आच्छाद्यते परं किन्तु पुष्यते पुष्टिं नीयते।

(ट) रत्यादीनाह मनोऽनुकूले मनसः चित्तस्य अनुकूले प्रीतिकरे अर्थे वस्तुनि, अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु इत्यमरः। मनसः चित्तस्य प्रवणायितं प्रेमरसार्द्रत्वमित्यर्थः रतिः। वागादीनां वचनप्रभृतीनां वैकृतात् विकृतिभावात् चेतसः मनसः विकासः स्फुरणं हास इष्यते। इष्टस्य प्रियस्य नाशादिभिः हेतुभिः चेतसः वैक्लव्यं व्याकुलीभावः शोकः। प्रतिकूलेषु विरुद्धेषु तैक्ष्ण्यस्य उग्रतायाः अवबोधः दारुणबुद्धिविशेष इत्यर्थः क्रोध इष्यते। कार्य्यारम्भेषु स्थेयान् स्थिरतरः संरम्भः समावेशः उत्साहः। रौद्रशक्त्या तीव्रसामर्थ्येन जनितम्

विस्फारश्चेतसो यस्तु
स विस्मय उदाहृतः।
शमो निरीहावस्थाया-
मात्मविश्रामजं सुखम् ॥ २०७ ॥ [ट]

यथा मालतीमाधवे रतिः। लटकमेलके हासः। रामायणे शोकः। महाभारते शमः। एवमन्येऽपि। एते हि एतेषु अन्तरा उत्पद्यमानैः तैस्तैर्विरुद्धैरविरुद्धैश्च भावैरनुच्छिन्नाः प्रत्युत परिपुष्टा एव सहृदयानुभवसिद्धाः (ठ)।

किञ्च।

नानाभिनयसम्बन्धान्
भावयन्ति रसान् यतः।
तस्माद्भावा अमी प्रोक्ताः
स्थायिसञ्चारिसात्त्विकाः ॥ २०८ ॥ [ड]

उत्पादितं चित्तस्य वैक्लव्यदं व्याकुलतापादकं मनोवृत्तिविशेष इत्यर्थः भयम्। दोषेक्षणादिभिः दोषदर्शनादिभिः कारणैः विषयोद्भवा विषयेषु समुत्पन्ना गर्हा कुत्सा जुगुप्सा। विविधेषु नानाविधेषु लोकसीमातिवर्तिषु अलौकिकेषु पदार्थेषु चेतसः चित्तस्य यस्तु विस्फारः विकासः स विस्मय उदाहृतः कथितः। निरीहावस्थायां निस्पृहदशायाम् आत्मनि परमतत्त्वे विश्रामजं विश्रामजनितं सुखं शमः।

(ट) एतेष्वन्तरेति। एतेषु रत्यादिषु एते रत्यादयः अन्तरा मध्यतः अनुच्छिन्नाः उच्छेदं न प्रापिताः। सहृदयानां सामाजिकानाम् अनुभवे सिद्धाः।

(ड) नानेति। नाना विविधाभिनयैः अभिनयसम्बद्धान् अभिनयसम्बन्धिनः रसान् यतः भावयन्ति व्यञ्जयन्ति तस्मात् अमी स्थायिसञ्चारिसात्त्विका भावाः प्रोक्ताः कथिताः।

यदुक्तं "सुखदुःखादिभिर्भावैर्भावस्तद्भावभावनम्"। (ढ)

अथ रसस्य भेदानाह।

शृङ्गारहास्यकरुण-
रौद्रवीरभयानकाः।
वीभत्सोऽद्भुत इत्यष्टौ
रसाः शान्तस्तथा मतः ॥२०९॥ [ण]

तत्र शृङ्गारः।

शृङ्गं हि मन्मथोद्भेदस्तदागमनहेतुकः।
उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शृङ्गार इष्यते ॥
परोढ़ां वर्जयित्वात्र वेश्याञ्चाननुरागिणीम्।
आलम्बनं नायिकाः स्युर्दक्षिणाद्याश्च नायकाः॥
चन्द्रचन्दनरोलम्बरुताद्युद्दीपनं मतम्।
भ्रूविक्षेपकटाक्षादिरनुभावः प्रकीर्त्तितः ॥
त्यक्त्वौग्र्यमरणालस्य-
जुगुप्साव्यभिचारिणः।

(ढ) भावमाह सुखेति। सुखदुःखादिभिः भावैः धर्मविशेषैः तादृग्भावस्य भावनं भावः।

(ण) शृङ्गारेति। स्पष्टम्।

(त) शृङ्गारमाह तत्रेति। मन्मथस्य कामस्य उद्भेदः उद्रेकः शृङ्गं हि तस्य आरः आगमः यस्मात् असौ शृङ्गारः ऋगताविव्यस्य घञ्प्रत्ययनिष्पन्नस्य गमनार्थत्वात्। उत्तमा उत्कृष्टा प्रकृतिः प्रधानपुरुषः नायक इत्यर्थः प्रायेण यस्य तथोक्तः, प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियामित्यमरः। अत्र शृङ्गाररसे परोढ़ां पर-

स्थायी भावो रतिः श्याम-

वर्णोऽयं विष्णुदैवतः ॥ २१० ॥ [त]

यथा। "शून्यं वासगृहमित्यादि"। अत्र उक्तस्वरूपः पतिरुक्तस्वरूपा च बाला आलम्बनविभावौ। शून्यं वासगृहमुद्दीपनविभावः। चुम्बनमनुभावः। लज्जाहासौ व्यभिचारिणौ एतैरभिव्यक्तः सहृदयरतिभावः शृङ्गाररूपतां भजते। तद्भेदावाह।

विप्रलम्भोऽथ सम्भोग

इत्येष द्विविधो मतः ॥ २११ ॥

तत्र।

यत्र तु रतिः प्रकृष्टा

नाभीष्टमुपैति विप्रलम्भोऽसौ ॥२१२॥ [थ]

अभीष्टं नायकं नायिकां वा।

स च पूर्वराग-

मानप्रवासकरुणात्मकश्चतुर्धा स्यात् ॥२१३॥

स्त्रीयाम् अननुरागिणीं वेश्याञ्च वर्जयित्वा अन्याः नायिकाः आलम्बनं तदाख्यविभावा इत्यर्थः, तथा दक्षिणाद्याः दक्षिणानुकूलधृष्टशठाः नायकाः स्युः। चन्द्रः चन्दनं रोलम्बस्य भ्रमरस्य रुतम् आदिपदेन कोकिलकूजनादयः गृह्यन्ते। उद्दीपनं तदाख्यविभाव इत्यर्थः मतं कथितम्। भ्रुवोः विक्षेपः कटाक्षादिश्च अनुभावः प्रकीर्तितः। उग्रतां मरणम् आलस्यं जुगुप्साञ्च त्यक्त्वा अन्ये भावाः व्यभिचारिणः स्युः। रतिः पूर्वोक्तः स्थायी भावः। अयं रसः श्यामवर्णः, विष्णुर्देवता यस्य तथोक्तः।

(थ) विप्रलम्भमाह यत्रेति। यत्र शृङ्गारे रतिः अनुरागः प्रकृष्टा प्रकर्षं गता, तु किन्तु अभीष्टम् अभिलषितं नायिकां नायकं वा न उपैति न प्राप्नोति असौ विप्रलम्भः।

तत्र।

श्रवणाद्दर्शनाद्वापि मिथः संरूढ़रागयोः।
दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते॥ [द]
श्रवणन्तु भवेत् तत्र दूतवन्दिसखीमुखात्।
इन्द्रजाले च चित्रे च साक्षात्स्वप्ने च दर्शनम्॥
अभिलाषश्चिन्ता
स्मृतिगुणकथनोद्वेगसम्प्रलापाश्च।
उन्मादोऽथ व्याधि-
र्जड़तामृतिरिति दशात्र कामदशाः॥ [ध
अभिलाषः स्पृहा चिन्ता प्राप्त्युपायादिचिन्तनम्।
उन्मादश्चापरिच्छेदश्चेतनाचेतनेष्वपि॥ [न]
अलक्ष्यवाक् प्रलापः स्याच्चेतसो भ्रमणाद्भृशम् [प]
व्याधिस्तु दीर्घनिःश्वासपाण्डुताकृशतादयः।
जड़ता हीनचेष्टत्वमङ्गानां मनसस्तथा॥ ११४॥

(द) पूर्वरागमाह श्रवणादिति। श्रवणात् दर्शनात् वा मिथः परस्परं संरूढ़रागयोः सञ्जातानुरागयोः स्त्रीपुंसयोः अप्राप्तौ अन्योन्यनलाभे यः दशाविशेषः अवस्थाभेदः, सः पूर्वराग उच्यते।

(ध) कामदशा आह अभिलाष इति। स्पष्टम्।

(न) उन्मादमाह उन्माद इति चेतनाचेतनेषु सजीवनिर्जीवेषु अपि अपरिच्छेदः अविवेकः उन्मादः।

(प) प्रलापमाह अलक्ष्यवागिति। भृशम् अत्यर्थं चेतसः भ्रमणात् अभीष्टं प्रति धावनात् या अलक्ष्या विना लक्ष्यमित्यर्थः वाक् वचनं सः प्रलापः स्यात्।

शेषं स्पष्टम्। क्रमेण उदाहरणानि।

"प्रेमार्द्राः प्रणयस्पृशः परिचयादुद्गाढ़रागोदयाः
तास्ता मुग्धदृशो निसर्गमधुराश्चेष्टा भवेयुर्मयि।
यास्वन्तःकरणस्य बाह्यकरणव्यापाररोधी क्षणात्
आशंसापरिकल्पितास्वपि भवत्यानन्दसान्द्रो लयः" ॥ (क)

अत्र मालतीसाक्षाद्दर्शनप्ररूढ़रागस्य माधवस्याभिलाषः।

"कथमीक्षे कुरङ्गाक्षीं साक्षाल्लक्ष्मीं मनोभुवः।
इति चिन्ताकुलः कान्तो निद्रां नैति निशीथिनीम्" ॥ (ख)

अत्र कस्याश्चित् नायिकाया इन्द्रजालदर्शनप्ररूढ़रागस्य नायकस्य चिन्ता। इदं मम। "मयि सकपटम्" इत्यादौ नायकस्य स्मृतिः। "नेत्रे खञ्जनगञ्जने" इत्यादौ गुणकथनम्। "श्वासान् मुञ्चति" इत्यादौ उद्वेगः।

(क) प्रेमार्द्रा इति। मुग्धे सुन्दरि मनोहरे इत्यर्थः दृशौ यस्यास्तथाभूतायाः प्रेमार्द्राः प्रेम्णा आन्तरस्नेहविशेषेण आर्द्राः सिक्ता इत्यर्थः, प्रणयस्पृशः प्रणयः सद्भावः तत्स्पृशः तत्पूर्णा इत्यर्थः, परिचयात् पुनःपुनर्दर्शनादिव्यापारात् उद्गाढ़ः उद्रिक्तः रागस्य अनुरागस्य उदयः आविर्भावः यासु ताः, निसर्गमधुराः प्रकृतिमनोज्ञाः तास्ताः चेष्टाः अपाङ्गप्रेक्षणादिकाः मयि भवेयुः पुनर्भवन्तु इत्यर्थः, आशंसा मनोरथः तया परिकल्पितासु विरचितासु अपि यासु चेष्टासु क्षणात् क्षणमात्रेण मनोरथकल्पनामात्रेणेत्यर्थः बाह्यं बहिर्भवं यत् करणम् इन्द्रियं चक्षुरादिकं तस्य व्यापारः स्वस्वविषयग्रहणं तस्य रोधी अवरोधकः अन्तःकरणस्य अन्तरिन्द्रियस्य मनस इत्यर्थः आनन्देन सान्द्रः निविड़ः घन इत्यर्थः लयः विलय इत्यर्थः भवति अन्तःकरणमानन्दसलिले विलीनं भवतीति फलितार्थः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

(ख) कथमिति। साक्षात् मूर्त्तिमतीमित्यर्थः मनोभुवः कामस्य लक्ष्मीं कुरङ्गाक्षीं मृगनयनां कथं केन प्रकारेण ईक्षे पश्यामि? इति चिन्तया आकुलः कान्तः निशीथिनीं रात्रिं व्याप्य निद्रां न एति प्राप्नोति।

"त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणं
निमील्य नेत्रे सहसा व्यबुध्यत ।
क्व नीलकण्ठ ! व्रजसीत्यलक्ष्यवाक्
असत्यकण्ठार्पितबाहुबन्धना" ॥ (भ)

अत्र प्रलापः । "भ्रातर्द्विरेफ" इत्यादौ उन्मादः ।

पाण्डु क्षामं वदनं हृदयं सरसं तवालसञ्च वपुः ।
आवेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सखि ! हृदन्तः" ॥ (म)

अत्र व्याधिः ।

"भिसिणीअलसअणीए णिहिअं सव्वं सुणिच्चलं अङ्गम् ।
दीहो णीसासहरो एसो साहेइ जीअइ परं" ॥ (य)

अत्र जड़ता । इदं मम ।

रसविच्छेदहेतुत्वान्मरणं नैव वर्ण्यते ।

(भ) त्रिभागेति । तृतीयो भागः त्रिभागः संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये क्वचित् पूरणार्थत्वमिष्यते इति बोध्यम् । सः शेषो यासां तासु तृतीयभागावशिष्टासु इत्यर्थः निशासु रात्रिषु इयं पार्वतीति अध्याहार्य्यं क्षणं नेत्रे निमील्य निद्रायेत्यर्थः हे नीलकण्ठ ! हर ! क्व व्रजसि इति अलक्ष्या विना लक्ष्यमित्यर्थः वाक् वचनं यस्याः तथाभूता असत्ये कण्ठे अर्पितं बाह्वोर्बन्धनं यया तादृशी अभवदिति शेषः । वंशस्थविलं वृत्तम् ।

(म) पाण्ड्विति । हे सखि ! तव पाण्डु क्षामं कृशं वदनं सरसं प्रेमावेशपूर्णं हृदयम् अलसं सर्वविषयनिवृत्तसुखमित्यर्थः वपुः शरीरञ्च हृदन्तः हृदयाभ्यन्तरे नितान्तं गाढ़ं क्षेत्रियरोगम् एतच्छरीराचिकित्सनीयं व्याधिम् आवेदयति प्रकटयति ।

(य) भिसिणीति । विसिनीदलशयनीये निहितं सर्वं सुनिश्चलमङ्गम् । दीर्घो निःश्वासभर एष साधयति जीवति परम् ॥ इति संस्कृतम् । कस्याश्चिन्नायिकाया अवस्थां दृष्ट्वा कस्यचित् कमपि प्रति उक्तिः । विसिनीदलशयनीये पद्मपत्रशय्यायां निहितम् अर्पितं सर्वम् अङ्गं शरीरं सुनिश्चलं स्पन्दरहितं, दीर्घः आयतः निःश्वासभरः निःश्वासातिशयः जीवतीति परं केवलं साधयति व्यनक्ति ।

जातप्रायन्तु तद्वाच्यं चेतसाकाङ्क्षितं तथा ॥
वर्ण्यतेऽपि यदि प्रत्युज्जीवनं स्याददूरतः ॥ २१५ ॥

तत्र आद्यं यथा।

"शेफालिकां विदलितामवलोक्य तन्वी
प्राणान् कथञ्चिदपि धारयितुं प्रभूता।
आकर्ण्य सम्प्रति रुतं चरणायुधानां
किं वा भविष्यति न वेद्मि तपस्विनी सा" ॥ (र)

द्वितीयं यथा।

"रोलम्बाः परिपूरयन्तु हरितो झङ्कारकोलाहलैः
मन्दं मन्दमुपैतु चन्दनवनीजातो नभस्वानपि।
माद्यन्तः कलयन्तु चूतशिखरे केलीपिकाः पञ्चमं
प्राणाः सत्वरमश्मसारकठिना गच्छन्तु गच्छन्त्वमी" ॥ (ल)

(र) शेफालिकामिति। दूत्या नायकं प्रति उक्तिरियम्। सा तन्वी कृशाङ्गी तपस्विनी वराकी शेफालिकां विदलितां विकसिताम् अवलोक्य कथञ्चिदपि कष्टेनापि प्राणान् धारयितुं प्रभूता सती समर्था अभूदित्यर्थः, सम्प्रति चरणायुधानां कुक्कुटानां रुतं रवमाकर्ण्य किं वा भविष्यति तत् न वेद्मि न जानामि। रात्रेर्मध्यभागे शेफालिका विकसन्ति, तद्दर्शनेऽपि कान्तागमनं प्रति आशानुबन्धः, कुक्कुटरुतश्रवणस्य तु रात्र्यवसानसूचकत्वात् नैराश्यमिति भावः। वसन्ततिलकं वृत्तम्।

(ल) रोलम्बा इति। रोलम्बाः भ्रमराः झङ्कारकोलाहलैः हरितः दिशः पूरयन्तु। चन्दनवनीजातः नभस्वान् वायुरपि मन्दं मन्दम् उपैतु वहतु। केलीपिकाः क्रीड़ार्थे पोषिताः कोकिलाः चूतशिखरे आम्रतरोरग्रे स्थिता इति शेषः माद्यन्तः चूताङ्कुरास्वादेन उन्मत्ताः सन्तः पञ्चमं स्वरविशेषं कलयन्तु गायन्तु। अमी अश्मसारः लोहः तद्वत् कठिनाः प्राणाः सत्वरं शीघ्रं गच्छन्तु गच्छन्तु। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

ममैतौ। तृतीयं यथा।

कादम्बर्य्यां महाश्वेतापुण्डरीकवृत्तान्ते। एष च प्रकारः करुणविप्रलम्भविषय इति वक्ष्यामः। केचित् तु "नयनप्रीतिः प्रथमं चित्तासङ्गस्ततोऽथ सङ्कल्पः। निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिस्त्रपानाशः। उन्मादो मूर्च्छा मृतिरित्येताः स्मरदशा दशैव स्युः" (व) इत्याहुः। तत्र च।

आदौ वाच्यः स्त्रिया रागः
पुंसः पश्चात्तदिङ्गितैः ॥२१६॥ [श]

इङ्गितान्युक्तानि यथा रत्नावल्यां सागरिकावत्सराजयोः। आदौ पुरुषानुरागे सम्भवत्यप्येवमधिकं हृदयङ्गमं भवति।

नीलीकुसुम्भमञ्जिष्ठाः पूर्वरागोऽपि च त्रिधा।
न चातिशोभते यन्नापैति प्रेम मनोगतम् ॥
तन्नीलीरागमाख्यान्ति [ष]
यथा श्रीरामसीतयोः।

(व) नयनप्रीतिरिति। नयनप्रीतिः चक्षूरागः, चित्तस्य मनसः आसङ्गः आसक्तिः, सङ्कल्पः एवमेवं करिष्यामीत्येवंरूपः मनोरथविशेषः, निद्राच्छेदः जागरणं, तनुता कार्श्यं, विषयनिवृत्तिः बाह्यवस्तुवैमुख्यं, त्रपानाशः निर्लज्जता। अन्यत् स्पष्टम्।

(श) आदाविति। आदौ प्रथमतः स्त्रियाः नायिकायाः रागः नायकं प्रति अनुरागः वाच्यः वर्णनीय इत्यर्थः, पश्चात् तदनन्तरं तस्याः इङ्गितैः चेष्टाविशेषैः नेत्रविक्षेपादिभिः पुंसः नायकस्य रागः वाच्य इति शेषः।

(ष) नीलीरागमाह नीलीति। यत् मनोगतं प्रेम न च अतिशोभते नातिमात्रं वर्द्धते इत्यर्थः, न अपैति न नश्यति च, तत् नात्युद्रिक्तमविचलितमित्यर्थः नीलीरागम् आख्यान्ति कथयन्ति।

कुसुम्भरागं तं प्राहुर्यदपैति च शोभते॥ [स]
मञ्जिष्ठारागमाहुस्तं यन्नापैत्यतिशोभते ॥२१७॥ [ह]

अथ मानः।

मानः कोपः स तु द्वेधा
प्रणयेर्ष्यासमुद्भवः।
द्वयोः प्रणयमानः स्यात्
प्रमोदे सुमहत्यपि॥
प्रेम्णः कुटिलगामित्वात् [च]
कोपो यः कारणं विना ॥ २१८ ॥

द्वयोरिति नायकस्य नायिकायाश्च उभयोः प्रणयमानो वर्णनीयः। उदाहरणम्। तत्र नायकस्य यथा।
"अलीअपसुत्तअ! विणिमीलिअच्छ! देसु सुहअ! मज्झ ओआसं।
गण्डपरिउम्बणपुलइअङ्ग! ण उणो चिराइस्सं"॥ (क)

(स) कुसुम्भरागमाह कुसुम्भरागमिति। यत् प्रेम अपैति नश्यति शोभते च, तत् उद्रिक्तं अपक्वमित्यर्थः कुसुम्भरागं प्राहुः।

(ह) मञ्जिष्ठारागमाह मञ्जिष्ठेति। यत् प्रेम न अपैति न नश्यति अति-शोभते च, तत् अविचलमत्युद्रिक्तमित्यर्थः मञ्जिष्ठारागम् आहुः कथयन्ति।

(च) कुटिलगामित्वात् कुटिलनायकनायिकागतत्वादित्यर्थः तत्र नायकः नायिका वा कुटिलः कुटिला वा तत्र अन्योन्यं मानस्य उदय इति भावः।

(क) अलीक इति। अलीकप्रसुप्तक! विनिमीलिताक्ष! देहि सुभग! मह्यमवकाशम्। गण्डपरिचुम्बनपुलकिताङ्ग! न पुनश्चिरयिष्यामि इति संस्कृतम्। नायिकागमने विलम्बनजन्यमानं कपटनिद्रितं नायकं प्रति नायिकाया उक्तिरियम्। हे अलीकप्रसुप्तक! कपटनिद्रित! निर्दिश्य निमीलिते अक्षिणी येन तत्सम्बुद्धौ। हे सुभग! प्रियतम! गण्डस्य परिचुम्बनेन

नायिकाया यथा कुमारसम्भवे सन्ध्यावर्णनावसरे।
उभयोर्यथा।

"पणअकुविआणं दोण्णंवि अलिअपसुत्ताणं माणइल्लाणम्।
णिच्चलणिरुद्धणीसासदिण्णकण्णाणं को मल्लः" ॥ (ख)

**पत्युरन्यप्रियासङ्गे दृष्टेऽथानुमिते श्रुते।
ईर्ष्यामानो भवेत् स्त्रीणां तत्र त्वनुमितिस्त्रिधा।
उत्स्वप्नायितभोगाङ्कगोत्रस्खलनसम्भवा २१९ [ग]**

तत्र दृष्टे यथा।

"विनयति सुदृशो: दृशो: परागं
प्रणयिनि कौसुममाननानिलेन।
तदहितयुवतेरभीक्ष्णमक्ष्णो:
द्वयमपि रोषरजोभिरापुपूरे" ॥ (घ)

पुलकितानि रोमाञ्चितानि अङ्गानि यस्य तत्सम्बोधने। एतेन अलीकनिद्रेति व्यज्यते। मह्यम् अवकाशं स्थानं देहि, पुनः इतः परं न चिरयिष्यामि न विलम्बिष्ये। अत्र नायिकाया विलम्बेन नायकस्य मान इति अलीकस्वप्नप्रमात् कौटिल्यञ्च बोध्यम्।

(ख) पणअ इति। प्रणयकुपितयोर्द्वयोरप्यलीकप्रसुप्तयोर्मानिनोः। निश्चलनिरुद्धनिःश्वासदत्तकर्णयोः को मल्लः॥ 'इति संस्कृतम्। प्रणयेन प्रेम्णा कुपितयोः कोपं गतयोः अतएव अलीकप्रसुप्तयोः कपटनिद्रितयोः द्वयोः उभयोः मानिनोः मानवतोः निश्चलं यथा तथा निरुद्धे निःश्वासे दत्तकर्णयोः स्थिरकर्णयोरित्यर्थः दम्पत्योरिति शेषः को मल्लः मानभङ्गसमर्थः? न कोऽपीत्यर्थः।

(ग) पत्युरिति। पत्युः प्रियस्य अन्यप्रियासङ्गे अपरनायिकासक्तौ दृष्टे श्रुते अथवा अनुमिते सति स्त्रीणाम् ईर्ष्यामानः भवेत्, तत्र तेषु त्रिविधेषु मध्ये इत्यर्थः अनुमितिः अनुमानं त्रिधा भवति, उत्स्वप्नायितं स्वप्ने तदुत्कीर्तनं, भोगाङ्कः सम्भोगचिह्नं, तथा गोत्रस्खलनं नामव्यतिक्रमः एतत्त्रयस्य कारणत्वात्।

(घ) विनयतीति। प्रणयिनि कान्ते आननानिलेन मुखमारुतेन सुदृशः सुनयनायाः दृशोश्चक्षुषोः पतितमिति शेषः कौसुमं परागं रजः विनयति निरस्यति

सम्भोगचिह्नेनानुमिते यथा।

"नवनखपदमङ्गं गोपयस्यंशुकेन
स्थगयसि पुनरोष्ठं पाणिना दन्तदष्टम्।
प्रतिदिशमपरस्त्रीसङ्गशंसी विसर्पन्
नवपरिमलगन्धः केन शक्यो वरीतुम्?"॥ (ङ)

अनुनयपर्य्यन्तासहने (च) त्वस्य न विप्रलम्भभेदता किन्तु सम्भोगसञ्चारीर्ष्यास्वभावत्वम्। यथा।

"भ्रूभेदे रचितेऽपि दृष्टिरधिकं सोत्कण्ठमुद्वीक्षते
रुद्धायामपि वाचि सस्मितमिदं दग्धाननं जायते।
कार्कश्यं गमितेऽपि चेतसि तनूरोमाञ्चमालम्बते
दृष्टे निर्वहणं भविष्यति कथं मानस्य तस्मिन् जने"॥ (छ)

सति तस्याः सुहृदः अहितयुवतेः विपक्षकामिन्याः सपत्न्या इति यावत् अक्ष्णोर्द्वयं नेत्रयुगलमपि अभीक्ष्णं तत्क्षणं रोषरजोभिः कोपरागैः आपुपूरे आपूरितं, कोपकलुषितमभूदिति भावः। पुष्पिताग्रावृत्तम्।

(ङ) नवेति। नवानि नखपदानि नखाङ्कचिह्नानि यस्मिन् तादृशम् अङ्गम् अंशुकेन वसनेन गोपयसि, दन्तदष्टम् ओष्ठं पुनः पाणिना करपल्लवेन स्थगयसि तिरोदधासि, प्रतिदिशम् अपरस्त्रीसङ्गशंसी अन्यकान्तासम्भोगसूचकः विसर्पन् व्याप्नुवन् नवपरिमलगन्धः नूतनविमर्दजनितसौरभविशेषः, विमर्दोत्थे परिमल इत्यमरः। केन प्रकारेण वरीतुं गोपयितुं शक्यः? न केनापीत्यर्थः। मालिनीवृत्तम्।

(च) अनुनयपर्य्यन्तासहने प्रियवचनादिना मानभञ्जनानुकूलव्यापारः अनुनयः तत्पर्य्यन्तस्य असहने सोढुमशक्तत्वे।

(छ) भ्रूभेदे इति। तस्मिन् जने दृष्टे सति मानस्य कथं निर्वहणं निर्वाहः मानावलम्बनमित्यर्थः कथं केन प्रकारेण भविष्यति? न केनापीत्यर्थः। तथाहि, भ्रूभेदे भ्रूभङ्गे रचिते कृतेऽपि दृष्टिः अधिकं सोत्कण्ठं समुत्सुकं यथा तथा उद्वीक्षते ऊर्द्ध्वं पश्यति। वाचि वचने रुद्धायामपि मौनीभावेऽपीत्यर्थः इदं दग्धाननं सस्मितं ईषद्धास्यसहितं जायते। चेतसि चित्ते कार्कश्यं काठिन्यं

यथा वा।

"एकस्मिन् शयने पराङ्मुखतया वीतोत्तरं ताम्यतो-
रन्योन्यस्य हृदि स्थितेऽप्यनुनये संरक्षतोर्गौरवम्।
दम्पत्योः शनकैरपाङ्गवलनान्मिश्रीभवच्चक्षुषो-
र्भग्नो मानकलिः सहासरभसव्यासक्तकण्ठग्रहः" ॥ (ज)

एवमन्यत्र।

साम भेदोऽथ दानञ्च नत्युपेक्षे रसान्तरम्।
तद्भङ्गाय पतिः कुर्य्यात् षडुपायानिति क्रमात्॥
तत्र प्रियवचः साम भेदस्तत्सख्युपार्जनम्।
दानं व्याजेन भूषादेः पादयोः पतनं नतिः॥
सामादौ तु परिक्षीणे स्यादुपेक्षावधीरणम्।

स्मितेऽपि तनुः शरीरं रोमाञ्चम् आलम्बते रोमाञ्चिता भवति। मानाकरणे तिरस्कुर्वतीं सखीं प्रति कस्याश्चिदुक्तिः। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम्।

(ज) एकस्मिन्निति। एकस्मिन् शयने शय्यायां पराङ्मुखतया परिवृत्य शयितया वीतोत्तरं विगतोत्तरवचनं यथा तथा ताम्यतोः क्लिश्यतोः अन्योन्यस्य परस्परस्य अनुनये अनुनयाभिलाषे इत्यर्थः हृदि मनसि स्थितेऽपि गौरवं मानं संरक्षतोः मानभङ्गमनिच्छतोरित्यर्थः शनकैः क्रमशः अपाङ्गवलनात् तिर्य्यक् नेत्रान्तचालनात् मिश्रीभवन्ति चक्षूंषि ययोः तादृशयोः दम्पत्योः स्त्रीपुंसयोः मानकलिः प्रणयकलहः सहासं यथा तथा रभसेन वेगेन हर्षेण वा, रभसो वेगहर्षयोरित्यमरः। व्यासक्तः दत्तः कण्ठग्रहः कण्ठाश्लेषः तत्र तथाविधः सन् भग्नः गतः। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम्।

(झ) मानभञ्जनोपायानाह सामेति। पतिः तस्य मानस्य भङ्गाय खण्डनाय सामादीनि षट् उपायान् क्रमात् पूर्वपूर्वस्य निरासे इति भावः कुर्य्यात् अवलम्बेत। तत्र तेषु प्रियवचः प्रियवाक्यं साम, तस्याः सख्याः उपार्जनम् आयत्तीकरणं भेदः, व्याजेन छलेन भूषादेः अर्पणं दानं, पादयोः पतनं नतिः, इत्थं सामादौ उपाये परिक्षीणे व्यर्थं प्राप्ते विफले इत्यर्थः अवधीरणं किमपि

रभसत्रासहर्षादेः कोपभ्रंशो रसान्तरम् २२० [झ]

यथा। "नो चाटुश्रवणं" इत्यादि। अत्र हि सामादयः पञ्च सूचिताः। रसान्तरमूह्यम्। अथ प्रवासः।

प्रवासो भिन्नदेशत्वं कार्य्याच्छापाच्च सम्भ्रमात्।
तत्राङ्गचेलमालिन्यमेकवेणीधरं शिरः॥
निःश्वासोच्छ्वासरुदितभूमिपातादि जायते२२१[ञ]

किञ्च।

अङ्गेष्वसौष्ठवं तापः पाण्डुता कृशतारुचिः।
अधृतिः स्यादनालम्बस्तन्मयोन्मादमूर्च्छनाः॥
मृतिश्चेति क्रमाज्ज्ञेया दश स्मरदशा इह।
असौष्ठवं मलापत्तिस्तापस्तु विरहज्वरः॥

अननुष्ठानमित्यर्थः उपेक्षा स्यात्। रभसात् वेगात् यः त्रासः भयं सहसोत्पन्ना भीतिरित्यर्थः वा हर्षादिः तस्मात् कोपभ्रंश मानखण्डनम् अन्यो रसः रसान्तरं सहसा भावान्तरयोगात् पूर्वभावस्य कोपस्य विध्वंसः स्यादित्यतः रसान्तर-संज्ञेति भावः।

(ञ) प्रवासमाह भिन्नेत्यादि। कार्य्यात् अभीष्टफलप्रत्याशात् शापात् अभि-सम्पातात् सम्भ्रमात् उपद्रवादिभयादित्यर्थः भिन्नदेशत्वं देशान्तरस्थितत्वं प्रवासः स्य इति अनुसन्धेयम् यत्र दम्पत्योर्भिन्नदेशस्थिता स्यात् स विप्रलम्भः प्रवास इत्यर्थः। तत्र प्रवासे अङ्गस्य शरीरस्य चैलस्य वस्त्रस्य मालिन्यं, शिरः एकवेणी-धरं, निःश्वासः दीर्घश्वासः, उच्छ्वासः ऊर्द्ध्वश्वासः, रुदितं, भूमिपातादिकञ्च जायते, एतत् तु सर्वं प्रायेण नायिकाया एव नायकस्य तु यथाऽसम्भव-मिति बोध्यम्।

(ट) अङ्गेष्विति। इह प्रवासे एताः असौष्ठवादयः दश स्मरदशाः क्रमात् ज्ञेयाः। मलानाम् आपत्तिः प्राप्तिः मालिन्यमित्यर्थः असौष्ठवम्। विरहेण

अरुचिर्वस्तुवैराग्यं सर्वत्रारागिताऽधृतिः।
अनालम्बनता चापि शून्यता मनसः स्मृता॥
तन्मयं तत्प्रकाशो हि बाह्याभ्यन्तरतस्तथा २२२ [ट]

शेषं स्पष्टम्। एकदेशतो यथा मम तातपादानाम्।

"चिन्ताभिः स्तिमितं मनः करतले लीना कपोलस्थली
प्रत्यूषक्षणदेशपाण्डु वदनं श्वासैकखिन्नोऽधरः।
अम्भःशीकरपद्मिनीकिशलयैर्नोपैति तापः शमं
कोऽस्याः प्रार्थितदुर्लभोऽस्ति सहते दीनां दशामीदृशीम्"॥ (ठ)

भावी भवन् भूत इति त्रिधा स्यात्तत्र कार्य्यजः २२३

कार्य्यजस्य बुद्धिपूर्वकत्वात् त्रैविध्यम्। तत्र भावी यथा मम।

"यामः सुन्दरि! याहि पान्थ! दयिते! शोकं वृथा मा कृथाः
शोकस्ते गमने कुतो मम?—ततो वाष्पं कथं मुञ्चसि?।

ज्वरः व्याधिः तापः। पाण्डुता पाण्डुवर्णत्वं दुःखेन शरीरस्य निस्तेजस्कतया श्वेतीभावः इत्यर्थः, कृशता दौर्बल्यम् अरुचिः वस्तुषु वैराग्यं विगतस्पृहत्वं, सर्वत्र सर्वस्मिन् वस्तुनि अरागिता असन्तोषः, अधृतिः मनसः शून्यता, अनालम्बनता अवलम्बनराहित्यं स्मृता। वाह्याभ्यन्तरतः तस्य अभीष्टस्य प्रकाशः तन्मयम्।

(ठ) चिन्ताभिरिति। मनः अन्तरिन्द्रियं चिन्ताभिः ध्यानैः स्तिमितं स्थिरं, कपोलस्थली गण्डदेशः करतले लीना स्थिता। वदनं प्रत्यूषस्य यः क्षणदेशश्चन्द्रः तद्वत् पाण्डु मलिनश्वेतीभावमापन्नमित्यर्थः, अधरः श्वासेन एकं केवलं खिन्नः क्लान्तः। तापः अन्तःसन्तापः अम्भसां शीकरैः विन्दुभिः पद्मिनीकिशलयैः कमलपत्रैः शमं शान्तिं न उपैति न प्राप्नोति। अतएव अस्याः नायिकायाः कः जनः प्रार्थितश्चासौ दुर्लभश्चेति तथाभूतः प्रार्थितः सन् दुर्लभ इत्यर्थः अस्ति? यः ईदृशीं दशां न सहते न सोढुं शक्नोतीत्यर्थः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

(ड) याम इति। दम्पत्योरुक्तिप्रत्युक्ती। हे सुन्दरि! यामः गच्छामः,

शीघ्रं न व्रजसीति ? मां गमयितुं कस्मादियं ते त्वरा ?
भूयानस्य सह त्वया जिगमिषोर्जीवस्य मे सम्भ्रमः" ॥ (ञ)

भवन् यथा।

"प्रस्थानं वलयैः कृतं प्रियसखैरस्रैरजस्रं गतं
धृत्या न क्षणमासितं व्यवसितं चित्तेन गन्तुं पुरः।
यातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वे समं प्रस्थिताः
गन्तव्ये सति जीवित ! प्रियसुहृत् सार्थः किमु त्यज्यते ?" ॥ (ट)

भूतो यथा।

"चिन्ताभिः स्तिमितम्" इत्यादि। शापाद्यथा। "तां जानीयाः" "इत्यादि"। सम्भ्रमो दिव्यमानुषनिर्घातोत्पातादिजः। यथा विक्रमोर्वश्यामुर्वशीपुरूरवसोः।

अत्र पूर्वरागोक्तानामभिलाषादीनामत्र उक्तानाञ्च अङ्गसौष्ठवादीनामपि दशानामुभयेषामपि उभयत्र सम्भवेऽपि चिरन्तनप्रसिद्ध्या विविच्य प्रतिपादनम्।

हे पान्थ ! पथिक ! याहि गच्छ, हे दयिते ! प्रिये ! वृथा शोकं मा कृथाः न कुरु, ते तव गमने मम शोकः कुतः किमर्थम् ? तर्हि कथं बाष्पं नेत्रजलं मुञ्चसि त्यजसि रोदिषीत्यर्थः, शीघ्रं सत्वरं न व्रजसि न गच्छसि इति हेतोः बाष्पं मुञ्चामीति शेषः। मां गमयितुं ते तव इयं त्वरा कस्मात् किमर्थम् ? त्वया सह जिगमिषोः गन्तुमिच्छोर्मे मम अस्य जीवस्य जीवनस्य भूयान् महान् अयं सम्भ्रमः व्यग्रतेत्यर्थः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

(ट) प्रस्थानमिति। प्रियतमे यातुं विदेशं गन्तुं निश्चितचेतसि स्थिरचित्ते सति वलयैः प्रस्थानं कृतं दुर्बलतया कङ्कणानां कार्श्येन हस्ताभ्यां स्खलनादिति भावः प्रियसखैः अस्रैः अश्रुभिः अजस्रं गतं पतितमित्यर्थः प्रियसखाग्रे गतिं इदानीं यदि प्रियतमो न गच्छेदिति भावः धृत्या धैर्येण क्षणं क्षणमात्रमपि न आसितं स्थितम् अधैर्यं जातमिति भावः, चित्तेन मनसा पुरः अग्रतः गन्तुं व्यवसितम् उद्युक्तं यत्र यत्र प्रियतमस्तत्र तत्रैव मनसः स्थितेरिति भावः; इत्थं सर्वे वलयादयः प्रवर्तः समं युगपद् प्रस्थिताः प्रचलिताः। हे जीवित !

अथ करुणः।

यूनोरेकतरस्मिन्
गतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये।
विमनायते यदैक-
स्तदा भवेत् करुणविप्रलम्भाख्यः ॥ २२४ ॥ [थ]

यथा कादम्बर्य्यां पुण्डरीकमहाश्वेतावृत्तान्ते। पुनरलभ्ये शरीरान्तरेण वा लभ्ये तु करुणाख्य एव रसः। किञ्च अत्राकाशसरस्वतीभाषानन्तरमेव शृङ्गारः। सङ्गमप्रत्याशया रतेरुद्भवात्। अयन्तु "करुणः" इत्यभियुक्ता (त) मन्यन्ते। यस्मात् "सङ्गमप्रत्याशानन्तरमपि भवतो विप्रलम्भशृङ्गारस्य प्रवासाख्यो भेद एव" इति केचिदाहुः। तदन्ये मरणरूपविशेषसम्भवाद्भिन्नमपि मन्यन्ते।

अथ सम्भोगः।

दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ।

अलभ्ये एकस्मिन् समये अवश्यं मन्तव्यानिति स्थिते सति प्रियसुहृत् सार्थः सङ्गी वयस्यादिरित्यर्थः किन्तु कथं त्यज्यते? त्यक्तुं न युज्यते इत्यर्थः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

(थ) करुणविप्रलम्भमाह यथेत्यादि। यूनोर्दम्पत्योः लोकान्तरं गतवति एकस्मिन् एकतरे पुनर्लभ्ये प्राप्ये सति एकः तयोरेकतर इत्यर्थः यत् यदेत्यव्ययं विमनायते विमना इव आचरति शोकार्त्तः सन् विलापादिकं करोतीत्यर्थः असौ करुणविप्रलम्भो नाम।

(त) पुनरलभ्ये इति। अत्र रतेर्नाशात् उत्कटशोकसम्भवादिति भावः। अयन्तु करुणः करुणविप्रलम्भ इत्यर्थः। अभियुक्ताः मान्याः।

(द) सम्भोगमाह यथेत्यादि। यत्र अन्योन्यमनुरक्तौ अनुरागिणौ विला-

यत्रानुरक्तावन्योन्यं सम्भोगोऽयमुदाहृतः २२५ [थ]

आदिशब्दादन्योन्याधरपानचुम्बनादयः। "शून्यं वास-गृहम्" इत्यादि।

संख्यातुमशक्यतया चुम्बनपरिरम्भणादिबहुभेदात्
अयमेक एव धीरैः कथितः सम्भोगशृङ्गारः॥
यत्र स्यादृतुषट्कं चन्द्रादित्यौ तथास्तमयः।
जलकेलिवनविहारप्रभातमधुपानयामिनीप्रभृतिः॥
अनुलेपनभूषाद्या वाच्यं शुचि मेध्यमन्यच्च ॥२२६॥

तथाच भरतः। "यत्किञ्चिल्लोके शुचि मेध्यमुज्ज्वलं दर्शनीयं वा तत् सर्वं शृङ्गारेणोपमीयते उपयुज्यते।" किञ्च।

कथितश्चतुर्विधोऽसा-
वानन्तर्य्यात् तु पूर्वरागादेः॥ २२७॥ [द]

यदुक्तम्।

"न विना विप्रलम्भेन सम्भोगः पुष्टिमश्नुते।
कषायिते हि वस्त्रादौ भूयान् रागो विवर्द्धते"॥ (ध)

स्थितौ विलसनशीलौ दम्पती दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते कुरुतः अयं सम्भोगः सम्भोगाख्यशृङ्गारः उदाहृतः कथितः।

(द) कथित इति। असौ सम्भोगः पूर्वरागादेः आनन्तर्य्यात् अनन्तर-भावित्वादित्यर्थः चतुर्विधः कथितः पूर्वरागानन्तरः मानानन्तरः प्रवासानन्तरः करुणानन्तर इति।

(ध) नेति। विप्रलम्भेन विना सम्भोगः न पुष्टिम् अश्नुते प्राप्नोति विप्रलम्भपूर्वको हि पुष्टिं प्राप्नोतीति भावः। हि यतोऽपि वस्त्रादौ वस्त्रादिके कषायजलेन सिक्ते रक्तवर्णः भूयान् महान् रागः विवर्द्धते वृद्धिं गच्छति।

तत्र पूर्वरागानन्तरं सम्भोगो यथा कुमारसम्भवे पार्वतीपरमेश्वरयोः। प्रवासानन्तरं सम्भोगो यथा मम तातपादानाम्।

"क्षेमं ते ननु पक्ष्मलाक्षि! किमतः क्षेमं मदङ्गं दृढं
एतादृक् कृशता कुतस्तुह पुणो पुट्ठं सरीरं जदो।
केनाहं पृथुलः प्रिये! पणइणीदेहस्स सम्मीलणात्
त्वत्तः सुभ्रु! न कापि मे जइ इयं क्षेमं कुदो पुच्छसि"॥(न)*

(न) क्षेममिति। हे पक्ष्मलाक्षि! प्रशस्तलोमशोभितनयने! ते तव क्षेमं कुशलं ननु किम्? किमतःमिति कृशकं क्षेमं मदङ्गं दृढम्। दृढम् अत्यर्थं कृशकं शीर्णं मम अङ्गं क्षेमं कुशलं ममाङ्गस्य कार्श्यमेव क्षेममिति भावः। एतादृक् कृशता कार्श्यं तवेति शेषः कुतः किमर्थम्? तुह इति तव पुनः पुट्ठं शरीरं यत इति संस्कृतम्। यतः यस्मात् तव शरीरं पुष्टं नायिकान्तरसम्भोगेनेति भावः। हे प्रिये! अहं केन हेतुना पृथुलः स्थूलाङ्गः अभवमिति शेषः। पणइणी इति प्रणयिनीदेहस्य सम्मीलनात् प्रणयिन्याः अपरकान्तायाः देहस्य सम्मीलनात् सङ्गात्। हे सुभ्रु! सुन्दरि! त्वत्तः अपेक्षायां पञ्चमी त्वदपेक्षया इत्यर्थः कापि मे न प्रणयिनीति शेषः। जइ इति यदि इदं क्षेमं कुतः पृच्छसि, यदि इदम् अहमेव प्रणयिनीक्षेमम् अस्ति, ततस्तदा कुतः कस्मात् क्षेमं पृच्छसि एतदेव मे कुशलम् अतस्तव क्षेमजिज्ञासा निरवकाशेति भावः।

---

* अपरो यथा।

"पदप्रणतमालोक्य कान्तमेकान्तकातरम्।
मुञ्चन्ती बाष्पसन्तानं सुमुखी तेन चुम्बिता॥ १॥
कान्ते घोरकृतान्तवक्त्रकुहरात् त्वं पुण्यपुञ्जेन मे
मुक्ता हन्त तदर्जनप्रसभरं प्रत्यङ्गमालिङ्ग्य माम्।
इत्याकर्ण्य निमीलिताईनयनं स्मेरं शनैरागतं
व्रीडार्द्रं वदनाम्बुजं सगद्गदः स्वैरं चुचुम्बे प्रियः"॥ २॥

एवमन्यत्रापि ऊह्यम्। अथ हासः।

विकृताकारवाग्वेशचेष्टादेः कुहकाद्भवेत्।
हासो हास्यस्थायिभावः श्वेतः प्रमथदैवतः॥
विकृताकारवाक्चेष्टं यदालोक्य हसेज्जनः।
तदत्रालम्बनं प्राहुस्तच्चेष्टोद्दीपनं मतम्॥
अनुभावोऽक्षिसङ्कोचवदनस्मेरतादिकः।
निद्रालस्यावहित्याद्या अत्र स्युर्व्यभिचारिणः॥ [प]

ज्येष्ठानां स्मितहसिते
मध्यानां विहसितावहसिते च।
नीचानामपहसितं
तथाऽतिहसितञ्च षड्भेदाः॥

ईषद्विकासि नयनं स्मितं स्यात् स्पन्दिताधरम्।
किञ्चिल्लक्ष्यद्विजं तत्र हसितं कथितं बुधैः॥

(प) हास्यरसमाह विकृतेत्यादि। विकृतः आकारः वाक् वेशः चेष्टादिश्च यस्य तादृशात् कुहकात् नटात् उपलक्षणमेतत् अन्यस्मादपि बोध्यं हास्यः तदाख्यः रसः समुद्भवतीति शेषः तस्य स्थायीभावो हासः, देवता प्रमथः शिवानुचरः। कुतुकादिति पाठे कौतुकजनकात् विकृताकारवाक्चेष्टादि-विशिष्टादित्यर्थः। यत् विकृताकारवाक्चेष्टं वस्तु आलोक्य दृष्ट्वा जनः हसेत् तत् अत्र रसे आलम्बनं प्राहुः, तथा तस्य चेष्टा विकृताकारादिरूपा उद्दीपनं मतम्। अक्ष्णोः सङ्कोचः वदनस्य स्मेरतादिकञ्च अत्र अनुभावः। निद्रा आलस्यम् अवहित्यादयश्च व्यभिचारिणः।

(फ) ईषदिति। ईषत् विकासिनी नयने यत्र तत्, तथा स्पन्दितः अधरो यस्मिन् तथाभूतं हास्यं स्मितं स्यात्। तत्र किञ्चित् ईषत् लक्ष्याः दृश्याः द्विजाः दन्ताः यत्र तादृशं, दन्तविभाजका द्विजा इत्यर्थः। हास्यं बुधैः

मधुरस्वरं विहसितं
सांसशिरःकम्पमवहसितम्।
अपहसितं सास्राक्षं
विक्षिप्ताङ्गं भवत्यतिहसितम् ॥२२८॥ [फ]

यथा मम।

गुरोर्गिरः पञ्च दिनान्यधीत्य
वेदान्तशास्त्राणि दिनत्रयञ्च।
अमी समाघ्राय च तर्कवादान्
समागताः कुक्कुटमिश्रपादाः ॥ (ब)

अस्य नटकमेलकप्रभृतिषु परिपोषो द्रष्टव्यः (भ)।

अत्र च।

यस्य हासः स चेत् क्वापि साक्षान्नैव निबध्यते।
तथाप्येष विभावादिसामर्थ्यादुपलभ्यते ॥

हसितं कथितम्। मधुरः मनोहरः स्वरो यस्य तादृशं हास्यं विहसितम्, अंसस्य स्कन्धस्य शिरसश्च कम्पेन सहितं हास्यम् अवहसितम्। सास्राक्षम् अश्रुपूर्णनयनं हास्यम् अपहसितं, विक्षिप्तानि अङ्गानि यस्मिन् तादृशं हास्यम् अतिहसितं भवति।

(ब) गुरोरिति। अमी कुक्कुटमिश्रपादाः गुरोः प्रभाकरस्य गिरः मीमांसाशास्त्राणीत्यर्थः पञ्च दिनानि पञ्चभिर्दिनैरित्यर्थः वेदान्तशास्त्राणि शारीरकमीमांसाग्रन्थान् दिनत्रयं त्रिभिर्दिनैरित्यर्थः तथा तर्कवादान् तर्कशास्त्राणि न्यायदर्शनानीत्यर्थः समाघ्राय घ्राणेन्द्रियेण जिघ्रित्वेत्यर्थः समागताः। उपजातिवृत्तम्।

(भ) परिपोषः बाहुल्यम्। अत्र हास्यरसे इत्यर्थः।

(म) यस्येति। यस्य नायकस्य इत्यर्थः हासः वर्ण्यते इति शेषः चेत् यदि स क्वापि उदाहरणे साक्षात् नैव निबध्यते विरच्यते तथापि एष नायक इत्यर्थः

अभेदेन विभावादिः साधारण्यात् प्रतीयते ।
सामाजिकैस्ततो हास्यरसोऽयमनुभूयते ॥२२९॥ [म]

एवमन्येष्वपि रसेषु बोद्धव्यम् । अथ करुणः ।

इष्टनाशादनिष्टाप्तेः करुणाख्यो रसो भवेत् ।
धीरैः कपोतवर्णोऽयं कथितो यमदैवतः ॥
शोकोऽत्र स्थायिभावः स्याच्छोच्यमालम्बनं मतम् ।
तस्य दाहादिकावस्था भवेदुद्दीपनं पुनः ॥ [य]
अनुभावा दैवनिन्दा भूपातक्रन्दितादयः ।
वैवर्ण्योच्छ्वासनिःश्वासस्तम्भप्रलपनानि च ॥
निर्वेदमोहापस्मारव्याधिग्लानिस्मृतिश्रमाः ।
विषादजड़तोन्मादचिन्ताद्या व्यभिचारिणः ॥२३०॥

शोच्यं विनष्टबन्धुप्रभृति । यथा मम राघवविलासे ।

"विपिने क्व जटानिबन्धनं तव चेदं क्व मनोहरं वपुः ।

विभावादीनां सामर्थ्यात् शक्तेः अन्यथानुपपत्तिरित्यर्थः उपलभ्यते प्राप्यते । ततश्च साधारण्यात् साधारणीकरणव्यापारात् विभावादिः अभेदेन तादात्म्येन प्रतीयते ततः साधारण्यात् सामाजिकैः अयं हास्यरसः अनुभूयते । अत्रोदाहरणे हास्यरसनायकस्य निबन्धनेऽपि आक्षेपादेव तदुपादानमिति भावः ।

(य) करुणरसमाह इष्टेत्यादि । इष्टस्य प्रियस्य वस्तुनः नाशात् अनिष्टस्य प्राप्तेः लाभात् करुणाख्यः करुणो नाम रसः भवेत् । अयं धीरैः पण्डितैः कपोतवर्णः तथा यमदैवतः कथितः । अत्र रसे शोकः स्थायिभावः स्यात्, शोच्यं शोकविषयीभूतं वस्तु आलम्बनं मतम्, तस्य शोच्यस्य दाहादिका अवस्था उद्दीपनं भवेत् । अन्यत् स्पष्टम् ।

(र) विपिन इति । विपिने वने जटानिबन्धनं जटाधारणं क्व । इदं

अनयोर्घटनाविधेः स्फुटं ननु खड्गेन शिरीषकर्त्तनम्" ॥ (र)

अत्र हि रामवनवासजनितशोकार्त्तस्य दशरथस्य (र) दैवनिन्दा। एवं बन्धुवियोगविभवनाशादावप्युदाहार्य्यम्। परिपोषस्तु महाभारते स्त्रीपर्व्वणि द्रष्टव्यः। अस्य करुणविप्रलम्भाद्भेदमाह।

शोकस्थायितया भिन्नो विप्रलम्भादयं रसः।
विप्रलम्भे रतिः स्थायी पुनः सम्भोगहेतुकः॥२३१ [ल]

अथ रौद्रः।

रौद्रः क्रोधस्थायिभावो रक्तो रुद्राधिदैवतः।
आलम्बनमरिस्तत्र तच्चेष्टोद्दीपनं मतम्॥
मुष्टिप्रहारपतनविकृतच्छेदावदारणैश्चैव।
संग्रामसम्भ्रमाद्यैरस्योद्दीप्तिर्भवेत् प्रौढ़ा॥
भ्रूविभङ्गोष्ठनिर्दंशबाहुस्फोटनतर्जनाः।
आत्मावदानकथनमायुधोत्क्षेपणानि च॥

मनोहरं सुकोमलं वपुश्च क्व? अनयोः जटाधारणमनोहरशरीरयोः विधेः विधातुः घटना योजना खड्गेन शिरीषस्य तदाख्यस्य पुष्पस्य कर्त्तनं छेदनं ननु खलु। उपेन्द्रवज्रावृत्तम्।

(र) अत्र दशरथ एव नायको बोद्धव्यः।

(ल) शोकेति। अयं रसः करुण इत्यर्थः शोकस्थायितया विप्रलम्भात् करुणविप्रलम्भात् भिन्नः विप्रलम्भे करुणविप्रलम्भे पुनः सम्भोगहेतुकः स्थायीभावः रतिरस्तीति शेषः।

(व) रौद्ररसमाह अथेत्यादि। क्रोधः स्थायिभावो यस्य तादृशः रक्तः रक्तवर्णः रुद्रः अधिदेवता यस्य तथोक्तः रसः रौद्रः नाम। तत्र रौद्रे रसे अरिः शत्रुः आलम्बनं, तस्य अरेश्चेष्टा उद्दीपनं मतं, मुष्टिप्रहारेण पतनेन विकृत-

अनुभावास्तथाक्षेपक्रूरसन्दर्शनादयः।
उग्रतावेगरोमाञ्चस्वेदवेपथवो मदः।
मोहामर्षादयश्चात्र भावाः स्युर्व्यभिचारिणः॥२३२॥ [व]

यथा।

"कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरु पातकं
मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः।
नरकरिपुणा सार्द्धं तेषां सभीमकिरीटिनाम्
अयमहमसृङ्मेदोमांसैः करोमि दिशां बलिम्" ॥ (ग)

अस्य युद्धवीराद् भेदमाह।

रक्तास्यनेत्रता चात्र भेदिनी युद्धवीरतः॥२३३॥ [ष]

छेदनेन विदारणेन संग्रामसम्भ्रमाद्यैः युद्धव्यग्रतादिभिश्च अस्य रौद्रस्य भीता प्रवृद्धा उद्दीप्तिः उद्दीपनं भवेत्, मुष्टिप्रहारादय उद्दीपनविभावा इति भावः। भूभङ्गः ओष्ठदंशनं बाहुस्फोटनं तर्जनम् आत्मनः अवदानकथनं कृतकर्मणः प्रशंसनमित्यर्थः; आयुधानामस्त्राणाम् उत्क्षेपणानि उर्ध्वमुत्क्षेपणानि आक्षेपः तिरस्कारः क्रूरसन्दर्शनानि कुटिलावलोकनानि च इत्येवमादयः अनुभावाः, उग्रता आवेगः रोमाञ्चः स्वेदः वेपथुः कम्पश्च एते भावाः पूर्वोक्ताः व्यभिचारिणः स्युः।

(क) उदाहरति यथेत्यादि। पितृनिधनामर्षिणः अश्वत्थाम्न उक्तिरियम्। यैः निर्मर्यादैः अतिक्रान्तस्थितिभिः गुरुनिपातनादिदुराचारकर्तृभिरित्यर्थः मनुजेषु मनुष्येषु पशुभिः पशुवत् कार्याकार्यविमूढैरित्यर्थः उदायुधैः उद्यतास्त्रैः अस्त्रधारिभिरित्यर्थः भवद्भिः इदं गुरु महत् पातकम् आचार्यनिधनरूपं महापाप-मित्यर्थः कृतम् अनुमतं वा दृष्टम् अयमहं नरकरिपुणा नरकासुरनिषूदनेन कृष्णेन इत्यर्थः सार्द्धं सह सभीमकिरीटिनां भीमार्जुनसहितानां तेषां भवताम् असृङ्-मेदोमांसैः रुधिरवसापिशितैः दिशां बलिम् उपहारं करोमि। दिशः पूज-यामीत्यर्थः। [illegible] अत्र नायकोऽश्वत्थामा बोद्धव्यः।

(ख) रक्तास्येति। रक्तं रक्तवर्णम् आस्यं नेत्रञ्च यस्मिन् तस्य भावः तत्ता

अथ वीरः।

उत्तमप्रकृतिर्वीर उत्साहस्थायिभावकः॥
महेन्द्रदैवतो हेमवर्णोऽयं समुदाहृतः।
आलम्बनविभावास्तु विजेतव्यादयो मताः॥
विजेतव्यादिचेष्टाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः।
अनुभावास्तु तत्र स्युः सहायान्वेषणादयः॥
सञ्चारिणस्तु धृति-
मतिगर्वस्मृतितर्करोमाञ्चाः।
स च दानधर्मयुद्धै-
र्दयया च समन्वितश्चतुर्धा स्यात्॥ २३४॥ [स]

स च वीरः। दानवीरो धर्मवीरो दयावीरो युद्धवीरश्चेति चतुर्विधः। तत्र दानवीरो यथा परशुरामः। "त्यागः सप्तसमुद्र

अत्र रसे युद्धवीरात् भेदिनौ भेदकारिणौ युद्धवीरे मुख्यस नेतस्य च रक्तत्वं न स्यात्, अत्र तु नायकस्य तथेति भेद इति भावः।

(स) वीररसमाह अथेत्यादि। वीरः वीरो रसः उत्तमप्रकृतिः उत्कृष्टनायक इत्यर्थः कर्तव्यार्थेषु स्थेयान् उद्यमः उत्साहः, सः स्थायिभावो यस्य तथोक्तः। अयं रसः महेन्द्रः देवता यस्य तथाविधः, तथा हेमवर्णः सुवर्णवर्णः समुदाहृतः कथितः। विजितव्यादयः आलम्बनविभावाः विजितव्यादीनां चेष्टाद्याः तस्य वीरस्य उद्दीपनविभावाः। प्रथमादिपदेन दानीयधर्मानुकम्पनीयानां ग्रहणं द्वितीयादिपदेन दाने अध्यवसायस्य धर्मे धर्मशास्त्रादेः दयायां दीनस्य कातरोक्त्यादेर्ग्रहणम्। तत्र वीरे अनुभावास्तु सहायानां सहकारिणाम् अन्वेषणादयः अनुसन्धानादयः सहकारिणश्चास्य युद्धे सैन्यानि दाने धनानि धर्मे तत्तद्द्रव्याणि सत्त्वाश्च दयायां सामग्रीसत्तादयश्च यथायथं ज्ञातव्याः। स्पष्टम् अन्यत्।

मुद्रितमहीनिर्व्याजदानावधिरिति" (छ)। अत्र परशुरामस्य त्यागे उत्साहः स्थायी भावः। संप्रदानब्राह्मणैरालम्बनविभावैः सत्त्वाध्यवसायादिभिश्च उद्दीपनविभावैर्विभावितः सर्वस्वत्यागादिभिरनुभावितो हर्षधृत्यादिभिः सञ्चारिभिः पुष्टिं नीतो दानवीरतां भजते। धर्मवीरो यथा युधिष्ठिरः।

"राज्यञ्च वसु देहश्च भार्य्याभ्रातृसुताश्च ये।
यच्च लोके ममायत्तं तद्धर्माय सदोद्यतम्" ॥ (ज)

युद्धवीरो यथा श्रीरामचन्द्रः।

"भोः लङ्केश्वर! दीयतां जनकजा रामः स्वयं याचते
कोऽयं ते मतिविभ्रमः स्मर नयं नाद्यापि किञ्चित् कृतम्।
नैवञ्चेत् खरदूषणत्रिशिरसां कण्ठासृजा पङ्किलः
पत्री नैष सहिष्यते मम धनुर्ज्याबन्धबन्धूकृतः" ॥ (झ)

(छ) त्याग इति। सप्तभिः समुद्रैः मुद्रिता वेष्टिता या मही तस्याः निर्व्याजम् अकपटं दानम् अवधिः यस्य तथाविधः।

(ज) राज्यमिति। राज्यं वसु धनं देहः भार्य्या भ्रातरः सुताश्च किं बहुना लोके जगति यत् वस्तु मम आयत्तम् अधीनं तत् सर्वं सदा धर्माय उद्यतं निरूपितमित्यर्थः मयेति शेषः। अत्र युधिष्ठिरस्य धर्मकर्मणि उत्साहः तथाविधोक्त्यादिभिरनुभावेनाक्षिप्तेन च विभावादिना आस्वादपदवीं गतः सामाजिकानां रसतया परिणमतीति बोध्यम्।

(झ) भो इति। भो लङ्केश्वर! जनकजा सीता दीयतां समर्प्यतां रामः स्वयं साक्षात् न तु परमुखेनेति भावः, ते तव अयं मतिविभ्रमः कः? नयं नीतिं स्मर अद्यापि किञ्चित् न कृतं मयेति शेषः चेत् यदि एवं न, न ददासि चेदित्यर्थः खरस्य दूषणस्य त्रिशिरसश्च कण्ठासृजा कण्ठरुधिरेण पङ्किलः लिप्त इत्यर्थः धनुषः ज्याबन्धेन मौर्वीयोजनेन बन्धूकृतः, मम एष पत्री शरः न सहिष्यते त्वामिति शेषः। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। अत्र रामस्य युद्धे उत्साहः यथायथमुत्थापितैः विभावाद्यैः आस्वाद्यमानः रसतामापद्यते इति बोद्धव्यम्।

दयावीरो यथा जीमूतवाहनः।

"शिरामुखैः स्यन्दत एव रक्त-

मद्यापि देहे मम मांसमस्ति।

तृप्तिं न पश्यामि तवापि तावत्

किं भक्षणात्त्वं विरतो गरुत्मन्!" ॥ (ख)

एष्वपि विभावादयः पूर्वोदाहरणवदूह्याः। अथ भयानकः।

भयानको भयस्थायिभावः कालाधिदैवतः।

स्त्रीनीचप्रकृतिः कृष्णो मतस्तत्त्वविशारदैः॥

यस्मादुत्पद्यते भीतिस्तदत्रालम्बनं मतम्।

चेष्टा घोरतरास्तस्य भवेदुद्दीपनं पुनः॥

अनुभावोऽत्र वैवर्ण्यगद्गदस्वरभाषणम्।

प्रलयस्वेदरोमाञ्चकम्पदिक्प्रेक्षणादयः॥

जुगुप्सावेगसम्मोह-

सन्त्रासग्लानिदीनताः।

(ख) शिरामुखैरिति। जीमूतवाहनस्य स्वदेहं भक्षयन्तं गरुड़ं प्रत्युक्तिरियम्। हे गरुत्मन्! शिराणां मुखैः रक्तं स्यन्दत एव क्षरत्येव, अद्यापि मम देहे मांसमस्ति, तवापि तावत् तृप्तिम् उदरपूर्त्तिजनितं परितोषमित्यर्थः न पश्यामि, किं कथं त्वं भक्षणात् विरतः निवृत्तः? अत्र जीमूतवाहनस्य परदुःखहरणेच्छारूपायां दयायाम् उत्साहः तत्तद्विभावानुभावसञ्चारिभिः परिपुष्टः रसतामाप्नोतीति ज्ञेयम्।

(ग) भयानकरसमाह भयेत्यादि। भयमेव स्थायिभावः यस्य तादृशः कालः यमः अधिदेवता यस्य तथोक्तः, स्त्री नीचः निकृष्टो लोकश्च प्रकृतिः प्रधानं यत्र तथाविधः, कृष्णवर्णः तत्त्वविशारदैः तत्त्वज्ञैः जनैः मतः कीर्त्तितः। यस्मात् भीतिः भयम् उत्पद्यते अत्र रसे तत् आलम्बनं मतं, तस्य भयकारणस्य

शङ्कापस्मारसम्भ्रान्ति-
मृत्याद्या व्यभिचारिण: ॥ २३५ ॥ [ग]

यथा।

"नष्टं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपाम्।
अन्त: कञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं वामन: ॥"
इत्यादि। (घ)

अथ वीभत्स:।

जुगुप्सास्थायिभावस्तु वीभत्स: कथ्यते रस:।
नीलवर्णो महाकालदैवतोऽयमुदाहृत: ॥
दुर्गन्धमांसपिशितमेदांस्यालम्बनं मतम्।
तत्रैव क्रिमिपाताद्यमुद्दीपनमुदाहृतम् ॥ [ङ]
निष्ठीवनास्यवलननेत्रसङ्कोचनादय:।

घोरतरा: अतिभीषणा: चेष्टा: उद्दीपनं भवेत्। अत्र रसे वैवर्ण्ये गद्गदस्वरेण भाषणं प्रलय: नष्टचित्तता, स्वेद: घर्मजलं रोमाञ्च: कम्प: दिक्प्रेक्षणादय: इतस्ततो दृष्टिपातादयश्च अनुभावा:। जुगुप्साद्या मरणान्ता व्यभिचारिण:।

(घ) नष्टमिति। अत्र वर्षवरादीनां भयं स्थायिभाव: मन्दुरात: निर्गतो वानरभयहेतुरालम्बनविभाव:, तस्य उल्लम्फनादिव्यापारा: उद्दीपनानि, त्रासादयो व्यभिचारिण:, अनुभावाश्च पलायनादय: एतैरभिव्यक्त: सामाजिकानां रसतामापद्यते इति बोध्यम्।

(ङ) वीभत्सरसमाह अथेत्यादि। जुगुप्सा घृणा स्थायिभाव: यस्य तादृश: रस: वीभत्स: कथ्यते, अयं रस: नीलवर्ण: तथा महाकालो देवता यस्य तथोक्त: उदाहृत: उक्त:। दुर्गन्धमांसानि रुधिरादि मेदांसि च आलम्बनं मतं, तत्र दुर्गन्धमांसादिषु एव क्रिमिपातादयम् उद्दीपनम् उदाहृतं कथितम्। अन्यत् स्पष्टम्।

अनुभावास्तत्र मता-
स्तथा स्युर्व्यभिचारिणः॥
मोहोऽपस्मार आवेगो
व्याधिश्च मरणादयः॥ २३६॥

यथा।

उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूच्छोथभूयांसि मांसा-
न्यंसस्फिक्पृष्ठपिण्डाद्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा।
अन्तः पर्य्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः करङ्कात्
अङ्कस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति" ॥ (च)

अथाद्भुतः।

अद्भुतो विस्मयस्थायिभावो गन्धर्वदैवतः।
पीतवर्णो वस्तु लोकातिगमालम्बनं मतम्।

(च) उदाहरति यथेत्यादि। प्रेतरङ्कः प्रेताधमः प्रथमं कृत्तिं चर्म्म उत्कृत्य उत्कृत्य छित्त्वा छित्त्वा अथ अनन्तरं पृथुना महता उच्छोथेन स्फीततया भूयांसि प्रचुराणि अंसः स्कन्धः स्फिक् नितम्बः पृष्ठपिण्डादयः अवयवाश्च तेषु सुलभानि उग्रपूतीनि उत्कटदुर्गन्धानि मांसानि जग्ध्वा भक्षयित्वा अन्तः शव-देहाभ्यन्तरे पर्य्यस्ते पतिते नेत्रे यस्य तादृशः, तथा प्रकटिताः दशनाः दन्ताः येन तथोक्तः सन् अङ्कस्थात् उत्सङ्गनिहितात् करङ्कात् अस्थिशेषात् शवात् अस्थिसंस्थं स्थपुटगतम् अस्थ्नोः सन्धिस्थापनगतमपि क्रव्यं मांसम् अव्यग्रं निःशङ्कं यथा तथा अत्ति भक्षयति। अत्र तथाविधशवप्रेतौ आलम्बनविभावौ पूति-गन्धादिकान्युद्दीपनविभावाः तत्तदुक्तयः अनुभावाः आवेगग्लान्यादयश्च व्यभिचारिणो यथायथम् ज्ञेयाः एतैरभिव्यक्तः माधवस्य जुगुप्सारूपस्थायिभावः सहृदयानां रस-तया परिणमति। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम्।

(छ) अद्भुतरसमाह अथेत्यादि। विस्मयः स्थायिभावो यस्य तादृशः, गन्धर्वः देवता यस्य तादृशः, तथा पीतवर्णः रसः अद्भुतः। लोकातिगम्

गुणानां तस्य महिमा भवेदुद्दीपनं पुनः॥ [क]
स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चगद्गदस्वरसम्भ्रमाः।
तथा नेत्रविकासाद्या अनुभावाः प्रकीर्त्तिताः॥
वितर्कावेगसम्भ्रान्तिहर्षाद्या व्यभिचारिणः।

यथा।

"दोर्दण्डाञ्चितचन्द्रशेखरधनुर्दण्डावभङ्गोद्यतः
टङ्कारध्वनिरार्य्यबालचरितप्रस्तावनाडिण्डिमः।
द्राक्पर्य्यस्तकपालसम्पुटमिलद्ब्रह्माण्डभाण्डोदर-
भ्राम्यत्पिण्डितचण्डिमा कथमहो! नाद्यापि विश्राम्यति?"॥(न)

अथ शान्तः।

शान्तः शमस्थायिभाव उत्तमप्रकृतिर्मतः।
कुन्देन्दुसुन्दरच्छायः श्रीनारायणदैवतः॥

अलौकिकं वस्तु यत्र आलम्बनं मतं, तस्य आलम्बनस्य गुणानां महिमा उद्दीपनं भवेत्। अन्यत् स्पष्टम्।

(न) उदाहरति यथेत्यादि। हरधनुर्भङ्गध्वनिनाकर्ण्य विस्मितस्य लक्ष्मणस्य उक्तिरियम्। दोर्दण्डाभ्यां बाहुदण्डाभ्याम् अञ्चितः आकुञ्चितः यः चन्द्रशेखरस्य हरस्य धनुर्दण्डः तस्य अवभङ्गात् खण्डनात् उद्यतः उद्गतः आर्य्यस्य रामस्य बालचरितप्रस्तावनायां शिशुचरितप्रसङ्गे डिण्डिमः वाद्यविशेषध्वनिरूप इत्यर्थः टङ्कारध्वनिः द्राक् झटिति पर्य्यस्तेन पतितेन कपालसम्पुटेन पिधानपात्रविशेषेणेत्यर्थः मिलत् यत् ब्रह्माण्डमेव भाण्डं पात्रविशेषः तस्य उदरे अभ्यन्तरे भ्राम्यन् पिण्डितः एकत्र विस्तृतः चण्डिमा चण्डत्वं यस्य तथोक्तः सन् कथमद्यापि इदानीमपि बहुक्षणधनुर्भङ्गेऽपीति भावः न विश्राम्यति? अहो किमाश्चर्य्यमिदमित्यर्थः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्। अत्र धनुष्टङ्कारः आलम्बनं, तस्यातिदीर्घत्वमुद्दीपनं, तमदुक्तिरनुभावः यथायथमाक्षिप्ताश्च व्यभिचारिणः, एतैरभिव्यक्तः लक्ष्मणस्य विस्मयः सामाजिकानां रसतामेतीति बोध्यम्।

अनित्यत्वादिनाऽशेषवस्तुनिःसारता तु या ।
परमात्मस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यते ॥ [झ]
पुण्याश्रमहरिक्षेत्रतीर्थरम्यवनादयः ।
महापुरुषसङ्गाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः ॥
रोमाञ्चाद्याश्चानुभावास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः ।
निर्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः ॥ २३८ ॥

यथा ।

"रथ्यान्तश्चरतस्तथा धृतजरत्कन्थालवस्याध्वगैः
सत्रासञ्च सकौतुकञ्च सदयं दृष्टस्य तैर्नागरैः ।
निर्व्याजीकृतचित्सुधारसमुदा निद्रायमाणस्य मे
निःशङ्कं करटः कदा करपुटीभिक्षां विलुण्ठिष्यति ?" ॥ (ञ)

(झ) शान्तरसमाह शमेत्यादि । शमः शान्तिरेव स्थायिभावः यस्य तथोक्तः, उत्तमा प्रकृतिः नायकः यस्य तादृशः, कुन्दं कुसुमविशेषः इन्दुश्चन्द्रश्च तद्वत् सुन्दरी छाया कान्तिर्यस्य तथाभूतः, कुन्दवर्णः चन्द्रवर्णो वेत्यर्थः, श्रीनारायणः दैवतं यस्य तथाविधः रसः शान्तः । अनित्यत्वादिना विनश्वरत्वादिना अशेषाणां वस्तूनां पदार्थानां विषयाणामित्यर्थः या निःसारता सारराहित्यं वा परमात्मस्वरूपं तस्य शान्तस्य आलम्बनमिष्यते । अन्यत् स्पष्टम् ।

(ञ) उदाहरति यथेत्यादि । कस्यचित् निर्विसस्योक्तिरियम् । करटः काकः कदा रथ्यायाः पथः अन्तः पथिमध्ये इत्यर्थः चरतः भ्रमतः, धृतः गृहीतः जरन् जीर्णतामापन्नः कन्थालवः छिन्नकन्थाखण्डं येन तथोक्तस्य, अध्वगैः पथि गच्छद्भिः तैः नागरैः नगरवासिभिः सत्रासं सकौतुकं सदयञ्च यथा तथा दृष्टस्य, मां दृष्ट्वा क्षिप्तोऽयमिति केषाञ्चित् भयं, किमनेन क्रियते इति दिदृक्षया केषाञ्चित् कौतुकम्, अहो कथमसौ क्लेशमनुभवतीति केषाञ्चित् दयेति भावः । तथा निर्व्याजीकृतः अकपटीकृतः चित् ज्ञानमेव सुधा अमृतं तस्य रसः आस्वादनं तेन या मुत् हर्षः तया तत्वतः ज्ञानामृतपानपरितृप्तिजनितेन आनन्दे-

पुष्टिस्तु महाभारतादौ द्रष्टव्या ।

निरहङ्काररूपत्वाद्दयावीरादिरेष नो ॥२३९॥ [ट]

दयावीरादौ हि जीमूतवाहनादौ अन्तरा मलयवत्याद्यनुरागादेरन्ते च विद्याधरचक्रवर्त्तित्वाद्याप्तेर्दर्शनादहङ्कारोपशमो न दृश्यते। शान्तस्तु सर्वप्रकारेणाहङ्कारप्रशमैकरूपत्वान्न तत्रान्तर्भावमर्हति। अतश्च नागानन्दे शान्तरसप्रधानत्वमपास्तम्। ननु।

"न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता
न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा।
रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः
सर्वेषु भावेषु शमः प्रधानः" ॥ (ठ)

नेत्यर्थः निद्रायमाणस्य निद्रितस्येव बाह्यविषयेषु व्यापरत इत्यर्थः मे मम करपुटीभिक्षा करपुटस्थिता केनचित् दत्तां भिक्षाम् अन्नादिमित्यर्थः निःशङ्कं निर्भयं यथा तथा ताडनाभावादिति भावः विलुम्पिष्यति विशेषेण हरिष्यतीत्यर्थः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्। अत्र तथाविधनिर्विदस्य शमरूपस्थायिभावः परमात्मज्ञानेन भिक्षारूपवस्तुनिःसारताज्ञानेन चालम्बनेन यथायथमाश्रितेन च उद्दीपनेन तत्तदुक्तिरूपेणानुभावेन आश्रितेन च निर्वेदादिना व्यभिचारिणा अभिव्यक्तः सामाजिकानां रसत्वेन आस्वाद्यते इति बोध्यम्।

(ट) निरहङ्कारेति। एष शान्तरसः निरहङ्काररूपत्वात् सर्वथा अहङ्काररहितत्वात् दयावीरादिर्न, तत्र साहङ्कारा दया एव दयावीरादौ, अत्र तु न तथेति अनयोर्भेदः।

(ठ) नेति। यत्र रसे न दुःखं, न सुखं, न चिन्ता, न द्वेषः शत्रुनिर्यातनेच्छा, न रागः प्रियेष्वनुरक्तिः, न च काचित् कापि कमपि विषयमवलम्ब्येति भावः इच्छा अभिलाषः, तथा सर्वेषु भावेषु वस्तुषु सत्सु अपीत्यर्थः शमः शान्तिः तत्तद्विषयनिवृत्तिरित्यर्थः प्रधानः श्रेष्ठः सः शान्तो रसः मुनीन्द्रैः महर्षिभिः कथितः। मोक्षावस्थायां तुष्टिरूपायाम् आत्मस्वरूपापत्तिदशायां

इत्येवंरूपस्य शान्तस्य मोक्षावस्थायामेवात्मस्वरूपापत्तिलक्षणायां प्रादुर्भावात् तत्र सञ्चार्य्यादीनामभावात् कथं रसत्वमित्युच्यते।

युक्तवियुक्तदशाया-
मवस्थितो (ड) यः शमः स एव यतः।
रसतामेति तदस्मिन्
सञ्चार्य्यादेः स्थितिश्च न विरुद्धा॥ २४० ॥

यच्च अस्मिन् सुखाभावोऽपि उक्तस्तस्य वैषयिकसुखपरत्वान्नविरोधः। उक्तं हि।

यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महासुखम्।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम्॥ (ढ)
सर्वाकारमहङ्काररहितत्वं व्रजन्ति चेत्।
अत्रान्तर्भावमर्हन्ति दयावीरादयस्तदा"॥

आदिशब्दात् धर्मवीरदानवीरदेवताविषयरतिप्रभृतयः। तत्र देवताविषया रतिर्यथा।

परमात्मस्वरूपप्राप्तिरूपायामित्यर्थः सञ्चार्य्यादीनां निर्वेदादीनाम् असद्भावात् अस्थितेरित्यर्थः।

(ड) युक्तवियुक्तदशायामिति युक्तः विषयेभ्यः मनः समाकृष्य परमात्मनि संयोज्य स्थितः। वियुक्तः जितेन्द्रियः प्रायेण सिद्धिमान् तद्दशायां तादृशावस्थायामित्यर्थः।

(ढ) यच्चेति। लोके पृथिव्यां यत् कामसुखं भोगजं सुखं, यत् दिव्यं स्वर्गीयं महासुखम् एते द्वे, तृष्णाक्षयः निस्पृहता तेन यत् सुखं तस्य षोड़शीं कलाम् अंशं न अर्हतः।

"कदा वाराणस्यामिह सुरधुनीरोधसि वसन्
वसानः कौपीनं शिरसि निदधानोऽञ्जलिपुटम्।
अये गौरीनाथ! त्रिपुरहर! शम्भो! त्रिनयन!
प्रसीदेति क्रोशन्निमिषमिव नेष्यामि दिवसान्" ॥ (ख)

अथ मुनीन्द्रोऽप्याह।

वत्सलञ्च रस इति तेन स दशमो रसः।
स्फुटं चमत्कारितया वत्सलञ्च रसं विदुः।
स्थायी वत्सलतास्नेहः पुत्राद्यालम्बनं मतम्॥
उद्दीपनानि तच्चेष्टाविद्याशौर्य्यदयादयः।
आलिङ्गनाङ्गसंस्पर्शशिरश्चुम्बनमीक्षणम्॥
पुलकानन्दवाष्पाद्या अनुभावाः प्रकीर्त्तिताः।
सञ्चारिणोऽनिष्टशङ्का हर्षगर्वादयो मताः॥
पद्मगर्भच्छविर्वर्णो दैवतं लोकमातरः॥२४१॥[त]

"यदाह धात्र्या प्रथमोदितं वचो
ययौ तदीयामवलम्ब्य चाङ्गुलीम्।

(ख) कदेति। शैवोक्तिरियम्। कदा इह वाराणस्यां सुरधुनीरोधसि गङ्गातीरे वसन् कौपीनं वसानः परिदधानः अहं शिरसि अञ्जलिपुटं निदधानः सन्, अयि गौरीनाथ! त्रिपुरहर! शम्भो! त्रिनयन! प्रसीद प्रसन्नो भव इति क्रोशन् वदन् दिवसान् निमिषमिव नेष्यामि अतिवाहयिष्यामि। शिखरिणीवृत्तम्। अत्र भगवद्विषया रतिः, कौपीनपरिधानतः सर्वप्रकाराडम्बरराहित्यस्य प्रकटनेन शमे पर्यवसानात् शमस्थायिभावः शान्तरसतामापद्यते इति बोध्यम्।

(त) स्फुटमिति। स्फुटं सुव्यक्तम्। वत्सलता प्रियता तदा स्नेहः स्थायी। लोकमातरः [illegible]। अन्यत् स्पष्टम्।

अभूच्च नम्रः प्रणिपातशिक्षया
पितुर्मुदं तेन ततान सोऽर्भकः” ॥ (थ)

एषाञ्च रसानां परस्परविरोधमाह।

आद्यः करुणबीभत्सरौद्रवीरभयानकैः।
भयानकेन करुणेनापि हास्यो विरोधभाक्।
करुणो हास्यशृङ्गाररसाभ्यामपि तादृशः॥
रौद्रस्तु हास्यशृङ्गारभयानकरसैरपि।
भयानकेन शान्तेन तथा वीररसः स्मृतः॥
शृङ्गारवीररौद्राख्यहास्यशान्तैर्भयानकः।
शान्तस्तु वीरशृङ्गाररौद्रहास्यभयानकैः॥

शृङ्गारेण तु बीभत्स
इत्याख्याता विरोधिता॥ २४२॥ [द]

(थ) वत्सलरसमुदाहरति यदिति। धात्र्या उपमाता प्रथमम् उदितं कथितं वचः मातापितेत्यादिरूपं यत् आह ब्रवीति, तदीयां धात्रीसम्बन्धिनीम् अङ्गुलीमवलम्ब्य आश्रित्य यत् ययौ गच्छति स्म, प्रणिपातशिक्षया एवमेवं प्रणन्तव्यमित्युपदेशेन यश्च नम्रः आनतमस्तकः अभूत्, तेन हेतुना सः अर्भकः शिशुः रघुः पितुर्दिलीपस्य मुदं हर्षं ततान विस्तारयामास। वंशस्थविलं वृत्तम्। अत्र दिलीपस्य स्नेहः पुत्ररूपेणालम्बनेन तदीयार्द्धस्फुटवचनेन उद्दीपनेन यथायथमाक्षिप्तेन अनुभावादिना च आस्वाद्यमानः रसतामापद्यते इति बोध्यम्।

(द) आद्य इति। आद्यः प्रथमः रसः शृङ्गार इत्यर्थः। विरोधं भजते इति विरोधभाक् विरोधीत्यर्थः हास्यः हास्यरसः। तादृशः विरोधभागित्यर्थः। इति इत्थं विरोधिता परस्परविरोधः आख्याता कथिता।

आद्यः शृङ्गारः। एषाञ्च समावेशप्रकारा वक्ष्यन्ते।

कुतोऽपि कारणात् क्वापि
स्थिरतामुपयन्नपि।
उन्मादादिर्न तु स्थायी
पात्रेण स्थैर्य्यमेति यत्॥ २४३॥ [ध]

यथा विक्रमोर्वश्यां चतुर्थेऽङ्के पुरूरवस उन्मादः।

रसभावौ तदाभासौ भावस्य प्रशमोदयौ।
सन्धिः शवलता चेति सर्वेऽपि रसनाद्रसाः॥२४४॥ [न]

रसनधर्मयोगित्वाद्भावादिष्वपि रसत्वमुपचारादित्यभिप्रायः। भावादय उच्यन्ते।

सञ्चारिणः प्रधानानि देवादिविषया रतिः।

(ध) यत्र तु शृङ्गारादावपि उन्मादादिनेत्याद्यैरस्थिरीभावो दृश्यते तत्र उन्मादादीनां स्थायित्वमस्तु इत्याशङ्क्याह कुत इति। कुतः कस्मादपि कारणात् क्वापि रसे उन्मादादि स्थिरतां व्यापकत्वमुपयन्नपि लभमानोऽपि न तु स्थायी नैव स्थायिपदवाच्यः, यत् यस्मात् पात्रे आधारभूते नायकादौ तः स्थैर्य्यं स्थिरताम् अविनश्वरत्वमित्यर्थः न एति न प्राप्नोति। परत्र तदपायादिति भावः रत्यादिस्तु तिरोभूततया तिष्ठत्येवेति सुधीभिर्विभाव्यम्।

(न) रसेति। तदाभासौ तस्य रसस्य भावस्य च आभासौ रसाभासः भावाभासश्च इत्यर्थः भावस्य प्रशमः भावप्रशमः भावस्य उदयः भावोदयः सन्धिः भावसन्धिरित्यर्थः शवलता भावशवलता इत्यर्थः एते सर्वेऽपि रसनात् आस्वादनरूपगुणयोगात् रसः गौणा रसा इत्यर्थः उच्यन्ते इति शेषः। रसस्तु विभावादिभिरभिव्यक्तचिदानन्दचमत्काररूपतां भजते, भावादिस्तु लौकिककार्य्यकारणादिभिरिति विशेषो बोध्यः।

(प) सञ्चारिण इति। प्रधानानि व्यापारवत्‌ प्राधान्येन रत्याद्यपेक्षयेति

उद्‌बुद्धमात्रः स्थायी च भाव इत्यभिधीयते२४५ [प]

"न भावहीनोऽस्ति रसो न भावो रसवर्जितः।
परस्परकृता सिद्धिरनयोः रसभावयोः" ॥ (फ)

इत्युक्तदिशा परमालोचनया परमविश्रान्तिस्थानेन रसेन सहैव वर्त्तमाना अपि राजानुगतविवाहप्रवृत्तभृत्यवद् आपाततो यत्र प्राधान्येनाभिव्यक्ता व्यभिचारिणो देवमुनिगुरुनृपादिविषया रतिः उद्‌बुद्धमात्रा विभावादिभिरपरिपुष्टतया रसतामनापाद्यमानास्च स्थायिनो भावा भावशब्दवाच्याः। तत्र व्यभिचारी यथा। "एवं वादिनि देवर्षौ" इत्यादि। अत्रावहित्था देवविषया रतिः (ब)। यथा कुन्दमालायाम्।

"दिवि वा भुवि वा ममास्तु वासो
नरके वा नरकान्तक! प्रकामम्।

भावः अभिव्यक्ताः सञ्चारिणः प्रागुक्ता निर्वेदादयः देवादिविषया रतिः अनुरागः, तथा उद्‌बुद्धमात्रः उद्रिक्त एव न तु विभावादिभिः परिपोषित इति भावः स्थायी रत्यादिः भाव इत्यभिधीयते। यदि चात्र देवादिविषयकरतौ रतिरस्ति तथाप्यसौ स्थायिशब्देनोच्यते नायिकादिविषयरत्यादेरेव स्थायिशब्देनाभिव्यक्तत्वादिति चिन्त्यम्।

(फ) नेति। रसः भावहीनः भावेन उक्तलक्षणेन हीनः वर्जितः न अस्ति, तथा भावः न रसवर्जितः रसहीनः, अनयोः रसभावयोः सिद्धिः स्वस्वनिष्पत्तिः परस्परकृता परस्परेण सिद्धिं लभेते खलु एतौ इत्यर्थः। भावेन रसः परिपुष्यते रसोऽपि भावेनेति भावः।

(ब) प्रधानसञ्चारिरूपं भावमुदाहरति एवमिति। अत्र अवहित्थाख्यसञ्चारिभवः रत्यादिस्थायिभ्यः प्राधान्येन अभिव्यक्तः भावशब्दवाच्यत्वं गाहते इति ध्येयम्।

(भ) दिवीति। हे नरकान्तक! नरकासुरनिसूदन! कृष्ण! दिवि स्वर्गे वा भुवि पृथिव्यां वा नरके वा मम प्रकामं सम्यक् वासः स्थितिः अस्तु

अवधीरितशारदारविन्दौ
चरणौ ते मरणेऽपि चिन्तयामि" ॥ (भ)

मुनिविषया रतिर्यथा।

"विलोकनेनैव तवाऽमुना मुने!
कृतः कृतार्थोऽस्मि निवर्हितांहसा।
तथापि शुश्रूषुरहं गरीयसी-
र्गिरोऽथवा श्रेयसि केन तृप्यते?" ॥ (म)

राजविषया रतिर्यथा मम।

"त्वद्वाजिराजिनिर्धूतधूलीपटलपङ्किलाम्।
न धत्ते शिरसा गङ्गां भूरिभारभिया हरः" ॥ (य)

एवमन्यत्। उद्बुद्धमात्रस्थायी भावो यथा।

"हरस्तु किञ्चित्परिवृत्तधैर्य्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः।
उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि" ॥ (र)

भवतु। तत्र नैव मे क्षतिरित्याह अवेति। मरणे मृत्युकालेऽपि अवधीरितम् अवज्ञातं शारदारविन्दं शरत्कालीनकमलं याभ्यां तादृशौ ते तव चरणौ चिन्तयामि ध्यायामि।

(म) विलोकनेनेति। नारदं प्रति कृष्णस्य उक्तिरियम्। हे मुने! तव निवर्हितं निराकृतम् अंहः पापं येन तादृशेन अमुना विलोकनेन दर्शनेन कृतार्थः सिद्धमनोरथः कृतः अस्मि। तथापि विलोकनेन कृतार्थत्वेऽपीत्यर्थः अहं गरीयसीः गुर्वर्थप्रतिपादिकाः गिरः वाचः शुश्रूषुः श्रोतुमिच्छुः, अथवा किंवा केन जनेन श्रेयसि कल्याणे तृप्यते? न केनापीत्यर्थः। वंशस्थविलं वृत्तम्।

(य) त्वदिति। हे राजन्! हरः शिवः भूरिभारभिया अत्यधिकभारत्रासेन हेतुना शिरसा तव वाजिराजिभिः अश्वसमूहैः निर्धूतैः क्षिप्तैः धूलिपटलैः रजोराशिभिः पङ्किलां सञ्जातपङ्कां तां गङ्गां न धत्ते न धारयति।

(र) हर इति। हरस्तु, चन्द्रोदये अम्बुराशिः समुद्र इव, किञ्चित् परिवृत्तं धैर्यं यस्य तथोक्तः ईषद् विलुप्तधैर्यः सन् बिम्बफलवत् अधरोष्ठौ यस्य

अत्र पार्वतीविषया भगवतो रतिः। ननूक्तं "प्रपानकरसवद्विभावादीनामेकोऽवभासो रस इति" तत्र सञ्चारिणः पार्थक्याभावात् कथं प्राधान्येनाभिव्यक्तिरित्युच्यते।

यथा मरीचखण्डादे-
रेकीभावे प्रपानके।
उद्रेकः कस्यचित् क्वापि
तथा सञ्चारिणो रसे ॥ २४६ ॥ [ल]

अथ रसाभासभावाभासौ।

अनौचित्यप्रवृत्तत्वे आभासो रसभावयोः ॥२४७॥ [व]

अनौचित्यञ्च अत्र रसानां भरतादिप्रणीतलक्षणानां सामग्रीरहितत्वे सत्येकदेशयोगित्वोपलक्षणपरं बोध्यं तच्च बालव्युत्पत्तये (श) एकदेशतो दर्श्यते।

तादृशे उमामुखे विलोचनानि नेत्राणि व्यापारयामास साभिलाषमद्राक्षीदिति भावः। उपजाति वृत्तम्। अत्र पार्वतीविषया भगवतो रतिः स्थायिभावः अनुभावादिभिरपरिपुष्टतया रसतामप्राप्य स्थित इत्यस्य उद्बुद्धमात्रत्वम्। वस्तुतस्तु अत्र रतिः पार्वतीमुखविलोकनरूपेणानुभावेन अधरोष्ठयोर्बिम्बफलसाम्यकथनरूपेण उद्दीपनविभावेन सनाथितेन च वसन्तोदयेन लज्जादिना च व्यभिचारिणा परिपोषिता रसतामेतीति बोध्यम्।

(ल) यथेति। यथा मरीचखण्डादेः एकीभावे मिश्रणेऽपि प्रपानके पानीयद्रव्यविशेषे कस्यचित् वस्तुनः उद्रेकः स्फुरणं भवति तथा क्वापि रसे सञ्चारिणः कस्यचित् उद्रेकः भवति इति सञ्चारिणः प्रधानानीत्युक्तं ज्ञेयम्।

(व) अनौचित्येति। रसभावयोः अनौचित्यप्रवृत्तत्वे अनुचितभावेन वर्त्तमानत्वे आभासः रसाभासः भावाभासश्च इत्यर्थः।

(श) सामग्रीरहितत्वे इति। सामग्री कारणकूटः तद्राहित्ये तदभावे सति एकदेशयोगित्वोपलक्षणपरम् एकदेशयोगित्वं किञ्चित् लक्षणसम्बन्धः तदुप-

उपनायकसंस्थायां मुनिगुरुपत्नीगतायाञ्च ।
बहुनायकविषयायां रतौ तथाऽनुभयनिष्ठायाम् ॥
प्रतिनायकनिष्ठत्वे तद्वदधमपात्रतिर्य्यगादिगते ।
शृङ्गारेऽनौचित्यं रौद्रे गुर्व्वादिगतकोपे ॥
शान्ते च हीननिष्ठे गुर्व्वाद्यालम्बने हास्ये ।
ब्रह्मवधाद्युत्साहेऽधमपात्रगते तथा वीरे ॥
उत्तमपात्रगतत्वे भयानके ज्ञेयमेवमन्यत्र २४८ [ष]

तत्र रतेरुपनायकनिष्ठत्वे यथा मम ।

स्वामी मुग्धतरो वनं घनमिदं बालाहमेकाकिनी
क्षौणीमावृणुते तमालमलिनच्छायातमः सन्ततिः ।

अवयवीति तत्परं कियदंशे तत्तल्लक्षणयोगः कियदंशे च अयोग इत्यर्थः । बाल-व्युत्पत्तये बालानाम् अज्ञानां व्युत्पत्तये बोधाय ।

(ष) उपनायकेति । शृङ्गारे रसे रतौ उपनायकः उपपतिः तत्संस्थायां तत्र स्थितायां मुनिगुरुपत्नीगतायां मुनिपत्नीगुरुपत्नीनिष्ठायां बहुनायकनिष्ठायाम् अनुभयनिष्ठायां नायकगतत्वे नायिकायामसद्भावे तथा नायिकागतत्वे नायके असद्भावे इत्यर्थः प्रतिनायकः नायकप्रतिपक्षः तत्र गतायां तथा नीचपात्र-तिर्य्यगादिनिष्ठायाम् अनौचित्यम् उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शृङ्गार इष्यते इति धर्म्मस्य एतेषु अयोगात् अन्यांशस्य योगादिति बोध्यम् । रौद्रे रसे कोपे गुर्व्वादिषु गते सति शान्ते रसे हीननिष्ठे निकृष्टव्यक्तिनिष्ठे सति हास्ये रसे गुर्व्वादिरूपे आलम्बने सति तथा वीरे रसे ब्रह्मवधादिषु अधमपात्रगते वा उत्साहे सति तथा भयानके रसे भयस्य उत्तमपात्रगतत्वे सति अनौचित्यं ज्ञेयम् । एवमन्यत्र रसे यत् यत् औचित्यादन्यत् तत्तदनौचित्यं बोद्धव्यमिति भावः ।

(स) स्वामीति । हे सखि ! स्वामी पतिः ममेति शेषः मुग्धतरः अतिमूढः एतेनास्य सुरतानभिज्ञत्वं विलम्बे कोपादेर्गात् शङ्काराहित्यञ्च ध्वनि-तम् । इदं वनं घनं निविड़म् एतेन सुरतयोग्यस्थानमेतदिति सूचितम् । अहम् एकाकिनी बाला एतेन मया सह स्वच्छन्दं रमणं युक्तमिति सूच्यते ।

तन्मे सुन्दर ! मुञ्च कृष्ण ! सहसा वर्त्मेति गोप्या गिरः
श्रुत्वा तां परिरभ्य मन्मथकलासक्तो हरिः पातु वः" ॥ (घ)

बहुनायकनिष्ठत्वे यथा।

"कान्तास्त एव भुवनत्रितयेऽपि मन्ये
येषां कृते सुतनु ! पाण्डुरयं कपोलः" ॥ (ङ)

अनुभयनिष्ठत्वे यथा मालतीमाधवे नन्दनस्य मालत्याम्। "पश्चादुभयनिष्ठत्वेऽपि प्रथममेकनिष्ठत्वे रतेराभासत्वम्" इति श्रीमल्लोचनकाराः।

तत्रोदाहरणं यथा रत्नावल्याम्। सागरिकाया अन्योन्यदर्शनात् प्राक् वत्सराजे रतिः।

प्रतिनायकनिष्ठत्वे यथा। हयग्रीववधे हयग्रीवस्य जलक्रीड़ावर्णने। अधमपात्रगतत्वे यथा।

"जघनस्थलनद्धपत्रवल्ली-
गिरिमल्लीकुसुमानि कापि भिल्ली।

तमालवत् मलिना छाया कान्तिर्यस्याः तादृशी तमसां तिमिराणां सन्ततिः समूहः क्षौणीं पृथिवीम् आवृणुते आच्छादयति एतेन कोऽप्यावां न पश्येदिति सूचितम्। तस्मात् हे सुन्दर ! मनोहर ! एतेन त्वं मे मनो हृतवान् अतस्त्वां विहाय न गन्तुं शक्नोमीति सूचितम्। वर्त्म पन्थानं मुञ्च त्यज एतेन सन्मार्गं परनारीस्पर्शाभावरूपमाचारं त्यजेति च ध्वनितम्। इति इत्थं गोप्याः गोपनार्य्याः कस्याश्चित् गिरः वाचः श्रुत्वा हरिः कृष्णः तां गोपीं परिरभ्य आश्लिष्य मन्मथकलायां कामव्यापारे आसक्तः सन् वः युष्मान् पातु रक्षतु। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम्।

(ङ) कान्ता इति। हे सुतनु ! शुभाङ्गि ! भुवनत्रितये त एव जनाः कान्ताः रम्याः येषां कृते निमित्तम् अयं ते कपोलः पाण्डुः विरहात् मलिनश्चेति मानमापन्न इत्यर्थः इत्यहं मन्ये सम्भावयामि। अत्र ते इति येषामिति च बहुवचननिर्देशात् अस्या बहुनायकत्वम्।

(च) जघनेति। जघनस्थले नद्धा बद्धा पत्रवल्ली पत्रलता यया तादृशी

अवचित्य गिरौ पुरो निपण्णा
स्वकचानुत्कचयाञ्चकार भर्त्ता" ॥ (च)

तिर्य्यग्गतत्वे यथा।

"मल्लीमतल्लीषु वनान्तरेषु वल्ल्यन्तरे वल्लभमाह्वयन्ती।
पञ्चम्यविपञ्चीकलनादभङ्गी सङ्गीतमङ्गीकुरुते स्म भृङ्गी"॥(क)

आदिशब्दात्तापसादयः। रौद्राभासो यथा।

"रक्तोत्फुल्लविशाललोलनयनः कम्पोत्तराङ्गो मुहुः
मुक्त्वा कर्णमपेतभीर्धृतधनुर्बाणो हरेः पश्यतः।
आध्मातः कटुकोक्तिभिः स्वमसकृद्दोर्विक्रमं कीर्त्तयन्
अंसास्फोटपटुर्युधिष्ठिरमसौ हन्तुं प्रविष्टोऽर्जुनः" ॥ (ख)

कापि भिल्ली किराती गिरौ पर्वते गिरिमल्लीकुसुमानि कुटजपुष्पाणि, कुटजो गिरिमल्लिकेत्यमरः। अवचित्य पुरः समक्षं भर्त्तुरिति शेषः निपण्णा उपविष्टा भर्त्रा स्वामिना स्वकचान् निजकेशान् उत्कचयाञ्चकार बन्धयामास।

(क) मल्लीति। भृङ्गी भ्रमरी मल्लीभिः मल्लिकाकुसुमलताभिः मतल्लीषु अतिप्रशस्तेषु मनोहरेषु इत्यर्थः, मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्घतल्लजौ। प्रशस्तवाचकान्यमूनि इत्यमरः। वनान्तरेषु वल्ल्यन्तरे लतामध्ये स्थितमिति शेषः वल्लभं पतिं भ्रमरमित्यर्थः आह्वयन्ती सती पञ्चम्याः स्वनन्त्याः विपञ्च्याः वीणायाः यः कलो मधुरास्फुटः नादः तस्य भङ्ग्या अनुसारेण सङ्गीतम् अङ्गीकुरुते स्म गीतवतीत्यर्थः। इन्द्रवज्रावृत्तम्।

(ख) रक्तोत्फुल्लेति। असौ अर्जुनः रक्ते उत्फुल्ले विशाले लोले चञ्चले नयने यस्य तथोक्तः, मुहुः पुनः पुनः कम्पोत्तराणि कम्पप्रधानानि अङ्गानि यस्य तादृशः सकम्प इत्यर्थः, अपेतभीः निर्भयः, धृतधनुर्बाणः करधृतधनुःशरः कटुकोक्तिभिः युधिष्ठिरस्य दुर्वचोभिः आध्मातः आपूरितः क्षोभित इत्यर्थः पश्यतः हरेः श्रीकृष्णस्य। अनादरे षष्ठी पश्यन्तं हरिम् अनादृत्य इत्यर्थः असकृत् पुनः पुनः स्वं दोर्विक्रमं बाहुविक्रमं कीर्त्तयन् कथयन् तथा अंसास्फोटपटुः अंसयोः स्कन्धयोः आस्फोटे करेण ताडने पटुः तत्परः सन् युधिष्ठिरं हन्तुं प्रविष्टः स्कन्धावारमिति शेषः। एकदा कुरुपाण्डवसंग्रामे नित्यम् [illegible] कौरवान् [illegible]

भयानकाभासो यथा।

"अशक्नुवन् सोढुमधीरलोचनः
सहस्ररश्मेरिव यस्य दर्शनम्।
प्रविश्य हेमाद्रिगुहागृहान्तरं
निनाय बिभ्यद्दिवसानि कौशिकः" ॥ (ग)

स्त्रीनीचविषयमेव हि भयं रसप्रकृतिः। एवमन्यत्र।

भावाभासो लज्जादिके
तु वेश्यादिविषये स्यात् ॥ २४८ ॥ [घ]

स्पष्टम्।

भावस्य शान्तावुदये सन्धिमिश्रे तयोः क्रमात्।
भावस्य शान्तिरुदयः सन्धिः शबलता मता २४९ [ङ]

स्वं विक्रमं कीर्त्तयन्तं प्रतिज्ञां निस्तर्त्तुमशक्नुवन्तञ्च अर्जुनं युधिष्ठिरः निर्भर्त्सयामास। तत् सोढुमशक्नुवन् पार्थः यो मां मदायुधं वा तिरस्कुर्य्यात् तमहं हनिष्यामीति पूर्वप्रतिज्ञामनुसृत्य पूज्यतममपि युधिष्ठिरं हन्तुं प्रवव्रते इति पौराणिकी वार्त्ता अत्रानुसन्धेया। अत्र रौद्ररसस्य स्थायिनि कोपे गुरुनिष्ठत्वेन रौद्राभासत्वं बोध्यम्। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम्।

(ग) अशक्नुवन्निति। कौशिकः इन्द्रः पेचक इति ध्वनिः सहस्ररश्मेः सूर्य्यस्येव यस्य रावणस्य दर्शनं सोढुम् अशक्नुवन् अतएव अधीरलोचनः चञ्चलदृष्टिः बिभ्यत् भयं गच्छन् सन् हेमाद्रिगुहा एव गृहं तस्य अन्तरम् अभ्यन्तरं प्रविश्य दिवसानि निनाय। वंशस्थविलं वृत्तम्। अत्र भयस्य उत्तमप्रकृतिगतत्वेन भयानकाभासत्वम्।

(घ) भावाभासमाह भावाभास इति। लज्जादिके सञ्चारिणि वेश्यादिविषये वाराङ्गनादिनिष्ठे सति भावाभासः स्यात्। ऊह्यमुदाहरणम्।

(ङ) भावशान्त्यादीनाह भावस्येति। स्पष्टम्।

क्रमेण यथा।

"सुतनु ! जहिहि कोपं पश्य पादानतं मां
न खलु तव कदाचित् कोप एवंविधोऽभूत्।
इति निगदति नाथे तिर्य्यगामीलिताक्ष्या
नयनजलमनल्पं मुक्तमुक्तं न किञ्चित्" ॥ (च)

अत्र वाष्पमोचनेन ईर्ष्याख्यसञ्चारिभावस्य शमः।

"चरणपतनप्रत्याख्यानात् प्रसादपराङ्मुखे
निभृतकितवाचारेत्युक्त्वा रुषा परुषीकृते।
व्रजति रमणे निःश्वस्योच्चैः स्तनस्थितहस्तया
नयनसलिलच्छन्ना दृष्टिः सखीषु निवेशिता" (छ)

अत्र विषादस्योदयः।

"नयनयुगासेचनकं मानसवृत्त्यापि दुष्प्रापम्।
रूपमिदं मदिराक्ष्या मदयति हृदयं दुनोति च मे" (ज)

(च) सुतन्विति। हे सुतनु! सुन्दरि! कोपं जहिहि त्यज, पादानतं मां पश्य अवलोकय, कदाचित् तव एवंविधः कोपः न खलु नैव अभूत् इति इत्थं नाथे निगदति कथयति सति तिर्य्यक् यथा तथा आमीलिते अक्षिणी यया तथाभूतया कयाचित् कान्तया अनल्पम् अधिकं नयनजलं मुक्तं त्यक्तं किञ्चित् न उक्तं कथितम्। शिखरिणीवृत्तम्।

(छ) चरणेति। चरणयोः पतनेऽपि यत् प्रत्याख्यानं निराकरणं तस्मात् हेतोः प्रसादपराङ्मुखे अप्रसन्ने इत्यर्थः निभृतः गुप्तः कितवाचारः कपटाचारो यस्य तत्सम्बुद्धौ हे निभृतकितवाचार! इति उक्त्वा रुषा कोपेन परुषीकृते कठिनीकृते रमणे कान्ते व्रजति गच्छति सति कयाचित् उच्चैः निःश्वस्य स्तने स्थितः हस्तः यस्याः तथाभूतया सख्या सखीषु नयनसलिलच्छन्ना अश्रुपूर्णा इत्यर्थः दृष्टिः निवेशिता अर्पिता एतेन यौवनस्य अचिरस्थायित्वमिति पादपतनेनापि मया कान्तो निराकृत इत्यतिशयेन अनौचित्यं कृतमिति च सूचितम्। हरिणीवृत्तम्।

(ज) नयनेति। नयनयुगस्य नेत्रद्वयस्य आसेचनकम् अतिदर्शनीयं,

अत्र हर्षविषादयोः सन्धिः।

"क्वाकार्य्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा।
दोषाणां प्रशमाय मे श्रुतमहो! कोपेऽपि कान्तं मुखम्।
किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा
चेतः! स्वास्थ्यमुपेहि कः खलु युवा धन्योऽधरं पास्यति" ॥ (झ)

अत्र वितर्कौत्सुक्यमतिस्मरणशङ्कादैन्यधृतिचिन्तानां शबलता।

इति साहित्यदर्पणे रसभावादिनिरूपणो नाम
तृतीयः परिच्छेदः।

लदासेचनकं तृप्तेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शने इत्यमरः। मानसवृत्त्यापि दुष्प्रापं मनोरथाविषयमित्यर्थः मदिराक्ष्याः इदं रूपं मे मम हृदयं मदयति आनन्दयति, दुनोति तापयति च। नेत्रतृप्तिकरत्वेन आनन्दजनकत्वम्, अप्राप्यत्वेन तापजनकत्वमित्यत्र हर्षविषादयोः सन्धिरवधेयः।

(झ) भावशबलतामुदाहरति क्वेति। उर्वशीवियोगेन उन्मत्तस्य पुरूरवस उक्तिरियम्। अकार्य्यम् आत्महननरूपं क्व? शशलक्ष्मणः चन्द्रस्य कुलञ्च क्व? चन्द्रवंशीयोऽहं कथमात्मघाती भवामीति असदृशसमावेशसूचकं क्वद्वयमिति भावः। सा उर्वशी भूयोऽपि पुनरपि दृश्येत दृष्टिविषयवर्त्तिनी भवेत्। दोषाणाम् अकार्य्यानुष्ठानानां प्रशमाय शान्तये मे मम श्रुतं शास्त्रज्ञानं शास्त्रं ज्ञात्वा कथमहमकार्य्यं करोमीति भावः। अहो! आश्चर्य्यं कोपेऽपि मुखम् उर्वश्या इति शेषः कान्तं मनोहरम्। अपकल्मषाः अपापाः कृतधियः परिणतबुद्धयः विद्वांस इत्यर्थः किं वक्ष्यन्ति? एवमकार्य्यकारिणं मामुद्दिश्येति शेषः, मयि घृणां दर्शयिष्यन्तीति भावः। सा उर्वशी स्वप्नेऽपि लब्धुमशक्या। हे चेतः! स्वास्थ्यम् उपेहि प्राप्नुहि सुस्थिरं भव, कः खलु धन्यः पुण्यवान् युवा तरुणः पुरुषः अधरम् उर्वश्या इति शेषः, पास्यति? शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम्। अत्र प्रथमे पादे वितर्कौत्सुक्ये, द्वितीये पादे मतिस्मरणे, तृतीये पादे शङ्कादैन्ये, चतुर्थे धृतिचिन्ते स्थिते, तदेवं बहूनामेकत्र समावेशात् शबलता वेदितव्या।

इति वि, ए उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचिता
विमलाख्या साहित्यदर्पणस्य तृतीयपरिच्छेद व्याख्या समाप्ता।

चतुर्थः परिच्छेदः ।

अथ काव्यभेदमाह (क) ।

काव्यं ध्वनिर्गुणीभूत-

व्यङ्ग्यञ्चेति द्विधा मतम् ॥ २५० ॥

तत्र ।

वाच्यातिशयिनि व्यङ्ग्ये

ध्वनिस्तत्काव्यमुत्तमम् ॥ २५१ ॥ [ख]

वाच्यादधिकचमत्कारिणि व्यङ्ग्यार्थे ध्वन्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या ध्वनिर्नामोत्तमं काव्यम् ।

भेदौ ध्वनेरपि द्वा-

वुदीरितौ लक्षणाभिधामूलौ ।

अविवक्षितवाच्योऽन्यो

विवक्षितान्यपरवाच्यश्च ॥२५२॥ [ग]

(क) अधुना काव्यभेदः निरूप्यते अथेति । अथ काव्यघटकरसादिनिरूपणानन्तरमित्यर्थः ।

(ख) ध्वनिमाह वाच्येति । व्यङ्ग्ये व्यञ्जनाबोध्ये अर्थे वाच्यातिशयिनि वाच्यार्थात् अधिकचमत्कारिणि सति तत् काव्यमुत्तमं ध्वनिः कथ्यते इति शेषः । ध्वन्यते व्यज्यते इत्यर्थः । ततश्चाधिकचमत्कारि व्यङ्ग्यं काव्यं ध्वनिरिति फलितम् ।

(ग) तद्भेदावाह भेदाविति । ध्वनेरपि लक्षणाभिधामूलौ द्वौ भेदौ

तत्राविवक्षितवाच्यो नाम लक्षणामूलो ध्वनिः। लक्षणामूलत्वादेव अत्र वाच्यमविवक्षितं बाधितस्वरूपम् (ग)। विवक्षितान्यपरवाच्यस्तु अभिधामूलः। अतएव अत्र वाच्यं विवक्षितम्। अन्यपरं व्यङ्ग्यनिष्ठम्। अत्र हि वाच्योऽर्थः स्वरूपं प्रकाशयन्नेव व्यङ्ग्यार्थस्य प्रकाशकः। यथा प्रदीपो घटस्य। अभिधामूलस्य बहुविषयतया पश्चान्निर्देशः। अविवक्षितवाच्यस्य भेदावाह।

अर्थान्तरं संक्रमिते वाच्येऽत्यन्तं तिरस्कृते।
अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिर्द्वैविध्यमृच्छति २५३[घ]

अविवक्षितवाच्यो नाम ध्वनिरर्थान्तरसंक्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्च इति द्विविधः। यत्र स्वयमनुपयुज्यमानो मुख्योऽर्थः स्वविशेषरूपेऽर्थान्तरे परिणमति तत्र मुख्यार्थस्य स्वविशेषरूपार्थान्तरसंक्रमितत्वादर्थान्तरसंक्रमितवाच्यम्।

यथा।

"कदली कदली करभः करभः
करिराजकरः करिराजकरः।

उदीरितौ उक्तौ, तयोरेकः लक्षणामूलो ध्वनिः अविवक्षितवाच्यः अन्यः द्वितीयः विवक्षितवाच्यः।

(ग) लक्षणामूलत्वात् लक्षणा मूलं यस्य तस्य भावः तस्मात् मुख्यार्थबाधविषयिणी वृत्तिर्हि लक्षणा तन्मूलत्वात् अत्र वाच्यस्य बाधितत्वमिति भावः।

(घ) अर्थान्तरमिति। अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिः वाच्ये मुख्येऽर्थे अर्थान्तरं संक्रमिते वा अत्यन्ततिरस्कृते सति द्वैविध्यम् ऋच्छति प्राप्नोति।

(ङ) कदलीति। कदली रम्भायष्टिः कदली अतिशीतेति भावः, करभः मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिरित्यमरोक्तः करभः अतिश्लक्ष्ण इति भावः, करिराजकरः हस्तिशुण्डादण्डः करिराजकरः अतिकर्कश इति भावः, अतः

भुवनत्रितयेऽपि बिभर्त्ति तुला-
मिदमूरुयुगं न चमूरुदृशः" ॥ (ङ)

अत्र द्वितीयकदल्यादिशब्दाः पौनरुक्त्यभिया सामान्य-कदल्यादिरूपे मुख्यार्थे बाधिता जाड्यादिगुणविशिष्टकदल्यादि-रूपमर्थं बोधयन्ति जाड्याद्यतिशयश्च (च) व्यङ्ग्यः । यत्र पुनः स्वार्थं सर्वथा परित्यजन्नर्थान्तरे परिणमति तत्र मुख्यार्थस्य अत्यन्ततिरस्कृतत्वादत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वम् । यथा ।

"निःश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते" ॥ (छ)

अत्रान्धशब्दो मुख्यार्थे बाधितोऽप्रकाशरूपमर्थं बोधयति अप्रकाशातिशयश्च व्यङ्ग्यः । अन्धत्वाप्रकाशत्वयोः सामान्य-विशेषभावाभावान्नार्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यत्वम् । (ज)

"भम धम्मिअ ! वीसत्थो सो सुणहो अज्ज मारिओ देण ।
गोलावरीकच्छकुञ्जवासिणा दरीअसीहेण" ॥ (झ)

चमूरुः मृगविशेषः तस्येव दृशौ यस्यास्तथाभूतायाः इदम् ऊरुयुगं भुवनत्रितयेऽपि तुलां सादृश्यं न बिभर्त्ति ।

(च) जाड्याद्यतिशयः शैत्याद्यतिशयः आदिपदेन रूक्षत्वकर्कशत्वातिशयौ बोध्यौ ।

(छ) निःश्वासान्ध इति । निःश्वासेन अन्धः अप्रकाशः आदर्शः दर्पण इव चन्द्रमा शशी न प्रकाशते न विराजते ।

(ज) मुख्यार्थे चक्षुष्मत्ताविहीने । अन्धत्वाप्रकाशत्वयोः अन्धत्वं चक्षुष्मत्ता-राहित्यम् अप्रकाशत्वम् अनुज्ज्वलत्वं तयोः सामान्यविशेषभावाभावात् व्यापक-व्याप्यत्वभावाभावादित्यर्थः ।

(झ) भम इति । भ्रम धार्मिक ! विस्रब्धः स श्वाद्य मारितस्तेन । गोदावरीकच्छकुञ्जवासिना दृप्तसिंहेन ॥ इति संस्कृतम् । स्वच्छन्दवर्त्तिन्याः कस्याश्चित् व्यभिचारिण्या गोदावरीकुञ्जरूपसङ्केतस्थाने प्रत्यहं पुष्पचयनेन स्वमनो-रथभङ्गकारिणं स्वप्रेरितकुक्कुरोपद्रवेण भयमिलितं धार्मिकं प्रत्युक्तिरियम् । हे धार्मिक ! विस्रब्धः निःशङ्कः सन् भ्रम पुष्पचयनार्थं पर्यट, अद्य स श्वा कुक्कुरः

अत्र भ्रम धार्मिकेत्यतो भ्रमणस्य विधिः प्रक्रतेऽनुपयुज्यमानतया भ्रमणनिषेधे पर्य्यवस्यतीति विपरीतलक्षणाशङ्का न कार्य्या। यत्र खलु विधिनिषेधावुत्पद्यमानावेव निषेधविध्योः पर्य्यवस्यतस्तत्रैव तदवसरः। यत्र पुनः प्रकरणादिपर्य्यालोचनेन विधिनिषेधयोर्निषेधविधी अवगम्येते तत्र ध्वनित्वमेव (ञ)। तदुक्तम्।

"क्वचिद्बाध्यतया ख्यातिः क्वचित् ख्यातस्य बाधनम्।
पूर्वत्र लक्षणैव स्यादुत्तरत्राभिधैव तु" ॥ (ट)

अत्राद्ये मुख्यार्थस्यार्थान्तरे सङ्क्रमणं प्रवेशः न तु तिरोभावः अतएव अत्र अजहत्स्वार्थलक्षणा। द्वितीये तु स्वार्थस्यात्यन्तं तिरस्कृतत्वाज्जहत्स्वार्था।

विवक्षिताभिधेयोऽपि
द्विभेदः प्रथमं मतः।

यस्तां प्रति प्रत्यहमुपद्रवतीति भावः। तेन गोदावर्य्याः कच्छः तीरं तत्र यः कुञ्जः लतादिपिहितं स्थानं तत्र वासिना दृप्तसिंहेन प्रचण्डकेशरिणा मारितः निहतः।

(ञ) प्रकृते कुलटायाः स्वैरविहारे इत्यर्थः प्रर्य्यवस्यति परिणमति इति हेतोः उत्पद्यमानौ उत्पत्तिं गच्छन्तौ श्रूयमाणावेवेति भावः निषेधविध्योः पर्य्यवस्यतः परिणमतः विधिवाक्यं श्रूयमाणमेव निषेधं निषेधवाक्यं श्रूयमाणमेव विधिं बोधयतीत्यर्थः तत्रैव तथाविधे एव स्थले इत्यर्थः तदवसरः विपरीतलक्षणावसरः। ध्वनित्वम् अभिधामूलध्वनित्वमित्यर्थः।

(ट) क्वचिदिति। क्वचित् बाध्यतया अनुपपन्नतया ख्यातिः आपातमात्रेण बोधः, क्वचित् ख्यातस्य उपपन्नतया प्रतीतस्य बाधनं विपरीतलक्षणा, उत्तरत्र ख्यातस्य बाधनस्थले इत्यर्थः अभिधैव अभिधामूलध्वनिरेव इत्यर्थः।

(ठ) विवक्षितेति। विवक्षितं वक्तुमिष्टम् अबाधितस्वरूपमित्यर्थः अभिधेयं वाच्यं यत्र तादृशः ध्वनिः प्रथमं द्विभेदः द्विप्रकारो मतः। यत्र व्यङ्ग्यः

असंलक्ष्यक्रमो यत्र
व्यङ्ग्यो लक्ष्यक्रमस्तथा ॥ २५४ ॥ [ठ]

विवक्षितान्यपरवाच्योऽपि ध्वनिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यश्चेति द्विविधः।

तत्राद्यो रसभावादि-
रेक एवात्र गण्यते।
एकोऽपि भेदोऽनन्तत्वात्
संख्येयस्तस्य नैव यत् ॥ २५५ ॥ [ड]

उक्तस्वरूपो रसभावादिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः। अत्र व्यङ्ग्यप्रतीतेर्विभावादिप्रतीतिकारणकत्वात् क्रमोऽवश्यमस्ति किन्तु उत्पलपत्रशतव्यतिभेदवल्लाघवान्न संलक्ष्यते (ढ)। एषु रसादिषु च एकस्यापि भेदस्यानन्तत्वात् सङ्ख्यातुमशक्यत्वादसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिर्नाम काव्यमेकभेदमेवोक्तम्। तथाहि एकस्यैव शृङ्गारस्य एकोऽपि सम्भोगरूपो भेदः परस्परालिङ्गनाधर-

---

व्यञ्जनाबोध्योऽर्थः असंलक्ष्यक्रमः न संलक्ष्यः सम्यगनुभूयमानः क्रमः पौर्वापर्यं यस्य तादृशः स असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य इत्यर्थः, यत्र लक्ष्यक्रमः व्यङ्ग्यः स संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य इत्यर्थः।

(ड) तत्रेति। तत्र तयोर्मध्ये आद्यः व्यङ्ग्यः असंलक्ष्यक्रम इत्यर्थः रसभावादिः एक एव एकविध एव अत्र अन्यैः गण्यते, यत् यस्मात् तस्य व्यङ्ग्यस्य एकोऽपि भेदः विशेषः अनन्तत्वात् अतिबाहुल्यात् न संख्येयः संख्यातुं न शक्य इत्यर्थः।

(ढ) विभावादीति। विभावादीनां प्रतीतिः क्रमेण बोधः कारणं यस्य तस्मात् विभावादिसमूहालम्बनज्ञानस्यैव रसत्वादिति भावः। व्यतिभेदः सम्यक् बलेन भेदनं तद्वत् लाघवात् अतिशीघ्रकर्तृत्वादित्यर्थः। संलक्ष्यते रस इति शेषः।

पानचुम्बनादिभेदात् प्रत्येकञ्च विभावादिवैचित्र्यात् सङ्ख्यातु-मशक्यः का गणनात्र सर्वेषाम्।

शब्दार्थोभयशक्त्युत्थे
व्यङ्ग्येऽनुस्वानसन्निभे।
ध्वनिर्लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य-
स्त्रिविधः कथितो बुधैः॥ २५६॥ [ण]

क्रमलक्ष्यत्वादेवानुरणनरूपो यो व्यङ्ग्यस्तस्य शब्दशक्त्यु-द्भवत्वेन अर्थशक्त्युद्भवत्वेन शब्दार्थशक्त्युद्भवत्वेन च त्रैविध्यात् संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यनाम्नो ध्वनेः काव्यस्यापि त्रैविध्यम्। तत्र।

वस्त्वलङ्काररूपत्वा-
च्छब्दशक्त्युद्भवो द्विधा॥ २५७॥ [त]

अलङ्कारशब्दस्य पृथगुपादानादनलङ्कारं वस्तुमात्रं गृह्यते। तत्र वस्तुरूपशब्दशक्त्युद्भवो व्यङ्ग्यो यथा।

"पथिअ! ण एत्थ सत्थरमत्थि मणं पत्थरत्थले गामे।
उस्सअपओहरं पेक्खिअ उण जइ वससि ता वससु"॥ (थ)

(ण) लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यभेदं निरूपयति शब्देति। अनुस्वानः अनुरणनं तत्सन्निभे तदनुरूपे व्यङ्ग्ये शब्दार्थोभयशक्त्युत्थे शब्दशक्त्या उत्थिते अर्थशक्त्या उत्थिते उभयशक्त्या उत्थिते इत्यर्थः सति लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः ध्वनिः बुधैः विद्वद्भिः त्रिविधः शब्दशक्त्युत्थः अर्थशक्त्युत्थः उभयशक्त्युत्थश्चेति त्रिविधः कथितः।

(त) वस्त्विति। शब्दशक्त्युद्भवः व्यङ्ग्यः वस्तुरूपत्वात् अलङ्कारत्वाच्च द्विधा भवति, ततश्च शब्दशक्त्युत्थो वस्तुध्वनिः शब्दशक्त्युत्थोऽलङ्कारध्वनिरिति।

(थ) पथिअ इति। पथिक! नात्र संस्तरोऽस्ति मनाक् प्रस्तरस्थले ग्रामे। उन्नतपयोधरं प्रेक्ष्य पुनर्यदि वससि तद वस॥ इति संस्कृतम्।

अत्र सत्थरादिशब्दशक्त्या (द) यद्युपभोगक्षमोऽसि तदास्स्वेति वस्तु व्यज्यते। अलङ्काररूपो (ध) यथा। "दुर्गालङ्घित-विग्रहः" इत्यादि।

अत्र प्राकरणिकस्य उमानाममहादेवीवल्लभभानुदेवनृपते-र्वर्णने द्वितीयार्थसूचितमप्राकरणिकस्य पार्वतीवल्लभस्य वर्णन-मसम्बद्धं मा प्रसाङ्क्षीदितीश्वरभानुदेवयोरुपमानोपमेयभावः (न) कल्प्यते। तदत्र उमावल्लभ उमावल्लभ इवेत्युपमालङ्कारो व्यङ्ग्यः।

यथा वा।

"अमितः समितः प्राप्तैरुत्कर्षैर्हर्षदः प्रभो!।
अहितः सहितः साधुयशोभिरसतामसि"॥ (प)

अत्रामित इत्यादावपिशब्दाभावाद्विरोधाभासो व्यङ्ग्यः व्यङ्ग्यस्यालङ्कार्य्यत्वेऽपि ब्राह्मणश्रमणन्यायादलङ्कारत्वमुप-चर्य्यते (फ)।

वासार्थिनं पथिकं प्रति कस्याश्चिदुक्तिरियम्। हे पथिक! अत्र प्रस्तरमये पाषाणबहुले ग्रामे मनाक् अल्पोऽपीत्यर्थः संस्तरः शय्याकटः न अस्ति प्रस्तरोऽत्र वयं स्वपिमः, नात्र अन्यः शय्याविधाननियम इति भावः। उन्नतपयोधरम् उन्नत-मेघम् उन्नतस्तनमिति ध्वनिः दृष्ट्वा यदि वससि तत् तदा वस।

(द) सत्थरादीत्यादिपदेन सत्थरशब्दः गृह्यते। प्राकृते भाषायां सत्थर-शब्देन प्रोक्तं तथात्र परदारगमननिषेधार्थपरं बोध्यम्। प्रकृते तात्पर्येण।

(ध) अलङ्काररूपः शब्दशक्त्युद्भवव्यङ्ग्य इति शेषः।

(न) मा प्रसाङ्क्षीत् प्रसक्तं मा भूदित्यर्थः।

(प) अमित इति। हे प्रभो! त्वं साधुयशोभिः सत्कीर्तिभिः अमितः अपरिमितः अपर्याप्त इत्यर्थः, समितः युद्धात् प्राप्तैः उत्कर्षैः उत्सवैः हर्षदः लोकानन्दकर इत्यर्थः, तथा असताम् अहितः शत्रुः असि भवसि।

(फ) ननु रसस्य प्रकर्षतया उपमादेः यदा गौणत्वं तदैवालङ्कारत्वम् उपरत्र निरूपयिष्यते, अत्र तु व्यङ्ग्यत्वेनाप्राधान्यतया तुल्यत्वे कथमलङ्कारत्वमित्या-

वस्तु वालङ्कृतिर्वापि द्विधार्थः सम्भवी स्वतः ।
कवेः प्रौढ़ोक्तिसिद्धो वा तन्निबद्धस्य चेति षट् ॥
षड्भिस्तैर्व्यज्यमानस्तु
वस्त्वलङ्काररूपकः ।
अर्थशक्त्युद्भवो व्यङ्ग्यो
याति द्वादशभेदताम् ॥ २५८ ॥ [ब]

अस्याह व्यङ्ग्यस्येति ब्राह्मणेति। ब्राह्मणोऽसौ श्रमणः सन्न्यासीति ब्राह्मणश्रमणः तस्य न्यायः तस्मात् सन्न्यासदशायां तस्य ब्राह्मणत्वाभावेऽपि यथाऽसौ ब्राह्मण इति व्यपदिश्यते तथा अलङ्कारस्यात्र व्यङ्ग्यत्वेऽपि अलङ्कारत्वव्यपदेश इति भावः।

(ब) अर्थशक्त्युत्थभेदमाह वस्त्विति। वस्तु वा अलङ्कृतिः वा इत्येष द्विधा द्विप्रकारोऽर्थः स्वतः सम्भवी स्वभावसिद्ध इत्यर्थः कवेः प्रौढ़ोक्त्या सिद्धः तथा कविनिबद्धस्य जनस्य प्रौढ़ोक्तिसिद्ध इति षट्प्रकारो भवति। तैः षड्भिः व्यज्यमानः प्रतीयमानः वस्त्वलङ्काररूपकः वस्तुरूपो वा अलङ्काररूपो वा इत्यर्थः अर्थशक्त्या उत्थितः व्यङ्ग्यः द्वादशभेदतां याति प्राप्नोति। ततश्च स्वतःसम्भविना वस्तुना व्यज्यमानो वस्तुरूपव्यङ्ग्य इत्येकः। स्वतः सम्भविना वस्तुना व्यज्यमानो अलङ्काररूपव्यङ्ग्य इति द्वितीयः। स्वतःसम्भविना अलङ्कारेण व्यज्यमानो वस्तुरूपव्यङ्ग्य इति तृतीयः। स्वतः सम्भविना अलङ्कारेण व्यज्यमानोऽलङ्काररूपव्यङ्ग्य इति चतुर्थः। कविप्रौढ़ोक्तिसिद्धेन वस्तुना व्यज्यमानः वस्तुरूपव्यङ्ग्य इति पञ्चमः। कविप्रौढ़ोक्तिसिद्धेन वस्तुना व्यज्यमानो अलङ्काररूपव्यङ्ग्य इति षष्ठः। कविप्रौढ़ोक्तिसिद्धेन अलङ्कारेण व्यज्यमानो वस्तुरूपव्यङ्ग्य इति सप्तमः। कविप्रौढ़ोक्तिसिद्धेन अलङ्कारेण अलङ्काररूपव्यङ्ग्य इति अष्टमः। कविनिबद्धव्यक्तिप्रौढ़ोक्तिसिद्धेन वस्तुना व्यज्यमानो वस्तुरूपव्यङ्ग्य इति नवमः। कविनिबद्धव्यक्तिप्रौढ़ोक्तिसिद्धेन वस्तुना व्यज्यमानोऽलङ्काररूपव्यङ्ग्य इति दशमः। कविनिबद्धव्यक्तिप्रौढ़ोक्तिसिद्धेन अलङ्कारेण व्यज्यमानो वस्तुरूपव्यङ्ग्य इति एकादशः। कविनिबद्धव्यक्तिप्रौढ़ोक्तिसिद्धेन अलङ्कारेण व्यज्यमानोऽलङ्काररूपव्यङ्ग्य इति द्वादश इति फलितम्।

स्वतः सम्भवी औचित्याद् वहिरपि सम्भाव्यमानः। प्रौढ़ोक्त्या सिद्धो न तु औचित्येन। तत्र क्रमेण यथा।

"दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि! क्षणमिहाप्यस्मद्गृहे दास्यसि
प्रायेणास्य शिशोः पिता न विरसाः कौपीरपः पास्यति।
एकाकिन्यपि यामि सत्वरमितः स्रोतस्तमालाकुलं
नीरन्ध्रास्तनुमालिखन्तु जरठच्छेदा नलग्रन्थयः॥ (भ)

अनेन स्वतःसम्भविना वस्तुमात्रेण एतत्प्रतिपादिकायाः भाविपरपुरुषोपभोगजनखक्षतादिगोपनरूपं वस्तुमात्रं व्यज्यते (म)।

"दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि।
तस्यामेव रवोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेहिरे"॥ (य)

अनेन स्वतः सम्भविना (र) वस्तुना रवितेजसो रघुप्रतापोऽधिक इति व्यतिरेकालङ्कारो व्यज्यते।

(भ) क्रमेणोदाहरति दृष्टिमित्यादि। कस्याश्चिन्नायिकायाः कामपि प्रतिवेशिनीं प्रत्युक्तिरियम्। हे प्रतिवेशिनि! क्षणम् इह अस्मद्गृहे दृष्टिं दास्यसि। अस्य शिशोः पालकस्य पिता मद्भर्त्ता इत्यर्थः विरसाः विस्वादाः कौपीः कूपभवाः अपः प्रायेण न पास्यति। ततः एकाकिनी अपि इतः अस्मात् प्रदेशात् सत्वरं तमालाकुलं तमालवनवेष्टितं स्रोतः नदीमित्यर्थः यामि गच्छामि, नीरन्ध्राः निविड़ाः जरठच्छेदाः कठिनावयवाः नलग्रन्थयः नलानां तृणविशेषाणां ग्रन्थयः पर्वाणि तनुं शरीरम् आलिखन्तु खण्डयन्तु। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

(म) अनेनेति। अनेन वाक्यार्थेन स्वतःसम्भविना स्वभावसिद्धेन [illegible] अकुलटाया अपि वक्तुं शक्येनेत्यर्थः। एतत् भाविपरपुरुषोपभोगरूपं वस्तु अस्याः नायिकाया वैशिष्ट्याद् बोद्धव्यम्।

(य) दिशीति। दक्षिणस्यां दिशि रवेः सूर्यस्यापि तेजः मन्दायते मन्दीभवति, पाण्ड्याः तदाख्यनृपविशेषाः तस्यामेव दक्षिणस्यामेव दिशि रघोः प्रतापं तेजः, स प्रतापः प्रभावः यस्य [illegible]। न विषेहिरे न सोढुं शक्ता इत्यर्थः।

"आपतन्तममुं दूरादूरीकृतपराक्रमः।
बलोऽवलोकयामास मातङ्गमिव केशरी"॥ (ल)

अत्र उपमालङ्काररूपेण स्वतःसम्भविना (व) व्यञ्जकार्थेन बलदेवः क्षणेनैव वेणुदारिणः क्षयं करिष्यतीति वस्तु व्यज्यते।

"गाढ़कान्तदशनक्षतव्यथासङ्कटादरिवधूजनस्य यः।
ओष्ठविद्रुमदलान्यमोचयन्निर्दशन् युधि रुषा निजाधरम्"॥(श)

अत्र स्वतःसम्भविना विरोधालङ्कारेणाधरो निर्दष्टः शत्रवो व्यापादिताश्च इति समुच्चयालङ्कारो व्यङ्ग्यः।

"सज्जेइ सुरहिमासो ण आपणेइ जुअइजणलक्खसहे।
अहिणअसहआरमुहे णअपल्लवपत्तले अणङ्गस्स सरे"॥ (ष)

(र) स्वतःसम्भविना दक्षिणायमप्रभावात् अवश्यम्भाविनेत्यर्थः वस्तुना रवितेजसो मन्दीभावेनेत्यर्थः।

(ल) आपतन्तमिति। ऊरीकृतः अवलम्बितः पराक्रमः येन तथोक्तः पराक्रमितुमुद्यत इत्यर्थः बलः हलधरः, केशरी सिंहः मातङ्गं गजमिव, दूरात् आपतन्तम् आगच्छन्तम् अमुं वेणुदारिणम् अवलोकयामास।

(व) स्वतःसम्भविना लोकप्रसिद्धेन।

(श) गाढ़ेति। यः युधि युद्धे निजाधरं निर्दशन् सन् अरीणां शत्रूणां वधूजनस्य ओष्ठ एव विद्रुमस्य प्रवालस्य दलानि तानि गाढ़ं यत् कान्तानां दशनक्षतं दन्तदंशनक्षतं तेन या व्यथा सा सङ्कटः विपत् तस्मात् अमोचयत् मुक्तानि अकरोत् निजौष्ठदंशनेन शत्रुनारीणां निहतस्वामिकत्वात् तासां सुरतकालिकदशनक्षताभावादित्यर्थः। अधरदंशनेन व्यथा एव जायते न तु तन्मोचनमित्यापाततो विरोधः।

(ष) सज्जेइ इति। सज्जयति सुरभिमासो न तावदर्पयति युवतिजनलक्ष्यसहान्। अभिनवसहकारमुखान् नवपल्लवपत्रलाननङ्गशरान्॥ इति संस्कृतम्। सुरभिमासः वसन्तमासः, युवतिजना एव लक्ष्याणि तत्सहान् तदुपयुक्तान्, अभिनवः नवमुकुलितः सहकारः आम्रः मुखम् आदिर्येषां तान्, नवपल्लव एव पत्रं पक्षः तत् लान्ति गृह्णन्तीति तथोक्तान् अनङ्गशरान् सज्जयति प्रस्तुतान् करोति न वा नैव अर्पयति अनङ्गायेति शेषः। मदनविजृम्भणरूपं कामस्य

अत्र वसन्तः शरकारः कामो धन्वी युवतयो लक्ष्यं पुष्पाणि शरा इति कविप्रौढोक्तिसिद्धं वस्तु प्रकाशीभवन्मदनविजृम्भण-रूपं वस्तु व्यनक्ति।

"रजनीषु विमलभानोः करजालेन प्रकाशितं वीर!।
धवलयति भुवनमण्डलमखिलं तव कीर्त्तिसन्ततिः सततम्"॥(स)

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना कीर्त्तिसन्ततेश्चन्द्रकर-जालादधिककालप्रकाशकत्वेन व्यतिरेकालङ्कारो व्यङ्ग्यः।

"दशाननकिरीटेभ्यस्तत्क्षणं राक्षसश्रियः।
मणिव्याजेन पर्य्यस्ताः पृथिव्यामश्रुबिन्दवः" ॥ (ह)

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेनापह्नुत्यलङ्कारेण भविष्यद्राक्षस-श्रीविनाशरूपं वस्तु व्यज्यते।

"धम्मिल्ले नवमल्लिकासमुदयो हस्ते सिताम्भोरुहं
हारः कण्ठतटे पयोधरयुगे श्रीखण्डलेपो घनः।

विशेषेण वर्द्धनरूपं व्यनक्ति प्रकटयति। एतच्च सर्वमलीकमिति कविप्रौढोक्ति-सिद्धत्वं बोध्यम्।

(स) रजनीष्विति। हे वीर! रजनीषु रात्रिषु विमलभानोः स्वच्छ-किरणस्य चन्द्रस्य करजालेन किरणसमूहेन प्रकाशितम् अखिलं समग्रं भुवन-मण्डलं तव कीर्त्तिसन्ततिः यशोराशिः सततं दिवारात्रमित्यर्थः धवलयति प्रकाशयतीत्यर्थः। अत्र वस्तुना दिवारात्रं समं कीर्त्तिसन्ततीनां विराजनेन इत्यर्थः।

(ह) दशाननेति। तत्क्षणं रामजन्मक्षणे इत्यर्थः राक्षसानां श्रियः लक्ष्म्याः अश्रुबिन्दवः दशाननस्य रावणस्य किरीटेभ्यः मुकुटेभ्यः मणिव्याजेन रत्न-पतनमिषेण पृथिव्यां पर्य्यस्ताः पतिताः रावणमुकुटेभ्यः रत्नानि पेतुरित्यर्थः। अत्रापह्नुत्यलङ्कारस्य अवास्तवत्वेन कविप्रौढोक्तिसिद्धत्वमिति भावः। तेन च भविष्यद्राक्षसश्रीविनाशरूपं वस्तु व्यज्यते प्रतीयते।

(क्ष) धम्मिल्ले इति। हे त्रिकलिङ्गभूमितिलक! एकोऽपि तव कीर्त्ति-राशिः [illegible] पुरन्दरपुरी अमरावती तत्र स्थिता या वामभ्रुवः सुन्दर्यः

एकोऽपि त्रिकलिङ्गभूमितिलक ! त्वत्कीर्त्तिराशिर्ययौ
नानामण्डनतां पुरन्दरपुरीवामभ्रुवां विग्रहे" ॥ (च)

अत्र कविप्रौढ़ोक्तिसिद्धेन रूपकालङ्कारेण "भूमिष्ठोऽपि स्वर्गस्थानामुपकारं करोषि" इति विभावनालङ्कारो व्यज्यते।

"शिखरिणि क्व नु नाम कियच्चिरं
किमभिधानमसावकरोत्तपः।
सुमुखि ! येन तवाधरपाटलं
दशति विम्बफलं शुकशावकः" ॥ (क)

अत्र अनेन कविनिबद्धस्य कस्यचित् कामिनः प्रौढ़ोक्तिसिद्धेन वस्तुना तवाधरः पुण्यातिशयलभ्य इति वस्तु प्रतीयते।

"सुभगे ! कोटिसङ्ख्यत्वमुपेत्य मदनाशुगैः।
वसन्ते पञ्चता त्यक्ता पञ्चतासीद्वियोगिनाम्" ॥ (ख)

तासां विग्रहे शरीरे नानामण्डनतां विविधालङ्कारत्वं ययौ प्राप। तथाहि धम्मिल्ले संयतकेशे, धम्मिल्लाः संयताः कचा इत्यमरः। नवमल्लिकानां समुदयः समूहः, हस्ते सितं शुभम् अम्भोरुहं, कण्ठतटे हारः, पयोधरयुगे स्तनद्वये घनः सान्द्रः श्रीखण्डलेपः चन्दनविलेपनं, रूढ़ातः तव कीर्त्तिराशिरिति भावः। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम्। अत्र कीर्त्तिराशेर्धावल्यस्य कविसमयसिद्धत्वात् नवमल्लिकादितादात्म्येन अध्यवसायात् रूपकालङ्कारः। स्वर्गस्थितिरेव स्वर्गस्थानामनुपकारहेतुः तदभावेऽपि तान् यज्ञादिना उपकरोषीति विभावनेति भावः।

(क) शिखरिणीति। हे सुमुखि ! असौ शुकशावकः क्व नु खलु शिखरिणि पर्वते चिरं कियत् किमभिधानं किमाख्यं तपः अकरोत् अनुष्ठितवान् नाम सम्भावनायां सम्भाव्यते इदं मयेति भावः, येन तव अधरवत् पाटलं रक्तं विम्बफलं दशति। द्रुतविलम्बितं वृत्तं, द्रुतविलम्बितमाह नभौ भराविति लक्षणात्।

(ख) सुभगे इति। हे सुभगे ! वसन्ते मदनाशुगैः कामशरैः कोटिसङ्ख्यत्वम् असङ्ख्यत्वमित्यर्थः उपेत्य प्राप्य पञ्चता पञ्चसङ्ख्याकत्वमित्यर्थः त्यक्ता, सा तु पञ्चता वियोगिनां विरहिणाम् आसीत् विरहिणः कामशरार्त्ता मृता इति भावः।

अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढ़ोक्तिसिद्धेन कामशराणां कोटि-सङ्ख्यत्वप्राप्त्या निखिलवियोगिमरणेन वस्तुना शराणां पञ्चता शरान् विमुच्य वियोगिनः श्रितेत्युत्प्रेक्षालङ्कारो व्यज्यते।

मल्लिकामुकुले चण्डि! भाति गुञ्जन्मधुव्रतः।
प्रयाणे पञ्चबाणस्य शङ्खमापूरयन्निव"॥ (ग)

अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढ़ोक्तिसिद्धेन उत्प्रेक्षालङ्कारेण कामस्य जयसुन्मादकः कालः प्राप्तस्तत् कथं "मानिनि! मानं न सुञ्चसि" इति वस्तु व्यज्यते।

"महिलासहस्सभरिए तुह हिअए सुहअ! सा अमाअंती।
अणुदिणमणणकम्मा अङ्गं तणुअं पि तणु एइ"॥

"अत्र अमाअंती" इति कविनिबद्धवक्तृप्रौढ़ोक्तिसिद्धेन काव्यलिङ्गालङ्कारेण तनोस्तनूकरणेऽपि तव हृदये न वर्त्तत इति विशेषोक्त्यलङ्कारो व्यज्यते। न खलु कवेः कविनिबद्धस्येव रागाद्याविष्टता। अतः कविनिबद्धवक्तृप्रौढ़ोक्तिः कविप्रौढ़ोक्ते-रधिकं सहृदयचमत्कारिणीति पृथक् प्रतिपादिता। एषु

(ग) मल्लिकेति। हे चण्डि! कोपने! मल्लिकामुकुले गुञ्जन् मधुव्रतः भ्रमरः पञ्चबाणस्य कामस्य प्रयाणे विजययात्रायां शङ्खम् आपूरयन्निव भाति राजते। मल्लिकामुकुले भाति गुञ्जन्मत्तमधुव्रत इति पाठं केचिदाहुः। तन्मते मधुव्रतस्य मत्तेति विशेषणस्य अयमभिप्रायः यत् शङ्खापूरणं कर्त्तव्यं शङ्खस्य मार्गं-रन्ध्रमेव मुखेन पूर्य्यते, अनेन तु सम्मुखभाग इति स्थितं मधुकरस्य तद्विप-र्य्ययादिति।

(घ) महिला इति। महिलासहस्रभरिते तव हृदये सुभग! सा अमान्ती। अनुदिनमनन्यकर्मा अङ्गं तनुमपि तनूकरोति॥ इति संस्कृतम्। दूत्या नायकं प्रत्युक्तिरियम्। हे सुभग! सा तव कान्ता महिलानां नारीणां सहस्रेण भरिते पूरिते, एतेन स्थानाभावः सूचितः। तव हृदये अमान्ती अव-काशमलभमाना इत्यर्थः अनुदिनं निरन्तरम् अनन्यकर्मा त्यक्तकार्यान्तरा सती

च अलङ्कृतिव्यञ्जनस्थले रूपणोत्प्रेक्षणव्यतिरेचनादिमात्रस्य प्राधान्यं सहृदयसंवेद्यं न तु रूप्यादीनामित्यलङ्कृतेरेव मुख्यत्वम् (घ)।

एकः शब्दार्थशक्त्युत्थे ॥ २५९ ॥ [ङ]

उभयशक्त्युद्भवे व्यङ्ग्ये एको ध्वनेर्भेदः। यथा।

"हिममुक्तचन्द्ररुचिरः सपद्मको
मदयन् द्विजान् जनितमीनकेतनः।
अभवत् प्रसादितसुरो महोत्सवः
प्रमदाजनस्य स चिराय माधवः" ॥ (च)

तनुं कृशमपि अङ्गं तनूकरोति कृशीकरोति, तनोः कार्श्यातिशये यदि स्यान्तं प्राप्नुयादिति भावः। तव विरहे सा नितरां कृशा जाता तदेनामनुगृहाणेति भावः। तनोः शरीरस्य तनूकरणेऽपि कृशीकरणेऽपीत्यर्थः। रागाद्याविष्टता प्रणयिता इत्यर्थः। प्रतिपादिता गृहीता। एषु द्वादशभेदेषु मध्ये अलङ्कृतिव्यञ्जनस्थले यत्रालङ्कारो व्यञ्जकस्तत्रेत्यर्थः। सहृदयसंवेद्यं सामाजिकगम्यम्। रूप्यादीनाम् आरोप्यमाणानां नवमल्लिकासमुदयप्रभृतीनामित्यर्थः।

(ङ) एक इति। शब्दार्थशक्त्युत्थे शब्दार्थयोः शक्त्या सामर्थ्येन उत्थे उत्पन्ने व्यङ्ग्ये एकः भेद इति शेषः। शब्दार्थोभयशक्त्युत्थः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य एकभेद एवेत्यर्थः।

(च) हिमेति। हिममुक्तः हिमावरणशून्य इत्यर्थः यश्चन्द्रः तद्वत् रुचिरः मनोहरः अन्यत्र तेन रुचिरः, पद्मया लक्ष्म्या सह वर्त्तमानः सपद्मकः अन्यत्र पद्मयुक्तः, द्विजान् ब्राह्मणान् अन्यत्र पक्षिणः मदयन् हर्षयन् जनितः उत्पादितः मीनकेतनः कामः प्रद्युम्न इत्यर्थः येन तथोक्तः अन्यत्र कामवर्द्धनः, प्रसादिताः अनुगृहीताः सुराः देवाः येन सः दैत्यविध्वंसनादिनेति भावः अन्यत्र प्रसादिताः विमलीकृताः सुराः मद्यानि यस्मिन् तथाविधः, स माधवः कृष्णः अन्यत्र वसन्तः, चिराय प्रमदाजनस्य नारीजनस्य महोत्सवः महानन्दस्वरूपः अभवत्। मञ्जुभाषिणीवृत्तम्, सजसा जगौ च यदि मञ्जुभाषिणीति तल्लक्षणात्।

अत्र माधवः कृष्णो माधवो वसन्त इवेत्युपमालङ्कारो व्यङ्ग्यः। एवञ्च व्यङ्ग्यभेदादेव व्यञ्जकानां काव्यानां भेदः (छ)।

तदष्टादशधा ध्वनिः॥ २६०॥

अविवक्षितवाच्योऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्च इति द्विविधः। विवक्षितान्यपरवाच्यस्तु असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वेनैकः। संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यवाच्यत्वेन च शब्दार्थोभयशक्तिमूलतया पञ्चदशेति (ज) अष्टादशभेदो ध्वनिः। एषु च (झ)।

वाक्ये शब्दार्थशक्त्युत्थ-
स्तदन्ये पदवाक्ययोः॥ २६१॥ [ञ]

तत्र अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यो ध्वनिः पदगतो यथा।

"धन्यः स एव तरुणो नयने तस्यैव नयने च।
युवजनमोहनविद्या भवितेयं यस्य सम्मुखे सुमुखी"॥ (ट)

(छ) एवञ्चेति उक्तरीत्या इत्यर्थः। व्यङ्ग्यभेदात् व्यङ्ग्यस्य व्यञ्जनानन्तरबोधविषयस्य अर्थस्य भेदात् पार्थक्यात्। व्यञ्जयन्तीति व्यञ्जकानि तेषाम्।

(ज) शब्दार्थोभयशक्तिमूलतया पञ्चदशेति वस्त्वलङ्कारमूलत्वात् शब्दशक्तिमूलौ द्वौ, अर्थशक्तिमूला अनन्तरोक्ता द्वादश, उभयशक्तिमूल एक इति पञ्चदशधा।

(झ) एषु अष्टादशसु भेदेषु मध्ये इत्यर्थः।

(ञ) वाक्ये इति। शब्दार्थोभयशक्त्युत्थो ध्वनिः वाक्ये केवलं वाक्यगत इत्यर्थः। तदन्ये तस्मादन्ये सप्तदश भेदाः पदवाक्ययोः पदगताः वाक्यगताश्च। ततश्च उभयशक्तिजो भेद एक एव अन्ये सप्तदश पदवाक्यगतत्वेन द्विविधत्वात् चतुस्त्रिंशत् मिलित्वा पञ्चत्रिंशद् भेदा इति बोध्यम्।

(ट) धन्य इति। स एव तरुणः युवा धन्यः पुण्यवानित्यर्थः, तस्यैव नयने नेत्रे नयने च, इयं युवजनमोहनविद्या सुमुखी यस्य सम्मुखे भविता स्यादितीत्यर्थः।

अत्र द्वितीयनयनशब्दो भाग्यवत्तादिगुणविशिष्टनयन-परः। वाक्यगतो यथा।

“त्वामस्मि वच्मि विदुषां समुदायोऽत्र तिष्ठति।
आत्मीयां मतिमादाय स्थितिमत्र विधेहि तत्” ॥ (ठ)

अत्र प्रतिपाद्यस्य सम्मुखीनत्वादेव लब्धे प्रतिपाद्यत्वे “त्वाम्” इति पुनर्वचनमन्यव्यावृत्तिविशिष्टं (ड) त्वदर्थं लक्षयति एवं वच्मीत्यनेनैव कर्त्तरि लब्धे “अस्मि” इति पुनर्वचनमन्यव्यावृत्तिविशिष्टं मदर्थं लक्षयति। तथा “विदुषां समुदायः” इत्यादिवचनेनैव वक्तुः प्रतिपादने सिद्धे पुनः वच्मीति वचनम् “उपदिशामि” इति वचनविशेषरूपमर्थं लक्षयति। एतानि च लक्षितानि स्वातिशयं व्यञ्जयन्ति। एतेन मम वचनं तवात्यन्तं हितं तदवश्यमेतत् कर्त्तव्यमित्यभिप्रायः। तदेवमयं वाक्यगतोऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्यो ध्वनिः। अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यः पदगतो यथा। “निःश्वासान्ध इव” इत्यादि। वाक्यगतो यथा। “उपकृतं बहु तत्र” इत्यादि अन्येषां वाक्यगतत्वे उदाहृतम्। पदगतत्वे यथा।

“लावण्यं तदसौ कान्तिस्तद्रूपं स वचःक्रमः।
तदा सुधास्पदमभूदधुना तु ज्वरो महान्” ॥ (ढ)

(ठ) त्वामिति। अस्मीत्यव्ययम् अहमित्यर्थः त्वां वच्मि ब्रवीमि, अत्र विदुषां समवायः सङ्घः तिष्ठति, तत् तस्मात् आत्मीयाम् आत्मने हितां मतिम् आदाय आश्रित्य इत्यर्थः अत्र स्थितिं विधेहि कुरु।

(ड) अन्यव्यावृत्तिविशिष्टमिति त्वामेव न तु अन्यमिति भावः। अन्यव्यावृत्तिविशिष्टमिति अहमेव नान्य इति भावः।

(ढ) लावण्यमिति। कस्यचिद् वियोगिन उक्तिरियम्। तत् लावण्यम् अङ्गप्रभाविशेषः, असौ कान्तिः औज्ज्वल्यं, तत् रूपं सौन्दर्यं, स वयसां क्रमः परिपाटी भङ्गीत्यर्थः, तदा तस्मिन् काले अविरहे इत्यर्थः सुधास्पदम् अमृत-

अत्र लावण्यादीनां तादृगनुभवैकगोचरताव्यञ्जकानां तदादिशब्दानामेव प्राधान्यम्। अन्येषान्तु तदुपकारित्वमेवेति तन्मूल एव ध्वनिव्यपदेशः। तदुक्तं ध्वनिकृता।

"एकावयवसंस्थेन भूषणेनेव कामिनी।
पदद्योत्येन सुकवेर्ध्वनिना भाति भारती" ॥ (ण)

एवं भावादिष्वपि ऊह्यम् (त)।

"भुक्तिमुक्तिकृदेकान्तसमादेशनतत्परः।
कस्य नानन्दनिस्यन्दं विदधाति सदागमः" ॥ (थ)

अत्र सदागमशब्दः सन्निहितमुपनायकं प्रति सच्छास्त्रार्थमभिधाय "सतः पुरुषस्यागमः" इति वस्तु व्यनक्ति। ननु

पावम् अभूत्। अधुना तु विरहे इत्यर्थः महान् ज्वरः व्याधिः तत्तत्ज्वरस्य अतीवसन्तापकत्वादिति भावः।

(ण) ध्वनिव्यपदेशः ध्वनिसंज्ञा। यदि च तत्पदानाम् अपरपदसाहाय्यकं विना व्यञ्जकत्वं नोपपद्यते अतो वाक्यगत एव ध्वनिर्वास्तवः तथापि प्राचीनमतमनुसृत्य तथोक्तं ग्रन्थकृता। तत्र प्राचीनसंवादं प्रमाणत्वेनाह एकेति। एकावयवसंस्थेन एकाङ्गस्थितेन भूषणेन अलङ्कारेण कामिनीव पदद्योत्येन पदप्रकाश्येन ध्वनिना व्यङ्ग्येन सुकवेः भारती वाणी भाति राजते।

(त) एवं भावादिष्वपीति। यथा रसरूपासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यानि काव्यान्युदाहृतानि तथा भावरूपासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यानामपि उदाहरणानि ऊह्यानीति भावः।

(थ) भुक्तीति। जलसन्निधावुपनायके आगते शास्त्रप्रसंगव्याजेन स्वं सूचयन्त्याः कस्याश्चिदुक्तिरियम्। भुक्तिः भोगः स्वर्गादिसुखमित्यर्थः मुक्तिरपवर्गः तयोः कृत् प्रदर्शक इत्यर्थः अन्यच्च भुक्तिः सुरतसुखसम्भोगः मुक्तिः गृहकर्मत्यागः तयोः कर्त्ता। एकान्ते निर्जने नृपादिकर्मे शास्त्रोपदेशे तत्परः निर्जनोपासनाया एव शास्त्रीयत्वादिति भावः अन्यत्र एकान्ते अत्यन्तमहदेहदाने समादेशने स्थिरनुमतौ तत्परः, सदागमः सच्छास्त्रम् अन्यच्च सत्पुरुषस्य मदागमस्य आगमः उपस्थितिः कस्य जनस्य आनन्दनिस्यन्दं आनन्दातिशयं न विदधाति करोति अपि तु सर्वस्यैवेति।

"सदागमः सदागम इव" इति न कथमुपमाध्वनिः सदागमशब्दार्थयोरुपमानोपमेयभावाविवक्षणाद् रहस्यसंगोपनार्थमेव हि द्व्यर्थपदप्रतिपादनं प्रकरणादिपर्य्यालोचनेन च सच्छास्त्राभिधानस्य असम्बन्धत्वात् (द)।

"अनन्यसाधारणधीर्धृताखिलवसुन्धरः।
राजते कोऽपि जगति स राजा पुरुषोत्तमः"॥ (ध)

अत्र पुरुषश्रेष्ठः पुरुषोत्तम इवेत्युपमाध्वनिः। अनयोः शब्दशक्तिमूलौ संलक्ष्यक्रमभेदौ।

"सायं स्नानमुपासितं मलयजेनाङ्गं समालेपितं
यातोऽस्ताचलमौलिमम्बरमणिर्विस्रब्धमत्रागतिः।
आश्चर्य्यं तव सौकुमार्य्यमभितः क्लान्ताऽसि येनाधुना
नेत्रद्वन्द्वममीलनव्यतिकरं शक्नोति तेनासितुम्"॥ (न)

(द) सदागमेति। सदागमशब्दार्थतयोः सच्छास्त्रसत्पुरुषयोः उपमानोपमेयभावस्य अविवक्षणात् वक्तुमनभिलाषात् द्व्यर्थपदप्रयोगस्य रहस्यगोपनार्थताया एव विवक्षितत्वादिति भावः। अत्र शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिः।

(ध) अनन्येति। न अन्येषां साधारणी धीर्यस्य तादृशः, धृता पालिता हस्तेनोद्धृता च वसुन्धरा पृथ्वी येन तथाविधः स पुरुषोत्तमः पुरुषश्रेष्ठः कोऽपि राजा जयति। अत्र पुरुषोत्तमपदस्यैव प्राधान्यमिति पदगोत्य उपमाध्वनिरिति बोध्यम्।

(न) सायमिति। अपि उपनायकेन भुक्तां स्नातागतां सखीं प्रति कस्याश्चिदुक्तिरियम्। सायं सन्ध्याकाले स्नानम् उपासितं कृतं मलयजेन चन्दनेन अङ्गं समालेपितम्, एतेन अध्वक्लान्तिपरिहारः सूचितः। अम्बरमणिः सूर्य्यः अस्ताचलचूडां यातः। अतः अत्र मत्सकाशे इत्यर्थः विस्रब्धं निःशङ्कं स्वच्छन्दमित्यर्थः यथा तथा आगतिः आगमनं सायं सूर्य्यस्य अस्तगतत्वात् आतपक्लेशोऽपि नासीति सूचितम्। तथापि तव सौकुमार्य्यं मार्दवम् आश्चर्य्यम् अद्भुतम् अनन्यसाधारणमित्यर्थः येन सौकुमार्य्येण हेतुना अधुना अभितः सर्वथा क्लान्तासि यतस्ते तव नेत्रद्वन्द्वं नयनयुगलम् अमीलनव्यतिकरं नास्ति मीलनस्य सङ्कोचनस्य

अत्र स्वतः सम्भविना वस्तुना कृतपरपुरुषपरिचया क्लान्ताऽसीति वस्तु व्यज्यते। तत्र अधुना क्लान्ताऽसि न तु पूर्वं कदाचिदपि तव एवंविधः क्लमो दृष्टः इति बोधयतोऽधुना पदस्य एवेतरपदार्थोत्कर्षादधुना पदस्यैव पदान्तरापेक्षया वैशिष्ट्यम् (प)।

"तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपातका।
तच्चिन्ताविपुलाह्लादक्षीणपुण्यचया तथा॥
चिन्तयन्ती जगत्सूतिं परं ब्रह्मस्वरूपिणम्।
निरुच्छ्वासतया मुक्तिं गताऽन्या गोपकन्यका"॥ (फ)

अत्र अशेषचयपदप्रभावादनेकजन्मसहस्रभोग्यदुष्कृतसुकृतफलराशितादात्म्याध्यवसिततया भगवद्विरहदुःखचिन्ता-

---

व्यतिकरः सम्बन्धः यस्मिन् तत् यथा तथा आसितुम् अवस्थातुं न शक्नोति न पारयति। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

(प) अत्रेत्यादि। स्वतःसम्भविना स्वभावतः सम्भवितुं योग्येन वस्तुना वाक्यार्थरूपेण। तच्च व्यङ्ग्यमित्यर्थः इतरपदार्थोत्कर्षात् अपरपदार्थानामुत्कर्षमपेक्ष्य इत्यर्थः। अत्र अधुना पदार्थप्रधानेन वाक्यार्थेन तत्तत्पदानामपि व्यञ्जकत्वं तथा च सायन्तनं स्नानं निमित्तान्तरानुपलब्धेः अचिरागमनमेव परपुरुषसंसर्गं मलयलेपनं तत्सम्भोगगोपनं पूर्णास्तगमनञ्च अन्यविधभोगलक्षणादर्शनं प्रत्याययतीति बोध्यम्।

(फ) तदिति। रासोत्सवे गुरुजनोपरोधेन कृष्णसमीपं गन्तुमशक्ताया अपि गोपकन्याया मुक्तिलाभवर्णनमिदम्। तस्य कृष्णस्य अप्राप्तिः अलाभः एव महादुःखं तेन विलीनानि अशेषाणि पातकानि यस्याः सा दुःखभोगोऽपि पापफलं तद्भोगेनैव पापध्वंसोऽभूदिति भावः। तस्य कृष्णस्य या चिन्ता ध्यानं तया यः विपुलः महान् आह्लादः सुखं तेन क्षीणाः पुण्यानां चयाः समूहाः यस्याः तथोक्ता, सुखभोगो हि पुण्यफलं तद्भोगेनैव पुण्यक्षयोऽभूदिति भावः। जगतां सूतिः उत्पत्तिः यस्मात् तं परब्रह्मस्वरूपिणं परमात्मरूपं कृष्णं चिन्तयन्ती ध्यायन्ती अन्या गुरुजनोपरुद्धा इत्यर्थः गोपकन्यका निरुच्छ्वासतया निरुद्धप्राणतया मुक्तिं गता। मुक्तिं प्रति प्रधानं पापपुण्यचयद्वयक्षयस्यैव हेतुत्वादिति भावः।

ह्लादयोः प्रत्यायनमित्यतिशयोक्तिद्वयप्रतीतिरशेषच यपदद्वय-द्योत्या। अत्र च व्यञ्जकस्य प्रौढ़ोक्तिमन्तरेणापि (व) सम्भ-वात् स्वतःसम्भविता।

"पश्यन्त्यसंख्यपथगां त्वद्दानजलवाहिनीम्।
देव! त्रिपथगात्मानं गोपयत्युग्रमूर्द्धनि" ॥ (भ)

इदं मम। अत्र "पश्यन्ती" इति कविप्रौढ़ोक्तिसिद्धेन काव्यलिङ्गालङ्कारेण न केऽप्यन्ये दातारस्तव सदृशा इति व्यतिरेकालङ्कारोऽसंख्यपदद्योत्यः। एवमन्येषु अप्यर्थशक्तिमूल-संलक्ष्यक्रमभेदेषु उदाहार्य्यम्। तदेवं ध्वनेः पूर्वोक्तेषु अष्टा-दशसु भेदेषु मध्ये शब्दार्थशक्त्युत्थो व्यङ्ग्यो वाक्यमात्रे भव-न्नेकः। अन्ये पुनः सप्तदश वाक्ये पदे चेति चतुस्त्रिंशदिति पञ्चत्रिंशद्भेदाः।

प्रबन्धेऽपि मतो धीरै-
रर्थशक्त्युद्भवो ध्वनिः ॥ २६२ ॥ [म]

(व) अत्राशेषेत्यादि। तादात्म्याध्यवसितया अभेदाध्यवसायेन इत्यर्थः तथा च भगवद्विरहदुःखमशेषपापफलं भगवच्चिन्ताह्लादः अशेषपुण्यफलसिद्धि-प्रतीतिरतिशयोक्तिप्रयोजिकेति बोध्यं सिध्यत्वेऽध्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते इति वक्ष्यमाणत्वादिति ध्येयम्। व्यञ्जकस्य द्योतकस्य वाक्यस्य प्रौढ़ोक्तिं कवे-रिति शेषः अन्तरेण विना।

(भ) पश्यन्तीति। हे देव! त्रिपथगा गङ्गा तव दानजलवाहिनीम् असङ्ख्यपथगां बहुमार्गगामिनीं पश्यन्ती आत्मानम् उग्रस्य हरस्य मूर्द्धनि शिरसि गोपायति। काव्यलिङ्गालङ्कारेण हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतमिति लक्षणोक्तेन पश्यन्तीति हेतुगर्भविशेषणरूपेण इत्यर्थः।

(म) प्रबन्धे इति। अर्थशक्त्युद्भवः ध्वनिः धीरैः विद्वद्भिः प्रबन्धे महा-वाक्येऽपि मतः कथितः। ततश्च पञ्चत्रिंशद्भेदाः पूर्वोक्ताः प्रबन्धगताश्च द्वादशेति मिलित्वा सप्तचत्वारिंशद्भेदा इति बोध्यम्।

प्रबन्धो महावाक्यम्। अनन्तरोक्तद्वादशभेदोऽर्थशक्त्युत्थः। यथा महाभारते गृध्रगोमायुसंवादे।

"अलं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन् गृध्रगोमायुसङ्कुले।
कङ्कालबहुले घोरे सर्वप्राणिभयङ्करे॥
न चेह जीवितः कश्चित् कालधर्ममुपागतः।
प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदृशी" ॥ (य)

इति दिवसे शक्तस्य गृध्रस्य श्मशाने मृतं बालमुपादाय तिष्ठतां दिवसे तं परित्यज्य गमनमिष्टम्।

"आदित्योऽयं स्थितो मूढाः! स्नेहं कुरुत साम्प्रतम्।
बहुविघ्नो मुहूर्त्तोऽयं जीवेदपि कदाचन॥
अमुं कनकवर्णाभं बालमप्राप्तयौवनम्।
गृध्रवाक्यात् कथं बालास्त्यजध्वमविशङ्किताः" ॥ (र)

इति निशि समर्थस्य गोमायोर्दिवसे परित्यागोऽनभिलषित इति वाक्यसमूहेन द्योत्यते। अत्र स्वतःसम्भवी व्यञ्जकः। एवमन्येषु एकादशभेदेषु उदाहार्य्यम्। एवं वाच्यार्थ-

---

(य) अलमिति। गृध्रैः गोमायुभिः शृगालैश्च सङ्कुले व्याप्ते कङ्कालाः बहुला यत्र तादृशे सर्वेषां प्राणिनां भयङ्करे घोरे दारुणे अस्मिन् श्मशाने स्थित्वा अलं स्थितिर्न कर्त्तव्येत्यर्थः। कालधर्मः पञ्चत्वं तत् उपागतः प्राप्तः। प्रियो वा द्वेष्योऽप्रियो वा यदि वा कश्चित् इह श्मशाने न च जीवितः। प्राणिनां गतिः ईदृशी एवंप्रकारा।

(र) आदित्योऽयमिति। हे मूढाः! अयम् आदित्यः सूर्यः स्थितः नैव यावदिति भावः, साम्प्रतं स्नेहं कुरुत, अयं मुहूर्त्तः बहुविघ्नः विघ्नपूर्णः कदाचन जीवेदपि। हे बालाः! यूयं कनकवर्णाभं काञ्चनकान्तिम् अप्राप्तयौवनं किशोरम् अमुं बालं गृध्रस्य वाक्यात् अविशङ्किताः सन्तः कथं त्यजध्वम्?

(ल) अत्र स्वतःसम्भवी व्यञ्जक इति व्यञ्जको वाच्यः। [illegible]-

व्यञ्जकत्वे उदाहृतम् । लक्ष्यार्थस्य यथा । "निःशेषच्युत-चन्दनम्" इत्यादि । व्यङ्ग्यार्थस्य यथा । "उअ णिच्चल" इत्यादि । अनयोः स्वतःसम्भविनोर्लक्ष्यव्यङ्ग्यार्थौ व्यञ्जकौ (ल) । एवमन्येषु एकादशभेदेषु उदाहार्य्यम् ।

पदांशवर्णरचनाप्रबन्धेष्वस्फुटक्रमः ।
असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो ध्वनिस्तत्र पदांशकः॥२६६॥ [व]

प्रकृतिप्रत्ययोपसर्गनिपातादिभेदादनेकविधः । यथा ।

"चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेपथुमतीं
रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचरः ।
करं व्याधुन्वत्याः पिबसि रतिसर्वस्वमधरं
वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर ! हतास्त्वं खलु कृती" ॥ (श)

सम्भविना वस्तुना महावाक्यगतेन वस्तु व्यज्यते । निःशेषेत्यादि । लक्ष्यार्थस्य तस्यान्तिकमेव गतासीति ;विपरीतलक्षणया बोधितस्य इत्यर्थः अनेन स्वतःसम्भ-विना वस्तुना रमणरूपं वस्तु व्यज्यते इति बोध्यम् । उअ इत्यत्र स्वतःसम्भविभ्यां लक्ष्यार्थव्यङ्ग्यार्थाभ्यां वस्तुभ्यां सङ्केतस्थानरूपं वस्तु व्यज्यते इति बोध्यम् ।

(व) पदांशेति । अस्फुटक्रमः असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः पदांशे वर्णे रचनायां प्रबन्धे च भवति ।

(श) पदांशगतमुदाहरति चलेति । हे मधुकर ! भ्रमर ! त्वं चलौ चञ्चलौ अपाङ्गौ यस्याः तादृशीं वेपथुमतीं चपलां दृष्टिं बहुशः पुनः पुनः स्पृशसि, कर्णा-न्तिकचरः कर्णसमीपचारी सन् रहस्याख्यायीव गुप्तभाषीव मृदु स्वनसि शब्दायसे, तथा करं व्याधुन्वत्याः कम्पयन्त्याः निवारणार्थमिति भावः अस्याः शकुन्तलायाः रतिसर्वस्वं सुरतसर्वधनम् अधरं पिबसि, अतः वयं तत्त्वस्य याथार्थ्यस्य कस्येयं सुता, किमियं मां प्रति खलु रज्येत वा, ऋषिकन्येयमित्यादिरूपस्य अन्वेषणात् चिन्तनात् हताः वञ्चिता इत्यर्थः, त्वं खलु त्वमेव कृती कृतकार्य्यो जातोऽसीत्यर्थः । शिखरिणीवृत्तम् । अत्र हता इत्यनेन दुःखातिशयो व्यज्यते, दुःखं प्राप्तवन्त इति प्रयोगेण तथा न प्रतीयते इति भावः ।

अत्र "हताः" इति न पुनर्दुःखं प्राप्तवन्त इति हन्प्रकृतेः।

> "मुहुरङ्गुलिसंवृताधरोष्ठं
> प्रतिषेधाक्षरविक्लवाभिरामम्।
> मुखमंसविवर्त्ति पक्ष्मलाक्ष्याः
> कथमप्युन्नमितं न चुम्बितन्तु" ॥ (प)

अत्र "तु" इति निपातस्यानुतापव्यञ्जकत्वम्। "न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयः" इत्यादौ "अरयः" इति बहुवचनस्य "तापसः" इत्येकवचनस्य "अत्रैव" इति सर्वनाम्नः "निहन्ति" इति "जीवति" इति च तिङः "अहो" इत्यव्ययस्य "ग्रामटिका" इति कप्रत्ययतद्धितस्य "विलुण्ठना" इति व्युपसर्गस्य "भुजैः" इति बहुवचनस्य व्यञ्जकत्वम् (स)।

(प) मुहुरिति। मुहुः पुनः पुनः अङ्गुल्या संवृतौ आच्छादितौ अधरौष्ठौ यस्य तत्, प्रतिषेधाक्षरे निवारणवचने विक्लवेन व्याकुलतया अभिरामं मनोहरं, तथा अंसे स्कन्धे विवर्त्तते तिर्य्यक् तिष्ठतीति तथोक्तं, पक्ष्मलाक्ष्याः घनलोमावृतनयनायाः शकुन्तलायाः मुखं कथमपि उन्नमितम् उत्थाप्य धृतं न चुम्बितं न तु चुम्बितमित्यर्थः।

(स) अरय इति बहुवचनस्य इत्यादिकं व्यञ्जकत्वमित्यनेनान्वयः। अरीणां बहुत्वेन स्वस्य दुर्जयत्वमिति। तापस इत्येकवचनेन एकतापसनिग्रहे सुकरः स्यात् सोऽपि कर्त्तुं न शक्यते इति। अत्रेति इदम्पदेन मदुद्यमनार्थे दूरगमनादिप्रयासो नास्ति तथापि तत् कर्त्तुं न शक्यते इति। निहन्तीति वर्त्तमानापकारकथनेन रिपुनिग्रहे विलम्बासहिष्णुत्वमिति। जीवतीति जीवनस्य वर्त्तमानत्वख्यापनेन इतः पूर्व्वमेव मे मरणमनुचितं तदा सति ईदृशः परामर्षो न समभविष्यदिति। अहो! इति अव्ययस्य एतादृशपरिभवेऽपि जीवनमत्यन्तमनुचितमिति। स्वर्गग्रामटिकेति स्वर्गस्य क्षुद्रग्रामत्वख्यापनेन तद्रक्षणमपि यस्य [illegible], सोऽपि तापसेन पराभूयते इति व्युपसर्गस्य इति लुण्ठनस्य वैशिष्ट्यकथनेन सुरनगरेऽपि पराभवकारिणो मम एकतापसेन पराभव इति। बहुवचनमिति भुजानां बहुत्वख्यापनेन रिपुनिग्रहे मम एतादृशशक्तत्वेऽपि तु कर्त्तुं न शक्यते इति।

"आहारे विरतिः समस्तविषयग्रामे निवृत्तिः परा
नासाग्रे नयनं तदेतदपरं यच्चैकतानं मनः ।
मौनञ्चेदमिदञ्च शून्यमधुना यद्विश्वमाभाति ते
तद् ब्रूयाः सखि ! योगिनी किमसि ? भोः ! किं वा
वियोगिन्यसि ?" (ह)

अत्र तु "आहार इति" विषयसप्तम्याः "समस्तेति"

एते संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्या अपि निर्वेदाख्यव्यभिचारिभावस्य पोषका इति भावप्रधानत्वात् असंलक्ष्यक्रमत्वमवगन्तव्यम् ।

(ह) आहारे इति । भोः सखि ! आहारे भोजने विरतिः अप्रवृत्तिरित्यर्थः, समस्तविषयाणां सर्ववस्तूनां ग्रामे समूहे परा आत्यन्तिकी निवृत्तिः, नासाग्रे नयनं तिष्ठतीति शेषः चिन्तास्तिमितत्वादिति भावः, यच्च एकतानम् एकाग्रं मनः तदेतत् अपरमन्यत् । इदं मौनं तूष्णीभावश्च इदञ्च विश्वं यत् ते तव शून्यम् आभाति, तत् तस्मात् योगिनी असि किम् ? वा अथवा किं वियोगिनी असि ? अत्र आहारे इति विषयसप्तम्या इति योगिन्या वैधाहारे प्रवृत्तिरस्ति वियोगिन्यास्तु सर्वस्मिन्नेवाहारे वीतरागतेति भावः । समस्तेति योगिन्याः सर्वविषयनिवृत्तिर्न दृश्यते शरीरधारणोपयोगिषु तस्याः प्रवृत्तिदर्शनाद् वियोगिन्यास्तु सर्वेष्विति भावः । परेति योगिन्याः निवृत्तेरात्यन्तिकत्वं नास्ति वियोगिन्यास्तु आत्यन्तिकतेति भावः । यच्चैकतानमिति योगिन्या ध्यानसमये एव मनस एकतानत्वं वियोगिन्यास्तु सर्वदेवेति बोध्यम् । मौनञ्चेदमिति योगिन्या ध्यानसमयेऽपि इङ्गितादिना अर्थसूचनं सम्भवति वियोगिन्यास्तु तदपि नास्तीति भावः । आभातीति आ सम्यक्प्रकारेण भातीत्यर्थः योगिन्याः विश्वस्य शून्यत्वेन ज्ञानं परमात्मानवच्छिन्नस्य तु न, वियोगिन्यास्तु सब्रह्मविश्वस्यैव शून्यमिति भावः । सखीति योगिन्या अनुरागिणि जने प्रणयो नास्ति वियोगिन्यास्तु सोऽस्तीति भावः । असि भो इति सोपहासोत्प्रासस्य न खलु योगिनीं कोऽप्यपहसति परं वियोगिनीमेव इति भावः । किं वेति पूर्वपदेन चरितार्थत्वे उत्तरपदोपादानस्य वैफल्यं स्यादिति उत्तरपदग्रहणं पूर्वपदस्य असारत्वसूचनाचेति भावः । वर्त्तमानोपदेशस्य वर्त्तमानत्वख्यापनस्य । न खलु सहसा कापि योगिनी भवति योगस्याभ्यासबलसाध्यत्वेन क्रमसाध्यत्वात्, वियोगिनी तु सहसैव भवतीति वर्त्तमानत्वमिति भावः ।

"परेति" च विशेषणद्वयस्य "मौनं चेदमिति" प्रत्यक्षपरामर्शिनः सर्वनाम्नः "आभातीति" उपसर्गस्य "सखीति" प्रणयस्मारणस्य" "असि भोः" इति सोपहासोल्लासस्य "किंवा" इत्युत्तरपक्षदार्ढ्यसूचकस्य वाशब्दस्य "असीति" वर्त्तमानोपदेशस्य तत्तद्विशेषव्यञ्जकत्वं सहृदयसंवेद्यम्। वर्णरचनयोरुदाहरिष्यते (च)। प्रबन्धे महाभारते शान्तः। रामायणे करुणः। मालतीमाधवरत्नावल्यादौ शृङ्गारः। एवमन्यत्र।

तदेवमेकपञ्चाशद्भेदास्तस्य ध्वनेर्मता। [क]
सङ्करेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया।
वेदखाग्निशराः शुद्धैरिषुबाणाग्निसायकाः॥२६४॥[ख]

(च) वर्णरचनयोरिति। वर्णस्य रचनायाश्च माधुर्य्यादिगुणव्यञ्जकत्वादिति भावः।

(क) तदेवमिति। तत् तस्मात् एवं रीत्या तस्य पूर्वोक्तस्य ध्वनेः एकपञ्चाशत् भेदा मताः। तथाहि, लक्षणामूलध्वनिः अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यः अत्यन्ततिरस्कृतवाच्य इति द्विविधोऽपि पदवाक्यगतत्वेन चतुर्विधः। असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः पदपदांशवर्णरचनावाक्यमहावाक्यगतत्वेन षड्विधः शब्दशक्त्युत्थः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः वस्त्वलङ्काररूपत्वेन द्विविधोऽपि पदवाक्यगतत्वेन चतुर्विधः। अर्थशक्त्युत्थः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः वस्त्वलङ्कारयोः स्वतःसिद्धकविप्रौढोक्तिसिद्धकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धत्वेन षड्विधयोः वस्त्वलङ्कारोभयव्यञ्जकत्वेन द्वादशविधोऽपि पदवाक्यमहावाक्यगतत्वेन त्रैविध्यात् षट्त्रिंशत्प्रकारः। उभयशक्त्युत्थस्तु वाक्यगत एवेति एकविध एवेति मिलित्वा एकपञ्चाशद्विधो ध्वनिरिति फलितार्थः।

(ख) सङ्करेणेति। त्रिरूपेण त्रिविधेन अङ्गाङ्गिभावसन्देहैकाश्रयानुप्रवेशरूपेण वक्ष्यमाणेन सङ्करेण एकरूपया एकविधया संसृष्ट्या वक्ष्यमाणरूपया संसृष्ट्या च ते एकपञ्चाशद्भेदाः वेदखाग्निशराः ५३०४ चतुरधिकानि त्रिपञ्चाशच्छतानि इत्यर्थः। शुद्धैः अविमिश्रैरित्यर्थः एकपञ्चाशता मिलिता इति भेदाः ५३५५ पञ्चपञ्चाशदधिकानि त्रिपञ्चाशत् शतभेदा इत्यर्थः। तथाहि, प्रथमस्य भेदस्य एकेन विजातीयेन पञ्चाशता त्रिरूपे सङ्करे संसृष्टौ चैकरूपायां प्रत्येकं पञ्चाश-

शुद्धैः शुद्धभेदैरेकपञ्चाशता योजनेत्यर्थः। दिङ्मात्रं तु उदाह्रियते।

"अत्युन्नतस्तनयुगा तरलायताक्षी
द्वारि स्थिता तदुपयानमहोत्सवाय।
सा पूर्णकुम्भनवनीरजतोरणस्रक्-
सम्भारमङ्गलमयत्नकृतं विधत्ते" ॥ (ग)

अत्र "स्तनावेव पूर्णकुम्भौ दृष्टय एव नवनीरजस्रजः" इति रूपकध्वनिरसध्वन्योरेकाश्रयानुप्रवेशः सङ्करः।

"धिन्वन्त्यमूनि मदमूर्च्छदलिध्वनीनि
धूताध्वनीनहृदयानि मधोर्दिनानि।
निस्तन्द्रचन्द्रवदनावदनारविन्द-
सौरभ्यसौहृदसगर्वसमीरणानि" ॥ (घ)

दिति शतद्वयम्। द्वितीयस्य सजातीयेनैकेन विजातीयैश्च ऊनपञ्चाशता सङ्करेण संसृष्ट्या च योगे ऊनपञ्चाशदिति पञ्चवत्यधिकं शतम्। तथा तृतीयस्य सजातीयविजातीयसम्मेलनेन सङ्करसंसृष्टिरूपत्वात् चातुर्विध्येन द्विनवत्यधिकं शतमित्यादि।

(ग) अत्युन्नतेति। प्रवासादागतं पतिं दृष्ट्वा द्वारि स्थिताया नायिकाया वर्णनमिदम्। अत्युन्नतं स्तनयुगं यस्याः सा, तरले चञ्चले आयते च अक्षिणी यस्याः तथोक्ता, सा द्वारि स्थिता सती तस्य पत्युः उपयानम् उपस्थितिरेव महोत्सवः तस्मै अयत्नकृतं विना प्रयासेन जनितं पूर्णकुम्भौ नवनीरजानां पद्मानां तोरणस्रक् द्वारभूमिशोभार्थं माल्यं तेषां सम्भारः आहरणमेव मङ्गलं विधत्ते करोति। अत्र रसः शृङ्गारः एव ध्वनिः, स च स्तनरूपपूर्णकुम्भदृष्टिरूपकनलानां नायकरतेरुद्दीपकत्वात् व्यङ्ग्य इति बोध्यम्। अत्र वसन्ततिलकं वृत्तम्।

(घ) धिन्वन्तीति। मदेन हर्षेण मूर्च्छन्तः वृद्धिं गच्छन्तः अलीनां भ्रमराणां ध्वनयः येषु तानि, धूतानि कम्पितानि अध्वनीनानां हृदयानि यैः तथोक्तानि, तथा निस्तन्द्रः पूर्ण इति यावत् यः चन्द्रः, स इव वदनं यासां तासां वदनारविन्दानां मुखपद्मानां यत् सौरभ्यं सौगन्ध्यं तेन यत् सौहृदं सख्यं सम्बन्ध इति यावत् तेन सगर्वः साहङ्कारः मनोहरः इति यावत् समीरणो वायुर्येषु

अत्र निस्तन्द्रेत्यादिलक्षणामूलध्वनीनां संसृष्टिः । अथ गुणीभूतव्यङ्ग्यम् ।

अपरन्तु [ङ] गुणीभूत-
व्यङ्ग्यं वाच्यादनुत्तमे व्यङ्ग्ये ॥ २६५ ॥

अपरं काव्यम् । अनुत्तमत्वं न्यूनतया साम्येन च सम्भवति ।

तत्र स्यादितराङ्गं काक्वाक्षिप्तञ्च वाच्यसिद्ध्यङ्गम् ।
सन्दिग्धप्राधान्यं तुल्यप्राधान्यमस्फुटमगूढम् ।
व्यङ्ग्यमसुन्दरमेवं भेदास्तस्योदिता अष्टौ २६६ [च]

इतरस्य रसादेरङ्गं रसादिव्यङ्ग्यं यथा ।

"अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ।

तथाविधानि मधोः वसन्तस्य दिनानि धिन्वन्ति प्रीणयन्ति लोकानिति शेषः । वसन्ततिलकं वृत्तम् । अत्र निस्तन्द्रेत्यादि निस्तन्द्रस्तन्द्रारहित इति मुख्यार्थः स कथं चन्द्रे वर्तते इति तद्बाधः, तस्मात् लक्षणया निस्तन्द्रशब्दः प्रकाशमयत्वार्थं बोधयति, प्रकाशातिशयबोधश्च प्रयोजनम् । एवं लीढशब्दोऽपि चेतनमात्रधर्मत्वात् प्रकृते असम्भवन् लक्षणया संसर्गोत्कर्षरूपमर्थं बोधयन्, संसर्गातिशयस्य उत्कर्षातिशयस्य प्रयोजनम् । तस्मात् अत्र वाच्यार्थानामत्यन्ततिरस्कृतत्वात् अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यलक्षणामूलध्वनीनां संसृष्टिः हृदयगम्येति ।

(ङ) अपरमिति । अपरं ध्वनिभिन्नम् ।

(च) तत्रेति । तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्ये व्यङ्ग्यम् इतराङ्गम् इतरस्य अपरस्य रसादेरङ्गं पोषकमित्यर्थः, काक्वाक्षिप्तं काकुर्ध्वनिविकारविशेषः तेन आक्षिप्तम् [illegible] झटिति प्रतीयमानमित्यर्थः, वाच्यसिद्ध्यङ्गं वाच्यस्य मुख्यार्थस्य सिद्धेरङ्गं साधकमित्यर्थः, सन्दिग्धप्राधान्यं सन्दिग्धं संशयितं प्राधान्यं प्रधानभावः यस्य तादृशम्, तुल्यप्राधान्यं समानप्रधानभावम्, अस्फुटं झटित्यप्रतीयमानमित्यर्थः, अगूढं स्फुटतया वाच्यवत् प्रतीयमानम्, असुन्दरं चमत्कारितारहितं स्यात् । एवं रीत्या तस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य अष्टौ भेदाः उदीरिताः कथिताः ।

नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः'' ॥ (छ)

अत्र शृङ्गारः करुणस्याङ्गम्।

''मानोन्नतां प्रणयिनीमनुनेतुकामः
त्वत्सैन्यसागररवोद्गतकर्णतापः।
हाहा! कथं नु भवतो रिपुराजधानी-
प्रासादसन्ततिषु तिष्ठति कामिलोकः'' ॥ (ज)

अत्रौत्सुक्यत्रासस‌न्धिसंस्कृतस्य करुणस्य राजविषयरतौ अङ्गभावः।

(छ) इतराङ्गमुदाहरति अयमिति। भूरिश्रवसः समरपतितं छिन्नं हस्तं दृष्ट्वा तत्पत्न्याः शोकार्त्ताया वचनमिदम्। रसनां काञ्चीं मज्जघनस्थिता-मिति भावः उत्कर्षयति आक्षिपतीति तथोक्तः, पीनौ स्तनौ विमर्दयतीति तथोक्तः, नाभिम् ऊरु जघनञ्च स्पृशतीति तादृशः, तथा नीवीविस्रंसनः कटि-देशात् वसनग्रन्थिच्यावनः अयम् ईदृगवस्थः स करः। अत्र आलम्बनविच्छेदेन रतेरपरिपुष्टतया स्मर्य्यमाणानां तदङ्गानां शोकोद्दीपकतया करुणरसस्य पोषकत्वं न शृङ्गारस्येति वाच्यार्थस्य प्राकरणिकशोकोद्दीपकत्वेन चमत्कारित्वं शृङ्गारस्येति व्यङ्ग्यतया गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं बोध्यम्। यदि च अत्र शृङ्गारस्य अपरिपुष्टतया न पूर्णरसत्वं तथापि अस्य खण्डरसत्वमस्त्येवेति परत्र निर्णेष्यते।

(ज) इतरस्य रसादेरङ्गमिति। आदिपदेन भावादीनां ग्रहणात् भावाङ्ग-माह मानोन्नतामिति। राजस्तुतिरियम्। हे राजन्! भवतः रिपुराजधानी-प्रासादसन्ततिषु स्थित इति शेषः कामिलोकः मानोन्नताम् उन्नतमानां प्रणयिनीं कान्ताम् अनुनेतुकामः अनुनिनीषुरित्यर्थः तव सैन्यसागरस्य रवेण कोलाहलेन उद्गतः जनितः कर्णतापः श्रोत्रपीड़ा यस्य तादृशः सन् अहो आश्चर्य्यं कथं नु तिष्ठति? अतिकष्टेन वर्त्तते इत्यर्थः। वसन्ततिलकं वृत्तम्। अत्र मानो-न्नतामिति प्रथमे पादे औत्सुक्यं, त्वत्सैन्येति द्वितीये त्रासः, तयोः सन्धिना संयोगेन समावेशेनेत्यर्थः संस्कृतस्य पुष्टस्य इत्यर्थः। ततश्च भावसन्धिः करुणस्याङ्गं करुणश्च राजविषयकरतिरूपस्य भावस्येति बोध्यम्। अत्र तु मुख्यार्थः करुण-निरपेक्ष एव भावव्यञ्जकः, करुणस्तु वाच्यसापेक्षहाहापदव्यङ्ग्यः सन् तत्प्रकर्षक इति वाच्यार्थात् व्यङ्ग्यस्य न्यूनत्वमवधेयम्

"जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगतृष्णान्वितधिया
वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रलपितम्।
कृता लङ्काभर्त्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना
मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता" ॥

अत्र रामत्वं प्राप्तमित्यवचनेऽपि शब्दशक्तेरेव रामत्वमवगम्यते। वचनेन तु सादृश्यहेतुकतादात्म्यारोपणमाविष्कुर्वता तद्गोपनमपाकृतम्।— तेन वाच्यं सादृश्यं वाक्यार्थान्वयोपपादकतयाऽङ्गतां नीतम् (क)। काक्वाक्षिप्तं यथा।

(क) जनस्थाने इति। धनार्थं चेष्टमानस्य कस्यचिदुक्तिरियम्। जना कनकस्य धनस्य इत्यर्थः मृगो अन्वेषणे, मृगः पशौ कुरङ्गे च करिनक्षत्रभेदयोः। अन्वेषणे च याच्ञायामिति मेदिनी। या तृष्णा लोभः तया अन्यत्र कनकमृगे तद्रूपधारिणि मारीचे या तृष्णा लोभः तदन्वेषणेच्छा इत्यर्थः तया अन्विता आच्छन्ना विलुप्ता इत्यर्थः धीर्यस्य तादृशेन मया जनानां धनिनामित्यर्थः स्थाने समीपे अन्यच तदाख्यदण्डकारण्यप्रदेशविशेषे भ्रान्तं पर्यटितम्। प्रतिपदं पदे पदे देहीति वचः, वैशब्दः निश्चितार्थः पादपूरणार्थो वा। अन्यत्र वैदेहि! हे विदेहवंशसम्भूते सीते! इति वचः उदश्रु सजलनयनं यथा तथा प्रलपितम् अनर्थकमुक्तं, प्रलापोऽनर्थकं वच इत्यमरः। भर्त्तुः धनस्वामिनः वदनपरिपाटीषु वदनस्य मुखस्य परिपाटीषु सन्तोषासन्तोषसूचकविविधभङ्गीषु इत्यर्थः का घटना परिचयः अलम् अत्यर्थं कृता? न कापीत्यर्थः। भर्त्तुः क्रोधोदयो वा सन्तोषाविर्भावः अस्तु तद्विषयेषु कोऽपि विचारो न कृत इति भावः। केचित्तु भर्त्तुः परिपाटीषु सन्तोषासन्तोषभङ्गीषु अलम् अतिशयेन का घटना न कृता? सदा अपि तु तद्रञ्जनार्थं विविधोपायः कृत इति भाव इति व्याचक्षुः। अन्यत्र लङ्काभर्त्तुः रावणस्य वदनपरिपाटीषु मुखश्रेणीषु इषुघटना बाणयोजना कृता। अतः मया तत्साधर्म्येण रामत्वम् आप्तं प्राप्तं, कुशलवसुता कुशलं दारिद्र्यहरणे समर्थमित्यर्थः वसु धनं यस्य तद्भावः, अन्यत्र कुशलवौ सुतौ यस्याः सा सीतेत्यर्थः न तु अधिगता प्राप्ता। शिखरिणीवृत्तम्। अत्र रामत्वं रामसादृश्यमित्यर्थः। वचनेन रामत्वमाप्तमिति शब्देन आविष्कुर्वता प्रकटयता अपाकृतं निराकृतं तेन सादृश्यगोपनाकरणेन वाच्यं वाच्यवत् झटिति प्रतीयमानं वाक्यार्थेन वाक्यार्थस्य रामसादृश्यप्राप्तिरूपस्य अन्वयोपपादकतया अन्वयसम्पादकतया अङ्गतां पोषकतां

"मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपाद्
दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः।
संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू
सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन" ॥ (ञ)

अत्र "मथ्नाम्येव इत्यादि" व्यङ्ग्यं वाच्यस्य निषेधस्य सहभावेनैव स्थितम्।

"दीपयन् रोदसीरन्ध्रमेष ज्वलति सर्वतः।
प्रतापस्तव राजेन्द्र ! वैरिवंशदवानलः" ॥ (ट)

अत्र अन्वयस्य वेणुत्वारोपणरूपो व्यङ्ग्यः। प्रतापस्य

नीतं प्रापितम्। अत्र सादृश्यस्य गूढत्वापाकरणेन अधिकचमत्कारित्वस्य खण्डनात् गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं नोपमाध्वनिरित्यवधेयम्।

(ञ) मथ्नामीति। सहदेवं प्रति भीमसेनोक्तिरियम्। समरे युद्धे कोपात् कौरवाणां कुरुवंशीयानां धृतराष्ट्रसुतानामित्यर्थः शतं न मथ्नामि न मर्दयामि न नाशयामीत्यर्थः। दुःशासनस्य उरसः वक्षसः रुधिरं रक्तं न पिबामि? गदया सुयोधनस्य ऊरू न संचूर्णयामि? अपितु मथ्नाम्येव पिबाम्येव संचूर्णयाम्येवेत्यर्थः। भवतां नृपतिः पणेन सन्धिं करोतु। वसन्ततिलकं वृत्तम्। अत्र काकुवशात् व्यङ्ग्यं वाच्यार्थेन सहैव प्रतीयते इति चमत्कारित्वस्यापगमात् गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमिति बोध्यम्।

(ट) वाच्यसिद्ध्यङ्गमुदाहरति. दीपयन्निति। राज्ञः स्तुतिरियम्। हे राजेन्द्र! वैरिणां शत्रूणां वंशेषु कुलेषु वा वैरिणः शत्रव एव वंशाः वेणवः तेषु दवानलः दावाग्निः एष तव प्रतापः कोषदण्डजं तेजः, स प्रभावः प्रतापश्च यत्तेजः कोषदण्डजमित्यमरः। रोदसीरन्ध्रं द्यावापृथिव्योरन्तरालं दीपयन् भासयन् सर्वतः सर्वासु दिक्षु ज्वलति। अत्र अन्वयस्य वंशस्य दावानलत्वारोपस्य सिद्धेः अङ्गं साधकम् उपपादकमित्यर्थः अन्यथा प्रतापे दावानलत्वारोपणमसङ्गतं स्यादिति भावः। यत्र व्यङ्ग्यं विना वाच्यार्थस्य नोपपत्तिस्तत्रैव वाच्यसिद्ध्यङ्गस्यावसरः, यत्र तु न तथा तत्र इतराङ्गमित्यनयोर्भेद इति वाच्यार्थस्य साधकतया च अस्याङ्गस्य न तथा चमत्कारित्वमिति गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमिति च ध्येयम्।

इवानलत्वारोपसिद्धाङ्गम्। "हरस्तु किञ्चित् परिवृत्तेत्यादौ" विलोचनव्यापारचुम्बनाभिलाषयोः प्राधान्ये सन्देहः (ठ)।

"ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये।
जामदग्न्यश्च वो मित्रमन्यथा दुर्मनायते" ॥ (ड)

अत्र परशुरामो रक्षःकुलक्षयं करिष्यतीति व्यङ्ग्यस्य वाच्यस्य च समं प्राधान्यम्।

"सन्धौ सर्वस्वहरणं विग्रहे प्राणनिग्रहः"।
अल्लापदीननृपतौ न सन्धिर्न च विग्रहः ॥ (ढ)

अत्र अल्लापदीनाख्ये नृपतौ दानसामादिमन्तरेण नान्यः प्रशमोपायः। व्यङ्ग्यं व्युत्पन्नानामपि झटित्यस्फुटम्।

(ठ) सन्दिग्धप्राधान्यमाह हरेति। अत्र विलोचनव्यापारणं वाच्यं चुम्बनाभिलाषश्च व्यङ्ग्यः। अत्र विलोचनव्यापारणं रतेरनुभावरूपत्वेन शृङ्गारव्यञ्जनेन प्रधानं वा चुम्बनाभिलाषव्यञ्जकत्वेन अङ्गमिति, तथा चुम्बनाभिलाषः सम्भाव्यत्वेन अप्रधानम् उत आस्वादविषयत्वेन शृङ्गारव्यञ्जकतया प्रधानमित्यनयोः सन्देह इति भावः। प्राधान्यनिश्चयाभावादेव व्यङ्ग्यस्य अनधिकचमत्कारितया गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमवधेयम्।

(ड) तुल्यप्राधान्यमुदाहरति ब्राह्मणेति। भार्गवजयार्थिनं दशाननं प्रति तन्मन्त्रिणामुक्तिरियम्। ब्राह्मणस्य जामदग्न्यस्य अतिक्रमः आक्रमणं तस्य त्यागः अनाक्रमणमित्यर्थः भवतां भूतये कल्याणाय एव। अन्यथा अतिक्रमे इत्यर्थः वः युष्माकं मित्रम् एकाचार्यतया सतीर्थत्वादिति भावः जामदग्न्यः दुर्मनायते विरोधमाचरतीत्यर्थः। अत्र जामदग्न्यस्य दौर्मनस्यव्यङ्ग्यो रक्षःकुलनाशः वाच्यञ्च तन्मैत्रीरक्षणरूपः। अनयोः प्राधान्यस्य समत्वात् गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमिति बोध्यम्।

(ढ) अस्फुटमुदाहरति सन्धौ इति। अल्लापदीननृपतौ सान्त्वेऽपि विग्रहे सन्धौ सर्वस्वहरणं सर्वधनदानमित्यर्थः सर्वधनदानं विना न कोऽपि अल्लापदीननृपेण सह सन्धिं कर्तुं शक्नोतीति भावः। विग्रहे युद्धे प्राणनिग्रहः प्राणदण्डः अल्लापदीनेन सह संग्रामे प्राणनाशो भवेदिति भावः। तस्मात् तत्र न सन्धिः नापि विग्रहः युक्तम्। अत्र व्यङ्ग्यं दानसामादिरूपम्। तदनधिकचमत्कारितया गुणीभूतमिति बोध्यम्।

"अनेन लोकगुरुणा सतां धर्मोपदेशिना।
अहं व्रतवती स्वैरमुक्तेन किमतः परम्" ॥ (ण)

अत्र प्रतीयमानोऽपि शाक्यमुनेस्तिर्य्यक्योषिति बलात्-कारोपभोगः स्फुटतया वाच्यायमान इत्यगूढ़म्।

"वाणीरकुडुङ्गुड्डीणसउणिकोलाहलं सुणंतीए।
घरकम्मवाव्वडाए वहूए सीअंति अङ्गाइं" ॥ (त)

अत्र दत्तसङ्केतः कश्चिल्लतागृहं प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यात् "सीदन्त्यङ्गानि" इति वाच्यस्य चमत्कारः सहृदयसंवेद्य इत्य-सुन्दरं, किञ्च यो दीपकतुल्ययोगितादिषु उपमाद्यलङ्कारो व्यङ्ग्यः स गुणीभूतव्यङ्ग्य एव। काव्यस्य दीपकादिमुखेनैव चमत्कारविधायित्वात् (थ)। तदुक्तं ध्वनिकृता।

"अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते।

(ण) अगूढ़मुदाहरति। अनेनेति। शाक्यमुनेस्तिर्य्यग्जातीययोषिति बलात्-कारमसहमानायास्तत्पत्न्या उक्तिरियम्। सतां साधूनां धर्मोपदेशिना धर्मशि-क्षकेण अनेन लोकानां गुरुणा आचार्य्येण व्रतवती व्रतनिष्ठा धर्मपरायणा इत्यर्थः अहं स्वैरम् अनीचैरित्यर्थः अतः परम् उक्तेन किम्? व्रतवत्याः पत्न्याः स्वामि-दुश्चरितस्य अवक्तव्यत्वादिति भावः। अत्र व्यङ्ग्यस्य अगूढ़त्वेन चमत्कारित्वावग-मात् गुणीभूतत्वमिति बोध्यम्।

(त) असुन्दरमुदाहरति वाणीरेति। वाणीरकुञ्जोड्डीनशकुनिकोलाहलं शृण्वन्त्याः। गृहकर्मव्यापृताया वध्वाः सीदन्त्यङ्गानीति संस्कृतम्। वाणीरकुञ्जात् वेतसलतावेष्टितात् स्थानात् उड्डीनानाम् उत्पतितानां शकुनीनां पक्षिणां कोलाहलं कलरवं शृण्वन्त्याः गृहकर्मणि व्यग्रायाः निरतायाः वध्वाः अङ्गानि सीदन्ति अवसादं गच्छन्ति गृहकर्मणः निवृत्तानि भवन्तीत्यर्थः। अत्र कश्चित् उपनायक इति भावः वाच्यस्य मुख्यार्थस्य चमत्कारः चित्तरञ्जकत्वमित्यर्थः। तस्मात् व्यङ्ग्यस्य असुन्दरत्वादेव गुणीभूतत्वमिति बोध्यम्।

(थ) दीपकादिमुखेन दीपकाद्युपायेनेत्यर्थः काव्यस्य काव्यार्थस्य चमत्-कारविधायित्वात् चित्तरञ्जकत्वात्।

तत्परत्वं न काव्यस्य नासौ मार्गो ध्वनेर्मतः" ॥ (द)

यत्र च शब्दान्तरादिना गोपनकृतचारुत्वस्य विपर्य्यासः। यथा।

"दृष्ट्या केशव! गोपरागहृतया किञ्चिन्न दृष्टं मया
तेनात्र स्खलितास्मि नाथ! पतितां किं नाम नालम्बसे?।
एकस्त्वं विषमेषु खिन्नमनसां सर्व्वाबलानां गतिः
गोप्यैवं गदितः सलेशमवताद्गोष्ठे हरिर्वश्चिरम्" ॥ (ध)

अत्र गोपरागादिशब्दानां गोपे राग इत्यादिव्यङ्ग्यार्थानां "सलेशम्" इति पदेन स्फुटतयावभासः। सलेशमितिपदस्य परित्यागे ध्वनिरेव। किञ्च यत्र वस्त्वलङ्काररसादिरूप-

---

(द) अलङ्कारेति। अलङ्कारान्तरस्य अन्यस्य व्यङ्ग्यभूतस्य अलङ्कारस्य प्रतीतौ व्यञ्जनेऽपि यत्र काव्यस्य तत्परत्वं व्यङ्ग्यालङ्कारतात्पर्य्यकत्वं न भाति न प्रकाशते असौ ध्वनेर्मार्गः विषयः न मतः न कथितः। काव्यस्यातत्परत्वेन चमत्कारित्वाविषयत्वादिति भावः। चारुत्वस्य चमत्कारस्य विपर्य्यासः वैपरीत्यम्। तत्रापि गुणीभूतव्यङ्ग्यमेवेति पूर्वेणान्वयः।

(ध) दृष्ट्येति। हे केशव! गोपरागैः गवां रजोभिः हृतया आच्छन्नया दृष्ट्या मया न किञ्चित् दृष्टं मार्गादिकमिति शेषः, तेन हेतुना अत्र अस्मिन् स्थले स्खलिता पतितास्मि। हे नाथ! पतितां मां किं कथं न अवलम्बसे न धारयसि? त्वम् एकः केवलः विषमेषु सङ्कटेषु खिन्नमनसां म्लानचित्तानां सर्व्वेषाम् अबलानां दुर्बलानां जनानां गतिः आश्रयः, गोप्या एवं सलेशं सव्याजं यथा तथा गोष्ठे गदितः अभिहितः हरिः कृष्णः चिरं वः युष्मान् अवतात् रक्षतु। व्यङ्ग्यार्थस्तु केशव एव गोपः तस्मिन् रागः अनुरागः तेन हृतया दृष्ट्या ज्ञानेन इत्यर्थः; केशवानुरागेण वाच्यज्ञानस्य तिरोहितत्वादिति भावः किञ्चित् पुण्यादिकं न दृष्टं न गणितमित्यर्थः। विषमेषुणा पञ्चशरेण खिन्नमनसां सर्व्वासाम् अबलानां नारीणामिति भावः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्। अत्र सलेशमिति पदेन स्फुटतया वाच्यवत् प्रकाशभावेन व्यङ्ग्यार्थः अवभासः प्रतीतिरिति अस्फुटं गुणीभूतं व्यङ्ग्यमिति भावः। ध्वनित्वमेव तत्र व्यङ्ग्यस्य गूढत्वेन कामिनीकुचकलशवत् चमत्कारित्वादिति ध्येयम्।

व्यङ्ग्यानां रसाभ्यन्तरे गुणीभावः तत्र प्रधानकृत एव काव्य-व्यवहारः। तदुक्तं तेनैव (न)।

"प्रकारोऽयं गुणीभूतव्यङ्ग्योऽपि ध्वनिरूपताम्।
धत्ते रसादितात्पर्य्यालोचनया पुनरिति" ॥ (प)

तत्र च।

"यत्रोन्मदानां प्रमदाजनाना-
मभ्रंलिहः शोणमणीमयूखैः।
सन्ध्याभ्रमं प्राप्नुवतामकाण्डे-
ऽप्यनङ्गनेपथ्यविधिं व्यधत्त" ॥ (फ)

इत्यादौ रसादीनां नगरीवृत्तादिवस्तुमात्रेऽङ्गत्वं, तत्र तेषामतात्पर्य्यविषयत्वेऽपि तैरेव गुणीभूतैः काव्यव्यवहारः (ब)। तदुक्तमस्मत्सगोत्रकविपण्डितमुख्यश्रीचण्डिदासपादैः। "काव्यार्थस्याखण्डबुद्धिवेद्यस्य तन्मयीभावेनास्वाददशायां गुण-

---

(न) गुणीभावः अप्राधान्येऽवस्थितिरित्यर्थः प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायादिति भावः। तेनैव ध्वनिकारेणैव।

(प) प्रकार इति। अयं गुणीभूतव्यङ्ग्यः प्रकारः अपि रसादिषु यत् तात्पर्य्यं तत्परत्वं तस्य पर्य्यालोचनया अनुशीलनेन ध्वनिरूपतां धत्ते प्राप्नोति रसादितात्पर्य्यवत्त्वे सति गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यापि ध्वनित्वव्यपदेशो भवतीति भावः।

(फ) यत्रेति। नगरीवर्णनमिदम्। यत्र नगर्य्याम् अभ्रंलिहः गगनस्पर्शी शोणानां मणीनां मयूखः किरणः उन्मदानां मदोन्मत्तानाम् अतएव अकाण्डेऽपि असमयेऽपि सन्ध्याभ्रमं प्राप्नुवतां प्रमदाजनानाम् अनङ्गनेपथ्यविधिं कामजनितवेशभूषादिकं व्यधत्त कारयामास। उपजातिवृत्तम्।

(ब) रसादीनां नगरीवृत्तादीति। नगरीवृत्तं नगरीवृत्तान्तः तत्प्रभृतिवस्तुन्येव अङ्गत्वं नगरीवृत्तान्तपरिपोषकत्वमित्यर्थः तेषां रसादीनाम् अतात्पर्य्यविषयत्वेऽपि नगरीवृत्तस्यैव तात्पर्य्यविषयत्वादिति भावः, तस्मादत्र इतराङ्गं गुणीभूतं व्यङ्गमिति अवधेयम्।

प्रधानभावावभासस्तावन्नानुभूयते कालान्तरे तु प्रकरणादिपर्य्यालोचनया भवन्नप्यसौ न काव्यव्यपदेशं व्याहन्तुमीशस्तस्यास्वादमात्रायत्तत्वादिति" (भ)। केचित् चित्राख्यं तृतीयं काव्यभेदमिच्छन्ति। तदाहुः।

"शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम्"। (म)

इति तन्न। यदि हि अव्यङ्ग्यत्वेन व्यङ्ग्याभावस्तदा तस्य काव्यत्वमपि नास्तीति प्रागेवोक्तम्। ईषद्व्यङ्ग्यत्वमिति चेत्। किं नाम ईषद्व्यङ्ग्यत्वम्। आस्वाद्यव्यङ्ग्यत्वम् अनास्वाद्यव्यङ्ग्यत्वं वा। आद्ये प्राचीनभेदयोरन्तःपातः। द्वितीये त्वकाव्यत्वम्। यदि च आस्वाद्यत्वं तदा क्षुद्रत्वमेव, क्षुद्रतायामनास्वाद्यत्वात्। तदुक्तं ध्वनिकृता।

"प्रधानगुणभावाभ्यां व्यङ्ग्यस्यैवं व्यवस्थिते।
उभे काव्ये ततोऽन्यद् यत् तच्चित्रमभिधीयत इति"॥ (य)

इति साहित्यदर्पणे ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्याख्यकाव्यभेदनिरूपणं नाम चतुर्थः परिच्छेदः।

(भ) काव्यार्थस्य विभावादिपदार्थनिचयस्य अखण्डबुद्धिवेद्यत्वे न सविकल्पकज्ञानगम्यस्य आस्वाददशायाम् अनुभवावस्थायां गुणप्रधानभावस्य अङ्गाङ्गिभावस्य अवभासः प्रतीतिः। काव्यव्यपदेशं काव्यसंज्ञां ध्वनिकाव्यमिदं वा गुणीभूतव्यङ्ग्यमिदमिति निर्णीतं काव्यं नाम इति यावत् व्याहन्तुं खण्डयितुं निराकर्त्तुमित्यर्थः न ईशः शक्तः असौ अवभास इत्यर्थः।

(म) शब्दचित्रमिति। अव्यङ्ग्यं काव्यम् अवरम् अधमं स्मृतं, तत् द्विविधं शब्दचित्रं वाच्यचित्रञ्च।

(य) प्रधानेति। व्यङ्ग्यस्य प्रधानगुणभावाभ्याम् एवं रीत्या उभे काव्ये ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यरूपे इत्यर्थः व्यवस्थिते सिद्धान्तिते ततः ताभ्याम् अन्यत् यत् काव्यं तत् चित्रम् अभिधीयते कथ्यते न तु तत् काव्यपदेनोच्यते रसवर्जितत्वात् रसस्यैव काव्यजीवनत्वेनाभिहितत्वादिति बोध्यम्।

इति बि, ए उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचिता विमलाख्या साहित्यदर्पणस्य चतुर्थपरिच्छेदव्याख्या समाप्ता।

पञ्चमः परिच्छेदः ।

अथ केयमभिनवा व्यञ्जना नाम वृत्तिरित्युच्यते ।

वृत्तीनां विश्रान्तेरभिधातात्पर्य्यलक्षणाख्यानाम् ।
अङ्गीकार्य्या तुर्य्या वृत्तिर्बोधे रसादीनाम् २९७ [क]

अभिधायाः सङ्केतितार्थमात्रबोधनविरताया न वस्त्वलङ्काररसादिव्यङ्ग्यबोधने क्षमत्वं न च सङ्केतितो रसादिः । न हि विभावाद्यभिधानमेव तदभिधानम् । तस्य तदैकरूप्यानङ्गीकारात् । यत्र च स्वशब्देनाभिधानं तत्र प्रत्युत दोष एवेति वक्ष्यामः । क्वचिच्च "शृङ्गाररसोऽयम्" इत्यादौ स्वशब्दाभिधानेऽपि न तत्प्रतीतिः । तस्य स्वप्रकाशानन्दरूपत्वात् । अभिहितान्वयवादिभिरङ्गीकृता तात्पर्य्याख्या वृत्तिरपि संसर्गमात्रे परिक्षीणा न व्यङ्ग्यबोधिनी (ख) । यच्च केचिदाहुः ।

(क) ननु व्यङ्ग्यं तावत् काव्यबीजं तच्च व्यञ्जनावृत्तिबोध्यं व्यञ्जना चाभिनवा वृत्तिः कथमङ्गीक्रियते इत्याशङ्क्याह अथेत्यादि । अभिनवा नव्यैरङ्गीकृता इत्यर्थः । वृत्तीनामिति । अभिधातात्पर्य्यलक्षणाख्यानां वृत्तीनां विश्रान्तेः स्वस्वार्थं निर्वाह्य विरामात् रसादीनाम् आदिपदेन भावादयो वस्तूनि अलङ्काराश्च गृह्यन्ते, बोधे प्रतीतौ तुर्य्या चतुर्थी वृत्तिः व्यञ्जना इत्यर्थः अङ्गीकार्य्या स्वीकार्य्या ।

(ख) विभावाद्यभिधानमिति । विभावादीनाम् आदिपदेन अनुभावसञ्चारिणो गृह्यन्ते, अभिधानं कथनम् अभिधया प्रतिपादनं वा तदभिधानं तस्य वस्त्वलङ्काररसादेरभिधानं तस्य वस्त्वलङ्काररसादेः तदैकरूप्यानङ्गीकारात् विभावाद्यभिन्नरूपताया अस्वीकारात् स्वशब्देन रसादिशब्देन अभिधानं कथनं रसादेरिति भावः प्रत्युत वैपरीत्ये । तत्कथनेऽपि न तस्य प्रतीतिः । संसर्गमात्रे केवलान्वयबोधे इत्यर्थः परिक्षीणा गतशक्तिः न तस्या अपदार्थबोधने क्षमत्वमिति भावः ।

"सोऽयमिषोरिव दीर्घदीर्घतरोऽभिधाव्यापारः" इति (ग)।

"तात्पर्य्याव्यतिरेकाच्च व्यञ्जकत्वस्य न ध्वनिः।
यावत्कार्य्यप्रसारित्वात् तात्पर्य्यं न तुलाधृतमिति" ॥ (घ)

तयोरुपरि शब्दबुद्धिकर्म्मणां विरम्य व्यापाराभाववादिभिरेव पातनीयो दण्डः। एवञ्च किमिति लक्षणाप्युपास्या। दीर्घदीर्घतराभिधाव्यापारेणापि तदर्थबोधसिद्धेः। किमिति च "ब्राह्मण! पुत्रस्ते जातः, कन्या ते गर्भिणी" इत्यादावपि हर्षशोकादीनामपि न वाच्यत्वम्। यत् पुनरुक्तं "पौरुषेयमपौरुषेयञ्च वाक्यं सर्वमेव कार्य्यपरम् अतत्परत्वेऽनुपादेयत्वादुन्मत्तवाक्यवत् ततश्च काव्यशब्दानां निरतिशयसुखास्वादव्यतिरेकेण प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोः प्रवृत्त्यौपयिकप्रयोजनान्तरानुपलब्धेर्निरतिशयसुखास्वाद एव कार्य्यत्वेनावधार्य्यते, यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति न्यायात्" इति। तत्र प्रष्ट-

---

(ग) शब्दश्रवणानन्तरं यावन्तः अर्थाः प्रतीयन्ते तावत्स्वेव अभिधा एव व्यापार इति मतमुत्थाप्य दूषयति सोऽयमिति। अतिदीर्घः इषुव्यापारः यथा एकं लक्ष्यं भित्त्वा लक्ष्यान्तरं भिनत्ति तथा एकैवाभिधा मुख्यार्थं बोधयित्वा व्यङ्ग्यार्थमपि बोधयतीति भावः।

(घ) तात्पर्य्येति। तात्पर्य्यस्य अव्यतिरेकात् अभिन्नत्वात् व्यञ्जकत्वस्य व्यञ्जनाया न ध्वनिः न नाम न व्यञ्जनानाम्नी वृत्तिरङ्गीकार्य्या इत्यर्थः तात्पर्य्यवृत्तिरेव व्यङ्ग्यबोधिनीत्यर्थः। तात्पर्य्यं यावत्कार्य्यप्रसारित्वात् यावन्ति कार्य्याणि यावत्कार्य्यं तत्र प्रसारित्वात् व्यापकत्वात् तुलया तोलनदण्डेन धृतं न, तात्पर्य्यम् एतावत्कार्य्यं साधयेत् नान्यदिति नेति भावः।

(ङ) तयोरिति। तयोः इषुवत् अभिधाव्यापारवादितावत्कार्य्यप्रसारितात्पर्य्यवादिनोरित्यर्थः। शब्देति। शब्दः घटादिः एकमर्थं बोधयित्वा विरतः नान्यमर्थं बोधयितुं शक्नोति, बुद्धिः एकमर्थं विषयीकृत्य नान्यमर्थं विषयीकर्त्तुं शक्नोति तथा गमनादिरूपं कर्म एकमर्थं गमनादिकं निष्पाद्य न अपरं निष्पादयितुं शक्नोति। यथा ग्रामं गच्छति इत्यनेन काशीं गच्छतीति न प्रतीयते। अभिधादि-

व्यम्। किमिदं तत्परत्वं नाम। तदर्थत्वं वा तात्पर्य्यवृत्त्या तद्बोधकत्वं वा। आद्ये न विवादः। व्यङ्ग्यत्वेऽपि तदर्थतानपायात्। द्वितीये तु केयं तात्पर्य्याख्या वृत्तिः। अभिहितान्वयवादिभिरङ्गीकृता वा तदन्या वा। आद्ये दत्तमेवोत्तरम्। द्वितीये तु नाममात्रे विवादः। तन्मतेऽपि तुरीयवृत्तिसिद्धेः। नन्वस्तु युगपदेव तात्पर्य्यशक्त्या विभावादिसंसर्गस्य रसादेश्च प्रकाशनमिति चेन्न। तयोर्हेतुफलभावाङ्गीकारात्। यदाह मुनिः "विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति"। सहभावे च कुतः सव्येतरविषाणयोरिव कार्य्यकारणभावः। पौर्वापर्य्यविपर्य्ययात्। "गङ्गायां घोषः" इत्यादौ तटाद्यर्थमात्रबोधनविरताया लक्षणायाश्च

व्यापारस्तु बुद्धिरेवेति बोध्यम्। ननु बुद्ध्यादयो विरता नान्यमर्थं बोधयितुं शक्नुवन्तीति नोपपद्यते एकयैव बुद्ध्या शब्दादिना न बहुकार्य्यसाधनस्य अनेकार्थादिबोधनस्य च सर्वदैव प्रसिद्धेरित्यस्वरसमाशङ्क्याह एवञ्चेति। तदर्थस्य लक्षणाजन्यबोधविषयस्य लक्ष्यार्थस्य इत्यर्थः बोधसिद्धेः प्रतीतिसिद्धेः। ननु लक्षणाया अपि अस्वीकारे का हानिरिति सामान्यतः समाशङ्क्याह किमितीति। कन्या अनूढ़ा दुहिता। पौरुषेयं पुरुषप्रयुक्तं लौकिकमित्यर्थः, अपौरुषेयम् अलौकिकं वेदस्वरूपम्। कार्य्यपरं प्रयोजनसाधननिरतं, यथा जलमानय इति वाक्यं जलाहरणरूपकार्य्यतत्परम्, एवम् अश्वमेधेन यजेतेति वाक्यं स्वर्गसाधनरूपकार्य्यतत्परम्। अतत्परत्वे कार्य्यपरत्वाभावे इत्यर्थः उन्मत्तवाक्यवत् क्षिप्तप्रयुक्तवचनवत् अनुपादेयत्वात् अग्राह्यत्वात्, यथा उन्मत्तवाक्यं न कोऽपि गृह्णाति तथा निष्प्रयोजनं वाक्यमिति भावः। प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोः श्रोतृपाठकयोः प्रवृत्तिः काव्यश्रवणपाठयोरिच्छा इत्यर्थः तस्या औपयिकं युक्तियुक्तं साधकमित्यर्थः प्रयोजनान्तरं निरतिशयानन्दात् अन्यत् प्रयोजनं तस्य अनुपलब्धेः शब्देनानुपस्थितेः हेतोः अवधार्य्यते निर्णीयते तात्पर्य्येणेति भावः। यत्पर इति शब्दः यत्परः यदर्थे यद्बोधेच्छया इत्यर्थः प्रयुक्तः स शब्दार्थः इति ततश्च तात्पर्य्येणैव रसादिप्रतीतिर्भवेत् न तदर्थं व्यञ्जनाङ्गीकार्य्या इति भावः। तदर्थतानपायात् तदर्थतायाः तत्परतायाः अनपायात् अनपगमात्। तयोः विभावादिसंसर्गस्य

कुतः शीतत्वपावनत्वादिव्यङ्ग्यबोधकता। तेन तुरीया वृत्ति-रुपास्यैवेति निर्विवादमेतत् (ङ)। किञ्च।

> बोद्धृस्वरूपसङ्ख्या-
> निमित्तकार्य्यप्रतीतिकालानाम्।
> आश्रयविषयादीनां
> भेदाद्भिन्नोऽभिधीयते व्यङ्ग्यः॥ २६८॥ [च]

वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोर्हि पदतदर्थमात्रज्ञाननिपुणैर्वैयाकरणै-रपि सहृदयैरेव च संवेद्यतया बोद्धृभेदः। "भम धम्मिअ!" इत्यादौ क्वचिद्वाच्ये विधिरूपे निषेधरूपतया। क्वचित् "निःशेषच्युतचन्दनम्" इत्यादौ निषेधरूपे विधिरूपतया च स्वरूपभेदः। "गतोऽस्तमर्कः" इत्यादौ च वाच्योऽर्थ एक एव

रसादेश्च हेतुफलभावाङ्गीकारात् कारणकार्य्यभावास्वीकारात् विभावादिसंसर्गः रसप्रतीतौ हेतुः रसश्च कार्य्यं तत् कथं द्वयोर्युगपदेव प्रतीतिः कार्य्यकारणयोः पौर्वापर्य्यनियमात् न हि कार्य्यं कारणेन युगपद् भवतीति भावः। सहभावे युगपदुत्पत्तौ सव्येतरविषाणयोः वामदक्षिणशृङ्गयोरिव कुतः कथं कार्य्यकारणभावः शृङ्गयोः समकाले उत्पन्नयोर्यथा परस्परं कार्य्यकारणभावो न स्यात् तथा विभा-वादिसंसर्गरसयोः, तथात्वे मुनिवचनविरोध इति भावः। ननु एवमपि रसादिबोध वाच्यार्थाभावाय गङ्गायामिति। तुरीया चतुर्थी।

(च) अभिधेयव्यङ्ग्ययोर्भेदं दर्शयति किञ्चेत्यादि। बोद्धा ज्ञाता स्वरूपं स्वस्य रूपं लक्षणं चिह्नमित्यर्थः संख्या द्वित्वबहुत्वादिरूपा गणना निमित्तं हेतुः कार्य्यं प्रयोजनं प्रतीतिः कालः समयः तेषां तथा आश्रयः अवलम्बनं विषयः प्रतिपाद्यादिरूपः इत्यादीनां भेदात् भिन्नत्वात् व्यङ्ग्यः व्यञ्जनाबोध्यः अर्थः अभि-धेयतः अभिधाबोध्यात् अर्थात् वाच्यार्थादित्यर्थः भिन्नः पृथक्।

(छ) बोद्धृभेदं दर्शयति वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोरिति। वैयाकरणा वाच्यार्थ-मेव न तु व्यङ्ग्यार्थं, बोद्धुं शक्नुवन्ति सहृदयास्तु उभयमपीति वा वाच्यार्थबोद्धारो वैयाकरणाः व्यङ्ग्यार्थबोद्धारस्तु सहृदया एवेति भावः। स्वरूपभेदं दर्शयति।

प्रतीयते। व्यङ्ग्यस्तु तद्दोह्रादिभेदात्। क्वचित् "कान्तमभिसरेति" "गावो निरुध्यन्तामिति" नायकस्य अयमागमनावसर इति सन्तापोऽधुना नास्तीत्यादिरूपेणानेक इति सङ्ख्याभेदः। वाच्यार्थः शब्दोच्चारणमात्रेण वेद्यः। एष तु तथाविधप्रतिभानैर्मल्यादिनेति निमित्तभेदः। प्रतीतिमात्रचमत्कारकरणाच्च कार्य्यभेदः। केवलरूपतया चमत्कारितया च प्रतीतिभेदः। पूर्वपश्चाद्भावेन च कालभेदः। शब्दाश्रयत्वेन शब्दतदेकदेशतदर्थवर्णसङ्घटनाश्रयत्वेन च आश्रयभेदः (छ)।

"कस्स ण वा होइ रोसो दट्ठुण पिआइ सव्वणं अहरम्।
सभमरपङ्कमाग्घाइणि ! वारिअवामे ! सहस्स दाणीम्" ॥

इति सखीतत्कान्तविषयत्वेन विषयभेदः तस्मान्नाभिधेय एव व्यङ्ग्यः (झ)। तथा।

मम धम्मिअ इत्यादि वाच्यार्थः विधिरूपः व्यङ्ग्यार्थः निषेधरूप इति वाच्यव्यङ्ग्ययोः स्वरूपं सुमहत् भिन्नमिति भावः। सङ्ख्याभेदं दर्शयति क्वचित इति। अत्र एक एव वाच्यार्थः, व्यङ्ग्यस्तु बहुविध इति भावः। निमित्तभेदं दर्शयति वाच्यार्थ इति। शब्दस्य उच्चारणं ज्ञानं तन्मात्रेण मात्रशब्देन प्रतिभानैर्मल्यादिव्यवच्छेदः। कार्य्यभेदं दर्शयति प्रतीतीति। वाच्यार्थे प्रतीतिमात्रं बोधमात्रं मात्रपदेन चमत्कारव्यवच्छेदः, व्यङ्ग्यार्थे चमत्कारकरणं चित्तोल्लासविधानम्। प्रतीतिभेदं दर्शयति केवलेति। कालभेदं दर्शयति पूर्वेति। वाच्यार्थः प्रथमं प्रतीयते व्यङ्ग्यार्थस्तु पर्य्यालोचनया परत इति भावः। आश्रयभेदं दर्शयति शब्दाश्रयत्वेनेति। वाच्यार्थः केवलं शब्दमाश्रयति व्यङ्ग्यार्थस्तु शब्दादिमिति। विषयभेदं दर्शयति कस्य इति।

कस्य न वा भवति रोषो दृष्ट्वा प्रियायाः सव्रणमधरम्।
सभ्रमरपद्माघ्रायिणि ! वारितवामे ! सहस्वेदानीम् ॥

इति संस्कृतम्।

(झ) उपपतिना दष्टाधरां भार्य्यां प्रति क्रुद्धं नायकं प्रतारयन्त्यास्तत्सख्या उक्तिरियम्। हे वारितवामे ! वारिता निवारितापि वामा प्रतिकूला तत्सम्मुखी, सभ्रमरं पद्मं जिघ्रतीति तत्सम्बोधने, प्रियायाः अधरं सव्रणं व्रणयुक्तं

प्रागसत्त्वाद्रसादेर्नो बोधिके लक्षणाभिधे।
किञ्च मुख्यार्थबाधस्य विरहादपि लक्षणा २६८ [ञ]

न बोधिकेति शेषः। न हि कोऽपि रसनात्मकव्यापाराद्भिन्नो रसादिपदप्रतिपाद्यः पदार्थः प्रमाणसिद्धोऽस्ति यमिमे लक्षणाभिधे बोधयेताम्। किञ्च यत्र "गङ्गायां घोषः" इत्यादावुपात्तशब्दार्थानां बुभूषन्नेवान्वयोऽनुपपत्त्या बाध्यते तत्रैव हि लक्षणायाः प्रवेशः। यदुक्तं न्यायकुसुमाञ्जलावुदयनाचार्य्यैः।

"श्रुतान्वयादनाकाङ्क्षं न वाक्यं ह्यन्यदिच्छति।
पदार्थान्वयवैधुर्य्यात्तदाक्षिप्तेन सङ्गतिः" ॥ (ट)

न पुनः "शून्यं वासगृहम्" इत्यादौ मुख्यार्थबाधः। यदि

दृष्ट्वा कस्य जनस्य रोषः क्रोधः न भवति? सर्वस्यैव भवतीत्यर्थः। इदानीं सहस्व भर्तृतर्जनां व्रणवेदनाऽर्हसीति शेषः। सखी तत्कान्तविषयत्वेनेति। अत्र वाच्यार्थबोधे सखी उद्देश्या। उपपतिना नाधरो दष्ट इति व्यङ्ग्यार्थबोधे उद्देश्य-स्तत्पतिरिति भावः। उपसंहरति तस्मादिति।

(ञ) प्रागिति। रसादिः प्राक् असत्त्वात् अविद्यमानत्वात् लक्षणाभिधे लक्षणाशक्तिरभिधाशक्तिश्चेत्यर्थः नो बोधिके बोधयितुं न प्रभूत इत्यर्थः लक्षणा अभिधा च प्रमाणसिद्धमेव वस्तु बोधयति प्रमाणासिद्धं रसादिकं नेति भावः। किञ्च अन्यच्च मुख्यार्थबाधस्य विरहात् अभावादपि लक्षणा नो बोधिका। लक्षणया मुख्यार्थबाधे हि प्रमाणसिद्धं वस्तु बोध्यते रसादिबोधे तु न मुख्यार्थबाधः नापि रसादिः प्रमाणसिद्ध इति भावः।

(ट) श्रुतेति। श्रुतान्वयात् श्रुतानां शब्दोपात्तानाम् अन्वयात् अन्वयबोध-जनकात् अनाकाङ्क्षम् आकाङ्क्षारहितं वाक्यम् अन्यत् पदान्तरं न इच्छति। पदार्थान्वयवैधुर्य्यात् पदार्थानाम् अन्वयानुपपत्तिदशात् मुख्यार्थबाधादित्यर्थः तदाक्षिप्तेन मुख्यार्थसम्बन्धितया गृहीतेन अर्थेनेति शेषः सङ्गतिः अन्वयः भवतीति शेषः।

च "गङ्गायां घोषः" इत्यादौ प्रयोजनं लक्ष्यं स्यात् तीरस्य मुख्यार्थत्वं बाधितत्वं च स्यात् तस्यापि च लक्ष्यतया प्रयोजनान्तरं तस्यापि प्रयोजनान्तरमित्यनवस्थापातः। न चापि प्रयोजनविशिष्ट एव तीरे लक्षणा। विषयप्रयोजनयोर्युगपत्प्रतीत्यनभ्युपगमात्। नीलादिसंवेदनानन्तरमेव हि ज्ञाततया अनुव्यवसायस्य वा सम्भवः (ठ)।

नानुमानं रसादीनां व्यङ्ग्यानां बोधनक्षमम्।
आभासत्वेन हेतूनां स्मृतिर्न च रसादिधीः २७०[ड]

(ठ) प्रयोजनं लक्ष्यं स्यादिति प्रयोजनं शीतत्वपावनत्वातिशयः लक्ष्यं लक्षणाजन्यबोधविषयः स्यात् तदा तीरस्य मुख्यार्थत्वं गङ्गाशब्दस्य तीरमेव मुख्यार्थः बाधितत्वं तन्मुख्यार्थस्य बाधश्च स्यात्। इष्टापत्तावाह तस्यापीति। तस्यापि शीतत्वपावनत्वादिरूपस्य लक्ष्यार्थस्यापि लक्ष्यतया विशेषणे तृतीया लक्ष्यमित्यर्थः प्रयोजनान्तरम् अन्यत् प्रयोजनम्। अनवस्थापातः असीमत्वात् लक्ष्यप्रयोजनानां न क्वापि व्यवस्थेति भावः। विषयप्रयोजनयोरिति। विषयः कारणीभूतज्ञानं प्रयोजनं फलीभूतज्ञानं तयोर्युगपत् समकालिकी या प्रतीतिः तस्याः अनभ्युपगमात् अनङ्गीकारात्, न हि कारणज्ञानं कार्यज्ञानञ्च समकाले भवतीति भावः। एतदेव समर्थयति नीलादीति। नीलादीनां संवेदनानन्तरमेव प्रत्यक्षात् परमेव न तु पूर्वं वा प्रत्यक्षसमकाले इत्यर्थः ज्ञाततायाः मीमांसकमतानुयायिनां सङ्केतविशेषः यथा नीलो ज्ञात इत्यादिरूपः तस्या वा अनुव्यवसायः नैयायिकमतानुयायिनां सङ्केतविशेषः यथा नीले प्रत्यक्षे नीलमहं जानामीत्येवंरूपः तस्य। ततश्च नीलादिप्रत्यक्षं कारणं तदनन्तरं ज्ञातता वा अनुव्यवसायः तस्य फलं तयोर्यौगपद्यं न केऽप्यङ्गीकुर्वन्ति। प्रकृते तीरज्ञानात् परमेव शैत्यपावनत्वादिप्रतीतिः न तु समकालिकीति फलितार्थः।

(ड) अनुमानप्रमाणलभ्यत्वं रसादेर्निराकरोति नेति। हेतूनां कारणानाम् आभासत्वेन दुष्टत्वेन व्यभिचरितत्वेनेत्यर्थः अनुमानं रसादीनां व्यङ्ग्यानां व्यञ्जनाजन्यबोधविषयाणां न बोधने क्षमं समर्थं तथा स्मृतिः संस्कारविशेषः रसादीनां धीः ज्ञानसाधनं न।

व्यक्तिविवेककारेण हि "यापि विभावादिभ्यो रसादीनां प्रतीतिः सानुमान एवान्तर्भवितुमर्हति । विभावानुभावव्यभिचारिप्रतीतिर्हि रसादिप्रतीतेः साधनमिष्यते । ते हि रत्यादीनां भावानां कारणकार्यसहकारिभूतास्ताननुमापयन्त एव रसादीन्निष्पादयन्ति । त एव हि प्रतीयमाना आस्वादपदवीं गताः सन्तो रसा उच्यन्ते । इत्यवश्यम्भावी तत्प्रतीतिक्रमः केवलमाशुभावितया असौ न लक्ष्यते यतोऽयमसंलक्ष्यक्रमव्यक्तिक्रमः" इति यदुक्तं तत्र प्रष्टव्यम् । किं शब्दाभिनयसमर्पित-विभावादिप्रत्ययानुमित-रामादिगतरागादिज्ञानमेव

(ट) अनुमान एवेति । एवकारात् व्यञ्जनाव्यवच्छेदः । ते विभावादयः । अनुमापयन्तः अनुमानेन बोधयन्तः । यथा पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्र वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति प्रतीतिः तथा शून्यं वासगृहमित्यादि काव्यं शृङ्गाररसवत् तत्तद्विभावादिमत्त्वादित्यनुमितौ शृङ्गाररसव्याप्यविभावादिमत् काव्यमिति प्रतीतिर्भवेदिति भावः । त एव विभावादयः । ननु अनुमितौ कार्यकारणकल्पनेन रसप्रतीतेः क्रमानुभवनीयत्वात् असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वहानिरित्यत आह अवश्यमिति । तत्र रसादेः प्रतीतौ क्रमः पौर्वापर्यम् । अवश्यम्भावी अन्यथा कथं विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति सङ्गच्छते । आशुभावितया शीघ्रोत्पन्नत्वेन असौ क्रमः न लक्ष्यते नानुभूयते । यतः अयम् अथापि रसादेर्व्यङ्ग्यत्वस्वीकारेऽपि अभिव्यक्तेः प्रतीतेः क्रमः । यथा प्रथमं विभावादिप्रतीतिः ततः साधारण्याभिमानः ततो रसानुभव इति क्रमसत्त्वेऽपि आशुभावित्वेन भवद्भिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वं स्वीक्रियते तदानुमानवादिनामपीति भावः । शब्देति । शब्देन श्लोकेन अभिनयेन हस्तेन इत्यर्थः समर्पितः उत्पादितः यः विभावादीनां प्रत्ययः प्रतीतिः तेन अनुमितः रामादिगतः यः रागादिः सीतादिविषयकः प्रणयादिः तस्य ज्ञानं प्रतीतिः । तद्वत्तया तस्य रामादिगतरागादिज्ञानेन भावकैः सहृदयैः भाव्यमानः आस्वाद्यमानः । व्याप्तिग्रहाभावादिति व्यभिचारितहेतुकत्वेन कार्यस्य अवश्यम्भाविता हि व्याप्तिः । सा तु अनुमानप्रमाणस्य साधिकेति स्थितिः । अत्र तु श्रीखण्डकर्पूरादीनां विभावादिरूपत्वेऽपि स्वप्रकाशानन्दमयरसाह्लादस्य अदर्शनात् हेतुर्व्यभिचारीति

रसत्वेनाभिमतं भवतः तद्भावनया भावकैर्भाव्यमानः स्वप्रकाशनन्दो वा ? आद्ये न विवादः किन्तु रामादिगतरागादिज्ञानं रससंज्ञया नोच्यतेऽस्माभिरित्येव विशेषः। द्वितीयस्तु व्याप्तिग्रहणाभावाद्धेतोराभासतयाऽसिद्ध एव। यच्चोक्तं तेनैव। "यत्र यत्र एवंविधानां विभावानुभावसात्त्विकसञ्चारिणामभिधानमभिनयो वा तत्र तत्र शृङ्गारादिरसाविर्भावः" इति। सुग्रहैव व्याप्तिः पक्षधर्मता च (ढ)। तथा।

"याऽर्थान्तराभिव्यक्तौ वः सामग्रीष्टा निबन्धनम्।
सैवानुमितिपक्षे नो गमकत्वेन सम्मतेति" (ण)॥

इदमपि नो न विरुद्धम्। न हि एवंविधा प्रतीतिरास्वाद्यत्वेन अस्माकमभिमता किन्तु स्वप्रकाशमात्रविश्रान्तः

कथमनुमानं सम्भवतीति भावः। प्रकारान्तरेण व्याप्तिग्रहं साधयित्वा अनुमानसिद्धत्वं रसादेः साधयति यथोक्तमिति। तेनैव व्यक्तिविवेककारेणैव। एवंविधानां तत्तद्व्यापारशालिनामित्यर्थः अभिधानं शब्देनोपस्थानम् अभिनयः अङ्गादिचेष्टया उपस्थितिः। श्रोत्रियजरन्मीमांसकादयोऽपि विभावादीन् रत्यादेः कारणकार्य्यसहकारिरूपान् जानन्ति परं रत्यादेर्विशेषेण आस्वादाङ्कुरयोग्यतानयनं विभावनम्। तादृशस्य रत्यादेः समनन्तरमेव रसादिरूपतया भावनम् अनुभावनम्। तथाभूतस्य तस्य सम्यक्चारणं सञ्चारणं पूर्वमुक्तम् एतद्व्यापारभागिनस्तान् न अनुभवन्ति एतदनुभवस्यैव रसास्वादत्वादिति भावः। व्याप्तिः अव्यभिचारिहेतुत्वरूपा पक्षधर्मता पक्षसत्ता पक्षे विद्यमानता इत्यर्थः। यथा पर्वतो वह्निमानित्यत्र पक्षः पर्वतः तत्र वह्नेः सत्तास्ति तथात्र सामाजिकानाम् अहं रसवान् इत्येवं प्रतीतौ रसिकजनः पक्षः रसस्य तत्सत्तास्तीत्यवधेयम्।

(ण) येति। अर्थान्तरस्य भवन्मते व्यङ्ग्यस्य अभिव्यक्तौ प्रकटने वः युष्माकं या सामग्री कारणकूटः निबन्धनं प्रधानम् इष्टा अभिलषिता सैव सामग्री नः अस्माकम् अनुमितिपक्षे गमकत्वेन सम्मता। सा च सामग्री शब्दबोधरूपेति बोध्यम्।

(त) इदमपि एवंरूपमपि अनुमानं नः अस्माकं न विरुद्धं न विपरीतम्

सान्द्रानन्दनिर्भरः। तेन अत्र सिषाधयिषितादर्थादर्थान्तरस्य साधनाद्धेतोराभासता (ग)। अत्र "भम धम्मिअ" ! इत्यादौ प्रतीयमानं वस्तु।

"जलकेलितरलकरतलमुक्तः पुनः पिहितराधिकावदनः।
जगदवतु कोकयूनोर्विघटनसङ्घटनकौतुकी कृष्णः" ॥

इत्यादौ च रूपकालङ्कारादयोऽनुमेया एव। तथाहि, अनुमानं नाम पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वविशिष्टा-ल्लिङ्गाल्लिङ्गिनो ज्ञानम्। ततश्च वाच्यादसम्बन्धोऽर्थस्तावन्न प्रतीयते अन्यथातिप्रसङ्गः स्यादिति बोध्यबोधकयोरर्थयोः कश्चित् सम्बन्धोऽस्त्येव। ततश्च बोधकोऽर्थो लिङ्गं बोध्यश्च लिङ्गी बोधकस्य चार्थस्य पक्षसत्त्वं निबद्धमेव। सपक्षसत्त्व-

---

अध्यासि: स्वीक्रियते इति भाव:। सिषाधयिषितात् साधयितुमिष्टात् अर्थात् व्यङ्ग्यरूपादित्यर्थ: अर्थान्तरस्य अन्यरूपस्य अस्मादनभिप्रेतस्येत्यर्थ: अर्थस्य अद्भुत-रूपस्य रसस्य साधनात् निष्पादनात् हेतो: आभासता दुष्टहेतुत्वमित्यर्थ:। अनु-मितौ तु येन हेतुना यत् कार्य्यं साध्यते तदेव कार्य्यमवश्यम्भावि, यदि तेन हेतुना अभिप्रेतकार्य्यं साध्यते तदैव तस्य हेतोराभासत्वं नियतहेतुना व्यङ्ग्यसिद्धि-रिति बोध्यम्।

(घ) वस्त्वलङ्कारयोरपि अनुमेयत्वं वदतो व्यक्तिविवेककारमतानुयायिनो दूषयति यथेत्यादि जलेति। जलकेलौ वारिविहारे तरलाभ्यां चञ्चलाभ्यां कर-तलाभ्यां मुक्तं त्यक्तं पुन: पिहितम् आच्छादितं राधिकाया: वदनं येन तादृश: अतएव कोकयूनो: चक्रवाकदम्पत्यो: विघटने सङ्घटने वियोगसंयोगयो: यथा: कौतुकी कुतूहलवान् कृष्ण: जगत् अवतु रक्षतु। अत्र चन्द्रोदये रात्रौ चक्रवाक-वियोग:, तस्यानुदये दिवा संयोग इति प्रसिद्धिरत्रानुमेया। राधिकावदने चन्द्रत्वारोप: अनुमेय एव नावश्यं व्यञ्जनास्वीकार इति। एतदेव उपपादयति तथाहीत्यादि पक्षे साध्यवति सत्त्वं विद्यमानता पक्षसत्त्वं, सपक्षे अन्यत्र दृष्टे विद्यमानता, सपक्षसत्त्वं विपक्षात् विरुद्धपक्षात् व्यावृत्तत्वं निवृत्ति: तद्विशिष्टात् लिङ्गात् साधनात् लिङ्गिन: साध्यस्य ज्ञानं प्रतीति: अनुमानम्। यथा पर्वतो

विपक्षव्यावृत्तत्वे अनिबद्धेऽपि सामर्थ्यादनुमेये। तस्मादत्र यद् वाच्यार्थाल्लिङ्गरूपाल्लिङ्गिनो व्यङ्ग्यार्थस्यावगमस्तदनुमान एव पर्यवस्यतीति"। तन्न। तथाहि अत्र "भ्रम धम्मिश्र !" इत्यादौ गृहे श्वनिवृत्त्याविहितं भ्रमणं गोदावरीतीरे सिंहोपलब्धेरभ्रमणमनुमापयतीति यद्वक्तव्यं तत्र नैकान्तिको हेतुः। भीरोरपि गुरोः प्रभोर्वा निदेशेन प्रियानुरागेण च गमनस्य सम्भवात्। पुंश्चल्या वचनं प्रामाणिकं न वेति सन्दिग्धासिद्धश्च। "जलकेलीत्यत्र" य आत्मदर्शनाभ्यां चक्रवाकविघटनसङ्घटनकारी स चन्द्र एवेति अनुमितिरेवेयमिति न वाच्यम् उल्लासकादावनैकान्तिकत्वात्। एवंविधोऽर्थ एवंविधार्थबोधक एवंविधार्थत्वाद् यन्नैवं तन्नैवमित्यनुमानेऽपि आभाससमानयोगक्षेमो हेतुः। एवंविधार्थत्वादिति हेतुना एवंविधानिष्टार्थसाधनस्याप्युपपत्तेः। तथा यत् "दृष्टिं हे

वह्निमान् धूमादित्यत्र पर्वतः पक्षः वह्निः साध्यः धूमो लिङ्गम्। यथा पर्वतः साध्यवानिति पक्षः तथा महानसेऽपि वह्निरस्तीति महानसः सपक्षः, ह्रदादौ वह्निर्नास्तीति ह्रदो विपक्ष इत्यादि। वाच्यात् अभिधेयार्थात् असम्बन्धः सम्बन्धवर्जितः अन्यथा असम्बन्धार्थप्रतीतौ इत्यर्थः अतिप्रसङ्गः अतिव्याप्तिः अलक्ष्ये लक्षणगमनरूप इत्यर्थः। यथा, भ्रम धम्मिश्र इत्यत्र यथा भ्रमणाभावः प्रतीयते तथा घटाभावोऽपि प्रतीयेत इति। भ्रम धम्मिश्र! इत्यत्र बोध्यबोधकयोरर्थयोर्वैपरीत्यलक्षणः सम्बन्धो बोध्यः। नियतमिदं वर्णितमेव। सामर्थ्यात् योग्यताबलात् अवश्यं प्रत्येतव्ये एतत् सदृशसन्दर्भः सपक्षः विपरीतस्तु विपक्ष इति भावः। वाच्यार्थात् अभिधेयार्थात् लिङ्गरूपात् साधनरूपात् लिङ्गिनः साध्यरूपस्य व्यङ्ग्यस्य अवगमः प्रतीतिः। ततश्च भ्रम धम्मिश्र! इत्यादौ श्वनिवृत्त्या विहितं भ्रमणं वैपरीत्यसम्बन्धेन अभ्रमणार्थवत् गोदावरीतीरे सिंहोपलब्धेरित्यनुमानप्रकार इति भावः। अनैकान्तिकः व्यभिचारीत्यर्थः। गमनस्य सम्भवादिति अभ्रमणानुमापकेन लिङ्गेन साध्याभावस्य दर्शनादिति भावः। अनुमितेर्दोषान्तरं दर्शयति सन्दिग्धसिद्धेरिति। इदं वाक्यं धार्मिकस्य भयोत्पादकं वा कुक्कुरस्पर्शसङ्गासङ्कितस्य

प्रतिवेशिनि! क्षणमिहाप्यस्मदित्यादौ” नलग्रन्थीनां तनू-
लिखनम् एकाकितया च स्रोतोगमनं तस्याः परकामुकोप-
भोगस्य लिङ्गिनो लिङ्गमित्युच्यते तच्च तत्रैवाभिहितेन
स्वकान्तस्नेहेनापि सम्भवतीति अनैकान्तिको हेतुः। यच्च
“निःशेषच्युतचन्दनम्” इत्यादौ दूत्यास्तत्कामुकोपभोगोऽनु-
मीयते तत् किं प्रतिपाद्यया दूत्या तत्कालसन्निहितैर्वान्यैः तत्
काव्यार्थभावनया वा सहृदयैः? आद्ययोर्न विवादः। तृतीये
तु तथाविधाभिप्रायविरहस्थले व्यभिचारः। ननु वक्त्राद्यव-
स्थासहकृतत्वेन विशेष्यो हेतुरिति न वाच्यम्। एवंविध-
व्याप्त्यनुसन्धानस्याभावात्। किञ्च एवंविधानां काव्यानां कवि-
प्रतिभामात्रजन्मनां प्रामाण्यानावश्यकत्वेन सन्दिग्धासिद्धत्वं
हेतोः। व्यक्तिवादिना चाधमपदसहायानामेवैषां पदार्थानां
व्यञ्जकत्वमुक्तं तेन च तत्कान्तस्याधमत्वं प्रामाणिकं न वेत्यपि

तस्य स्वच्छन्दभ्रमणविधायकमिति सामाजिकानां सन्देहात् भीरुत्वसन्देह इति हेतोः सन्दिग्धत्वेन असिद्धिः अनिष्पत्तिः। अनुमितौ असन्दिग्धो हेतुरावश्यकः, अत्र तु न तथेति हेतोः सन्दिग्धत्वात् न अत्रानुमानमिति भावः। [illegible] दूषयति जलकेलीति उपासकादाविति उपासकः भयप्रदः। आदिना वियोग-कारणान्तरस्यापि ग्रहणम्। यदि कश्चित् भयं प्रदर्शयति। तदापि वियोगस्य सम्भव इति अन्योदयरूपस्य हेत्वन्तरभावेऽपि हेत्वन्तरेण वियोगदर्शनात् हेतोर्व्यभि-चार इति भावः। अनुमानस्य कदापि व्यभिचारभयात् [illegible] भवति तेनैव इष्टसिद्धिं कुर्वतोऽपि दूषयति एवमिति आभासमनुमानेति। [illegible] दुष्टहेतुरूपव्यभिचारस्य समानो योगक्षेमः कार्यसाधको हेतुः। तथा च एवंविधः [illegible] इत्यादिरूप एवंविधार्थानां [illegible] इत्यादिरूपाणां बोधकः एवंविधार्थत्वात् एवंविधार्थबोधाय [illegible] यत्तु नैवं न एवम्प्रकारम् एवंविधार्थबोधकत्वाभाववदित्यर्थः तत् [illegible] नैवम् एवं-विधार्थबोधकत्वाभाववदित्यर्थः। [illegible] एवंविधार्थत्वात् [illegible] एवंविधाभिप्राय-[illegible] साधनत्वादित्यपि वक्तुं शक्यते तदा [illegible] हेतोर्दुष्टत्वमिति

कथमनुमानम्। एतेनार्थापत्तिवेद्यत्वमपि व्यङ्ग्यानामपास्तम्। अर्थापत्तेरपि पूर्वसिद्धव्याप्तिच्छायामुपजीव्यैव प्रवृत्तेः। यथा। "यो जीवति स कुत्राप्यवतिष्ठते जीवति चात्र गोष्ठग्रामविद्यमानश्चैत्र इत्यादि" (थ)।

किञ्च वस्त्रक्रयादौ तर्जनीतोलनेन दशसङ्ख्यादिवत् सूचनबुद्धिवेद्योऽप्ययं न भवति। सूचनबुद्धेरपि सङ्केतादिलौकिकप्रमाणसापेक्षत्वेनानुमानप्रकारताङ्गीकारात्। यच्च "संस्कारजन्यत्वाद्रसादिबुद्धिः स्मृतिः" इति केचित् तत्रापि प्रत्यभिज्ञायामनैकान्तिकतया हेतोराभासता। "दुर्गालङ्घितेत्यादौ"

भावः। अनुमानं पक्षमात्रवृत्त्यापि दुष्टे हेतौ नैव भवतीति भावः। यदि हेत्वाभासेन अनुमितिर्न सम्भवति, तदात्र विशिष्टौ हेतुर्वाच्य इति मतं दूषयति जन्विति वक्त्रादीत्यादि तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा प्रतिपाद्यदूतीपरिग्रहः। अवस्थाकामुकत्वादिर्वैशिष्ट्यम्। एवंविधेति एवंविधा या व्याप्तिः तस्याः अनुसन्धानस्य अभावात् शब्देनानुपस्थानात् प्रमाणान्तरस्य च असद्भावादिति भावः कविप्रतिभामात्रजन्मनां कवीनां प्रतिभा बुद्धिनैर्मल्यं तन्मात्रेण जन्म उत्पत्तिर्येषां तादृशानां प्रामाण्यस्य याथातथ्यरूपानुसन्धानस्य अनावश्यकत्वेन हेतोः सन्दिग्धासिद्धत्वं किमियं परपुरुषार्थिनी स्रोतसि जलाहरणार्थं गता उत स्वकान्तसंहितेति सन्देहः, तेन हेतोर्न प्रामाण्यं तत् कथमत्रानुमानं सम्भवतीति भावः। एतेषां पदार्थानां निःशेषच्युतचन्दनमित्यादीनामित्यर्थः व्यञ्जकत्वं व्यङ्ग्यबोधकत्वम्। प्रामाणिकं तथ्यम्। एतेन हेतोराभासत्वेन इत्यर्थः। पूर्वेति, पूर्वं सिद्धा निर्णीता इत्यर्थः या व्याप्तिः तस्याः छायाम् आश्रयमित्यर्थः उपजीव्य अवलम्ब्य इत्यर्थः। अर्थस्य अपरार्थस्य आपत्तिः आक्षेपः अर्थापत्तिः यथा जीवतीति यतो जीवति अतः कुत्रापि, गोष्ठीभिन्नेऽपि स्थाने अवतिष्ठते इति अर्थापत्त्या प्रतीयते। अत्र जीवति इति व्याप्तिग्राहकमित्यवधेयम्।

(द) तर्जनीतोलनेन तर्जन्या उत्क्षेपेण। सूचनबुद्धिवेद्यः सूचनं सङ्केतः तद्विषयिणी या बुद्धिः तद्वेद्यः अयं व्यङ्ग्यरूपोऽर्थ इत्यर्थः सूचनबुद्धेरपि लौकिकप्रमाणसापेक्षत्वेन अयं भावः यदि काचित् पूर्वं व्यवहारार्थं व्यवहारिकेण सह साधारणजनगोपनार्थम् एवं व्यवस्थापयति यत् मम तर्जनीतोलने युष्माभिर्दश-

च "द्वितीयार्थो नास्त्येव" इति यदुक्तं महिमभट्टेन तदनुभव-सिद्धमपलपतो गजनिमीलिकैव (ट)। तदेवमनुभवसिद्धस्य तत्तत् रसादिलक्षणार्थस्याशक्यापलापतया तत्तत् शब्दाद्यन्वय-व्यतिरेकानुविधायितया च अनुमानादिप्रमाणावेद्यतया च अभिधादिवृत्तित्रयाबोध्यतया च तुरीया वृत्तिरुपास्यैवेति सिद्धम्। इयञ्च व्याख्याद्यनुसन्धानं विनापि भवतीत्यखिलं निर्मलम्। तत् किंनामिकेयं वृत्तिरित्युच्यते।

> सा चेयं व्यञ्जना नाम
> वृत्तिरित्युच्यते बुधैः ।
> रसव्यक्तौ पुनर्वृत्तिं
> रसनाख्यां परे विदुः ॥ २७१ ॥ [ध]

एतच्च विविच्योक्तं रसनिरूपणप्रस्ताव इति सर्वमवदातम्।

इति साहित्यदर्पणे व्यञ्जनव्यापारस्थापनं नाम
पञ्चमः परिच्छेदः ।

संख्या बोद्धव्येति तदा तत्पूर्वकेन तस्य व्यवहारः सिध्यति, तत्र च वृत्तौ प्रामाण्यस्य सद्भावेन अनुमानप्रकारताङ्गीकारादिति सा मूलयुक्तिरनुमान-विशेष एवेति भावः। प्रकृते वक्तृवाक्यविवक्षाविशेष एव सङ्केतः, तेन व्यङ्ग्यार्थ-प्रतीतिर्व्याप्तिग्रहेणैव भवतीति कथं व्यञ्जनास्वीकार इत्यापत्तिरपि न भवति वक्तृवाक्यविशेषवैचित्र्यसत्त्वेऽपि सर्वेषामेव श्रोतॄणामनभिज्ञतया व्यङ्ग्यार्थानवबोध-स्थले व्यभिचारदर्शनादिति बोध्यम्। प्रत्यक्षादौ सोऽयमित्याकारकप्रतीतौ अनैकान्तिकतया साध्यं विना विद्यमानतया हेतोः संस्कारजन्यत्वादयः आभासता व्यभिचारिता दुष्टता इत्यर्थः। अपह्नुवतः निह्नुवानस्य महिमभट्टस्य इत्यर्थः गजनिमीलिका हस्तिवत् मूढता इति भावः।

(ध) सा चेयमिति। रसव्यक्तौ रसव्यञ्जने इत्यर्थः परे केचित् विदुः.

षष्ठः परिच्छेदः ।

एवं ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यत्वेन काव्यस्य भेदद्वयमुक्त्वा पुन-
र्दृश्यश्रव्यत्वेन भेदद्वयमाह ।

दृश्यश्रव्यत्वभेदेन पुनः काव्यं द्विधा मतम् ।
दृश्यं तत्राभिनेयं ॥ २७२ ॥

तस्य रूपकसंज्ञाहेतुमाह ।

तत् रूपारोपात्तु रूपकम् ॥ २७३ ॥

तत् दृश्यं काव्यं नटे रामादिस्वरूपारोपाद्रूपकमित्युच्यते ।
कोऽसावभिनय इत्याह ।

भवेदभिनयोऽवस्था-
नुकारः स चतुर्विधः ।
आङ्गिको वाचिकश्चैव-
माहार्य्यः सात्त्विकस्तथा ॥ २७४ ॥ [क]

रसनाख्यां वृत्तिं विदुः । व्यञ्जनया वस्त्वलङ्काररूपव्यङ्ग्यार्थावगतिः रसनया तु रसादिरूपार्थावगतिरिति परमतं यन्मतन्तु सामान्येन व्यञ्जनयैव सर्वव्यङ्ग्यार्थावगम इति बोध्यम् ।

इति बि, ए, उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण
विरचिता विमलाख्या साहित्यदर्पणस्य पञ्चम-
परिच्छेदव्याख्या समाप्ता ।

(क) अभिनीयते इति । अभिनेयं कर्मणि यप्रत्ययः । अवस्थायाः अनुकारः अनुकरणम् अभिनयः । स चतुर्विधः आङ्गिकः अङ्गेन निष्पन्नः,

नटैरङ्गादिभिः रामयुधिष्ठिरादीनामवस्थानुकरणमभिनयः । रूपकस्य भेदानाह ।

नाटकमथ प्रकरणं
भाणव्यायोगसमवकारडिमाः ।
ईहामृगाङ्कवीथ्यः
प्रहसनमिति रूपकाणि दश ॥२७५॥ [ख]

किञ्च ।

नाटिका त्रोटकं गोष्ठी सट्टकं नाट्यरासकम् ।
प्रस्थानोल्लाप्यकाव्यानि प्रेङ्खणं रासकं तथा ॥
संलापकं श्रीगदितं शिल्पकञ्च विलासिका ।
दुर्मल्लिका प्रकरणी हल्लीशो भाणिकेति च ॥
अष्टादश प्राहुरुपरूपकाणि मनीषिणः । [ग]
विना विशेषं सर्वेषां लक्ष्म नाटकवन्मतम् २७६ [घ]

सर्वेषां प्रकरणादिरूपकाणां नाटिकाद्युपरूपकाणाञ्च । तत्र ।

वाचिकः वचनेन निष्पन्नः, आहार्यः आहरणीयः वेशरचनादिरूपः, सात्त्विकः सत्त्वोद्रेकात् जनितः स्तम्भस्वेदादिः ।

(ख) नाटकमिति । नाटकं प्रकरणं भाणः व्यायोगः समवकारः डिमः ईहामृगः अङ्कः वीथी प्रहसनमिति दश रूपकाणि भवन्ति ।

(ग) नाटिकेत्यादि स्पष्टम् ।

(घ) विनेति । विशेषं विना सर्वेषां रूपकाणाम् उपरूपकाणाञ्च लक्षणं स्वरूपमित्यर्थः नाटकवत् मतं कथितम् ।

नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितम्।
विलासर्द्ध्यादिगुणवद् युक्तं नानाविभूतिभिः॥
सुखदुःखसमुद्भूतिनानारसनिरन्तरम्।
पञ्चादिका दशपरास्तत्राङ्काः परिकीर्त्तिताः॥
प्रख्यातवंशो राजर्षिर्धीरोदात्तः प्रतापवान्।
दिव्योऽथ दिव्यादिव्यो वा गुणवान्नायको मतः॥
एक एव भवदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वा।
अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कार्य्यं निर्वहणेऽद्भुतम्॥
चत्वारः पञ्च वा मुख्याः कार्य्यव्यापृतपूरुषाः।
गोपुच्छाग्रसमाग्रन्तु बन्धनं तस्य कीर्त्तितम्॥२७७[ङ]

ख्यातं रामायणादिप्रसिद्धं वृत्तम्। यथा रामचरितादि। सन्धयो वक्ष्यन्ते। नानाविभूतिभिर्युक्तमिति महासहायम्। सुखदुःखसमुद्भवत्वं रामयुधिष्ठिरादिवृत्तान्तेषु अभिव्यक्तम्। राजर्षयो दुष्मन्तादयः। दिव्याः श्रीकृष्णादयः। दिव्यादिव्यो यो दिव्योऽप्यात्मनि नराभिमानी। यथा

(ङ) नाटकमिति। ख्यातवृत्तं प्रसिद्धवृत्तान्तं न तु स्वकपोलकल्पितमिति भावः। पञ्चभिः वक्ष्यमाणैः सन्धिभिः मुखादिभिः समन्वितं सम्बद्धम्। विलासर्द्ध्यादिगुणवत् विलासः धीरा दृष्टिर्गतिश्चित्रा विलासे सस्मितं वच इति लक्षणोक्तपुरुषगुणविशेषः, ऋद्धिरभ्युन्नतिः आदिना धैर्य्यगाम्भीर्य्यादिपरिग्रहः तद्वत् तद्युक्तम्। सुखस्य दुःखस्य च समुद्भूत्या कदाचित् कदाचित् उद्भवेन नाना विविधाः ये रसाः आस्वादव्यापाराः तैः निरन्तरं सान्द्रं पूर्णमित्यर्थः। अङ्गी प्रधानम् अङ्गम् अप्रधानम्। निर्वहणे निर्वहणाख्ये सन्धौ अद्भुतं विस्मयजनकव्यापारः कार्य्यं वर्णनीयम्। बन्धनं रचनम्।

श्रीरामचन्द्रः। "गोपुच्छाग्रसमाग्रमिति क्रमेणाङ्काः सूक्ष्माः कर्त्तव्याः" इति केचित्। अन्ये त्वाहुः। "यथा गोपुच्छे केचिद् वाला ह्रस्वाः केचिद्दीर्घाः तथेह कानिचित् कार्य्याणि मुखसन्धौ समाप्तानि कानिचित् प्रतिमुखे। एवमन्येष्वपि कानिचित्" इति।

प्रत्यक्षनेतृचरितो रसभावसमुज्ज्वलः।
भवेदगूढशब्दार्थः क्षुद्रचूर्णकसंयुतः॥
विच्छिन्नावान्तरैकार्थः किञ्चित्संलग्नविन्दुकः।
युक्तो न बहुभिः कार्य्यैर्वीजसंहृतिमान् न च॥
नानाविधानसंयुक्तो नातिप्रचुरपद्यवान्।
आवश्यकानां कार्य्याणामविरोधाद्विनिर्मितः॥
नानेकदिननिर्वर्त्त्यकथया सम्प्रयोजितः।
आसन्ननायकः पात्रैर्युतस्त्रिचतुरैस्तथा॥
दूराह्वानं वधो युद्धं राज्यदेशादिविप्लवः।
विवाहो भोजनं शापोत्सर्गौ मृत्यूरतं तथा॥
दन्तच्छेद्यं नखच्छेद्यमन्यद् व्रीडाकरञ्च यत्।
शयनाधरपानादि नगराद्यवरोधनम्॥

(ख) अङ्कमाह प्रत्यक्षेति। अङ्कः परिच्छेदविशेषः प्रत्यक्ष प्रत्यक्षम् आभासमाने नेतुः नायकस्य चरितं यत्र सः, रसेन भावेन च समुज्ज्वलः, अगूढः स्फुटः शब्दार्थः यत्र तथाविधः, क्षुद्रेण चूर्णकेन गद्येन संयुतः, विच्छिन्नः विच्छेदं प्राप्तः अवान्तरं अन्यत् एकदेश एव एकः अर्थः प्रयोजनं कस्मिन् तथोक्तः, किञ्चित् ईषत् संलग्नाः बिन्दवः अल्पमात्रप्रयोजनाः यस्मिन् तथोक्तः, बहुभिः कार्य्यैः

स्नानानुलेपने चैभिर्वर्जितो नातिविस्तरः।
देवीपरिजनादीनाममात्यवणिजामपि॥
प्रत्यक्षचित्रचरितैर्युक्तो भावरसोद्भवैः।
अन्तनिष्क्रान्तनिखिलपात्रोऽङ्क इति कीर्त्तितः
॥ २७८ ॥ [च]

विन्द्वादयो वक्ष्यन्ते। आवश्यकं सन्ध्यावन्दनादि। अङ्क-प्रस्तावाद् गर्भाङ्कमाह।

अङ्कोदरप्रविष्टो यो
रङ्गद्वारा मुखादिमान्।
अङ्कोऽपरः स गर्भाङ्कः
सवीजः फलवानपि॥ २७९॥ [छ]

यथा बालरामायणे रावणं प्रति। कञ्चुकी।
"श्रवणैः पेयमनेकैर्दृश्यं दीर्घैश्च लोचनैर्बहुभिः।

व्यापारैः न युक्तः, न च वीजस्य ग्रन्थप्रकृतिरूपस्य मूलकारणस्य संहृतिः संहारः तद्वान्, नानाविधानैः विविधैः विहितकर्मभिः संयुक्तः, नातिप्रचुरपद्यवान् अतिबहुभिः पद्यैः न संयुतः, आवश्यकानां कार्य्याणां सन्ध्यावन्दनादीनाम् अविरोधात् अव्याघातात् विनिर्मितः विरचितः, नानेकदिनैः अबहुदिनैः निर्वर्त्या निष्पाद्या या कथा तया संप्रयोजितः आसन्नः समीपवर्त्ती नायको यस्य तथोक्तः, त्रिचतुरैः पात्रैः युतः, अन्ते शेषे निष्क्रान्तानि निखिलानि समग्राणि पात्राणि यस्य तथाविधः। अन्यत् स्पष्टम्।

(छ) गर्भाङ्कमाह अङ्कोदरेति। रङ्गद्वारं सूत्रधारक्रियमाणं मङ्गलम् आमुखं प्रस्तावना आदिना सभापूजादिग्रहणं तद्वान् अङ्कस्य उदरं मध्यं प्रविष्टः, सवीजः मूलकारणसहितः, फलवान् प्रयोजनान्वितः, अपरः अङ्कः स गर्भाङ्कः।

भवदर्थमिव निबद्धं नाट्यं सीतास्वयंवरणम्”। (ज)

इत्यादिना विरचितः सीतास्वयंवरो नाम गर्भाङ्कः।

तत्र पूर्वं पूर्वरङ्गः
सभापूजा ततः परम्।
कथनं कविसंज्ञादे-
र्नाटकस्याप्यथामुखम्॥ २८०॥ [झ]

तत्रेति नाटके।

यन्नाट्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये।
कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः स उच्यते॥

प्रत्याहारादिकान्यङ्गा-
न्यस्य भूयांसि यद्यपि।
तथाप्यवश्यं कर्त्तव्या
नान्दी विघ्नोपशान्तये॥ २८१॥ [ञ]

(ज) श्रवणैरिति। सीतास्वयंवरणं तदाख्यं नाट्यम् अनेकैः श्रवणैः कर्णैः पेयं सर्वजनैः सादरं श्रवणीयमित्यर्थः, बहुभिः दीर्घैः आयतैः नेत्रैः दृश्यं सर्वजनदर्शनीयमित्यर्थः, अतएव भवदर्थमिव तव निमित्तमिव दशाननतया बहुकर्णनेत्रत्वादिति भावः निबद्धं रचितम्। आर्यावृत्तम्।

(झ) तत्रेति। तत्र नाटके पूर्वं प्रथमं पूर्वरङ्गः वक्ष्यमाणलक्षणः, तदनन्तरं सभापूजा सभाप्रशंसनं ततः कविसंज्ञादेः नाटकस्यापि कथनं कीर्त्तनम् अथ अनन्तरम् आमुखं प्रस्तावना निबद्धव्येति शेषः।

(ञ) पूर्वरङ्गमाह यदिति। रङ्गः नृत्यस्थानं तस्य विघ्नोपशान्तये अन्तरायनिवर्त्तनाय नाट्यवस्तुनः नाटकेतिवृत्तप्रस्तावात् पूर्वं कुशीलवाः नटाः यत् प्रकुर्वन्ति सः पूर्वरङ्गः मङ्गलाचरणमित्यर्थः उच्यते। यद्यपि अस्य पूर्वरङ्गस्य

अस्याः स्वरूपमाह।

आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात् प्रयुज्यते।
देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता॥
मङ्गल्यशङ्खचन्द्राब्जकोककैरवशंसिनी।
पदैर्युक्ता द्वादशभिरष्टभिर्वा पदैरुत ॥२८२॥ [ट]

अष्टपदा यथा। अनर्घराघवे "निष्प्रत्यूहम्" इत्यादि। द्वादशपदा यथा मम तातपादानां पुष्पमालायाम्।

"शिरसि धृतसुरापगे स्मरारा-
वरुणमुखेन्दुरुचिर्गिरीन्द्रपुत्री।
अथ चरणयुगानते स्वकान्ते
स्मितसरसा भवतोऽस्तु भूतिहेतुः" ॥ (ठ)

एवमन्यत्र। "एतन्नान्दीति" कस्यचिन्मतानुसारेणोक्तम्।

प्रत्याहारादिकानि ध्यानधारणाप्रभृतीनि भूयांसि बहूनि अङ्गानि सन्ति तथापि विघ्नोपशान्तये नान्दी अवश्यं कर्त्तव्या।

(ट) आशीरिति। यस्मात् देवद्विजनृपादीनाम् आशीः शुभचिन्तनं तद्वचनेन संयुक्ता स्तुतिः गुणकीर्त्तनं प्रयुज्यते तस्मात् सा नान्दी इति संज्ञिता कथिता, नन्दयतीति व्युत्पत्तियोगात् देवद्विजनृपप्रभृतीनामानन्दयित्री स्तुतिर्नान्दीति फलितार्थः। नित्यमिति पाठे स्तुतिरध्याहार्य्या। सा तु मङ्गल्यं मङ्गलाय हितं शङ्खचन्द्रादिं शंसति सूचयतीति तथोक्ता, क्वचित् द्वादशभिः पदैः सुप्तिङन्तरूपैः क्वचिद्वा अष्टभिः पदैः चरणैः युक्ता।

(ठ) तत्र द्वादशपदामुदाहरति शिरसीति। स्मरारौ हरे शिरसि धृता सुरापगा गङ्गा येन तादृशे सति अरुणा रक्ता मुखेन्दोः मुखचन्द्रस्य रुचिः कान्तिर्यस्यास्तथाभूता, अथ अनन्तरं स्वकान्ते तस्मिन् चरणयुगानते अपराधं स्वीकृत्य पदतलपतिते सति स्मितेन मन्दहासेन सरसा सद्भावार्द्रा गिरीन्द्रपुत्री गौरी भवतः तव भूतिहेतुः कल्याणदायिनी अस्तु भवतु। एतत् पद्यं द्वादशभिः पदैः रचितम्।

वस्तुतस्तु "पूर्वरङ्गस्य रङ्गद्वाराभिधानमङ्गम्" इत्युच्यते (ड)। यदुक्तम्।

> "यस्मादभिनयो ह्यत्र प्राथम्यादवतार्य्यते।
> रङ्गद्वारमतो ज्ञेयं वागङ्गाभिनयात्मकमिति" ॥ (ढ)

उक्तप्रकारायाश्च (ण) नान्द्या रङ्गद्वारात् प्रथमं नटैरेव कर्त्तव्यतया न महर्षिणा निर्देशः कृतः। कालिदासादिमहाकविप्रबन्धेषु च।

> "वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषं व्याप्य स्थितं रोदसी
> यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्यविषयः शब्दो यथार्थाक्षरः।
> अन्तर्यश्च मुमुक्षुभिर्नियमितप्राणादिभिर्मृग्यते
> स स्थाणुः स्थिरभक्तियोगसुलभो निःश्रेयसायास्तु वः" ॥ (त)

(ड) केचित्तु रघावल्यादौ श्लोकचरणपाया नान्द्या दर्शनात् अत्र प्रथम-पदस्यापि श्लोकचतुर्थभागपरत्वं व्याचक्षुः तत्र। इदं गुरुभ्यः पूर्वेभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे। विन्देम देवतां वाचममृतामात्मनः कलामित्युत्तररामचरितनाटके द्वादशपदाया नान्दीत्वानुपपत्तिरिति विभिन्नमालोच्योक्तम् एतदिति पूर्वरङ्गस्य सामान्यमङ्गलाचरणरूपस्य रङ्गद्वारम् अभिधानं यस्य तादृशम्। अङ्गं विशेषः।

(ढ) यस्मादिति। यस्मात् यतः प्राथम्यात् अत्र अभिनयः नाट्यव्यापारः अवतार्य्यते प्रारभ्यते इत्यर्थः अतः वाक् च अङ्गञ्च तयोरभिनयात्मकं क्रियमाणं मङ्गलं रङ्गद्वारं ज्ञेयम्।

(ण) उक्तप्रकारायाः कथितरूपायाः आशीर्वचनसंयुक्तेत्यादिलक्षणोक्तायाः।

(त) वेदान्तेष्विति। वेदान्तेषु उपनिषत्सु रोदसी द्यावापृथिव्यौ व्याप्य स्थितं यम् एकम् अद्वितीयं पुरुषम् आहुः कथयन्ति बुधा इति शेषः, यस्मिन् ईश्वर इति अनन्यविषयः तन्मात्रप्रतिपादकः शब्दः यथार्थानि अन्वर्थानि इत्यर्थः अक्षराणि यस्य तादृशः यौगार्थनिष्ठ इत्यर्थः, यश्च नियमिताः संयमिताः प्राणादयः शरीरस्थपञ्चवायवः यैः तादृशैः मुमुक्षुभिः मोक्षलिप्सुभिः योगिभिः इत्यर्थः अन्तः अन्तःकरणमध्ये मृग्यते अन्विष्यते, स्थिरा निश्चला या भक्तिः तस्याः योगेन सुलभः सुखलभ्यः भक्तिमात्रलभ्य इत्यर्थः, सः स्थाणुः शिवः वः युष्माक-

एवमादिषु नान्दीलक्षणायोगात्। उक्तञ्च "रङ्गद्वारमारभ्य कविः कुर्य्यादिति"। अतएव प्राक्तनपुस्तकेषु "नान्द्यन्ते सूत्रधारः" इत्यनन्तरमेव "वेदान्तेष्वित्यादि" श्लोकलिखनं दृश्यते। यच्च पश्चात् "नान्द्यन्ते सूत्रधारः" इति लिखनं तस्यायमभिप्रायः "नान्द्यन्ते सूत्रधार इदं प्रयोजितवान् इतः प्रभृति मया नाटकमुपादीयत इति कवेरभिप्रायः सूचित इति"।

पूर्व्वरङ्गं विधायैव सूत्रधारो निवर्त्तते।
प्रविश्य स्थापकस्तद्वत् काव्यमास्थापयेत्ततः॥
दिव्यमर्त्त्ये स तद्रूपो मिश्रमन्यतरस्तयोः।
सूचयेद्वस्तु वीजं वा मुखं पात्रमथापि वा २८३ [घ]

काव्यस्यार्थस्य स्थापनात् स्थापकः। तद्वदिति सूत्रधारसदृशगुणाकारः। इदानीं पूर्व्वरङ्गस्य सम्यक्प्रयोगाभावादेक एव सूत्रधारः सर्वं प्रयोजयतीति व्यवहारः। स स्थापको दिव्यं वस्तु दिव्यो भूत्वा मर्त्त्यं मर्त्त्यो भूत्वा मिश्रञ्च दिव्यमर्त्त्ययोरन्यतरो भूत्वा सूचयेत्। वस्त्वितिवृत्तं यथा उदात्तराघवे।

"रामो मूर्ध्नि निधाय काननमगान्मालामिवाज्ञां गुरो-
स्तद्भक्त्या भरतेन राज्यमखिलं मात्रा सहैवोज्झितम्।

निःश्रेयसाय मङ्गलाय वा कैवल्याय अस्तु निःश्रेयसदायी भवतु इत्यर्थः। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम्।

(घ) पूर्वरङ्गमिति। सूत्रधारः पूर्वरङ्गं विधाय कृत्वैव निवर्त्तते। ततः स्थापकः तदाख्यः द्वितीयो नटः प्रविश्य रङ्गमिति शेषः आस्थापयेत् प्रकटयेत्। अन्यत् स्पष्टम्।

(ङ) वस्तु यथा राम इति। रामः मालामिव गुरोः पितुः आज्ञां मूर्ध्नि शिरसि निधाय गृहीत्वा काननम् अगात्। भरतेन तद्भक्त्या तस्मिन्

तौ सुग्रीवविभीषणावनुगतौ नीतौ परां सम्पदं
प्रोज्झिता दशकन्धरप्रभृतयो ध्वस्ताः समस्ता द्विषः" ॥ (ट)

बीजं यथा रत्नावल्याम्।

"द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात्।
आनीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः" ॥ (ध)

अत्र हि समुद्रे वहित्रभङ्गमग्नोत्थिताया रत्नावल्या अनुकूलदैवलालितो वत्सराजगृहप्रवेशो यौगन्धरायणव्यापारमारभ्य रत्नावलीप्राप्तौ बीजम्। मुखं श्लेषादिना (न) प्रस्तुतवृत्तान्तप्रतिपादको वाग्विशेषः। यथा।

"आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहासः
प्राप्तः शरत्समय एष विशुद्धकान्तः।
उत्खाय गाढ़तमसं घनकालमुग्रं
रामो दशास्यमिव सम्भृतबन्धुजीवः" ॥ (प)

रामे वा भक्तिः अनुरागविशेषस्तया माता जनन्या सहैव अखिलं समस्तं राज्यम् उज्झितं त्यक्तम्। तौ प्रसिद्धौ अनुगतौ आश्रितौ सुग्रीवविभीषणौ परां सम्पदं राज्यरूपमित्यर्थः नीतौ प्रापितौ वालिदशाननवधात् रामेणेति शेषः। प्रोज्झिताः अतिगर्विताः दशकन्धरप्रभृतयः समस्ताः द्विषः शत्रवः ध्वस्ताः विनष्टाः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्। अत्र समस्तं रामायणवृत्तं प्राधान्येन सूचितम्।

(ध) द्वीपादिति। अभिमुखीभूतोऽनुकूलतां प्राप्तो विधिः अन्यस्मात् निजावासभिन्नात् द्वीपात् सर्वतो जलवेष्टितभूभागादपि जलनिधेः समुद्रस्य मध्यादपि दिशः अन्तादपि अभिमतम् अभिलषितं वस्तु आनीय झटिति घटयति सङ्गमयति।

(न) वहित्रम् अर्णवयानम्। अनुकूलदैवलालितः अनुकूलदैवबलात् सञ्जातः। श्लेषादिना शब्दानामनेकार्थकत्वादिना।

(प) आसादितेति। शरद्वर्णनमिदम्। आसादितः प्राप्तः प्रकटः परिस्फुटः निर्मलस्य चन्द्रस्य हासः विकाशो येन तथोक्तः अन्यत्र आसादितः

पात्रं यथा शाकुन्तले।

"तवास्मि गीतिरागेण हारिणा प्रसभं हृतः।
एष राजेव दुष्मन्तः सारङ्गेणातिरंहसा" ॥ (फ)

रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः।
रूपकस्य कवेराख्यां
गोत्राद्यपि स कीर्त्तयेत्।
ऋतुञ्च कञ्चित् प्रायेण
भारतीं वृत्तिमाश्रितः ॥ २८४ ॥

स स्थापकः। प्रायेणेति क्वचिदृतोरकीर्त्तनमपि। यथा रत्नावल्याम्। भारतीवृत्तिस्तु।

भारती संस्कृतप्रायो
वाग्व्यापारो नराश्रयः ॥ २८५ ॥

प्राप्तः रावणवधादिति भावः प्रकटः समुज्ज्वलः निर्मलः शाणित इत्यर्थः चन्द्रहासः तदाख्यः रावणस्य असिविशेषः येन तादृशः, विशुद्धा समुज्ज्वला कान्तिः नक्षत्रादीनाम् अन्यत्र स्वस्य इति भावः यस्य तथोक्तः, तथा सम्भृतानि सम्यक् पोषितानि विकासितानि इत्यर्थः बन्धुजीवानि तदाख्यपुष्पाणि येन सः अन्यत्र सम्भृताः संरक्षिताः बन्धूनां विभीषणसुग्रीवादीनां जीवाः प्राणाः राक्षसेभ्यः इति भावः येन तथाभूतः, एषः शरत्समयः दशास्यमिव रावणमिव उग्रं भीषणं गाढ़तमसं निविड़ान्धकारम् अन्यत्र तमोगुणाच्छन्नं घनकालं मेघसमयं वर्षाकालमित्यर्थः अन्यत्र अतिकृष्णवर्णम् उत्खाय उन्मूल्य राम इव प्राप्तः उपस्थितः। अत्र श्लेषेण रामायणरूपप्रस्तुतवृत्तान्तः सूचितः।

(फ) तवेति। हारिणा मनोहरेण तव गीतिरागेण सङ्गीतरागेण अतिरंहसा अतिवेगेन सारङ्गेण एषः राजा दुष्मन्त इव हृतः आकृष्टः अस्मि। अत्र दुष्मन्तनेपथ्यधारिणः पात्रस्य प्रवेशः सूचितः।

संस्कृतबहुलो वाक्प्रधानो व्यापारो भारती।

तस्याः [ब] प्ररोचना वीथी
तथा प्रहसनामुखे।
अङ्गान्यत्रोन्मुखीकारः
प्रशंसातः प्ररोचना॥ २८६॥

प्रस्तुताभिनयेषु प्रशंसातः श्रोतॄणां प्रवृत्त्युन्मुखीकरणं प्ररोचना। यथा रत्नावल्याम्।

"श्रीहर्षो निपुणः कविः परिषदप्येषा गुणग्राहिणी
लोके हारि च वत्सराजचरितं नाट्ये च दक्षा वयम्।
वस्त्वेकैकमपीह वाञ्छितफलप्राप्तेः पदं किं पुन-
र्मद्भाग्योपचयादयं समुदितः सर्वो गुणानां गणः॥" (भ)

वीथीप्रहसने वक्ष्येते।

नटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा।
सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते॥

(ब) तस्या इति। तस्याः भारत्याः वृत्तेः।

(भ) श्रीहर्ष इति। श्रीहर्षः निपुणः सुदक्षः कविः काव्यरचयिता, एषा परिषत् सभापि गुणग्राहिणी गुणपक्षे तत्परा न तु दोषपक्षे इत्यर्थः, वत्सराजस्य चरितं लोके जगति हारि मनोहरञ्च, वयञ्च नाट्ये अभिनयव्यापारे दक्षाः निपुणाश्च, इह अस्मिन् जगति एकैकमपि वस्तु कवित्वादिकं वाञ्छित-फलस्य इष्टसिद्धेः पदं स्थानं, किं पुनः समस्तमिति भावः, मम भाग्यस्य उपचयात् अभ्युन्नतेः हेतोः अयं सर्वः गुणानां कवित्वनाट्यदक्षत्वादिरूपाणां निवहः समूहः समुदितः सम्यक् उदयं प्राप्तः। अत्र कविप्रभृतीनां प्रशंसया सभ्याना-समुन्मुखीकरणरूपा प्ररोचना।

(म) आमुखमाह नटीति। नटी विदूषकः वापि अथवा पारिपार्श्विकः

चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्य्योत्थैः
प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः।
आमुखं तत्तु विज्ञेयं
नाम्ना प्रस्तावनापि सा ॥ २८७ ॥ [म]

सूत्रधारसदृशत्वात् स्थापकोऽपि सूत्रधार उच्यते। तस्य अनुचरः पारिपार्श्विकः। तस्मात् किञ्चिदूनो नटः।

उद्घात्यकः कथोद्घातः
प्रयोगातिशयस्तथा।
प्रवर्त्तकावलगिते
पञ्च प्रस्तावनाभिदाः ॥ २८८ ॥ [य]

पदानि त्वगतार्थानि
तदर्थगतये नराः।
योजयन्ति पदैरन्यैः
स उद्घात्यक उच्यते ॥ २८९ ॥ [र]

पार्श्ववर्त्ती नटविशेषः एते सूत्रधारेण सहिताः यत्र चित्रैः मनोज्ञैः स्वकार्य्यात् स्वकर्त्तव्यव्यापारात् उत्थैः उद्भूतैः प्रस्तुताक्षेपिभिः प्रकृतवस्तुसूचनापरैः वाक्यैः मिथः अन्योन्यं संलापं कुर्वते तत् तु आमुखं विज्ञेयं, सा नाम्ना प्रस्तावनापि विज्ञेयेति शेषः।

(य) प्रस्तावनाभेदानाह उद्घात्यक इति। स्पष्टम्।

(र) उद्घात्यकमाह पदानीति। अगतार्थानि अबोधितार्थानि पदानि तदर्थगतये तस्य अबोधितार्थस्य गतये बोधाय नराः अन्यैः पदैः यत् योजयन्ति स उद्घात्यक उच्यते।

यथा मुद्राराक्षसे सूत्रधारः।

"क्रूरग्रहः स केतुश्चन्द्रं सम्पूर्णमण्डलमिदानीम्।

अभिभवितुमिच्छति बलात् इति"। अनन्तरं नेपथ्ये "आः क एष मयि जीवति सति चन्द्रगुप्तमभिभवितुमिच्छतीति"।

अत्र अन्यार्थवन्त्यपि पदानि हृदिस्थार्थागत्या अर्थान्तरे सङ्गमय्य पात्रप्रवेशः (ल)।

सूत्रधारस्य वाक्यं वा
समादायार्थमस्य वा।
भवेत् पात्रप्रवेशश्चेत्
कथोद्घातः स उच्यते ॥ २९० ॥

वाक्यं यथा रत्नावल्याम्। "द्वीपादन्यस्मादपि" इत्यादि सूत्रधारेण पठिते। एवमेतत् कः सन्देहः। "द्वीपादन्यस्मादपि" इत्यादि पठित्वा यौगन्धरायणस्य प्रवेशः। वाक्यार्थं यथा वेण्याम्।

(ल) क्रूरग्रह इति। क्रूरः अनिष्टफलदत्वेन निष्ठुरः ग्रहः स केतुः राहुरित्यर्थः यद्यपि दैत्यविशेषस्य शिरोभागः राहुः अपरो भागः केतुरुच्यते तथापि चन्द्रग्रासे शिरोभागस्यावश्यकत्वात् केतुशब्दोऽत्र राहुपरो बोध्यः। अन्यत् स्पष्टम्। अत्र अन्यार्थवन्ति यदा क्रूरः ग्रहः आश्रयो यस्य तथोक्तः सकेतुः मलयकेतुना सह वर्त्तमानः राक्षस इत्यर्थः सम्पूर्णमण्डलं वशीकृतसकलमण्डलमित्यर्थः चन्द्रं चन्द्रगुप्तम्। इत्यादीनि अभिप्रेतार्थप्रतिपादकान्यपि पदानि हृदिस्थस्य अभिमतस्य अर्थस्य द्वितीयार्थरूपस्य अगत्या अर्थाप्तेन द्वितीयार्थस्य प्रतिपादनं नासीदिति बुद्धा इत्यर्थः अर्थान्तरे द्वितीयार्थे सङ्गमय्य तत्सम्बन्धात् स्वहृदः अभिप्राय इत्यर्थः पात्रस्य नटस्य चाणक्यवेषधारिणः प्रवेश इति शेषः।

"निर्वाणवैरदहनाः प्रशमादरीणां
नन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह माधवेन।
रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च
स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः सभृत्याः" ॥ (व)

इति सूत्रधारेण पठितस्य वाक्यस्यार्थं गृहीत्वा नेपथ्ये आः दुरात्मन्! वृथा मङ्गलपाठक! कथं स्वस्था भवन्तु मयि जीवति धार्त्तराष्ट्राः? ततः सूत्रधारो निष्क्रान्तः। भीमसेनस्य प्रवेशः।

यदि प्रयोग एकस्मिन् प्रयोगोऽन्यः प्रयुज्यते।
तेन पात्रप्रवेशश्चेत् प्रयोगातिशयस्तदा २९१ [श]

यथा कुन्दमालायाम्। "नेपथ्ये इत इतोऽवतरत्वार्य्या। सूत्र:। कोऽयं खलु आर्य्याह्वानेन सहायकं मे सम्पादयति। विलोक्य। कष्टमतिकरुणं वर्त्तते"।

(व) निर्वाणेति। पाण्डुतनयाः पाण्डवाः माधवेन कृष्णेन सह अरीणां शत्रूणां प्रशमात् सन्धिकरणे शत्रुभावापगमात् अन्यत्र युद्धे निधनात् निर्वाणः शमितः वैरं विद्वेष एव दहनः अग्निः येषां तथाभूताः सन्तः नन्दन्तु आनन्दमनुभवन्तु। सभृत्याः सानुजीविनः कुरुराजसुताः धृतराष्ट्रपुत्राः दुर्य्योधनादयः, रक्ता अनुरक्ता प्रसाधिता अलङ्कृता भूः पृथिवी यैः तादृशाः अन्यत्र रक्तेन स्वगात्ररुधिरेण प्रसाधिता अलङ्कृता भूः यैः तथाभूताः तथा क्षतः विनष्टः विग्रहः कलहः सन्धिकरणादिति भावः येषां तादृशाः अन्यत्र क्षताः विनष्टाः विग्रहाः शरीराणि येषां युद्धप्रहारादिति भावः तथाभूताः सन्तः स्वस्थाः सुखिनः अन्यत्र स्वर्गस्थाः भवन्तु।

(श) प्रयोगातिशयमाह यदीति। यदि एकस्मिन् प्रयोगे अन्यः प्रयोगः प्रयुज्यते तेन द्वितीयेन प्रयोगेण पात्रस्य नटस्य प्रवेशः चेत् भवति तदा प्रयोगातिशयो भवति।

"लङ्केश्वरस्य भवने सुचिरं स्थितेति
रामेण लोकपरिवादभयाकुलेन ।
निर्वासितां जनपदादपि गर्भगुर्वी
सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयम्" ॥

अत्र नृत्यप्रयोगार्थं स्वभार्य्याह्वानमिच्छता सूत्रधारेण "सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयम्" इति सीतालक्ष्मणयोः प्रवेशं सूचयित्वा निष्क्रान्तेन स्वप्रयोगमतिशयान एव प्रयोगः प्रयोजितः (प)।

कालं प्रवृत्तमाश्रित्य
सूत्रधृग् यत्र वर्णयेत् ।
तदाश्रयश्च पात्रस्य
प्रवेशस्तत् प्रवर्त्तकम् ॥ २८२ ॥ [स]

यथा "आसादितेत्यादि"। ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो रामः।

(प) लङ्केश्वरस्येति । लङ्केश्वरस्य रावणस्य भवने सुचिरं दीर्घकालं दशमासानित्यर्थः स्थिता सीतेति शेषः इति हेतोः लोकानां परिवादः दोषारोपणं तस्मात् भयं तेन आकुलः कातरस्तेन रामेण जनपदात् देशात् निर्वासितां ताडितां गर्भेण गुर्वीं भारवतीं गुरुगर्भभराक्रान्तामित्यर्थः सीतां लक्ष्मणः वनाय वनं नेतुमित्यर्थः परिकर्षति आकर्षति । वसन्ततिलकं वृत्तम् । अत्र नृत्यप्रयोगे सीतालक्ष्मणयोः प्रवेशसूचनरूपः प्रयोगः स्वप्रयोगं नृत्यरूपम् अतिशयानः अतिक्रम्य प्रयोजित इत्यर्थः ।

(स) कालमिति । यत्र प्रवृत्तम् उपस्थितं कालम् आश्रित्य सूत्रधृक् सूत्रधारः वर्णयेत् तत्र चेत् यदि तदाश्रयः तदाश्रितः पात्रस्य नटस्य प्रवेशः भवति तत् प्रवर्त्तकम् ।

यत्रैकत्र समावेशात्
कार्य्यमन्यत् प्रसाध्यते ।
प्रयोगे खलु तज्ज्ञेयं
नाम्नाऽवलगितं बुधैः ॥ २९३ ॥ [छ]

यथा शाकुन्तले सूत्रो नटीं प्रति "तवास्मि गीतिरागेणे-त्यादि"। ततो राज्ञः प्रवेशः।

योज्यान्यत्र यथालाभं
वीथ्यङ्गानीतराण्यपि ॥ २९४ ॥ [ज]

अत्र आमुखे। उद्घात्यकावलगितयोरितराणि वीथ्यङ्गानि वक्ष्यमाणानि। नखकुट्टस्तु।

नेपथ्योक्तं श्रुतं यत्र त्वाकाशवचनं तथा।
समाश्रित्यापि कर्त्तव्यमामुखं नाटकादिषु ॥
एषामामुखभेदानामेकं कञ्चित् प्रयोजयेत्।
तेनार्थमथ पात्रं वा समाक्षिप्यैव सूत्रधृक् ॥
प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत्
ततो वस्तु प्रयोजयेत् ॥ २९५ ॥ [क]

(छ) यत्रेति। यत्र प्रयोगे एकत्र विषये समावेशात् सादृश्योद्भावनात् अन्यत् कार्य्यं पात्रप्रवेशरूपं प्रसाध्यते सूच्यते तत् नाम्ना बुधैः पण्डितैः अवलगितम् उच्यते।

(ज) योज्यानीति। अत्र आमुखे यथालाभं यथासम्भवम् इतराणि अन्यानि योज्यानि प्रयोक्तव्यानि। अन्यत् स्पष्टम्।

(क) नेपथ्योक्तमिति। तत्र नाटकादिषु श्रुतं नेपथ्योक्तं नेपथ्यभाषितं ताद

वस्त्वितिवृत्तम्।

इदं पुनर्वस्तु बुधैर्द्विविधं परिकल्प्यते।
आधिकारिकमेकं स्यात् प्रासङ्गिकमथापरम्॥

अधिकारः फले स्वाम्यम्
अधिकारी च तत्प्रभुः।
तस्येतिवृत्तं कविभिः
आधिकारिकमुच्यते॥ २९६॥ [ख]

फले प्रधानफले। यथा बालरामायणे रामचरितम्।

अस्योपकरणार्थन्तु प्रासङ्गिकमितीष्यते॥२९७॥ [ग]

अस्याधिकारिकेतिवृत्तस्य उपकरणनिमित्तं यच्चरितं तत् प्रासङ्गिकम्। यथा सुग्रीवादिचरितम्।

पताकास्थानकं योज्यं
सुविचार्य्येह वस्तुनि॥ २९८॥ [घ]

आकाशभाषितं समाक्षिप्यापि आमुखं प्रस्तावना कर्त्तव्यम्। एषाम् आमुख-भेदानां प्रयोगानां नवकुट्टीकानां वा एकं कञ्चित् प्रयोजयेत् विदध्यात्। एत-द्युक् सूत्रधारः तेन अर्थम् अथवा पात्रं समाक्षिप्य प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत् इत्यादिति शेषः ततः अनन्तरं वस्तु इतिवृत्तं प्रयोजयेत् उपस्थापयेत्।

(ख) इदमिति। इदं वस्तु बुधैः द्विविधं परिकल्प्यते विभज्यते, एकं वस्तु आधिकारिकम् अपरं प्रासङ्गिकं स्यात्। फले कार्यस्य प्रधानफले स्वाम्यं स्वामित्वम् अधिकारः, तस्य स्वाम्यस्य प्रभुश्च अधिकारी। तस्य अधिकारिणः इतिवृत्तं कविभिः विद्वद्भिः आधिकारिकम् उच्यते।

(ग) अस्येति। अस्य आधिकारिकेतिवृत्तस्य उपकरणार्थम् उपकारार्थं वस्तु प्रासङ्गिकम् इति इष्यते।

इह नाट्ये।

यत्रार्थे चिन्तितेऽन्यस्मिन्
तल्लिङ्गोऽन्यः प्रयुज्यते।
आगन्तुकेन भावेन
पताकास्थानकन्तु तत्॥ २९९॥ [ङ]

तद्भेदानाह।

सहसैवार्थसम्पत्तिर्गुणवत्युपचारतः।
पताकास्थानकमिदं प्रथमं परिकीर्त्तितम् ३०० [च]

यथा रत्नावल्यां "वासवदत्तेयम्" इति राजा यदा तत्कण्ठपाशं मोचयति तदा तदुक्त्या "सागरिकेयम्" इति प्रत्यभिज्ञाय "कथं प्रिया मे सागरिका अलमलमतिमात्रम्" इत्यादि फलरूपार्थसम्पत्तिः पूर्वापेक्षया उपचारातिशयात् (छ) गुणवती उत्कृष्टा।

(घ) पताकेति। इह वस्तुनि नाट्यरूपे इतिवृत्ते सुविचार्य सम्यक् विविच्य पताकास्थानकं योज्यं प्रयोक्तव्यम्।

(ङ) यत्रेति। यत्र अन्यस्मिन् अर्थे चिन्तिते तल्लिङ्गः तस्य अर्थस्य लक्षणान्वितः अन्यः अर्थः आगन्तुकेन अतर्कितेन भावेन रूपेण प्रयुज्यते चेदित्यध्याहार्य्यं तत् पताकास्थानकम्।

(च) सहसेति। उपचारतः अतर्कितभावोपनतत्वात् सहसा गुणवती परमप्रीतिकरी अर्थसम्पत्तिः फललाभः प्रथमम् आद्यं पताकास्थानं परिकीर्त्तितम्।

(छ) फलरूपार्थसम्पत्तिः फलरूपस्य अर्थस्य सागरिकारूपस्य सम्पत्तिर्लाभः। पूर्वापेक्षया वासवदत्तालाभापेक्षया इत्यर्थः उपचारातिशयात् अतर्कितोपनतत्वातिशयात्।

वचः सातिशयश्लिष्टं
नानाबन्धसमाश्रयम्।
पताकास्थानकमिदं
द्वितीयं परिकीर्त्तितम् ॥ ३०१ ॥ [ज]

यथा वेण्यां सूत्रः।

"रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च
स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः सभृत्याः" ॥

अत्र रक्तादीनां रुधिरशरीरार्थहेतुकश्लेषवशेन बीजार्थ-प्रतिपादनात् नेतृमङ्गलप्रतिपत्तौ सत्यां द्वितीयं पताका-स्थानम् (झ)।

अर्थोपक्षेपकं [ञ] यत्तु
लीनं सविनयं भवेत्।
श्लिष्टप्रत्युत्तरोपेतं
तृतीयमिदमुच्यते ॥ ३०२ ॥

(ज) वच इति। सातिशयम् अतिमात्रं यथा तथा श्लिष्टं नानार्थे नाना-विधो यो बन्धः रचना तत्समाश्रयं वचः वचनं द्वितीयम् इदं पताकास्थानकं परिकीर्त्तितम्।

(झ) रक्तेति। बीजार्थप्रतिपादनात् भीमसेनक्रोधोपचितो युधिष्ठिरोत्साहः सन्दर्भस्य बीजं तस्य अर्थः प्रयोजनं फलं शत्रुनिपातनरूपं तस्य प्रतिपादनात् सूचनात् नेतुः नायकस्य युधिष्ठिरस्य मङ्गलप्रतिपत्तौ मङ्गलानुसन्धाने। प्रतिपाद्य-मानस्य दुर्योधनस्य मङ्गले त्विति चाननुगुणेन भावेन नेतृमङ्गलप्रतिपत्तौ इति पताकास्थानत्वं बोध्यम्।

(ञ) अर्थोपक्षेपकमिति। अर्थस्य कार्यस्य प्रस्तुतस्य उपक्षेपकम् उप-स्थापकं सूचकमित्यर्थः।

लीनमव्यक्तार्थं श्लिष्टेन सम्बन्धयोग्येनाभिप्रायान्तरप्रयुक्तेन प्रत्युत्तरेणोपेतं सविनयं विशेषनिश्चयप्राप्त्या सहितं सम्पद्यते यत् तत् तृतीयं पताकास्थानम्। यथा वेण्यां द्वितीयेऽङ्के।

"कञ्चुकी। देव! भग्नं भग्नम्। राजा। केन? कञ्चु। भीमेन। राजा। कस्य? कञ्चु। भवतः। राजा। आः! किं प्रलपसि? कञ्चु। सभयं देव! ननु ब्रवीमि भग्नं भीमेन भवतः। राजा। धिक्! वृद्धापसद! कोऽयमद्य ते व्यामोहः (ट)। कञ्चु। देव! न व्यामोहः सत्यमेव।

भग्नं भीमेन भवतो मरुता रथकेतनम्।
पातितं किङ्किणीजालबद्धाक्रन्दमिव क्षितौ" ॥ (ठ)

अत्र दुर्योधनोरुभङ्गरूपप्रस्तुतसंक्रान्तमर्थोपक्षेपणम्।

द्व्यर्थो वचनविन्यासः सुश्लिष्टः काव्ययोजितः।
प्रधानार्थान्तरापेक्षी पताकास्थानकं परम् ३०३ [ड]

यथा रत्नावल्याम्।

"उद्दामोत्कलिकां विपाण्डुररुचिं प्रारब्धजृम्भां क्षणा-

(ट) वृद्धापसद! वृद्धेषु अपसदः अधमः तत्सम्बुद्धौ। व्यामोहः पीड़ा रोग इति यावत्।

(ठ) भग्नमिति। भीमेन भयानकेन मरुता वायुना भग्नं, खण्डितं भवतः तव रथकेतनं रथध्वजः किङ्किणी क्षुद्रघण्टिका तेषां जालं समूहः तेन बद्धः कृतः आक्रन्दः रोदनध्वनिर्येन तथाभूतमिव क्षितौ पातितम्। यथा कोऽपि शत्रुणा आहतः क्षितौ पतन् रोदिति तद्वदिति भावः।

(ड) द्व्यर्थ इति। द्व्यर्थः अर्थद्वयसहितः सुश्लिष्टः सुसम्बद्धः काव्येषु योजितः प्रयोजितः काव्यप्रयोगार्ह इत्यर्थः सर्वत्रैव काव्ययोजितस्य विद्यमानत्वेन काव्ययोजितत्वविशेषणस्य निरर्थकत्वापत्तेरिति भावः प्रधानं यत् अर्थान्तरम् अर्थविशेषः तत् अपेक्षते इति तदपेक्षी तत्सूचक इत्यर्थः परं चतुर्थं पताकास्थानकम्।

दायासं श्वसनोद्गमैरविरलैरातन्वतीमात्मनः ।
अद्योद्यानलतामिमां समदनां नारीमिवान्यां ध्रुवं
पश्यन् कोपविपाटलद्युतिमुखं देव्याः करिष्याम्यहम्" ॥

अत्र भाव्यर्थः सूचितः (ढ)। एतानि चत्वारि पताकास्थानकानि क्वचिन्मङ्गलार्थं क्वचिदमङ्गलार्थमपि सर्वसन्धिषु भवन्ति। काव्यकर्त्तुरिच्छावशाद् भूयोऽपि भवन्ति। यत् पुनः केनचिदुक्तं" मुखसन्धिमारभ्य सन्धिचतुष्टये क्रमेण भवन्तीति"। तदन्ये न मन्यन्ते। एषामत्यन्तमुपादेयानामनियमेन (ण) सर्वत्रापि सर्वेषामपि भवितुं युक्तत्वात्।

यत् स्यादनुचितं वस्तु नायकस्य रसस्य वा ।
विरुद्धं तत् परित्याज्यमन्यथा वा प्रकल्पयेत्
॥ ३०४ ॥ [त]

(ढ) उद्दामेति । अयम् उद्दामम् उत्कटं यथा तथा उद्गताः कलिकाः कोरका यस्यास्ताम् अन्यत्र उद्दामा उत्कटा उत्कलिका कान्तार्थमुत्कण्ठा यस्यास्तां, विपाण्डुरा कुसुमविकासात् विशेषेण पाण्डुवर्णा रुचिः कान्तिः यस्याः तथाभूताम् अन्यत्र विरहेण पाण्डुकान्तिं, प्रारब्धजृम्भां विकासोद्यताम् अन्यत्र जृम्भा आलस्यभङ्गः प्रारब्धा जृम्भा यया तादृशीं कामाभिलाषव्यञ्जकमिदम्, अविरलैः घनैः श्वसनोद्गमैः वात्याप्रसरैः अन्यत्र निःश्वासप्रसरैः आत्मनः स्वस्य आयासं क्लान्तिम् आतन्वतीं प्रकटयन्तीम् इमामुद्यानलताम् उपवनवल्लीं समदनां कामार्त्ताम् अन्याम् अपरां नारीमिव अद्य पश्यन् अवलोकयन् देव्याः वासवदत्तायाः मुखं ध्रुवं निश्चितं कोपेन विपाटला विशेषरक्ता द्युतिः यस्य तादृशं करिष्यामि, साध्वी स्त्री भर्त्तारम् अपरां प्रत्यवलोकयन्तं दृष्ट्वा कुप्यतीति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र भावी अर्थः । राज्ञा सागरिकासक्तेन वासवदत्ता कोपं करिष्यतीत्येवं भविष्यदर्थस्य सूचनमिति बोध्यम् ।

(ण) भूयोऽपि पुनः पुनरपि भवन्ति प्रयुज्यन्त इति शेषः । एषामुपादेयानाम् उपादानार्हाणाम् अनियमेन नियमं विनेत्यर्थः ।

अनुचितमितिवृत्तं यथा रामस्य छद्मना बालिवधः। तच्च उदात्तराघवे नोक्तमेव। सुग्रीववीरचरिते तु बाली रामवधार्थमागतो रामेण हत इत्यन्यथा कृतः।

अङ्केष्वदर्शनीया या वक्तव्यैव च सम्मता।
या च स्यात् वर्षपर्य्यन्तं कथा दिनद्वयादिजा॥
अन्या च विस्तरा सूच्या सार्थोपक्षेपकैर्बुधैः
॥ ३०५ ॥ [थ]

अङ्केषु अदर्शनीया कथा युद्धादिकथा।

वर्षादूर्द्ध्वन्तु यद्वस्तु
तत् स्याद्वर्षादधोभवम्॥ ३०६ ॥ [द]

उक्तं हि मुनिना।

"अङ्कच्छेदे कार्य्यं मासकृतं वर्षसञ्चितं वापि।
तत् सर्वं कर्त्तव्यं वर्षादूर्द्ध्वं न तु कदाचित्"॥ (ध)

(त) यदिति। यत् वस्तु नायकस्य वा रसस्य अनुचितं वा विरुद्धं स्यात् तत् परित्याज्यं वा अन्यथा प्रकल्पयेत् रचयेत्।

(थ) अङ्केष्विति। या कथा अङ्केषु अदर्शनीया निषेधनीया वक्तुमिति शेषः। सा तु सम्मता चेत् वक्तव्या कथया निर्वाह्या न तु कार्य्येत इति भावः, या कथा वर्षपर्य्यन्तं संवत्सरसाध्येति भावः, सा दिनद्वयादिना दिवसद्वयादिभिः निर्वाह्या इत्यर्थः अन्या या विस्तरा अतिबहुला कथा सा बुधैः पण्डितैः अर्थोपक्षेपकैः अर्थसूचकैः वाक्यैः वक्ष्यमाणैर्विष्कम्भकादिभिरित्यर्थः सूच्या प्रकाश्या।

(द) वर्षादिति। यत् वस्तु वर्षात् ऊर्द्ध्वं वत्सराधिकसम्पाद्यमित्यर्थः तत् वर्षात् अधोभवं वर्षात् न्यूनकालेन निर्वाह्यमित्यर्थः।

(ध) अङ्कच्छेद इति। अङ्कस्य छेदे अवसाने सति यत् कार्य्यं मासकृतं वा वर्षसञ्चितं संवत्सरकृतमित्यर्थः तत् सर्वं वर्षात् ऊर्द्ध्वं कदाचित् न तु नैव कार्य्यम्।

एवञ्च चतुर्दशवर्षव्यापिन्यपि रामवनवासे ये ये विराधवधादयः कथांशाः ते ते वर्षवर्षावयवदिनयुग्मादीनामेकतमेन सूचनीया न विरुद्धाः ।

दिनावसाने कार्य्यं यद्
दिनेनैवोपपद्यते ।
अर्थोपक्षेपकैर्वाच्य-
मङ्कच्छेदं विधाय तत् ॥ ३०७ ॥ [न]

के ते अर्थोपक्षेपका इत्याकाङ्क्षायामाह ।

अर्थोपक्षेपकाः पञ्च विष्कम्भकप्रवेशकौ ।
चूलिकाङ्कावतारोऽथ स्यादङ्कमुखमित्यपि ॥ [प]
वृत्तवर्त्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।
सङ्क्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्कस्य दर्शितः ॥
मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां सम्प्रयोजितः ।
शुद्धः स्यात् स तु सङ्कीर्णो नीचमध्यमकल्पितः
॥ ३०८ ॥ [फ]

(न) दिनेति । यत् कार्यं दिनेन सम्पूर्णेन दिवसेन उपपद्यते सङ्गच्छते तत् अङ्कच्छेदम् अङ्कविरामं विधाय कृत्वा दिनावसाने अर्थोपक्षेपकैः प्रवेशकादैः वाच्यं वक्तव्यम् ।

(प) अर्थोपक्षेपकानाह अर्थेति । अर्थस्य कार्यस्य उपक्षेपकाः उपस्थापयितारः पञ्च—विष्कम्भकः, प्रवेशकः, चूलिका, अङ्कावतारः, तथा अङ्कमुखम् ।

(फ) विष्कम्भमाह वृत्तेति । वृत्तवर्त्तिष्यमाणानाम् अतीतानां भाविनां कथांशानां निदर्शकः सूचकः अङ्कस्य आदौ प्रथमं दर्शितः प्रदर्शितः संक्षिप्तैर्वा

तत्र शुद्धो यथा। मालतीमाधवे श्मशाने कपालकुण्डला। सङ्कीर्णो यथा रामाभिनन्दे क्षपणककापालिकौ।

अथ प्रवेशकः।

प्रवेशकोऽनुदात्तोक्त्या
नीचपात्रप्रयोजितः।
अङ्कद्वयान्तर्विज्ञेयः
शेषं विष्कम्भके यथा॥ ३०९॥ [ब]

अङ्कद्वयस्यान्तरिति प्रथमाङ्केऽस्य प्रतिषेधश्च। यथा वेण्याम् अश्वत्थामाङ्के राक्षसमिथुनम्। अथ चूलिका।

अन्तर्जवनिकासंस्थैः
सूचनार्थस्य चूलिका॥ ३१०॥ [भ]

यथा वीरचरिते चतुर्थाङ्कस्यादौ। "नेपथ्ये भो भो वैमानिकाः! प्रवर्त्तन्तां रङ्गमङ्गलानि" इत्यादि "रामेण परशुरामो जितः" इति नेपथ्ये पात्रैः सूचितम्। अथ अङ्कावतारः।

यः कथाविभागः स विष्कम्भः। स तु मध्येन मध्यविधेन एकेन पात्रेण वा मध्यमाभ्यां पात्राभ्यां संप्रयोजितः चेत् भवति, स शुद्धः स्यात्। नीचमध्यमाभ्यां कल्पितश्चेत् सङ्कीर्णः विमिश्रः।

(ब) प्रवेशकमाह प्रवेशक इति। नीचपात्रप्रयोजितः अनुदात्तया प्राकृतया उक्त्या भाषया रचितः कथाविभागः प्रवेशकः, स तु अङ्कयोर्द्वयान्तः उभयाङ्कमध्ये इत्यर्थः विज्ञेयः, शेषं संक्षेपोक्तादि विष्कम्भके यथा विष्कम्भकवत् ज्ञेयमिति शेषः।

(भ) चूलिकामाह अन्तरिति। जवनिका तिरस्करिणी तस्याः अन्तःस्थैः जनैः या अर्थस्य कार्य्यस्य सूचना सा चूलिका।

अङ्कान्ते सूचितः पात्रै-
स्तदङ्कस्याविभागतः।
यत्राङ्कोऽवतरत्येषो-
ऽङ्कावतार इति स्मृतः॥ ३११॥ [म]

यथाभिज्ञाने पञ्चमाङ्के पात्रैः सूचितः षष्ठाङ्कस्तदङ्कस्याङ्गविशेष इवावतीर्णः। अथाङ्कमुखम्।

यत्र स्यादङ्क एकस्मि-
न्नङ्कानां सूचनाऽखिला।
तदङ्कमुखमित्याहु-
र्बीजार्थख्यापकञ्च तत्॥ ३१२॥ [य]

यथा मालतीमाधवे। प्रथमाङ्कादौ कामन्दक्यवलोकिते भूरिवसुप्रभृतीनां भाविभूमिकानां परिच्छिन्नकथाप्रबन्धस्य च (र) प्रसङ्गात् सन्निवेशं सूचितवत्यौ।

अङ्कान्तपात्रैर्वाङ्कास्यं
छिन्नाङ्कस्यार्थसूचनात्॥ ३१३॥ [ल]

(म) अङ्कावतारमाह अङ्कान्त इति। अङ्कस्य अन्ते अवसाने तदङ्कस्य अविभागतः अविच्छेदेन पात्रैः सूचितः यत्र य इत्यर्थः अन्वयमेतत् अङ्कः अवतरति एषः अङ्कावतार इति स्मृतः कथितः।

(य) अङ्कमुखमाह यत्रेति। यत्र एकस्मिन् अङ्के अखिलानां सर्वेषाम् अङ्कानाम् अखिला समस्ता सूचना स्यात् तत् 'अङ्कमुखं' बीजार्थस्य मुखीभूतस्य विषयस्य व्यापकं सूचकञ्च इत्याहुः।

(र) भाविभूमिकानां भविष्यद्वेषधारिणाम्। परिच्छिन्नः संक्षिप्तः यः कथाप्रबन्धः तस्य।

अङ्कान्तपात्रैरङ्कान्ते प्रविष्टैः पात्रैः। यथा वीरचरिते द्वितीयाङ्कान्ते। "प्रविश्य सुमन्त्रः। भगवन्तौ वशिष्ठविश्वामित्रौ भवतः सभार्गवानाह्वयतः। इतरे। क्व भगवन्तौ। सुमन्त्रः। महाराजदशरथस्यान्तिके। इतरे। तत्रैव गच्छामः" इत्यङ्कपरिसमाप्तौ "ततः प्रविशन्त्युपविष्टा वशिष्ठविश्वामित्रपरशुरामाः" इत्यत्र पूर्वाङ्कान्त एव प्रविष्टेन सुमन्त्रपात्रेण शतानन्दजनककथाविच्छेदे उत्तराङ्कमुखसूचनादङ्कास्यमिति। एतच्च ध्वनिकमतानुसारेणोक्तम्। अन्ये तु "अङ्कावतारेणैव इदं गतार्थम्" (व) इत्याहुः।

अपेक्षितं परित्यज्य नीरसं वस्तु विस्तरम्।
यदा सन्दर्शयेच्छेषमामुखानन्तरं तदा॥
कार्य्यो विष्कम्भको नाट्य आमुखाक्षिप्तपात्रकः

॥ ३१४ ॥ [श]

यथा रत्नावल्याम्। यौगन्धरायणप्रयोजितः।

यदा तु सरसं वस्तु मूलादेव प्रवर्त्तते।
आदावेव तदाङ्कः स्यादामुखाक्षेपसंश्रयः

॥ ३१५ ॥ [ष]

(ल) अङ्कान्तेति। अङ्कान्ते प्रविष्टैः पात्रैः नटैः छिन्नस्य छेदं प्राप्तस्य अर्थस्य सूचनात् वा अङ्कास्यम् अङ्कमुखम्।

(व) गतार्थं ज्ञातार्थम्।

(श) अपेक्षितमिति। नीरसं विस्तरं वस्तु परित्यज्य शेषम् अपेक्षितं यदा सन्दर्शयेत् तदा नाट्ये आमुखानन्तरम् आमुखात् प्रस्तावनायाः अनन्तरम् आमुखेन आक्षिप्तम् आकृष्टं पात्रं यस्य तादृशः विष्कम्भकः कार्य्यः।

(ष) यदेति। यदा तु मूलादेव मूलमारभ्यैव सरसं वस्तु प्रवर्त्तते तदा आदौ एव आमुखम् अपेक्षते इति तथोक्तः संश्रयो यस्य तथाभूतः अङ्कः स्यात्।

यथा शाकुन्तले।

विष्कम्भकादेरपि नो
वधो वाच्योऽधिकारिणः।
अन्योन्येन तिरोधानं
न कुर्य्याद्रसवस्तुनोः ॥ ३१६ ॥ [स]

रसः शृङ्गारादिः। यदुक्तं ध्वनिकेन।

"न चातिरसतो वस्तु दूरं विच्छिन्नतां नयेत्।
रसं वा न तिरोदध्याद् वस्त्वलङ्कारलक्षणैः" ॥ इति। (ह)

बीजं विन्दुः पताका च
प्रकरी कार्य्यमेव च।
अर्थप्रकृतयः पञ्च
ज्ञात्वा योज्या यथाविधि ॥ ३२० ॥ [च]

अर्थप्रकृतयः प्रयोजनसिद्धिहेतवः। तत्र बीजम्।

(स) विष्कम्भकादेरिति। विष्कम्भकादेरपि अधिकारिणः प्रधानस्य वधः न वाच्यः, तथा रसस्य वस्तुनः इतिवृत्तस्य अन्योन्येन परस्परेणेत्यर्थः तिरोधानं न कुर्य्यात् रसे इतिवृत्तयोगः इतिवृत्ते रसयोगः यथा स्यात् तथा रचयितव्यं नैतयोः परस्परं विच्छेदः कार्य्य इति भावः।

(ह) नेति। अतिरसतः रसस्यातिरेकेणेत्यर्थः वस्तु इतिवृत्तं दूरम् अत्यर्थं विच्छिन्नतां विच्छेदं न च नयेत् नैव प्रापयेत्, तथा वस्तुनः अलङ्कारलक्षणैः अलङ्कृतिरचनैरित्यर्थः रसं न तिरोदध्यात् न विच्छेदं नयेदित्यर्थः।

(च) बीजमिति। अर्थस्य प्रयोजनस्य प्रकृतयः सिद्धिहेतवः पञ्च। यथा—बीजं, बिन्दुः, पताका, प्रकरी, तथा कार्य्यम्। एताः ज्ञात्वा यथाविधि विधिमनतिक्रम्य योज्याः प्रयोक्तव्या इत्यर्थः।

अल्पमात्रं समुद्दिष्टं
बहुधा यद् विसर्पति ।
फलस्य प्रथमो हेतु-
र्वीजं तदभिधीयते ॥ ३१८ ॥ [क]

यथा रत्नावल्यां वत्सराजस्य रत्नावलीप्राप्तिहेतुर्दैवानुकूल्य-लालितो यौगन्धरायणव्यापारः । यथा वा वेण्यां द्रौपदी-केशसंयमनहेतुर्भीमसेनक्रोधोपचितो युधिष्ठिरोत्साहः (ख) ।

अवान्तरार्थविच्छेदे
विन्दुरुच्छेदकारणम् ॥ ३१९ ॥ [ग]

यथा रत्नावल्यामनङ्गपूजापरिसमाप्तौ कथार्थविच्छेदे सति उदयनस्येन्दोरिवोद्वीक्ष्यते इति सागरिका श्रुत्वा सहर्षम् । "कधं एसो सो उदअणणरिंदो" इत्यादिरवान्तरार्थहेतुः (घ) ।

व्यापि प्रासङ्गिकं वृत्तं
पताकेत्यभिधीयते ॥ ३२० ॥ (ङ)

(क) वीजमाह अल्पमात्रमिति । यत् अल्पमात्रं यत्किञ्चित् समुद्दिष्टं सत् बहुधा विसर्पति विस्तारं गच्छति तत् फलस्य प्रथमो हेतुः कारणं वीजम् अभिधीयते कथ्यते ।

(ख) रत्नावलीप्राप्तिहेतुरिति रत्नावलीप्राप्तिरत्र फलं बोध्यम् । द्रौपदी-केशसंयमनहेतुः वेणीसंहारनाटकस्य फलं द्रौपद्याः केशसंयमनं बोध्यम् ।

(ग) विन्दुमाह अवान्तरेति । अवान्तरस्य महावाक्यरूपसन्दर्भैकदेशस्य विच्छेदे समाप्तौ अच्छेदस्य अविरामस्य कारणं विन्दुः ।

(घ) उदाहरति यथेति । कामपूजारूपस्य सन्दर्भैकदेशस्य समाप्तौ एव स उदयननरेन्द्र इत्यनेन सागरिकाया वत्सराजं प्रति अनुरागस्य अविरामः ।

(ङ) पताकामाह व्यापीति । व्यापि व्यापकं निर्वहणपर्य्यन्तस्थायीत्यर्थः प्रासङ्गिकं प्रसङ्गतः आगतं वृत्तं चरितं पताका इति अभिधीयते ।

यथा रामचरिते सुग्रीवादेर्वेण्यां भीमादेः शाकुन्तले विदूषकस्य चरितम्।

पताका नायकस्य स्या-
न्न स्वकीयफलान्तरम्।
गर्भे सन्धौ विमर्षे वा
निर्वाहस्तस्य जायते ॥३२१॥ [च]

यथा सुग्रीवादेर्राज्यप्राप्त्यादिः। यत्तु मुनिनोक्तम्।

"आगर्भादाविमर्षाद्वा पताका विनिवर्त्तते" इति ॥ (छ)

तत्र "पताकेति पताका नायकफलं निर्वहणपर्य्यन्तमपि पताकायाः प्रवृत्तिदर्शनात्" इति व्याख्यातमभिनवगुप्तपादैः।

प्रासङ्गिकं प्रदेशस्थं चरितं प्रकरी मता ॥ ३२२ ॥

यथा कुलपत्यङ्के रावणस्य जटायुसंवादः।

प्रकरी नायकस्य स्यान्न स्वकीयं फलान्तरम्। [ज]

(च) पताकेति। पताका नायकस्य स्वकीयफलान्तरं निजफलोत्पत्ति-विशेषोपयोगिनिमित्तार्थः न स्यात् गर्भे वा विमर्षे सन्धौ तस्य फलान्तरस्य निर्वाहः जायते।

(छ) आगर्भादिति। आगर्भात् गर्भसन्धिपर्य्यन्तम् आविमर्षात् विमर्ष-सन्धिपर्य्यन्तं पताका विनिवर्त्तते। अत्र पताकाशब्देन पताकानायकफलं बोध्यम्।

(ज) प्रकरीनाम प्रासङ्गिकमिति। प्रासङ्गिकं प्रसङ्गतः प्राप्तं प्रदेशस्थम् एकदेशव्यापि चरितं प्रकरी मता। सा तु नायकस्य स्वकीयं फलान्तरं फल-विशेषः न स्यात्।

अपेक्षितन्तु यत्साध्यमारम्भो यन्निबन्धनः ॥
समापनन्तु यत्सिद्धै तत्कार्य्यमिति सम्मतम्
॥ ३२३ ॥ [झ]

यथा रामचरिते रावणबधः।

अवस्थाः पञ्च कार्य्यस्य
प्रारब्धस्य फलार्थिभिः।
आरम्भयत्नप्राप्त्याशा-
नियताप्तिफलागमाः ॥३२४॥ [ञ]

तत्र।

भवेदारम्भ औत्सुक्यं
यन्मुख्यफलसिद्धये ॥३२५॥ [ट]

यथा रत्नावल्याम्। रत्नावल्यन्तःपुरनिवेशार्थं यौगन्धरायणस्य औत्सुक्यम्। एवं नायकनायिकादीनामपि औत्सुक्यमाकरेषु बोद्धव्यम् (ठ)।

(झ) कार्य्यमाह अपेक्षितमिति। यत् साध्यं साधनीयम् अपेक्षितम् आकाङ्क्षितं, यन्निबन्धनः यदर्थः आरम्भः उद्योगः, तथा यस्य सिद्धै सिद्ध्यर्थं समापनं सामग्रीसमवधानं तत् कार्य्यमिति सम्मतम्।

(ञ) कार्य्यस्य अवस्थाभेदानाह अवस्था इति। फलार्थिभिः फललाभाभिलाषिभिः प्रारब्धस्य कार्य्यस्य पञ्च अवस्थाः—आरम्भः, यत्नः, प्राप्त्याशा, नियताप्तिः, तथा फलागम इति।

(ट) आरम्भमाह भवेदिति। मुख्यस्य प्रधानस्य फलस्य सिद्ध्यै यत् औत्सुक्यं स आरम्भः भवेत्।

(ठ) उदाहरति यथेति। अत्र रत्नावलीलाभ एव मुख्यं फलं बोध्यम्।

प्रयत्नस्तु फलावाप्तौ
व्यापारोऽतित्वरान्वितः ॥ ३२६ ॥ [ड]

यथा रत्नावल्याम्। "तहवि ण अत्थि अण्णो दंसणो-वाओत्ति जधा तधा आलिहिअ जधासमीहिदं करइस्सं" (ढ) इत्यादिना प्रतिपादितो रत्नावल्याश्चित्रलेखनादिर्वत्सराज-सङ्गमोपायः। यथा च रामचरिते समुद्रबन्धनादिः।

उपायापायशङ्काभ्यां
प्राप्त्याशा प्राप्तिसम्भवः ॥३२७॥ [ण]

यथा रत्नावल्यां तृतीयेऽङ्के। वेशपरिवर्त्तनाभिसरणादेः सङ्गमोपायाद्वासवदत्तालक्षणापायशङ्कया च अनिर्द्धारितै-कान्तसङ्गमरूपफलप्राप्तिः प्रत्याशा (त)। एवमन्यत्र।

अपायाभावतः प्राप्ति-
र्नियताप्तिस्तु निश्चिता ॥३२८॥ [थ]

अपायाभावान्निर्द्धारितैकान्तफलप्राप्तिर्नियताप्तिः। यथा

(ड) प्रयत्नमाह प्रयत्न इति। फलस्य प्रधानफलस्य अप्राप्तौ प्राप्त्यर्थम् अतित्वरान्वितः व्यापारः चेष्टा प्रयत्नः।

(ढ) उदाहरति यथेति। तहवीति। तथापि नास्त्यन्यो दर्शनोपाय इति यथा तथा आलिख्य यथासमीहितं करिष्यामीति संस्कृतम्।

(ण) प्राप्त्याशामाह उपायेति। उपायापायशङ्काभ्याम् उपायस्य अपायस्य विघ्नस्य शङ्का च ताभ्यां प्राप्तौ फलस्येति भावः सम्भवः प्रत्याशा प्राप्त्याशा।

(त) उदाहरति यथेति। स्पष्टम्।

(थ) नियताप्तिमाह अपायेति। अपायस्य विघ्नस्य अभावतः अभावात् निश्चिता प्राप्तिः फललाभः नियताप्तिः।

रत्नावल्याम्। "राजा। देवीप्रसादनं त्यक्त्वा नान्यमत्रोपायं पश्यामि" इति। देवीलक्षणापायस्य प्रसादनेन निवारणान्नियतफलप्राप्तिः सूचिता (द)।

सावस्था फलयोगः स्याद्
यः समग्रफलोदयः ॥ ३२९ ॥ [ध]

यथा रत्नावल्यां रत्नावलीलाभश्चक्रवर्त्तित्वलक्षणफलान्तरलाभसहितः (न)। एवमन्यत्र।

यथासंख्यमवस्थाभिराभिर्योगात् तु पञ्चभिः।
पञ्चधैवेतिवृत्तस्य भागाः स्युः पञ्च सन्धयः॥३३०॥[प]

तल्लक्षणमाह।

अन्तरैकार्थसम्बन्धः
सन्धिरेकान्वये सति ॥ ३३१ ॥ [फ]

(द) उदाहरति यथेति। स्पष्टम्।

(ध) फलागममाह सेति। यः समग्रस्य सकलस्य फलस्य उदयः, सा अवस्था फलयोगः फलागमः स्यात्।

(न) उदाहरति यथेति। स्पष्टम्।

(प) यथेति। आभिः पञ्चभिः अवस्थाभिः आरम्भप्रभृतिभिरित्यर्थः यथासंख्यं योगात् इतिवृत्तस्य सन्दर्भवस्तुनः पञ्चधा एव पञ्चप्रकारा एव भागाः पञ्च सन्धयः स्युः। अतश्च आरम्भयोगिनी अवस्था मुखसन्धिः, यत्नयोगिनी अवस्था प्रतिमुखसन्धिः, प्रत्याशायोगिनी अवस्था गर्भसन्धिः, नियताप्तियोगिनी अवस्था विमर्षसन्धिः, फलागमयोगिनी अवस्था उपसंहृतिसन्धिरिति बोध्यम्।

(फ) सन्धिमाह अन्तरैकार्थसम्बन्ध इति। एक एव अन्वयः प्रयोजनं तस्मिन् सति अन्तरा मध्ये एकार्थसम्बन्धः एकेन अपरेणेत्यर्थः अर्थेन सम्बन्धः संयोगः सन्धिः।

एकेन प्रयोजनेनान्वितानां कथांशानामवान्तरैकप्रयोजनसम्बन्धः सन्धिः। तद्भेदानाह।

मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्ष उपसंहृतिः।
इति पञ्चास्य भेदाः स्युः क्रमाल्लक्षणमुच्यते ॥
३३२ ॥ [व]

यथोद्देशं लक्षणमाह।

यत्र वीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससम्भवा।
प्रारम्भेण समायुक्ता तन्मुखं परिकीर्त्तितम् ॥
३३३ ॥ [भ]

यथा रत्नावल्यां प्रथमेऽङ्के (म)।

फलप्रधानोपायस्य मुखसन्धिनिवेशिनः।
लक्ष्यालक्ष्य इवोद्भेदो यत्र प्रतिमुखञ्च तत् ॥
३३४ ॥ [य]

(व) मुखमिति। स्पष्टम्।

(भ) मुखसन्धिमाह यत्रेति। यत्र अंशे नाना अर्थाः रसाः शृङ्गारादयश्च तेषां सम्भवः, यत्र तादृशी प्रारम्भेण प्रकृष्टयत्नेन समायुक्ता वीजस्य सन्दर्भमूलकारणस्य समुत्पत्तिः समुद्भवः, तत् मुखं मुखसन्धिरित्यर्थः परिकीर्त्तितम्।

(म) उदाहरति यथेति। अत्र रत्नावलीवत्सराजयोरनुरागरूपस्य वीजस्य उत्पत्तिः।

(य) प्रतिमुखसन्धिमाह फलेति। यत्र मुखसन्धिनिवेशिनः मुखसन्धौ स्थितस्य फलप्रधानोपायस्य फलस्य प्रधानफलस्य यः प्रधानम् उपायः तस्य वीजस्येत्यर्थः लक्ष्यालक्ष्य इव ईषल्लक्ष्य इव उद्भेदः प्रकाशः, तत् प्रतिमुखं प्रतिमुखसन्धिरित्यर्थः।

यथा रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के वत्सराजसागरिकासमागमहेतोरनुरागबीजस्य प्रथमाङ्कोपक्षिप्तस्य सुसङ्गताविदूषकाभ्यां ज्ञायमानतया किञ्चिल्लक्ष्यस्य वासवदत्तया चित्रफलकवृत्तान्तेन किञ्चिदुन्नीयमानेऽस्य उद्भेदरूप उद्भेदः (र)।

फलप्रधानोपायस्य प्रागुद्भिन्नस्य किञ्चन।
गर्भो यत्र समुद्भेदो ह्रासान्वेषणवान्मुहुः
॥ ३३५ ॥ [ल]

फलस्य गर्भीकरणाद्गर्भः (व)। यथा रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के सुसङ्गता। "सहि! अदक्खिणा दाणिंसि तुमं जा एवं भट्टिणा हत्थेण गहिदावि कोवं ण मुञ्चसि" (१) इत्यादौ समुद्भेदः। पुनर्वासवदत्ताप्रवेशे ह्रासः। तृतीयेऽङ्के "तद्वार्त्तान्वेषणाय गतः कथञ्चिरयति वसन्तकः" इत्यन्वेषणम्। "विदू। ही ही भो! कोसम्बीरज्जलम्भेणावि ण तादिसो पिअवअस्सस्स परितोसो जादिसो मम सआसादो पिअवअणं सुणिअ भविस्सदि" (२) इत्यादौ उद्भेदः। पुनरपि वासवदत्ताप्रत्यभि-

---

(१) सखि अदक्षिणा इदानीमसि त्वं यदेवं भर्त्रा हस्तेन गृहीतापि कोपं न मुञ्चसीति सं०।

(२) ही हीति। कौशाम्बीराज्यलाभेनापि न तादृशः प्रियवयस्यस्य परितोषो यादृशो मम सकाशात् प्रियवचनं श्रुत्वा भविष्यतीति सं०।

(र) उदाहरति यथेति। सागरिकावत्सराजसमागमः प्रधानफलम्।

(ल) गर्भसन्धिमाह फलेति। यत्र फलस्य प्रधानस्य यः प्रधानम् उपायः तस्य प्राक् पूर्वम् उद्भिन्नस्य उद्भेदं गतस्य किञ्चिल्लक्ष्यतया प्रकाशितस्य बीजस्येति भावः मुहुः पुनः पुनः ह्रासान्वेषणवान्, क्वचित् तिरोभाववान्, क्वचिद्वा अनुसन्धानवान् समुद्भेदः सम्यक् प्रकाशः गर्भः गर्भसन्धिरित्यर्थः।

(व) गर्भीकरणात् अन्तर्गतकरणादित्यर्थः।

स्थानात् त्रासः। पुनः सागरिकायाः सङ्केतस्थानगमने अन्वेषणम्। पुनर्लतापाशकरणे उद्भेदः (अ)। अथ विमर्षः।

यत्र मुख्यफलोपाय उद्भिन्नो गर्भतोऽधिकः।
शापाद्यैः सान्तरायश्च स विमर्ष इति स्मृतः॥

३३६॥ [प]

यथा शाकुन्तले चतुर्थाङ्कादौ। "अनुसूया। पिअंवदे! जइवि गान्धव्वेण विवाहेन णिव्वित्तकल्लाणा पियसही सउंतला तधाबि अणुरूअभत्तिभाइणी सम्बुत्तत्ति णिव्वुदं मे हिअअं" (२) इत्यत आरभ्य सप्तमाङ्कोपक्षिप्तात् प्रागर्थसञ्चयः (स) शकुन्तलाविस्मरणरूपविघ्नालिङ्गितः। अथ निर्वहणम्।

वीजवन्तो मुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथायथम्।
एकार्थमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत्॥

३३७॥ [ह]

---

(२) पिअंवदे इति। प्रियंवदे यद्यपि गान्धर्वेण विवाहेन निर्वृत्तकल्याणा प्रियसखी शकुन्तला तथापि अनुरूपभर्तृभागिनी संवृत्तेति निर्वृतं मे हृदयमिति सं०।

(अ) उदाहरति यथेति। स्पष्टम्।

(प) विमर्षसन्धिमाह यत्रेति। यत्र मुख्यफलस्य प्रधानफलस्य उपायः गर्भतः गर्भसन्धिमपेक्ष्य इत्यर्थः उद्भिन्नः प्रकाशितः शापाद्यैः अभिसम्पातप्रभृतिभिः शापशब्देन भयादिग्रहणं सान्तरायः सविघ्नश्च स विमर्ष इति स्मृतः कथितः।

(स) उदाहरति यथेति। सप्तमाङ्कोपक्षिप्तात् सप्तमाङ्के उपक्षिप्तम् उपसंहृतं तस्मात्, भावे क्तप्रत्ययः। अर्थसञ्चयः फलसमुदायः।

(ह) निर्वहणसन्धिमाह वीजेति। यत्र यथायथं यथाप्रदेशं विप्रकीर्णाः

यथा वेण्याम्। "कञ्चुकी। (उपसृत्य सहर्षम्) महाराज! वर्द्धसे। अयं खलु भीमसेनो दुर्य्योधनक्षतजारुणीकृतसर्व्वशरीरो दुर्लक्ष्यव्यक्तिः" इत्यादिना द्रौपदीकेशसंयमनादिमुखसन्ध्यादिबीजानां निजनिजस्थानोपक्षिप्तानामेकार्थयोजनम्। यथा वा शाकुन्तले सप्तमाङ्के शकुन्तलाभिज्ञानादुत्तरोऽर्थराशिः (च)। एषामङ्गान्याह।

उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनम्।
युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभावना।
उद्भेदः करणं भेद एतान्यङ्गानि वै मुखे॥
३३८॥ [क]

यथोद्देशं लक्षणमाह।

काव्यार्थस्य समुत्पत्ति-
रुपक्षेप इति स्मृतः॥ ३३९॥ [ख]

काव्यार्थं इतिहृत्तलक्षणप्रस्तुताभिधेयः। यथा वेण्यां भीमः।

विनिवेशिताः बीजवन्तः मुखकारणसमन्विताः मुखाद्यर्थाः मुखसन्धिप्रभृतिरुपा अर्थाः कार्य्याणि एकार्थम् एकप्रयोजनम् उपनीयन्ते प्राप्यन्ते तत् हि निर्वहणं निर्वहणसन्धिरुपसंहार इत्यर्थः।

(च) उदाहरति यथेति। दुर्लक्ष्यव्यक्तिः दुर्लक्ष्या दुःखेन लक्षणीया व्यक्तिः प्रकाशः यस्य तादृशः स एवायमिति निश्चेतुमशक्य इत्यर्थः। शकुन्तलाभिज्ञानात् शकुन्तलेयम् इति प्रत्यभिज्ञानात् उत्तरः अनन्तरोक्त इत्यर्थः अर्थराशिः कार्य्यसमुदायः।

(क) मुखसन्धेरङ्गान्याह उपक्षेप इति। स्पष्टम्।

(ख) उपक्षेपमाह काव्येति। काव्यार्थस्य सन्दर्भप्रतिपाद्यस्य समुत्पत्तिः संक्षेपेण उत्क्षेपणम् उत्थापनमित्यर्थः उपक्षेप इति स्मृतः।

"लाक्षागृहानलविषान्नसभाप्रवेशैः
प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य।
आकृष्य पाण्डववधूपरिधानकेशान्
सुस्था भवन्ति मयि जीवति धार्त्तराष्ट्राः"। (ग)

समुत्पन्नार्थबाहुल्यं
ज्ञेयः परिकरः पुनः॥ ३४०॥ [घ]

यथा तत्रैव।

"प्रवृद्धं यद्वैरं मम खलु शिशोरेव कुरुभि-
र्न तत्रार्य्यो हेतुर्न भवति किरीटी न च युवाम्।
जरासन्धस्योरःस्थलमिव विरूढ़ं पुनरपि
क्रुधा भीमः सन्धिं विघटयति यूयं घटयत"। (ङ)

(ग) उदाहरति लाक्षेति। धार्त्तराष्ट्राः धृतराष्ट्रसुताः दुर्य्योधनादयः लाक्षागृहानलविषान्नसभाप्रवेशैः लाक्षागृहानलेन विषान्नप्रयोगेण सभायां द्यूत-क्रीड़ार्थम् आह्वानेन इत्यर्थः प्राणेषु वित्तनिचयेषु धनसमुदायेषु च नः अस्मान् प्रहृत्य प्रथमद्वितीयाभ्यां द्वाभ्यामुपायाभ्यां प्राणनिधनार्थं चेष्टयित्वा तृतीयेनोपायेन धनानि हृत्वा इत्यर्थः, पुनश्च तृतीयेन पाण्डवानां या वधूः पाञ्चाली तस्याः परिधानं वस्त्रं केशांश्च आकृष्य मयि जीवति सुस्था भवन्ति? भट्टनारायणविरचिते वेणीसंहारे भीमवाक्यम्। अत्र द्रौपदीकेशसंयमनरूपस्य काव्यार्थस्य समुत्थापनम्।

(घ) परिकरमाह समुत्पन्नेति। समुत्पन्नस्य समुत्थितस्य अर्थस्य काव्यार्थस्य बाहुल्यं विस्तारः सूचनमित्यर्थः परिकरः ज्ञेयः।

(ङ) उदाहरति प्रवृद्धमिति। कुरुभिः धार्त्तराष्ट्रैरित्यर्थः शिशोरेव मम यत् वैरं विद्वेषः प्रवृद्धं खलु तत्र वैरे आर्य्यः गुरुत्वात् माननीयः युधिष्ठिरः न हेतुः न कारणं, किरीटी अर्जुनश्च न हेतुः, युवामपि नकुलसहदेवावपीत्यर्थः न हेतू इति शेषः। अहमेव विद्वेषकारणं कुरूणामिति भावः। तस्मात् भीमः क्रुधा कोपेन जरासन्धस्य उरःस्थलमिव विरूढ़ं विशेषेण निर्म्मितं सन्धिं विघटयति भिनत्ति, यूयं पुनः घटयत योजयत। भवद्भिः कृतमपि सन्धिमहं भेत्स्यामी-

तन्निष्पत्तिः परिन्यासः ॥ ३४१ ॥ [च]

यथा तत्रैव ।

"चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघात-
संचूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।
स्त्यानावनद्धघनशोणितशोणपाणि-
रुत्तंसयिष्यति कचांस्तव देवि ! भीमः" ॥ (छ)

अत्र उपक्षेपो नाम इतिवृत्तलक्षणस्य काव्याभिधेयस्य संक्षेपेणोपक्षेपणमात्रम् । परिकरस्तस्यैव बहुलीकरणम् । परिन्यासस्ततोऽपि (ज) निश्चयापत्तिरूपतया परितो हृदये न्यसनमित्येषां भेदः । एतानि च अङ्गानि उक्तेनैव पौर्वापर्य्येण भवन्ति । अङ्गान्तराणि तु अन्यथापि ।

र्थः । सन्धिकरणार्थमुद्यतस्य राज्ञः सन्देशमादाय आवयन्तं सहदेवं प्रति भीमसेनस्य उक्तिरियम् । शिखरिणीवृत्तम् । अत्र सन्धिविघटनेन वैरनिर्यातनस्य समधिकं सूचनम् ।

(च) परिन्यासमाह तन्निष्पत्तिरिति । तस्य काव्यार्थस्य निष्पत्तिः निश्चयेन संकीर्त्तनं परिन्यासः ।

(छ) उदाहरति चञ्चदिति । हे देवि ! पाञ्चालि ! भीमः चञ्चता स्फुरता भुजेन भ्रमिता घूर्णिता या चण्डा भीषणा गदा तस्याः अभिघातेन प्रहारेण संचूर्णितं ऊरुयुगलं यस्य तथाविधस्य सुयोधनस्य दुर्य्योधनस्य स्त्यानेन विस्तरेण अवनद्धं संसक्तं यत् घनं गाढं शोणितं तेन शोणः रक्तः पाणिर्यस्य तथाभूतः सन् तव कचान् केशान् उत्तंसयिष्यति अलङ्करिष्यति रक्ताक्तहस्तेन संयमनादिति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ज) अत्रेत्यादि । उपक्षेपणमात्रम् उत्थापनमात्रम् । बहुलीकरणं विस्तारेण सूचनम् । उक्तेनैव कथितेनैव । अन्यथा वैपरीत्येन अधिकारात् क्रमेण अपौर्वापर्य्येण इत्यर्थः ।

गुणाख्यानं विलोभनम् ॥ ३४२ ॥ [झ]

यथा तत्रैव । "द्रौपदी । णाध ! किं दुक्करं तुए परिकुविदेण" (४)। यथा वा मम चन्द्रकलायां चन्द्रकलावर्णने "सेयं तारुण्यस्य विलासः" इत्यादि । यत्तु शाकुन्तलादिषु "ग्रीवाभङ्गाभिरामम्" इत्यादि मृगादिगुणवर्णनं तद्वीजार्थसम्बन्धाभावान्न सन्ध्यङ्गम् । एवमङ्गान्तराणामप्यूह्यम् ।

सम्प्रधारणमर्थानां युक्तिः ॥ ३४३ ॥

यथा वेण्यां सहदेवो भीमं प्रति । "आर्य्य ! किं महाराजसन्देशो अव्युत्पन्न एवार्य्येण गृहीतः" इति । अतःप्रभृति यावद्भीमवचनम् ।

"युष्मान् ह्रेपयति क्रोधाल्लोके शत्रुकुलक्षयः ।
न लज्जयति दाराणां सभायां केशकर्षणमिति" ॥ (ट)

प्राप्तिः सुखागमः ॥ ३४४ ॥ [ठ]

---

(४) नाधेति । नाथ ! किं दुष्करं त्वया परिकुपितेनेति सं० ।

(झ) विलोभनमाह गुणाख्यानमिति । गुणानाम् आख्यानं कथनं विलोभनं विशेषेण लोभप्रदर्शनमित्यर्थः प्रतिनन्नं वा ।

(ञ) युक्तिमाह सम्प्रधारणमिति । अर्थानां कर्त्तव्यानां सम्प्रधारणं निश्चयः ।

(ट) उदाहरति यथेति । अव्युत्पन्नः अनवहितः । युष्मानिति । लोके जगति क्रोधात् शत्रूणां कुलक्षयः युष्मान् ह्रेपयति लज्जयति, सभायां दाराणां पत्न्या इत्यर्थः केशकर्षणं न लज्जयति । अत्र शत्रुकुलक्षयस्य कार्य्यस्य निश्चयेन कर्त्तव्यतासूचनम् ।

(ठ) प्राप्तिमाह प्राप्तिरिति । सुखस्य आगमः उदयः लाभ इत्यर्थः प्राप्तिः ।

यथा तत्रैव।

"मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपात्"

इत्यादि द्रौपदी श्रुत्वा सहर्षम्। "णाध! असुदपुव्वं क्खु एदं वअणं ता पुणो पुणो भण" (५)।

वीजस्यागमनं यत्तु तत्समाधानमुच्यते॥३४५॥ [ड]

यथा तत्रैव।

"नेपथ्ये भो भो! विराटद्रुपदप्रभृतयः! श्रूयताम्"।

"यत् सत्यव्रतभङ्गभीरुमनसा यत्नेन मन्दीकृतं
यद्विस्मर्त्तुमपीहितं शमवता शान्तिं कुलस्येच्छता।
तद् द्यूतारणिसम्भृतं नृपसुताकेशाम्बराकर्षणैः
क्रोधज्योतिरिदं महत् कुरुवने यौधिष्ठिरं जृम्भते"॥ (ढ)

अत्र "सुस्था भवन्ति मयि जीवति" इति आदिवीजस्य प्रधाननायकाभिमतत्वेन सम्यगाहितत्वात् समाधानम्।

---

(५) पार्थेति। नाथ! अश्रुतपूर्वं खल्विदं वचनं तत् पुनः पुनर्भण इति सं०

(ड) समाधानमाह वीजस्येति। वीजस्य मूलकारणस्य आगमनं प्रधान-लक्ष्यगतत्वेन कीर्त्तनमित्यर्थः यत् तत् समाधानम् उच्यते।

(ढ) उदाहरति यथेति। यदिति। सत्यव्रतस्य सत्यरक्षणरूपनियमस्य द्वादशवर्षवनवासरूपस्य एकवर्षाज्ञातवासरूपस्य चेत्यर्थः भङ्गात् भीरु मनः यत्र तादृशेन यत्नेन यत् मन्दीकृतं खर्वीकृतं कुलस्य शान्तिम् अचयतामित्यर्थः इच्छता शमवता शान्तेन मनसा यत् विस्मर्त्तुमपि ईहितं चेष्टितं द्यूतमेव अरणिरग्निमन्थन-दारुविशेषः तेन सम्भृतं समुत्पन्नं नृपसुतायाः द्रौपद्याः केशानां अम्बरस्य वस्त्रस्य

सुखदुःखकृतो योऽर्थ-
स्तद्विधानमिति स्मृतम् ॥ ३४६ ॥ [ण]

यथा बालचरिते।

"उत्साहातिशयं वत्स! तव बाल्यञ्च पश्यतः।
मम हर्षविषादाभ्यामाक्रान्तं युगपन्मनः" ॥ (त)

यथा वा मम प्रभावत्याम् "नयनयुगासेचनकम्" इत्यादि।

कुतूहलोत्तरा वाचः
प्रोक्ता तु परिभावना ॥ ३४७ ॥ [थ]

यथा वेण्यां "द्रौपदी। युद्धं स्यान्न वा" इति संशयाना तूर्य्यशब्दानन्तरम् (द)।

च आकर्षणैः आकर्षणरूपैर्वायुभिरिति भावः उद्दीपितमिति शेषः तत् महत् इदं युधिष्ठिरस्य इदं यौधिष्ठिरं क्रोधज्योतिः कोपाग्निरित्यर्थः कुरुवने जृम्भते परिस्फुरति। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्। अत्र आदिबीजस्य भीमसेनोत्साहरूपस्य इत्यर्थः सम्यगाहितत्वात् सम्पूर्णतया उत्तेजितत्वादित्यर्थः।

(ण) विधानमाह सुखेति। सुखदुःखाभ्यां कृतः विमिश्रित इत्यर्थः यः अर्थः कार्य्यं तत् विधानमिति स्मृतम्।

(त) उदाहरति यथेति। उत्साहातिशयमिति। रामं प्रति परशुरामस्योक्तिरियम्। हे वत्स! तव उत्साहातिशयं बाल्यं शैशवञ्च पश्यतः मम मनः हर्षविषादाभ्यां युगपत् आक्रान्तम्। तव उत्साहदर्शने अविच्छन्नमहावीरत्वसम्भावनया हर्षः, बाल्यदर्शनेनाहं कथमनेन सह योत्स्ये इति विषाद इत्युभयोर्विमिश्रत्वं बोध्यम्।

(थ) परिभावनामाह कुतूहलेति। कुतूहलम् औत्सुक्यं तदुत्तराः तदनुदिता इत्यर्थः प्रोक्ताः कथिताः वाचः वाक्यानि परिभावना।

(द) उदाहरति यथेति। स्पष्टम्।

"णाध ! किं दाणिं एसो पलअजलहरत्थणिदमंथरो खणे खणे समरदुंदुभि ताडीअदि" (६)।

वीजार्थस्य प्रोहः स्यादुद्भेदः ॥ ३४८ ॥ [ब]

यथा तत्रैव। "द्रौपदी। णाध ! पुणोवि तए समासाद-इदव्वा (७)। भीमः।

"भूयः परिभवक्लान्तिलज्जाविधुरिताननम्।
अनिःशेषितकौरव्यं न पश्यसि वृकोदरम्" ॥ (न)।

करणं पुनः।

प्रकृतार्थ समारम्भः ॥ ३४९ ॥ [प]

यथा तत्रैव "देवि ! गच्छामो वयमिदानीं कुरुकुल-क्षयाय" इति (फ)।

---

(६) णाधेति। नाथ ! किमिदानीमेव प्रलयजलधरस्तनितमन्थरः क्षणे क्षणे समरदुन्दुभिस्ताड्यते इति सं०।

(७) णाधेति। नाथ ! पुनरपि त्वया समासादयितव्या इति सं०।

(ब) उद्भेदमाह वीजेति। वीजार्थस्य मूलीभूतविषयस्य प्ररोहः अङ्कुरोदयः उद्भेदः स्यात्।

(न) उदाहरति यथेति। समासादयितव्या प्राप्तव्या त्वत्सन्निधौ आगन्तव्य-मित्यर्थः। भूय इति। परिभवेण अवुभ्थः अवमानेन या क्लान्तिः ततो या लज्जा तया विधुरितम् अवनतमित्यर्थः आननं यस्य तम् अनिःशेषिताः निःशेष-तामनीताः कौरव्याः येन तादृशं वृकोदरं भीमं भूयः पुनः न पश्यसि न द्रक्ष्यसीत्यर्थः, भविष्यत्सामीप्ये लट्। अत्र वीजार्थस्य वैरनिर्यातनार्थमुत्पन्नस्य क्रोधस्य प्ररोहः।

(प) करणमाह करणमिति। प्रकृतस्य प्रस्तुतस्य अर्थस्य विषयस्य समा-रम्भः सम्यक् आरम्भः उद्योगः करणम्।

(फ) उदाहरति यथेति। स्पष्टम्।

भेदः संहतिभेदनम् ॥ ३५० ॥ [ब]

यथा तत्रैव। अतएव अद्य प्रभृति भिन्नोऽहं भवद्भ्यः। केचित्तु "भेदः प्रोत्साहना" इति वदन्ति (भ)। अथ प्रतिमुखाङ्गानि।

विलासः परिसर्पश्च विधूतं तापनं तथा।
नर्म नर्मद्युतिश्चैव तथा प्रगमनं पुनः॥
विरोधश्च प्रतिमुखे तथा स्यात् पर्य्युपासनम्।
पुष्पं वज्रमुपन्यासो वर्णसंहार इत्यपि ॥३५१॥ [म]

तत्र।

समीहा रतिभोगार्था
विलास इति कथ्यते ॥ ३५२ ॥ [य]

रतिलक्षणस्य भावस्य यो हेतुभूतो भोगो विषयः प्रमदा पुरुषो वा तदर्था समीहा विलासः। यथा शाकुन्तले।

"कामं प्रिया न सुलभा मनस्तु तद्भावदर्शनाश्वासि।
अकृतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते" ॥ (र)

(ब) भेदमाह भेद इति। संहतेः सङ्घातस्य भेदनं पृथक्करणं भेदः स्यात्।

(भ) उदाहरति यथेति। भवद्भ्यः भिन्नः युष्मद्भिन्नः पृथग्भूतः स्वतन्त्रो जात इत्यर्थः। स्पष्टम्।

(म) प्रतिमुखाङ्गान्याह अथेति। विलासादयस्त्रयोदश प्रतिमुखस्य अङ्गानि।

(य) विलासमाह तत्रेति। तत्र तेषु मध्ये रतिभोगार्था सुरतसम्भोगविषयिणी समीहा चेष्टा स्पृहा वा विलास इति कथ्यते।

(र) उदाहरति काममिति। प्रिया शकुन्तला कामं सम्यक् न सुलभा न सुप्रापा कदमपीत्यर्थः। मनस्तु तस्या भावदर्शनेन मदनुरागव्यञ्जकचेष्टा-

दृष्टनष्टानुसरणं परिसर्पश्च कथ्यते ॥ ३५३ ॥ [ल]

यथा शाकुन्तले । "राजा । भवितव्यमत्र तया" । तथाहि ।

"अत्युन्नता पुरस्तादवगाढ़ा जघनगौरवात्पश्चात् ।
द्वारेऽस्य पाण्डुसिकते पदपङ्क्तिर्दृश्यतेऽभिनवा" ॥ (व)

कृतस्यानुनयस्यादौ विधूतं त्वपरिग्रहः ॥३५४॥ [श]

यथा तत्रैव । "अलं वो अंतःपुरविरहपज्जुस्सुएण राएसिणा उवरुध्वेण" (८) । केचित्तु "विधूतं स्यादरतिः" इति वदन्ति (ष) ।

---

(८) अलमिति । अलं वोऽन्तःपुरविरहपर्य्युत्सुकेन राजर्षिणा उपरुद्धेन इति सं० ।

विशेषदर्शनेन आश्वासि आश्वसं प्रिया लभ्येति आश्वासो इत्यर्थः । मनसिजे कामे अकृतार्थे अकृतकार्य्येऽपि उभयोः स्त्रीपुंसयोः प्रार्थना अन्योन्यकामना रतिम् अनुरागं कुरुते जनयति । अत्र नायिकासम्भोगविषयिणी स्पृहा प्रदर्शिता ।

(ल) परिसर्पमाह दृष्टेति । दृष्टस्य अभिलषितस्य नष्टस्य अदर्शनं गतस्य अनुसरणम् अन्वेषणं परिसर्पः कथ्यते ।

(व) उदाहरति यथेति । अत्युन्नतेति । अस्य लतामण्डपस्य पाण्डुसिकते द्वारे पुरस्तात् अग्रतः अत्युन्नता, पश्चात् जघनगौरवात् जघनस्य भारवत्त्वात् अवगाढ़ा अवनता अभिनवा पदपङ्क्तिः पदन्यासपद्धतिः दृश्यते । अत्र अभिलषितान्वेषणम् ।

(श) विधूतमाह कृतस्येति । आदौ अग्रतः कृतस्य अनुनयस्य अपरिग्रहः अवधीरणं विधूतम् ।

(ष) उदाहरति यथेति । अन्तःपुरस्य अन्तःपुरवर्त्तिनः महिलाजनस्य विरहेण पर्य्युत्सुकः उत्कण्ठितः तेन राजर्षिणा वः युष्माकम् उपरुद्धेन अनुनीतेन अलम् अनुनयो न कर्त्तव्य इत्यर्थः । अरतिः असन्तोषः ।

उपायादर्शनं यत्तु
तापनं नाम तद्भवेत् ॥ ३५५ ॥ [स]

यथा रत्नावल्यां सागरिका।
"दुल्लहजणाणुराओ लज्जा गुरुई परवसो अप्पा।
पियसहि ! विसमं पेम्मं मरणं सरणं णवरि एक्कं" । (ह)

परिहासवचो नर्म ॥ ३५६ ॥ [च]

यथा रत्नावल्याम्। "सुसङ्गता। सहि ! जस्स किदे तुमं आअदा स अयं दे पुरदो चिट्ठदि। सागरिका साभ्यसूयम्। कस्स किदे अहं आअदा ? सुसं। अइ अण्णसंकिदे ! णं चित्तफलअस्स" (८)। (क)

धृतिस्तु परिहासजा।
नर्मद्युतिः ॥ ३५७ ॥ [ख]

---

(८) सहीति। सखि ! यस्य कृते त्वमागता सोऽयं ते पुरतस्तिष्ठति इति सं०। कस्य कृतेऽहमागता ? इति सं०। अयि अन्यशङ्किते ! ननु चित्रफलकस्य इति सं०।

(स) तापनमाह उपायेति। यत्तु उपायस्य अदर्शनं तत् नाम तापनं भवेत्।

(ह) उदाहरति यथेति। दुर्लभेति। दुर्लभजनानुरागो लज्जागुर्वी परवश आत्मा। प्रियसखि ! विषमं प्रेम मरणं शरणं केवलमेकम्। दुर्लभे दुष्प्राप्ये जने अनुरागः, लज्जा गुर्वी महती, आत्मा परवशः पराधीनः। हे प्रियसखि ! प्रेम विषमम् उत्कटं तस्मात् णवरि केवलं मरणं शरणम् आश्रयः। णवरिशब्दः केवलार्थे देशीति। अत्र इष्टलाभे उपायाभावेन सन्तापः।

(च) नर्माह परिहासेति। परिहासवचः परिहासवाक्यं नर्म।

(क) उदाहरति यथेति। स्पष्टम्।

(ख) नर्मद्युतिमाह धृतिरिति। परिहासजा परिहासेन जाता धृतिः धैर्यन्तु नर्मद्युतिः।

यथा तत्रैव। सुसङ्गता। "सहि! अदक्खिणा दाणिंसि तुमं जा एवं भट्टिणा हत्थावलम्बिदावि कोवं ण मुञ्चसि"(१०)। राजा। सम्भ्रूभङ्गमीषद्विहस्य। "सुसङ्गदे! दाणिं वि कीलिदुं ण विरमसि" (११)। केचित्तु "दोषस्याच्छादनं हास्यं नर्मद्युतिः" इति वदन्ति (ग)।

प्रगमनं वाक्यं स्यादुत्तरोत्तरम्॥ ३५८॥ [घ]

यथा विक्रमोर्वश्याम्। उर्वशी। "जअदु जअदु महाराओ" (१२)।

राजा। "मया नाम जितं यस्य त्वया जय उदीर्य्यते" इत्यादि (ङ)।

विरोधो व्यसनप्राप्तिः॥ ३५९॥ [च]

यथा चण्डकौशिके। राजा। "नूनमसमीक्ष्यकारिणा मया अन्धेनेव स्फुरच्छिखाकलापो ज्वलनः पद्भ्यां समाक्रान्तः" (छ)।

---

(१०) सहीति। सखि! अदक्षिणा इदानीमसि त्वं या एवं भर्त्रा हस्तावलम्बितापि कोपं न मुञ्चसीति सं०।

(११) सुसङ्गते! इदानीमपि क्रीड़ितुं न विरमसीति सं०।

(१२) जअदु इति। जयति जयति महाराज इति सं०।

(ग) उदाहरति यथेति। स्पष्टम्।

(घ) प्रगमनमाह प्रगमनमिति। उत्तरोत्तरम् उत्कृष्टतरं वाक्यं प्रगमनं स्यात्।

(ङ) उदाहरति यथेति। मयेति। यस्य मम त्वया जयः उदीर्य्यते कीर्त्त्यते तेन मया जितं नाम जितमेव। नामशब्दोऽत्र अवधारणार्थः।

(च) विरोधमाह विरोध इति। व्यसनस्य विपदः प्राप्तिः विरोधः।

(छ) उदाहरति यथेति। असमीक्ष्यकारिणा अविवेचकेन मया अन्धेनेव

क्रतस्यानुनयः पुनः।
स्यात्पर्य्युपासनं ॥ ३६० ॥ [ज]

यथा रत्नावल्याम्। विदू। "भो! मा कुप्प, एसा हि कदलीघरंतरं गदा" (१३) इत्यादि (झ)।

पुष्पं विशेषवचनं मतम् ॥ ३६१ ॥ [ञ]

यथा तत्रैव। राजा। "हस्ते गृहीत्वा स्पर्शं नाटयति"। विदू। "भो वअस्स! एसा अवरुव्वा सिरी तए समासादिदा" (१४)। राजा। "वयस्य! सत्यम्"।

"श्रीरेषा पाणिरप्यस्याः पारिजातस्य पल्लवः।
कुतोऽन्यथा पतत्येष स्वेदच्छद्मामृतद्रवः" ॥ (ट)

---

(१३) भो! मा कुप्पेति। भो! मा कुप्य, एषा हि कदलीगृहान्तरं गतेति सं०।

(१४) भो वअस्सेति। भो वयस्य! एषा अपूर्वा श्रीस्त्वया समासादितेति सं०।

दृष्टिहीनेनेव स्फुरन् विराजन् शिखाकलापः अर्चिःसमूहो यस्य तथाभूतः ज्वलनः अग्निः पक्षाां समाक्रान्तः दर्शितः। अत्राग्निकल्पस्य कौशिकस्य कोपात् राज्ञः विपत्प्राप्तिः।

(ज) पर्य्युपासनमाह क्रतस्येति। क्रतस्य पुनः अनुनयः पर्य्युपासनं स्यात्।

(झ) उदाहरति यथा रत्नावल्यामिति। स्पष्टम्।

(ञ) पुष्पमाह पुष्पमिति। विशेषस्य प्रकर्षस्य वचनं पुष्पं मतम्।

(ट) उदाहरति यथेति। श्रीरिति। एषा श्रीः लक्ष्मीः, अस्याः पाणिरपि पारिजातस्य देवतरुविशेषस्य पल्लवः, अन्यथा कुतः कथम् एषः स्वेदच्छद्मा घर्मव्याजः अमृतद्रवः पतति निःसरति। अत्र प्रकर्षवचनम्।

प्रत्यक्षनिष्ठुरं वज्रम् ॥ ३६२ ॥ [ठ]

यथा तत्रैव। राजा। "कथमिह सोऽहं त्वया ज्ञातः"।

सुसं। "ण केवलं तुमं समं चित्तफलएण ता जाव गदुअ देवीए णिवेदइस्सं" (१५)। (ड)

उपन्यासः प्रसादनम् ॥ ३६३ ॥ [ढ]

यथा तत्रैव। सुसं। भट्टण अलं सङ्काए मएवि भट्टिणीए पसादेण कीलिदं ज्जेव्व एदिहिं ता किं कण्णाभरणेण। अदोवि मे गरुअरो पसादो एसो जं तए अहं एत्थ आलिहिदत्ति कुविदा मे पिअसही सागरिका एसा ज्जेव पसादीअदु (१६)।

केचित्तु।

"उपपत्तिकृतो योऽर्थ उपन्यासः स कीर्त्तितः"।

इति वदन्ति उदाहरन्ति च तत्रैव। "अदिमुहरा क्खु सा गब्भदासी" इति (ण)।

---

(१५) न केवलं तुमं इति। न केवलं त्वं समं चित्रफलकेन तद्यावद्गत्वा देव्यै निवेदयिष्यामीति सं०।

(१६) भट्टण इति। भर्त्तरलं शङ्कया मयापि भवर्त्ताः प्रसादेन क्रीड़ितमेव एतैः तत् किं कर्णाभरणेन। अतोऽपि मे गुरुतर एव प्रसाद एष यत् तया अहम् अत्र आलिखितेति कुपिता मे प्रियसखी सागरिका एषैव प्रसाद्यतामिति सं०।

(ठ) वज्रमाह प्रत्यक्षेति। प्रत्यक्षं साक्षात् निष्ठुरं परुषवचनं वज्रम्।

(ड) उदाहरति यथेति। स्पष्टम्।

(ढ) उपन्यासमाह उपन्यास इति। प्रसादनं प्रसन्नतासम्पादनम् उपन्यासः।

(ण) उदाहरति यथेति। स्पष्टम्। उपपत्तिः युक्तिः तया कृतः अर्थः

चातुर्वर्ण्योपगमनं
वर्णसंहार इष्यते ॥ ३६४ ॥ [त]

यथा, वीरचरिते तृतीयेऽङ्के ।

"परिषदियमृषीणामेष वीरो युधाजित्
सममृषिभिरमात्यैर्लोमपादश्च वृद्धः ।
अयमविरतयज्ञो ब्रह्मवादी पुराणः
प्रभुरपि जनकानामङ्ग ! भो ! याचकास्ते" ॥ (थ)

इत्यत्र ऋषिक्षत्रादीनां वर्णानां मेलनम् । अभिनवगुप्तपादास्तु वर्णशब्देन पात्राण्युपलक्ष्यन्ते । "संहारो मेलनम्" इति व्याचक्षते । उदाहरन्ति च रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के ।

"अदोवि मे अयं गरुओ पसादो" इत्यादेरारभ्य "णं हत्थे गेह्णिअ पसादेहि णं" (द) । राजा । "कासौ कासौ" इत्यादि ।

ज्यु । अदोति । अतिमुखरा खलु एषा गर्भदासीति संस्कृतम् । दासी गर्भजाता दासी गर्भदासी ।

(त) वर्णसंहारमाह चातुर्वर्ण्येति । चतुर्णां वर्णानां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां समाहारः चातुर्वर्ण्यं तस्य उपगमनं मेलनं वर्णसंहार इष्यते ।

(थ) उदाहरति परिषदिति । अङ्ग ! भो जामदग्न्य ! इयम् ऋषीणां परिषत् समूहः, एष वीरो युधाजित्, अयञ्च ऋषिभिरमात्यैश्च समं वृद्धो लोमपादः, अयम् अविरतयज्ञः सततयज्ञानुष्ठायी पुराणः प्राचीनः ब्रह्मवादी वेदनिरतः जनकानां प्रभुः मिथिलाधिपतिरित्यर्थः ते तव याचकाः, एते सर्वे समवेता इति शेषः ।

(द) अदोवि इति । अतोऽपि मे अयं गुरुतरः प्रसाद इति, ननु हस्ते गृहीत्वा प्रसादय एनामिति च संस्कृतम् । अत्र राजविदूषकसागरिकासुसङ्गतारूपाणां पात्राणां मेलनम् ।

अथ गर्भाङ्गानि।

अभूताहरणं मार्गो रूपोदाहरणे क्रमः।
सङ्ग्रहश्चानुमानञ्च प्रार्थनाक्षिप्तिरेव च॥
तोटकाधिबलोद्वेगा गर्भे स्युर्विद्रवस्तथा।
अत्र व्याजाश्रयं वाक्यमभूताहरणं मतम्॥ [ध]

यथा अश्वत्थामाङ्के।

"अश्वत्थामा हत इति पृथासूनुना स्पष्टमुक्त्वा।
स्वैरं शेषे गज इति किल व्याहृतं सत्यवाचा"॥ (न)

तत्त्वार्थकथनं मार्गः ॥ ३६६ ॥ [प]

यथा चण्डकौशिके राजा। भगवन्!

"गृह्यतामर्जितमिदं भार्य्यातनयविक्रयात्।
शेषस्यार्थे करिष्यामि चाण्डालेऽप्यात्मविक्रयम्"॥ (फ)

(ध) गर्भसन्ध्यङ्गानि आह अथेति। अभूताहरणमिति। अभूताहरणादीनि त्रयोदश गर्भसन्धेरङ्गानीत्यर्थः। तत्र तेषु मध्ये व्याजाश्रयं कपटाश्रयं वाक्यम् अभूतस्य असत्यस्य आहरणमित्यभूताहरणं मतं कथितम्।

(न) उदाहरति यथेति। अश्वत्थामेति। अश्वत्थामा हतः, विनाशित इति पृथा कुन्ती तस्याः सूनुः सुतः तेन युधिष्ठिरेणेत्यर्थः सत्यवाचा सत्यवादिना सता स्पष्टं सुव्यक्तम् उक्त्वा शेषे स्वैरं मन्दं यथा तथा गज इति व्याहृतम् उक्तं किल। अत्र पार्थवाक्यं कपटमयम्।

(प) मार्गमाह तत्त्वेति। तत्त्वार्थस्य यथार्थस्य कथनं मार्गः।

(फ) उदाहरति यथेति। गृह्यतामिति भार्य्या च तनयश्च तयोर्विक्रयात् अर्जितं लब्धम् इदं धनं गृह्यतां, शेषस्य अवशिष्टस्य देयस्य इत्यर्थः अर्थे निमित्तं चाण्डालेऽपि आत्मविक्रयं करिष्यामि। अत्र राज्ञः सत्यभाषणम्।

रूपं वाक्यं वितर्कवत् ॥ ३६७ ॥ [व]

यथा रत्नावल्यां राजा।

"मनः प्रकृत्यैव चलं दुर्लक्ष्यञ्च तथापि मे।
कामेनैतत्कथं विद्धं समं सर्वैः शिलीमुखैः"॥ (भ)

उदाहरणमुत्कर्षयुक्तं वचनमुच्यते ॥३६८॥ [म]

यथा अश्वत्थामाङ्के।

"यो यः शस्त्रं बिभर्त्ति स्वभुजगुरुमदात् पाण्डवीनां चमूनां
यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा।
यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः
क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम्"(य)

भावतत्त्वोपलब्धिस्तु क्रमः स्यात् ॥ ३६९ ॥ [र]

(व) रूपमाह रूपमिति। वितर्कवत् वाक्यं रूपम्।

(भ) उदाहरति यथेति। मन इति। मनः चित्तं प्रकृत्यैव स्वभावेनैव चलं दुर्लक्ष्यञ्च लक्षयितुं अलक्ष्यीकर्तुमशक्यञ्च, तथापि कामेन मे मनः एतत् मनः युगपत् समं सर्वैः शिलीमुखैः शरैः कथं विद्धम्? अत्र राज्ञः सवितर्कं वचनम्।

(म) उदाहरणमाह उदाहरणमिति। उत्कर्षयुक्तं वचनं काव्यम् उदाहरणम् उच्यते कथ्यते।

(य) उदाहरति यथेति। य इति। अश्वत्थाम्न उक्तिरियम्। पाण्डवीनां चमूनां सेनानां मध्ये यः यः स्वभुजगुरुमदात् निजबाहुबलस्यातिदर्पादित्यर्थः शस्त्रं बिभर्त्ति पाञ्चालगोत्रे द्रुपदवंशे यः यः शिशुः अधिकवयाः प्रवयाः वा गर्भशय्यां जरायुं गतः, यः यः तस्य कर्मणः पितृनिधनरूपस्य साक्षी साक्षात् द्रष्टा, यत्र यत्र मयि रणे चरति सति प्रतीपः प्रतिकूलो भविष्यतीत्यर्थः, अहं क्रोधान्धः सन् स्वयं जगताम् अन्तकस्य यमस्यापि तस्य तस्य इह रणभूमौ अन्तकः विनाशकः भविष्यामीति शेषः। स्रग्धरावृत्तं, म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्त्तितेयमिति तल्लक्षणात्।

(र) क्रममाह भावेति। भावस्य निर्विकारचित्तस्य प्रथमविकृतिरूपस्य

यथा शाकुन्तले राजा। "स्थाने खलु विस्मृतनिमेषेण चक्षुषा प्रियामवलोकयामि। तथाहि।

उन्नमितैकभ्रूलतमाननमस्याः पदानि रचयन्त्याः।
पुलकाञ्चितेन कथयति मय्यनुरागं कपोलेन" ॥ (ल)

संग्रहः पुनः।

सामदानार्थसम्पन्नः ॥ ३७० ॥ [व]

यथा रत्नावल्यां राजा। साधु वयस्य! इदन्ते पारितोषिकमिति कटकं ददाति (श)।

लिङ्गादूहोऽनुमानता ॥ ३७१ ॥ [ष]

यथा जानकीराघवे नाटके रामः।

"लीलागतैरपि तरङ्गयतो धरित्रीम्
आलोकनैर्नमयतो जगतां शिरांसि।

निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रियेति तल्लक्षणात्। तत्त्वोपलब्धिः याथार्थ्यानुभवः क्रमः स्यात्।

(ल) उदाहरति यथेति। उन्नमितैकभ्रूलतमिति। उन्नमिता उत्क्षिप्ता एका भ्रूलता यत्र तादृशं, पदानि सुप्तिङन्तरूपाणि रचयन्त्याः अस्याः शकुन्तलायाः आननं मुखं पुलकाञ्चितेन लोमाञ्चितेन कपोलेन मयि अनुरागं कथयतीव। अत्र शकुन्तलायाः प्रथमविकृतिरनुभवः।

(व) संग्रहमाह संग्रहेति। साम्ना प्रियवाक्येन दानेन च अर्थस्य सम्पत्तिः समाधानमित्यर्थः संग्रहः।

(श) उदाहरति यथेति। स्पष्टम्। अत्र प्रियवचनदानाभ्यां प्रियासङ्घटनरूपस्य अर्थस्य समाधानम्।

(ष) अनुमानमाह लिङ्गादिति। लिङ्गात् पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वविशिष्टात् साधनात् ऊहः साध्यज्ञानमित्यर्थः अनुमानता अनुमानमित्यर्थः। स्वार्थे तप्रत्ययः।

(स) उदाहरति यथेति। लीलागतैः सविलासगमनैः धरित्रीं पृथिवीं

तस्यानुमापयति काञ्चनकान्तिगौर-
कायस्य सूर्य्यतनयत्वमधृष्यताञ्च" ॥ (ख)

रतिहर्षोत्सवानान्तु
प्रार्थनं प्रार्थना भवेत् ॥ ३७२ ॥ [ङ]

यथा रत्नावल्याम् । "प्रिये सागरिके !
शीतांशुर्मुखमुत्पले तव दृशौ पद्मानुकारौ करौ
रम्भास्तम्भनिभं तथोरुयुगलं बाहू मृणालोपमौ ।
इत्याह्लादकराखिलाङ्गि ! रभसान्निःशङ्कमालिङ्ग्य मा-
मङ्गानि त्वमनङ्गतापविधुराण्येह्येहि निर्वापय" ॥ (च)

इदञ्च प्रार्थनाख्यमङ्गम् । यन्मते निर्वहणे इह भूताव-
सरत्वात् (क) प्रशस्तिनामाङ्गं नास्ति तन्मतानुसारेणोक्तम्
अन्यथाङ्गानां पञ्चषष्टिसङ्ख्यत्वप्रसङ्गात् ।

तरङ्गयतः कम्पयतः, आलोकनैः दृष्टिभिः जगतां शिरांसि नमयतः नतानि कुर्वतः, काञ्चनस्य स्वर्णस्य या कान्तिः तद्वत् गौरः कायो यस्य तादृशस्य तस्य लक्ष्मणस्य सूर्य्यतनयत्वं सूर्य्यवंशीयत्वम् अधृष्यतां दुरासदत्वञ्च अनुमापयति अनुमानविषयीकरोति । लीलागतमालोकनञ्चेति कर्तृपदमध्याहार्य्यम् । वसन्ततिलकं वृत्तम् । अत्र लीलागमनादिप्रयुक्तधरित्रीकम्पनादिरूपात् साधनात् साध्यस्य सूर्य्यतनयत्वस्य अधृष्यत्वस्य च अनुमानम् ।

(ङ) प्रार्थनामाह रतीति । रतेः अनुरागात् हर्षाच्च उत्सवानां प्रार्थनं याच्ञा प्रार्थना भवेत् ।

(च) उदाहरति यथेति । शीतांशुरिति । तव मुखं शीतांशुः चन्द्रः, दृशौ नेत्रे उत्पले नीलोत्पले इत्यर्थः, करौ हस्तौ पद्मानुकारौ पद्मोपमौ, ऊरुयुगलं रम्भास्तम्भनिभं रम्भागर्भसदृशं तथा बाहू मृणालोपमौ । इत्थम् आह्लादकराणि आनन्ददातॄणि अखिलानि सर्वाणि अङ्गानि यस्यास्तत्सम्बुद्धौ । त्वं रभसात् वेगात् हर्षाद्वा, रभसो वेगहर्षयोरित्यमरः । निःशङ्कं यथा तथा मामालिङ्ग्य अनङ्गतापविधुराणि मदनसन्तापविह्वलानि मम अङ्गानि निर्वापय शीतलय एहि आगच्छ । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(क) निर्वहणे निर्वहणाङ्गे अस्मौ भूतावसरत्वात् प्राप्तविषयत्वात् ।

रहस्यार्थस्य तूद्भेदः क्षिप्तिः स्यात् ॥२७३॥ [ख]

यथा अश्वत्थामाङ्के।

"एकस्यैव विपाकोऽयं दारुणो भुवि वर्त्तते।
केशग्रहे द्वितीयेऽस्मिन् नूनं निःशेषिताः प्रजाः" ॥ (ग)

त्रोटकं पुनः।

संरब्धवाक् ॥३७४॥ [घ]

यथा चण्डकौशिके। कौशिकः। "आः! पुनः कथमद्यापि न सम्भृताः (ङ) स्वर्णदक्षिणाः"।

अधिबलमभिसन्धिश्छलेन यः ॥ ३७५ ॥ [च]

यथा रत्नावल्यां काञ्चनमाला। "भट्टिणि! इअं सा चित्तसालिआ वसंतअस्स सस्सं करोमि" इत्यादि (छ)।

(ख) क्षिप्तिमाह रहस्येति। रहस्यस्य गुप्तस्य अर्थस्य उद्भेदः प्रकटनं क्षिप्तिः स्यात्।

(ग) उदाहरति यथेति। एकस्यैवेति। भुवि पृथिव्याम् एकस्य द्रौपदीकेशग्रहस्य इत्यर्थः अयं दारुणो विपाकः दुष्परिणामः वर्त्तते, अस्मिन् द्वितीये केशग्रहे द्रोणकेशकर्षणे नूनं मन्ये प्रजाः निःशेषिताः भविष्यन्तीति शेषः। केशानाकृष्य द्रोणं निहतवान् धृष्टद्युम्न इति पुराणम्।

(घ) त्रोटकमाह त्रोटकमिति। संरब्धा सकोपा वाक् त्रोटकम्।

(ङ) उदाहरति यथेति। सम्भृताः सम्प्राप्ताः। भृधातोः प्राप्त्यर्थत्वमत्र बोध्यम्।

(च) अधिबलमाह अधिबलमिति। छलेन कपटेन अभिसन्धिः अभिप्रायानुसरणम् अधिबलम्।

(छ) उदाहरति यथेति। भट्टिणीति। भर्त्रि! इयं सा चित्रशालिका, तद् यावत् वसन्तस्य संज्ञां करोमीति संस्कृतम्। चित्रशालिका आलेख्यगृहं, संज्ञां सङ्केतम्।

नृपादिजनिता भीति-
रुद्वेगः परिकीर्त्तितः ॥२७६॥ [ज]

यथा वेण्याम्।

"प्राप्तावेकरथारूढौ पृच्छन्तौ त्वामितस्ततः।
स कर्णारिः स च क्रूरो वृककर्मा वृकोदरः" ॥ (झ)

शङ्काभयत्रासकृतः
सम्भ्रमो विद्रवो मतः ॥२७७॥ [ञ]

यथा।

"कालान्तककरालास्यं क्रोधोद्धूतं दशाननम्।
विलोक्य वानरानीके सम्भ्रमः कोऽप्यजायत" ॥ (ट)

(ज) उद्वेगमाह नृपादीति। नृपादेः सकाशात् जनिता उत्पादिता भीतिः भयम् उद्वेगः परिकीर्त्तितः।

(झ) उदाहरति यथेति। दुर्य्योधनं प्रति तदीयपुरुषस्य उक्तिरियम्। स कर्णारिः कर्णशत्रुः अर्जुनः स च क्रूरः निष्ठुरः वृककर्मा वृको व्याघ्रविशेषः तद्वत् कर्म यस्य तादृशः दुःशासनोरःस्थलात् रुधिरपानेनेति भावः वृकोदरः भीमः एकम् अद्वितीयं रथमारूढौ इतस्ततः त्वां पृच्छन्तौ प्राप्तौ आगतौ। अत्र भीमार्जुनाभ्यां भीतिः।

(ञ) विद्रवमाह शङ्केति। शङ्कया अनिष्टाशंसया भयेन त्रासेन तदनुकूलव्यापारेण च सम्भ्रमः आवेगः विद्रवः मतः कथितः।

(ट) उदाहरति यथेति। कालान्तकः प्रलयकालीनो यमः तस्येव करालानि भीषणानि आस्यानि मुखानि यस्य तादृशं क्रोधोद्धूतं कोपदृप्तं दशाननं रावणं विलोक्य वानराणाम् अनीके सैन्ये कोऽपि अनिर्वचनीय इत्यर्थः सम्भ्रमः आवेगः अजायत अभूत्।

(ठ) विमर्शाङ्गान्याह अपेति। अपवादादीनि त्रयोदश विमर्शस्य अङ्गानि।

अथ विमर्षाङ्गानि।

अपवादोऽथ सम्फेटो व्यवसायो द्रवो द्युतिः।
शक्तिः प्रसङ्गः खेदश्च प्रतिषेधो विरोधनम्॥
प्ररोचना विमर्षे स्यादादानं छादनं तथा। [ठ]
दोषप्रख्याऽपवादः स्यात् ॥३७८॥ [ड]

यथा वेण्यां "युधिष्ठिरः। पाञ्चालक! कच्चिदासादिता तस्य दुरात्मनः पदवी। पाञ्चालकः। न केवलं पदवी स एव दुरात्मा देवीकेशपाशस्पर्शपातकप्रधानहेतुरुपलब्धः"।

सम्फेटो रोषभाषणम् ॥३७९॥ [ण]

यथा तत्रैव राजा। अरेरे मरुत्तनय! वृद्धस्य राज्ञः पुरतो निन्दितमप्यात्मकर्म श्लाघसे? (त) शृणु रे!

"कृष्टा केशेषु भार्य्या तव तव च पशोस्तस्य राज्ञस्तयोर्वा
प्रत्यक्षं भूपतीनां मम भुवनपतेराज्ञया द्यूतदासी।

(ड) अपवादमाह दोषेति। दोषस्य प्रख्या कथनम् अपवादः स्यात्।

(ढ) उदाहरति। यथेति। आसादिता प्राप्ता। दुरात्मनः दुर्य्योधनस्य। देवीति। देव्याः द्रौपद्याः केशपाशस्य स्पर्शात् यत् पातकं तस्य प्रधानहेतुः मुख्यकारणं दुर्य्योधन इत्यर्थः उपलब्धः प्राप्तः। अत्र दुर्य्योधनस्य दोषकथनम्।

(ण) सम्फेटमाह सम्फेट इति। रोषेण क्रोधेन भाषणं कथनं सम्फेटः।

(त) उदाहरति। मरुत्तनय! वायुपुत्र! भीम इत्यर्थः वृद्धस्य राज्ञः धृतराष्ट्रस्य पुरतः अग्रतः श्लाघसे प्रशंससि?

(थ) कृष्टेति। भीमार्जुनौ प्रति दुर्य्योधनवचनम्। भुवनपतेः समस्तपृथिवीश्वरस्य मम आज्ञया भूपतीनां राज्ञां प्रत्यक्षं द्यूतेन निर्जिता दासी किङ्करी अतएव तव इति भीमं प्रति, पशोः पशुतुल्यस्य इत्यर्थः तव इति अर्जुनं प्रति,

तस्मिन् वैरानुबन्धे वद किमपकृतं तैर्हता ये नरेन्द्रा
बाह्वोर्वीर्य्यातिभारद्रविणगुरुमदं मामजित्वैव दर्पः" ॥ (थ)
"भीमः । सक्रोधं आः पाप! राजा । आः पाप!"

इत्यादि ।

व्यवसायश्च विज्ञेयः
प्रतिज्ञाहेतुसम्भवः ॥३८०॥ [द]

यथा तत्रैव भीमः ।

"निहताशेषकौरव्यः क्षीवो दुःशासनासृजा ।
भङ्क्ता दुर्य्योधनस्योर्वोर्भीमोऽयं शिरसा नतः" ॥ (ध)

द्रवो गुरुव्यतिक्रान्तिः
शोकावेगादिसम्भवा ॥ ३८१ ॥ [न]

तस्य राज्ञः युधिष्ठिरस्य तयोः नकुलसहदेवयोर्वा, वाशब्दोऽत्र समुच्चयार्थः । वा स्यात् विकल्पोपमयोरेवार्थेऽपि समुच्चये इत्यमरः । भार्य्या द्रौपदी केशेषु कृष्टा दुःशासनेनेति शेषः । तस्मिन् वैरस्य विद्वेषस्य अनुबन्धे कारणे जाते सतीति शेषः ये नरेन्द्राः राजानः हता युष्माभिरिति शेषः तैः किम् अपकृतम्? वद बाह्वोर्भुजयोः वीर्य्यातिशयादिति भावः । अतिवीर्य्यम् एव द्रविणं धनं तेन गुरुर्महान् मदो गर्वो यस्य तादृशं माम् अजित्वैव दर्पः अहङ्कारः क्रियते युष्माभिरिति शेषः । स्रग्धरावृत्तम् । अत्र क्रोधेन भीमदुर्य्योधनयोर्भाषणम् ।

(द) व्यवसायमाह व्यवसाय इति । प्रतिज्ञायाः कार्य्यनिर्देशस्य हेतोः साधननिर्देशस्य च सम्भवः सम्मेलनं व्यवसायः विज्ञेयः ।

(ध) उदाहरति यथेति । पूर्णप्रतिज्ञस्य भीमस्य धृतराष्ट्रं प्रति प्रणतिवचनम् । निहताः अशेषाः कौरव्याः कुरुवंशीयाः येन तादृशः, दुःशासनस्य असृजा रक्तेन रक्तपानेनेत्यर्थः क्षीवः मत्तः तथा दुर्य्योधनस्य ऊर्वोरुद्वयस्य भङ्क्ता भङ्गकारी अयं भीमः शिरसा नतः । अत्र कार्य्यस्य कौरवहननादिकस्य क्षीवत्वहेतोश्च दुःशासनरुधिरपानस्य सम्मेलनम् ।

(न) द्रवमाह द्रव इति । शोकावेगादिना सम्भूता गुरूणां व्यतिक्रान्तिः व्यतिक्रमः अनादरलङ्घनमित्यर्थः द्रवः ।

यथा तत्रैव । "युधिष्ठिरः । भगवन् ! कृष्णाग्रज ! सुभद्राभ्रातः !

ज्ञातिप्रीतिर्मनसि न कृता क्षत्रियाणां न धर्मो
रूढं सख्यं तदपि गणितं नानुजस्यार्जुनेन ।
तुल्यः कामं भवतु भवतः शिष्ययोः स्नेहबन्धः
कोऽयं पन्था यदसि विमुखो मन्दभाग्ये मयि त्वम्" ॥ (प)

तर्जनोद्वेजने प्रोक्ता द्युतिः ॥३८२॥ [फ]

यथा तत्रैव दुर्योधनं प्रति कुमारवृकोदरेणोक्तम् ।

"जन्मेन्दोर्विमले कुले व्यपदिशस्यद्यापि धत्से गदां
मां दुःशासनकोष्णशोणितमधुक्षीवं रिपुं मन्यसे ।
दर्पान्धो मधुकैटभद्विषि हरावप्युद्धतं चेष्टसे
त्रासान्मे नृपशो ! विहाय समरं पङ्केऽधुना लीयसे" ॥ (ब)

(प) उदाहरति यथेति । ज्ञातिप्रीतिः एकवंशजत्वनिबन्धनः प्रणय इत्यर्थः युधिष्ठिरबलदेवयोरेकचन्द्रवंशप्रभवत्वादिति भावः । मनसि न कृता न गणिता इत्यर्थः, क्षत्रियाणां धर्मः संग्रामे बन्धुमित्रसमदर्शित्वरूप इति भावः न गणितः, अर्जुनेन अनुजस्य कृष्णस्य रूढं बद्धं सख्यं यत् तदपि न गणितं, भवतेति सर्वत्राध्याहार्य्यम् । भवतः तव शिष्ययोः भीमदुर्य्योधनयोः स्नेहबन्धः कामं सम्यक् तुल्यः समानो भवतु, अयं कः पन्थाः नयः यत् मन्दभाग्ये भाग्यहीने मयि त्वं विमुखः प्रतिकूलः असि भवसि । शिखरिणीवृत्तम् । अत्र बलदेवं प्रति अनादरसूचकवचनात् गुरुव्यतिक्रमः ।

(फ) द्युतिमाह तर्जनेति । तर्जनं भर्त्सनम् उद्वेजनं भयप्रदर्शनेन उद्वेगजननञ्च द्युतिः प्रोक्ता कथिता ।

(ब) उदाहरति यथेति । इन्दोश्चन्द्रस्य विमले निर्मले निर्दोषे इत्यर्थः कुले जन्म व्यपदिशसि कथयसि, अद्यापि गदां धत्से धारयसि, मां दुःशासनस्य कोष्णेन ईषदुष्णेन शोणितमेव मधु तेन तत्पानेनेत्यर्थः क्षीवः मत्तः तं रिपुं शत्रुम् मन्यसे गणयसि, तथा दर्पान्धः सन् मधुकैटभद्विषि मधुदैत्यकैटभदैत्य-

शक्तिः पुनर्भवेत्।

विरोधस्य प्रशमनम् ॥ ३८३ ॥ [भ]

यथा तत्रैव।

"कुर्वन्त्वाप्ताहतानां रणशिरसि जना भस्मसाद्देहभारान्
अश्रून्मिश्रं कथञ्चिद्ददतु जलममी बान्धवा बान्धवेभ्यः।
मार्गन्तां ज्ञातिदेहान् हतनरगहने खण्डितान् गृध्रकङ्कैः
अस्तं भास्वान् प्रयातः सह रिपुभिरयं संह्रियन्तां बलानि" (म)

प्रसङ्गो गुरुकीर्त्तनम् ॥३८४॥ [य]

यथा मृच्छकटिकायां चाण्डालकः। "एसो सागलदत्तस्स सुदो अज्जविस्सदत्तस्स णत्तिओ चारुदत्तो व्यावादितुं वज्झ-

---

ध्वंसिनि हरौ कृष्णे अपि उद्धतं यथा तथा चेष्टसे, तस्य बन्धने कृतोद्योगत्वादिति भावः। हे नृपशो! द्विपदपशो! मे मम त्रासात् भयात् अधुना समरं संग्रामं विहाय त्यक्त्वा पङ्के क्षीयसे लीनः सन् तिष्ठसि। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्। अत्र तर्जनरूपा द्युतिः।

(भ) शक्तिमाह शक्तिरिति। विरोधस्य विद्वेषस्य प्रशमनं शक्तिः भवेत्।

(म) उदाहरति यथेति। जनाः रणशिरसि आप्तैः स्वजनैः हतानां देहभारान् शरीरचयान् भस्मसात् कुर्वन्तु, अमी बान्धवाः बान्धवेभ्यः रणहतेभ्य इति शेषः अश्रून्मिश्रं नेत्रजलसंवलितं जलं कथञ्चित् ददतु, तथा हतनरगहने हतैः नरैः गहने निविड़े अस्मिन् चित्रे गृध्रैः कङ्कैः पक्षिविशेषैश्च खण्डितान् ज्ञातिदेहान् बान्धवशरीराणि मार्गन्ताम् अन्विष्यन्ताम्। अयं भास्वान् सूर्यः रिपुभिः शत्रुभिः सह अस्तं अस्ताचलं प्रयातः चलितः, वर्त्तमाने क्तप्रत्ययः। बलानि सैन्यानि संह्रियन्तां निवर्त्त्यन्ताम्। स्रग्धरावृत्तम्। अत्र शत्रूणां निधनेन विरोधशान्तिरिति ध्येयम्।

(य) प्रसङ्गमाह प्रसङ्ग इति। गुरु अत्यर्थं कीर्त्तनं दीपादिस्थापनं वा गुरूणां कीर्त्तनं प्रसङ्गः।

ट्टाणं णिज्जइ एदेण किल गणिआ वसंतसेणा सुवण्णलोहेण वावादिदत्ति" (१७) चारुदत्तः

"मखशतपरिपूतं गोत्रमुद्भासितं यत्
सदसि निविड़चैत्यब्रह्मघोषैः पुरस्तात्।
मम निधनदशायां वर्त्तमानस्य पापै-
स्तदसदृशमनुष्यैर्घुष्यते घोषणायाम्" ॥ (र)

इत्यनेन चारुदत्तवधाभ्युदयानुकूलप्रसङ्गाद्‌ गुरुकीर्त्तनमिति प्रसङ्गः।

मनश्चेष्टासमुत्पन्नः
श्रमः खेद इति स्मृतः ॥१८५॥ [ल]

मनःसमुत्पन्नो यथा मालतीमाधवे।

"दलति हृदयं गाढ़ोद्वेगं द्विधा न तु भिद्यते
वहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनाम्।

---

(१७) एष सागरदत्तस्य सुत आर्य्यविश्वदत्तस्य नप्ता चारुदत्तो व्यापादयितुं वध्यस्थानं नीयते। एतेन किल गणिका वसन्तसेना सुवर्णलोभेन व्यापादितेति सं०।

(र) उदाहरति यथेति। मखेति। मखानां यज्ञानां शतैः शतशोऽनुष्ठानैरित्यर्थः परिपूतं विशुद्धं यत् गोत्रं मदीयं कुलं पुरस्तात् पूर्वं सदसि सभायां निविड़ैः सान्द्रैः अनवरतैरित्यर्थः चैत्यैः देवभावेन पूज्यैरश्वत्थवटादिभिः ग्रामनगरस्थैः उद्भासितं शोभितं, निधनदशायां मृत्युदशायां वर्त्तमानस्य मम तत् गोत्रं कुलम् असदृशाः अतिक्षुद्राः इत्यर्थः ये मनुष्याः तैः घोषणायां घुष्यते विख्याप्यते। मालिनीवृत्तम्।

(ल) खेदमाह मन इति। मनसा चेष्टया वा समुत्पन्नः जातः श्रमः खेद इति स्मृतः।

ज्वलयति तनूमन्तर्दाहः करोति न भस्मसात्
प्रहरति विधिर्मर्मच्छेदी न कृन्तति जीवितम्" ॥ (व)

एवं चेष्टासमुत्पन्नोऽपि ।

ईप्सितार्थप्रतीघातः
प्रतिषेध इतीष्यते ॥ २८६ ॥ [श]

यथा मम प्रभावत्यां विदूषकं प्रति प्रद्युम्नः । "सखे ! कथमिह त्वमेकाकी वर्त्तसे ? क्व नु पुनः प्रियसखीजनानुगम्यमाना प्रियतमा मे प्रभावती ? विदू । असुरवइणा आआरिअ कहिं वि णीदा (१८) । प्रद्युम्नः दीर्घं निःश्वस्य (ष)

"हा पूर्णचन्द्रमुखि ! मत्तचकोरनेत्रे !
मामानताङ्गि ! परिहाय कुतो गतासि ? ।
गच्छ त्वमद्य ननु जीवित ! तूर्णमेव
दैवं कदर्थनपरं कृतकृत्यमस्तु" ॥ (स)

---

(१८) असुरपतिना आकार्य्य कुत्रापि नीतेति सं० ।

(व) उदाहरति दलतीति । हृदयं गाढोद्वेगं गुरुपीड़म् अतएव दलति स्वयं दलितं भवति न तु द्विधा भिद्यते द्विखण्डं नैव भवतीत्यर्थः, विकलः अवशः कायः मोहं मूर्च्छां वहति, चेतनां न मुञ्चति न त्यजति । अन्तर्दाहः तनूं शरीरं ज्वलयति भस्मसात् न करोति, मर्मच्छेदी विधिः प्रहरति जीवितं न कृन्तति न नाशयति । हरिणीवृत्तम् ।

(श) प्रतिषेधमाह ईप्सितार्थेति । ईप्सितार्थस्य अभीष्टविषयस्य प्रतीघातः प्रतिषेध इति इष्यते ।

(ष) उदाहरति यथेति । आकार्य्य आहूय । इतिराकारवाक्यानन्तरम् ।

(स) हा इति । हा इति खेदे । पूर्णचन्द्र इव मुखं यस्यास्तत्सम्बुद्धौ, मत्तौ चकोरौ इव नेत्रे यस्यास्तत्सम्बोधने, आनतानि यौवनभरादिति भावः

कार्य्यात्ययोपगमनं
विरोधनमिति स्मृतम् ॥ ३८७ ॥ [ह]

यथा वेण्यां युधिष्ठिरः।

"तीर्णे भीष्ममहोदधौ कथमपि द्रोणानले निर्वृते
कर्णाशीविषभोगिनि प्रशमिते शल्ये च याते दिवम्।
भीमेन प्रियसाहसेन रभसादल्पावशेषे जये
सर्वे जीवितसंशयं वयममी वाचा समारोपिताः" ॥ (च)

प्ररोचना तु विज्ञेया
संहारार्थप्रदर्शिनी ॥ ३८८ ॥ [क]

अङ्गानि यस्यास्तत्सम्बुद्धौ, मां परिहाय त्यक्त्वा कुतः गतासि? ननु जीवित! त्वम् अद्य तूर्णं शीघ्रं गच्छ, कदर्थनपरं क्लेशदानतत्परं दैवं कृतकृत्यं कृतार्थम् अस्तु भवतु। वसन्ततिलकं वृत्तम्। अत्र ईप्सितस्य प्रतीघातः।

(ह) विरोधनमाह कार्य्येति। कार्य्यस्य अत्ययः ध्वंसः तस्य उपगमनं प्राप्तिः विरोधनमिति स्मृतम्।

(च) उदाहरति यथेति। भीष्म एव महोदधिः महासमुद्रः तस्मिन् तीर्णे पारास्ते इति भावः, द्रोण एव अनलः तस्मिन् कथमपि निर्वृते निर्वाणतां नीते निहते इति भावः, कर्ण एव आशीविषः भोगी सविषदन्तपन्नगः तस्मिन् प्रशमिते प्रकर्षेण शान्तिं नीते हते इति भावः, शल्ये च दिवं स्वर्गं याते युद्ध-निधनादिति भावः, इत्थं जये स्वल्पावशेषे केवलं दुर्योधनवधमात्रावशिष्टे इत्यर्थः, प्रियसाहसेन अतिसाहसवता भीमेन रभसात् वेगात् वाचा अद्यैव यदि दुर्योधनं न हन्मि तदाग्निं प्रवेक्ष्यामीत्येवंरूपेण वाक्येनेति भावः सर्वे अमी वयं जीवित-संशयं समारोपिताः। भीमस्याग्निप्रवेशे अस्माभिरपि मर्त्तव्यमिति भावः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

(क) प्ररोचनामाह प्ररोचनेति। संहारस्य उपसंहारस्य अर्थः विषयः तं प्रदर्शयति या सा उक्तिरिति शेषः प्ररोचना विज्ञेया।

यथा वेण्यां पाञ्चालकः। "अहं देवेन चक्रपाणिना सहित इत्युपक्रम्य कृतं सन्देहेन।

"पूर्य्यन्तां सलिलेन रत्नकलशा राज्याभिषेकाय ते
कृष्णाऽत्यन्तचिरोज्झिते तु कबरीबन्धे करोतु क्षणम्।
रामे शातकुठारभास्वरकरे क्षत्रद्रुमोच्छेदिनि
क्रोधान्धे च वृकोदरे परिपतत्याजौ कुतः संशयः?" (ख)

कार्य्यसंग्रह आदानम् ॥ ३८६ ॥ [ग]

यथा वेण्याम्।

"ननु भोः समन्तपञ्चकचारिणः! (घ)
नाहं रक्षो न भूतो रिपुरुधिरजलाह्लादिताङ्गः प्रकामं
निस्तीर्णोरुप्रतिज्ञाजलनिधिगहनः क्रोधनः क्षत्रियोऽस्मि।

(ख) उदाहरति यथेति। पूर्य्यन्तामिति। हे राजन्नित्यध्याहार्य्यं, ते तव राज्याभिषेकाय रत्नकलशाः सलिलेन पूर्य्यन्ताम्। कृष्णा द्रौपदी अत्यन्तचिरोज्झिते अतिचिरपरित्यक्ते कबरीबन्धे केशबन्धने क्षणम् उत्सवं, क्षण उद्धत उत्सव इत्यमरः। करोतु। शातेन शाणितेन कुठारेण भास्वरः दीप्यमानः करो यस्य तादृशे क्षत्रः एव द्रुमाः वृक्षाः तेषां छेदिनि रामे भार्गवे, क्रोधान्धे वृकोदरे भीमे च आजौ युद्धे परिपतति सति संशयः जये इति शेषः कुतः? न कुतोऽपीत्यर्थः। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम्। अत्र महावाक्यस्य उपसंहारदर्शनम्।

(ग) आदानमाह कार्य्येति। कार्य्याणां संग्रहः सम्यक् ग्रहणम् आदानम्।

(घ) उदाहरति यथेति। समन्तपञ्चकचारिणः समन्तात् पञ्चकं ;नदीनामिति शेषः यत्र तथोक्तं कुरुक्षेत्रीयप्रदेशविशेषः, यत्र कुरुपाण्डवसंग्रामः समभवत्, तत्र चारिणः योद्धृवर्गा इत्यर्थः।

(ङ) नाहमिति। भीमसेनं रिपुरुधिराक्तदेहं धावन्तं दृष्ट्वा भयात् निहतपतितसैनिकगणान्तराले गोपितकलेवरान् संग्रामवर्त्तिनः योधान् प्रति भीमसेनोक्तिरियम्। अहं रक्षः राक्षसः न, भूतः देवयोनिविशेषः न, रिपूणां रुधिरजलैः शोणितवारिभिः आह्लादितानि आप्यायितानि दिराञ्जितानीत्यर्थः अङ्गानि

भो भो राजन्यवीराः! समरशिखिशिखाभुक्तशेषाः कृतं वः
त्रासेनानेन लीनैर्हतकरितुरगान्तर्हितैरास्यते यत्” ॥ (ङ)

अत्र समस्तरिपुवधकार्य्यस्य संगृहीतत्वादादानम्।

तदाहुश्छादनं पुनः।

कार्य्यार्थमपमानादेः सहनं खलु यद्भवेत् ३९० [च]

यथा तत्रैव अर्जुनः। आर्य्ये!

“अप्रियाणि करोत्येष वाचा शक्तो न कर्मणा।
हतभ्रातृशतो दुःखी प्रलापैरस्य का व्यथा” ॥ (छ)

अथ निर्वहणाङ्गानि।

सन्धिर्विबोधो ग्रथनं निर्णयः परिभाषणम्।

यस्य तथोक्तः, क्रोधनः प्रकामं सम्यक् यथा तथा निस्तीर्णः उत्तीर्णः उरुर्महान् प्रतिज्ञा एव जलनिधिः समुद्रः येन सः अतएव गहनः निविड़ः दुरासद इत्यर्थः क्षत्रियः अस्मि भवामि। भो भो राजन्यवीराः! क्षत्रियेषु शौर्य्यशालिनः! यूयं समरशिखिनः रणाग्नेः शिखाभिः ज्वालाभिः भुक्तेभ्यः दग्धेभ्य इत्यर्थः शेषाः अवशिष्टाः नाधुना रणाग्निर्युष्मान् भक्ष्यतीति भावः अतः वः युष्माकम् अनेन त्रासेन कृतम् अलं यत् यस्मात् त्रासादित्यर्थः करिषु हस्तिषु तुरगेषु अश्वेषु च अन्तर्हितैः अन्तर्धानं गतैः तिरोहितैरित्यर्थः अतएव लीनैः विलयं प्राप्तैरिवेति भावः आस्यते स्थीयते युष्माभिरिति शेषः।

(च) छादनमाह तदाहुरिति। कार्य्यार्थं यत् खलु अपमानादेः सहनं भवेत् तत् पुनः छादनम् आहुः।

(छ) उदाहरति यथेति। अप्रियाणीति। हतं भ्रातृणां दुःशासनादीनां शतं यस्य तादृशः अतएव दुःखी अतिशोकार्त्त इत्यर्थः एष दुर्य्योधनः वाचा शक्तः कर्मणा न शक्तः अप्रियाणि करोतु कटुवाक्यं वदतु अपकर्त्तुं कार्य्येण किमपि न शक्नोति इति भावः, अस्य प्रलापैः अनर्थकैः वाक्यैः व्यथा वेदना का? न कापीत्यर्थः। अत्र दुर्य्योधनस्य वाक्येन अपमानस्य कार्य्यकारित्वात् छादनम्।

क्वतिः प्रसाद आनन्दः समयोऽप्युपगूहनम् ॥
भाषणं पूर्ववाक्यञ्च काव्यसंहार एव च।
प्रशस्तिरिति संहारे ज्ञेयान्यङ्गानि नामतः ॥
३९१ ॥ [ज]

तत्र।

वीजोपगमनं सन्धिः ॥३९२॥ [झ]

यथा वेण्यां भीमः। "भवति यज्ञवेदिसम्भवे! स्मरति भवती यन्मयोक्तं चञ्चद्भुजेत्यादि"। अनेन मुखे क्षिप्तवीजस्य (ञ) पुनरुपगमनमिति सन्धिः।

विवोधः कार्य्यमार्गणम् ॥ ३९३ ॥ [ट]

यथा तत्रैव भीमः। "मुञ्चतु मामार्य्यः क्षणमेकम्। युधिष्ठिरः। किमपरमवशिष्टम्। भीमः। सुमहदवशिष्टम्। संयमयामि तावदनेन सुयोधनशोणितोक्षितेन पाणिना पाञ्चाल्या दुःशासनावकृष्टं केशहस्तम्। युधिष्ठिरः। गच्छतु

(ज) निर्वहणाङ्गान्याह सन्धीति। सन्ध्यादीनि चतुर्दश निर्वहणाख्यस्य सन्धेरङ्गानीत्यर्थः।

(झ) सन्धिमाह वीजेति। वीजस्य पूर्वोक्तस्य उपगमनम् उद्भावनं सन्धिः।

(ञ) उदाहरति यथेति। यज्ञवेदिसम्भवे! याज्ञसेनि! द्रौपदि! मुखे मुखाख्यसन्धौ क्षिप्तस्य उद्भूतस्य वीजस्य।

(ट) विवोधमाह विवोध इति। कार्य्यस्य कर्त्तव्यस्य मार्गणम् अन्वेषणं विवोधः।

भवाननुभजतु तपस्विनी (ठ) वेणीसंहारमिति"। अनेन केश-संयमनकार्य्यस्यान्वेषणादिबोधः।

उपन्यासस्तु कार्य्याणां ग्रथनम्॥ ३९४॥ [ड]

यथा तत्रैव भीमः। "पाञ्चालि! न खलु मयि जीवति संहर्त्तव्या दुःशासनविलुलिता (ढ) वेणिरात्मपाणिभ्यां तिष्ठ स्वयमेवाहं संहरामीति" अनेन कार्य्यस्योपक्षेपाद् ग्रथनम्।

निर्णयः पुनः।

अनुभूतार्थकथनम् ॥३९५॥ [ण]

यथा तत्रैव भीमः। "देव! अजातशत्रो! अद्यापि दुर्य्योधनहतकः। मया हि तस्य दुरात्मनः।

"भूमौ क्षिप्तं शरीरं निहितमिदमसृक्चन्दनाभं निजाङ्गे
लक्ष्मीरार्य्ये निषिक्ता चतुरुदधिपयःसीमया सार्द्धमुर्व्या।
भृत्या मित्राणि योधाः कुरुकुलमनुजा दग्धमेतद्रणाग्नौ
नामैकं यद्ब्रवीषि क्षितिप! तदधुना धार्त्तराष्ट्रस्य शेषम्" (त)

(ठ) उदाहरति यथेति। केशहस्तं केशसमूहं, पाशो हस्तश्च कलापार्थाः कचात् परे इत्यमरः। संयमयामि बध्नामि। तपस्विनी वराकी।

(ड) ग्रथनमाह उपन्यास इति। कार्य्याणाम् उपन्यासः कीर्त्तनं ग्रथनम्।

(ढ) उदाहरति यथेति। दुःशासनविलुलिता दुःशासनेन विपर्य्यासिता आकर्षणार्थं बन्धनात् च्याविता इत्यर्थः।

(ण) निर्णयमाह निर्णय इति। अनुभूतस्य भुक्तस्य कृतस्य इत्यर्थः अर्थस्य कार्य्यस्य कथनं निर्णयः।

(त) उदाहरति मया हीति। भूमौ शरीरं क्षिप्तं पातितं चन्दनाभं चन्दनवत् सुखस्पर्शमिति भावः इदम् असृक् तस्य रुधिरं निजाङ्गे निहितम् अर्पितम्। चतुर्णाम् उदधीनां समुद्राणां पयांसि जलानि सीमानो यस्यास्तादृश्या उर्व्या पृथिव्या सार्द्धं लक्ष्मीः आर्य्ये भवतीत्यर्थः निषिक्ता अर्पिता। भृत्याः

परिवादकृतं वाक्यं
वदन्ति परिभाषणम्॥ ३९६ ॥ [थ]

यथा शाकुन्तले। राजा। "आर्य्ये! अथ सा तत्र भवती किमाख्यस्य राजर्षेः पत्नी। तापसी। को तस्स धम्मदार-परिच्चाइणो णामं गेण्हिस्सदि (१८)। (द)

लब्धार्थागमनं कृतिः ॥ ३९७ ॥ [ध]

यथा वेण्यां कृष्णः। "एते भगवन्तो व्यासवाल्मीकिप्रभृतयोऽभिषेकं धारयन्तस्तिष्ठन्ति इति" अनेन प्राप्तराज्यस्याभिषेकमङ्गलैः स्थिरीकरणं कृतिः (न)।

शुश्रूषादिः प्रसादः स्यात् ॥ ३९८ ॥ [प]

---

(१८) कस्तस्य धर्मदारपरित्यागिनो नाम ग्रहीष्यतीति सं०।

मित्राणि किं बहुना कुरुकुलेषु ये मनुजाः मानवाः योधाः युद्धार्थमुपस्थिता इत्यर्थः एतत् सर्वं रणाग्नौ दग्धं भस्मीकृतं निहतमित्यर्थः। हे क्षितिप! यत् एकं नाम दुर्योधनेति शेषः ब्रवीषि कथयसि धार्तराष्ट्रस्य अधुना तत् तन्मात्रमेव शेषं नाम-शेषः कृतो धार्तराष्ट्र इति भावः। स्रग्धरावृत्तम्। अत्र कृतकार्य्यस्य कथनम्।

(थ) परिभाषणमाह परिवादेति। परिवादः कुत्सा तेन कृतं वाक्यं परिभाषणं वदन्ति।

(द) उदाहरति यथेति। स्पष्टम्। अत्र कुत्साजनितवाक्यकथनम्।

(ध) कृतिमाह लब्धेति। लब्धस्य प्राप्तस्य अर्थस्य विषयस्य आगमनं प्रकाशेन स्थिरीकरणं कृतिः।

(न) उदाहरति यथेति। स्पष्टम्।

(प) प्रसादमाह शुश्रूषादिरिति। शुश्रूषादिः सेवादिः प्रसादः।

यथा तत्रैव। भीमेन द्रौपद्याः केशसंयमनम्।

आनन्दो वाञ्छितागमः ॥ ३९९ ॥ [फ]

यथा तत्रैव। "द्रौपदी। विसुमरिदं एदं वावारं णाधस्स पसादेण पुणोवि सिक्खिस्सं (१९)। (ब)

समयो दुःखनिर्याणम् ॥ ४०० ॥ [भ]

रत्नावल्यां वासवदत्ता। रत्नावलीमालिङ्ग्य। "समस्सस बहीणिए! समस्सस (२०)।

तद्भवेदुपगूहनम्।

यत् स्यादद्भुतसम्प्राप्तिः ॥ ४०१ ॥ [म]

यथा मम प्रभावत्यां नारददर्शनात् प्रद्युम्न ऊर्द्ध्वमवलोक्य।

"दधद्विद्युल्लेखामिव कुसुममालां परिमल-
भ्रमद्भृङ्गश्रेणीध्वनिभिरुपगीतां तत इतः।

---

(१९) विस्मृतमपि तदेतद् व्यापारं नाथस्य प्रसादेन पुनरपि शिक्षिष्यामीति सं०।

(२०) समाश्वसिहि भगिनि! समाश्वसिहीति सं०।

(फ) आनन्दमाह आनन्द इति। वाञ्छितस्य अभीष्टस्य आगमः तज्जनिता प्रीतिरिति भावः आनन्दः।

(ब) उदाहरति यथेति। एतं व्यापारं केशबन्धनकार्य्यमित्यर्थः।

(भ) समयमाह समय इति। दुःखस्य निर्याणम् अपगमः समयः।

(म) उपगूहनमाह तदिति। यत् अद्भुतस्य आश्चर्य्यस्य सम्प्राप्तिः समागमः तत् उपगूहनं भवेत्।

(य) उदाहरति। यथेति। दधदिति। परिमलेन सौरभेण भ्रमतां सञ्चरतां भृङ्गाणां याः श्रेण्यः समूहाः तासां ध्वनिभिः गुणगुणस्वनैरुपगीतां

दिगन्तं ज्योतिर्भिस्तुहिनकरगौरैर्धवलय-
न्नितः कैलासाद्रिः पतति वियतः किं पुनरिदम्" ॥ (य)

सामदानादि भाषणम् ॥ ४०२ ॥ [र]

यथा चण्डकौशिके। "धर्मः। तदेहि धर्मलोकमधितिष्ठ" (ल)

पूर्ववाक्यन्तु विज्ञेयं
यथोक्तार्थोपदर्शनम् ॥ ४०३ ॥ [व]

यथा वेण्यां भीमः। बुद्धिमतिके! क्व सा भानुमती परि-
भवतु सम्प्रति पाण्डवदारान्"। (श)

वरप्रदानसम्प्राप्तिः
काव्यसंहार इष्यते ॥ ४०४ ॥ [ष]

अर्च्चितां विद्युल्लेखामिव तडित्पुञ्जमिव कुसुममालां दधत् धारयन् तत इतः समन्तात् तुहिनकरश्चन्द्रः तद्वत् गौरैः शुभ्रैः ज्योतिर्भिः देहप्रभाभिः दिगन्तं धवलयन् श्वेतीकुर्वन् वियतः आकाशात् इतः अस्मिन् प्रदेशे कैलासाद्रिः पतति? इदं पुनः किम् आश्चर्य्यमेतदित्यर्थः। शिखरिणीवृत्तम्। अत्र अद्भुतप्रतिपत्तिः।

(र) भाषणमाह सामेति। साम प्रियभाषणं दानादि च तत् भाषणम्।

(ल) उदाहरति यथेति। स्पष्टम्। अत्र धर्मस्य प्रियवाक्यम् एहीति धर्मलोकस्य दानञ्च।

(व) पूर्ववाक्यमाह पूर्ववाक्यमिति। यथोक्तस्य अर्थस्य उपदर्शनं समुचितो-त्तरदानं पूर्ववाक्यं विज्ञेयम्।

(श) उदाहरति यथेति। भानुमती दुर्य्योधनपत्नी। पूर्वं भानुमत्या पाञ्चालीं प्रति परिहसितम् इदानीं दुर्य्योधने निहते भीमसेनेन तस्य प्रत्युत्तर-मभिहितम्।

(ष) काव्यसंहारमाह वरेति। वरस्य अभीष्टस्य यत् प्रदानं तस्य सम्प्राप्तिः काव्यस्य संहार इष्यते।

यथा सर्वत्र। "किन्ते भूयः प्रियमुपकरोमीति"।

नृपदेशादिशान्तिस्तु

प्रशस्तिरभिधीयते ॥ ४०५ ॥ [स]

यथा प्रभावत्याम्।

"राजानः सुतनिर्विशेषमधुना पश्यन्तु नित्यं प्रजा
जीयासुः सदसद्विवेकपटवः सन्तो गुणग्राहिणः।
शस्यस्वर्णसमृद्धयः समधिकाः सन्तु क्षमामण्डले
भूयादव्यभिचारिणी त्रिजगतो भक्तिश्च नारायणे" ॥ (ह)

अत्र च उपसंहारप्रशस्त्योरन्त एकेन क्रमेणैवं स्थितिः।

"इह च मुखसन्धौ उपक्षेपपरिकरपरिन्यासयुक्त्युद्भेदसमाधानानां प्रतिमुखे च परिसर्पणप्रगमनवज्रोपन्यासपुष्पाणां गर्भे अभूताहरणमार्गत्रोटकाक्षेपाणां विमर्षे अपवादशक्तिव्यवसायप्ररोचनादानानां प्राधान्यम्। "अन्येषाञ्च यथासम्भवं स्थितिः" इति केचित्।

चतुःषष्टिविधं ह्येतदङ्गं प्रोक्तं मनीषिभिः।

(स) प्रशस्तिमाह नृपेति। नृपस्य देशादेश्च आदिपदेन ब्राह्मणादीनां ग्रहणम्। शान्तिः प्रशस्तिः अभिधीयते।

(ह) उदाहरति यथेति। अधुना साम्प्रतं राजानः सुतनिर्विशेषं पुत्रवदित्यर्थः प्रजाः लोकान्, प्रजा स्यात् सन्ततौ जने इत्यमरः। नित्यं सततं पश्यन्तु अवलोकयन्तु सदसतां विवेके पटवः समर्थाः गुणग्राहिणः सन्तः साधवः जीयासुः जययुक्ता भवेयुः। क्षमामण्डले पृथिवीतले समधिकाः प्रचुराः शस्यानां स्वर्णानाञ्च समृद्धयः सम्पदः सन्तु भवन्तु। तथा त्रिजगतः नारायणे अव्यभिचारिणी अचला भक्तिः भूयात्। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम्।

(क्ष) चतुःषष्टिविधमिति। एतत् चतुःषष्टिविधम् अङ्गं सन्धेरिति शेषः

कुर्य्यादनियते तस्य सन्धावपि निवेशनम् ॥
रसानुगुणतां वीक्ष्य रसस्यैव हि मुख्यता ॥
॥ ४०६ ॥ [च]

यथा वेणीसंहारे तृतीयाङ्के। दुर्य्योधनकर्णयोर्महत्सम्प्रधारणम्। एवमन्यत्रापि। यत्तु "रुद्रटादिभिर्नियम एव" इत्युक्तं तल्लक्ष्यविरुद्धम् (क)।

इष्टार्थरचनाश्चर्य्यलाभो वृत्तान्तविस्तरः।
रागप्राप्तिः प्रयोगस्य गोप्यानां गोपनन्तथा ॥
प्रकाशनं प्रकाश्यानामङ्गानां षड्विधं फलम्।
अङ्गहीनो नरो यद्वन्नैवारम्भक्षमो भवेत् ॥
अङ्गहीनं तथा काव्यं न प्रयोगाय युज्यते।
सम्पादयेतां सन्ध्यङ्गं नायकप्रतिनायकौ ॥
तदभावे पताकाद्यास्तदभावे तथेतरत् ४०७ [ख]

मनीषिभिः विद्वद्भिः प्रोक्तः, अनियते अनिर्धारिते उक्तरीत्या इति भावः सन्धौ अपि रसानुगुणतां वीक्ष्य तस्य चतुःषष्टिविधस्य अङ्गस्य निवेशनं कुर्य्यात् नियताङ्गेऽपि मुखादिसन्धौ रसानुकूल्यविवेचनया अन्यसन्ध्यङ्गान्यपि निवेशयेदिति भावः। हि यतः रसस्यैव मुख्यता प्राधान्यम्।

(क) उदाहरति यथेति। सम्प्रधारणं युक्तिः सा तु मुखसन्धेरङ्गम्। अन्यत्रापि सन्धौ तद्दर्शनं दृश्यते। लक्ष्यविरुद्धं महाकवीनां प्रयोगस्य विरुद्धं महाकविप्रयोगे तस्य नियमस्य दर्शनादिति भावः।

(ख) अङ्गानां फलान्याह इष्टेति। अङ्गानां फलं षड्विधम्। इष्टार्थरचना, आश्चर्य्यलाभः, वृत्तान्तविस्तरः, रागप्राप्तिः प्रयोगस्य गोप्यानां गोपनं

प्रायेण प्रधानपुरुषप्रयोज्यानि सन्ध्यङ्गानि भवन्ति। किन्तु उपक्षेपादित्रयं बीजस्याल्पमात्रसमुद्दिष्टत्वात् अप्रधान-पुरुषप्रयोजितमेव साधु।

रसव्यक्तिमपेक्ष्यैषामङ्गानां सन्निवेशनम्।
न तु केवलया शास्त्रस्थितिसम्पादनेच्छया॥
॥ ४०८ ॥ [ग]

तथा च यद्वेण्याम्। दुर्योधनस्य भानुमत्या सह विप्रलम्भो (घ) दर्शितस्तत्ताद्दृशेऽवसरेऽत्यन्तमनुचितम्।

अविरुद्धन्तु यद्वृत्तं रसादिव्यक्तयेऽधिकम्।
तदप्यन्यथयेद् धीमान् न वदेद्वा कदाचन॥
॥ ४०९ ॥ [ङ]

तथा प्रकाश्यानामङ्गानां प्रकाशनम्। अङ्गहीन: नर: यद्वत् आरम्भक्षम: कार्य्यक्षमो नैव भवेत् तथा अङ्गहीनं काव्यं प्रयोगाय व्यवहाराय वा अभिनयाय न युज्यते न प्रयोगार्हं भवतीत्यर्थ:। नायकप्रतिनायकौ सन्धे: अङ्गं सम्पादयेतां प्रयुञ्जीयातां तस्य सन्ध्यङ्गस्य अभावे पताकाद्या: अर्थप्रकृती: सम्पादयेतां तदभावे पताकाद्यभावे इतरत् अन्यत् बीजं सम्पादयेतामित्यन्वय:।

(ग) रसेति। रसव्यक्तिं रसस्य प्रकटतामपेक्ष्य एषाम् अङ्गानां सन्निवेशनं प्रयोग: कार्य्यमिति शेष: केवलया शास्त्रस्थितिसम्पादनेच्छया न तु नैव सन्निवेशनमिति शेष: रसव्यक्तिर्भवतु वा न भवतु शास्त्रमर्य्यादारक्षणार्थमेव नैषां प्रयोगार्हतेति भाव:।

(घ) विप्रलम्भ: शृङ्गारभेद:।

(ङ) अविरुद्धमिति। धीमान् जन: अविरुद्धं यत् वृत्तं चरितं, रसादीनां व्यक्तये प्रकाशाय तदपि अधिकं यथा तथा अन्यथयेत् अन्यथा कुर्य्यात् विपर्य्यासयेदित्यर्थ:, वा कदाचन न वदेत्।

अनयोरुदाहरणं मत्प्रबन्धेषु अभिव्यक्तमेव। अथ वृत्तयः।

शृङ्गारे कौशिकी वीरे सात्त्वत्यारभटी पुनः।
रसे रौद्रे च बीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती॥
चतस्रो वृत्तयो ह्येताः सर्वनाट्यस्य मातृकाः। [च]
स्युर्नायकादिव्यापारविशेषा नाटकादिषु॥
॥ ४१० ॥ [छ]

तत्र कौशिकी।

या श्लक्ष्णनेपथ्यविशेषचित्रा
स्त्रीसङ्कुला पुष्कलनृत्यगीता।
कामोपभोगप्रभवोपचारा
सा कौशिकी चारुविलासयुक्ता॥
नर्म च नर्मस्फूर्जो
नर्मस्फोटोऽथ नर्मगर्भश्च।
चत्वार्य्यङ्गान्यस्याः ॥ ४११ ॥ [ज]

(च) वृत्तीराह शृङ्गार इति। वृत्तयश्चतस्रः, शृङ्गारे कौशिकी, वीरे सात्त्वती, रौद्रे बीभत्से च रसे आरभटी। सर्वत्र एतद्व्यतिरिक्ते भारती एताश्चतस्रः सर्वनाट्यस्य मातृकाः जनन्यः। एतासामन्यतरया यथोक्तया यथोक्तरूपाणि नाटकानि रचयितव्यानीति भावः।

(छ) तासां स्वरूपमाह स्युरिति। नाटकादिषु नायकादीनाम् आदिपदेन नायिकादेर्ये ये व्यापारविशेषाः चेष्टाभेदाः वृत्तय इति शेषः।

(ज) कौशिकीमाह तत्रेति। श्लक्ष्णेन मनोहरेण नेपथ्यविशेषेण नायिकादीनां भूषणविशेषेण चित्रा मनोज्ञा शोभातिशयवती स्त्रीसङ्कुला नारीभूयिष्ठा पुष्कलानि प्रचुराणि नृत्यगीतानि यस्यां तादृशी कामोपभोगः शृङ्गारः तस्य

तत्र ।

वैदग्ध्यक्रीड़ितं नर्म ।
इष्टजनावर्जनकृत्तच्चापि त्रिविधं मतम् ।
विहितं शुद्धहास्येन सशृङ्गारभयेन च ॥४१२॥ [झ]

तत्र केवलहास्येन विहितं यथा रत्नावल्याम् । वासवदत्ता फलकमुद्दिश्य सहासम् । "एसा वि अवरा तव समीवे जा लिहिदा एदं किं अज्ज वसंतस्स विखाणं" (२१) । सशृङ्गारहास्येन यथा शाकुन्तले । राजानं प्रति शकुन्तला । "असंतुट्ठो उण किं करिस्सदि (२२) । राजा । इदमिति व्यवसितः (ञ) । शकु । वक्त्रं ढौकते" ।

सभयहास्येन यथा रत्नावल्याम् । आलेख्यदर्शनावसरे । "सुसङ्गता । जादो मए एसो वुत्तंतो समं चित्तफलएण । ता देवीए गदुअ णिवेदइस्सं" (२३) एतद्वाक्यसम्बन्धि नर्मोदाहृतम् । एवं वेशचेष्टासम्बन्ध्यपि ।

---

(२१) एषाप्यपरा तव समीपे यथा लिखिता इदं किमार्य्यवसन्तस्य विज्ञानमिति सं० ।

(२२) असन्तुष्टः पुनः किं करिष्यतीति सं० ।

(२३) ज्ञातो मया एष वृत्तान्तः समं चित्रफलकेन तत् देव्यै गत्वा निवेदयिष्यामीति सं० ।

प्रभवाः उपचाराः अङ्गानि यस्याः तथा चारुभिः मनोरमैः विलासैः धीरा ईर्ष्यारहिता लघ्वोक्तैः युक्ता च वर्त्तते रसोऽनयेति वृत्तिः कौशिकी । अस्याः कौशिक्याश्चत्वारि अङ्गानि—नर्म, नर्मस्फूर्जः, नर्मस्फोटः तथा नर्मगर्भः ।

(झ) नर्माह वैदग्ध्येति । इष्टजनानां सामाजिकानाम् आवर्जनकृत् मनोरञ्जनकरं वैदग्ध्येन चातुर्य्येण क्रीड़ितं क्रीड़नं भावे क्तप्रत्ययः, नर्म । तच्च त्रिविधं—शुद्धहास्यविहितं, सशृङ्गारहास्यविहितं, सभयहास्यविहितम् ।

(ञ) उदाहरति क्रमेण तत्रेति । व्यवसितः कृतनिश्चयः ।

नर्मस्फूर्जः सुखारम्भो
भयान्तो नवसङ्गमः ॥ ४१३ ॥ [ट]

यथा मालविकायां सङ्केतसायमभिसृतायां नायकः।

"विसृज सुन्दरि! सङ्गमसाध्वसं
ननु चिरात् प्रभृति प्रणयोन्मुखे।
प्रतिगृहाण गते सहकारतां
त्वमतिमुक्तलताचरितं मयि" ॥ (ठ)

मालविका। "भट्टा देवीए भएण अप्पणोवि पिअं कत्तुं ण पारेमि" (२४) इत्यादि। अथ नर्मस्फोटः।

नर्मस्फोटो भावलेशैः
सूचितोऽल्परसो मतः ॥४१४॥ [ड]

यथा मालतीमाधवे।

"गमनमलसं शून्या दृष्टिः शरीरमसौष्ठवं
श्वसितमधिकं किन्नेतत् स्यात् किमन्यदितोऽथवा।

---

(२४) भर्तुर्देव्या भयेनात्मनोऽपि प्रियं कर्तुं न पारयामीति सं०।

(ट) नर्मस्फूर्जमाह नर्मस्फूर्ज इति। सुखारम्भः प्रथमसुखकरः भयान्तः भयावसानः नवः सङ्गमः नर्मस्फूर्जः।

(ठ) उदाहरति यथेति। विसृजेति ननु सुन्दरि! सङ्गमे साध्वसं भयं विसृज त्यज, चिरात् प्रभृति प्रणयोन्मुखे प्रणयार्थिनि अतएव सहकारतां रसालतां गते मयि त्वम् अतिमुक्तलतायाः माधवीलतायाः चरितं प्रतिगृहाण, यथा अतिमुक्तलता सहकारमालिङ्गति तथा त्वं मामालिङ्गस्वेति भावः। द्रुतविलम्बितं वृत्तं, द्रुतविलम्बितमाह नभौ भराविति लक्षणात्।

(ड) नर्मस्फोटमाह यथेति। भावलेशैः ईषत् सूचितैः भावैरित्यर्थः सूचितः अल्परसः शृङ्गारः नर्मस्फोटो मतः।

भ्रमति भुवने कन्दर्पाज्ञा विकारि च यौवनं
ललितमधुरास्ते ते भावाः क्षिपन्ति च धीरताम्" ॥ (ढ)

अलसगमनादिभिर्भावलेशैर्माधवस्य मालत्यामनुरागः स्तोकः प्रकाशितः।

नर्मगर्भो व्यवहृति-
र्नेतुः प्रच्छन्नवर्त्तिनः ॥ ४१५ ॥ [ण]

यथा तत्रैव। सखीरूपधारिणा माधवेन मालत्या मरणव्यवसायवारणम्।

अथ सात्त्वती।

सात्त्वती बहुला सत्त्वशौर्य्यत्यागदयार्जवैः।
सहर्षा क्षुद्रशृङ्गारा विशोका साद्भुता तथा ॥
उत्थापकोऽथ संघात्यः संलापः परिवर्त्तकः।

(ढ) उदाहरति यथेति। गमनमिति। गमनम् अलसम् आलस्ययुक्तं मन्दमित्यर्थः, दृष्टिः शून्या नावहिता कुत्रापि पततीति भावः, शरीरम् असौष्ठवं सौष्ठवरहितम् आहार्य्यशोभादिवर्ज्जनात् मलाद्यपनयनाभावाच्च इति भावः, श्वसितं निःश्वासः अधिकं दीर्घमित्यर्थः। किन्नु किमपि एतत् अथवा इतः अस्मात् अन्यत् किं स्यात्। भुवने जगति कन्दर्पस्य आज्ञा भ्रमति, यौवनञ्च विकारि विकारकारणम्। ते ते ललितमधुरा ललितेन वाग्वेशयोः मधुरता तद्वत् शृङ्गारचेष्टितं ललितमिति लक्षणोक्तेन मधुराः मनोहराः भावाः प्रकाराः धीरतां धैर्य्यं क्षिपन्ति च्यावयन्ति च। हरिणीवृत्तम्।

(ण) नर्मगर्भमाह नर्मगर्भ इति। प्रच्छन्नवर्त्तिनः गूढचारिणः नेतुर्नायकस्य व्यवहृतिः व्यवहारः नर्म गर्भे यस्य तथोक्तः।

(त) सात्त्वतीमाह अथेति। सत्त्वेन महानुभावतया शौर्य्येण बलेन त्यागेन दानशक्त्या दयया आर्जवेन च बहुला पूर्णा सहर्षा सानन्दा क्षुद्रशृङ्गारा अल्प-

विशेषा इति चत्वारः सात्त्वत्याः परि-
कीर्त्तिताः ॥ [त]

उत्तेजनकरी शत्रोर्वागुत्थापक उच्यते ॥४१६॥ [थ]

यथा वीरचरिते पञ्चमाङ्के ।

"आनन्दाय च विस्मयाय च मया दृष्टोऽसि दुःखाय वा
वैतृष्ण्यन्तु ममापि सम्प्रति कुतस्त्वद्दर्शने चक्षुषः ? ।
त्वत्साङ्गत्यसुखस्य नास्मि विषयस्तत् किं वृथा व्याहृतैः ?
अस्मिन् विश्रुतजामदग्न्यदमने पाणौ धनुर्जृम्भताम्" ॥ (द)

मन्त्रार्थदैवशक्त्यादेः संघात्यः सङ्घभेदनम् ४१७ [ध]

शृङ्गारभावा विशोका शोकरहिता साद्भुता सचमत्कारा वृत्तिः सात्त्वती ।
तस्याश्चत्वारो भेदाः—उत्थापकः, संघात्यः, संलापः, परिवर्त्तकश्च ।

(थ) उत्थापकमाह उत्तेजनकरीति । शत्रोः प्रतिनायकस्य उत्तेजनकरी
क्रोधोद्दीपनी वाक् उत्थापक उच्यते ।

(द) उदाहरति यथेति । आनन्दायेति । रामं प्रति वालिन उक्तिः ।
आनन्दाय प्रीतये विस्मयाय लोकोत्तरचरितरूपदर्शनजनितचमत्काराय वा पश्चा-
त्तरे दुःखाय एतादृशोऽपि हन्तव्य इति विषादायेत्यर्थः सम्प्रति दृष्टोऽसि, तु
पुनः तव दर्शने मम चक्षुषः वैतृष्ण्यमपि तृष्णाभावोऽपि तृप्तिरपि कुतः ? नैव
तृप्तिरस्तीत्यर्थः पुनः पुनस्तव दर्शनेच्छा मम वर्त्तते इति भावः । तव सङ्गतिरेव
साङ्गत्यं सङ्ग इत्यर्थः तेन यत् सुखं तस्य विषयः पात्रम् न अस्मि अहं तव
मैत्रीसुखलोलुपो न इति भावः । तत् तस्मात् हेतोः वृथा निरर्थकैरित्यर्थः
जल्पितैः भाषितैः किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः, अस्मिन् विश्रुतं प्रसिद्धं
प्रख्यातमित्यर्थः जामदग्न्यस्य भार्गवस्य दमनं येन तादृशे पाणौ धनुः जृम्भतां
राजताम् । धनुर्गृहाणेति भावः । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ।

(ध) संघात्यमाह मन्त्रेति । मन्त्रः मन्त्रणाबलम् अर्थः धनं दैवशक्तिः
दैवी क्षमता आदिपदेन पौरुषादिग्रहणम् एतस्मात् कारणात् सङ्घस्य सम-
वायस्य भेदनं पृथक्करणं संघात्यः ।

मन्त्रशक्त्या यथा मुद्राराक्षसे राक्षससहायानां चाणक्येन स्वबुद्ध्या भेदनम्। अर्थशक्त्यापि तत्रैव। दैवशक्त्या यथा रामायणे रावणाद्विभीषणस्य भेदः।

संलापः स्याद् गभीरोक्ति-
र्नानाभावसमाश्रयः ॥ ४१८ ॥ [न]

यथा वीरचरिते रामः। "असंशयं किल सपरिवार-कार्त्तिकेयविजयावर्जितेन भगवता नीललोहितेन परिवत्सर-सहस्रान्तेवासिने तुभ्यं प्रसादीकृतः परशुः। परशुरामः। राम! दाशरथे! स एवायमार्य्यपादानां प्रियः परशुः" इत्यादि (प)।

प्रारब्धादन्यकार्य्याणां
करणं परिवर्त्तकः ॥ ४१९ ॥ [फ]

यथा वेण्यां भीमः। "सहदेव! गच्छ त्वं गुरुमनुवर्त्तस्व अहमप्यस्त्रागारं प्रविश्यायुधसहायो भवामीति यावत् अथवा आमन्त्रयितव्यैव मया पाञ्चालीति" (ब)। अथारभटी।

(न) संलापमाह संलाप इति। नानाभावानां समाश्रयः गभीरा अर्थगुर्वी उक्तिः संलापः स्यात्।

(प) उदाहरति यथेति। सपरिवारेति। सपरिवारस्य सानुचरस्य कार्त्तिकेयस्य विजयेन परशुरामकर्तृकेणेति भावः आवर्ज्जितः वशीकृतः प्रीणित इत्यर्थः तेन। अत्र देवविषयरतिरूपे वीररसस्य समाश्रयेण उक्तेर्गभीरता।

(फ) परिवर्त्तकमाह प्रारब्धादिति। प्रारब्धात् कर्त्तुमुपक्रान्तात् कार्य्यात् अन्यकार्य्याणां करणं परिवर्त्तकः।

(ब) उदाहरति यथेति। स्पष्टम्। अत्र आयुधागारप्रवेशरूपात् कार्य्यात् पाञ्चालीसमामन्त्रणरूपस्य अन्यकार्य्यस्य करणम्।

मायेन्द्रजालसंग्रामक्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः ।
संयुक्ता वधबन्धाद्यैरुद्धतारभटी मता ॥ [भ]
वस्तूत्थापनसम्फेटौ संक्षिप्तिरवपातनम् ।
इति भेदास्तु चत्वार आरभट्याः प्रकीर्त्तिताः ॥ [म]
मायाद्युत्थापितं वस्तु वस्तूत्थापनमुच्यते ॥ ४२० ॥ [य]

यथा उदात्तराघवे ।

"जीयन्ते जयिनो नितान्ततिमिरव्रातैर्वियद्व्यापिभि-
र्भास्वन्तः सकला रवेरपि कराः कस्मादकस्मादमी ।
एते चोग्रकबन्धकण्ठरुधिरैराध्मायमानोदरा-
मुञ्चन्त्याननकन्दरानलमुचस्तीव्रान् रवान् फेरवाः" इत्यादि(र) ।

(भ) आरभटीमाह मायेति । माया छलविशेषः इन्द्रजालम् अद्भुतप्रदर्शकविद्याविशेषः संग्रामो युद्धं क्रोधेन उद्भ्रान्तत्वादि । इत्येवं चेष्टितैः व्यापारैः तथा वधबन्धनाद्यैश्च संयुक्ता उद्धता दारुणा वृत्तिः आरभटी ।

(म) तद्भेदानाह वस्त्वित्यादि । वस्तूत्थापनं सम्फेटः संक्षिप्तिः अवपातनम् एते चत्वारः आरभट्याः भेदाः कीर्त्तिताः ।

(य) तत्र वस्तूत्थापनमाह मायेति । मायादिना उत्थापितं वस्तु वस्तूत्थापनम् उच्यते ।

(र) उदाहरति यथेति । जीयन्त इति । अमी जयिनः सर्वोत्कर्षशालिनः भास्वन्तः दीप्यमानाः सकलाः समग्राः रवेः सूर्य्यस्य कराः मयूखा अपि कस्मात् कथम् अकस्मात् सहसा वियद्व्यापिभिः गगनाच्छादिभिः नितान्ततिमिरव्रातैः गाढान्धकारनिचयैः जीयन्ते पराभूयन्ते आच्छाद्यन्ते इत्यर्थः । एते च फेरवाः शृगालाः उग्राणां भीषणानां कबन्धानाम् अशिरस्ककलेवराणां कण्ठरुधिरैः आध्मायमानं पूर्य्यमाणम् उदरं येषां तादृशाः तथा आननं मुखमेव कन्दरा गुहा गर्त्तविशेष इत्यर्थः तस्याः अनलं मुञ्चन्ति त्यजन्तीति तथोक्ताः उल्कामुखा इत्यर्थः सन्तः तीव्रान् उग्रान् रवान् मुञ्चन्ति त्यजन्ति कठोरं शब्दायन्ते इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र मायया अन्धकारकबन्धादीनां वस्तूनाम् उत्थापनम् ।

सम्फेटस्तु समाघातः
क्रुद्धसत्वरयोर्द्वयोः ॥ ४२१ ॥ [ल]

यथा मालत्यां माधवाघोरघण्टयोः।

संक्षिप्तिर्वस्तुरचना शिल्पैरितरथापि वा।
संक्षिप्तिः स्यान्निवृत्तौ च नेतुर्नेत्रन्तरग्रहः ४२२ [व]

यथा उदयनचरिते किलिञ्जहस्तिप्रयोगः। द्वितीयं यथा। वालिनिवृत्त्या सुग्रीवः। यथा वा परशुरामस्यौद्धत्यनिवृत्त्या शान्तत्वापादनम्। "पुण्या ब्राह्मणजातिरिति" (श)।

प्रवेशत्रासनिष्क्रान्तिहर्षविद्रवसम्भवम्।
अवपातनमित्युक्तम् ॥ ४२३ ॥ [ष]

यथा कृत्यरावणे षष्ठेऽङ्के। "प्रविश्य खड्गहस्तः पुरुष इति" अतः प्रभृति निष्क्रमणपर्य्यन्तम्।

पूर्वमुक्तैव भारती ॥ ४२४ ॥

अथ नाट्योक्तयः।

अश्राव्यं खलु यद् वस्तु तदिह स्वगतं मतम्।

(ल) सम्फेटमाह सम्फेट इति। क्रुद्धसत्वरयोः समाघातः सम्यक् प्रहारः सम्फेटः।

(व) संक्षिप्तिमाह संक्षिप्तिरिति। शिल्पैः इतरथापि अन्यप्रकारेणापि वस्तूनां रचना संक्षिप्तिः। किञ्च नेतुर्नायकस्य निवृत्तौ स्वव्यापरात् इति भावः नेत्रन्तरस्य नायकभेदस्य ग्रहः ग्रहणं प्राप्तमित्यर्थः संक्षिप्तिः।

(श) उदाहरति यथेति। किलिञ्जहस्तिप्रयोगः काष्ठनिर्मितहस्तिप्रयोगः। अत्र शिल्पेन रचना। अन्यत् स्पष्टम्।

(ष) अवपातनमाह प्रवेशेति स्पष्टम्।

सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यात्तद्भवेदपवारितम् ॥
रहस्यन्तु यदन्यस्य परावृत्त्य प्रकाश्यते।
त्रिपताककरेणान्यानपवार्य्यान्तरा कथाम् ॥
अन्योन्यामन्त्रणं यत् स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम्।
किं ब्रवीषीति यत् नाट्ये विना पात्रं प्रयुज्यते॥
श्रुत्वेवानुक्तमप्यर्थं तत् स्यादाकाशभाषितम्४२५[स]

यः कश्चिदर्थो यस्माद् गोपनीयस्तस्यान्तरत ऊर्द्ध्वं सर्वाङ्गुलिनामितानामिकं त्रिपताकलक्षणं करं कृत्वा अन्येन सह यन्मन्त्र्यते तत् जनान्तिकं परावृत्त्यान्यस्य रहस्यकथनमपवारितम्। शेषं स्पष्टम्।

दत्तां सिद्धाञ्च सेनाञ्च वेश्यानां नाम दर्शयेत्।
दत्तप्रायाणि वणिजां चेटचेट्योस्तथा पुनः ॥
वसन्तादिषु वर्ण्यस्य वस्तुनो नाम यद्भवेत्४२६[ह]

(स) नाट्योक्तीराह अथेति। अश्राव्यम् अन्यैः श्रोतुमनर्हमित्यर्थः। अन्यस्य परावृत्य अन्यं जनं पश्चात् कृत्वा यत् रहस्यं गुप्तं वस्तु प्रकाश्यते कथ्यते तत् अपवारितं भवेत्। जनान्ते जनसमीपे तिस्रः पताकाः यस्य तादृशेन उत्क्षिप्ताङ्गुलित्रयेणेत्यर्थः करेण अन्यान् जनान् अपवार्य्य आच्छाद्य अन्तरा मध्ये यत् अन्योन्यामन्त्रणं परस्परम् आलापः स्यात् तत् जनान्तिकम्। नाट्ये पात्रं व्यक्तिं विना अनुक्तमपि अर्थं विषयं श्रुत्वेव किं ब्रवीषीति यत् प्रयुज्यते तत् आकाशभाषितं स्यात्।

(ह) वेश्यानां नाम दत्तां सिद्धां सेनाञ्च दर्शयेत् यथा कामदत्ता मदनसेना इत्यादि। तथा वणिजां दत्तप्रायाणि नामानि दर्शयेत् यथा धनदत्तो नाम वणिगित्यादि। तथा वसन्तादिषु वर्ण्यस्य वर्णनीयस्य वस्तुनः यत् नाम भवेत् तत् चेटचेट्योः प्रदर्शयेत्। यथा कलहंसादिः।

वेश्या यथा वसन्तसेनादिः। वणिग् विष्णुदत्तादिः। चेटः कलहंसादिः। चेटी मन्दारिकादिः।

नाम कार्य्यं नाटकस्य
गर्भितार्थप्रकाशकम् ॥४२७॥ [च]

यथा रामाभ्युदयादिः।

नायिकानायकाख्यानां
संज्ञाप्रकरणादिषु ॥ ४२८ ॥ [क]

यथा मालतीमाधवादिः।

नाटिकासट्टकादीनां
नायिकाभिर्विशेषणम् ॥ ४२९ ॥ [ख]

यथा रत्नावली-कर्पूरमञ्जर्य्यादिः।

प्रायेण ण्यन्तकः साधि-
र्गमेः स्थाने प्रयुज्यते ॥ ४३० ॥ [ग]

यथा शाकुन्तले। ऋषी। गच्छाव इत्यर्थे साधयावस्तावत्।

(च) नाटकस्य नाम गर्भितस्य सन्दर्भसूचकव्युत्पत्तिलभ्यस्य अर्थस्य प्रकाशकं सूचकं कार्य्यम्।

(क) प्रकरणादिषु आदिपदेन भाणादिपरिग्रहः नायिकानायकाख्यानां संज्ञा सङ्केतः कार्य्य इति शेषः।

(ख) नाटिकासट्टकादीनां प्रयोगाणां नायिकाभिर्विशेषणं विशिष्य व्यवस्थापनं कार्य्यमिति शेषः तेषां नायिकाप्रधानत्वादिति भावः।

(ग) प्रायेणेति। ण्यन्तकः साधिः साधधातुः गमेः गमधातोः स्थाने प्रायेण प्रयुज्यते प्रायेणेत्यभिधानात् अन्यदपि तत् समानार्थकं प्रयोज्यमिति भावः।

राजा स्वामीति देवेति भृत्यैर्भट्टेति चाधमैः ।
राजर्षिभिर्वयस्येति तथा विदूषकेण च ॥
राजन्नित्यृषिभिर्वाच्यः सोऽपत्यप्रत्ययेन च ।
स्वेच्छया नामभिर्विप्रैर्विप्र आर्य्येति चेतरैः ॥
वयस्येत्यथवा नाम्ना वाच्यो राज्ञा विदूषकः ।
वाच्यौ नटीसूत्रधारावार्य्यनाम्ना परस्परम् ॥
सूत्रधारं वदेद्भाव इति वै पारिपार्श्विकः ।
सूत्रधारो मारिषेति हण्डे इत्यधमैः समाः ।
वयस्येत्युत्तमैर्हंहो मध्यैरार्य्येति चाग्रजः ।
भगवन्निति वक्तव्याः सर्वैर्देवर्षिलिङ्गिनः ॥
वदेद्राज्ञीञ्च चेटीञ्च भवतीति विदूषकः ।
आयुष्मन् रथिनं सूतो वृद्ध तातेति चेतरैः ॥
वत्स पुत्रक तातेति नाम्ना गोत्रेण वा सुतः ।

(घ) राजेति । राजा भृत्यैः स्वामी इति देव इति वा अधमैः नीचैः जनैः भट्टा इति राजर्षिभिः अन्यैरिति शेषः तथा विदूषकेण वयस्य इति ऋषिभिः राजन् इति अपत्यप्रत्ययेन अपत्यप्रत्ययान्तपदेन इत्यर्थः यथा दाशरथे पाण्डव इत्यादिरूपेण वाच्यः । विप्रः विप्रैः स्वेच्छया अपत्यप्रत्ययेन नामभिर्वा इतरैः क्षत्रियादिभिः आर्य्य इति वाच्यः । विदूषकः राज्ञा वयस्य इति नाम्ना वा वाच्यः । विदूषकः राज्ञा वयस्य इति नाम्ना वा वाच्यः । नटीसूत्रधारौ परस्परम् आर्य्यनाम्ना नट्या सूत्रधारः आर्य्य इति सूत्रधारेण नटी आर्य्ये इति रूपेणेत्यर्थः वाच्यौ । पारिपार्श्विकः सूत्रधारादवरो नटः सूत्रधारं भाव इति वदेत् । सूत्रधारः तं पारिपार्श्विकं मारिष इति वदेत् । अधमैः नीचैः जनैः समाः हण्डे इति वाच्याः । उत्तमैर्जनैः समा वयस्य इति, मध्यैः समाः हंहो इति वाच्याः । अग्रजः ज्येष्ठः भ्राता आर्य्य इति वाच्यः ।

शिष्योऽनुजश्च वत्तव्योऽमात्य आर्य्येति चाधमैः ॥
विप्रैरयममात्येति सचिवेति च भण्यते ।
साधो इति तपस्वी च प्रशान्तश्चोच्यते बुधैः ॥
अगृहीताभिधः पूज्यः शिष्याद्यैर्विनिगद्यते ।
उपाध्यायेति चाचार्य्यो महाराजेति भूपतिः ॥
स्वामीति युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ।
सौम्य भद्रमुखेत्येवमधमैस्तु कुमारकः ॥
वाच्या प्रकृतिभीराज्ञः कुमारी भर्तृदारिका ॥
पतिर्यथा तथा वाच्या ज्येष्ठमध्याधमैः स्त्रियः ।
हलेति सदृशी प्रेष्या हञ्जे वेश्याऽज्जुका तथा ॥

सर्वैः देवर्षिलिङ्गिनः देवलिङ्गिनः ऋषिलिङ्गिनश्च भगवन् इति वाच्याः। विदूषकः राज्ञीश्च चेटीं राज्ञः सहचरीमित्यर्थः भवतीति वदेत्। सूतः सारथिः रथिनम् आयुष्मन् इति वदेत्। वृद्धो जनः इतरैः कनिष्ठैः तात इति सुतः पुत्रः शिष्यः अनुजः कनिष्ठश्च तस्य पुत्रक तात इति नाम्ना गोत्रेण अपत्यप्रत्ययेन इत्यर्थः वा वाच्यः। अमात्यः अधमैः जनैः आर्य्य इति विप्रैः अमात्य इति, सचिव इति वा भण्यते। तपस्वी प्रशान्तश्च जनः बुधैः साधो इति उच्यते। शिष्याद्यैः शिष्यप्रभृतिभिः आद्यशब्देन भ्रातृपुत्रादीनां ग्रहणम्। पूज्यः पूजनीयो जनः अगृहीता अभिधा यस्य तादृशः नाम अगृहीत्वा सम्मानसूचकेन पदेन वाच्य इति शेषः। आचार्य्यः वेदाध्यापयिता, उपनीय ददद् वेदमाचार्य्यः स उदाहृत इति वचनात् गुरुर्वा उपाध्याय इति भूपतिः प्रजाभिः महाराज इति स्वामी इति वा वाच्यः। युवराजस्तु कुमारः भर्तृदारको वा वाच्यः। अधमैस्तु कुमारकः सौम्य भद्रमुख इत्येवं वाच्यः। प्रकृतिभिरमात्यादिभिः राज्ञः कुमारी भर्तृदारिका वाच्या। पतिर्यथा उत्तमः उत्तमेन वयस्य इति, अधमेन अधमः हण्डे इति, मध्यमेन मध्यमः हंहो इति वाच्यः। तथा ज्येष्ठमध्याधमैः स्त्रियः वाच्या ज्येष्ठया स्त्रिया ज्येष्ठा स्त्री वयस्येति मध्यमया स्त्रिया मध्यमा स्त्री हंहो इति अधमया,

कुट्टिन्यम्बेत्यनुगतैः पूज्या च जरतीजनैः ।
आमन्त्रणैश्च पाषण्डा वाच्याः स्वसमयागतैः ॥
शकादयश्च सम्भाष्या भद्रदत्तादिनामभिः ।
यस्य यत्कर्म शिल्पं वा विद्या वा जातिरेव वा ॥
तेनैव नाम्ना वाच्योऽसौ ज्ञेयाश्चान्ये यथोचितम्
॥ ४३१ ॥ [घ]

अथ भाषाविभागः ।

पुरुषाणामनीचानां संस्कृतं स्यात् कृतात्मनाम् ।
शौरसेनी प्रयोक्तव्या तादृशीनाञ्च योषिताम् ॥
आसामेव तु गाथासु महाराष्ट्रीं प्रयोजयेत् ।
अत्रोक्ता मागधी भाषा राजान्तःपुरचारिणाम् ॥
चेटानां राजपुत्राणां श्रेष्ठिनां चार्द्धमागधी ।
प्राच्या विदूषकादीनां धूर्त्तानां स्यादवन्तिका ॥

स्त्रिया अधमा स्त्री हण्डे इति वाच्येत्यर्थः । सदृशी स्वसमाना स्त्री हलेति वाच्या । प्रेष्या किङ्करी हञ्जे इति वेश्या अज्जुका इति वाच्या । कुट्टिनी अनुगतैः जनैः अम्बा इति पूज्या तथा जरती वृद्धा स्त्रीजनैः अम्बा इति वाच्या । पाषण्डाः शक्यादयः स्वसमयागतैः स्वसङ्केतानुसारिभिः आमन्त्रणैः सम्बोधनपदैः वाच्याः । शकादयः शकयवनकिरातप्रभृतयः भद्रदत्ता दिनामभिः सम्भाष्याः । यस्य यत् कर्म शिल्पं वा विद्या वा जातिर्वा तेनैव तदनुगतेनैव नाम्ना असौ वाच्यः अन्ये यथोचितं ज्ञेयाः ।

(ङ) भाषाविभागमाह अथेति । अनीचानाम् उत्कृष्टानां कृतात्मनां विदुषां भाषा संस्कृतं स्यात् । तादृशीनाम् उत्कृष्टानामित्यर्थः योषितां शौरसेनी भाषा प्रयोक्तव्या । आसामेव उत्कृष्टानां नारीणामेव गाथासु सङ्गीतेषु

योधनागरिकादीनां दाक्षिणात्या हि दीव्यताम् ।
शकाराणां शकादीनां शाकारीं सम्प्रयोजयेत् ॥
बाह्लीकभाषा दिव्यानां द्राविड़ी द्रविड़ादिषु ।
आभीरेषु तथाऽभीरी चाण्डाली पुक्कसादिषु ॥
आभीरी शाबरी चापि काष्ठपत्त्रोपजीविषु ।
तथैवाङ्गारकारादौ पैशाची स्यात् पिशाचवाक् ॥
चेटीनामप्यनीचानामपि स्यात् शौरसेनिका ।
बालानां षण्डकानाञ्च नीचग्रहविचारिणाम् ॥
उन्मत्तानामातुराणां सैव स्यात् संस्कृतं क्वचित् ।
ऐश्वर्य्येण प्रमत्तस्य दारिद्र्योपस्कृतस्य च ।
भिक्षुबन्धधरादीनां प्राकृतं सम्प्रयोजयेत् ॥
संस्कृतं सम्प्रयोक्तव्यं लिङ्गिनीषूत्तमासु च ।

महाराष्ट्रीं प्रयोजयेत् । अत्र नाट्ये राज्ञः अन्तःपुरचारिणां भाषा मागधी । चेटानां राजभृत्यानां राजपुत्राणां श्रेष्ठिनाञ्च अर्द्धमागधी । विदूषकादीनां भाषा प्राच्या । धूर्त्तानां भाषा अवन्तिका । दीव्यतां क्रीड़तां योधनागरिकादीनां दाक्षिणात्या भाषा । शकाराणां शकादीनाञ्च शाकारीं भाषां सम्प्रयोजयेत् । दिव्यानां बाह्लीकभाषा, द्रविड़ादिषु द्राविड़ी भाषा प्रयोज्या इति शेषः । आभीरेषु आभीरी, पुक्कसादिषु चाण्डाली, काष्ठपत्त्रोपजीविषु काष्ठजीविषु पत्त्रजीविषु च आभीरी शाबरी च भाषा । अङ्गारकारादौ तथैव आभीरी वा शाबरी भाषा । पिशाचानां वाक् पैशाची । अनीचानाम् उत्कृष्टानां चेटीनामपि शौरसेनिका भाषा । बालानां षण्डकानां वर्षवराणां नीचानां ग्रहविचारिणां दैवज्ञानामित्यर्थः उन्मत्तानाम् आतुराणाञ्च सैव शौरसेनिकेत्यर्थः, क्वचित् संस्कृतञ्च प्रयोज्यम् । ऐश्वर्य्येण प्रमत्तस्य दारिद्र्येण उपस्कृतस्य अभिभूतस्य भिक्षूणां बन्धधरादीनाञ्च प्राकृतं वचनं सम्प्रयोजयेत् । लिङ्गिनीषु प्रव्रजितासु उत्तमासु

देवीमन्त्रिसुतावेश्यास्वपि कैश्चित्तथोदितम् ॥
यद्देशं नीचपात्रन्तु तद्देशं तस्य भाषितम्।
कार्य्यं तश्चोत्तमादीनां कार्य्यो भाषाविपर्य्ययः ॥
योषित् सखीबालवेश्याकितवाप्सरसां तथा।
वैदग्ध्यार्थं प्रदातव्यं संस्कृतं चान्तरान्तरा ॥
४३२ ॥ [ङ]

एषामुदाहरणान्याकरेषु बोद्धव्यानि। भाषालक्षणानि मम तातपादानां भाषार्णवे।

षट्त्रिंशल्लक्षणान्यत्र नाट्यालङ्कृतयस्तथा।
त्रयस्त्रिंशत् प्रयोज्यानि वीथ्यङ्गानि, त्रयोदश ॥
लास्याङ्गानि दश यथालाभं रसव्यपेक्षया ॥
४३३ ॥ [च]

यथालाभं प्रयोज्यानीति सम्बन्धः। अत्रेति नाटके। तत्र लक्षणानि।

भूषणाक्षरसंघातौ शोभोदाहरणं तथा।

उत्कृष्टासु नारीषु च संस्कृतं प्रयोक्तव्यम्। कैश्चिन्मते: देवीमन्त्रिसुतवेश्यासु अपि तथा संस्कृतमित्यर्थः उदितम्। नीचानां पात्रं स्थानं यद्देशं तस्य भाषितं तद्देशं तद्देशमनुचितं तत्र नीचा भाषा प्रयोक्तव्या इत्यर्थः। तत्र देशे उत्तमादीनां भाषाविपर्य्ययः देशानुरूपा भाषेत्यर्थः प्रयोक्तव्या। योषित्प्रभृतीनाम् अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये वैदग्ध्यार्थं वैचित्र्यार्थं विलासितार्थं वा संस्कृतं प्रदातव्यम्।

(च) नाट्यालङ्कृतीरादि षट्त्रिंशदिति। अत्र नाटके लक्षणानि षट्त्रिंशत्, तथा नाट्यालङ्कृतयः त्रयस्त्रिंशत् वीथ्यङ्गानि त्रयोदश, लास्याङ्गानि दश, यथालाभं यथोचितं रसव्यपेक्षया रसानुगुण्यमपेक्ष्य इत्यर्थः प्रयोज्यानि।

हेतुसंशयदृष्टान्तास्तुल्यतर्कः पदोच्चयः ॥
निदर्शनाभिप्रायौ च प्राप्तिर्विचार एव च ।
दिष्टोपदिष्टे च गुणातिपातातिशयौ तथा ॥
विशेषणनिरुक्ती च सिद्धिर्भ्रंशविपर्य्ययौ ।
दाक्षिण्यानुनयौ मालाऽर्थापत्तिर्गर्हणं तथा ॥
पृच्छा प्रसिद्धिः सारूप्यं संक्षेपो गुणकीर्त्तनम् ।
लेशो मनोरथोऽनुक्तसिद्धिः प्रियवचस्तथा

॥ ४३४ ॥ [छ]

तत्र ।

लक्षणानि गुणैः सालङ्कारैर्योगस्तु भूषणम् ॥

॥ ४३५ ॥ [ज]

यथा ।

"आक्षिपन्त्यरविन्दानि मुग्धे ! तव मुखश्रियम् ।
कोषदण्डसमग्राणां किमेषामस्ति दुष्करम्" ॥ (झ)

(छ) लक्षणान्याह तत्रेति । तत्र तेषु मध्ये भूषणादीनि षट्त्रिंशत् लक्षणानि भवन्ति ।

(ज) भूषणमाह गुणैरिति । सालङ्कारैः अलङ्काराः वक्ष्यमाणाः अनुप्रासोपमादयः तैः सहितैः गुणैः माधुर्य्यादिभिः योगस्तु मेलनमेव भूषणम् ।

(झ) उदाहरति आक्षिपन्तीति । हे मुग्धे ! सुन्दरि ! अरविन्दानि पद्मानि तव मुखस्य श्रियं कान्तिम् आक्षिपन्ति निन्दन्ति । तथाहि, कोषदण्डसमग्राणां कोषः बीजकोषः धनागारञ्च दण्डः मृणालं चतुर्थोपायश्च तेन समग्राणां युक्तानाम् एषाम् अरविन्दानां किं दुष्करम् असाध्यम् अस्ति ? सर्वमेव सुकरमित्यर्थः । अत्र अरविन्दानामचेतनतया निन्दा न सम्भवतीति असम्भवद्वस्तुसम्बन्ध-

वर्णनाक्षरसंघातश्चित्रार्थैरक्षरैर्मितैः ॥ ४२६ ॥ [ञ]

यथा शाकुन्तले राजा । "कच्चित् सखीं विनाऽतिबाधते शरीरसन्तापः । प्रियंवदा । संपदं लद्धोसहो उवसमं गमिस्सदि (२५) (ट) ।

सिद्धैरर्थैः समं यत्र अप्रसिद्धोऽर्थः प्रकाशते ।
श्लिष्टलक्षणचित्रार्था सा शोभेत्यभिधीयते ॥
४२७ ॥ [ठ]

यथा ।

"सद्वंशसम्भवः शुद्धः कोटिदोऽपि गुणान्वितः ।
कामं धनुरिव क्रूरो वर्जनीयः सताम्प्रभुः" ॥ (ड)

---

(२५) साम्प्रतं लब्धौषध उपशमं गमिष्यतीति सं० ।

रूपा तथा यथोक्तरूपाश्च श्लेषाश्च एते अलङ्काराः माधुर्य्यप्रसादाभ्यां गुणाभ्यां उपकृता नाट्यं भूषयन्तीति भूषणम् ।

(ञ) अक्षरसंघातमाह वर्णनेति । चित्रार्थैः मनोहरार्थसूचकैः मितैः अल्पैः अक्षरैः वर्णना रचना अक्षरसंघातः ।

(ट) उदाहरति यथेति । अत्र सम्पदमित्यादिचित्रार्थाल्पवर्णैः रचना ।

(ठ) शोभामाह सिद्धैरिति । यत्र सिद्धैः साधयितुमिष्टैः अर्थैः समं सह असिद्धः अनभिमतः अर्थः प्रकाशते सा श्लिष्टेन श्लेषालङ्कृतेन लक्षणेन चित्रार्था विदग्धमनोरमनार्था रचना इति शेषः शोभा इति अभिधीयते कथ्यते ।

(ड) उदाहरति सद्वंशेति । सन् साधुः वंशः अन्वयः अन्यत्र वेणुविशेषः । शुद्ध इत्युभयत्र समानं, कोटिद इति कोटिः संख्याविशेषः अन्यत्र अग्रभागः, गुणान्वितः गुणः शौर्य्यगाम्भीर्य्यादिरन्यत्र मौर्वी, क्रूरः निष्ठुरः निर्दयकार्य्यकारित्वादिति भावः उभयत्र समानं वक्र इति वा । अत्र साधयितुमिष्टैः सद्वंशादिभिः समं श्लेषेण अनभिमतवेण्वाद्यर्थप्रकाशनात् शोभा ।

यत्र तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात्।
साध्यतेऽभिमतश्चार्थस्तदुदाहरणं मतम्॥

४३८॥ [ढ]

यथा।

"अनुयान्त्या जनातीतं कान्तं साधु त्वया कृतम्।
का दिनश्रीर्विनार्केण का निशा शशिना विना"॥ (ण)

हेतुर्वाक्यं समासोक्तमिष्टकृद्धेतुदर्शनात्॥

४३९॥ [त]

यथा वेण्यां भीमं प्रति चेटी। "एवं मए भणिदं ? भाणुमदि! तुम्हाणं असुकेसु केसेसु कधं अम्हाणं देवीए केसा संयमीअंतित्ति (२६)। (थ)

---

(२६) एवमिति। एवं मया भणितम् भानुमति! युष्माकम् असुक्तेषु केशेषु कथमस्माकं देव्याः केशाः संयम्यन्ते इति सं०।

(ढ) उदाहरणमाह। यत्रेति। यत्र तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येन अभिप्रदर्शनात् दृष्टान्तरूपेण प्रदर्शनात् हेतोः अभिमतः इष्टः अर्थः साध्यते साध्यते प्रकाश्यते इत्यर्थः तत् उदाहरणं मतम्।

(ण) उदाहरति अनुयान्त्येति। सीतां प्रति कस्याश्चित् उक्तिरियम्। जनातीतम्। अलौकसामान्यं कान्तं राममित्यर्थः अनुयान्त्या अनुगच्छन्त्या त्वया साधु कृतम्। तथाहि, अर्केण सूर्येण विना विरहिता इति भावः दिनश्रीः दिवसलक्ष्मीः का ? शशिना चन्द्रेण विना विरहितेति भावः निशा रजनी का ? अत्र तुल्यार्थयुक्तवाक्येन पतिविहीना योषिन्न शोभते इत्येवमभिमतार्थसाधनम्।

(त) हेतुमाह हेतुदर्शनात् कारणप्रदर्शनात् इष्टकृत् अभिमतार्थप्रकाशकं समासोक्तं संक्षिप्तं वाक्यं हेतुः।

(थ) उदाहरति यथेति। अत्र देव्याः केशसंयमनस्य हेतुः भानुमत्याः

संशयो ज्ञाततत्त्वस्य
वाक्ये स्यादनिश्चयः ॥ ४४० ॥ [द]

यथा ययातिविजये ।

"इयं स्वर्गाधिनाथस्य लक्ष्मीः किं यक्षकन्यका ।
किंवास्य विषयस्यैव देवता किमु पार्वती" ॥ (ध)

दृष्टान्तो यस्तु पक्षार्थ-
साधनाय निदर्शनम् ॥ ४४१ ॥ [न]

यथा वेण्यां भीमः । "आर्य्ये ! उचितमेवैतत् तस्याः यतो दुर्य्योधनकलत्रं हि सा" इत्यादि (प) ।

तुल्यतर्को यदर्थेन
तर्कः प्रकृतगामिना ॥ ४४२ ॥ [फ]

यथा तत्रैव ।

"प्रायेणैव हि दृश्यन्ते कामं स्वप्नाः शुभाशुभाः ।

केशासंयमः तत्प्रदर्शनेन दुर्योधनवधे सत्येव देव्याः केशसंयमनं भविष्यतीत्येवमभिमतार्थः प्रकाश्यते ।

(द) संशयमाह संशय इति । अज्ञाततत्त्वस्य तत्त्वमजानतो जनस्येत्यर्थः वाक्ये यत् अनिश्चयः अनिर्धारणं स संशयः स्यात् ।

(ध) उदाहरति यथेति । अत्र नायिकायां ययातेरनिश्चयः ।

(न) दृष्टान्तमाह दृष्टान्त इति । पक्षे अर्थस्य साध्यस्य साधनाय उत्पादनाय यत् निदर्शनं स दृष्टान्तः ।

(प) उदाहरति यथेति । तस्याः भानुमत्याः । अत्र द्रौपद्यां भानुमतीकर्तृकः परिभवः साध्य इति बोध्यम् ।

(फ) तुल्यतर्कमाह तुल्यतर्क इति । प्रकृतगामिना प्रस्तुतानुसारिणा अर्थेन यत् तर्कः अर्थस्य ऊहनं स तुल्यतर्कः ।

शतसङ्ख्या पुनरियं सानुजं स्पृशतीव माम्" ॥ (ब)

सञ्चयोऽर्थानुरूपो यः
पदानां स पदोच्चयः ॥ ४४३ ॥ [भ]

शाकुन्तले यथा।

"अधरः किशलयरागः कोमलविटपानुकारिणौ बाहू।
कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु सन्नद्धम्" ॥

अत्र पदपदार्थयोः सौकुमार्य्यं सदृशमेव।

यथार्थानां प्रसिद्धानां क्रियते परिकीर्त्तनम्।
परपक्षव्युदासार्थं तन्निदर्शनमुच्यते ॥४४४॥ [म]

यथा।

"क्षत्रधर्मोचितैर्धर्मैरलं शत्रुबधे नृपाः।
किं नु वालिनि रामेण मुक्तो वाणः पराङ्मुखे" ॥ (य)

(ब) उदाहरति यथेति। अत्र दुर्योधनादीनां शतभ्रातॄणां भाविनिधन-रूपार्थस्य सूचनम्।

(भ) पदोच्चयमाह सञ्चय इति। पदानाम् अर्थानुरूपः यः सञ्चयः समूहः स पदोच्चयः। अर्थानुरूप इत्यनेन सुकुमारार्थे सुकुमारार्थसूचकपदप्रयोगः उद्धतार्थे तत्सूचकपदप्रयोग इति बोध्यम्।

(म) निदर्शनमाह यथार्थानामिति। परपक्षः परमतं तस्य व्युदासार्थं निराकरणार्थं प्रसिद्धानां यथार्थानां सत्यरूपविषयाणां यत् परिकीर्त्तनं क्रियते तत् निदर्शनम्।

(य) उदाहरति यथेति। क्षत्रेति। अलं समर्थाः, अलं व्यर्थसमर्थयो-रित्यमरः। किन्तु इति यथार्थे अव्ययं, मुक्तः त्यक्तः पराङ्मुखे अन्यासक्ते। अत्र क्षत्रियधर्मरूपस्य परपक्षस्य निराकरणाय प्रसिद्धस्य रामकर्तृकवालिहनन-रूपस्य अर्थस्य कीर्त्तनम्।

अभिप्रायस्तु सादृश्या-
दद्भुतार्थस्य कल्पना ॥ ४४५ ॥ [र]

यथा शाकुन्तले।

"इदं किलाव्याजमनोहरं वपु-
स्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति।
ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया
शमीलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति" ॥ (ल)

प्राप्तिः केनचिदंशेन
किञ्चिद्यत्रानुमीयते ॥ ४४६ ॥ [व]

यथा मम प्रभावत्याम्।

"अनेन खलु सर्वतश्चरता चञ्चरीकेणावश्यं विदिता भविष्यति प्रियतमा मे प्रभावती" (श)।

विचारो युक्तवाक्यैर्य-
दप्रत्यक्षार्थसाधनम् ॥ ४४७ ॥ [ष]

(र) अभिप्रायमाह अभिप्राय इति। सादृश्यात् साम्यात् अद्भुतस्य असम्भाविनः अर्थस्य कल्पना अभिप्रायः।

(ल) उदाहरति इदमिति। यः अव्याजमनोहरम् अकृत्रिममनोरञ्जनम् इदं वपुः शकुन्तलाशरीरमित्यर्थः तपःक्षमं तपश्चरणक्लेशसहं साधयितुं कर्तुम् इच्छति, स ऋषिः कण्व इत्यर्थः नीलोत्पलपत्रधारया शमीलताम् अतिकर्कशामिति भावः छेत्तुं व्यवस्यति उद्युङ्क्ते। वंशस्थविलं वृत्तम्। अत्र नीलोत्पलपत्रधारया शमीलताछेदनमिव शकुन्तलाशरीरेण तपश्चरणमसम्भवि।

(व) प्राप्तिमाह प्राप्तिरिति। केनचित् अंशेन प्रकारेण यत्र किञ्चित् अनुमीयते ज्ञायते सा प्राप्तिः।

(श) उदाहरति यथेति। चञ्चरीकेण भ्रमरेण। अत्र सर्वतश्चरता इति विशेषणेन अंशेन प्रियतमाज्ञानानुमानम्।

यथा मम चन्द्रकलायाम् "राजा। नूनमियमन्तः पिहित-मदनविकारा वर्त्तते। यतः।

हसति परितोषरहितं निरीक्ष्यमाणापि नेक्षते किञ्चित्।
सख्यामुदाहरन्त्यामसमञ्जसमुत्तरं दत्ते" ॥ (स)

देशकालस्वरूपेण
वर्णनादिष्टमुच्यते ॥ ४४८ ॥ [ह]

यथा वेण्यां सहदेवः।

"यद् वैद्युतमिव ज्योतिरार्य्ये क्रुद्धेऽद्य सम्भृतम्।
तत्प्रावृडिव कृष्णेयं नूनं संवर्द्धयिष्यति" ॥ (च)

उपदिष्टं मनोहारि
वाक्यं शास्त्रानुसारतः ॥ ४४९ ॥ [क]

(घ) विचारमाह विचार इति। युक्तवाक्यैः युक्तियुक्तैः हेतुबोधकैरित्यर्थः वचनैः यत् अप्रत्यक्षस्य अदृष्टस्य अर्थस्य साधनं ज्ञापनं स विचारः।

(ङ) उदाहरति यथेति। हसतीति। परितोषरहितम् असन्तोषं हसति, निरीक्ष्यमाणापि किञ्चित् न ईक्षते न पश्यति, तथा सख्याम् उदाहरन्त्याम् आलपन्त्याम् असमञ्जसम् अयोग्यम् उत्तरं दत्ते ददाति। अत्र अपरितोष-हासादिरूपैर्हेतुमद्वचनैः अप्रत्यक्षस्य मनोविकारस्य साधनम्।

(ह) दिष्टमाह देशेति। देशकालस्वरूपेण देशकालयोः साधर्म्येण वर्णना रचना दिष्टम् उच्यते।

(च) उदाहरति यथेति। यदिति। अद्य क्रुद्धे आर्य्ये भीमसेने इति भावः वैद्युतमिव यत् ज्योतिः सम्भृतं समुत्थितं तत् इयं कृष्णा द्रौपदी प्रावृट् वर्षाकाल इव नूनं निश्चितं संवर्द्धयिष्यति। देशकालानुरूपवर्णनम्।

(क) उपदिष्टमाह उपदिष्टमिति। शास्त्रानुसारतः यथाशास्त्रं मनो-रञ्जनकृत् वाक्यम् उपदिष्टम् उपदेशवचनमित्यर्थः।

यथा शाकुन्तले ।

"शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तं सपत्नीजने ।
भर्त्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः"॥ इत्यादि। (ख)

गुणातिपातः कार्य्यं यद्
विपरीतं गुणान् प्रति ॥ ४५० ॥ [ग]

यथा मम चन्द्रकलायां चन्द्रं प्रति। "जइ संहरिज्जइ तमो घेप्पइ सअलेहिं ते पाओ वससि सिरसि पसुवइणो तहवि इत्थीअ जीअणं हरसि" (२७)। (घ)

यः सामान्यगुणोद्रेकः
स गुणातिशयो मतः ॥ ४५१ ॥ [ङ]

यथा तत्रैव राजा चन्द्रकलाया मुखं निर्दिश्य।

"असावन्तश्चञ्चद्विकचनवलीलाब्जयुगल-
स्तलस्फूर्जत्कम्बुर्विलसदलिसङ्घात उपरि।

---

(२७) जइ इति। यदि संह्रियते तमो गृह्यते सकलैस्ते पादः वससि शिरसि पशुपतेस्तथापि स्त्रिया जीवनं हरसि इति सं०।

(ख) उदाहरति यथेति। अत्र गुरुशुश्रूषादिकं शास्त्रानुसारि मनोज्ञादि वचनम्।

(ग) गुणातिपातमाह गुणातिपात इति। गुणान् प्रति यत् विपरीतं कार्य्यं गुणविरोधिकार्य्यमित्यर्थः स गुणातिपातः।

(घ) उदाहरति यथेति। अत्र तमोहरणादिगुणानां विपरीतं स्त्रीजन-जीवनहरणम्।

(ङ) गुणातिशयमाह य इति। यः सामान्यगुणेभ्यः उपमानोपमेयसाधा-रणधर्मेभ्यः उद्रेकः आधिक्यम् उपमेयस्येति शेषः स गुणातिशयः मतः कथितः।

विना दोषासङ्गं सततपरिपूर्णाखिलकलः
कुतः प्राप्तश्चन्द्रो विगलितकलङ्कः सुमुखि! ते" ॥ (च)

अर्थान् सिद्धान् बहूनुक्त्वा
विशेषोक्तिर्विशेषणम् ॥ ४५२ ॥ [छ]

यथा।

"तृष्णापहारी विमलो द्विजावासो जनप्रियः।
ह्रदः पद्माकरः किन्तु बुधस्त्वं स जड़ाशयः" ॥ (ज)

पूर्वसिद्धार्थकथनं
निरुक्तिरिति कीर्त्तितम् ॥ ४५३ ॥ [झ]

(च) उदाहरति यथेति। असाविति। हे सुमुखि! ते त्वया चन्द्रः अभ्यन्तरे चञ्चत् स्फुरत् विकचं विकसितं नवं लीलाजयुगलं क्रीड़ापद्मद्वयं यस्य तादृशः, तले स्फूर्जन् विलसन् कम्बुः शङ्खः यस्य तथाविधः, उपरि विलसन्तः विचरन्तः अलीनां भ्रमराणां सङ्घाताः समूहाः यस्य तथाभूतः, सततं पौर्णमासी-व्यतिरिक्तेऽपि काले इत्यर्थः परिपूर्णा अखिला समग्रा कला यस्य तथोक्तः, विगलितकलङ्कः निष्कलङ्कः असौ चन्द्रः दोषा रात्रिः तस्याः सङ्गं सम्पर्कं विना रात्रिमन्तरेणेत्यर्थः कुतः कस्मात् प्राप्तः? कलाशब्देन चतुःषष्टिविद्याश्च लभ्यन्ते, ततश्च दोषाणामासङ्गं विना सकलविद्यालाभः असम्भव इति ध्वनिः। अत्र उपमेयस्य मुखादेः आह्लादकत्वादिसाधारणधर्मेभ्यः चन्द्रादेराधिक्यम्।

(छ) विशेषणमाह अर्थानिति। सिद्धान् प्रसिद्धान् बहून् अर्थान् उक्त्वा विशेषेण उक्तिः भेदकथनमित्यर्थः विशेषणम्।

(ज) उदाहरति यथेति। तृष्णेति। विद्वांसं धनिनं प्रत्युक्तिः। ह्रदः त्वञ्च तुल्य इति शेषः। तथाहि, तृष्णा जलपानेच्छा धनाशा च तस्याः अपहारी नाशकः जलदानेन धनदानेन च इति भावः, विमलः स्वच्छः निर्दोषश्च, द्विजा-वासः। द्विजानां पक्षिणां जलचराणां हंसादीनां ब्राह्मणानाञ्च आवासः आश्रयः, जनानां प्रियः सन्तोषकरः, पद्माकरः पद्मानां कमलानाम् आकरः उत्पत्तिस्थानं पद्मायाः लक्ष्म्याः आकरः आवासः धनवानित्यर्थश्च किन्तु त्वं बुधः विद्वान्, स ह्रदः जड़ाशयः जड़स्य जाड्यगुणस्य आशयः स्थानम्। अत्र बहून् समानधर्मानुक्त्वा बुधत्वजड़ाशयत्वाभ्यां भेदकथनम्।

यथा वेण्याम्। "निहताशेषकौरव्यः" इत्यादि (ञ)।

बहूनां कीर्त्तनं सिद्धि-

रभिप्रेतार्थसिद्धये ॥ ४५४ ॥ [ट]

"यद्वीर्य्यं कूर्मराजस्य यच्च शेषस्य विक्रमः।

पृथिव्या रक्षणे राजन्नेकत्र त्वयि तत् स्थितम्" ॥ (ठ)

दृप्तादीनां भवेद् भ्रंशो

वाच्यादन्यतरद्वचः ॥ ४५५ ॥ [ड]

वेण्यां कञ्चुकिनं प्रति दुर्य्योधनः।

"सहभृत्यगणं सबान्धवं सहमित्रं ससुतं सहानुजम्।

स्वबलेन निहन्ति संयुगे न चिरात्पाण्डुसुतः सुयोधनम्" ॥ (ढ)

विचारस्यान्यथाभावः

सन्देहात् तु विपर्य्ययः ॥ ४५६ ॥ [ण]

(झ) निरुक्तिमाह पूर्वेति। पूर्वसिद्धानां पूर्वं निष्पन्नानाम्, अर्थानां कथनं निरुक्तिरिति कीर्त्तितम्।

(ञ) उदाहरति यथेति। अत्र कौरव्यादिहननस्य पूर्वसिद्धस्य कथनम्।

(ट) सिद्धिमाह बहूनामिति। अभिप्रेतस्य इष्टस्य अर्थस्य सिद्धये निष्पत्तये बोधायेत्यर्थः बहूनाम् अनेकेषामित्यर्थः कीर्त्तनं कथनं सिद्धिः।

(ठ) उदाहरति यदिति। हे राजन्! कूर्मराजस्य शेषधारिणः कच्छपाधिपतेः यत् वीर्य्यं बलं यच्च शेषस्य अनन्तस्य विक्रमः शौर्य्यमित्यर्थः तदुभयं पृथिव्याः रक्षणे पालनविषये एकत्र एकस्मिन् त्वयि स्थितम्। अत्र अभिप्रेतस्य राज्ञः पृथ्वीभारवहिष्णुतातिशयस्य बोधः।

(ड) भ्रंशमाह दृप्तादीनामिति। दृप्तादीनाम् आदिपदेन क्रुद्धदुःखितादेर्ग्रहणम्, अहङ्कृतक्रुद्धदुःखितादीनामित्यर्थः वाच्यात् विवक्षितादित्यर्थः अन्यतरत् यत् वचः, स भ्रंशः भवेत्।

(ढ) उदाहरति सहभृत्यगणमिति। अत्र चिरादपि न हन्तीति विवक्षितं किन्तु न चिरात् हन्तीति अन्यथाभूतम्।

यथा।

"मत्वा लोकमदातारं सन्तोषे यैः कृता मतिः।
त्वयि राजनि ते राजन्! न तथा व्यवसायिनः" ॥ (त)

दाक्षिण्यं चेष्टया वाचा
परचित्तानुवर्त्तनम् ॥ ४५७ ॥ [थ]

वाचा यथा।

"प्रसाधय पुरीं लङ्कां राजा त्वं हि विभीषण!।
आर्य्येणानुगृहीतस्य न विघ्नः सिद्धिमन्तरा" ॥ (द)

वाक्यैः स्निग्धैरनुनयो
भवेदर्थस्य साधनम् ॥ ४५८ ॥ [ध]

(ण) विपर्य्ययमाह विचारेति। सन्देहात् संशयात् विचारस्य अन्यथाभावः विपर्य्ययः।

(त) उदाहरति मत्वेति। लोकं जगतीस्थम् अदातारम् अवदान्यं मत्वा यैः सन्तोषे मतिः कृता सन्तुष्टैरेव स्थितं न कुत्रापि याचितुं गतमिति भावः। हे राजन्! त्वयि राजनि सति ते तथा व्यवसायिनः तादृशाचारवन्तः न भवन्तीति शेषः सन्तोषमवलम्ब्य न तिष्ठन्तीति भावः। अत्र पूर्वं दातृत्वाभावस्य निश्चयो जात इदानीं त्वयि राज्ञि तन्निश्चयाभाव एव अविचार इति बोध्यम्।

(थ) दाक्षिण्यमाह दाक्षिण्यमिति। चेष्टया शारीरव्यापारेण वाचा च परचित्तस्य अनुवर्त्तनम् अनुसरणम् अनुरञ्जनमित्यर्थः दाक्षिण्यम्।

(द) उदाहरति प्रसाधयेति। हे विभीषण! लङ्कां पुरीं प्रसाधय अलङ्कुरु, हि यतस्त्वं राजा इदानीमसीति शेषः, आर्य्येण रामेण अनुगृहीतस्य जनस्य सिद्धिम् अन्तरा विना न विघ्नः स्यादिति शेषः। विभीषणं प्रति लक्ष्मणस्योक्तिः। अत्र वाचा विभीषणचित्तानुवर्त्तनम्।

(ध) अनुनयमाह वाक्यैरिति। स्निग्धैः स्नेहयुक्तैः वाक्यैः अर्थस्य कार्य्यस्य साधनम् अनुनयः।

एवं चेष्टयापि।

यथा वेण्याम् अश्वत्थामानं प्रति कृपः। "दिव्यास्त्रग्राम-कोविदे भारद्वाजतुल्यपराक्रमे किं न सम्भाव्यते त्वयि" (न)।

माला स्याद् यदभीष्टार्थं
नैकार्थप्रतिपादनम् ॥ ४५९ ॥ [प]

यथा शाकुन्तले राजा।

"किं शीतलैः क्लमविनोदिभिरार्द्रवातं,
सञ्चारयामि नलिनीदलतालवृन्तैः।
अङ्के निवेश्य चरणावुत पद्मताम्रौ,
संवाहयामि करभोरु! यथासुखं ते" ॥ (फ)

अर्थापत्तिर्यदन्यार्थो-
ऽर्थान्तरोक्तेः प्रतीयते ॥ ४६० ॥ [ब]

(न) उदाहरति यथेति। दिव्यास्त्राणां ग्रामः समूहः तस्मिन् कोविदः विचक्षणः तस्मिन् भारद्वाजो भरद्वाजस्य अपत्यं पुमान् द्रोण इत्यर्थः तस्य तुल्यः पराक्रमः यस्य तादृशे। अत्र स्निग्धवाक्येन अश्वत्थाम्नः सन्तोषरूपस्य कार्य्यस्य साधनम्।

(प) मालामाह मालेति। अभीष्टार्थम् इष्टसम्पादनाय इत्यर्थः यत् नैकार्थप्रतिपादनम् अनेकार्थप्रकटनं सा माला स्यात्।

(फ) उदाहरति। किमिति। हे करभोरु! शीतलैः क्लमविनोदिभिः श्रान्तिनिवारकैरित्यर्थः नलिनीदलतालवृन्तैः पद्मपत्ररूपव्यजनैः आर्द्रं वातं सञ्चारयामि किम्? उत अथवा पद्मताम्रौ ते तव चरणौ अङ्के क्रोडे निवेश्य निधाय यथासुखं संवाहयामि। वसन्ततिलकं वृत्तम्। अत्र अभीष्टस्य शकुन्तलापरितोषस्य साधनाय वातसञ्चारणादीनामनेकार्थानां प्रतिपादनम्।

(ब) अर्थापत्तिमाह अर्थापत्तिरिति। अर्थान्तरस्य उक्तेः हेतोः यत् अन्यार्थः प्रतीयते सा अर्थापत्तिः।

यथा वेण्याम्। द्रोणोऽश्वत्थामानं राज्येऽभिषेक्तुमिच्छतीति कथयन्तं कर्णं प्रति "राजा। साधु अङ्गराज! साधु। कथमन्यथा।

दत्ताभयं सोऽतिरथो वध्यमानं किरीटिना।
सिन्धुराजमुपेक्षेत नैवं चेत्कथमन्यथा" ॥ (भ)

दूषणोद्घोषणायां तु

भर्त्सना गर्हणं तु तत् ॥ ४६१ ॥ [म]

यथा तत्रैव कर्णं प्रति "अश्वत्थामा। निर्वीर्य्यं गुरुशापभाषितवशात् किं मे तवेवायुधम्" इत्यादि (य)।

अभ्यर्थनापरैर्वाक्यैः

पृच्छाऽर्थान्वेषणं मतम् ॥ ४६२ ॥ [र]

यथा तत्रैव सुन्दरकः। "अज्जा! अज्ज अवि णाम सारधिदुदिओ दिट्ठो तुम्हेहिं महाराओ दुय्योधणो ण वेत्ति" (२८)। (ल)

---

(२८) अज्जेति। आर्य्याः! अद्य अपि नाम सारथिद्वितीयो दृष्टो युष्माभिः महाराजो दुर्य्योधनो न वा इति सं०।

(भ) उदाहरति यथेति। दत्ताभयमिति। नैवं चेत् यद्येवं न स्यादित्यर्थः अन्यथा अतिरथः सः द्रोणः दत्ताभयं दत्तम् अभयं यस्मै तादृशं पूर्वेद्युर्मां त्वाम् अर्जुनो वधीदिति अभयं दत्वापीत्यर्थः किरीटिना अर्जुनेन वध्यमानं हन्यमानं सिन्धुराजं जयद्रथम् उपेक्षेत। अत्र कर्णोक्तिरूपात् अन्यार्थस्य सिन्धुराजोपेक्षारूपस्य प्रतीतिः।

(म) गर्हणमाह दूषणेति। दूषणस्य उद्घोषणायां या भर्त्सना तत् गर्हणम्।

(य) उदाहरति यथेति। अत्र अश्वत्थामकर्तृका कर्णभर्त्सना।

(र) पृच्छामाह पृच्छेति। अभ्यर्थनापरैः प्रार्थनासूचकैः वाक्यैः अर्थानाम् अन्वेषणं पृच्छा मतम्।

प्रसिद्धिर्लोकसिद्धार्थै-
रुत्कृष्टैरर्थसाधनम् ॥ ४६३ ॥ [व]

यथा विक्रमोर्वश्यां "राजा।

सूर्य्याचन्द्रमसौ यस्य मातामहपितामहौ।
स्वयं वृतः पतिर्द्वाभ्यामुर्वश्या च भुवा च यः" ॥ (श)

सारूप्यमभिभूतस्य
सारूप्यात् क्षोभवर्त्तनम् ॥ ४६४ ॥ [ष]

यथा वेण्याम्। दुर्य्योधनभ्रान्त्या भीमं प्रति युधिष्ठिरः। "दुरात्मन्! दुर्य्योधनहतक!" इत्यादि (स)।

संक्षेपो यत् तु संक्षेपा-
दात्मान्यार्थे प्रयुज्यते ॥ ४६५ ॥ [ह]

यथा मम चन्द्रकलायाम्। "राजा। प्रिये!

(ल) उदाहरति यथेति। अत्र प्रार्थनासूचकवाक्येन दुर्य्योधनान्वेषणम्।

(व) प्रसिद्धिमाह प्रसिद्धिरिति। उत्कृष्टैः लोकसिद्धैः लोकप्रसिद्धैः अर्थैः अर्थस्य कार्य्यस्य साधनं प्रसिद्धिः।

(श) उदाहरति यथेति। अत्र लोकप्रसिद्धैः सूर्य्यचन्द्रवंशीयत्वादिभिः आत्मपरिचयरूपस्य अर्थस्य साधनम्।

(ष) सारूप्यमाह सारूप्यमिति। सारूप्यात् समानरूपत्वात् अभिभूतस्य अभिभवं प्राप्तस्य यत् क्षोभेण वर्त्तनं व्यवहारः सारूप्यम्।

(स) उदाहरति यथेति। अत्र सादृश्येनाभिभूतस्य युधिष्ठिरस्य क्षोभ-वर्त्तनम्।

(ह) संक्षेपमाह संक्षेप इति। संक्षेपात् साधारण्यात् अन्यार्थे अन्यस्य अर्थे कार्य्ये यत् आत्मा प्रयुज्यते नियुज्यते स संक्षेपः।

(क्ष) उदाहरति यथेति। शिरीषकुसुमवत् परिपेलवानि सुकोमलानि

अङ्गानि खेदयसि किं शिरीषकुसुमपरिपेलवानि मुधा"। (च)

आत्मानं निर्दिश्य।

"अयमीहितकुसुमानां सम्पादयिता तवास्ति दासजनः"॥

गुणानां कीर्त्तनं यत्तु

तदेव गुणकीर्त्तनम्॥ ४६६॥ [क]

यथा तत्रैव। "नेत्रे खञ्जन इत्यादि" (ख)।

स लेशो भण्यते वाक्यं

यत्साद्दश्यपुरःसरम्॥ ४६७॥ [ग]

यथा वेण्यां "राजा।

हते जरति गाङ्गेये पुरस्कृत्य शिखण्डिनम्।

या श्लाघा पाण्डुपुत्राणां सैवास्माकं भविष्यति"॥ (घ)

मनोरथस्त्वभिप्राय-

स्योक्तिर्भङ्ग्यन्तरेण यत्॥ ४६८॥ [ङ]

अङ्गानि किं कथं मुधा वृथा खेदयसि क्लेशयसि? अयं दासजनः तव ईहित-कुसुमानाम् अभीष्टपुष्पाणां सम्पादयिता यत्ते अभीष्टं तत् दास एव सम्पादयति किं तव आयासेनेति भावः। अत्र चन्द्रकलापरिष्वङ्गार्थं राज्ञ आत्मनियोगः।

(क) गुणकीर्त्तनमाह गुणानामिति। स्पष्टम्।

(ख) उदाहरति यथेति व्याख्यातं प्राक्। अत्र नायिकाया रूपगुणानां कथनम्।

(ग) लेशमाह स इति। सादृश्यपुरःसरं यत् वाक्यं भण्यते कथ्यते स लेशः।

(घ) उदाहरति यथेति। शिखण्डिनं पुरस्कृत्य अग्रेकृत्य जरति वृद्धे गाङ्गेये भीष्मे हते अर्जुनेनेति शेषः पाण्डुपुत्राणां या श्लाघा गौरवम् अस्माकं सैव श्लाघा भविष्यति अभिमन्युवधे इति शेषः। अत्र अभिमन्युवधः भीष्मवधतुल्य इति सादृश्यम्।

यथा।

"रतिकेलिकलः किञ्चिदेष मन्मथमन्थरः।
पश्य सुभ्रु! समाश्वस्तां कादम्बश्चुम्बति प्रियाम्" ॥ (च)

विशेषार्थोऽतिविस्तारो-
ऽनुक्तसिद्धिरुदीर्य्यते ॥ ४६९ ॥ [छ]

यथा गृहवृक्षवाटिकायाम्।

"दृश्येते तन्वि! यावेतौ चारुचन्द्रमसं प्रति।
प्राज्ञे कल्याणनामानावुभौ तिष्यपुनर्वसू" ॥ (ज)

स्यात् प्रसादयितुं पूज्यं
प्रियोक्तिर्हर्षभाषणम् ॥ ४७० ॥ [झ]

(ङ) मनोरथमाह मनोरथ इति। भङ्ग्यन्तरेण भङ्गिविशेषेण यत् अभिप्रायस्य उक्तिः, स मनोरथः।

(च) उदाहरति। यथेति। नायिकां प्रति कस्याश्चिदुक्तिः। हे सुभ्रु! पश्य एषः मन्मथमन्थरः मदनपरवशः अतएव रतिकेलौ सुरतविहारे कलः मधुरवाक् कादम्बः कलहंसः किञ्चित् ईषत् समाश्वस्तां सान्त्वितां प्रलोभनेन कामावेगं नीतामिति भावः प्रियां चुम्बति। अत्र कादम्बचुम्बनरूपभङ्ग्या स्वाभिप्रेतस्य स्वकान्ताचुम्बनस्य उक्तिः।

(छ) अनुक्तसिद्धिमाह विशेषार्थ इति। विशेषः रूपलावण्याद्यतिशयः अर्थः प्रयोजनं यस्य तादृशः अतिविस्तारः अत्युक्तिः अनुक्तसिद्धिः उदीर्य्यते कथ्यते।

(ज) उदाहरति। यथेति। सविश्वामित्रौ रामलक्ष्मणौ दृष्ट्वा सीतां प्रति तत्सखीनामुक्तिः। हे तन्वि! कृशाङ्गि! चारुचन्द्रमसं मनोहरचन्द्रं प्रति चन्द्रसमीपे इत्यर्थः यौ एतौ दृश्येते। हे प्राज्ञे! विदुषि! एतौ उभौ कल्याणनामानौ शुभाभिधौ तिष्यपुनर्वसू तदाख्यनक्षत्रभेदौ। अत्र रूपलावण्यातिशयात् विश्वामित्ररामलक्ष्मणानां चन्द्रतिष्यपुनर्वसुत्वेन अत्युक्तिः।

यथा शाकुन्तले।

"उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं
घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं विधिः
तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः"॥ (ञ)

अथ नाट्यालङ्काराः।

आशीराक्रन्दकपटाक्षमागर्वोद्यमाश्रयाः।
उत्प्रासनं स्पृहाक्षोभपश्चात्तापोपपत्तयः॥
आशंसाध्यवसायौ च विसर्पोल्लेखसंज्ञितौ।
उत्तेजनं परीवादो नीतिरर्थविशेषणम्॥
प्रोत्साहनञ्च साहाय्यमभिमानोऽनुवर्त्तनम्।
उत्कीर्त्तनं तथा याच्ञा परीहारो निवेदनम्॥
प्रवर्त्तनाख्यानयुक्तिप्रहर्षाश्चोपदेशनम्।
इति नाट्यालङ्कृतयो नाट्यभूषणहेतवः॥ [ट]

(झ) प्रियोक्तिमाह स्यादिति। पूज्यं जनं प्रसादयितुं यत् हर्षप्रकाशं सा प्रियोक्तिः स्यात्।

(ञ) उदाहरति यथेति। पूर्वं प्रथमं फलोत्पत्तेः प्रागित्यर्थः कुसुमम् उदेति उदयं प्राप्नोति, ततः अनन्तरं कुसुमोदयात् परमित्यर्थः फलम् उदेतीत्यनेनान्वयः। प्राक् वृष्टेरिति शेषः घनानां मेघानाम् उदयः, तदनन्तरं मेघोदयात्परं पयः जलं वृष्टिरित्यर्थः। निमित्तनैमित्तिकयोः कारणकार्य्ययोः अयं विधिः नियमः, तव प्रसादस्य अनुग्रहस्य पुरः अग्रतस्तु अनुग्रहात् प्रागित्यर्थः सम्पदः समृद्धयः भवन्तीति शेषः। वंशस्थविलं वृत्तम्। अत्र अनुग्रहसम्पदः कारणत्वात् पूर्वमेव कार्य्यन्तु सम्पद तत्पश्चात् भवितुं युज्यते, तद्वैपरीत्येन तु पूज्यस्यातिप्रभावशालित्व-ख्यापनेन हर्षोत्पादनरूपा प्रियोक्तिः

आशीरिष्टजनाशंसा ॥ ४७१ ॥ [ठ]

यथा शाकुन्तले ।

"ययातेरिव शर्मिष्ठा पत्युर्बहुमता भव ।
पुत्रं त्वमपि सम्राजं सेव पूरुमवाप्नुहि" ॥ (ड)

आक्रन्दः प्रलपितं शुचा ॥ ४७२ ॥ [ढ]

यथा वेण्याम् "कञ्चुकी । हा देवि ! कुन्ति ! राजभवनपताके !" इत्यादि (ण) ।

कपटं मायया यत्र
रूपमन्यद्विभाव्यते ॥ ४७३ ॥ [त]

यथा कुलपत्यङ्के ।

"मृगरूपं परित्यज्य विधाय कपटं वपुः ।
नीयते रक्षसा तेन लक्ष्मणो युधि संशयम्" ॥ (थ)

(ट) नाट्यालङ्कारानाह यथेति । आशीःप्रभृतीनि त्रयस्त्रिंशत् नाट्यालङ्कारा इत्यर्थः ।

(ठ) आशिषमाह आशीरिति । इष्टजनस्य आशंसा इष्टलाभाशंसनम् ।

(ड) उदाहरति यथेति । ययातेरिति । शर्मिष्ठा वृषपर्वसुता ययातेरिव त्वं पत्युः दुष्मन्तस्य बहुमता बहु आदरणीया भव । सा शर्मिष्ठा पूरुमिव त्वमपि सम्राजं चक्रवर्त्तिनं पुत्रम् आप्नुहि लभस्व । अत्र शकुन्तलां प्रति कण्वस्य शुभाशंसनम् ।

(ढ) आक्रन्दमाह आक्रन्द इति । शुचा शोकेन प्रलपितं प्रलापः आक्रन्दः ।

(ण) उदाहरति यथेति । स्पष्टम् ।

(त) कपटमाह कपटमिति । यत्र मायया छलेन अन्यत् रूपं विभाव्यते प्रदर्श्यते तत् कपटम् ।

(थ) उदाहरति यथेति । मृगरूपमिति । तेन रक्षसा मारीचेन मृगरूपं काञ्चनहरिणकायं परित्यज्य कपटं वपुः शरीरं विधाय लक्ष्मणः युधि युद्धे संशयं नीयते प्राप्यते । अत्र मायया अन्यरूपग्रहणम् ।

अक्षमा सा परिभवः

स्वल्पोऽपि नाभिसह्यते ॥ ४७४ ॥ [द]

यथा शाकुन्तले। "राजा। भोः सत्यवादिन्! अभ्युपगतं तावदस्माभिः। किं पुनरिमामभिसन्धाय लभ्यते। शार्ङ्गरवः। विनिपातः" इत्यादि (ध)।

गर्वोऽवलेपजं वाक्यम् ॥ ४७५ ॥ [न]

यथा तत्रैव। "राजा। ममापि नाम सत्त्वैरभिभूयन्ते गृहाः" (प)।

कार्य्यस्यारम्भ उद्यमः ॥ ४७६ ॥ [फ]

यथा कुम्भे। "रावणः। पश्यामि शोकविवशोऽन्तकमेव तावत्" (ब)।

ग्रहणं गुणवत् कार्य्य-

हेतोराश्रय उच्यते ॥ ४७७ ॥ [भ]

(द) अक्षमामाह अक्षमेति। स्वल्पः अत्यल्पः अपि परिभवः यत् न अभि-सह्यते सा अक्षमा।

(ध) उदाहरति यथेति। शार्ङ्गरवं प्रति राज्ञ उक्तिः। अभ्युपगतं स्वीकृतम्। इमां शकुन्तलाम् अभिसन्धाय प्रतार्य्य। अत्र सत्यवादिन्नित्यनेन सोल्लुण्ठनसम्बोधनेन परिभूतस्य शार्ङ्गरवस्य विनिपात इति वचनेन अक्षमा प्रकटिता।

(न) गर्वमाह गर्व इति। अवलेपजं साहङ्कारं वाक्यं गर्वः।

(प) उदाहरति यथेति। अत्र ममापीत्यनेन राज्ञः गर्वातिशयः सूचितः।

(फ) उद्यममाह कार्य्यस्येति। स्पष्टम्।

(ब) उदाहरति यथेति। शोकविवशः अतिशोकार्त्तः बहुपुत्रभ्रातृबन्धु-वर्गनाशादिति भावः अन्तकमेव यममेव तावत् पश्यामि। अत्र रणकर्मणः उद्यमः सूचितः।

यथा विभीषणनिर्भर्त्सनाङ्के। "विभीषणः। राममेवाश्रयिष्यामि" इति (म)।

उत्प्रासनन्तूपहासो
योऽसाधौ साधुमानिनि ॥ ४७८ ॥ [य]

यथा शाकुन्तले। "शार्ङ्गरवः। राजन्! अथ पुनः पूर्ववृत्तान्तः व्यासङ्गाद्विस्मृतो भवान् तत्कथमधर्मभीरोर्दारपरित्यागः" इत्यादि (र)।

आकाङ्क्षा रमणीयत्वाद्
वस्तुनो या स्पृहा तु सा ॥ ४७९ ॥ [ल]

यथा तत्रैव। "राजा।

चारुणा स्फुरितेनायमपरिक्षतकोमलः।
पिपासतो ममानुज्ञां ददातीव प्रियाधरः" ॥ (व)

(भ) आश्रयमाह ग्रहणमिति। कार्य्यहेतोः गुणवत् उत्कृष्टं ग्रहणम् आश्रयः उच्यते।

(म) उदाहरति यथेति। स्पष्टम्। अत्र राज्यार्थं रामाश्रयणं गुणवत्।

(य) उत्प्रासनमाह उत्प्रासनमिति। आत्मानं साधु मन्यते इति साधुमानी तस्मिन् असाधौ यः उपहासः उत्प्रासनम्।

(र) उदाहरति यथेति। पूर्ववृत्तान्तः शकुन्तलापरिणयरूपा पूर्वघटनेत्यर्थः व्यासङ्गात् भार्य्यान्तरसंसर्गात्। अत्र अधर्मभीरोरिति उपहासः।

(ल) स्पृहामाह आकाङ्क्षेति। वस्तुनः विषयस्य रमणीयत्वात् मनोहरत्वात् या आकाङ्क्षा तत्प्राप्तीच्छा इत्यर्थः सा स्पृहा।

(व) उदाहरति यथेति। चारुणेति। चारुणा मनोहरेण स्फुरितेन स्फुरणेन अपरिक्षतः केनापि अदष्टत्वात् अव्रणितः अतएव कोमलः प्रियायाः अयम् अधरः पिपासतः पातुमिच्छतः मम अनुज्ञां ददातीव। अत्र अधरस्य रमणीयत्वात् पिपासा।

अधिक्षेपवचःकारी
क्षोभः प्रोक्तः स एव तु ॥ ४८० ॥ [श]

यथा।

"त्वया तपस्विचाण्डाल! प्रच्छन्नबधवर्त्तिना।
न केवलं हतो बाली स्वात्मा च परलोकतः" ॥ (ष)

मोहावधीरितार्थस्य
पश्चात्तापः स एव तु ॥ ४८१ ॥ [स]

यथाऽनुतापाङ्के। "रामः। किं देव्या न विचुम्बितोऽवहुशो मिथ्याभिशप्तस्तदा" इति (ह)।

उपपत्तिर्मता हेतो-
रुपन्यासोऽर्थसिद्धये॥ ४८२ ॥ [च]

(श) क्षोभमाह अधिक्षेपवच इति। अधिक्षेपवचः भर्त्सनवाक्यं करोतीति तथोक्तः क्षोभः मनोविकारविशेषः स एव क्षोभ एव प्रोक्तः।

(ष) उदाहरति त्वयेति। रामं प्रति वालिन उक्तिः। हे तपस्विचाण्डाल! तपस्विषु चाण्डालवत् नृशंसकर्मिन्नित्यर्थः प्रच्छन्नवधवर्त्तिना गुप्तभावेन स्थित्वा हिंसाकारिणा त्वया बाली केवलं न हतः परलोकतः आत्माऽपि हत इत्यर्थः, यादृशं दुष्कार्य्यं त्वया कृतम् एतेन परलोके तव निस्तारो नास्तीति भावः। अत्र भर्त्सनकारिक्षोभः।

(स) मोहेति। मोहेन अनवधानतया इत्यर्थः वा अज्ञानेन अवधीरितस्य अवज्ञातस्य अर्थस्य विषयस्य यः पश्चात्तापः स एव पश्चात्ताप एव।

(ह) उदाहरति यथेति। विशत इति। देव्या सीतया मिथ्याभिशप्तः मिथ्यादत्तपरिवादः। अत्र चुम्बनरूपस्य अर्थस्य अवधीरणात् पश्चात्तापः।

(च) उपपत्तिमाह उपपत्तिरिति। अर्थस्य कार्य्यस्य सिद्धये हेतोः कारणस्य उपन्यासः कीर्त्तनम् उपपत्तिर्मता।

यथा वध्यशिलायाम्।

"म्रियते म्रियमाणे या त्वयि जीवति जीवति।
तां यदीच्छसि जीवन्तीं रक्षात्मानं ममाऽसुभिः"॥ (क)

आशंसनं स्यादाशंसा ॥ ४८३ ॥ [ख]

यथा श्मशाने "माधवः। तत्पश्येयमनङ्गमङ्गलगृहं भूयोऽपि तस्या मुखम्" इति (ग)।

प्रतिज्ञाध्यवसायकः ॥ ४८४ ॥ [घ]

यथा मम प्रभावत्यां वज्रनाभः।

"अस्य वक्षः क्षणेनैव निर्मथ्य गदयानया।
लीलयोन्मूलयाम्येव भुवनद्वयमद्य वः"॥ (ङ)

विसर्पो यत् समारब्धं
कर्मानिष्टफलप्रदम् ॥ ४८५ ॥ [च]

यथा वेण्याम्। "एकस्य तावत् पाकोऽयम्" इत्यादि (छ)।

(क) उदाहरति यथेति। त्वयि म्रियमाणे या म्रियते, त्वयि जीवति या जीवति, यदि तां जीवन्तीम् इच्छसि तदा मम असुभिः प्राणैः आत्मानं रक्ष। अत्र तस्या जीवनरक्षणरूपस्य अर्थस्य सिद्धिहेतुत्वेन शरीररक्षणम्।

(ख) आशंसामाह आशंसनमिति। आशंसनम् अभीष्टलाभे मनसो व्यापारणम्।

(ग) उदाहरति यथेति। तस्याः मालत्याः।

(घ) अध्यवसायमाह प्रतिज्ञेति। प्रतिज्ञा कार्य्यस्य कर्त्तव्यत्वेन दृढ़तर-निर्देश इत्यर्थः अध्यवसायः।

(ङ) उदाहरति यथेति। अत्र वज्रनाभस्य भुवनद्वयोन्मूलने प्रतिज्ञा।

(च) विसर्पमाह विसर्प इति। अनिष्टफलप्रदं यत् कर्म समारब्धं प्रक्रान्तं स विसर्पः।

(छ) उदाहरति यथेति। एकस्य द्रौपदीकेशपक्षस्य पाकः फलं संप्राप्तं बहुराजन्यनिधनरूपमिति भावः। अत्र केशपक्षणम् अनिष्टफलप्रदं कर्म।

कार्य्यग्रहणमुल्लेखः ॥ ४८६ ॥ [ज]

यथा शाकुन्तले । राजानं प्रति "तापसौ । समिदाहरणाय प्रस्थितावावाम् । इह च अस्मद्गुरोः कण्वस्य साधिदैवत इव शकुन्तलया अनुमालिनीतीरमाश्रमो दृश्यते । न चेदन्यः कार्य्यातिपातः प्रविश्य गृह्यतामतिथिसत्कारः" इति (झ) ।

उत्तेजनमितीष्यते ।

स्वकार्य्यसिद्ध्येऽन्यस्य
प्रेरणाय कठोरवाक् ॥ ४८७ ॥ [ञ]

यथा ।

"इन्द्रजित्प्रचण्डवीर्य्योऽसि नास्त्येव बलवानसि ।
धिक् ! धिक् ! प्रच्छन्नरूपेण युध्यसेऽस्मद्भयाकुलः ॥ (ट)

(ज) उल्लेखमाह कार्य्यग्रहणमिति । कार्य्यस्य ग्रहणं उल्लेखः ।

(झ) उदाहरति यथेति । समिदाहरणाय काष्ठाहरणाय साधिदैवत इव अधिदैवता अधिष्ठात्री देवता तया सहित इव अनुमालिनीतीरं मालिन्या नद्यास्तीरे इत्यर्थः । कार्य्यातिपातः कार्य्यस्य व्याघातः । अत्र आतिथ्यरूपकार्य्य-ग्रहणम् ।

(ञ) उत्तेजनमाह उत्तेजनमिति । स्वकार्य्यस्य सिद्धये अन्यस्य प्रेरणाय प्रवर्त्तनाय कठोरवाक् कटुवाक्यम् उत्तेजनमिति इष्यते ।

(ट) उदाहरति यथेति । इन्द्रजिदिति । मेघनादं प्रति लक्ष्मणस्योक्तिः । हे इन्द्रजित् ! नास्त्येव न तु कार्य्यत इति भावः प्रचण्डवीर्य्यः प्रचण्डपराक्रमः बलवान् असि भवसि-इन्द्रजिदाख्ययैव तव प्रचण्डत्वं बलवत्त्वञ्च ख्यायते इत्यर्थः, धिक् धिक् त्वां पुनः पुनः इत्यर्थः निन्दामि, धिक् निर्भर्त्सननिन्दयोरित्यमरः । यस्मात् अस्मद् भयाकुलः सन् प्रच्छन्नरूपेण अलक्षितरूपेण युध्यसे यदि तव निर्भयत्वं स्यात् तदावश्यं प्रकाश्ययुद्धे तव वर्त्तनं स्यादिति भावः । अत्र प्रकाश्ययुद्धे इन्द्रजितो वर्त्तनं स्वकार्य्यम् ।

भर्त्सना तु परीवादः ॥ ४८८ ॥ [ठ]

यथा सुन्दराङ्के "दुर्य्योधनः। धिक्! धिक्! सूत! किं कृतवानसि वत्सस्य मे प्रकृतिदुर्ललितस्य पापः पापं विधास्यति" इत्यादि (ड)

नीतिः शास्त्रेण वर्त्तनम् ॥ ४८९ ॥ [ढ]

यथा शाकुन्तले "दुष्मन्तः। विनीतवेशप्रवेश्यानि तपोवनानि" इति (ण)।

उक्तस्यार्थस्य यत्तु स्यादुत्कीर्त्तनमनेकधा।
उपालम्भस्वरूपेण तत् स्यादर्थ विशेषणम् ४९० [त]

यथा शाकुन्तले राजानं प्रति "शार्ङ्गरवः। आः! कथमिदं नाम किमिदमुपन्यस्तमिति। ननु भवानेव नितरां लोकवृत्तान्ते निष्णातः।

सतीमपि ज्ञातिकुलैकसंश्रयां
जनोऽन्यथा भर्तृमतीं विशङ्कते।

(ठ) परीवादमाह भर्त्सनेति। स्पष्टम्।

(ड) उदाहरति यथेति। वत्सस्य दुःशासनस्य प्रकृतिदुर्ललितस्य प्रकृत्या स्वभावेन दुर्ललितस्य दुर्विलसितस्य। पापः पापात्मा भीम इत्यर्थः पापम् अनिष्टं वक्षोविदारणरूपमित्यर्थः। अत्र मूर्च्छितदुर्य्योधनरक्षणाय रणात् रथं प्रत्यावर्त्तितवन्तं सूतं प्रति मोहावसाने दुर्य्योधनस्य भर्त्सनम्।

(ढ) नीतिमाह नीतिरिति। शास्त्रेण यथाशास्त्रं वर्त्तनं व्यवहरणं शास्त्रीयकर्मानुष्ठानमित्यर्थः नीतिः।

(ण) उदाहरति यथेति। तपोवनप्रवेशे पौरत्वं त्यजेदिति शास्त्रमत्र द्रष्टव्यम्।

(त) अर्थविशेषणमाह उक्तस्येति। उक्तस्य कथितस्य अर्थस्य विषयस्य उपालम्भस्वरूपेण तिरस्काररूपेण अनेकधा बहुधा यत् उत्कीर्त्तनम् उल्लेखः स्यात् तत् अर्थविशेषणं स्यात्।

अतः समीपे परिणेतुरिष्यते
प्रियाप्रिया वा प्रमदा स्वबन्धुभिः” ॥ (थ)

प्रोत्साहनं स्यादुत्साह-
गिरा कस्यापि योजनम् ॥ ४९१ ॥ [द]

यथा बालरामायणे।

“कालरात्रिकरालेयं स्त्रीति किं विचिकित्ससि।
तज्जगत्त्रितयं त्रातुं तात! ताड़य ताड़काम्” ॥ (ध)

साहाय्यं सङ्कटे यत् स्यात्
सानुकूल्यं परस्य च ॥ ४९२ ॥ [न]

(थ) उदाहरति यथेति। कथमिदम् उक्तमिति शेषः। उपन्यस्तम् उपस्थापितम्। लोकवृत्तान्ते लौकिकव्यवहारे इत्यर्थः निष्णातः अभिज्ञः। नितरामतिशयेन। सतीमिति। जनः लोकः सतीं साध्वीमपि भर्तृमतीं सधवां स्त्रियं ज्ञातिकुलं पितृकुलमित्यर्थः एकः केवलः आश्रयः यस्याः तादृशीं पितृगृहमात्रवासिनीमित्यर्थः अन्यथा विशङ्कते सदोषां सम्भावयतीत्यर्थः, अतः कारणात् स्वबन्धुभिः स्वस्य स्त्रिया इत्यर्थः बन्धुभिः पित्रादिभिः प्रिया अप्रिया वा प्रमदा दुहितेत्यर्थः परिणेतुः पत्युः समीपे इष्यते रक्षितुमिति शेषः। अत्र किमिदमुपन्यस्तमिति राज्ञ उक्तौ तन्निर्भर्त्सनरूपेण अः कथमित्याद्युक्तौचित्यस्य बहुधा उक्तत्वात् अर्थविशेषणम्।

(द) प्रोत्साहनमाह प्रोत्साहनमिति। उत्साहगिरा उत्साहसूचकवाक्येन कस्यापि योजनम् उत्तेजनं प्रोत्साहनं स्यात्।

(ध) उदाहरति कालरात्रीति। इयं कालरात्रिवत् करालां दारुणा अतः स्त्री इति स्त्रियं कथं हन्मीति भावः कथं विचिकित्ससि हन्यां वा न वेति संशयेन तिष्ठसि। हे तात! तत् तस्मात् जगतां त्रितयं त्रिभुवनमित्यर्थः त्रातुं रक्षितुं ताड़कां ताड़य जहीत्यर्थः। अत्र उत्साहवाक्येन रामस्य उत्तेजनम्।

(न) साहाय्यमाह साहाय्यमिति। सङ्कटे विपदि परस्य सानुकूल्यम् अनुकूलतया यत्, तत् साहाय्यं स्यात्।

यथा वेण्यां कृपं प्रति। "अश्वत्थामा। त्वमपि तावद्राज्ञः पार्श्ववर्त्ती भव। कृपः। वाञ्छाम्यहमद्य प्रतिकर्त्तुम्" इत्यादि (प)।

अभिमानः स एव स्यात् ॥ ४९३ ॥ [फ]

यथा तत्रैव। "दुर्य्योधनः। मातः! किमप्यसदृशं कृपणं वचस्ते" इत्यादि (ब)।

प्रश्रयादनुवर्त्तनम्।
अनुवृत्तिः ॥ ४९४ ॥ [भ]

यथा शाकुन्तले राजा शकुन्तलां प्रति। "अयि! तपो वर्द्धते? अनसूया। दाणिं अदिधिविसेसलाहेण" इत्यादि (२९) (म)।

भूतकार्य्याख्यानमुत्कीर्त्तनं मतम् ॥ ४९५ ॥ [य]

---

(२९) दाणिं इति। इदानीमतिथिविशेषलाभेनेत्यादिं सं०।

(प) उदाहरति यथेति। स्पष्टम्। अत्र रणव्यापाररूपे सङ्कटे राज्ञः आनुकूल्यविधानम्।

(फ) अभिमानमाह अभिमान इति। अभिमानः अहङ्कारः।

(ब) उदाहरति यथेति। असदृशम् अयोग्यं कृपणं क्षुद्रम्। अत्र मातुराक्षेपेण दुर्य्योधनस्य अभिमानः सूच्यते।

(भ) अनुवृत्तिमाह प्रश्रयादिति। प्रश्रयात् विनयात् अनुवर्त्तनम् अनुसरणं प्रतिवचनादिना सम्बोधनम् अनुवृत्तिः।

(म) उदाहरति यथेति। स्पष्टम्। अत्र अनसूयायाः प्रत्युत्तरदाने प्रश्रयः।

(य) उत्कीर्त्तनमाह भूतेति। भूतस्य अतस्य कार्य्यस्य आख्यानं कथनम् उत्कीर्त्तनं मतम्।

यथा बालरामायणे ।

"अत्रासीत् फणिपाशबन्धनविधिः शक्त्या भवद् देवरे ।
गाढ़ं वक्षसि ताड़िते हनुमता द्रोणाद्रिरत्राहृतः" इत्यादि (र) ।

याच्ञा तु क्वापि याच्ञायाः
स्वयं दूतमुखेन वा ॥ ४९६ ॥ [ल]

यथा ।

"अद्यापि देहि वैदेहीं दयालुस्त्वयि राघवः ।
शिरोभिः कन्दुकक्रीड़ां किं कारयसि वानरान्" ॥ (व)

परिहार इति प्रोक्तः
कृतानुचितमार्ज्जनम् ॥ ४९७ ॥ [श]

यथा ।

"प्राणप्रयाणदुःखार्त्त उक्तवानस्म्यनक्षरम् ।
तत् क्षमस्व विभो ! किञ्च सुग्रीवस्ते समर्पितः" ॥ (ष)

(र) उदाहरति यथेति । अत्र भूतस्य नागपाशबन्धनादेः कार्य्यस्य कथनम् ।

(ल) याच्ञामाह याच्ञेति । स्वयं वा दूतमुखेन क्वापि जने या याच्ञा प्रार्थना सा याच्ञा । स्वयं याच्ञाया उदाहृतं, भो लङ्केश्वर ! दीयतां जनकजा रामः स्वयं याचते इत्यादि ।

(व) दूतमुखेन उदाहरति यथेति । अद्यापीति । अद्यापि इदानीमपि वैदेहीं सीतां देहि प्रत्यर्पय, राघवः रामः त्वयि दयालुः अस्तीति शेषः । शिरोभिः दशभिरिति भावः वानरान् किं कथं कन्दुकक्रीड़ां कारयसि वानरास्तव शिरोभिः संग्रामपतितैः कन्दुकक्रीड़ां करिष्यति तत् कथं सहसे इति भावः ।

(श) परिहारमाह परिहार इति । कृतस्य अनुचितस्य कर्मणः मार्ज्जनं क्षमा परिहारः प्रोक्तः ।

(ष) उदाहरति प्राणेति । रामं प्रति बालिन उक्तिः । प्राणप्रयाणे यत् दुःखं यातना तेन आर्त्तः व्यथितः सन् यत् अनक्षरं दुरक्षरमित्यर्थः उक्तवान्

अवधीरितकर्त्तव्य-
कथनन्तु निवेदनम् ॥ ४९८ ॥ [स]

यथा राघवाभ्युदये। "लक्ष्मणः। आर्य्य! समुद्राभ्यर्थनया गन्तुमुद्यतोऽसि किमेतत्" (ह)।

प्रवर्त्तनन्तु कार्य्यस्य
यत् स्यात् साधुप्रवर्त्तनम् ॥ ४९९ ॥ [च]

यथा वेण्यां "राजा। कञ्चुकिन्! देवस्य देवकीनन्दनस्य बहुमानात् वत्सस्य भीमसेनस्य विजयमङ्गलाय प्रवर्त्तन्तां तत्रोपचिताः समारम्भाः (क)।

आख्यानं पूर्ववृत्तोक्तिः ॥ ५०० ॥ [ख]

यथा तत्रैव। "देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन् ह्रदाः पूरिताः" इत्यादि।

त्वया तपस्विचाण्डालेत्यादि कटुवाक्यं कथितवानस्मि, हे विभो! तत् क्षमस्व, किञ्च अन्यच्च सुग्रीवः मम कनीयान् भ्राता ते तुभ्यं समर्पितः। अत्र अनुचित-कार्य्यस्य पूर्वकृतस्य मार्जनम्।

(स) निवेदनमाह अवधीरितेति। अवधीरितस्य अवज्ञातस्य अर्थस्य-विषयस्य कर्त्तव्यकथनं कर्त्तव्यत्वनिश्चयः निवेदनम्।

(ह) उदाहरति यथेति। स्पष्टम्। अत्र समुद्राभ्यर्थनाद्यै गमनं पूर्वमव-ज्ञातं कथं पुनस्तदर्थं गमनम् इति लक्ष्मणस्य तत्कर्त्तव्यत्वे निश्चयात् तदारम्भार्थं निवेदनम्।

(च) प्रवर्त्तनमाह प्रवर्त्तनमिति। कार्य्यस्य यत् साधुप्रवर्त्तनं तत् प्रव-र्त्तनं स्यात्।

(क) उदाहरति यथेति। उपचिताः वर्द्धिताः समारम्भाः उद्योगाः। अत्र युद्धकार्य्यस्य सम्यक्प्रवर्त्तनम्।

(ख) आख्यानमाह आख्यानमिति। पूर्ववृत्तस्य पुरागघटितस्य उक्तिः कथनम् आख्यानम्।

युक्तिरर्थावधारणम् ॥ ५०१ ॥ [ग]

यथा तत्रैव।

"यदि समरमपास्य नास्ति मृत्यो-
र्भयमिति युक्तमितोऽन्यतः प्रयातुम्।
अथ मरणमवश्यमेव जन्तोः
किमिति मुधा मलिनं यशः कुरुध्वम्" ॥ (घ)

प्रहर्षः प्रमदाधिक्यम् ॥ ५०२ ॥ [ङ]

यथा शाकुन्तले। "राजा। तत्किमिदानीमात्मानं पूर्णमनोरथं नाभिनन्दामि" (च)।

शिक्षा स्यादुपदेशनम् ॥ ५०३ ॥ [छ]

यथा तत्रैव। "सहि! ण जुत्तं अस्समवासिणो जणस्स अकिदसक्कारं अदिधिविसेसं उज्झिअ सच्छंददो गमणम्" (३०) (ज)। एषाञ्च लक्षणं नाट्यालङ्काराणां समान्यत एकरूप-

---

(३०) सखीति। सखि! न युक्तमाश्रमवासिनो जनस्याकृतसत्कारमतिथिविशेषमुज्झित्वा स्वच्छन्दतो गमनम् इति सं०।

(ग) युक्तिमाह युक्तिरिति। अर्थस्य कार्य्यस्य अवधारणं निश्चयः युक्तिः।

(घ) उदाहरति यथेति। वदीति। यदि समरं युद्धम् अपास्य त्यक्त्वा मृत्योः भयं नास्ति न भवेत् तदा इतः समरात् अन्यतः अन्यत्र प्रयातुं गन्तुं युक्तमिति। अथ यदि जन्तोः देहिनः मरणम् अवश्यमेव निश्चितमेव तदा किमिति कथं यशः मुधा मृषा मलिनं कुरुध्वम्। अत्र समरस्य कर्त्तव्यतायां निश्चयः।

(ङ) प्रहर्षमाह प्रहर्ष इति। प्रमदस्य प्रकृष्टानन्दस्य आधिक्यं प्रहर्षः।

(च) उदाहरति यथेति। स्पष्टम्। अत्र शकुन्तलायाः पुनःप्राप्तौ आनन्दाविश्रयः।

(छ) उपदेशनमाह शिक्षेति। स्पष्टम्।

त्वेऽपि भेदेन व्यपदेशो गड्डलिकाप्रवाहेण। एषु च केषा-
ञ्चिद् गुणालङ्कारभावसन्ध्यङ्गविशेषान्तर्भावेऽपि नाटके प्रय-
त्नतः कर्त्तव्यत्वात्तद्विशेषोक्तिः। एतानि च (झ)।

"पञ्चसन्धि चतुर्वृत्ति चतुःषष्ट्यङ्गसंयुतम्।
षट्त्रिंशल्लक्षणोपेतमलङ्कारोपशोभितम्॥
महारसं महाभोगमुदात्तरचनान्वितम्।
महापुरुषसंचारं साध्वाचारं जनप्रियम्॥
सुश्लिष्टसन्धियोगञ्च सुप्रयोगं सुखाश्रयम्।
मृदुशब्दातिपातञ्च कविः कुर्य्यात्तु नाटकम्"॥ (ञ)

इति मुनिनोक्तत्वात् नाटकेऽवश्यं कर्त्तव्यान्येव। वीथ्य-
ङ्गानि वक्ष्यन्ते।

(ज) उदाहरति यथेति। स्पष्टम्। अत्र शकुन्तलां प्रति तत्सख्या उप-
देशवाक्यम्।

(झ) एषामिति। यदि च भूषणादीनि पूर्वोक्तानि नाट्यभूषणहेतुत्व-
रूपसामान्यधर्मसंयोगात् नाट्यालङ्कारेऽन्तर्भवितुमर्हन्ति तथाप्येषां भेदकथनं गड्ड-
लिकाप्रवाहेण गतानुगतिकन्यायेन इत्यर्थः प्राचीनोक्तरीत्येति भावः।

(ञ) पञ्चेति। पञ्च सन्धयः मुखादयः यत्र तत्, चत्वारः वृत्तयः कौशि-
क्यादयः यत्र तत्, चतुःषष्ट्या अङ्गैः पूर्वोक्तैः संयुतं, षट्त्रिंशता लक्षणैः पूर्वोक्तैः
उपेतं युक्तम्, अलङ्कारैः नाट्यालङ्कारैः पूर्वोक्तैः उपशोभितं, महान् परिपुष्ट
इत्यर्थः रसः शृङ्गारः वीरो वा यत्र तादृशं, महान् भोगः भावादिर्यत्र तादृशं,
महासहायं वा, उदात्ता विलासङ्गादिगुणयुक्ता इति भावः या रचना तया
अन्वितं युक्तम्, महापुरुषस्य नायकप्रधानस्य धीरोदात्तस्य इत्यर्थः सञ्चारः स्थिति-
र्यस्मिन् तथोक्तं, साधुः सद्भिरनुष्ठेय इत्यर्थः आचारः व्यवहारः यत्र तादृशं,
जनप्रियं लोकरञ्जकं, सुश्लिष्टः सन्धेः मुखादेर्योगः समावेशः यस्मिन् तथाभूतं,
सुप्रयोगं सुखाभिनेयं, सुखाश्रयम् आनन्दनिलयं, मृदुः सुकोमलः शब्दानाम्
अतिपातः प्रयोगः यस्मिन् तथाभूतं नाटकं कविः कुर्य्यादित्यन्वयः।

लास्याङ्गान्याह ।

गेयपदं स्थितपाठ्यमासीनं पुष्पगण्डिका ।
प्रच्छेदकस्त्रिगूढञ्च सैन्धवाख्यं द्विगूढकम् ॥
उत्तमोत्तमकञ्चान्यदुक्तप्रत्युक्तमेव च ।
लास्ये दशविधं ह्येतदङ्गमुक्तं मनीषिभिः ॥
५०४ ॥ [ट]

अत्र च ।

तन्त्रीभाण्डं पुरस्कृत्योपविष्टस्यासने पुरः ।
शुष्कं गानं गेयपदम् ॥ ५०५ ॥ [ठ]

यथा गौरीगृहे वीणां वादयन्ती मलयवती ।

"उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरद्युते ! मम हि गौरि ! ।
अभिवाञ्छितं प्रसिध्यतु भगवति ! युष्मत्प्रसादेन" ॥ (ड)

स्थितपाठ्यं तदुच्यते ।
मदनोत्तापिता यत्र पठति प्राकृतं स्थिता ॥
५०६ ॥ [ढ]

(ट) गेयपदमिति । गेयपदादीनि दश लास्याङ्गानि मनीषिभिरुक्तानीत्यर्थः ।

(ठ) गेयपदमाह तन्त्रीति । तन्त्रीभाण्डं वीणायन्त्रं पुरस्कृत्य अग्रेकृत्य गृहीत्वेत्यर्थः आसने पुरः अग्रतः उपविष्टस्य यत् शुष्कं पवित्रं गानं तत् गेयपदम् ।

(ड) उदाहरति यथेति । गौरीगृह इति । उत्फुल्लं विकसितं यत् कमलं पद्मं तस्य केसरपरागवत् गौरी द्युतिर्यस्यास्तात्दृशि ! भगवति ! गौरि ! पार्वति ! युष्मत्प्रसादेन भवत्याः अनुग्रहेण मम अभिवाञ्छितं प्रसिध्यतु सफलीभवतु ।

अभिनवगुप्तपादास्त्वाहुः। "उपलक्षणञ्चैतत्। क्रोधोद्भ्रान्तस्यापि प्राकृतपठनं स्थितपाठ्यमिति"।

निखिलातोद्यरहितं शोकचिन्तान्विताबला।
सुप्रसारितगात्रं यदासीदासीनमेव तु ॥ [ण]
आतोद्यमिश्रितं गेयं छन्दांसि विविधानि च।
स्त्रीपुंसयोर्विपर्य्यासचेष्टितं पुष्पगण्डिका ॥ [त]
अन्यासङ्गं पतिं मत्वा प्रेमविच्छेदमन्युना।
वीणापुरःसरं गानं स्त्रियाः प्रच्छेदको मतः ॥ [थ]
स्त्रीवेशधारिणां पुंसां नाट्यं श्लक्ष्णं त्रिगूढकम् ॥
५०७ ॥ [द]

(ढ) स्थितिपाठ्यमाह स्थितिपाठ्यमिति। यत्र मदनेन उत्तापिता स्थिता सती प्राकृतं पठति तत् पाठ्यमित्यर्थः स्थितिपाठ्यम् उच्यते।

(ण) आसीनमाह निखिलेति। शोकेन चिन्तया चान्विता अबला निखिलातोद्यरहितं निखिलेन आतोद्येन रहितं केनापि वाद्येन न सङ्गतमित्यर्थः सुप्रसारितं सुसङ्गतं गात्रं यस्मिन् तत् यथा तथा यत् यस्मिन्नित्यर्थे अव्ययम्। यस्मिन् गेये इत्यर्थः आसीत् तिष्ठेत् तत् आसीनम्।

(त) पुष्पगण्डिकामाह आतोद्येति। आतोद्येन वादित्रेण मिश्रितं सङ्गतं गेयं विविधानि नानाप्रकाराणि छन्दांसि छन्दोबन्धनपूर्वकगीतानि इत्यर्थः तथा स्त्रीपुंसयोः विपर्य्यासचेष्टितं वैपरीत्यविहरणं पुष्पगण्डिका।

(थ) प्रच्छेदकमाह अन्येति। पतिम् अन्यासङ्गम् अन्यस्याम् आसक्तमित्यर्थः मत्वा प्रेमविच्छेदेन यः मन्युः शोकः तेन हेतुना स्त्रियाः वीणापुरःसरं गानं प्रच्छेदकः मतः।

(द) त्रिगूढमाह स्त्रीति। स्त्रीवेशधारिणां पुंसां श्लक्ष्णं मसृणं नाट्यं त्रिगूढम्।

यथा मालत्याम् । "मकरन्दः । एषोऽस्मि मालती संवृत्तः ।

कश्चन भ्रष्टसङ्केतः सुव्यक्तकरणान्वितः ।
प्राकृतं वचनं वक्ति यत्र तत् सैन्धवं विदुः ॥
५०८ ॥ [ध]

करणं वीणादिक्रिया ।

चतुरस्रपदं गीतं मुखप्रतिमुखान्वितम् ।
द्विगूढं रसभावाढ्यमुत्तमोत्तमकं पुनः ॥ [न]
कोपप्रसादजमधिक्षेपयुक्तं रसोत्तरम् । [प]
हावहेलान्वितं चित्रश्लोकबन्धमनोहरम् ॥
उक्तिप्रत्युक्तिसंयुक्तं सोपालम्भमलीकवत् ।
विलासान्वितगीतार्थमुक्तप्रत्युक्तमुच्यते ॥
५०९ ॥ [फ]

(ध) सैन्धवमाह कश्चनेति । भ्रष्टसङ्केतः सङ्केतस्थाने नायिकाया अनागमात् च्युतसङ्केतस्थान इत्यर्थः, सुव्यक्तेन करणेन अन्वितः कश्चन कोऽपि पुरुषः यत्र प्राकृतं वचनं वक्ति तत् सैन्धवं विदुः ।

(न) द्विगूढमाह चतुरस्रपदमिति । चतुरस्राणि सामाजिकमनोहराणीति भावः पदानि यत्र तादृशं, मुखसन्धिप्रतिमुखसन्धिसमन्वितं, रसभावाभ्याम् आढ्यं युक्तं गीतं द्विगूढम् ।

(प) उत्तमोत्तममाह उत्तमोत्तमकमिति । कोपात् प्रसादाद्वा जातम्, अधिक्षेपः तिरस्कारः तद्युक्तं, रसोत्तरं सरसमित्यर्थः, गीतम् उत्तमोत्तमम् ।

(फ) उक्तप्रत्युक्तमाह हावेति । हावेन भ्रूनेत्रादिविकारैर्ललित लक्षणोक्तेन, हेलया हेलात्यन्तसमालक्ष्यविकारः स्यात् स एव चेति लक्षणोक्तेन अन्वितं, चित्रेण मनोज्ञेन श्लोकबन्धेन पद्यरचनेन मनोहरम्, उक्तिप्रत्युक्तिभ्यां वचनोत्तराभ्यां संयुक्तं, सोपालम्भं तिरस्कारव्यञ्जकम्, अलीकवत् मृषावादसहितम् अप्रियवद्वा, विलासेन अन्वितः युक्तः गीतस्य अर्थः यत्र तादृशं, गीतम् उक्तप्रत्युक्तम् उच्यते ।

स्पष्टान्युदाहरणानि।

एतदेव यदा सर्वैः पताकास्थानकैर्युतम्।
अङ्कैश्च दशभिर्धीरा महानाटकमूचिरे॥

५१० ॥ [ब]

एतदेव नाटकं यथा बालरामायणम्। अथ प्रकरणम्।

भवेत् प्रकरणे वृत्तं लौकिकं कविकल्पितम्।
शृङ्गारोऽङ्गी नायकस्तु विप्रोऽमात्योऽथवा वणिक्
सापायधर्मकामार्थपरो धीरप्रशान्तकः॥

५११ ॥ [भ]

विप्रनायकं यथा मृच्छकटिकम्। अमात्यनायकं मालती-माधवम्। वणिङ्नायकं पुष्पभूषितम्।

नायिका कुलजा क्वापि वेश्या क्वापि द्वयं क्वचित्।
तेन भेदास्त्रयस्तस्य तत्र भेदस्तृतीयकः॥

(ब) महानाटकमाह एतदिति। एतत् नाटकमेव सर्वैः पूर्वोक्तैः पताकास्थानकैः दशभिरङ्कैश्च युतं धीराः विद्वांसः महानाटकम् ऊचिरे उक्तवन्तः।

(भ) प्रकरणमाह अथेति। भवेदिति। प्रकरणे वृत्तं वर्णनीयं लौकिकं लोकमात्रसिद्धं कविना कल्पितं स्वकपोलरचितमित्यर्थः भवेत्। शृङ्गारः अङ्गी प्रधानम्। नायकः धीरप्रशान्तः पूर्वोक्तलक्षणः सापायाः अपायः क्षयः तत्सहिताः ये धर्माः स्वर्गसाधनभूताः कामाः स्त्रीपुत्रादयः अर्थाः भोगसाधनानि धनादीनि तत्परः तदासक्तः न तु अपायरहितमुक्तिकामीति भावः।

(म) नायिकेति। क्वापि प्रकरणे नायिका कुलजा कुलीना, क्वापि वेश्या, क्वचिदा द्वयं कुलजा वेश्या चेत्यर्थः, तेन हेतुना तस्य प्रकरणस्य त्रयः भेदाः

कितवद्यूतकारादिविटचेटकसङ्कुलः ॥

५१२ ॥ [म]

कुलस्त्री पुष्पभूषिते। वेश्या तु रङ्गदत्ते। द्वे अपि मृच्छकटिकायाम्। अस्य नाटकप्रकृतित्वात् (य)। शेषं नाटकवत्। अथ भाणः।

भाणः स्याद्धूर्त्तचरितो नानावस्थान्तरात्मकः।
एकाङ्क एक एवात्र निपुणः पण्डितो विटः॥
रङ्गे प्रकाशयेत् स्वेनानुभूतमितरेण वा।
सम्बोधनोक्तिप्रत्युक्ती कुर्य्यादाकाशभाषितैः॥
सूचयेद्वीरशृङ्गारौ शौर्य्यसौभाग्यवर्णनैः।
तत्रेतिवृत्तमुत्पाद्यं वृत्तिः प्रायेण भारती॥
मुखनिर्वहणे सन्धी लास्याङ्गानि दशापि च॥

५१३ ॥ [र]

विशेषाः। तत्र तेषु भेदेषु तृतीयो भेदः यत्र कुलजा वेश्या च नायिका इति भावः। कितवः धूर्त्तः द्यूतकारः आदिपदेन सभिकादीनां ग्रहणं तथा विटः पूर्वोक्तलक्षणः तथा चेटकः एतैः सङ्कुलः व्याप्तः।

(य) अस्येति। विना विशेषं सर्वेषां लक्ष्म नाटकवन्मतमित्युक्तेः अस्य प्रकरणस्य नाटकमेव प्रकृतिर्मूलकारणं यस्य तथोक्तः तस्य भावः तस्मात्।

(र) भाणमाह अथेति। भाण इति। धूर्त्तस्य नायकस्य चरितं यत्र सः, नानाविधम् अवस्थान्तं दशाभेदः आत्मा स्वरूपं यस्य तादृशः, तथा एकाङ्कः एकेनैव अङ्केन समापनीय इत्यर्थः, भाणः स्यात्। अत्र एक एव निपुणः चतुरः पण्डितः विटः स्वेन आत्मना इतरेण वा अनुभूतं वस्तु रङ्गे नाट्यशालायां प्रकाशयेत्। आकाशभाषितैः सम्बोधनेन उक्तिप्रत्युक्ती कुर्य्यात्। शौर्य्यसौभाग्यवर्णनैः वीरशृङ्गारौ रसौ शौर्य्यवर्णनेन वीरं सौभाग्यवर्णनेन शृङ्गारमित्यर्थः सूचयेत्।

तत्र आकाशभाषितरूपं परवचनमपि स्वयमेवानुवदन्नुत्तरप्रत्युत्तरे कुर्य्यात्। शृङ्गारवीररसौ च सौभाग्यशौर्य्यवर्णनया सूचयेत्। प्रायो भारती कौशिक्यपि वृत्तिर्भवति। लास्याङ्गानि गेयपदादीनि। उदाहरणं लीलामधुकरः।

अथ व्यायोगः।

ख्यातेतिवृत्तो व्यायोगः स्वल्पस्त्रीजनसंयुतः।
हीनो गर्भविमर्षाभ्यां नरैर्बहुभिराश्रितः॥
एकाङ्कश्च भवेदस्त्रीनिमित्तसमरोदयः।
कौशिकीवृत्तिरहितः प्रख्यातस्तत्र नायकः॥
राजर्षिरथ दिव्यो वा भवेद्धीरोद्धतश्च सः।
हास्यशृङ्गारशान्तेभ्य इतरेऽत्राङ्गिनो रसाः॥
५१४॥ [ल]

यथा सौगन्धिकाहरणम्। अथ समवकारः।

वृत्तं समवकारे तु ख्यातं देवासुराश्रयम्।
सन्धयो निर्विमर्षास्तु त्रयोऽङ्कास्तत्र चादिमे॥
सन्धी द्वावन्त्ययोस्तद्वदेक एको भवेत् पुनः।

तत्र भाणे इतिवृत्तम् उत्पाद्यं कल्पनीयं प्रायेण भारती वृत्तिः, मुखं निर्वहणञ्च एतौ सन्धी, तथा लास्याङ्गानि दशापि प्रयोज्यानीति शेषः।

(ल) व्यायोगमाह ख्यातेति। ख्यातेतिवृत्त इति। ख्यातं पुराणादिषु प्रसिद्धम् इतिवृत्तं यस्य तादृशः, गर्भविमर्षाभ्यां सन्धिभ्यां हीनः गर्भविमर्षसन्धिरहित इत्यर्थः, अस्त्रीनिमित्तसमरोदयः स्त्रीनिमित्तं विना समरस्य संग्रामस्य उदयः उपस्थितिर्यस्मिन् तथाभूतः। अन्यत् सुगमम्।

(व) समवकारमाह वृत्तमिति। वृत्तमिति। देवासुराश्रयं देवासुरसम्बद्धम्।

नायका द्वादशोदात्ताः प्रख्याता देवदानवाः ॥
फलं पृथक् पृथक् तेषां वीरमुख्योऽखिलो रसः ।
वृत्तयो मन्दकौशिक्यो नात्र विन्दुप्रवेशकौ ॥
वीथ्यङ्गानि च तत्र स्युर्यथालाभं त्रयोदश ।
गायत्र्युष्णिङ्मुखान्यत्र छन्दांसि विविधानि च ॥
त्रिशृङ्गारस्त्रिकपटः कार्य्यश्चायं त्रिविद्रवः ।
वस्तु द्वादशनाड़ीभिर्निष्पाद्यं प्रथमाङ्कगम् ॥
द्वितीयेऽङ्के च तिसृभिर्द्वाभ्यामङ्के तृतीयके ॥

५१५ ॥ [व]

नाड़िका घटिकाद्वयमुच्यते । विन्दुप्रवेशकौ च नाटकोक्तावपि नेह विधातव्यौ । तत्र ।

धर्मार्थकामैस्त्रिविधः शृङ्गारः कपटः पुनः ।

निर्विमर्शाः विमर्शरहिताः सन्धयः चतुर्थसन्धिं विना चत्वारः सन्धयः प्रयोज्या इत्यर्थः । अङ्काः परिच्छेदाः त्रयः । तत्र चादिमे अङ्के द्वौ सन्धी मुखप्रतिमुखे इति भावः, अन्त्ययोः द्वितीयतृतीययोरङ्कयोरित्यर्थः एकः एकः सन्धिः गर्भः निर्वहणश्च इत्यर्थः भवेत् । उदात्ताः धीरोदात्ताः । तेषां नायकानां पृथक् पृथक् भिन्नं भिन्नं फलम् । अखिलः समग्रो रसः वीरमुख्यः वीररस एव प्रधानम् अन्ये अङ्गानीति भावः । षड़क्षरा वृत्तिर्गायत्री सप्ताक्षरा वृत्तिरुष्णिक् तत्प्रभृतीनि । मन्दकौशिक्यः मन्दा कौशिकी यासु ताः प्रायेण कौशिकीहीना इत्यर्थः । द्वादशनाड़ीभिः द्वादशभिः घटिकाभिः प्रथमाङ्कगं प्रथमाङ्कनिविष्टं वस्तु निष्पाद्यं सम्पादनीयम् । द्वितीयेऽङ्के तिसृभिः नाड़ीभिः तथा तृतीये अङ्के द्वाभ्यां नाड़ीभ्यां तत्रत्यं वस्तु निष्पाद्यमिति शेषः ।

(श) शृङ्गारस्य कपटस्य विद्रवस्य च वैविध्यं दर्शयति तत्रेति । धर्मार्थेति ।

स्वाभाविकः कृत्रिमश्च दैवजो विद्रवः पुनः ॥
अचेतनैश्चेतनैश्च चेतनाचेतनैः कृतः ॥

५१६ ॥ [ग]

तत्र शास्त्राविरोधेन कृतो धर्मशृङ्गारः अर्थलाभार्थकल्पितः । अर्थशृङ्गारः । प्रहसनशृङ्गारः कामशृङ्गारः । तत्र कामशृङ्गारः प्रथमाङ्क एव । अन्ययोस्तु न नियम इत्याहुः । चेतनाचेतना गजादयः । समवकीर्य्यन्ते (घ) बहवोऽर्था अस्मिन्निति समवकारः । यथा समुद्रमथनम् ।

अथ डिमः ।

मायेन्द्रजालसंग्रामक्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः ।
उपरागैश्च भूयिष्ठो डिमः ख्यातोऽतिवृत्तकः ॥
अङ्गी रौद्ररसस्तत्र सर्वेऽङ्गानि रसाः पुनः ।
चत्वारोऽङ्का मता नेह विष्कम्भकप्रवेशकौ ॥
नायका देवगन्धर्वयक्षरक्षो महोरगाः ।
भूतप्रेतपिशाचाद्याः षोड़शात्यन्तमुद्धताः ॥
वृत्तयः कौशिकीहीना निर्विमर्षाश्च सन्धयः ।

शृङ्गारः धर्मार्थकामैः त्रिविधः कपटः स्वाभाविकः कृत्रिमः दैवजः दैवेन जनितः । विद्रवः शत्र्वादिकृतः सम्भ्रमः अचेतनकृतः चेतनकृतः तथा चेतनाचेतनोभयकृत इति त्रिविधः ।

(घ) समवकीर्य्यन्ते सम्यक् प्रयुज्यन्ते इत्यर्थः ।

(ङ) डिममाह अथेति । उपरागैः चन्द्रसूर्य्यादीनां ग्रहविद्वेषैः भूयिष्ठः

दीप्ताः स्युः षड्रसाः शान्तहास्यशृङ्गारवर्जिताः ॥

५१७ ॥ [स]

अत्रोदाहरणञ्च । "त्रिपुरदाहः" इति महर्षिः । अथेहामृगः ।

ईहामृगो मिश्रवृत्तश्चतुरङ्कः प्रकीर्त्तितः ।
मुखप्रतिमुखे सन्धी तत्र निर्वहणं तथा ॥
नरदिव्यावनियमौ नायकप्रतिनायकौ ।
ख्यातौ धीरोद्धतावन्यो गूढ़भावादयुक्तकृत् ॥
दिव्यस्त्रियमनिच्छन्तीमपहारादिनेच्छतः ।
शृङ्गाराभासमप्यस्य किञ्चित् किञ्चित् प्रदर्शयेत् ॥
पताकानायका दिव्या मर्त्या वापि दशोद्धताः ।
युद्धमानीय संरम्भं परं व्याजान्निवर्त्तते ॥
महात्मानो वधप्राप्ता अपि वध्याः स्युरत्र नो ॥
एकाङ्को देव एवात्र नेतेत्याहुः परे पुनः ।
दिव्यस्त्रीहेतुकं युद्धं नायकाः षडितीतरे ॥

५१८ ॥ [ह]

बहुलः । ख्यातं पुराणादिप्रसिद्धम् इतिवृत्तं यस्य तादृशः । दीप्ताः उज्ज्वलाः । अन्यत् स्पष्टम् ।

(ह) ईहामृगमाह अथेति । अनियमौ नियमवर्जितौ क्वचित् नरो नायकः प्रतिनायको वा क्वचित् दिव्यः नायकः प्रतिनायको वा इति नायकप्रतिनायकयोर्नियमो नास्तीति भावः । गूढ़भावात् गोपनभावात् अयुक्तकृत् अनुचितकार्य्यकारीत्यर्थः । अपहारादिना बलात्कारादिना आदिपदेन छलादिपरिग्रहः । परं शत्रुं प्रतिनायकमित्यर्थः संरम्भं क्षोभम् आनीय प्रापय्य युद्धं

मिश्रं ख्याताख्यातम्। अन्यः प्रतिनायकः। पताकानायकास्तु नायकप्रतिनायकयोर्मिलिता दश। नायको मृगवदलभ्यां नायिकामत्र ईहते वाञ्छतीति ईहामृगः। यथा कुसुमशेखरविजयादि। अथ अङ्कः।

उत्सृष्टिकाङ्क एकाङ्को नेतारः प्राकृता नराः।
रसोऽत्र करुणः स्थायी बहुस्त्रीपरिदेवितम्॥
प्रख्यातमितिवृत्तञ्च कविर्बुद्ध्या प्रपञ्चयेत्।
भाणवत् सन्धिवृत्त्यङ्गान्यस्मिन् जयपराजयौ॥
युद्धञ्च वाचा कर्त्तव्यं निर्वेदवचनं बहु॥

५१६॥ [च]

इमञ्च केचित् "नाटकाद्यन्तःपात्यङ्कपरिच्छेदार्थम् उत्सृष्टिकाङ्कनामानम्" आहुः। अन्ये तु "उत्क्रान्ता विलोमरूपा सृष्टिर्यत्र" इति उत्सृष्टिकाङ्कः। यथा शर्मिष्ठाययातिः। अथ वीथी।

वीथ्यामेको भवेदङ्कः कश्चिदेकोऽत्र कल्प्यते।
आकाशभाषितैरुक्तैश्चित्रां प्रत्युक्तिमाश्रितः॥
सूचयेद् भूरिशृङ्गारं किञ्चिदन्यान् रसानपि।

हत्वेत्यर्थः व्याजात् छलात्। वधप्राप्ताः वधप्राप्तियोग्या अपीत्यर्थः। अन्यत् सुगमम्।

(च) अङ्कमाह अथेति। उत्सृष्टिकाङ्कः अङ्कस्य नामान्तरमेतत्। प्रपञ्चयेत् विस्तारयेत्। प्राकृताः सामान्याः नातिमहान्त इत्यर्थः। अन्यत् स्पष्टम्।

(छ) वीथीमाह अथेति। अत्र वीथ्याम् एकः अद्वितीय इत्यर्थः कश्चित्

मुखनिर्वहणे सन्धी अर्थप्रकृतयोऽखिलाः॥

५२० [क]

कश्चिदित्युत्तमो मध्यमोऽधमो वा। शृङ्गारबहुलत्वाच्च अस्याः कौशिकीवृत्तिबहुलत्वम्।

अस्यास्त्रयोदशाङ्गानि निर्दिशन्ति मनीषिणः।
उद्घात्यकावलगिते प्रपञ्चस्त्रिगतं छलम्॥
वाक्केल्यधिबले गण्डमवस्यन्दितनालिके।
असत्प्रलापव्याहारमृदवानि च तानि तु॥

५२१॥ [ख]

तत्र उद्घात्यकावलगिते प्रस्तावनाप्रस्तावे सोदाहरणं लक्षिते।

मिथो वाक्यमसद्भूतं
प्रपञ्चो हास्यकृन्मतः॥ ५२२॥ [ग]

यथा विक्रमोर्वश्याम्। वडभीस्थविदूषकचेट्योरन्योन्य-वचनम्।

त्रिगतं स्यादनेकार्थ-
योजनं श्रुतिसाम्यतः॥५२३॥ [घ]

नायक इति शेषः कल्प्यते निबध्यते। अखिलाः समग्राः पञ्चेति भावः अर्थ-प्रकृतयः बीजादयः प्रयोज्या इति शेषः।

(ख) अस्या इति। अस्याः वीथ्याः। अन्यत् स्पष्टम्।

(ग) प्रपञ्चमाह मिथ इति। मिथः परस्परं हास्यकृत् हासजनकम् असद्भूतं मिथ्याभूतं वाक्यं प्रपञ्चः।

यथा तत्रैव "राजा।

सर्वक्षितिभृतां नाथ! दृष्टा सर्वाङ्गसुन्दरी।
रामा रम्ये वनान्तेऽस्मिन् मया विरहिता त्वया" ॥ (ङ)

नेपथ्ये तत्रैव प्रतिशब्दः। "राजा। कथं दृष्टेत्याह"।
अत्र प्रश्नवाक्यमेवोत्तरत्वेन योजितम्। "नटादित्रितयविषयमेवेदम्" इति कश्चित्।

प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यै-
र्विलोभ्य छलनाच्छलम् ॥ ५२४ ॥ [च]

यथा वेण्यां "भीमार्जुनौ।

कर्त्ता द्यूतच्छलानां जतुमयशरणोद्दीपनः सोऽभिमानी
राजा दुःशासनादेर्गुरुरनुजशतस्याङ्गराजस्य मित्रम्।
कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः पाण्डवा यस्य दासाः
क्वास्ते दुर्योधनोऽसौ कथयतु न रुषा द्रष्टुमभ्यागतौ स्वः" ॥ (छ)

(घ) विगतमाह विगतमिति। श्रुतिसाम्यतः शब्दसादृश्यात् अनेकार्थयोजनं बह्वर्थकल्पनं विगतं स्यात्।

(ङ) उदाहरति यथेति। सर्वेति। उर्वशीविरहितस्य पुरूरवस उक्तिरियम्। हे सर्वक्षितिभृतां सर्वपर्वतानां नाथ! पर्वतश्रेष्ठ! अस्मिन् रम्ये वनान्ते वनभूमौ मया विरहिता सर्वाङ्गसुन्दरी रामा उर्वशी त्वया दृष्टा? अत्रास्य वाक्यस्य प्रतिध्वनेश्च साम्यात् दृष्टेति वाक्यस्य प्रश्नरूप एकोऽर्थः पुनर्दृष्टेति प्रतिध्वनिः प्रतिवचनरूपो अपरोऽर्थः इति अनेकार्थयोजनं बोद्धव्यम्।

(च) छलमाह प्रियाभैरिति। प्रियाभैः प्रियसदृशैः अप्रियैः वाक्यैः विलोभ्य छलनं प्रतारणं छलम्।

(छ) उदाहरति यथेति। कर्त्तेति। द्यूतच्छलानां द्यूतक्रीड़ारूपकपटानां कर्त्ता, जतुमयं यत् शरणं गृहं, शरणं गृहरक्षित्रोरित्यमरः। तस्य उद्दीपनः जतुगृहदाहक इत्यर्थः, अभिमानी अहङ्कारवान्, दुःशासनादेः दुःशासनप्रभृतेः अनुजशतस्य कनिष्ठभ्रातृशतस्य गुरुः, अङ्गराजस्य कर्णस्य मित्रं बन्धुः,

अन्ये त्वाहुश्छलं किञ्चित् कार्य्यमुद्दिश्य कस्यचित्।
उदीर्य्यते यद्वचनं वञ्चना हास्यरोषकृत्॥ [ज]
वाक्केलिर्हास्यसम्बन्धो द्वित्रिप्रत्युक्तितो भवेत्॥
५२५॥ [झ]

द्वित्रीत्युपलक्षणं यथा।

"भिक्षो! मांसनिषेवणं प्रकुरुषे? किन्तेन मद्यं विना
मद्यञ्चापि तव प्रियम्? प्रियमहो! वाराङ्गनाभिः सह।
वेश्याप्यर्थरुचिः कुतस्तव धनम्? द्यूतेन चौर्य्येण वा
चौर्य्यद्यूतपरिग्रहोऽपि भवतः? नष्टस्य कान्या गतिः" ॥ (ञ)

केचित् "प्रक्रान्तवाक्यस्य साकाङ्क्षस्यैव निवृत्तिर्वाक्केलिः" इत्याहुः। अन्ये च "अनेकस्य प्रश्नस्यैकमुत्तरम्"।

अन्योन्यवाक्याधिक्योक्तिः
स्पर्द्धयाधिबलं मतम्॥ ५२६॥ [ट]

कृष्णायाः द्रौपद्याः केशानाम् उत्तरीयस्य च व्यपनयने आकर्षणे पटुः नियोजयिता इत्यर्थः, पाण्डवाः यस्य दासाः किङ्कराः, सः प्रसिद्धः असौ राजा दुर्योधनः क्व कुत्र आस्ते तिष्ठति कथयत यूयमिति शेषः। भृत्यान् प्रत्युक्तिरियम्। आवां भीमार्जुनावित्यर्थः तथा क्रोधेन द्रष्टुं साक्षात्कर्त्तुं न अभ्यागतौ उपस्थितौ स्वः।

(ज) अन्ये त्विति। कस्यचित् किञ्चित् कार्य्यमुद्दिश्य वञ्चनाहास्यरोषकरं यत् वचनम् उदीर्य्यते कथ्यते अन्ये पण्डितास्तु तत् छलम् आहुः कथयन्ति।

(झ) वाक्केलिमाह वाक्केलिरिति। द्वे वा तिस्रो वा प्रत्युक्तयः प्रतिवचनानि ताभ्यः यः हास्यसम्बन्धः स वाक्केलिर्भवेत्।

(ञ) उदाहरति यथेति। स्पष्टम्।

(ट) अधिबलमाह अन्योन्येति। स्पर्द्धया अहङ्कारेण अन्योन्यं परस्परं वाक्यस्य आधिक्येन उक्तिः अधिबलं मतम्।

यथा मम प्रभावत्यां "वज्रनाभः ।
अस्य वक्षः क्षणेनैव निर्मथ्य गदयानया ।
लीलयोन्मूलयिष्यामि भुवनद्वयमद्य वः" ॥ (ठ)

प्रद्युम्नः । अरेरे असुरापसद ! (ड) अलममुना बहुप्रलापेन मम खलु ।

अद्य प्रचण्डभुजदण्डसमर्पितोरु-
कोदण्डनिर्गलितकाण्डसमूहपातैः ।
आस्तां समस्तदितिजक्षतजोक्षितेयं
क्षोणी क्षणेन पिशिताशनलोभनीया" ॥ (ढ)

गण्डं प्रस्तुतसम्बन्धि
भिन्नार्थं सत्वरं वचः ॥ ५२७ ॥ [ण]

यथा वेण्यां "राजा ।
अध्यासितुं तव चिराज्जघनस्थलस्य
पर्याप्तमेव करभोरु ! ममोरुयुग्मम्" ॥ (त)

(ठ) उदाहरति यथेति । अस्येति । अस्य प्रद्युम्नस्य वक्षः क्षणेनैव अनया हस्तस्थितयेति भावः गदया निर्मथ्य चूर्णयित्वेत्यर्थः लीलया अवहेलया अद्य वः युष्माकं युष्माननादृत्येत्यर्थः अनादरे षष्ठी । भुवनद्वयं स्वर्गं पृथिवीञ्च इत्यर्थः स्वस्य पातालवासित्वादिति भावः उन्मूलयिष्यामि उत्पाटयिष्यामि ।

(ड) असुरापसद ! असुराधम !

(ढ) अद्येति । प्रचण्डे भुजदण्डे बाहुदण्डे समर्पितात् निहितात् उरुकोदण्डात् महाधनुषः निर्गलितानां निर्गतानां काण्डानां शराणां समूहस्य पातैः इयं क्षोणी पृथ्वी क्षणेन समस्तानां दितिजानां दैत्यानां शोणितैः रुधिरैः उक्षिता अभिषिक्ता सती पिशिताशनानां मांसभोजिनां लोभनीया स्पृहणीयेत्यर्थः आस्तां भवतु । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ण) गण्डमाह गण्डमिति । प्रस्तुतसम्बन्धि प्रकृतार्थसम्बद्धं भिन्नार्थं पृथगर्थं सत्वरं त्वरान्वितं वचः गण्डम् ।

अनन्तरं प्रविश्य कञ्चुकी। "देव! भग्नं भग्नम्" इत्यादि। अत्र रथकेतनभङ्गार्थं वचनमूरुभङ्गार्थे सम्बन्धे सम्बद्धम्।

व्याख्यानं स्वरसोक्तस्या-
न्यथावस्यन्दितं भवेत्॥ ५२८॥ [थ]

यथा छलितरामे "सीता। जाद! कल्लं क्खु अओज्झाए गंतव्वं तहिं सो राआ विणएण पणयिदव्वो (३१)। लवः। अथ किमावाभ्यां राजोपजीविभ्यां भवितव्यम्। सीता। जाद! सो तुम्हाणं पिदा (३२)। लवः। किमावयोः रघुपतिः पिता? सीता। साशङ्कम्। मा अण्णधा संकधं ण क्खु तुम्हाणं सअलाए ज्जेव पुहवीएत्ति" (३३)। (द)

प्रहेलिकैव हास्येन
युता भवति नालिका॥ ५२९॥ [ध]

---

(३१) जादेति। पुत्र! कल्य खलु अयोध्यायां गन्तव्यं तर्हि स राजा विनयेन प्रणयितव्य इति सं०।

(३२) पुत्र! स युष्माकं पितेति सं०।

(३३) मा अन्यथा शङ्केथां न खलु युवयोः सकलाया एव पृथिव्या इति सं०।

(त) उदाहरति। यथेति। अध्यासितुमिति। भानुमतीं प्रति दुर्य्योधनवचनम्। हे वरभीरु! मम ऊरुयुग्मं चिरात् चिरकालं व्याप्य तव जघनस्थलस्य अध्यासितुम् अधिष्ठातुं पर्य्याप्तमेव समुचितमेव। अत्र रथकेतनभङ्गरूपभिन्नार्थं वचनं प्रस्तुतस्य दुर्य्योधनोरुभङ्गरूपस्य अर्थस्य सूचकम्।

(थ) अवस्यन्दितमाह व्याख्यानमिति। स्वरसोक्तस्य स्वभावत उक्तस्य वाक्यस्य अन्यथा व्याख्यानम् अवस्यन्दितं भवेत्।

(द) उदाहरति यथेति। अत्र स्वभावोक्तस्य स युवयोः पितेति वाक्यस्य सकलायाः पृथिव्या इत्यनेन पितृशब्दस्य पालकरूपत्वेन अन्यथा व्याख्यानम्।

संवरणकार्य्युत्तरं प्रहेलिका। यथा रत्नावल्याम्। सुस-ङ्गता। सहि! जस्स किदे तुमं आअदा सो इदो ज्जेव चिट्ठदि। सागरिका। कस्स किदे अहं आअदा? सुसं। णं चित्तफलअस्स" (३४)। अत्र त्वं राज्ञः कृते आगतेत्यर्थः संवृत्तः (न)।

असत्प्रलापो यद्वाक्यमसम्बद्धं तथोत्तरम्।
अगृह्णतोऽपि मूर्खस्य पुरो यच्च हितं वचः॥
५३०॥ [प]

तत्राद्यं (फ) यथा मम प्रभावत्याम्। "प्रद्युम्नः। सह-कारवल्लीमवलोक्य सानन्दम्। अहो कथमिहैव।
अलिकुलमञ्जुकेशी परिमलबहुला रसावहा तन्वी।
किशलयपेशलपाणिः कोकिलकलभाषिणी प्रियतमा मे"॥ (ब)

---

(३४) सखीति। सखि! यस्य कृते त्वमागता स इत एव तिष्ठतीति सं०। कस्य कृते अहमागतेति सं०। ननु चित्रफलकस्येति सं०।

(ध) नालिकमाह प्रहेलिकेवेति। हास्येन युक्ता प्रहेलिका एव नालिका भवति।

(न) उदाहरति यथेति। अत्र राज्ञः कृते त्वमागतेति उत्तरं संवृतम्।

(प) असत्प्रलापमाह असत्प्रलाप इति। असम्बद्धं पूर्वापरसम्बन्धरहितं यत् वाक्यं तथा उत्तरं यच्च अगृह्णतः हितवाक्यमग्रह्णत इत्यर्थः मूर्खस्य पुरः कथनं हितं वचः असौ असत्प्रलापः।

(फ) आद्यम् असम्बद्धं वाक्यमित्यर्थः।

(ब) अलीति। अलिकुलं भ्रमरसमूहः तद्वत् मञ्जुकेशी मनोहरकेशा, परिमलः सौरभः तद्बहुला अतिसौरभशालिनीत्यर्थः, रसम् अनुरागम् आवह-तीति तथोक्ता अनुरागवतीत्यर्थः, तन्वी कृशाङ्गी, किशलयः पल्लवः तद्वत् पेशलः कोमलः पाणिर्यस्यास्तादृशी, कोकिलवत् कलभाषिणी मधुरभाषिणी मे मम प्रियतमा अतिप्रियेति। अत्र सहकारलतायां स्वप्रियाबुद्धिरसम्बद्धा।

एवमसम्बद्धोत्तरेऽपि। तृतीयं यथा वेण्यां दुर्य्योधनं प्रति गान्धारीवाक्यम्।

व्याहारो यत् परस्यार्थे
हास्यक्षोभकरं वचः॥ ५३१॥ [भ]

यथा मालविकाग्निमित्रे। लास्यप्रयोगावसाने मालविका निर्गन्तुमिच्छति। "विदूषकः। मा दाव उपदेससुध्वा गमिस्ससि" (३५) इत्युपक्रमेण। "दासः। विदूषकं प्रति। आर्य्य! उच्यतां यस्त्वया क्रमभेदो लक्षितः। विदूषकः। पढमं बह्मणपूआ भोदि सा इमाए लङ्घिदा (३६)। मालविका। स्मयत" इत्यादिना नायकस्य विशुद्धनायिकादर्शनप्रयुक्तेन हासलोभकारिणा वचसा व्याहारः (म)।

दोषा गुणा गुणा दोषा
यत्र स्युर्मृदवं हि तत्॥ ५३२॥ [य]

क्रमेण यथा।

"प्रिय! जीवितता क्रौर्य्यं निःस्नेहत्वं कृतघ्नता।
भूयस्तद्दर्शनादेव ममैते गुणतां गताः॥ (र)

---

(३५) मा तावदुपदेशशुद्धा गमिष्यसीति सं०।
(३६) प्रथमं ब्राह्मणपूजा भवति साऽनया लङ्घितेति सं०।

(भ) व्याहारमाह व्याहार इति। परस्य अर्थे निमित्तं यत् हास्यक्षोभकरं वचः असौ व्याहारः।

(म) उदाहरति यथेति। स्पष्टम्।

(य) मृदवमाह दोषा इति। यत्र वाक्ये दोषाः गुणाः गुणाः दोषाश्च स्युः तत् मृदवम्।

(र) उदाहरति प्रियेति। हे प्रिय! जीवितता त्वद्विरहे जीवनमित्यर्थः क्रौर्य्यं निष्ठुरता, निःस्नेहत्वं स्नेहशून्यता, तथा कृतघ्नता उपकारिणोऽपकारकरणं

सख्यास्तद्रूपसौन्दर्य्यं भूषितं यौवनश्रिया।
सुखैकतायनं जातं दुःखायैव ममाधुना" ॥ (ल)

इति चाङ्गानि नाटकादिषु सम्भवन्त्यपि वीथ्यामवश्यं विधेयानि। विस्पष्टतया नाटकादिषु विनिविष्टान्यपीहोदाहृतानि वीथी च। नानारसानाञ्चात्र मालारूपतया स्थितत्वाद्वीथीयम्। यथा मालविका। अथ प्रहसनम्।

भाणवत्सन्धिसन्ध्यङ्गलास्याङ्गाङ्कैर्विनिर्मितम्।
भवेत् प्रहसनं वृत्तं निन्द्यानां कविकल्पितम् ॥
५३३ ॥

अत्र नारभटी नापि विष्कम्भकप्रवेशकौ।

अङ्गी हास्यरसस्तत्र
वीथ्यङ्गानां स्थितिर्न वा ॥ ५३४ ॥

तत्र।

तपस्विभगवद्विप्रप्रभृतिष्वत्र नायकः। [व]

देहो जीवनस्य मित्रभूतः तव विरहे देहे जीवनस्थितिरतीव क्लेशवहा, तस्मात् तदाशी जीवनस्य देहादपगमः श्रेयान् नो चेत् तस्य कौर्य्यादिकमवश्यवक्तव्यमिति भावः। भूयः पुनः त्वद्दर्शनात् तव दर्शनं प्राप्येत्यर्थः मम एते, जीवनस्य कौर्य्यादयः गुणताम् अनुकूलतां गताः। अत्र दोषाणां गुणत्वम्।

(ल) तस्या इति। सख्युं प्रति नायकस्योक्तिरियम्। तस्याः कान्तायाः यौवनश्रिया तारुण्यलक्ष्म्या भूषितं विराजितं तत् रूपसौन्दर्य्यं मम सुखैकतायनं सुखमात्राधारं जातम् अधुना विरहे इत्यर्थः दुःखाय एव। अत्र गुणानां दोषत्वम्।

(व) प्रहसनमाह अथेति। भाणेति। भाणवत् भाणे इव भाणे यथा मुखं निर्वहणञ्च सन्धी सन्ध्यङ्गानि च बहूनि, लास्याङ्गानि च दश, तथात्रापीति भावः। अत्र प्रहसने आरभटी वृत्तिर्न प्रयोज्येति शेषः। वीथ्यङ्गानां स्थितिरव-

एको यत्र भवेत् धृष्टो हास्यं तच्छुद्धमुच्यते ॥

५३५ ॥ [श]

यथा कन्दर्पकेलिः।

आश्रित्य कञ्चन जनं संकीर्णमिति तद् विदुः ॥

५३६ ॥ [ष]

यथा धूर्त्तचरितम्।

वृत्तं बहूनां धृष्टानां संकीर्णं केचिदूचिरे।
तत् पुनर्भवति द्व्यङ्कमथवैकाङ्कनिर्मितम् ॥

५३७ ॥ [स]

यथा लटकमेलकादि। मुनिस्त्वाह।
"वेश्याचेटनपुंसकविटधूर्त्ता बन्धकी च यत्र स्युः।
अविकृतवेशपरिच्छदचेष्टितकरणन्तु सङ्कीर्णमिति" ॥ (ह)

स्थानं न वा नैव, अथवा वीथ्यङ्गानां स्थितिः नियतेत्यर्थः। अत्र प्रहसने तपस्व्यादिषु मध्ये कश्चित् नायकः। अत्र भगवच्छब्देन सन्न्यासी प्रोच्यते। अन्यत् सुगमम्।

(श) अस्य भेदत्रयमाह एक इत्यादि। यत्र एकः मुख्यः नायक इत्यर्थः धृष्टः प्रगल्भः भवेत् तत् हास्यं शुद्धम् उच्यते।

(ष) आश्रित्येति। कञ्चन जनं धृष्टभिन्नमिति भावः आश्रित्य यत् हास्यं तत् सङ्कीर्णं विदुः।

(स) वृत्तमिति। बहूनां धृष्टानां वृत्तं चरितं केचित् सङ्कीर्णम् ऊचिरे उक्तवन्तः। तत् सङ्कीर्णप्रहसनं द्व्यङ्कम् अङ्कद्वयघटितं वा एकेनैव अङ्केन विनिर्मितं भवति।

(ह) वेश्येति। यत्र प्रहसने वेश्यादीनां वर्णनं तथा तेषामविकृतानां यथास्थितानामिति भावः वेशानां परिच्छदानां चेष्टितानाञ्च करणम् अनुकरणमित्यर्थः तत् सङ्कीर्णम्।

विकृतन्तु विदुर्यत्र षण्डकञ्चुकितापसाः।
भुजङ्गचारणभटप्रभृतेर्वेशवाग्युताः ॥५३८॥ [च]

इदन्तु सङ्कीर्णेनैव गतार्थमिति मुनिना पृथङ्नोक्तम्। अथोपरूपकाणि। तत्र।

नाटिका क्लृप्तवृत्ता स्यात् स्त्रीप्राया चतुरङ्किका।
प्रख्यातो धीरललितस्तत्र स्यान्नायको नृपः॥
स्यादन्तःपुरसम्बन्धा सङ्गीतव्यापृताऽथवा।
नवानुरागा कन्यात्र नायिका नृपवंशजा॥
सम्प्रवर्त्तेत नेतास्यां देव्यास्त्रासेन शङ्कितः।
देवी पुनर्भवेज्ज्येष्ठा प्रगल्भा नृपवंशजा॥
पदे पदे मानवती तद्वशः सङ्गमो द्वयोः।
वृत्तिः स्यात् कौशिकी स्वल्पविमर्षाः सन्धयः पुनः
॥५३९॥ [छ]

द्वयोर्नायकनायिकयोः। यथा रत्नावलीविद्धशालभञ्जिकादि। अथ त्रोटकम्।

(च) विकृतमिति। यत्र षण्डकञ्चुकितापसाः भुजङ्गस्य विटस्य चारणस्य भटस्य भटादेश्च वेशयुक्ताः वचनयुक्ताश्च भवेयुः तत् हास्यं विकृतं विदुः।

(छ) उपरूपकाण्याह अथेति। नाटिकेति। क्लृप्तवृत्ता कल्पितवृत्तान्ता न तु पुराणादिषु प्रसिद्धवृत्तेति भावः, स्त्रीप्राया नारीबहुला, चतुरङ्किका चतुर्भिरङ्कैः सम्पाद्या इत्यर्थः। प्रख्यातः, प्रसिद्धः धीरललितः निश्चिन्तो मृदुरनिशमिति लक्षणोक्तः, अन्तःपुरसम्बन्धा अन्तःपुरसम्बन्धवती अन्तःपुरचारिणीत्यर्थः। नेता नायकः देव्याः महिष्याः त्रासेन भयेन शङ्कितः सन् अस्यां नायिकायां सम्प्रवर्त्तेत समासजेत्। द्वयोः नायिकानायकयोः सङ्गमः तद्वशः देव्यधीनः। स्वल्पविमर्षाः प्रायेण विमर्षाख्यसन्धिहीना इत्यर्थः। अन्यत् सुगमम्।

सप्ताष्टनवपञ्चाङ्कं दिव्यमानुषसंश्रयम् ।
त्रोटकं नाम तत् प्राहुः प्रत्यङ्कं सविदूषकम् ॥

५४० ॥ [ख]

प्रत्यङ्कं सविदूषकत्वादेवात्र शृङ्गारोऽङ्गी। सप्ताङ्कं यथा स्तम्भितरम्भम् । पञ्चाङ्कं यथा विक्रमोर्वशी । अथ गोष्ठी ।

प्राकृतैर्नवभिः पुंभिर्दशभिर्वाप्यलङ्कृता ।
नोदात्तवचना गोष्ठी कौशिकीवृत्तिशालिनी ॥
हीना गर्भविमर्षाभ्यां पञ्चषड्योषिदन्विता ।
कामशृङ्गारसंयुक्ता स्यादेकाङ्कविनिर्मिता ॥

५४१ ॥ [ग]

यथा रैवतमदनिका । अथ सट्टकम् ।

सट्टकं प्राकृताशेषपाठ्यं स्यादप्रवेशकम् ।
न च विष्कम्भकोऽप्यत्र प्रचुरश्चाद्भुतो रसः ।
अङ्का जवनिकाख्याः स्युः स्यादन्यन्नाटिकासमम्

॥५४२॥ [घ]

(ख) त्रोटकमाह सप्तेति। सप्तेति। सप्त वा अष्टौ वा नव वा पञ्च वा अङ्काः यत्र तथोक्तं, दिव्यमानुषसंश्रयं देवमनुष्यसम्बद्धं, प्रत्यङ्कं, विदूषकचरित्र-सहितं नाट्यं त्रोटकं प्राहुः ।

(ग) गोष्ठीमाह प्राकृतैरिति। प्राकृतैरिति। प्राकृतैः नातिविदग्धैः। नोदात्त-वचना संस्कृतान्यभाषिणी। अन्यत् स्पष्टम् ।

(घ) सट्टकमाह सट्टकमिति। सट्टकमिति। प्राकृतं संस्कृतादन्यत् अशेषं समस्तं पाठ्यं वाक्यं यस्मिन् तत् अप्रवेशकं प्रवेशकवर्जितम् प्रचुरः बहुलः।

यथा कर्पूरमञ्जरी । अथ नाट्यरासकम् ।

नाट्यरासकमेकाङ्कं बहुताललयस्थितिः ।
उदात्तनायकं तद्वत् पीठमर्दोपनायकम् ॥
हास्योऽङ्ग्यत्र सशृङ्गारो नारी वासकसज्जिका ।
मुखनिर्वहणे सन्धी लास्याङ्गानि दशापि च ॥
केचित् प्रतिमुखं सन्धिमिह नेच्छन्ति केवलम् ॥
५४३ ॥ [ङ]

तत्र सन्धिद्वयवती यथा नर्मवती । सन्धिचतुष्टयवती यथा विलासवती । अथ प्रस्थानम् ।

प्रस्थाने नायको दासो हीनः स्यादुपनायकः ।
दासी च नायिका वृत्तिः कौशिकी भारती तथा ॥
सुरापानसमायोगादुद्दिष्टार्थस्य संहृतिः ।
अङ्कौ द्वौ लयतालादिर्विलासो बहुलस्तथा ॥
५४४ ॥ [च]

कर्णिकाख्याः पटाः प्रयोज्याः पटस्थाने जवनिकाशब्दः प्रयोज्य इत्यर्थः । अन्यत् पटसंख्यादिकम् ।

(ङ) नाट्यरासकमाह अथेति । नाट्येति । बहौ तालस्य तानक्रियामानस्य लयस्य साम्यस्य च स्थितिर्यस्मिन् तत्, तालः कालक्रियामानः लयः साम्यमित्यमरः । उदात्तनायकं धीरोदात्तनायकयुतं, पीठमर्दः पूर्वोक्तलक्षणः उपनायकः नायकसहकारी यत्र तत् । सशृङ्गारः शृङ्गाररससहितः हास्यः अत्र अङ्गी प्रधानम् । वासकसज्जिता पूर्वोक्तलक्षणा । अन्यत् स्पष्टम् ।

(च) प्रस्थानमाह अथेति । प्रस्थान इति । हीनः दासादपि हीन इत्यर्थः । सुरापानसमायोगात् मद्यपानवशात् उद्दिष्टस्य प्रस्तुतस्य अर्थस्य इतिवृत्तस्य संहृतिः समापनम् । अन्यत् सुगमम् ।

यथा शृङ्गारतिलकम्। अथोल्लाप्यम्।

उदात्तनायकं दिव्यवृत्तमेकाङ्कभूषितम्।
शिल्पकाङ्गैर्युतं हास्यशृङ्गारकरुणैः रसैः॥ [छ]
उल्लाप्यं बहुसंग्रामं स्वगीतिमनोहरम्।
चतस्रो नायिकास्तत्र त्रयोऽङ्का इति केचन॥
५४५॥ [ज]

शिल्पकाङ्गानि वक्ष्यमाणानि। यथा देवीमहादेवम्।

अथ काव्यम्।

काव्यमारभटीहीनमेकाङ्कं हास्यसङ्कुलम्।
खण्डमात्रा द्विपदिका भग्नतालैरलङ्कृतम्॥
वर्णमात्राच्छड्डलिकायुतं शृङ्गारभाषितम्।
नेता स्त्री चाप्युदात्तात्र सन्धी आद्यौ तथान्तिमः
॥५४६॥ [झ]

(छ) उल्लाप्यमाह यथेति। उदात्तेति। उदात्तः धीरोदात्तः नायको यत्र तत्, दिव्यवृत्तं दिव्यचरित्रयुक्तम्। अन्यत् स्पष्टम्।

(ज) उल्लाप्यमिति। वास्तव विभागेन इति भावः गीतेन मनोहरम्। केचन पण्डिता इदम् उल्लाप्यं वदन्तीति शेषः।

(झ) काव्यमाह यथेति। काव्यमिति। आरभटी वृत्तिविशेषः तया हीनं खण्डमात्रा द्विपदिका भग्नतालैः तत्तदाख्यगीतविशेषैरित्यर्थः वर्णमात्रा तथाच्छड्डलिका छन्दोभेदौ ताभ्यां युतं, शृङ्गारभाषितं शृङ्गारसूचकवाक्यसमन्वितम्। नेता नायकः स्त्री नायिका च उदात्तः उदात्ता च। अत्र काव्ये आद्यौ मुखप्रतिमुखे इत्यर्थः अन्तिमः निर्वहणमित्यर्थः। अन्यत् सुगमम्।

यथा यादवोदयः। अथ प्रेङ्खणम्।

गर्भावमर्शरहितं प्रेङ्खणं हीननायकम् ।
असूत्रधारमेकाङ्कमविष्कम्भप्रवेशकम् ।
नियुद्धसम्फेटयुतं सर्ववृत्तिसमाश्रितम् ।
नेपथ्ये गीयते नान्दी तथा तत्र प्ररोचना ॥
५४७ ॥ [ञ]

यथा वालिवधः। अथ रासकम्।

रासकं पञ्चपात्रं स्यान्मुखनिर्वहणान्वितम् ।
भाषाविभाषाभूयिष्ठं भारती कौशिकीयुतम् ॥
असूत्रधारमेकाङ्कं सवीथ्यङ्गं कलान्वितम् ।
श्लिष्टनान्दीयुतं ख्यातनायिकं मूर्खनायकम् ॥
उदात्तभावविन्याससंश्रितं चोत्तरोत्तरम् ।
इह प्रतिमुखं सन्धिमपि केचित् प्रचक्षते ॥
५४८ ॥ [ट]

(ञ) प्रेङ्खणमाह अथेति। गर्भेति। गर्भविमर्शरहितं गर्भविमर्शसन्धिद्वयवर्जितं, हीनः प्राकृतः नायको यत्र तत्, नियुद्धः सम्फेटः सरोषभाषणञ्च ताभ्यां युतं, सर्वाभिर्वृत्तिभिः कौशिक्यादिभिः समाश्रितं युक्तम्। प्ररोचना प्रकृतप्रशंसया सामाजिकानाम् उन्मुखीकरणम्। असूत्रधारत्वेऽपि नेपथ्यस्थेन केनचित् नान्दी प्ररोचना च पठनीयेति भावः।

(ट) रासकमाह अथेति। रासकमिति। पञ्चपात्रं पञ्चभिः पात्रैः नटैः सम्पाद्यमित्यर्थः, भाषया विभाषया च संस्कृतेन प्राकृतेन च इत्यर्थः भूयिष्ठं प्रचुरम्। कला नृत्यादिका चतुःषष्टिप्रकारा तया अन्वितं, श्लिष्टया भिन्नार्थया

यथा मेनकाहितम्। अथ संलापकम्।

संलापकेऽङ्काश्चत्वारस्त्रयो वा नायकः पुनः।
पाषण्डः स्याद्रसस्तत्र शृङ्गारकरुणेतरः॥
भवेयुः पुरसंरोधच्छलसंग्रामविद्रवाः।
न तत्र वृत्तिर्भवति भारती न च कौशिकी॥
५४९॥ [ठ]

यथा मायाकापालिकम्। अथ श्रीगदितम्।

प्रख्यातवृत्तमेकाङ्कं प्रख्यातोदात्तनायकम्।
प्रसिद्धनायकं गर्भविमर्शाभ्यां विवर्जितम्॥
भारतीवृत्तिबहुलं श्रीतिशब्देन संयुतम्।
मतं श्रीगदितं नाम विद्वद्भिरुपरूपकम्॥५५०॥
[ड]

यथा क्रीडारसातलम्।

"श्रीरासीना श्रीगदिते गायेत् किञ्चित् पठेदपि।

नान्द्या युतं, ख्याता प्रसिद्धा नायिका यत्र तत्, उदात्तभावस्य महत्त्वस्य विन्यासेन वर्णनेन संश्रितम्। अन्यत् स्पष्टम्।

(ठ) संलापकमाह अथेति। संलापक इति। पाषण्डः मूर्खः अधार्मिको वा। पुरसंरोधः नगरावरोधः छलं प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यैश्छलनं छलमित्युक्तलक्षणं, संग्रामं युद्धं, विभ्रमः, शङ्काभयत्वरोत्थः सम्भ्रमो विभ्रमो मत इत्युक्तलक्षणः। अन्यत् स्पष्टम्।

(ड) श्रीगदितमाह अथेति। प्रख्यातेति। प्रख्यातवृत्तं पुराणादिषु प्रसिद्धवृत्तान्तम्। प्रसिद्धा नायिका यत्र तत्। श्री इति शब्देन संयुतं बहुशः श्रीशब्दप्रयोगयुतमित्यर्थः।

एकाङ्को भारतीप्राय इति केचित्प्रचक्षते ॥ (ढ)

ऊह्यमुदाहरणम् । अथ शिल्पकम् ।

चत्वारः शिल्पकेऽङ्काः स्युश्चतस्रो वृत्तयस्तथा ।
अशान्तहास्याश्च रसा नायको ब्राह्मणो मतः ॥
वर्णनात्र श्मशानादेर्हीनः स्यादुपनायकः ।
सप्तविंशतिरङ्गानि भवन्त्यस्य तानि तु ॥
आशंसातर्कसन्देहतापोद्वेगप्रसक्तयः ।
प्रयत्नग्रथनोत्कण्ठावहित्थाप्रतिपत्तयः ॥
विलासालस्यवाष्पाणि प्रहर्षाश्वासमूढताः ।
साधनानुगमोच्छ्वासविस्मयाः प्राप्तयस्तथा ॥
लाभविस्मृतिसम्फेटा वैशारद्यं प्रबोधनम् ।
चमत्कृतिश्चेत्यमीषां स्पष्टत्वाल्लक्ष्म नोच्यते ॥
५५१ ॥ [ण]

सम्फेटग्रथनयोः पूर्वमुक्तत्वादेव लक्ष्म सिद्धम् । यथा कनकावतीमाधवः । अथ विलासिका ।

(ढ) श्रीरिति । श्रीगदिते आसीना उपविष्टा श्रीः श्रीवेशधारिणी नटी-त्यर्थः किञ्चित् गायेत् पठेदपि । तथा एकाङ्कः एकेनैव अङ्केन समाप्यः भारती-प्रायः भारतीवृत्तिबहुलः सन्दर्भ इति केचित् पण्डिताः प्रवदन्ते ।

(ण) शिल्पकमाह अथेति । चत्वार इति । वृत्तयः कौशिक्यादयः अशान्तहास्याः शान्तहास्याभ्यामन्ये इत्यर्थः उपनायकः नायकसहकारी हीनः इतरः । एतस्य शिल्पकस्य आशंसादीनि चमत्कृत्यन्तानि सप्तविंशतिः अङ्गानि । अमीषाम् अङ्गानां स्पष्टत्वात् सहजत्वात् लक्ष्म लक्षणं न उच्यते । सम्फेटो रोषभाषणम् ग्रथनन्तु कार्य्याणामित्युक्तलक्षणं बहुलम् ।

शृङ्गारबहुलैकाङ्का दशलास्याङ्गसंयुता।
विदूषकविटाभ्याञ्च पीठमर्देन भूषिता॥
हीना गर्भविमर्षाभ्यां सन्धिभ्यां हीननायका।
स्वल्पवृत्ता सुनेपथ्या विख्याता सा विलासिका॥
५५२॥ [त]

केचित् तत्र विलासिकास्थाने "लासिका" इति पठन्ति तस्यास्तु "दुर्मल्लिकायामन्तर्भावः" इत्यन्ये। अथ दुर्मल्लिका।

दुर्मल्ली चतुरङ्का स्यात् कौशिकी भारती तथा।
अगर्भा नागरनरान्यूननायकभूषिता॥
त्रिनालिः प्रथमोऽङ्कोऽस्यां विटक्रीड़ामयो भवेत्।
पञ्चनालिर्द्वितीयोऽङ्को विदूषकविलासवान्॥
षण्णालिकस्तृतीयस्तु पीठमर्दविलासवान्।
चतुर्थो दशनालिः स्यादङ्कः क्रीड़ितनायकः॥
५५३॥ [थ]

(त) विलासिकामाह अथेति। शृङ्गारेति। स्वल्पानि नातिबहुलानि वृत्तानि पद्यानि यत्र तादृशी। अन्यत् स्पष्टम्।

(थ) दुर्मल्लिकामाह अथेति। दुर्मल्लीति। अगर्भा गर्भसन्धिवर्जिता। नागरनरात् अन्यूनेन अनिकृष्टेन नायकेन भूषिता। अस्यां प्रथमः अङ्कः त्रिनालिः घटिकात्रयसाध्यः विटस्य क्रीड़ामयः केलिबहुलः। पञ्चनालिः पञ्चघटिकासम्पाद्यः। षण्नालिकः घटिकाषट्कसम्पादनीयः। दशनालिः दशघटिकानिर्वाह्यः। अन्यत् स्पष्टम्।

यथा विन्दुमती। अथ प्रकरणिका ।

नाटिकैव प्रकरणी सार्थवाहादिनायका ।
समानवंशजा नेतुर्भवेद् यत्र च नायिका ॥५५४॥
[द]

मृग्यमुदाहरणम् । अथ हल्लीशः ।

हल्लीश एव एकाङ्कः सप्ताष्टौ दश वा स्त्रियः ।
वागुदात्तैकपुरुषः कौशिकीवृत्तिसङ्कुलः ॥
मुखान्तिमौ तथा सन्धी बहुतालजयस्थितिः ॥
५५५ ॥ [ध]

यथा केलिरैवतकम् । अथ भाणिका ।

भाणिका श्लक्ष्णनेपथ्या मुखनिर्वहणान्विता ।
कौषिकीभारतीवृत्तियुक्तैकाङ्कविनिर्मिता ।
उदात्तनायिका मन्दपुरुषोऽत्राङ्कसप्तकम् ।
उपन्यासोऽथ विन्यासो विबोधः साध्वसं तथा ।
समर्पणं निवृत्तिश्च संहार इति सप्तमः ॥ [न]

(द) प्रकरणिकामाह यथेति । नाटिकैवेति । सार्थवाहो वणिक् । अन्यत् स्पष्टम् ।

(ध) हल्लीशमाह यथेति । हल्लीश इति । वागुदात्तः संस्कृतभाषया रहित इत्यर्थः, एकपुरुषः एकमात्रनटः । मुखान्तिमौ आद्यचरमौ मुखनिर्वहणे इत्यर्थः । अन्यत् स्पष्टम् ।

(न) भाणिकामाह यथेति । भाणिकेति । श्लक्ष्णनेपथ्या परिष्कृतपरि-

उपन्यासः प्रसङ्गेन भवेत् कार्य्यस्य कीर्त्तनम् ॥
निर्वेदवाक्यव्युत्पत्तिर्विन्यास इति स स्मृतः ।
भ्रान्तिनाशो विबोधः स्यान्मिथ्याख्यातन्तु
साध्वसम् ॥
सोपालम्भवचः कोपपीड़येह समर्पणम् ।
निदर्शनस्योपन्यासो निवृत्तिरिति कथ्यते ॥
संहार इति च प्राहुर्यत् कार्य्यस्य समापनम् ॥
५५६ ॥ [प]

स्पष्टान्युदाहरणानि । यथा कामदत्ता । एषां सर्वेषामपि नाटकप्रकृतिकत्वेऽपि यथौचित्यं यथालाभं नाटकोक्तविशेषपरिग्रहः । यत्र च नाटकोक्तस्यापि पुनरुपादानं तत्र तत्सद्भावस्य नियमः । अथ श्रव्यकाव्यानि ।

श्रव्यं श्रोतव्यमात्रं तत् पद्यगद्यमयं द्विधा ॥५५७॥

च्छंदा । मन्दः हीनः पुरुषः नायकः यस्यां तादृशी । अङ्कसप्तकम् उपन्यासादीनि संहारान्तानि सप्त यस्याः अङ्गानीत्यर्थः ।

(प) उपन्यासादीनाह उपन्यास इति । उपन्यास इत्यादिप्रसङ्गेन काव्यस्य कीर्त्तनं सूचनम् उपन्यासः भवेत् । निर्वेदः तत्त्वज्ञानापदोषादेरित्युक्तलक्षणः तस्य वाक्ये तत्सूचकवचसि व्युत्पत्तिः विशेषज्ञता विन्यासः इति स्मृतः । भ्रान्तेर्भ्रमस्य अज्ञानस्य इत्यर्थः नाशः विच्छेदः विरोधः स्यात् । मिथ्या आख्यातं कथनं साध्वसम् । इह भाणिकायां कोपेन पीड़या वा सोपालम्भवचः तिरस्कारवचनं समर्पणम् । निदर्शनस्य दृष्टान्तस्य उपन्यासः कीर्त्तनं निवृत्तिरिति कथ्यते । कार्य्यस्य यत् समापनं तत् संहार इति कथ्यते ।

(फ) श्रव्यकाव्यान्याह श्रव्येति । श्रव्यमिति । श्रोतव्यमात्रमितिमात्र-

तत्र पद्यमयान्याह।

छन्दोबद्धपदं पद्यं तेनैकेन च मुक्तकम्।
द्वाभ्यान्तु युग्मकं सन्दानितकं त्रिभिरिष्यते॥
कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतम्॥
५५८॥ [फ]

तत्र मुक्तकं यथा मम।

"सान्द्रानन्दमनन्तमव्ययमजं यद्योगिनोऽपि क्षणं
साक्षात्कर्त्तुमुपासते प्रति मुहुर्ध्यानैकतानाः परम्।
धन्यास्ता मथुरापुरीयुवतयस्तद् ब्रह्म याः कौतुकाद्
आलिङ्गन्ति समालपन्ति शतधा कर्षन्ति चुम्बन्ति च"॥ (ब)

युग्मकं यथा मम।

"किं करोषि करोपान्ते कान्ते! गण्डस्थलीमिमाम्।
प्रणयप्रवणे कान्तेऽनैकान्ते नोचिताः क्रुधः॥
इति यावत् कुरङ्गाक्षीं वक्तुमीहामहे वयम्।

शब्देन दृश्यकाव्यव्यवच्छेदः। छन्दोभिः गायत्र्यादिभिः बद्धानि रचितानि पदानि सुप्तिङन्तरूपाणि यत्र तादृशम्। एकेन तेन पद्येन। अन्यत् स्पष्टम्।

(ब) मुक्तकमुदाहरति सान्द्रेति। मुहुः पुनः पुनः ध्यानैकतानाः समाधिनिष्ठा योगिनः अपि सान्द्रानन्दम् आनन्दघनम् अनन्तम् अव्ययम् अच्युतम् अजं जन्मरहितं परं यत् ब्रह्म स्वयं साक्षात् कर्त्तुम् उपासते वाञ्छन्ति, ताः मथुरापुरीयुवतयः धन्याः पुण्यवत्यः याः तत् परं ब्रह्म कौतुकात् आनन्दात् शतधा बहुधा इत्यर्थः आलिङ्गन्ति समालपन्ति कर्षन्ति चुम्बन्ति च। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

(भ) किमिति। हे कान्ते! करस्य उपान्ते प्रान्तभागे धृते इत्यर्थः इमां गण्डस्थलीं किं कथं करोषि, न एकान्तः एकावधानं यस्य सः नैकान्तः चञ्चल इति यावत् स न भवतीति अनैकान्तः तस्मिन् त्वय्यासक्तमने इत्यर्थः प्रणयप्रवणे

तावदाविरभूच्चूते मधुरो मधुपध्वनिः॥ (भ)

एवमन्यत्रापि।

सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः।
सद्वंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः॥
एकवंशभवा भूपाः कुलजा बहवोऽपि वा।
शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते॥
अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे नाटकसन्धयः।
इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यद् वा सज्जनाश्रयम्॥
चत्वारस्तस्य वर्गाः स्युस्तेष्वेकञ्च फलं भवेत्।
आदौ नमःक्रियाशीर्वा वस्तुनिर्देश एव वा॥
क्वचिन्निन्दा खलादीनां सताञ्च गुणकीर्त्तनम्।
एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः॥

प्रणयाकाङ्क्षिणीत्यर्थः कान्ते क्रुधः कोपाः न उचिताः। इति एवंप्रकारेण यावत् वयं कुरङ्गाक्षीं मृगनयनां वक्तुम् ईहामहे चेष्टामहे तावत् चूते रसाले मधुरः मनोहरः मधुपध्वनिः भ्रमरझङ्कारः आविरभूत् अजायत भ्रमररवेणैव मानभङ्गो जातः नास्माकं प्रयासस्य आवश्यकतेति भावः।

(म) महाकाव्यमाह सर्गबन्ध इति। सर्गैः अवान्तरार्थदर्शनैरुपलक्षितः बन्धः पद्यप्रबन्ध इत्यर्थः महाकाव्यम्। तत्र महाकाव्ये इत्यर्थः सुरः देवविशेषः। बहवः अनेके, नाटकसन्धयः नाटकोक्तमुखादिपञ्चकं प्रयोज्यमिति भावः। इतिहासेषु पुराणादिषु उद्भवम् उत्पन्नं वृत्तं चरितम्। सज्जनाश्रयं साधुजनाचरितमित्यर्थः। वर्गाः धर्मार्थकाममोक्षाः, तेषु चतुर्वर्गेषु मध्ये एकं फलं च इति चकारो वार्थः। भवेत्। आदौ महाकाव्यस्येति शेषः नमःक्रिया देवतादीनां नमस्कारः आशीर्वा शुभाशंसनं वा लोकानामिति शेषः। वस्तुनिर्देशः वस्तुन इतिवृत्तसम्बन्धिनः प्रधानस्य निर्देशः कीर्त्तनम्। खलादीनां दुर्जनादीनाम्।

ल्पा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका इह ।
वृत्तमयः क्वापि सर्गः कश्चन दृश्यते ॥
न्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत् ।
न्ध्यासूर्य्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासराः ॥
प्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलर्त्तुवनसागराः ।
सम्भोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः ॥
रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादयः ।
वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी इह ॥
कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा ।
नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु ॥
५५८ ॥ [म]

सन्ध्यङ्गानि यथालाभमत्र विधेयानि, अवसानेऽन्यवृत्तकैरिति बहुवचनमविवक्षितम् । साङ्गोपाङ्गा इति जलकेलिमधुपानादयः । यथा रघुवंशशिशुपालवधनैषधादिः । यथा वा मम राघवविलासादिः ।

एकवृत्तमयैः एकविधच्छन्दोनिबद्धैरित्यर्थः अवसाने सर्गसमाप्तौ अन्यवृत्तकैः भिन्नच्छन्दोभिर्विरचितैरित्यर्थः । इह महाकाव्ये । नानावृत्तमयः बहुभिश्छन्दोभिः रचित इत्यर्थः । यथायोगं यथासम्भवं साङ्गोपाङ्गाः अङ्गप्रत्यङ्गसहिताः । कवेः प्रणेतुः वा वृत्तस्य वर्णनीयस्य वा नायकस्य वा इतरस्य अन्यस्य नाम्ना अस्य महाकाव्यं नाम कर्त्तव्यमिति शेषः । तत्र कविनाम यथा माघभारविप्रभृति । वृत्तनाम यथा कुमारसम्भवादि । नायकनाम यथा रघुवंशादि । इतरनाम यथा भट्टिप्रभृति । तु किन्तु सर्गनाम सर्गे उपादेया वर्णनीया या कथा तया कर्त्तव्यमिति शेषः यथा रतिविलापो नाम चतुर्थः सर्गः इत्यादि ।

अस्मिन्नार्षे पुनः सर्गाः
भवन्त्याख्यानसंज्ञकाः ॥ ५६० ॥ [य]

अस्मिन् महाकाव्ये । यथा महाभारतम् ।

प्राकृतैर्निर्मिते तस्मिन् सर्गा आश्वाससंज्ञकाः ।
छन्दसास्कन्दकेनैतत् क्वचिद्गलितकैरपि ॥
५६१ ॥ [र]

यथा सेतुबन्धः । यथा वा मम कुवलयाश्वचरितम् ।

अपभ्रंशनिबन्धेऽस्मिन् सर्गाः कडवकाभिधाः ।
तथापभ्रंशयोग्यानि छन्दांसि विविधान्यपि ॥
५६२ ॥ [ल]

यथा कर्णपराक्रमः ।

भाषाविभाषानियमात् काव्यं सर्गसमुज्झितम् ।
एकार्थप्रवणैः पद्यैः सन्धिसामग्र्यवर्जितम् ॥
५६३ ॥ [व]

(य) अस्मिन्निति । आर्षे ऋषिप्रणीते अस्मिन् महाकाव्ये सर्गाः आख्यानसंज्ञकाः भवन्ति । सर्गस्थाने आख्यानशब्दः प्रयोज्य इति भावः ।

(र) प्राकृतैरिति । प्राकृतैः भाषाविशेषैः निर्मिते प्रणीते तस्मिन् महाकाव्ये । आस्कन्दकेन तदाख्येन एतत् प्राकृतं महाकाव्यमित्यर्थः । गलितकैः तदाख्यच्छन्दोविशेषैरित्यर्थः ।

(ल) अपभ्रंशेति । अपभ्रंशः अपभाषा तद्रचितनिबन्धः अस्मिन् महाकाव्ये ।

(व) काव्यमाह भाषेति । भाषा संस्कृतं विभाषा विरुद्धभाषा अपभ्रंशादिः तयोर्नियमात् भाषया रचिते न विभाषा विभाषया रचिते न भाषा प्रयोक्तव्या

यथा भिक्षाटनम् आर्य्याविलासश्च

खण्डकाव्यं भवेत् काव्य-
स्यैकदेशानुसारि च ॥ ५६४ ॥ [अ]

यथा मेघदूतादि ।

कोषः श्लोकसमूहस्तु स्यादन्योन्यानपेक्षकः ।
व्रज्याक्रमेण रचितः स एवातिमनोरमः ॥
५६५ ॥ [प]

सजातीयानामेकत्र सन्निवेशो व्रज्या । यथा मुक्ता-
वल्यादि । अथ गद्यकाव्यानि । तत्र गद्यम् ।

वृत्तबन्धोज्झितं गद्यं मुक्तकं वृत्तगन्धि च ।
भवेदुत्कलिकाप्रायं चूर्णकं च चतुर्विधम् ॥
आद्यं समासरहितं वृत्तभागयुतं परम् ।

इति नियमेन रचितमिति शेषः सर्गबन्धसमुज्झितं सर्गबन्धरहितम् एकार्थप्रवणैः एकार्थप्रतिपादकैः एकवाक्यतापन्नैरिति यावत् पद्यैः रचितमिति शेषः सन्धि-सामग्र्यवर्जितं मुखप्रतिमुखादिसन्धिसमुदायहीनं काव्यम् ।

(अ) खण्डकाव्यमाह खण्डेति । काव्यस्य एकदेशानुसारि कियदंशानु-रूपमित्यर्थः काव्यं खण्डकाव्यं भवेत् ।

(प) कोषमाह कोष इति । अन्योन्यानपेक्षकः परस्परनिरपेक्षः श्लोकानां समूहः कोषः स कोषः व्रज्याक्रमेण सजातीयसन्निवेशनियमेन रचितश्चेत् अति-मनोहरः अतिप्रशंसनीय इत्यर्थः, यथा अमरकोषादिः ।

(फ) गद्यमाह वृत्तेति । वृत्तबन्धेन पद्यबन्धेन उज्झितं त्यक्तं श्रव्यकाव्यं गद्यं, तच्च चतुर्विधं—मुक्तकं, वृत्तगन्धि, उत्कलिकाप्रायं, चूर्णकञ्च । आद्यं, मुक्तकम् । परं वृत्तगन्धि वृत्तस्य पद्यस्य भागेन अंशेन युतम्, अन्यत् उत्कलिका-

अन्यद्दीर्घसमासाढ्यं तुर्यं चाल्पसमासकम् ॥

५६६ ॥ [स]

मुक्तकं यथा। "गुरुर्वचसि पृथुरुरसीत्यादि"। वृत्तगन्धि यथा मम "समरकण्डूयननिविड़भुजदण्डकुण्डलीकृतकोदण्ड-शिञ्जिनीटङ्कारोज्जागरितवैरिनागर!" (ङ)। अत्र कुण्डली-कृतकोदण्डेत्यनुष्टुब्वृत्तस्य पादः। समरकण्डूयनेति च प्रथ-माक्षरद्वयरहितस्तस्यैव पादः। उत्कलिकाप्रायं यथा ममैव। "अणिसं विसूमर णिसिदटरसरविसरविदलितसमरपरिगदप-वरपरबल!" (३७) इत्यादि (च)। चूर्णकं यथा मम। "गुणरत्नसागर! जगदेकनागर! कामिनीमदन! जन-रञ्जन!" इत्यादि।

कथायां सरसं वस्तु गद्यैरेव विनिर्मितम्।
क्वचिदत्र भवेदार्या क्वचिद् वक्त्रापवक्त्रके ॥

---

(३७) अणिसं इति। अनिशं विस्मरनिशिततरशरविसरविदलितसमर-परिगतप्रबलपरबलेत्यादि सं०।

प्रायमित्यर्थः दीर्घसमासेन आढ्यं युतं तुर्यं चतुर्थं चूर्णकमित्यर्थः अल्पसमासकम् अल्पेन समासेन युक्तमित्यर्थः।

(ङ) समरेति। समरस्य कण्डूयनाय निविड़ाभ्यां दृढ़ाभ्यां भुजदण्डाभ्यां कुण्डलीकृतं मण्डलीकृतं यत् कोदण्डं धनुः तस्य शिञ्जिन्याः मौर्व्याः टङ्कारः तेन उज्जागरितं वैरिणः अरीनगरं येन तत्सम्बुद्धौ।

(च) अनिशेति। अनिशम् अनवरतं विस्मराः प्रसरन्तः ये निशिततराः शाणिततराः तीक्ष्णा इत्यर्थः शराः तेषां विसरेण विक्षेपेण विदलितं समरपरिगतं संग्रामस्थितं प्रबलं परबलं शत्रुसैन्यं येन तत्सम्बुद्धौ।

(क) गद्यभेदरूपां कथामाह कथायामिति। कथायां सरसं वस्तु इतिवृत्तं

आदौ पद्यैर्नमस्कारः खलादेर्वृत्तकीर्त्तनम् ॥

५६७ ॥ [क]

यथा कादम्बर्य्यादि ।

आख्यायिका कथावत्स्यात् कवेर्वंशादिकीर्त्तनम् ।
अस्यामन्यकवीनां च वृत्तं गद्यं क्वचित् क्वचित् ॥
कथांशानां व्यवच्छेद आश्वास इति बध्यते ।
आर्य्या वक्त्रापवक्त्राणां छन्दसा येन केनचित् ॥
अन्यापदेशेनाश्वासमुखे भाव्यर्थसूचनम् ॥

५६८ ॥ [ख]

यथा हर्षचरितादि ।

"अपि त्वनियमो दृष्टस्तत्राप्यन्यैरुदीरणात्" ।

इति दण्ड्याचार्य्यवचनात् केचित् "आख्यायिका नायके-

गद्यैरेव विनिर्मितं भवेत् । अत्र कथायां क्वचित् आर्य्या भवेत् । क्वचिद्वा वक्त्रमपरवक्त्रञ्च छन्दसी प्रयोज्ये इति शेषः । आदौ कथारम्भात् प्राक् पद्यैः श्लोकैः नमस्कारः तथा खलादेः दुर्जनादेर्वृत्तस्य चरित्रस्य कीर्त्तनं कथनं भवेदिति शेषः ।

(ख) गद्यस्यापरभेदरूपामाख्यायिकामाह आख्यायिकेति । आख्यायिका कथावत् स्यात् । कथायां यथा सरसं वस्तु प्रयोज्यं पद्यैर्नमस्कारः खलचरित्र-वर्णनञ्च तथाख्यायिकायामपीति भावः । विशेषस्तावान् यत् कवेः वंशादीनां कीर्त्तनम् अन्यकवीनाञ्च वृत्तं क्वचित् क्वचिद्वा पद्यं प्रयोज्यमिति । कथांशानां व्यवच्छेदः विभेदः आश्वास इति नाम्ना बध्यते । आश्वासस्य मुखे प्रारम्भे आर्य्या-वक्त्रापवक्त्राणां छन्दसां मध्ये येन केनचित् छन्दसा अन्यापदेशेन अपरच्छलेन भाविनः भविष्यतः अर्थस्य वस्तुनः सूचनं प्रकटनं भवेदिति शेषः ।

(ग) अपीति । तत्रापि आख्यायिकायामपि अन्यैः नायकव्यतिरिक्तैरपि

नैव निबद्धव्या" इत्याहुस्तदयुक्तम् (ग)। आख्यानादयश्च कथाख्यायिकयोरेवान्तर्भावान्न पृथगुक्ताः। यदुक्तं दण्डिनैव।

"अत्रैवान्तर्भविष्यन्ति (घ) शेषाश्चाख्यानजातयः"। इति।

एषामुदाहरणं पञ्चतन्त्रादि। अथ गद्यपद्यमयानि।

गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते॥ ५६९॥

यथा देशराजचरितम्।

गद्यपद्यमयी राजस्तुतिर्विरुदमुच्यते॥ ५७०॥

यथा विरुदमणिमाला।

करम्भकन्तु भाषाभिर्विविधाभिर्विनिर्मितम्॥

५७१॥

यथा मम षोड़शभाषामयी प्रशस्तिरत्नावली। एवमन्येऽपि भेदा उद्देशमात्रप्रसिद्धत्वादुक्तभेदानतिक्रमाच्च (ङ) न पृथग्लक्षिताः।

इति साहित्यदर्पणे दृश्यश्रव्यकाव्यनिरूपणो नाम षष्ठः परिच्छेदः।

उदीरणात् उच्चारणात् अनियमः अनिश्चयस्तु दृष्ट इति दण्ड्याचार्य्यस्य वचनात् नायकेनैव आख्यायिका निबद्धव्येति केषाञ्चिन्मतमयुक्तमिति फलितार्थः।

(घ) अत्रेति। अत्रैव। कथायामाख्यायिकायां वेत्यर्थः।

(ङ) उद्देशमात्रेति उद्देशमात्रेण नाममात्रेण प्रसिद्धाः। विख्याताः तद्भावात् उक्तभेदानतिक्रमात् उक्तभेदेषु अन्तर्भावादिति भावः।

इति बि, ए, उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचिता विमलाख्या साहित्यदर्पणस्य षष्ठपरिच्छेदव्याख्या समाप्ता।

सप्तमः परिच्छेदः ।

इह प्रथमतः काव्ये दोषगुणरीत्यलङ्काराणामवस्थिति-क्रमो दर्शितः । सम्प्रति के ते इत्यपेक्षायामुद्देशक्रमप्राप्तानां दोषाणां स्वरूपमाह ।

रसापकर्षका दोषाः ॥ ५७२ ॥

अस्यार्थः प्रागेव स्फुटीकृतः । तद्विशेषमाह ।

ते पुनः पञ्चधा मताः ।
पदे पदांशे वाक्येऽर्थे सम्भवन्ति रसेऽपि यत् ॥
५७३ ॥

तत्र ।

दुःश्रवत्रिविधाश्लीलानुचितार्थाप्रयुक्तताः ।
ग्राम्योऽप्रतीतसन्दिग्धनेयार्थनिहतार्थताः ॥
अवाचकत्वं क्लिष्टत्वं विरुद्धमतिकारिता ।
अविमृष्टविधेयांशभावश्च पदवाक्ययोः ॥
दोषाः केचिद्भवन्त्येषु पदांशेऽपि पदेऽपरम् ।
निरर्थकासमर्थत्वे च्युतसंस्कारता तथा ॥ ५७४ ॥

परुषवर्णतया श्रुतिदुःखावहत्वं दुःश्रवत्वम् । यथा ।

"कार्त्तार्थ्यं यातु तन्वङ्गी कदानङ्गवशंवदा" ।

अश्लीलत्वं (क) व्रीडाजुगुप्साऽमङ्गलव्यञ्जकत्वात्त्रिधा । क्रमेण उदाहरणम् ।

"दृप्तारिविजये राजन्! साधनं सुमहत्तव।
प्रससार शनैर्वायुर्विनाशे तन्वि! ते तदा" ॥ (ख)

अत्र साधनवायुविनाशशब्दाः अश्लीलाः।

"शूरा अमरतां यान्ति पशुभूता रणाध्वरे" ॥ (ग)

अत्र पशुपदं कातर्य्यमभिव्यनक्तीत्यनुचितार्थत्वम्। अप्रयुक्तत्वं तथा प्रसिद्धावपि कविभिरनादृतत्वम्। यथा। "भाति पद्मः सरोवरे"। अत्र पद्मशब्दः पुंलिङ्गः (घ)। ग्राम्यत्वं यथा। "कटिस्ते हरते मनः"। अत्र कटिशब्दो ग्राम्यः (ङ)। अप्र-

---

(क) श्रुतिदुःखावहत्वं श्रुतिमात्रतः क्लेशजनकत्वम्। कार्त्तार्थ्यं कृतार्थस्य भावः कार्त्तार्थ्यम्। अत्र रेफयोगात् कषायाः पारुष्यात् श्रोतुर्दुःखजनकत्वम्। तेनात्र शृङ्गारस्य प्रकर्षहानिरिति रसापकर्षः। अश्लीलत्वं व्रीडादिव्यञ्जकत्वम्, अवक्तव्यमर्थान्तरमश्लीलं तस्य भावः।

(ख) दृप्तेति। हे राजन्! दृप्तानाम् अरीणां शत्रूणां विजये तव सुमहत् साधनं सैन्याद्युपायः। हे तन्वि! ते तव विनाशे अदर्शने विरहे इत्यर्थः वायुः मलयसमीरण इत्यर्थः शनैः मन्दं मन्दं विससार सञ्चचार। अत्र सैन्याद्युपायार्थे प्रयुक्तः साधनशब्दः उपस्थव्यञ्जकतया व्रीडाव्यञ्जकः। समीरणे प्रयुक्तो वायुशब्दः पायुवायुव्यञ्जकतया जुगुप्साव्यञ्जकः। अदर्शने प्रयुक्तो विनाशशब्दः मृत्युव्यञ्जकतया अमङ्गलव्यञ्जकतया इति बोद्धव्यम्। अत्र राजविषयकरतिभावस्य रसशब्दप्रतिपाद्यस्य तथा शृङ्गारस्य तत्तच्छब्दानां तादृशार्थव्यञ्जकतया प्रकर्षविच्छेद इति द्रष्टव्यम्।

(ग) शूरा इति। शूराः वीराः रणाध्वरे संग्रामयज्ञे पशुभूताः निहता इति भावः अमरतां देवत्वं यान्ति प्राप्नुवन्ति अत्र वीराणां स्वशाघांयां पशुत्वकथनमयुक्तमिति अनुचितार्थत्वं तेन चात्र वीररसस्य प्रकर्षहानिरिति बोध्यम्।

(घ) तथा तेन प्रकारेण प्रसिद्धौ अपि कोषादिषु प्रसिद्धिसत्त्वेऽपि। पुंलिङ्गः कविभिरप्रयुक्त इति शेषः।

(ङ) ग्राम्यत्वं हालिकादिसाधारणजनप्रयोज्यत्वम्। कटिरिति। अत्र शृङ्गारस्य अगूढत्वप्रकटनेन वैचित्र्यापगमात् प्रकर्षहानिरित्यवधेयम्।

तीतत्वमेकदेशमात्रप्रसिद्धत्वम् । यथा । "योगेन दलिताशयः" । अत्र योगशास्त्र एव वासनार्थं आशयशब्दः (च) ।

"आशीःपरम्परां वन्द्यां कर्णे कृत्वा कृपां गुरु" । (छ)

अत्र वन्द्यामिति किं वन्दीभूतायामुत वन्दनीयायामिति सन्देहः । नेयार्थत्वं रूढिप्रयोजनाभावादशक्तिकृतं लक्ष्यार्थप्रकाशनम् (ज) । यथा ।

"कमले चरणाघातं मुखं सुमुखि ! तेऽकरोत्" । (झ)

अत्र चरणाघातेन निर्जितत्वं लक्ष्यम् । निहतार्थत्वमुभयार्थस्य शब्दस्याप्रसिद्धेऽर्थे प्रयोगः । यथा । "यमुनाशम्बरमम्बरं व्यतानीत्" । शम्बरशब्दो दैत्ये प्रसिद्ध इह तु जले

(च) अप्रतीतत्वम् । एकदेशमात्रे न तु सर्वत्र प्रसिद्धत्वं ख्यातत्वम् । योगेन जीवब्रह्मणोरैक्यचिन्तनं योगः तेन दलितः खण्डितः आशयः वासना यस्य तथोक्तः । अत्र वासनार्थत्वम् आशयशब्दस्य अजानतां योगशास्त्रानभिज्ञानाम् अर्थबोधव्याघात इति बोध्यम् ।

(छ) आशीरिति । आशीःपरम्पराम् आशीर्वादसूचकवाक्यावलीं कर्णे कृत्वा शृण्वित्यर्थः । अत्र प्रकरणादिनियमाभावात् । वन्द्यामिति पदं श्लेषवशात् अर्थसन्देहजननात् सन्दिग्धम् । अत्र सन्देहवशात् शाब्दबोधविलम्बेन राजविषयरतिभावरूपस्य रसस्य धर्मयोगात् रसपदप्रतिपाद्यस्य प्रकर्षहानिः ।

(ज) नेयार्थत्वमिति । लक्षणाया रूढिप्रयोजनान्यतरहेतुकत्वनियमात् तदभावे अशक्तिकृतम् असामर्थ्यप्रयुक्तम् अव्युत्पत्तिविजृम्भितमित्यर्थः कवेरिति शेषः ।

(झ) कमले इति । निर्जितत्वं पराभव इत्यर्थः कमलस्य चरणसम्बन्धेन मुख्यार्थबाधः मुख्यलक्ष्ययोः सामान्यविशेषभावः सम्बन्धः । अत्र रूढिप्रयोजनयोरन्यतरं विना प्रथमं कवेरशक्तिनिश्चयः तदनन्तरं कथञ्चित् लक्ष्यार्थाविष्करणं ततः शाब्दबोध इति विलम्बेन रसप्रतीतेः प्रतिबन्धकत्वमिति बोध्यम् ।

(ञ) निहतार्थत्वम् उभयार्थस्य उभयार्थप्रतिपादकस्य । यमुनेति । यमुनाशम्बरं कालिन्दीसलिलम् अम्बरम् आकाशं व्यतानीत् उद्वेलतया व्याप्तवत् ।

निहतार्थः (ञ)। "गीतेषु कर्णमादत्ते"। आङ्पूर्वो दाञ्-धातुर्दानार्थेऽवाचकः। यथा वा।

"दिनं मे त्वयि सम्प्राप्ते ध्वान्तच्छन्नापि यामिनी"। (ट)

अत्र दिनमिति प्रकाशमयार्थेऽवाचकम्। क्लिष्टत्वमर्थ-प्रतीतेर्व्यवहितत्वम्। "चीरोदजावसतिजन्मभुवः प्रसन्नाः"। अत्र चीरोदजा लक्ष्मीस्तस्या वसतिः पद्मं तस्य जन्मभुवो जलानि। "भूतयेऽस्तु भवानीशः"। अत्र भवानीशशब्दो भवान्याः पत्यन्तरप्रतीतिकारित्वाद्विरुद्धमवगमयति (ठ)।

"स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः"।

अत्र वृथात्वं विधेयं, तच्च समासे गुणीभावादनुवाद्यत्व-प्रतीतिकृत्। यथा वा। "रक्षांस्यपि पुरःस्थातुमलं रामानु-

---

अत्र शम्बरशब्दः श्रुतिमात्रतः प्रसिद्धार्थं प्रति प्रधावितस्ततस्तदसङ्गतेस्तस्मात् निवृत्तः जलं प्रत्याययन् शाब्दबोधविलम्बात् यमुनाविषयरतिभावस्य प्रकर्षहानिरिति बोध्यम्।

(ट) अवाचकत्वं यथा गीतेष्विति। यदि च दाधातोरभिधयैव दानवाच-कत्वं स्थितं तदपि आङ्पूर्वकत्वे तद्विपरीतार्थस्य ग्रहणरूपस्य अभिधयैव प्रति-पादनादिति भावः। दिनमिति। त्वयि सम्प्राप्ते उपस्थिते मे मम ध्वान्त-च्छन्नापि तिमिरावृतापि यामिनी दिनम्। अत्र दिनशब्दः सूर्यकिरणावच्छिन्न-प्रहरचतुष्टयार्थकः। इति प्रकाशमयार्थप्रतीतौ विलम्बात् शाब्दबोधः तस्मात् रसप्रतीतेः प्रतिबन्धकत्वम्। अत्र दिनशब्देन लक्षणया प्रकाशमयार्थः, सा च रूढ़िहेतुकेति नात्र नेयार्थत्वावसर इति बोध्यम्।

(ट) क्लिष्टत्वमिति। अर्थप्रतीतेः अर्थावबोधस्य व्यवहितत्वं व्यवधानेन उपस्थाप्यत्वम्। अत्र क्रमेण पदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधविलम्बात् रसादिप्रतीतेः प्रतिबन्धकमित्यपकर्षः।

(ड) विरुद्धमतिकारिता विपरीतबुद्धित्वं यथा भूतये इति भवस्य पत्नी भवानी तस्याः ईशः पतिः। अत्र भवान्याः पत्यन्तरप्रतीतिकारित्वात् देव-विषयकरतेरपकर्षः। अविमृष्टेति। अविमृष्टः प्राधान्येन अनिर्दिष्टः विधेयांशः

जस्य मे"। रामस्येति वाच्यम्। यथा वा। "आसमुद्रक्षितीशानाम्"। अत्र आसमुद्रमिति वाच्यम्। यथा वा।

"यत्र ते पतति सुभ्रु! कटाक्षः षष्ठबाण इव पञ्चशरस्य"।

अत्र षष्ठ इवेत्युत्प्रेक्ष्यम्। यथा वा।

"अमुक्ता भवता नाथ! मुहूर्त्तमपि सा पुरा"। (ड)

अत्र अमुक्तेत्यत्र नञः प्रसज्यप्रतिषेधत्वमिति विधेयत्वमेवोचितम्। यदाहुः।

"अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता।
प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ्" ॥ (ढ)

यथा।

"नवजलधरः सन्नद्धोऽयं न दृप्तनिशाचरः"। (ण)

दय तस्य भावः पदार्थानां मध्ये विधेयस्यैव उपादेयत्वेन प्राधान्यं तस्य प्राधान्येन निर्देश एव उचितः तद्वैपरीत्यम् अनुवाद्यमनुक्त्वैव न विधेयमुदीरयेदिति नियमस्य अन्यथात्वमित्यर्थः, स च क्वचित् समासे गुणीभावेन क्वचित् उद्देश्यात् प्राक् विधेयस्य उपादानेन भवति। अनुवाद्यत्वप्रतीतिकृत् उद्देश्यत्वबोधजनकम्। तेनात्र शाब्दबोधे कष्टता तया च वीररसप्रतीतेरपकर्षः। रक्षांसीति अलं समर्थानि, अलं भूषणपर्य्याप्तिशक्तिवारणवाचकम् इत्यमरः। अत्र रावणवधे रामस्यैव प्राधान्येन उपादेयत्वात् तस्य पृथक् निर्देश एवोचितस्तदकरणात् तादृगुपादेयताप्रतीतेः प्रतिरोधकत्वेन च वीररसस्यापकर्षः। आसमुद्रेति अत्र रघुवंशीयानामधिकारस्य समुद्रपर्य्यन्ततायाः एव उपादेयतया प्राधान्यं तस्य समासे गुणीभावात् न तथाप्रतीतिकृदिति रसस्यापकर्षः। यत्रेति अत्र षष्ठत्वस्यैव उपादेयतया प्राधान्यं तदकरणात् रसस्य किञ्चिदपकर्षः। अमुक्तेति। अत्र प्रसज्यप्रतिषेधे नञ्विधेयतैवोचिता, समासे गुणीभावेन तद्विपर्य्ययात् अर्थबोधस्य कष्टतया रसापकर्ष इति बोध्यम्।

(ढ) अप्राधान्यमिति। यत्र वाक्ये विधिः विध्यर्थस्य अप्राधान्यम् उद्देश्यतया अनुवाद्यत्वं प्रतिषेधे नञर्थे प्रधानता मुख्यत्वं यत्र च क्रियया सह नञ् तिष्ठतीत्यर्थः असौ प्रसज्यप्रतिषेधः।

(ण) नवजलधर इति। उर्वशीवियोगेन खिन्नस्य पुरूरवसो वितर्कवर्णन-

उक्तोदाहरणे तत्पुरुषसमासे गुणीभावे नञः पर्य्युदासतया निषेधस्य विधेयतानवगमः (त)। यदाहुः।

"प्रधानत्वं विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता।
पर्य्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदे न नञ्" ॥ (थ)

तेन।

"जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः।
अगृध्नुराददे सोऽर्थानसक्तः सुखमन्वभूत्" ॥ (द)

अत्र अत्रस्ततामनूद्यात्मगोपनाद्येव विधेयमिति नञः पर्य्युदासतया गुणभावो युक्तः। ननु अश्राद्धभोजी ब्राह्मणः, असूर्य्यम्पश्या राजदारा इत्यादिवत् अमुक्तेत्यत्रापि प्रसज्य-प्रतिषेधो भविष्यतीति चेन्न। अत्रापि यदि भोजनादिरूप-क्रियांशेन नञः सम्बन्धः स्यात्तदेव तत्र प्रसज्यप्रतिषेधत्वं वक्तुं शक्यम्। न च तथा। विशेष्यतया प्रधानेन तत्रोच्चार्य्येन कर्त्रंशेनैव नञः सम्बन्धात्। यदाहुः।

मिदम्। अत्र सन्नद्धनवजलधरस्य इत्तनिशाचरत्वविधानमप्रधानं नञर्थस्य तदभावरूपस्य प्राधान्यं क्रियाया भवतीत्याद्यध्याहृतया नञः सम्बन्धश्च तदत्र प्रसज्य-प्रतिषेधत्वम्।

(त) उक्तोदाहरणे अमुक्तेत्यत्र विधेयतानवगमः विधेयस्य अप्रतीतिः।

(थ) प्रधानत्वमिति। यत्र वाक्ये विधेः विध्यर्थस्य प्रधानत्वं मुख्यत्वं प्रतिषेधे नञर्थे अप्रधानता गुणभावः यत् च उत्तरपदे परवर्त्तिपदेन सह नञ् तिष्ठतीत्यर्थः असौ पर्य्युदासः।

(द) जुगोपेति। स दिलीपः अत्रस्तः अभीतः सन् आत्मानं जुगोप ररक्ष, अनातुरः अपीड़ितः सन् धर्मं भेजे सिषेवे, अगृध्नुः अलुब्धः सन् अर्थान् करान् आददे, असक्तः अनासक्तः सन् सुखम् अन्वभूत् बुभोज। अत्र विध्यर्थस्य आत्मगोपनस्य प्राधान्यं प्रतिषेधे अत्रस्त इत्यादिषु स्थिते नञर्थे अप्रधानता, उत्तरपदेन त्रस्तादिना नञः सम्बन्धश्च।

"श्राद्धभोजनशीलो हि यतः कर्त्ता प्रतीयते।
न तद्भोजनमात्रं तु कर्त्तरीनेर्विधानत इति" ॥ (ध)

असुक्तेत्यत्र तु क्रिययैव सह सम्बन्ध इति दोष एव। एते च क्लिष्टत्वादयः समासगता एव पददोषाः। वाक्ये दुःश्रवत्वं यथा।

"अरार्त्त्यन्धः कदा लप्स्ये कार्त्तार्थ्यं विरहे तव। (न)
कृतप्रवृत्तिरन्यार्थे कविर्वान्तं समश्नुते" ॥ (प)

अत्र जुगुप्साव्यञ्जकाश्लीलता।

"उद्यत्कमललौहित्यैर्वक्राभिर्भूषिता तनुः"। (फ)

अत्र कमललौहित्यं पद्मरागः। वक्राभिः वामाभिः।

"धम्मिल्लस्य न कस्य प्रेक्ष्य निकामं कुरङ्गशावाक्ष्याः।

(ध) श्राद्धेति। यतः यस्मात् श्राद्धभोजनशीलः कर्त्ता प्रतीयते, कर्त्तरि णिनिप्रत्ययस्य विधानतः विधानात् न तु तस्य कर्त्तुः भोजनमात्रं प्रतीयते इत्यनेनान्वयः।

(न) अरेति। तव विरहे अरस्य कामस्य आर्त्तिः पीड़ा तया अन्धः मोहित इत्यर्थः अहं कदा कार्त्तार्थ्यं कृतार्थतां लप्स्ये प्राप्स्यामि। अत्र अनेक-पदस्य परुषवर्णघटितत्वेन वाक्यगतं दुःश्रवत्वम्।

(प) कृतेति। अन्यस्य कवेः अर्थे वर्णिते वस्तुनीत्यर्थः कृता प्रवृत्तिर्येन तादृशः परकवितामनुसृत्य रचयन्नित्यर्थः कविः वान्तम् उद्गीर्णम् अश्नुते भक्षयति। अत्र वान्तं समश्नुते इति वाक्यं जुगुप्साव्यञ्जकत्वात् अश्लीलम्।

(फ) उद्यदिति। उद्यद्भिः विकसद्भिः कमललौहित्यैः पद्मरागैः वक्राभिः वामाभिः नारीभिः तनुः भूषिता अलङ्कृता। अत्र कमललौहित्यवक्राशब्दौ लक्षणया पद्मरागवामारूपार्थबोधकौ सा च लक्षणा रूढिप्रयोजनाभावात् अशक्ति-कृतेति पदद्वयगतत्वेन वाक्यगतं नेयार्थत्वम्।

(ब) धम्मिल्लस्येति। कुरङ्गशावाक्ष्याः अपूर्वा अभिव्युत्पत्तिः विन्यासविशेषः एवं तादृशस्य धम्मिल्लस्य संयतकेशपाशस्य, धम्मिल्लाः संयताः कचा इत्यमरः।

रज्यत्यपूर्वबन्धव्युत्पत्तेर्मानसं शोभाम्" ॥ (ब)

अत्र धम्मिल्लस्य शोभां प्रेक्ष्य कस्य मानसं न रज्यतीति सम्बन्धः क्लिष्टः। "न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरय इति" अत्र च अयमेव न्यक्कार इति न्यक्कारस्य विधेयत्वं विवक्षितम् (भ)। तच्च शब्दरचनावैपरीत्येन गुणीभूतम्। रचना च पदद्वयस्य विपरीतेति वाक्यदोषः।

"आनन्दयति ते नेत्रे योऽसौ सुभ्रु ! समागतः"।

इत्यादिषु "यत्तदोर्नित्यः सम्बन्धः" इति न्यायादुपक्रान्तस्य यच्छब्दस्य निराकाङ्क्षत्वप्रतिपत्तये तच्छब्दसमानार्थतया प्रतिपाद्यमाना इदमेतददःशब्दा विधेया एव भवितुं युक्ताः। अत्र तु यच्छब्दनिकटस्थतया अनुवाद्यत्वप्रतीतिकृत्तच्छब्दस्यापि यच्छब्दनिकटस्थितस्य प्रसिद्धपरामर्शित्वमात्रम् (म)। यथा।

"यः स ते नयनानन्दकरः सुभ्रु ! स आगतः"।

यच्छब्दव्यवधानेन स्थितास्तु निराकाङ्क्षत्वमवगमयन्ति।

शोभां प्रेक्ष्य दृष्ट्वा कस्य जनस्य मानसं निकामम् अतिमात्रं यथा तथा न रज्यति। अत्र पदार्थानाम् अन्वययोजनस्य कष्टसाध्यत्वात् रसास्वादस्य प्रतिबन्धकत्वेन क्लिष्टत्वम्।

(भ) न्यक्कार इति। अत्र वाक्यगतः विधेयाविमर्षः सहृदयमनःसु तादृक्-वीररसास्वादस्य मनाक् प्रतिघातं जनयतीति बोद्धव्यम्।

(म) आनन्दयतीति। यत्तदोः शब्दयोः सम्बन्धः संयोगः नित्यः अविच्छिन्न इत्यर्थः। यत्र यच्छब्दः तत्र तच्छब्दो नियत इति यावत्। उपक्रान्तस्य अनुवाद्यत्वेन उपात्तस्य निराकाङ्क्षत्वप्रतिपत्तये आकाङ्क्षाराहित्यबोधाय। प्रतिपाद्यमानाः प्रयुज्यमानाः। अनुवाद्यत्वप्रतीतिकृत् उद्देश्यत्वबोधकम्। अत्र विधेयस्य अदःशब्दस्य नैकट्यात् अप्राधान्येन निर्देश इति विधेयाविमर्ष इति भावः।

यथा।

"आनन्दयति ते नेत्रे योऽधुनासौ समागतः"।

एवमिदमादिशब्दोपादानेऽपि। यत्र च यत्तदोरेकस्यार्थत्वं सम्भवति तत्रैकस्य उपादानेऽपि निराकाङ्क्षत्वप्रतीतिरिति न क्षतिः। तथा हि, यच्छब्दस्योत्तरवाक्यगतत्वेनोपादाने सामर्थ्यात् पूर्ववाक्ये तच्छब्दस्यार्थत्वम्। यथा "आत्मा जानाति यत् पापम्" (य)। एवम्।

"यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं
मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे।
भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च"

इत्यादावपि तच्छब्दस्य प्रकान्तप्रसिद्धानुभूतार्थत्वे यच्छब्दस्यार्थत्वम् (र)। क्रमेण यथा।

"स हत्वा वालिनं वीरस्तत्पदे चिरकाङ्क्षिते।
धातोः स्थान इवादेशं सुग्रीवं संन्यवेशयत्"॥ (ल)

"स वः शशिकलामौलिस्तादात्म्यायोपकल्पताम्"। (व)

(य) यत्र चेति। आर्थत्वम् अर्थवशलभ्यत्वम्। सामर्थ्यात् योग्यतावलात्। आत्मेति। यत् पापं तत् आत्मा जानातीति सामर्थ्यात् अन्तःकरणीयमिति भावः।

(र) यमिति। अत्र स हिमालयः अस्तीति पूर्ववाक्ये आर्थेन तच्छब्देनान्वयः।

(ल) स इति। स वीरः रामः वालिनं हत्वा धातोः स्थाने आदेशमिव चिरकाङ्क्षिते तत्पदे तस्य वालिनः पदे राज्ये सुग्रीवं संन्यवेशयत् अभिषिक्तवान्। अत्र स इति यः सुग्रीवमित्रमिति आर्थेन यच्छब्देन सम्बध्यते। अत्र तच्छब्दस्य प्रकान्तत्वम्।

(व) स इति। सः प्रसिद्धः शशिकला मौलौ यस्य तथोक्तः शिव इत्यर्थः वः युष्माकं तादात्म्याय मुक्तये इत्यर्थः उपकल्पतां मुक्तिप्रदो भवतु इत्यर्थः

"तामिन्दुसुन्दरमुखीं हृदि चिन्तयामि" ॥ (श)

यत्र च यच्छब्दनिकटस्थितानामपीदमादिशब्दानां भिन्नलिङ्गविभक्तित्वं तत्रापि निराकाङ्क्षत्वमेव क्रमेण यथा।

"विभाति मृगशावाक्षी येदं भुवनभूषणम्। (ष)
इन्दुर्विभाति यस्तेन दग्धाः पथिकयोषितः" ॥ (स)

क्वचिदनुपात्तयोर्द्वयोरपि सामर्थ्यादवगमो यथा॥ (ह)

"न मे शमयिता कोऽपि भारस्येत्युर्वि! मा शुच।
नन्दस्य भवने कोऽपि बालोऽस्त्यद्भुतपौरुषः" ॥ (च)

अत्र योऽस्ति स ते भारस्य शमयितेति बुध्यते।

"यद्यद्विरहदुःखं मे तत् को वापहरिष्यति"।

इत्यत्रैको यच्छब्दः साकाङ्क्ष इति न वाच्यम्। तथाहि, यद्यदित्यनेन येन केनचिद्रूपेण स्थितं सर्वात्मकं वस्तु विवक्षितम्। तथाभूतस्य तस्य तच्छब्देन परामर्शः (क)। एव-

---

अत्र यः युष्माभिराराध्यते इति आर्थेन यच्छब्देन स इति सम्बध्यते। अत्र प्रसिद्धार्थकस्तच्छब्दः।

(श) तामिति। अत्र या मया कीर्त्तितेति आर्थेन यच्छब्देन तामिति सम्बध्यते। अत्र अनुभूतार्थकस्तच्छब्दः।

(ष) विभातीति। या या मृगशावाक्षी विभाति इदं भुवनानां भूषणम् अलङ्कारः। अत्र निकटस्थितोऽपि इदम्शब्दः क्लीवलिङ्गः।

(स) इन्दुरिति। य इन्दुर्विभाति तेन इन्दुना पथिकानां योषितः कान्ताः दग्धाः। अत्र निकटस्थितोऽपि तच्छब्दः भिन्नविभक्तिकः।

(ह) अनुपात्तयोः अप्रयुक्तयोः द्वयोः यत्तच्छब्दयोरित्यर्थः सामर्थ्यात् योग्यताबलात् अवगमः प्रतीतिः।

(च) नेति। हे उर्वि! पृथिवि! कोऽपि जनः मे मम भारस्य शमयिता न अस्तीति शेषः इति मा शुच शोकं मा कुरु, नन्दस्य भवने कोऽपि अद्भुतपौरुषः अलौकिकपराक्रमः बालः शिशुः अस्ति।

(क) यदिति। अत्र यच्छब्दद्वयम् एकः एकेन तच्छब्देन निराकाङ्क्षः अपरः साकाङ्क्ष इति न वक्तव्यम्।

मन्येषामपि वाक्यगतत्वेनोदाहरणं बोध्यम्। पदांशे श्रुतिकटुर्यथा। “तद्गच्छ सिद्धै कुरु देवकार्य्यम्” (ख)।

“धातुमत्तां गिरिर्धत्ते”। अत्र मत्ताशब्दः क्षीवार्थे निहितः (ग)।

“वर्ण्यते किं महासेनो विजेयो यस्य तारकः”।

अत्र विजेय इति कृत्यप्रत्ययः क्तप्रत्ययार्थेऽवाचकः (घ)।

“पाणिः पल्लवपेलवः”। पेलवशब्दस्याद्याक्षरे अश्लीले (ङ)।

“संग्रामे निहताः शूरा वचोवाणत्वमागताः”।

अत्र वचःशब्दस्य गीःशब्दवाचकत्वे नेयार्थत्वम्। तथा तत्रैव वाणस्थाने शरेति पाठे अत्र पदद्वयमपि न परिवृत्तिसहम्। जलध्यादौ तु उत्तरपदं वाड़वानलादौ पूर्व्वपदम्। एवमन्येऽपि यथासम्भवं पदांशदोषा ज्ञेयाः। निरर्थकत्वादीनां त्रयाणाञ्च पदमात्रगतत्वेनैव लक्ष्ये सम्भवः (च)। यथा।

(ख) तद्गच्छेति। अत्र सिद्धै इति पदस्य अंशभूतौ द्धै इति शब्दः श्रवणकार्कश्यमवगमयतीति भावः।

(ग) धातुमत्तामिति। अत्र मत्ताशब्दः क्षीवार्थे प्रसिद्धः, अत्र तु विद्यमानत्वरूपार्थे प्रयुक्त इति अत्र धातुमत्तामिति पदस्य अंशभूतो मत्ताशब्दः निहतार्थः।

(घ) वर्ण्यते इति। यस्य तारको विजेयः स महासेनः कार्त्तिकेयः किं वर्ण्यते। अत्र विजेय इति पदस्य पदांशभूतः कृत्यप्रत्ययः विजित इत्यर्थस्य अवाचक इति भावः।

(ङ) पाणिरिति। आद्याक्षरे पेल इति। हे अपरे इत्यर्थः अश्लीलं व्रीडाव्यञ्जकत्वादिति भावः।

(च) संग्रामे इति। शूराः वीराः संग्रामे युद्धे निहताः सन्तः वचोवाणत्वं वचांसि वाणाः शरा येषां ते वचोवाणाः वचोभिरेव शरकार्य्यं शत्रुवधादिकं कुर्व्वन्तीति भावः तत् देवत्वमित्यर्थः आगताः प्राप्ताः। अत्र वचोवाणत्वमिति पदस्य अंशभूतवचःशब्दो गीःशब्दवाचकत्वे अप्रसिद्धतया नेयार्थ इति भावः।

"मुञ्च मानं हि मानिनि!"। अत्र हिशब्दो वृत्तिपूरणमात्रप्रयोजनः। "कुञ्जं हन्ति कृशोदरी"। तत्र हन्तीति गमनार्थे पठितमपि न तत्र समर्थम् (छ)। "गाण्डीवी कनकशिलानिभं भुजाभ्यामाजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः" (ज)। "आङो यमहनः" [पा० १।३।२८।] "स्वाङ्गकर्मकाच्चेति" [पा० १।३। २८। वृ० वा०] अनुशासनबलादाङ्पूर्वस्य हनः स्वाङ्गकर्मकस्यैवात्मनेपदं नियमितम्। इह तु तल्लङ्घितमिति व्याकरणलक्षणहीनत्वात् च्युतसंस्कारत्वम्। ननु अत्र "आजघ्ने" इति पदस्य स्वतो न दुष्टता अपि तु पदान्तरापेक्षयैवेत्यस्य वाक्यदोषता। मैवम्। तथाहि, गुणदोषालङ्काराणां शब्दार्थगतत्वेन व्यवस्थितेस्तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं हेतुः। इह तु दोषस्य "आजघ्ने" इति पदमात्रस्यैवान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वम्। पदान्तराणां परिवर्त्तनेऽपि तस्य तादवस्थ्यादेवेति पददोष एव तथा। यथेहात्मनेपदस्य परिवृत्तावपि न पददोषः तथा हन्प्रकृतेरपीति न पदांश-

---

परिहत्तिसहं विनिमयार्हम्। तच्छब्दपरित्यागेन शब्दान्तरप्रयोगे न तदर्थबोधकमित्यर्थः। उत्तरपदं धि इत्यंशभूतमित्यर्थः। पूर्वपदं वाडवेत्यंशभूतमित्यर्थः न परिवृत्तिसहमिति शेषः। अत्र धिस्थाने ध इति प्रयोगे तथा वाड़वस्थाने अश्वादिपदप्रयोगे नेयार्थत्वमिति भावः। निरर्थकत्वादीनां निरर्थकासमर्थच्युतसंस्कारत्वानामित्यर्थः।

(छ) मुञ्चेति। अत्र हिशब्दो निरर्थक इति भावः। कुञ्जमिति समर्थं बोधयितुं शक्तमित्यर्थः।

(ज) गाण्डीवीति। गाण्डीवी अर्जुनः भुजाभ्यां बाहुभ्यां कनकशिलानिभं काञ्चनपाषाणसदृशं विषमविलोचनस्य त्रिनेत्रस्य वक्षः आजघ्ने आहतवान्।

(झ) गुणेति। गुणानां वक्ष्यमाणानां माधुर्यादीनां दोषाणां दुःश्रवत्वादीनाम् अलङ्काराणामनुप्रासोपमादीनां शब्दार्थगतत्वेन व्यवस्थितेः एते शब्दगुणा एते अर्थगुणा एते शब्ददोषा एते अर्थदोषा एते शब्दालङ्कारा एते अर्थालङ्कारा

दोषः । एवं "पद्मः" इत्यत्राप्रयुक्तस्य पदगतत्वं बोध्यम् । एवं प्राकृतादिव्याकरणलक्षणहानावपि च्युतसंस्कारत्वमूह्यम् । इह शब्दानां सर्वथा प्रयोगाभावेऽसमर्थत्वं विरलप्रयोगे निहतार्थत्वम् । निहतार्थत्वमनेकार्थशब्दविषयम् अप्रतीतत्वे त्वेकार्थस्यापि शब्दस्य सार्वत्रिकप्रयोगविरहः । अप्रयुक्तत्वमेकार्थशब्दविषयम् । असमर्थत्वमनेकार्थशब्दविषयम् । असमर्थत्वे हन्त्यादयोऽपि गमनार्थे पठिताः । अवाचकत्वे दिनादयः प्रकाशमयाद्यर्थे न तथेति परस्परभेदः । एवं पददोषसजातीया वाक्ये दोषा उक्ताः सम्प्रति तद्विजातीया उच्यन्ते (ञ) ।

वर्णानां प्रतिकूलत्वं लुप्ताहतविसर्गते ।
अधिकन्यूनकथितपदताहतवृत्तताः ॥
पतत्प्रकर्षता सन्धौ विश्लेषाश्लीलकष्टताः ।
अर्द्धान्तरैकपदता समाप्तपुनरात्तता ॥
अभवन्मतसम्बन्धा क्रमामतपरार्थताः ।
वाच्यस्यानभिधानञ्च भग्नप्रक्रमता तथा ॥

इत्येवं व्यवस्थाया इत्यर्थः हेतुः कारणं तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं तत्सत्त्वे तत्सत्ता अन्वयः तदसत्त्वे तदसत्ता व्यतिरेकः तौ अनुविदधातीति अन्वयव्यतिरेकानुविधायी तेषां शब्दार्थगतानां गुणदोषालङ्काराणाम् अन्वयव्यतिरेकानुविधायी तदन्वयव्यतिरेकानुविधायी तस्य भावः तत्त्वम् । अयं भावः यत्र तत्तच्छब्दसद्भावे न तु तत्परिवृत्तौ तत्तद्गुणादिसद्भावः तत्र तत्तद्गुणादीनां शब्दगतत्वं यत्र न तथा तत्र तेषामर्थगतत्वमिति । तद्विजातीयाः केवलवाक्यगता इत्यर्थः ।

(ञ) वर्णानामिति । वर्णानां प्रतिकूलत्वं प्रतिकूलवर्णता इत्यर्थः १ । लुप्तविसर्गता २ । आहतविसर्गता ३ । अधिकपदता ४ । न्यूनपदता ५ । कथितपदता ६ । हतवृत्तता ७ । पतत्प्रकर्षता ८ । सन्धिविश्लेषः ९ । अश्लीलता १० । सन्धिकष्टता ११ । अर्द्धान्तरैकपदता १२ । समाप्तपुनरात्तता १३ ।

त्यागः प्रसिद्धेरस्थाने न्यासः पदसमासयोः।
सङ्कीर्णता गर्भितता दोषाः स्युर्वाक्यमात्रगाः॥
५७५॥ [ञ]

वर्णानां रसानुगुण्यविपरीतत्वं प्रतिकूलत्वम् (ट)।

यथा मम।

"ओवट्टइ उल्लट्टइ सअणे कहिं पि मोट्टाअइ णो परिहट्टइ।
हिअएण फिट्टइ लज्जाइ खुट्टइ दिहीए सा" (१)।

अत्र टकाराः शृङ्गाररसपरिपन्थिनः केवलं शक्तिप्रदर्शनाय निबद्धाः। एषाञ्चैकद्वित्रिचतुःप्रयोगेण न तादृग्रसभङ्ग इति न दोषः। "गता निशा इमा बाले!"। अत्र लुप्तविसर्गाः। आहता ओत्वं प्राप्ता विसर्गा यत्र। यथा। "धीरो वरो नरो

(१) ओवट्टइ इति। उद्वर्त्तयति उल्लोटयति शयने कथमपि मोट्टायति न परिघट्टति। हृदयेन स्फिठयति लज्जया खुट्टयति धृतेः सा इति सं०। उद्वर्त्तयति देहमुत्तानीकरोति। उल्लोटयति पार्श्वपरिवर्त्तनं करोति। मोट्टायति मोट्टायितभावं प्रकटयति। न परिघट्टति परिघट्टनं न करोति। स्फिटयति नश्यति। खुट्टयति कुण्ठिता भवति इत्यर्थः।

अभवन्मतसम्बन्धः १४। अक्रमता १५। अमतपरार्थता १६। वाच्यानभिधानम् १७। भग्नप्रक्रमता १८। प्रसिद्धित्यागः १९। अस्थाने पदन्यासः २०। अस्थाने समासन्यासः २१। सङ्कीर्णता २२। गर्भितता २३। एते वाक्यमात्रगाः केवलवाक्यगता दोषाः स्युः।

(ट) वर्णानां प्रातिकूल्यमुदाहरति यथेति। शृङ्गाररसपरिपन्थिनः शृङ्गारस्य प्रतिकूलाः। अत्र टकारवर्णानां ओजोव्यञ्जकतया वीरबीभत्सादिषु एव उपयोगित्वात् शृङ्गारप्रकर्षहानिः। अत्र दुःश्रवत्वदोषोऽपीति विभाव्यम्।

(ठ) लुप्तविसर्गतामुदाहरति गता इति। बहुशः प्रयोगे दोषोऽयं ओट-

याति" इति। "पल्लवाकृतिरक्तोष्ठी"। अत्राकृतिपदमधिकम्। एवं "सदाशिवं नौमि पिनाकपाणिम्" इति विशेषणमधिकम्। "कुर्य्यां हरस्यापि पिनाकपाणेरिति। अत्र तु विशेषप्रतिपत्त्यर्थमुपात्तत्वाद्युक्तमेव। यथा वा "वाचमुवाच कौत्सः"। अत्र वाचमित्यधिकम् उवाचेत्यनेनैव कृतार्थत्वात्। क्वचित्तु विशेषणदानार्थं तत्प्रयोगो युज्यते। यथा। "उवाच मधुरां वाचम्" इति। केचित्त्वाहुः "यत्र विशेषणस्यापि क्रियाविशेषणत्वं सम्भवति तत्रापि तत्प्रयोगो न घटते"। यथा। "उवाच मधुरं धीमान्" इति।

"यदि मय्यर्पिता दृष्टिः किं ममेन्द्रतया तदा"।

अत्र प्रथमे त्वयेति पदं न्यूनम्।

"रतिलीलाश्रमं भिन्ते सलीलमनिलो वहन्"।

लीलाशब्दः पुनरुक्तः। एवं "जलुर्विसं धृतविकासिविसप्रसूना"। अत्र विसशब्दस्य धृतपरिस्फुटतत्प्रसूना इति सर्वनाम्नैव परामर्शो युक्तः। हतं वृत्तं लक्षणानुसरणेऽप्यश्रव्यं रसाननुगुणमप्राप्तगुरुभावान्तलघु च। क्रमेण यथा। "हन्त

वैरस्यापादकत्वादिति बोध्यम्। अधिकविसर्गस्थितौ दुःश्रवत्वमेव यथा क्षरः खलः खलः कान्त इति। आहतविसर्गतामुदाहरति धीर इति। बहुधाप्रयोग एवास्य दोषत्वमिति बोध्यम्। अधिकम् अनुपयोगिपदं यत्र तद्भावः अधिकपदता यथा पल्लवेति। अत्राधिकपदप्रयोगे तात्पर्य्यानुधावनेन सहृदयानां रसास्वादप्रतिबन्ध इति ध्येयम्। विशेषप्रतिपत्त्यर्थं पिनाकपाणेरित्यनेन हरस्य दुर्धर्षस्वरूपविशेषस्य बोधाचेत्यर्थः। न्यूनपदतामुदाहरति यदीति। यदि मयि दृष्टिः अर्पिता त्वयेति शेषः तदा मम इन्द्रतया किम्? नायिकां प्रति नायकस्योक्तिरियम्। अत्र त्वयेति पदाप्रयोगे अपरस्यापि कर्तृपदस्याध्याहारसम्भवेन रसप्रतीतिप्रतिरोध इति दोषत्वम्। कथितपदतामुदाहरतीति। अत्र लीलाशब्दप्रयोगे श्रोतुरर्थान्तरानुधावनात् रसभङ्ग इति बोध्यम्। हतवृत्ततां

सततमेतस्या हृदयं भिन्ते मनोभवः कुपितः"। "अयि! मयि मानिनि! मा कुरु मानम्"। इदं वृत्तं हास्यरसस्यैवानुकूलम्। "विकसितसहकारभारहारिपरिमल एष समागतो वसन्तः"। यत्पादान्ते लघोरपि गुरुभाव उक्तस्तत् सर्वत्र द्वितीयचतुर्थपादविषयम्। प्रथमतृतीयपादविषयन्तु वसन्ततिलकादेरेव। अत्र प्रमुदितसौरभ आगतो वसन्त इति पाठो युक्तः। यथा वा।

"धन्यास्ता गुणरत्नरोहणभुवो धन्या मृदन्यैव सा
सम्भाराः खलु तेऽन्य एव विधिना यैरेष सृष्टो युवा।
श्रीमत्कान्तिजुषां द्विषां करतलात् स्त्रीणां नितम्बस्थलात्
दृष्टे यत्र पतन्ति मूढ़मनसामस्त्राणि वस्त्राणि च"॥

अत्र वस्त्राणि चेति बन्धस्य श्लथत्वश्रुतिः (ठ)।

"वस्त्राण्यपि" इति पाठे तु दार्ढ्यमिति न दोषः। "इदमप्राप्तगुरुभावान्तलघु" इति काव्यप्रकाशकारः। वस्तुतस्तु "लक्षणानुसरणेऽप्यश्रव्यम्" इत्यन्ये।

"प्रोज्ज्वलज्ज्वलनज्वालाविकटोरुसटाच्छटः।

त्रिविधामाह हतमिति। इष्टेति। अत्र प्रथमद्वितीयगणयोर्भकारसकारयोः सान्निध्यं वैरस्यापादकत्वेन सामाजिकानामनुभवसिद्धमिति दोषः। धन्या इति। ताः गुणरत्नानां रोहणभुवः उत्पत्तिक्षेत्राणि धन्या विलक्षणा इत्यर्थः। सा धन्या प्रशंसनीया पुण्यवती वा मृत् मृत्तिका अन्या विलक्षणेत्यर्थः ते सम्भाराः उपादानानि इत्यर्थः अन्याः खलु निश्चये। विधिना विधात्रा यैः सम्भारैः एष युवा सृष्ट उत्पादितः। यत्र यूनि दृष्टे सति मूढ़मनसाम् इतिकर्त्तव्यविमूढ़मतीनां श्रीमत्कान्तिजुषां द्विषां शत्रूणां करतलात् अस्त्राणि स्त्रीणां नितम्बस्थलात् वस्त्राणि च पतन्ति। परमसुन्दरो महावीरश्चायमिति भावः। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम्। अत्र श्लथत्वश्रुतिः शैथिल्यश्रवणम्।

(ड) पतत्प्रकर्षतामाह प्रोज्ज्वलेति। प्रज्वलन् यः ज्वलनः अग्निः तस्य ज्वालाः शिखाः तद्वत् विकटाः उग्राः उरवः महान्तः सटानां जटानां छटा

श्वासक्षिप्तकुलक्ष्माभृत् पातु वो नरकेशरी" ॥ (ड)

अत्र क्रमेण अनुप्रासप्रकर्षः पतितः।

"दलिते उत्पले एते अक्षिणी अमलाङ्गि! ते"।

एवंविधसन्धिविश्लेषस्य असकृत्प्रयोग एव दोषः। अनुशासनमुल्लङ्घ्य वृत्तभङ्गभयमात्रेण सन्धिविश्लेषस्य तु सकृदपि। यथा।

"वासवाशामुखे भाति इन्दुश्चन्दनबिन्दुवत्"।

"चलण्डामरचेष्टित इति।" अत्र सन्धौ जुगुप्साव्यञ्जकमश्लीलत्वम्।

"उर्व्यसावत्र तर्वाली मर्वन्ते चार्ववस्थितिः"। अत्र सन्धौ कष्टत्वम् (ढ)।

इन्दुर्विभाति कर्पूरगौरैर्धवलयन् करैः

जगन्मा कुरु तन्वङ्गि! मानं पादानते प्रिये" ॥ (ण)

अत्र जगदिति प्रथमार्द्धे पठितुमुचितम्।

"नाशयन्तो घनध्वान्तं तापयन्तो वियोगिनः।

पतन्ति शशिनः पादा भासयन्तः क्षमातलम्" ॥

समूहो यस्य तादृशः तथा श्वासेन निःश्वासमारुतेन क्षिप्ताः दूरमपसारिताः कुलक्ष्माभृतः कुलाचलाः येन तथाभूतः नरकेशरी नृसिंहः वः युष्मान् पातु रक्षतु। अत्र प्रकर्षपतनेन वैरस्यावगमात् देवविषयकरतेः प्रकर्षहानिरिति दोषः।

(ढ) सन्धिविश्लेषमुदाहरति दलिते इति। सन्ध्यश्लीलतामाह चलण्डेति। चलन् डामरचेष्टितः उद्धतव्यापारवानित्यर्थः। सन्धिकष्टतामाह उर्वीति। मर्वन्ते मरोः जलरभूमेः अन्ते अवसाने असौ उर्वी महती चारुः सुन्दरी अवस्थितिर्यस्यास्तादृशी तर्वाली तरूणां श्रेणी।

(ण) अर्द्धान्तरैकपदतामुदाहरति इन्दुरिति। इन्दुश्चन्द्रः कर्पूरवत् गौरैः धवलैः करैः किरणैः जगत् धवलयन् श्वेतीकुर्वन् विभाति विराजते। हे तन्वङ्गि! कृशाङ्गि! पादानते चरणप्रणते प्रिये मानं मा कुरु।

अत्र चतुर्थपादो वाक्यसमाप्तावपि पुनरात्तः (त)। अभवन्मतसम्बन्धो यथा।

"या जयश्रीर्मनोजस्य यया जगदलङ्कृतम्।
यामेणाक्षीं विना प्राणा विफला मे कुतोऽद्य सा?" ॥ (थ)

अत्र यच्छब्दनिर्दिष्टानां वाक्यानां परस्परनिरपेक्षत्वात्तदेकान्तःपातिना एणाक्षीशब्देन अन्येषां सम्बन्धः कवेरभिमतो नोपपद्यत एव।

"यां विनामी वृथा प्राणा एणाक्षी सा कुतोऽद्य मे?"।

इति तच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यान्तःपातित्वे तु सर्वैरपि यच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यैः सम्बन्धो घटते। यथा वा।

"ईक्षसे यत्कटाक्षेण तदा धन्वी मनोभवः"।

अत्र यदित्यस्य तदेत्यनेन सम्बन्धो न घटते। "ईक्षसे चेत्" इति तु युक्तः पाठः। यथा वा।

"ज्योत्स्नाचयः पयःपूरस्तारकाः कैरवाणि च।
राजति व्योमकासारराजहंसः सुधाकरः" ॥ (द)

अत्र कासारशब्दस्य समासे गुणीभावात्तदर्थस्य सर्वैः संयोगः। विधेयाविमर्षे यदेवाविमृष्टं तदेव दुष्टम्। इह तु

(त) समाप्तपुनरात्ततामुदाहरति नाशयन्त इति। स्पष्टम्।

(थ) येति। या मनोजस्य कामस्य जयश्रीः विजयलक्ष्मीः, यया जगत् अलङ्कृतं भूषितं, यां एणाक्षीं हरिणनयनां विना मे मम प्राणाः विफलाः, अद्य सा कुतः कुत्र विद्यते इति शेषः।

(द) ज्योत्स्नेति। ज्योत्स्नानां चयः राशिः पयसां जलानां पूरः राशिः तारकाः नक्षत्राणि कैरवाणि, उत्पलानि च। व्योम आकाशमेव कासारः सरसी सर इत्यमरः। तस्य, राजहंसः सुधाकरश्चन्द्रः राजति शोभते। अत्र कवेरभिमतो व्योमकासारेण सर्वेषां सम्बन्धः न घटते इति दोषः।

प्रधानस्य कासारपदार्थस्य प्राधान्येनाप्रतीतेः सर्वोऽपि पयः-पूरादिपदार्थस्तदङ्गतया न प्रतीयते इति सर्ववाक्यार्थविरोधा-वभास इत्युभयोर्भेदः।

"अनेन छिन्दता मातुः कण्ठं परशुना तव।
बद्धस्पर्द्धः कृपाणोऽयं लज्जते मम भार्गव !"॥ (घ)

अत्र "भार्गवनिन्दायां प्रयुक्तस्य मातृकण्ठच्छेदनकर्तृत्वस्य परशुना सह सम्बन्धो न युक्त" इति प्राञ्चः। "परशुनिन्दा-मुखेन भार्गवनिन्दाधिक्यमेव वैदग्ध्यं द्योतयति" इति आधु-निकाः। अक्रमता यथा।

समय एव करोति बलाबलं
प्रणिगदन्त इतीव शरीरिणाम्।
शरदि हंसरवाः परुषीकृत-
स्वरमयूरमयू रमणीयताम्"॥ (ङ)

अत्र परामृश्यमानवाक्यानन्तरमेवेति प्रयोगो युक्तो न तु प्रणिगदन्त इत्यनन्तरम्। एवम्।

"इयं गते सम्प्रति शोचनीयतां
समागमप्रार्थनया कपालिनः।

(घ) अनेनेति। परशुरामं प्रति रामस्योक्तिरियम्। हे भार्गव ! मातुः कण्ठं छिन्दता अनेन तव परशुना बद्धस्पर्द्धः अयं मम कृपाणः चन्द्रहासाख्यः असिः लज्जते।

(ङ) अक्रमतामुदाहरति समय इति। समय एव शरीरिणां बलाबलं सबलतां दुर्बलताञ्च करोति जनयति इति प्रणिगदन्त इव कथयन्त इव शरदि शरत्काले हंसानां रवाः परुषीकृताः स्वरा येषां तादृशाः मयूराः यत्र तत् यथा तथा रमणीयतां मनोज्ञताम् अयुः प्राप्तवन्तः। वर्षासु मयूरनिस्वनस्य प्राबल्यं शरत्सु तेषां न तथा प्रादुर्भावः तत्र हंसानामेवोत्सव इति प्रसिद्धेरिति भावः। द्रुतविलम्बितं वृत्तम्। अत्र परामृश्यमानवाक्यस्य समय एव करोति बलाबल-मित्यस्य अनन्तरमेव।

कला च सा कान्तिमती कलावत-
स्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी"॥ (प)

अत्र त्वमित्यनन्तरमेव चकारो युक्तः। अमतपरार्थता यथा।

"राममन्मथशरेणेत्यादि"। अत्र शृङ्गाररसस्य व्यञ्जको द्वितीयोऽर्थः प्रकृतरसविरोधित्वादनिष्टः। वाच्यस्यानभिधानं यथा।

"व्यतिक्रमलवं कं मे वीक्ष्य वामाक्षि! कुप्यसि"।

अत्र व्यतिक्रमलवमपीत्यपिरवश्यं वक्तव्यो नोक्तः। न्यूनपदत्वे वाचकपदस्यैव न्यूनता विवक्षिता। अपेस्तु न तथात्वमित्यनयोर्भेदः (फ)। एवमन्यत्रापि। यथा वा।

"चरणानतकान्तायास्तन्वि! कोपस्तथापि ते"।

अत्र "चरणानतकान्तासि" इति वाच्यम्। भग्नप्रक्रमता यथा।

"एवमुक्तो मन्त्रिमुख्यैः रावणः प्रत्यभाषत"।

अत्र वचधातुना प्रक्रान्तं प्रतिवचनमपि तेनैव वक्तुमुचितं

(प) इयमिति। कलावतः चन्द्रस्य कान्तिमती सा प्रसिद्धा कला अंशविशेष इत्यर्थः, कला तु षोड़शो भाग इत्यमरः। अस्य लोकस्य जगतः नेत्रकौमुदी नयनानन्ददायिनीति भावः, त्वञ्च एतत् द्वयं कपालिनः गृहीतब्रह्मशिरसः हरस्य समागमप्रार्थनया संसर्गाभिलाषेण शोचनीयतां गतं प्राप्तम्। वंशस्थविलं वृत्तम्। अमतपरार्थता अमतः अनभिमतः परार्थः अन्यार्थः यत्र तद्भावः। उदाहरति रामेति। अत्र प्रकृतरसस्य बीभत्सस्य विरोधित्वात् विसंवादित्वात् अनिष्टः अमतः।

(फ) अपेस्तु इति। उपसर्गाणां द्योतकत्वमेव न वाचकत्वमिति नियमादिति भावः।

तेन "रावणः प्रत्यवोचत" इति पाठो युक्तः। एवञ्च सति न कथितपदत्वदोषः। तस्योद्देश्यप्रतिनिर्देश्यव्यतिरिक्तविषयत्वात्। इह हि वचनप्रतिवचनयोरुद्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्वम्।

यथा।

"उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च"।

इत्यत्र यदि पदान्तरेण स एवार्थः प्रतिपाद्यते तदान्योऽर्थ इव प्रतिभासमानः प्रतीतिं स्खलयति। यथा वा।

"ते हिमालयमामन्त्र्य पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनम्।
सिद्धञ्चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः खमुद्ययुः"॥

अत्र "अस्मा इति" इदमा प्रक्रान्तस्य तेनैव तत्समानाभ्यामेतददःशब्दाभ्यां वा परामर्शो युक्तो न तच्छब्देन। यथा वा।

"उदन्वच्छिन्ना भूः स च पतिरपां योजनशतम्"।

अत्र "मिता भूः पत्यापां स च पतिरपाम्" इति युक्तः पाठः (ब)। एवम्।

(ब) उद्देश्येति। अत्र उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्वं तत्र न कथितपदता इति भावः। उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्वञ्च त्रिविधम्—एकविधेयार्थमुद्दिष्टस्य विधेयान्तरे प्रतिनिर्देशः १। एकोद्देशेन विहितस्य उद्देश्यान्तरे विधेयतया प्रतिनिर्देशः २। एकोद्देशेन विहितस्य विधेयान्तरे उद्देश्यतया प्रतिनिर्देशः ३। इह हीति अत्र उदाहरणे रावणोद्देशेन विहितस्य वचनस्य उद्देश्यान्तरे मन्त्रिरूपे विधेयतया प्रतिवचनस्य निर्देश इति भावः। उदेतीति। अत्र उदयकालीनताम्रत्वविधौ उद्दिष्टस्य ताम्रत्वस्य अस्तकालीनताम्रत्वविधौ प्रतिनिर्देश इति न दोषः। तृतीयं यथा मिता भूः पत्यापां स च पतिरपां योजनशतमिति। अत्र पृथिव्युद्देशेन विहितस्य अपां पत्युः योजनशतविधावुद्देश्यतया प्रतिनिर्देशः। उद्देश्यपदेनात्र प्राङ्निर्दिष्टपदं प्रतिनिर्देश्यपदेन चरमनिर्देश्यपदं बुध्यते। यदीति पदान्तरेण अन्येन ताम्रभिन्नेन पदेन तदर्थः प्रतिपाद्यते उपस्थाप्यते। प्रतीतिं बोधं स्खलयति तिरोदधाति।

"यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा
मनुष्यसंख्यामतिवर्त्तितुं वा।
निरुत्सुकानामभियोगभाजां
समुत्सुकेवाङ्कमुपैति सिद्धिः" ॥ (भ)

अत्र सुखमीहितुमित्युचितम्। अत्राद्ययोः प्रकृतिविषयः प्रक्रमभेदः। तृतीये पर्य्यायविषयः। चतुर्थे प्रत्ययविषयः, एवमन्यत्। प्रसिद्धित्यागो यथा। "घोरो वारिमुचां रवः"। अत्र मेघानां गर्जितमेव प्रसिद्धम्। यदाहुः।

"मञ्जीरादिषु रणितप्रायं पक्षिषु तु कूजितप्रभृति।
स्तनितमणितादि सुरते मेघादिषु गर्जितप्रमुखमित्यादि"।

अस्थानस्थपदता यथा।

"तीर्थे तदीये गजसेतुबन्धात् प्रतीपगामुत्तरतोऽस्य गङ्गाम्।
अयत्नवालव्यजनीबभूवुर्हंसा नभोलङ्घनलोलपक्षाः" ॥

अत्र तदीयपदात् पूर्वं गङ्गामित्यस्य पाठो युक्तः। एवं "हितान् न यः संशृणुते स किं प्रभुः"। अत्र संशृणुत इत्यतः पूर्वं नञः स्थितिरुचिता। अत्र च "पदमात्रस्यास्थाने निवेशेऽपि सर्वमेव वाक्यं विवक्षितार्थप्रत्यायने मन्थरम्" (म) इति

(भ) यश इति। यशः अधिगन्तुं लब्धुं सुखलिप्सया सुखलाभेच्छया वा मनुष्यसंख्यां मनुष्येषु गणनाम् अतिवर्त्तितुम् अतिक्रमितुं वा निरुत्सुकानां निरुद्वेगानाम् अभियोगभाजां यत्नवतां सिद्धिः समुत्सुकेव उत्कण्ठिता कामिनीव अङ्कं क्रोड़मुपैति प्राप्नोति। उपेन्द्रवज्रावृत्तम्।

(म) अस्थानपदन्यासमुदाहरति तीर्थे इति। तदीये तस्या गङ्गाया इदं तदीयं तस्मिन् तीर्थे जलावतारे गजसेतुबन्धात् हस्तिभिः सेतुं रचयित्वा इत्यर्थः प्रतीपगां प्रतिकूलगामिनीं समुद्धतामित्यर्थः गङ्गाम् उत्तरतः अस्य कुशस्य नभसः आकाशस्य लङ्घनाय लोलाः चपलाः पक्षा येषां तथाभूताः पक्षान् धूनयन्त

वाक्यदोषता। एवमन्यत्रापि। इह केऽप्याहुः "पदशब्देन वाचक एव प्रयोगो निगद्यते न च नञो वाचकता निर्विवादात् स्वातन्त्र्येणार्थबोधनविरहात्" इति (य)। यथा "द्वयं गतम्" इत्यादौ "त्वम्" इत्यनन्तरं चकारानुपादानादक्रमता तथात्रापीति। अस्थानस्थसमासता यथा।

"अद्यापि स्तनशैलदुर्गविषमे सीमन्तिनीनां हृदि
स्थातुं वाञ्छति मान एष धिगिति क्रोधादिवालोहितः।
प्रोद्यद्दूरतरप्रसारितकरः कर्षत्यसौ तत्क्षणात्
फुल्लत्कैरवकोषनिःसरदलिश्रेणीकृपाणं शशी" ॥ (र)

अत्र कोपिन उक्तौ समासो न कृतः, कवेरुक्तौ कृतः। वाक्यान्तरपदानां वाक्यान्तरेऽनुप्रवेशः सङ्कीर्णत्वम्। यथा।

"मुञ्च चन्द्रं कुरङ्गाक्षि! पश्य मानं नभोऽङ्गणे"।

इत्यर्थः हंसा भयवं यथा तथा अधालव्यञ्जनानि बालव्यजनानि बभूवुः बालव्यजनकार्य्यं चक्रुरित्यर्थः। उपजातिवृत्तम्। मन्थरं जड़मित्यर्थः।

(य) नञ इति। वाचकता अर्थप्रतिपादकता द्योतकतामात्रमेवेति भावः निर्विवादात् कस्यापि अस्मिन्नर्थे विवादो नास्तीति भावः स्वातन्त्र्येण स्वाधीनतया। अत्रापि हितान् न यः संशृणुते इत्यत्रापीत्यर्थः।

(र) अस्थानस्थसमासमुदाहरति अस्थानेति। अद्यापीति। एष मानः अद्यापि इदानीमपि सीमन्तिनीनां नारीणां स्तनौ एव शैलौ पर्वतौ स्तनशैलौ तावेव दुर्गं ताभ्यां विषमे दुर्गमे इति भावः हृदि स्थातुं वाञ्छति अभिलषति धिक् एनमिति शेषः भीतत्वादिति भावः इति क्रोधादिव आलोहितः रक्तवर्णः असौ शशी चन्द्रः प्रोद्यन् प्रकर्षेण उदयं गच्छन् दूरतरं प्रसारिताः कराः किरणाः हस्ताश्च यस्य, बलिहस्तांशवः करा इत्यमरः। तादृशः सन् तत्क्षणात् फुल्लतां विकसतां कैरवाणाम् उत्पलानां कोषेभ्यः निःसरन्ती निर्गच्छन्ती या अलीनां भ्रमराणां श्रेणी, सा एव कृपाणम् असिं कर्षति आकर्षति। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम्। कोपिनः क्रुद्धस्य चन्द्रस्य उक्तौ वाक्ये अद्यापीत्यादि धिक्पर्य्यन्तायामित्यर्थः। कवेरुक्तौ इतोत्यादि शशीत्यन्तायामित्यर्थः।

अत्र नभोऽङ्गणे चन्द्रं पश्य मानं मुञ्चेति युक्तम्। "क्लिष्टत्वमेकवाक्यविषयमिति" अस्माद्भिन्नम्। वाक्यान्तरे वाक्यान्तरानुप्रवेशो गर्भितता। यथा।

"रमणे चरणप्रान्ते प्रणतिप्रवणेऽधुना।
वदामि सखि! ते तत्त्वं कदाचिन्नोचिताः क्रुधः" ॥ (ल)

अर्थदोषानाह।

अपुष्टदुष्क्रमग्राम्यव्याहताश्लीलकष्टताः।
अनवीकृतनिर्हेतुप्रकाशितविरुद्धताः॥
सन्दिग्धपुनरुक्तत्वे ख्यातिविद्याविरुद्धते।
साकाङ्क्षतासहचरभिन्नतास्थानयुक्तता॥
अविशेषे विशेषश्चानियमे नियमस्तथा।
तयोर्विपर्य्ययो विध्यनुवादायुक्तते तथा॥
निर्मुक्तपुनरुक्तत्वमर्थदोषाः प्रकीर्त्तिताः॥

५७६ ॥ [व]

तद्विपर्य्ययो विशेषेऽविशेषो नियमेऽनियमः। अत्रापुष्टत्वं मुख्यानुपकारित्वम् (श)। यथा।

(ल) रमणे इति। हे सखि! रमणे कान्ते चरणप्रान्ते प्रणतिप्रवणे पतनोन्मुखे इत्यर्थः अधुना कदाचित् क्रुधः कोपाः न उचिताः इति ते तुभ्यं तत्त्वं याथार्थ्यं ब्रवीमि। अत्र प्रथमद्वितीयचतुर्थचरणस्थितैकवाक्ये तृतीयचरणरूपवाक्यप्रवेशः।

(व) अपुष्टेति। अपुष्टत्वादीनि त्रयोविंशतिः अर्थदोषाः प्रकीर्त्तिताः कथिताः। शब्दपरिहृतावपि यदि एतेषां सद्भावः तदैवार्थदोषत्वमवगन्तव्यम्।

(श) मुख्यानुपकारित्वं मुख्यस्य प्रतिपाद्यस्य अनुपयोगित्वम्।

"विलोक्य वितते व्योम्नि विधुं मुञ्च रुषं प्रिये" ।

अत्र विततशब्दो मानत्यागं प्रति न किञ्चिदुपकुरुते । अधिकपदत्वे पदार्थान्वयप्रतीतेः समकालमेव बाधप्रतिभासः, इह तु पश्चादिति विशेषः । दुष्क्रमता यथा ।

"देहि मे वाजिनं राजन् ! गजेन्द्रं वा मदालसम्" ॥

अत्र गजेन्द्रस्य प्रथमं याचनमुचितम् (ष) ।

"स्वपिहि त्वं समीपे मे स्वपिम्येवाधुना प्रिय !" (स)

अत्रार्थो ग्राम्यः । कस्यचित् प्रागुत्कर्षमपकर्षं वाभिधाय पश्चात्तदन्यप्रतिपादनं व्याहतत्वम् । यथा ।

हरन्ति हृदयं यूनां न नवेन्दुकलादयः ।
वीक्ष्यते यैरियं तन्वी लोकलोचनचन्द्रिका" ॥ (ह)

अत्र येषामिन्दुकला न आनन्दहेतुस्तेषामेवानन्दाय तन्व्याश्चन्द्रिकात्वारोपः ।

"हन्तुमेव प्रवृत्तस्य स्तब्धस्य विवरैषिणः ।

(ष) दुष्क्रमता अर्थस्य क्रमविपर्य्यासः । अक्रमतायां यथाक्रमेण पदस्य न्यासराहित्यम् इह तु अर्थस्येति भेदो बोध्यः । देहीति प्रथमं बहुमूल्यं वस्तु लोकैः प्रार्थ्यते तदप्राप्तौ स्वल्पमूल्यमिति नियमः प्रचलति अत्र तु प्रथमं स्वल्पमूल्यस्य याचनं पश्चात् बहुमूल्यस्येति वैपरीत्यमिति भावः ।

(स) स्वपिहीति । कान्तादिषु वैदग्ध्यचेष्टितेन स्वेच्छाप्रकटनं सभ्यानां प्रसिद्धं तदन्यथाप्रवर्त्तनं ग्राम्यत्वम् । अत्रोदाहरणे स्वपिहि स्वपिमीति पदद्वयप्रयोगो वैदग्धीरहित एवेति ग्राम्यत्वमिति भावः ।

(ह) हरन्तीति । नवेन्दुकलादयः यूनां तरुणानां हृदयं न हरन्ति न आकर्षन्ति यैः युवभिः लोकानां लोचनचन्द्रिका नयनज्योत्स्ना नैवानन्दविधायिनीत्यर्थः इयं तन्वी कृशाङ्गी न वीक्ष्यते न दृश्यते । अत्र इन्दुकलादीनामपकर्षम् उक्त्वा पश्चात् चन्द्रिकात्वारोपेण उत्कर्षोऽभिहित इति बोध्यम् ।

(क्ष) हन्तुमिति । हन्तुं विनाशयितुं प्रभूनिति शेषः प्रवृत्तस्य अभिमुखस्य:

यथाशु जायते पातो न तथा पुनरुन्नतिः" ॥ (ख)

अत्र अर्थोऽश्लीलः ।

"वर्षत्येतदहःपतिर्न तु घनो धामस्थमच्छं पयः

सत्यं सा सवितुः सुता सुरसरित्पूरो यया प्लावितः ।

व्यासस्योक्तिषु विश्वसित्यपि न कः श्रद्धा न कस्य श्रुतौ ?

न प्रत्येति तथापि मुग्धहरिणी भास्वन्मरीचिष्वपः" ॥ (क)

अत्र यस्मात् सूर्य्याद् वृष्टेर्यमुनायाश्च प्रभवस्तस्मात्तयोर्जलमपि सूर्य्यप्रभवम् । ततश्च सूर्य्यमरीचीनां जलप्रत्ययहेतुत्वमुचितम् । तथापि मृगी भ्रान्तत्वात्तत्र जलप्रत्ययं न करोति

किन्तु स्तम्भस्य निश्चलस्य विवरैषिणः छिद्रान्वेषणतत्परस्य तथा आशु शीघ्रं पातः पतनम् अभिभव इत्यर्थः भवतीति शेषः तथा पुनः उन्नतिः जयः न भवतीत्यर्थः । अन्यच्च हन्तुं प्रवेष्टुमित्यर्थः प्रवृत्तस्य उद्यतस्य स्तब्धस्य दृढ़स्थितस्य विवरं योनिच्छिद्रम् इच्छतीति तथोक्तस्य लिङ्गस्येति शेषः यथा आशु शीघ्रं पातः रेतःस्खलनेन इति भावः तथा पुनः आशु शीघ्रम् उन्नतिः उद्गमः न भवतीति शेषः । अत्र प्रकरणे योद्‌धृरूपार्थप्रतीतिसमकालमेव द्वितीयार्थस्य प्रतीतेरर्थस्य लज्जाव्यञ्जकत्वात् अश्लीलत्वमिति बोध्यम् ।

(क) कष्टतामुदाहरति वर्षतीति । अहःपतिः सूर्य्यः एतत् धामस्थं निजकिरणस्थम् अच्छं निर्मलं पयः जलं वर्षति न तु घनः वर्षणकर्त्तृत्वं सूर्य्यस्य घनस्य तु आधारत्वमात्रमिति भावः, अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति श्रुतेः । सा यमुना सवितुः सूर्य्यस्य सुता पुत्री सत्यं यया यमुनया सुरसरित्पूरः गङ्गाप्रवाहः प्लावितः परिवर्द्धितः । व्यासस्य द्वैपायनस्य उक्तिषु वचनेषु पुराणेषु इत्यर्थः को जनः न विश्वसिति ? कस्य वा जनस्य श्रुतौ वेदशास्त्रे न श्रद्धा ? अपितु सर्व एव पुराणेषु श्रुतिषु च विश्वसितीत्यर्थः सूर्य्यस्य जलकर्त्तृत्वं पुराणेषु वेदेषु च प्रसिद्धमिति भावः । तथापि तादृशप्रमाणसद्भावेऽपीत्यर्थः । मुग्धहरिणी भ्रान्ता हरिणी भास्वतः सूर्य्यस्य मरीचिषु अपः जलानि न प्रत्येति न विश्वसिति । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ।

(ख) अत्रेति । प्रभवः उत्पत्तिः, तयोर्वृष्टियमुनयोरित्यर्थः अप्रस्तुतः अप्रकृतः । अस्मात् अप्रस्तुतार्थात् प्रस्तुतस्य अर्थस्य मुग्धनायिकायाः नायकव-

अयमप्रस्तुतोऽप्यर्थो दुर्बोधः दूरे च अस्मात् प्रस्तुतार्थबोध इति कष्टार्थत्वम् (ख)।

"सदा चरति खे भानुः सदा वहति मारुतः।
सदा धत्ते भुवं शेषः सदा धीरोऽविकत्थनः" ॥

अत्र सदेत्यनवीकृतम्। अत्र अस्य पदस्य पर्य्यायान्तरेण उपादानेऽपि यदि नान्यविच्छित्त्यन्तरं तदास्य दोषस्य सद्भाव इति कथितपदत्वाद्भेदः (ग)। नवीकृतत्वं यथा।

"भानुः सकृद्युक्ततुरङ्ग एव रात्रिन्दिवं गन्धवहः प्रयाति।
बिभर्त्ति शेषः सततं धरित्रीं षष्ठांशवृत्तेरपि धर्म एषः" ॥ (घ)

"गृहीतं येनासीः परिभवभयान्नोचितमपि
प्रभावाद्यस्याभून्न खलु तव कश्चिन्न विषयः।

कामात् अभीष्टलाभप्रत्ययरूपस्य बोध इति कष्टत्वम् अर्थस्य प्रणिधानेन विलम्ब-बोध्यत्वमित्यर्थः।

(ग) अनवीकृततामुदाहरति सदेति। अनवीकृतम् अनूतनीकृतम् एकेनैव प्रकारेण पुनः पुनरर्थस्य ग्रथनमित्यर्थः। अस्य पदस्य सदेत्यस्य इत्यर्थः पर्य्यायान्तरेण नामान्तरेण सततसन्ततादिना इत्यर्थः विच्छित्त्यन्तरं वैचित्र्य-विशेषः।

(घ) भानुरिति। भानुः सूर्य्यः सकृत् एकवारं युक्ततुरङ्गः रथे तुरङ्गान् योजयित्वा भ्रमितुं प्रवृत्त एव, न तु कदाचित् तस्य विश्राम इति भावः, गन्धवही वायुः रात्रिन्दिवं प्रयाति वहति न कदाचित् विरमतीति भावः, शेषः अनन्तनागः धरित्रीं पृथ्वीं सततं बिभर्त्ति न तु कदाचित् त्यजतीति भावः, षष्ठांशः धान्यादीनामुत्पन्नवस्तूनामिति भावः वृत्तिर्जीवनोपायः यस्य तथोक्तस्य प्रजाभ्यः कररूपेण षष्ठांशं गृहीत्वा जीवत इत्यर्थः राज्ञः अपि एषः सदा कार्य्य-दर्शनरूपो धर्मः। उपजातिवृत्तम्।

(ङ) निर्हेतुतामुदाहरति गृहीतमिति। अश्वत्थामः सवैराग्यं अस्त्रं प्रति वचनम्। हे अस्त्र! येन मम पित्रा इत्यर्थः परिभवभयात् परशुरामात् नोचितं ब्राह्मणानां शस्त्रग्रहणस्य निषिद्धत्वात् अनुचितग्रहणमपीत्यर्थः त्वं गृही-

परित्यक्तं तेन त्वमपि सुतशोकान्न तु भयाद्
विमोच्ये शस्त्र! त्वामहमपि यते स्वस्ति भवते" ॥ (ङ)

अत्र द्वितीयशस्त्रमोचने हेतुर्नोक्त इति निर्हेतुत्वम्।

"कुमारस्ते नराधीश! श्रियं समधिगच्छतु" ॥

अत्र त्वं म्रियस्वेति विरुद्धार्थप्रकाशनात् प्रकाशितविरुद्धत्वम् (च)।

"अचला अबला वा स्युः सेव्या ब्रूत मनीषिणः!" ॥ (छ)

अत्र प्रकरणाभावाच्छान्तशृङ्गारिणोः को वक्तेति निश्चयाभावात् सन्दिग्धत्वम्।

"सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम्।

तम् आसीः अभवः, यस्य मत्पितुः प्रभावात् तव कश्चित् कोऽपि जन इत्यर्थः विषयः लक्ष्यीभूतः न अभूत् इति न, मत्पिता त्वां बहुषु लक्ष्येषु प्रयुक्तवानिति भावः। तेन मत्पित्रा द्रोणेनापि सुतशोकात् अलीकपुत्रशोकं प्राप्येत्यर्थः न तु भयात् शत्रुभ्य इति शेषः त्वं परित्यक्तम्। अहमपि त्वां विमोक्ष्ये त्यक्ष्यामि यते गच्छते मत्सकाशादिति भावः भवते तुभ्यं स्वस्ति शुभमस्तु इत्यर्थः। शिखरिणीवृत्तम्। अत्र द्वितीयशस्त्रग्रहणे अश्वत्थामकर्तृके इत्यर्थः हेतुः कारणम् आकाङ्क्षित इति भावः।

(च) प्रकाशितविरुद्धतामाह कुमार इति। हे नराधीश! नृपते! ते तव कुमारः श्रियं राज्यलक्ष्मीं समधिगच्छतु प्राप्नोतु। प्रकाशितेति। प्रकाशितं प्रकटितं प्रणिधानेन व्यक्तीकृतं विरुद्धं (प्रकृतस्य राज्ञो मङ्गलरूपस्य विपरीतम् अमङ्गलरूपं मरणमिति भावः तस्य भावः।

(छ) सन्दिग्धत्वमुदाहरति अचला इति। हे मनीषिणः! विद्वांसः! अचलाः पर्वताः वा अबलाः कामिन्यः सेव्याः सेवनीयाः स्युः भवेयुः, पर्वतमाश्रित्य तपश्चरणं कर्तव्यम् उत कान्तासम्भोगः कर्तव्य इति भावः ब्रूत कथयत यूयमिति शेषः। अत्र अचलसेवनस्य वक्तुरभिप्रेतत्वे शान्तो रसः तथा अबलासेवनस्य वक्तुरभिप्रेतत्वे शृङ्गारः व्यज्यते। रसनिश्चयाभावेन सामाजिकानां रसप्रतीतिप्रतिबन्ध इत्यस्य दोषत्वमिति बोध्यम्।

(ज) पुनरुक्ततामुदाहरति सहसेति। सहसा अविविच्येत्यर्थः क्रियां

वृणते हि विमृष्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः" ॥ (ज)

अत्र द्वितीयार्द्धव्यतिरेकेण द्वितीयपादस्यैवार्थ इति पुनरुक्तता। प्रसिद्धिविरुद्धता यथा।

"ततश्चचार समरे शितशूलधरो हरिः"।

अत्र हरेः शूलं लोकेऽप्रसिद्धम्। यथा वा।

"पादाघातादशोकस्ते सञ्जाताङ्कुरकण्टकः" ॥

अत्र पादाघातादशोकेषु पुष्पमेव जायते इति प्रसिद्धं न त्वङ्कुर इति कविसमयख्यातिविरुद्धता। "अधरे करजक्षतं मृगाक्ष्याः"। अत्र शृङ्गारशास्त्रविरुद्धत्वाद्विद्याविरुद्धता (झ)। एवमन्यशास्त्रविरुद्धत्वमपि।

"ऐशस्य धनुषो भङ्गं क्षत्रस्य च समुन्नतिम्।
स्त्रीरत्नञ्च कथं नाम मृष्यते भार्गवोऽधुना ?" ॥ (ञ)

कार्य्यं न विदधीत न कुर्य्यात्, अविवेकः अविमृष्यकारीत्यर्थः परम् आपदां पदं स्थानं भवतीति शेषः। सम्पदः समृद्धयः गुणलुब्धाः गुणाकृष्टा इति भावः सत्यः स्वयमेव विमृष्यकारिणं विवेकिनं हि निश्चितं वृणते आश्रयन्तीत्यर्थः। अत्र द्वितीयार्द्धे द्वितीयार्द्धस्थितार्थ इत्यर्थः व्यतिरेकेण :विपर्य्यासेन द्वितीयपादस्य अविवेकः परमापदां पदमित्यस्यैव अर्थः। यथा धर्मः सुखसाधनमित्युक्ते अधर्मस्य दुःखसाधनत्वमर्थादुपलभ्यते तथात्रापीति बोध्यम्।

(झ) ख्यातिविरुद्धतामुदाहरति ख्यातीति। ख्यातेः प्रसिद्धेः विरुद्धता वैपरीत्यम्। अत्र शितशूलधरो हरिरित्युक्ते सामाजिकानां शूलशब्दार्थसंशयेन प्रथमं तावत् अर्थावबोधवैकल्यात् वीररसस्य आस्वादप्रतिबन्ध इत्यस्य दोषत्वं बोध्यम्। कविसमयेति। कवीनां समयः नियमः तत्र या ख्यातिः प्रसिद्धिः तद्विरुद्धा तद्वैपरीत्यं कविसमयप्रसिद्धिश्च वक्ष्यमाणा बोद्धव्या। विद्याविरुद्धतामुदाहरति अधरे इति। करजक्षतं करेषु जायन्ते इति करजाः नखाः तैः क्षतं नखाघात इत्यर्थः। शृङ्गारेति। शृङ्गारशास्त्रे हि स्तनयोर्नखाघातः प्रसिद्धः न तु अधरे, अत्र तद्विपर्य्यासात् विद्यायाः शास्त्रस्य विरुद्धता वैपरीत्यम्।

(ञ) साकाङ्क्षतामुदाहरति ऐशस्येति। भार्गवः भृगुनन्दनः परशुरामः अधुना इदानीम् ऐशस्य धनुषः हरकार्मुकस्य भङ्गं क्षत्रस्य क्षत्रियजातेः समुन्नतिञ्च

अत्र स्त्रीरत्नमुपेक्षितुमित्याकाङ्क्षति।

"सज्जनो दुर्गतौ मग्नः कामिनी गलितस्तनी।
खलः पूज्यः समज्यायां तापाय मम चेतसः" ॥

अत्र सज्जनः कामिनी च शोभनौ तत्सहचरः खलोऽशोभन इति सहचरभिन्नत्वम् (ट)।

"आज्ञा शक्रशिखामणिप्रणयिनी शास्त्राणि चक्षुर्नवं
भक्तिर्भूतपतौ पिनाकिनि पदं लङ्केति दिव्या पुरी।
उत्पत्तिर्द्रुहिणान्वये च तदहो नेदृग्वरो लभ्यते
स्याच्चेदेष न रावणः क्व नु पुनः सर्वत्र सर्वे गुणाः" ॥ (ठ)

स्त्रीरत्नं सीतामित्यर्थः कथं नाम त्यज्यते सह्यते। अत्र ईशधनुर्भङ्गस्य शक्तोन्नतेश्च ईप्सितत्वात् असह्यता, स्त्रीरत्नस्य तु न ईप्सितत्वम् अवश्यदुपेक्षणस्यैव असह्यत्वमुचितमिति भावः।

(ट) सहचरभिन्नतामुदाहरति सज्जन इति। समज्यायां सभायाम्। सहचरभिन्नत्वम् उत्कृष्टेन सह उत्कृष्टस्य ग्रथनम् अपकृष्टेन सह अपकृष्टस्य ग्रथनञ्च उचितम् उत्कृष्टापकृष्टयोरेकत्र इति नियमवैपरीत्यम्, तथा कृते सहृदयमनसि वैरस्यभावोदयेन रसास्वादापकर्षः स्यादिति बोध्यम्।

(ठ) अस्थानयुक्ततामुदाहरति आज्ञेति। सीतास्वयंवरे आगतं रावणं दृष्ट्वा जनकसमीपे शतानन्दस्योक्तिरियम्। आज्ञा आदेशः शक्रस्य इन्द्रस्य शिखायां यः मणिः किरीटस्थं रत्नमित्यर्थः तस्य प्रणयिनी सङ्गिनी शिरोधार्या इति भावः, शास्त्राणि नवं नूतनं विंशतिलोचनेभ्यः अतिरिक्तमिति भावः चक्षुः, भूतपतौ पिनाकिनि हरे भक्तिः, लङ्का इति प्रसिद्धा दिव्या उत्तमा पुरी पदं स्थानं, द्रुहिणस्य ब्रह्मणः अन्वये वंशे उत्पत्तिः जननं, ब्रह्मणः पुलस्त्यः तस्मात् विश्रवाः ततो रावण इति, पुराणमत्रानुसन्धेयम्। तत् तस्मात् अहो! आश्चर्यम् ईदृक् एतादृशः वरः अभिलषितं वस्तु न लभ्यते न प्राप्यते केनापीति भावः। ईदृक् वरः जामाता न लभ्यते इति वार्थः। चेत् यदि एषः रावयति क्रन्दयति लोकानिति रावणः न स्यात् न भवेत्। क्व कुत्र देशे इति शेषः नु खलु सर्वत्र सर्वस्मिन् जने पुनः सर्वे गुणाः वसन्ति? न कुत्रापीति भावः। शार्दूलविक्रीडितं

अत्र न रावण इत्येतावतैव समाप्यम्।

"क्षीरकाणां निधेरस्य सिन्धोः किं वर्णयामहे ?"। (ङ)

अत्र रत्नानां निधेरित्यविशेष एव वाच्यः।

"आवर्त्त एव नाभिस्ते नेत्रे नीलसरोरुहे।

तरङ्गा वलयस्तेन त्वं लावण्याम्बुवापिका" ॥ (ढ)

अत्रावर्त्त एवेति नियमो न वाच्यः।

"यान्ति नीलनिचोलिन्यो रजनीष्वभिसारिकाः" ॥ (ण)

अत्र तमिस्रास्विति रजनीविशेषो वाच्यः।

"आपातसुरसे भोगे निमग्नाः किं न कुर्वते"। (त)

अत्र आपात एवेति नियमो वाच्यः। ननु वाच्यस्यानभिधाने "व्यतिक्रमलवम्" इत्यादावपेरभावः इह चैवकारस्येति कोऽनयोर्भेदः। अत्राह। नियमस्यावचनमेव पृथग्भूतं नियमपरिवृत्तेर्विषय इति तन्न। तथा सत्यपि द्वयोः शब्दार्थदोषतायां नियामकाभावात्। तत् का गतिरिति चेत् "व्यति-

---

वृत्तम्। अत्र अस्थाने अयोग्यस्थाने क्व नु इत्यादिपदानां योगः निष्प्रयोजन इत्यर्थस्य सहृदयानभिमतत्वेन रसास्वादस्यापकर्ष इति बोध्यम्।

(ङ) अविशेषे विशेषमाह क्षीरकाणामिति। अत्र अविशेषे सामान्ये वक्तव्ये विशेष उक्त इति बोध्यम्।

(ढ) अनियमे नियममुदाहरति आवर्त्त एवेति। अत्र अनियमे वक्तव्ये नियमोऽभिहितः।

(ण) विशेषे अविशेषमुदाहरति यान्तीति। अभिसारिकाः कान्तार्थिन्यः नीलनिचोलिन्यः नीलवसनपरिधायिन्यः सत्यः रजनीषु यान्ति कान्तागारमिति शेषः। अत्र विशेषे वक्तव्ये सामान्यमभिहितम्।

(त) नियमे अनियममुदाहरति आपातेति। अत्र नियमे वक्तव्ये अनियमोऽभिहितः।

(थ) नियमस्येति। अवचनम् अनभिधानं नियमद्योतकपदाभिधानमित्यर्थः नियमपरिवृत्तेः तदन्यद्योतकपदानभिधानं वाच्यानभिधानस्य विषय

क्रमलवम्" इत्यादौ शब्दोच्चारणानन्तरमेव दोषप्रतिभासः इह तु अर्थप्रत्ययानन्तरमिति भेदः। एवञ्च शब्दपरिवृत्तिसहत्वासहत्वाभ्यां पूर्वैराहतोऽपि शब्दार्थदोषविभाग एवं पर्य्यवस्यति। यो दोषः शब्दपरिवृत्त्यसहः स शब्ददोष एव। यश्च पदार्थान्वयप्रतीतिपूर्वबोध्यः सोऽपि शब्ददोषः। यस्त्वार्थप्रतीत्यनन्तरबोध्यः सोऽर्थाश्रय इति। एवं च अनियमपरिवृत्तत्वादेरप्यधिकपदत्वादेर्भेदो बोद्धव्यः। अमतपरार्थत्वे तु "राममन्मथशरेण इत्यादौ" नियमेन वाक्यव्यापित्वाभिप्रायाद्वाक्यदोषता। अश्लीलत्वादौ तु न नियमेन वाक्यव्यापित्वम् (थ)।

"आनन्दितसपक्षोऽसौ परपक्षान् हनिष्यति"। (द)

अत्र परपक्षं हत्वा स्वपक्षमानन्दयिष्यतीति विधेयम्।

"चण्डीशचूड़ाभरण! चन्द्र! लोकतमोपह!।
विरहिप्राणहरण! कदर्थय न मां वृथा"॥ (ध)

इत्यनयोर्भेद इति भावः। नियामकाभावात् निश्चायकाभावात्। दोषप्रतिभासः दोषस्फुरणम्। इह तु नियमपरिवृत्तौ इत्यर्थः अर्थप्रत्यायनानन्तरम् अर्थबोधनात् अनन्तरम्। शब्दपरिवृत्तीति। यत्र दोषः शब्दपरिवृत्तिं न सहते तत्र शब्ददोषः, यत्र न तथा तत्र अर्थदोष इति भावः पूर्वैः प्राचीनैः आचार्य्यैः पर्य्यवस्यति परिणमति। पदार्थेति पदार्थानाम् अन्वयात् पूर्वं बोध्यः अनुभवनीयः सोऽपि शब्ददोषः शब्दश्रवणादेव दोषप्रतिभासादिति भावः। अनियमपरिवृत्तत्वादेः अनियमनियमादेरित्यर्थः। अधिकपदत्वे शब्दश्रवणानन्तरमेव दोषप्रतिभासः अनियमे नियमे तु अर्थप्रतिसन्धानादेवेति परस्परं भेद इति भावः। नियमेन निश्चयेन वाक्यव्यापित्वाभिप्रायत्वात् अमतपरार्थत्वं वाक्यव्यापकमेव अश्लीलत्वादिकन्तु न नियमेनेति नियमानियमाभ्याम् अनयोः परस्परं भेद इति भावः।

(द) विध्ययुक्ततामुदाहरति आनन्दितेति। अत्र विधेः परपक्षहननेन स्वपक्षानन्दविधानस्य अयुक्तता अयोग्यताविन्यासः।

(ध) अनुवादायुक्ततामुदाहरति चण्डीशेति। हे चण्डीशस्य हरस्य चूड़ाभरण! शिरोमणे! लोकानां जगतां तमोपह! ध्वान्तविध्वंसिन्! विरहिणो

अत्र विरहिण उक्तौ तृतीयपदस्यार्थो नानुवाद्यः।

"लग्नं रागावृताङ्ग्या सुदृढमिह ययैवासियष्ट्यारिकण्ठे
मातङ्गानामपीहोपरि परपुरुषैर्या च दृष्टा पतन्ती।
तत्सक्तोऽयं न किञ्चिद्गणयति विदितं तेऽस्तु तेनास्मि दत्ता
भृत्येभ्यः श्रीनियोगाद्गदितुमिति गतेवाम्बुधिं यस्य कीर्त्तिः"॥(न)

अत्र विदितं तेऽस्त्वित्यनेन समापितमपि वचनं तेनेत्यादि पुनरुपात्तम्। अथ रसदोषानाह।

रसस्योक्तिः स्वशब्देन स्थायिसञ्चारिणोरपि।
परिपन्थिरसाङ्गस्य विभावादेः परिग्रहः॥
आक्षेपः कल्पितः कृच्छ्रादनुभावविभावयोः।

प्राणहरण! जीवनहारिन्! मां वृथा अकारणं विनापराधमिति भावः न कदर्थय न क्लेशय। अत्र विरहिणः उक्तावेव तृतीयपादस्य विरहिप्राणहरण इत्यस्य अर्थः प्रकटितः तस्य उपादानरूपानुवादः अयुक्त इति बोध्यम्।

(न) निर्मुक्तपुनरुक्तत्वमुदाहरति लग्नमिति। राज्ञः स्तुतिरियम्। रागेण रक्तेन अनुरागेण च आवृतानि लिप्तानि पूर्णानि च अङ्गानि यस्याः तादृश्या ययैव असियष्ट्या तरवारिरूपया स्वैरिण्या कयाचिदिति ध्वनिः अरीणां शत्रूणां कण्ठे सुदृढं लग्नं शत्रुशिरांसि छिन्नानीति भावः अन्यत्र गाढमालिङ्गितम्। या च असियष्टिः परपुरुषैः अरातिभिः मातङ्गानां हस्तिनाम् उपरि पतन्ती दृष्टा असिना शत्रूणां हस्तिनो निहता इति भावः अन्यत्र अतिकामुकत्वात् हस्तिभिः कामशास्त्रोक्तपुरुषविशेषैः सह विहरन्ती परैः दृष्टा। तत्सक्तः तस्याम् असियष्ट्यां सक्तः आसक्तः केवलं युद्धव्यासक्त इति भावः अयं मत्स्वामीति भावः न किञ्चित् गणयति मद्दुःखं न चिन्तयति मद्रक्षणार्थं न यतते इति भावः ते तव विदितं ज्ञातम् अस्तु तेन अस्मि अहं भृत्येभ्यः दत्ता भृत्येषु मन्त्र्यादिषु राजकार्य्यं निहितमिति भावः श्रीनियोगात् लक्ष्म्याः आदेशात् इति गदितुं पिवे कथयितुमिव यस्य कीर्त्तिः अम्बुधिं गता। स्रग्धरावृत्तम्।

(प) रसदोषानाह रसस्येति। स्वशब्देन रसस्य रसशब्दस्य शृङ्गारादेः स्थायिसञ्चारिणोरपि स्थायिभावस्य रत्यादेः सञ्चारिणश्च निर्वेदादेः स्वशब्देन

अकाण्डे प्रथनच्छेदौ तथा दीप्तिः पुनः पुनः ॥
अङ्गिनोऽननुसन्धानमनङ्गस्य च कीर्त्तनम् ।
अतिविस्तृतिरङ्गस्य प्रकृतीनां विपर्य्ययः ।
अथानौचित्यमन्यच्च दोषा रसगता मताः ॥

५७७ ॥ (प)

रसस्य स्वशब्दो रसशब्दः शृङ्गारादिशब्दश्च । क्रमेण यथा ।

"तामुद्वीच्य कुरङ्गाक्षीं रसो न कोऽप्यजायत ।
चन्द्रमण्डलमालोक्य शृङ्गारे मग्नमन्तरम्" ॥ (फ)

स्थायिभावस्य स्वशब्दवाच्यत्वं यथा ।

"अजायत रतिस्तस्यास्त्वयि लोचनगोचरे" । (ब)

व्यभिचारिणः स्वशब्दवाच्यत्वं यथा ।

जाता लज्जावती मुग्धा प्रियस्य परिचुम्बने" । (भ)

तत्तत्स्वप्रतिपादकशब्देन उक्तिः कथनं, परिपन्थिनः विरोधिनः रसस्य अङ्गं तस्य विभावादेः परिग्रहः उपादानं, कष्टात् कष्टेन अनुभावविभावयोः कल्पितः आक्षेपः ऊहकल्पनमित्यर्थः अकाण्डे असमये सहसा वा प्रथनच्छेदौ विस्तृति-विच्छेदौ, तथा पुनः पुनः दीप्तिः औज्ज्वल्यम् अङ्गिनः प्रधानस्य अननुसन्धानम्, अनङ्गस्य यत् अङ्गं न तस्य कीर्त्तनम्, अङ्गस्य अतिविस्तृतिः, प्रकृतीनां विपर्य्ययः वैपरीत्यं तथा अन्यत् अनौचित्यम् अयुक्तत्वमित्यर्थः एते रसगताः दोषाः मताः कथिताः ।

(फ) क्रमेणोदाहरति तामिति । तां कुरङ्गाक्षीम् उद्वीक्ष्य दृष्ट्वा नः अस्माकं कोऽपि अनिर्वचनीयः रसः अजायत । चन्द्रमण्डलमालोक्य अन्तरम् अन्तःकरणं शृङ्गारे सुरतार्थमित्यर्थः मग्नम् आसक्तमित्यर्थः । अत्र रसशृङ्गार-शब्दाभ्यां रसस्योक्तिः ।

(ब) अजायतेति । त्वयि लोचनगोचरे दृष्टे सति तस्याः कान्तायाः रतिः अनुरागः अजायत । अत्र स्थायिभावस्य रतेः स्वशब्देनोपादानम् ।

अत्र प्रथमे पादे "आसीन्मुकुलिताक्षी सा" इति लज्जाया अनुभावमुखेन कथने युक्तः पाठः ।

"मानं मा कुरु तन्वङ्गि ! ज्ञात्वा यौवनमस्थिरम्" ।

अत्र यौवनास्थैर्य्यनिवेदनं शृङ्गाररसस्य परिपन्थिनः शान्तरसस्याङ्गं शान्तस्यैव च विभाव इति शृङ्गारे तत्परिग्रहो न युक्तः (म) ।

"धवलयति शिशिररोचिषि भुवनतलं लोकलोचनानन्दे ।
ईषत्क्षिप्तकटाक्षा स्मेरमुखी सा निरीक्ष्यतां तन्वी" ॥ (य)

अत्र रसस्योद्दीपनालम्बनविभावावनुभावपर्य्यवसायिनौ स्थिताविति कष्टकल्पना ।

"परिहरति रतिं मतिं लुनीते
स्खलतितरां परिवर्त्तते च भूयः ।

(भ) जातेति । मुग्धा बाला प्रियस्य परिचुम्बने लज्जावती जाता । अत्र व्यभिचारिभावस्य लज्जायाः स्वशब्देनोपादानम् ।

(म) मानमिति । अत्र शृङ्गारस्य विरोधिनः शान्तरसस्य अङ्गं यौवनास्थैर्य्यनिवेदनम् । विभावः उद्दीपनाख्य इति शेषः ।

(य) धवलयतीति । लोकानां लोचनानन्दे नयनानन्दविधायिनि शिशिररोचिषि चन्द्रमसि भुवनतलं धवलयति मयूखजालेन धवलं कुर्वति सति ईषत् अल्पं यथा तथा क्षिप्तकटाक्षा स्मेरमुखी सा तन्वी निरीक्ष्यतां दृश्यताम् । अत्र उद्दीपनालम्बनविभावौ चन्द्रः नायिका चेत्यर्थः अनुभावपर्य्यवसायिनौ अनुभावस्य नायकनेत्रपातादेः पर्य्यवसायिनौ बोधकौ । कष्टकल्पना कष्टादाक्षेपः अनुभावं विना नायकस्य शृङ्गारित्वसंशयात् नायिकायां नायकस्य सानुरागदृष्टिपातः कष्टात् आक्षिप्यते अन्यथा दर्शनाभावोऽपि सम्भवतीति बोध्यम् ।

(र) परिहरतीति । कमपि युवानं कस्यामपि अनुरागपरं दृष्ट्वा तत्सुहृत्तं प्रति उक्तिरियम् । रतिं वस्त्वन्तरेषु अनुरागं परिहरति परित्यजति, मतिं बुद्धिं धैर्य्यावलम्बनविषयिणीमिति भावः लुनीते छिनत्ति धैर्य्यं नावलम्बते इति भावः स्खलतितराम् अतिशयेन भूमौ पतति, भूयः परिवर्त्तते लुण्ठति च

इति बत विषमा दशास्य देहं
परिभवति प्रसभं किमत्र कुर्मः ?” ॥ (र)

अत्र रतिपरिहारादीनां करुणादावपि सम्भवात् कामिनी-रूपो विभावः क्लेशादाक्षेप्यः। अकाण्डे प्रथनं यथा। वेणी-संहारे द्वितीयेऽङ्के प्रवर्त्तमानानेकवीरसङ्क्षये काले दुर्योधनस्य भानुमत्या सह शृङ्गारप्रथनम् (ल)। छेदो यथा। वीरचरिते राघवभार्गवयोर्द्धाराधिरूढे संग्रामे “कङ्कणमोचनाय गच्छामि” (व) इति राघवस्योक्तिः। पुनःपुनर्दीप्तिर्यथा। कुमारसम्भवे रतिविलापे। अङ्गिनोऽननुसन्धानं यथा। रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के बाभ्रव्यागमने सागरिकाया विस्मृतिः। अनङ्गस्य कीर्त्तनं यथा। कर्पूरमञ्जर्य्यां राजनायिकयोः स्वयं कृतं वसन्तस्य वर्णनमनादृत्य वन्दिवर्णितस्य प्रशंसा। अङ्गस्यातिविस्तृति-र्यथा। किराते सुराङ्गनाविलासादिः। प्रकृतयो दिव्या अदिव्या दिव्यादिव्याश्चेति। तेषां धीरोदात्तादिना तेषा-मप्युत्तमाधममध्यमत्वम्। तेषु च यो यथाभूतस्तस्यायथा-वर्णने प्रकृतिविपर्य्ययो दोषः। यथा। धीरोदात्तस्य रामस्य धीरोद्धतवत् छद्मना बालिवधः। यथा वा कुमारसम्भवे। उत्तमदेवतयोः पार्वतीपरमेश्वरयोः सम्भोगशृङ्गारवर्णनम्। “इदं पित्रोः सम्भोगवर्णनमिवात्यन्तमनुचितम्”। इत्याहुः।

सर्वथायमिति कर्तृपदमूह्यम्। बत खेदे इति इत्थं विषमा दारुणा दशा अवस्था अस्य देहं प्रसभं बलात् परिभवति आकुलयति, अत्र विषये किं कुर्मः वयमिति शेषः। पुष्पिताग्रावृत्तम्।

(ल) शृङ्गारप्रथनं शृङ्गारस्य प्रथनं विस्तारः।

(व) द्वाराधिरूढे द्वारम् अधिरूढः तस्मिन् प्रारब्धे इत्यर्थः कङ्कणमोचनाय विवाहार्थं हस्तबद्धसूत्रस्खलनाय इत्यर्थः।

अन्यदनौचित्यं देशकालादीनामन्यथा यद्वर्णनम्। तथा सति हि काव्यस्यासत्यताप्रतिभासेन विनेयानामुन्मुखीकारासम्भवः।

एभ्यः पृथगलङ्कारदोषाणां नैव सम्भवः॥५७८॥[श]

एभ्यः उक्तदोषेभ्यः। तथाहि उपमायामसादृश्यासम्भवयोरुपमानस्य जातिप्रमाणगतन्यूनत्वाधिकत्वयोरर्थान्तरन्यासे उत्प्रेक्षितार्थसमर्थने चानुचितार्थत्वम्। क्रमेण यथा।

"ग्रथ्नामि काव्यशशिनं विततार्थरश्मिम्"। (ष)
"प्रज्वलज्जलधारावत् निपतन्ति शरास्तव"। (स)
"चण्डाल इव राजासौ संग्रामेऽधिकसाहसः"। (ह)
"कर्पूरखण्ड इव राजति चन्द्रबिम्बम्"। (च)
"हरवन्नीलकण्ठोऽयं विराजति शिखावलः"। (क)
"स्तनावद्रिसमानौ ते"। (ख)

(श) एभ्य इति। एभ्यः उक्तेभ्यः दोषेभ्यः पृथक् अलङ्कारदोषाणां नैव सम्भवो नास्तीत्यर्थः, अलङ्कारदोषा अपि एतेष्वन्तर्भवन्तीति भावः।

(ष) ग्रथ्नामीति। वितताः अर्थाः रश्मयः किरणा इव यस्य तं काव्यशशिनं काव्यं शशीव तं ग्रथ्नामि रचयामीत्यर्थः। अत्र अर्थरश्म्योः काव्यशशिनोश्च कोऽपि साधारणो धर्मः नास्ति यदि च काव्यशशिनोः कथञ्चित् आह्लादकत्वरूपं साधर्म्यं सम्भवति तदपि न प्रसिद्धं तस्मादत्रासादृश्येन अनुचितार्थत्वमुपमायाः, न च अत्र रूपकं तस्यापि सादृश्यमूलकत्वादित्यवधेयम्।

(स) प्रज्वलदिति। अत्राग्निकार्यस्य ज्वलनस्य जले बाधात् तद्विशिष्टत्व जलधाराणामसम्भव इत्यनुचितार्थत्वमुपमाया इति बोध्यम्।

(ह) चण्डाल इति। अत्र उपमानस्य जातिगतं न्यूनत्वमिति उपमायामनौचित्यम्।

(च) कर्पूर इति। अत्र उपमानस्य प्रमाणगतं न्यूनत्वम्।

(क) हरवदिति। अत्र उपमानस्य जातिगतमाधिक्यम्।

(ख) स्तनाविति। अत्र उपमानस्य प्रमाणगतमाधिक्यम्।

"दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु
लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम्।
क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने
ममत्वमुच्चैःशिरसां सतीव" ॥ (ग)

एवमादिषु उत्प्रेक्षितार्थस्यासम्भूततयैव प्रतिभासनं स्वरूपमित्यनुचितमेव तत्समर्थनम्। यमकस्य पादत्रयगतस्य अप्रयुक्तत्वं दोषः। यथा।

"सहसालिजनैः स्निग्धः सहसा कुञ्जमन्दिरम्।
उदिते रजनीनाथे सहसा याति सुन्दरी" ॥ (घ)

उत्प्रेक्षायां यथा शब्दस्योत्प्रेक्षाद्योतकत्वेऽवाचकत्वम्।

यथा।

"एष मूर्त्तो यथा धर्मः क्षितिपो रक्षति क्षितिम्"।

एवमनुप्रासे वृत्तिविरुद्धस्य प्रतिकूलवर्णत्वम्। यथा। "ओवट्टइ उल्लट्टइ" इत्यादौ (ङ)। उपमायाञ्च साधारणधर्म-

---

(ग) दिवाकरादिति। यः हिमाद्रिः गुहासु कन्दरासु लीनम् अन्धकारं दिवाभीतमिव पेचकमिव दिवाकरात् सूर्य्यात् रक्षति। तथाहि, क्षुद्रे नीचेऽपि जने शरणम् आश्रयं प्रपन्ने प्राप्ते शरणागते इत्यर्थः सतीव साधाविव उच्चैः-शिरसां महात्मनां ममत्वं स्नेहः भवतीति शेषः। उपजातिवृत्तम्। अत्र उत्-प्रेक्षितार्थस्य अचेतनान्धकारत्रासस्य असम्भूततया मिथ्यात्वेन प्रतिभासनं स्फुरणं स्वरूपं तस्मात् तत् समर्थनं तस्यार्थस्य दृढ़ीकरणम् अनुचितम् अयोग्यम् इति उत्प्रेक्षाया अनौचित्यमवधेयम्।

(घ) सहसेति। सा सुन्दरी रजनीनाथे चन्द्रे उदिते सति स्निग्धैः प्रणयपेशलैः आलिजनैः सखीभिः सह सहसा हसन्ती सती सहसा कुञ्जमन्दिरं लतादिपिहितस्थानरूपं गृहं याति।

(ङ) ओवट्टइ इति। वृत्तिविरुद्धस्य शृङ्गाररसवृत्तिविरुद्धस्य अनुप्रासघटक-

स्याधिकन्यूनत्वयोरधिकपदत्वं न्यूनपदत्वञ्च। क्रमेण उदाहरणम्।

"नयनज्योतिषा भाति शम्भुर्भूतिसितद्युतिः।
विद्युतेव शरन्मेघो नीलवारिदखण्डभृक्" ॥ (च)

अत्र भगवतो नीलकण्ठत्वस्य अप्रतिपादनाच्चतुर्थपादोऽधिकः।

"कमलालिङ्गितस्तारहारहारी मुरं द्विषन्।
विद्युद्विभूषितो नीलजीमूत इव राजते" ॥

अत्रोपमानस्य सबलाकत्वं वाच्यम्। अस्यामेवोपमानोपमेययोर्लिङ्गवचनभेदस्य (छ) कालपुरुषविध्यादिभेदस्य च भग्नप्रक्रमत्वम्। क्रमेण उदाहरणम्। "सुधेव विमलश्चन्द्रः" (ज)। "ज्योत्स्ना इव सिता कीर्त्तिः" (झ)।

"काप्यभिख्या तयोरासीद् व्रजतोः शुद्धवेशयोः।

वर्णस्य शृङ्गारे प्रतिकूलवर्णत्वम् एवं वीररसविरुद्धस्य अनुप्रासघटकवर्णस्य वीरे प्रतिकूलवर्णत्वमित्यादि बोध्यम्।

(च) नयनेति। भूतिभिर्भस्मभिः सिता धवला द्युतिर्यस्य तादृशः शम्भुः नयनज्योतिषा नीलवारिदखण्डभृक् नीलमेघखण्डधारी शरन्मेघः विद्युता इव भाति विराजते। अत्र अप्रतिपादनात् अनुपादानात् चतुर्थपादः नीलवारिदखण्डभृगिति पदमधिकम्।

(छ) कमलेति। कमलया लक्ष्म्या आलिङ्गितः आश्लिष्टः तारेण महता हारेण हारी मनोहारीत्यर्थः मुरं द्विषन् मुरारिः विद्युता विभूषितः नीलजीमूत इव नीलमेघ इव राजते। अत्र उपमानस्य जीमूतस्य सबलाकत्वं बलाका बकपङ्क्तिः तद्विशिष्टत्वम्। तदनादरात न्यूनत्वमवधेयम्। अस्यामेव उपमायामेव।

(ज) सुधेवेति। अत्र उपमानस्य लिङ्गभेदः।

(झ) ज्योत्स्ना इवेति। अत्र उपमानस्य वचनभेदः।

हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमसोरिव" ॥ (ञ)

अत्र तथाभूतचित्राचन्द्रमसोः शोभा न खलु आसीत् अपि तु सर्वदापि भवति। "लतेव राजसे तन्वि!"। अत्र लता राजते त्वं तु राजसे (ट)।

"चिरं जीवतु ते सूनुर्मार्कण्डेयमुनिर्यथा"। (ठ)

अत्र मार्कण्डेयमुनिर्जीवत्येव न खलु एतदस्य जीवतु इत्यनेन विधेयम्। इह तु यत्र लिङ्गवचनभेदेऽपि न साधारणधर्मस्यान्यथाभावस्तत्र न दोषः। क्रमेण उदाहरणम्। "मुखं चन्द्र इवाभाति" (ड)।

"तद्वेशोऽसदृशोऽन्याभिः स्त्रीभिर्मधुरताभृतः।
दधते स्म परां शोभां तदीया विभ्रमा इव"॥ (ढ)

(ञ) कापीति। व्रजतोः गच्छतोः शुद्धवेशयोः पवित्रपरिच्छदयोः तयोः राजदम्पत्योः हिमनिर्मुक्तयोः शिशिरावरणशून्ययोरित्यर्थः चित्राचन्द्रमसोर्योगे इव कापि अनिर्वचनीया शोभा आसीत्। अत्र कालभेदः।

(ट) लतेवेति। अत्र पुरुषभेदः।

(ठ) चिरमिति। अत्र विधिभेदः।

(ड) मुखमिति। अत्र साधारणधर्मस्य आभातीति क्रियारूपस्य उपमानोपमेययोः समभाव इति न लिङ्गभेददोष इति भावः।

(ढ) तद्वेश इति। तद्वेशः तस्याः वेशः अन्याभिः स्त्रीभिः असदृशः तथा मधुरताभृतः माधुर्य्यजुषः तदीया विभ्रमाः विलासा इव परां शोभां दधते स्म। अत्र असदृश इत्यस्य वेश इत्यस्य विशेषणत्वे ठक्प्रत्ययान्ततया अकारान्तत्वात् एकवचनान्तता विभ्रमा इत्यस्य विशेषणत्वे क्विबन्ततया शकारान्तत्वात् बहुवचनान्तता तथा मधुरताभृत इत्यस्य वेश इत्यस्य विशेषणत्वे क्तप्रत्ययान्ततया अकारान्तत्वात् एकवचनान्तता विभ्रमा इत्यस्य विशेषणत्वे क्विबन्ततया तकारान्तत्वात् बहुवचनान्तता। एवं दधते इति क्रियापदस्य वेश इत्यस्य कर्त्तृत्वे दधधातोः प्रथमपुरुषैकवचनान्तता, विभ्रमा इत्यस्य कर्त्तृत्वे धाधातोः प्रथमपुरुषीयबहुवचनान्ततेति वचनभेदेऽपि साधारणधर्माणामेकरूपत्वात् न दोष इति बोध्यम्।

पूर्वोदाहरणेषु उपमानोपमेययोरेकस्यैव साधारणधर्मेणा-न्वयसिद्धेः प्रक्रान्तस्यार्थस्य स्फुटोऽनिर्वाहः (ण)। एवमनुप्रासे वैफल्यस्य अपुष्टार्थत्वम् (त)। यथा।

"अनणुरणन्मणिमेखलमविरलशिञ्जानमञ्जुमञ्जीरम्।
परिसरणमरुणचरणे! रणरणकमकारणं कुरुते"॥ (थ)

एवं समासोक्तौ साधारणविशेषणवशात् परार्थस्य प्रतीतावपि पुनस्तस्य शब्देनोपादानस्य अप्रस्तुतप्रशंसायां व्यञ्जनयैव प्रस्तुतार्थावगतेः शब्देन तदभिधानस्य च पुनरुक्तत्वम्। क्रमेण उदाहरणम्।

"अनुरागवन्तमपि लोचनयोर्दधतं वपुः सुखमतापकरम्।
निरकासयद्रविमपेतवसुं वियदालयादपरदिग्गणिका"॥ (द)

(ण) साधारणधर्मस्य उपमानोपमेययोर्भिन्नत्वे अनुपपत्तिं दर्शयति पूर्वेति। पूर्वोदाहरणेषु सुधेव विमलश्चन्द्र इत्यादिषु साधारणधर्मेण यथा विमल इति पदं चन्द्र इत्यनेनान्वेति न तु सुधेत्यनेन एवमादिषु अन्वयसिद्धेः अन्वयबोधनिष्पत्तेः प्रक्रान्तस्य प्रकृतार्थस्य स्फुटः सम्यक् इत्यर्थः अनिर्वाहः असमाधानं भवतीति शेषः।

(त) एवमिति। वैफल्यस्य निरर्थकत्वस्य मुख्यानुपयोगित्वस्येति यावत्।

(थ) उदाहरति यथेति। अनणुरिति। हे अरुणचरणे! अलक्तक-रञ्जितत्वादिति भावः अनणु अनल्पं यथा तथा रणन्ती मणिमेखला यस्मिन् तत् तथा अविरलं घनं शिञ्जानौ स्वनन्तौ मञ्जू मनोहरौ मञ्जीरौ नूपुरौ यस्मिन् तत्, तथाविधं परिसरणं सञ्चरणं तवेति शेषः अकारणं निरर्थकं रणरणकं पुंसाम् औत्सुक्यविशेषं कुरुते। वेश्याविरक्तस्य कस्यचिदुक्तिरियम्। अत्र बहुरकार-णकारघटितानुप्रासस्य माधुर्यव्यञ्जकतया शृङ्गारस्यैव पोषकत्वं न तु विरागिणः शान्तरसस्येति अपुष्टार्थत्वमित्यवधेयम्।

(द) अनुरागवन्तमिति। अपरा पश्चिमा दिक् एव गणिका वेश्या अनु-रागः रक्तिमा प्रेम च तद्वन्तं लोचनयोः नेत्रयोः सुखं सुखजनकं मनोहरमिति भावः अतापकरं शीतलमित्यर्थः वपुः शरीरं दधतं धारयन्तमपि अपेतवसुम्

अत्रापरदिगित्येतावतैव तस्या गणिकात्वं प्रतीयते।

"आहूतेषु विहङ्गमेषु मशको नायान् पुरो वार्य्यते
मध्ये वा धुरि वा वसंस्तृणमणिर्धत्ते मणीनां धुरम्।
खद्योतोऽपि न कम्पते प्रचलितुं मध्येऽपि तेजस्विनां
धिक् सामान्यमचेतसं प्रभुमिवानामृष्टतत्त्वान्तरम्"॥ (ध)

अत्र अचेतसः प्रभोरभिधानम् अनुचितम्। एवमनुप्रासे प्रसिद्धप्रभावस्य ख्यातविरुद्धत्वम्। यथा।

"चक्राधिष्ठिततां चक्री गोत्रं गोत्रभिदुच्छ्रितम्।
वृषं वृषभकेतुश्च प्रायच्छद् यस्य भूभुजः"॥ (न)

उक्तदोषाणाञ्च क्वचिददोषत्वं क्वचिद् गुणत्वमित्याह।

वक्तरि क्रोधसंयुते तथा वाच्ये समुद्धते।

अपगतं किरणं निर्धनत्वं वियदालयात् आकाशभवनात् निरवासयत् दूरीचकार। प्रमिताक्षरावृत्तम्। अत्र रविमित्यनेनैव यथा भुजङ्गत्वसायाति तथा अपरदिगित्युक्तेनैव गणिकाप्रतीतिरिति भावः।

(ध) आहूतेष्विति। विहङ्गमेषु विहायसा आकाशेन गच्छन्तीति तथोक्तेषु आहूतेषु आकारितेषु पुरः अग्रतः आयान् अहमिव विहङ्गम इति आगच्छन् मशकः न वार्य्यते न निषिध्यते, तृणमणिः क्षुद्राकारमणिविशेषः मध्ये वा धुरि अग्रे वा वसन् मणीनां धुरं भारं मर्य्यादामित्यर्थः धत्ते धारयति, तथा खद्योतः अपि तेजस्विनां मध्येऽपि प्रचलितुं न कम्पते। अनामृष्टम् अविवेचितं तत्त्वान्तरं वस्तुतत्त्वं येन तथाविधम् अचेतसं सदसद्विवेकरहितं प्रभुमिव सामान्यं प्राकृतं जनं धिक्। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम्। अत्र व्यञ्जनयैव प्रस्तुतस्य प्रभोः प्रतीतिरिति पुनस्तदभिधानं पुनरुक्तमिति भावः।

(न) चक्रेति। चक्री नारायणः चक्राधिष्ठिततां चक्रवर्त्तित्वमित्यर्थः गोत्रभित् इन्द्रः उच्छ्रितम् उन्नतं गोत्रं वंशं वृषभकेतुः हरश्च वृषं धर्ममित्यर्थः यस्य भूभुजः राज्ञः प्रायच्छत् प्रददौ। अनुप्रासानुरोधात् नारायणकर्त्तृकचक्रवर्त्तित्वदानम् इन्द्रकर्त्तृकं गोत्रदानं धर्मदानमप्रसिद्धमिति ख्यातविरुद्धता।

रौद्रादौ तु रसेऽत्यन्तं दुःश्रवत्वं गुणो भवेत्॥

५७६॥

एषु च शब्दस्वरूपविशेषात्मकतया मुख्यगुणप्रकर्षोपकारित्वाद् गुण इति व्यपदेशो भाक्तः (प)। क्रमेण यथा।

"तद्विच्छेदकृशस्य कण्ठलुठितप्राणस्य मे निर्दयं
क्रूरः पञ्चशरः शरैरतिशितैर्भिन्दन् मनो निर्भरम्।
शम्भोर्भूतकृपाविधेयमनसः प्रोद्दामनेत्रानल-
ज्वालाजालकरालितः पुनरसावास्तां समस्तात्मना"॥ (फ)

अत्र शृङ्गारे कुपितो वक्ता।

"मूर्द्धव्याधूयमानध्वनदमरधुनीलोलकल्लोलजालो-
द्धूताम्भःश्चोतदम्भात् प्रसभमभिनभः क्षिप्तनक्षत्रलक्षम्।

(प) प्रतिप्रसवमाह एवमिति। समुद्धते औद्धत्यव्यञ्जके वाच्ये अर्थे। व्यपदेशः कथनम्। भाक्तः गौणः।

(फ) तदिति। तस्याः विच्छेदेन कृशस्य क्षीणस्य कण्ठलुठितप्राणस्य कण्ठागतजीवनस्य मे मम मनः निर्दयं यथा तथा अतिशितैः अतितीक्ष्णैः शरैः निर्भरम् अतिमात्रं भिन्दन् अतएव क्रूरः घातुकः, नृशंसो घातुकः क्रूर इत्यमरः। असौ पञ्चशरः कामः समस्तात्मना सर्वशरीरेण भूतेषु प्राणिषु या कृपा दया तस्याः विधेयं वशवर्ति मनो यस्य तादृशस्य शम्भोः हरस्य प्रोद्दामः अतिदारुणः यः नेत्रानलः तस्य ज्वालानां शिखानां जालैः समूहैः करालितः पुनः आस्तां भवतु, पूर्वं पाञ्चभौतिकं शरीरं दग्धम् इदानीं तस्य अनङ्गशरीरमपि दग्धं भूयादिति भावः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्। अत्र वक्तुः क्रुद्धत्वात् शृङ्गारे दुःश्रवत्वमपि गुणः।

(ब) मूर्द्धेति। मूर्द्धनि शिरसि व्याधूयमाना कम्पमाना अतएव ध्वनन्ती, ध्वनन्ती या अमरधुनी देवनदी गङ्गा इत्यर्थः तस्याः लोलं चपलं यत् कल्लोलजालं तरङ्गपङ्क्तिः तस्मात् उद्धूताः उत्क्षिप्ताः ये अम्भसां जलानां श्चोताः बिन्दवः तेषां दम्भात् व्याजात् प्रसभं सहसा अभिनभः नभसि विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः

ऊर्द्ध्वन्यस्ताङ्घ्रिदण्डभ्रमिभवरभसोद्यन्नभस्वत्प्रवेश-
भ्रान्तब्रह्माण्डखण्डं प्रवितरतु शिवं शाम्भवं ताण्डवं वः"॥ (ब)

अत्र उद्धतताण्डवं वाच्यम्। इमे पद्ये मम। रौद्रादिरसे तु एतद्द्वितयापेक्षयापि दुःश्रवत्वमत्यन्तं गुणः। यथा। "उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिम्" इत्यादि। अत्र बीभत्सो रसः।

सुरतारम्भगोष्ठ्यादावश्लीलत्वं तथा पुनः ॥५८०॥ [भ]

तथा पुनरिति गुण एव। यथा।

"करिहस्तेन सम्बाधे प्रविश्यान्तर्विलोड़िते।
उपसर्पन् ध्वजः पुंसः साधनान्तर्विराजते"॥

अत्र हि सुरतारम्भगोष्ठ्यां "द्व्यर्थैः पदैः पिशुनयेच्च रहस्यवस्तु" इति कामशास्त्रस्थितिः। आदिशब्दात् शमकथाप्रभृतिषु बोद्धव्यम् (म)।

विमानि नक्षत्राणां लक्षाणि यस्मिन् तत्, तथा ऊर्द्ध्वं न्यस्तः निक्षिप्तः उत्क्षिप्त इत्यर्थः यः अङ्घ्रिदण्डः पाददण्डः तस्य यः भ्रमिः भ्रामणं घूर्णनमित्यर्थः तस्मात् भवः उत्पन्नः सन् रभसेन वेगेन उद्यन् उद्गच्छन् उत्तिष्ठन् यः नभस्वान् वायुः तस्य प्रवेशेन भ्रान्तं घूर्णितं ब्रह्माण्डखण्डं यस्मिन् तथाभूतं, शम्भोरिदं शाम्भवं ताण्डवं नृत्यं, ताण्डवं नटनं नृत्यमित्यमरः। वः युष्माकं शिवं मङ्गलं वितरतु ददातु। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम्। अत्र वाच्यस्य उद्धतत्वात् दुःश्रवत्वं गुणः।

(भ) सुरतेति। सुरतस्य आरम्भः चेष्टा तस्य गोष्ठी सभा सम्भोगार्थमसमवेतस्त्रीपुरुषसमूह इत्यर्थः तत्प्रभृतिषु अश्लीलत्वं तथा पुनः गुण एव इत्यर्थः।

(म) उदाहरति करीति। सम्बाधे सङ्कुलेऽपि करिणां हस्तिनां हस्तेन शुण्डादण्डेन विलोड़िते विस्फारिते साधनानां सैन्यानाम् अन्तः मध्ये प्रविश्य पुंसः जिगीषोर्वीरस्य इति भावः ध्वजः केतुः उपसर्पन् सञ्चरन् विराजते शोभते। अश्लीलार्थस्तु सम्बाधे सङ्कुचितेऽपि करिहस्तेन कामशास्त्रोक्तकृत्रिमलिङ्गेन संसक्ततर्जन्यनामिकापृष्ठारूढ़मध्यमाङ्गुलिरूपेण, तर्जन्यनामिकायुक्ते मध्यमा पृष्ठतो यदा... करिहस्त इति प्रोक्तः कामशास्त्रविशारदैरिति शास्त्रात्। विलोड़िते

स्यातामदोषौ श्लेषादौ निहतार्थाप्रयुक्तते ॥ ५८१ ॥ [य]

यथा ।

"पर्वतभेदि पवित्रं जैत्रं नरकस्य बहुमतङ्गहनम् ।

हरिमिव हरिमिव हरिमिव सुरसरिदम्भः पतन्नमत" ॥ (र)

अत्र इन्द्रपक्षे पवित्रशब्दो निहतार्थः, सिंहपक्षे मतङ्गशब्दो मातङ्गार्थेऽप्रयुक्तः ।

गुणः स्यादप्रतीतत्वं ज्ञत्वं चेद् वक्तृवाच्ययोः ॥ ५८२ ॥ [ल]

यथा ।

"त्वामामनन्ति प्रकृतिं पुरुषार्थप्रवर्त्तिनीम् ।

विस्फारिते साधनान्तः योनिमध्ये उपसर्पन् गतागतं कुर्वन् पुंसः ध्वजः लिङ्गं विराजते । अत्र व्रीडाव्यञ्जकमश्लीलं गुणः । पिशुनयेत् सूचयेत् रहस्यवस्तु गोप्यं विषयम् । कामशास्त्रस्थितिः कामशास्त्रनियमः । शमकथाप्रभृतिषु इति तत्र शमकथायां यथा—उत्तानोच्छूनमण्डूकपाटितोदरसन्निभे । क्लेदिनि स्त्रीव्रणे सक्तिरकृमेः कस्य जायते ? इति शान्तिशतकम् । अत्र जुगुप्साव्यञ्जकमश्लीलं गुणः ।

(य) स्यातामिति । श्लेषादौ निहतार्थत्वम् अप्रयुक्तत्वञ्च अदोषौ स्यातां नापि गुणः नापि दोष इत्यर्थः ।

(र) पर्वतेति । हरिमिव इन्द्रमिव पर्वतभेदि पर्वतं भित्त्वा निर्गच्छदित्यर्थः इन्द्रोऽपि कुलिशेन पर्वतानां पक्षांश्चिच्छेदेति भावः । पवित्रं पावनं पापध्वंसकरमित्यर्थः अन्यत्र पविं कुलिशं त्रायते रक्षतीति तथोक्तं, कुलिशं भिदुरं पविरित्यमरः । हरिमिव नारायणमिव नरकस्य निरयस्य असुरविशेषस्य च जैत्रं विजयि, हरिमिव सिंहमिव बहुमतङ्गहनं बहुमतं बहुभिर्जनैः सम्मानितं गहनं घनम् अतिप्रचण्डमित्यर्थः अन्यत्र बहून् मतङ्गान् हस्तिनः हन्तीति तथोक्तं, एतत् सुरसरितः गङ्गायाः अम्भः जलं नमत यूयमिति शेषः ।

(ल) गुण इति । वक्तृवाच्ययोः वक्तुः बोद्धव्यस्य च ज्ञत्वं ज्ञानित्वं चेत् तदा अप्रतीतत्वं गुणः स्यात् ।

तद्दर्शनमुदासीनं त्वामेव पुरुषं विदु" ॥ (व)

स्वयं वापि परामर्षे ॥ ५८३ ॥ [श]

अप्रतीतत्वं गुण इत्यनुषज्यते। यथा।

"युक्तः कलाभिस्तमसां विवृद्धैय
क्षीणश्च ताभिः क्षतये य एषाम्।
शुद्धं निरालम्बपदावलम्बं
तमात्मचन्द्रं परिशीलयामि" ॥ (ष)

कथितञ्च पदं पुनः।

विहितस्यानुवाद्यत्वे विषादे विस्मये क्रुधि ॥

दैन्येऽथ लाटानुप्रासेऽनुकम्पायां प्रसादने।

अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्ये हर्षेऽवधारणे ॥५८४॥ [स]

(व) उदाहरति त्वामिति। ब्रह्माणं प्रति देवानां स्तुतिरियम्। त्वां पुरुषार्थप्रवर्त्तिनीं पुरुषार्थौ भोगापवर्गौ तयोः प्रवर्त्तिनीं साधयित्रीं प्रकृतिं मूलकारणं, प्रकृतिः पञ्चभूतेषु प्रधाने मूलकारणे इत्यमरः। आमनन्ति कथयन्ति बुधा इति शेषः। त्वामेव तद्दर्शिनं तस्याः प्रकृतेः द्रष्टारं साक्षित्वेनेति भावः उदासीनं कूटस्थं पुरुषं विदुः जानन्ति। अत्र वक्तृणां देवानां बोद्धव्यस्य ब्रह्मणश्च ज्ञत्वात् योगशास्त्रप्रसिद्धप्रकृतिपुरुषशब्दौ अप्रतीतौ अपि गुणाय कल्पेते।

(श) स्वयमिति। परामर्षे कथने।

(ष) युक्त इति। यः तमसां तमोगुणानां विवृद्धैय विशेषेण वर्द्धनाय कलाभिः मायाभिर्युक्तः स्यात्, यश्च एषां तमसां क्षतये ध्वंसाय ताभिः कलाभिः क्षीणः रहितः स्यात्, शुद्धं पूतं केवलं वा निरालम्बपदावलम्बं निरालम्बम् आकाशमेव पदम् अवलम्बः आश्रयः यस्य तादृशं तं प्रसिद्धम् आत्मा एव चन्द्रः तं परमात्मानमित्यर्थः परिशीलयामि चिन्तयामि। उपजातिवृत्तम्। अत्र कलादिशब्दानाम् अप्रतीतत्वेऽपि स्वयं परामर्षात् गुणत्वम्।

(स) कथितमिति। कथितपदत्वं विहितानुवाद्यत्वादिषु एकादशप्रकारेषु गुणः स्यादित्यर्थः।

गुण इत्येव यथा। "उदेति सविता ताम्रः" इत्यादि। अत्र विहितानुवादः।

"हन्त ! हन्त ! गतः कान्तो वसन्ते सखि ! नागतः"।

अत्र विषादः।

"चित्रं चित्रमनाकाशे कथं सुमुखि ! चन्द्रमाः"। (ह)

अत्र विस्मयः।

"सुनयने नयने निधेहीति"

अत्र लाटानुप्रासः। "नयने तस्यैव नयने चेति" आदावर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यो ध्वनिः।

सन्दिग्धत्वं तथा व्याजस्तुतिपर्य्यवसायि चेत् ॥

५८५ ॥ [च]

गुण इत्येव यथा।

"पृथुकार्त्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव !।
विलसत्करेणुगहनं सम्प्रति सममावयोः सदनम्" ॥ (क)

(ह) चित्रमिति। नायिकाया मुखं दृष्ट्वा नायकस्य उक्तिरियम्।

(च) सन्दिग्धत्वमिति। व्याजस्तुतौ पर्य्यवस्यतीति व्याजस्तुतिपर्य्यवसायि व्याजस्तुतिप्रत्यायकमित्यर्थः।

(क) पृथ्विति। राजानं प्रति कस्यचित् दरिद्रस्योक्तिरियम्। हे देव ! सम्प्रति आवयोः तव मम द्वयोः सदनं गृहं समं तुल्यम्। साम्यं प्रतिपादयति पृथ्विति। पृथूनि प्रचुराणि कार्त्तस्वरपात्राणि स्वर्णभाजनानि यस्मिन् तदित्येकोऽर्थः। पृथुकानां शिशूनां, पृथुकः शावकः शिशुरित्यमरः। कार्त्तस्वरस्य पात्रं स्थानम् इत्यपरोऽर्थः। भूषिताः अलङ्कृताः निःशेषाः सर्वाः परिजनाः परिवाराः यस्मिन् तदित्येकोऽर्थः। भुवि उषिताः निःशेषा परिजनाः पुत्रकलत्रादयः यत्र तदित्यपरोऽर्थः। विलसद्भिः शोभमानैः करेणुभिः हस्तिभिः हस्तिनीभिर्वा, करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे इत्यमरः। गहनं निबिड़ं दुष्प्रवेशमिति

वैयाकरणमुख्ये तु प्रतिपाद्येऽथ वक्तरि ।
कष्टत्वं दुःश्रवत्वं वा　　॥ ५८६ ॥ [ख]

गुण इत्येव यथा ।

"दीधीवेवीसमः कश्चिद् गुणवृद्ध्योरभाजनम् ।
क्विप्प्रत्ययनिभः कश्चिद् यत्र सन्निहिते न ते" ॥ (ग) ,

अत्रार्थः कष्टः वैयाकरणश्च वक्ता । एवमस्य प्रतिपाद्यत्वेऽपि । अत्रातार्प्स मुपाध्याय ! त्वामहं न कदाचन" । (घ)

अत्र दुःश्रवत्वम् । वैयाकरणो वाच्यः । एवमस्य वक्तृत्वेऽपि ।

ग्राम्यत्वमधमोक्तिषु ॥ ५८७ ॥ [ङ]

भाव: इत्येकोऽर्थः । बिलेषु मोदन्तीति बिलमदः ते एव इति बिलमदकाः स्वार्थे कन्प्रत्ययः मूषिका इत्यर्थः तेषां रेणुभिः धूलिभिः गहनं पूर्णमित्यर्थः इत्यपरोऽर्थः । अत्र स्तुत्यां पर्य्यवसानात् सन्दिग्धार्थत्वं गुणः ।

(ख) वैयाकरणेति । व्याकरणं वेत्ति अधीते वा वैयाकरणः सः मुख्यः आदिर्यस्य तादृशे वक्तरि प्रतिपाद्ये बोद्धव्ये वा । आदिपदेन नीरसतार्किकादीनां ग्रहणम् ।

(ग) उदाहरति दीधीति । कश्चित् जनः दीधीवेवीसमः दीधीवेवीधातुभ्यां तुल्यः गुणवृद्ध्योः दाक्षिण्यादिगुणस्य अभ्युन्नतेश्च इत्यर्थः अभाजनम् अनाश्रयः । अन्यत्र व्याकरणविहिते गुणवृद्धी दीधीवेव्योर्न विद्येते इति भावः । तथा कश्चित् जनः क्विप्प्रत्ययनिभः विलुप्त इवेत्यर्थः क्विपः सर्वाभावस्य कथनादिति भावः यत्र जने क्विपि च ते गुणवृद्धी न सन्निहिते । क्विपि परे गुणवृद्धिनिषेधश्च द्रष्टव्यः । अत्र तयोर्धात्वोर्गुणवृद्धिनिषेधानभिज्ञानां क्विपः सर्वाभावानभिज्ञानाच्च एतत्प्रतीतौ कष्टत्वं परन्त्वत्र वैयाकरणस्य वक्तृत्वात् न दोषः ।

(घ) अत्रेति । हे उपाध्याय ! अहम् अत्र कदाचन त्वां न अतार्प्सं न तर्पितवान्, अतार्पमिति वा पाठः । अत्र अतार्प्समिति दुःश्रवत्वं गुणः ।

(ङ) ग्राम्यत्वमिति । अधमानां नीचानाम् उक्तिषु ग्राम्यत्वं गुणः ।

गुण इत्येव । यथा मम ।

"एसो ससहरबिंबो दीसइ हेअङ्गवीणपिंडो व्व ।
एदे अस्समऊहा पडंति आसासु दुद्धधार व्व" (१)। (ष)

इयं विदूषकोक्तिः ।

निर्हेतुता तु ख्यातेऽर्थे दोषतां नैव गच्छति ॥
५८८ ॥ [छ]

यथा ।

"सम्प्रति सन्ध्यासमयश्चक्रद्वन्द्वानि विघटयति" । (ज)

कवीनां समये ख्याते गुणः ख्यातविरुद्धता ॥
५८९ ॥ [झ]

कविसमयख्यातानि च ।

मालिन्यं व्योम्नि पापे यशसि धवलता
वर्ण्यते हासकीर्त्योः

---

(१) एष शशधरबिम्बो दृश्यते हैयङ्गवीनपिण्ड इव ।
एते चास्य समूहाः पतन्त्याशासु दुग्धधारा इव ॥ सं० ।

(ष) उदाहरति एष इति । अत्र हैयङ्गवीनपिण्डदुग्धधाराशब्दप्रयोगो ग्राम्यः ।

(छ) निर्हेतुतेति । निर्हेतुता हेतुशून्यत्वं ख्याते प्रसिद्धे अर्थे दोषतां नैव गच्छति प्राप्नोति ।

(ज) उदाहरति सम्प्रतीति । अत्र सन्ध्यासमयस्य चक्रवाकमिथुनविघटकत्वं प्रसिद्धं नात्र हेतोराकाङ्क्षेति न दोषः ।

(झ) कवीनामिति । ख्याते प्रसिद्धे समये सिद्धान्ते नियमे वा ख्यातविरुद्धता लौकिकी प्रसिद्धिविरोधिता इत्यर्थः गुणः ।

रक्तौ च क्रोधरागौ सरिदुदधिगतं
पङ्कजेन्दीवरादि ।
तोयाधारेऽखिलेऽपि प्रसरति च
मरालादिकः पक्षिसङ्घो
ज्योत्स्ना पेया चकोरैर्जलधरसमये
मानसं यान्ति हंसाः ॥
पादाघातादशोकं विकसति वकुलं
योषितामास्यमद्यै-
र्यूनामङ्गेषु हाराः स्फुटति च हृदयं
विप्रयोगस्य तापैः ।
मौर्वीरोलम्बमाला धनुरथ विशिखाः
कौसुमाः पुष्पकेतो-
र्भिन्नं स्यादस्य बाणैर्युवजनहृदयं
स्त्रीकटाक्षेण तद्वत् ॥

(ज) मालिन्यमिति । व्योम्नि आकाशे पापे च मालिन्यं तथा हास-कीर्त्योः धवलता शुभ्रता वर्ण्यते कविभिरिति शेषः । क्रोधरागौ कोपानुरागौ रक्तौ रक्तवर्णौ वर्ण्येते इति शेषः । पङ्कजेन्दीवरादि पद्मकुवलयादि सरिदुदधिगतं सरित्सु नदीषु उदधिषु समुद्रेषु च विकसतीति शेषः । अखिलेऽपि सर्वस्मिन्नेव तोयाधारे जलाशये मरालादिकः हंसादिः पक्षिसङ्घः प्रसरति विचरति च । चकोरैः पक्षिभेदैः ज्योत्स्ना पेया पातव्या । जलधरसमये वर्षासु इत्यर्थः हंसाः मानसं सरः यान्ति । योषितां रमणीनां पादाघातात् चरणताडनात् अशोकं पुष्पम् आस्यमद्यैः मुखनिःसृतसीधुगण्डूषैः वकुलं विकसति । यूनां तरुणानाम् अङ्गेषु हारा वर्णनीया इति शेषः । विप्रयोगस्य

अह्न्यम्भोजं निशायां विकसति कुमुदं
चन्द्रिका शुक्लपक्षे
मेघध्वानेषु नृत्यं भवति च शिखिनां
नाप्यशोके फलं स्यात्।
न स्याज्जातौ वसन्ते न च कुसुमफले
गन्धसारद्रुमाणा-
मित्याद्युन्नेयमन्यत् कविसमयगतं
सत्कवीनां प्रबन्धे ॥ ५९० ॥ [ञ]

एषामुदाहरणान्याकरेषु स्पष्टानि।

धनुर्ज्यादिषु शब्देषु शब्दास्तु धनुरादयः ॥
५९१ ॥ [ट]

विरहस्य तापैः सन्तापैः हृदयं स्फुटति विदीर्य्यते। पुष्पकेतोः कामस्य मौर्वी ज्या रोलम्बमाला भ्रमरश्रेणी धनुः कौसुमं विशिखाः बाणाश्च कौसुमाः कुसुमनिर्मिताः। अस्य कामस्य बाणैः युवजनानां हृदयं भिन्नं विदीर्णं स्यात् तद्वत् स्त्रीणां कटाक्षेण भिन्नं स्यादिति शेषः। अह्नि दिवसे अम्भोजं पद्मं निशायां कुमुदं तथा शुक्लपक्षे चन्द्रिका विकसति चान्द्रिकायाः शुक्लपक्षीयसमस्तरात्रिभागे कृष्णपक्षेऽपि सा वर्णनीया इति भावः। मेघानां ध्वाने ध्वनौ सति शिखिनां मयूराणां नृत्यं भवति, अशोके च फलं नापि नैव स्यात्। वसन्ते जातौ जातीपुष्पं न स्यात्। गन्धसारद्रुमाणां चन्दनानां कुसुमं फलञ्च न स्यात् इत्यादि अन्यत् कवीनां समयगतं सिद्धान्तसिद्धं वस्तु सत्कवीनां प्रबन्धे ग्रन्थे उन्नेयं द्रष्टव्यम्।

(ट) पुनरुक्ततायाः अदोषत्वमाह धनुरिति। ज्याशब्देनैव धनुर्ज्यायाः बोधनात् धनुःशब्दो निरर्थकोऽपि अत्र आकृष्टत्वबोधनेन अदोषत्वमावहति।

आरूढत्वादिबोधाय यथा।

"पूरिता रोदसीध्वानैर्धनुर्ज्यास्फालनोद्भवैः"।

अत्र ज्याशब्देनापि गतार्थत्वे धनुःशब्देन ज्याया धनुष्याततीकरणं बोध्यते। आदिशब्दात् "भाति कर्णावतंसस्ते"। अत्र कर्णस्थितत्वबोधनाय कर्णशब्दः। एवं श्रवणकुण्डलशिरःशेखरप्रभृतिः। एवं निरुपपदो मालाशब्दः पुष्पस्रजमेवाभिधत्त इति स्थितावपि (ठ)। "पुष्पमाला विभाति ते"। अत्र पुष्पशब्द उत्कृष्टपुष्पबुद्ध्यै। एवं मुक्ताहार इत्यत्र मुक्ताशब्देन अन्यरत्नामिश्रितत्वम्।

प्रयोक्तव्याः स्थिता अमी ॥ ५९२ ॥ [ड]

धनुर्ज्यादयः सत्काव्यस्थिता एव निबद्धव्याः न तु अस्थिता जघनकाञ्चीकरकङ्कणादयः।

उक्तावानन्दमग्नादेः स्यान्न्यूनपदता गुणः ॥
५९३ ॥ [ढ]

यथा।

"गाढालिङ्गनवामनीकृतकुचप्रोद्भिन्नरोमोद्गमा

(ठ) उदाहरति पूरितेति। धनुषां ज्यास्फालनेन उद्भवन्तीति तथोक्तैः ध्वानैः ध्वनिभिः रोदसी द्यावापृथिव्योरन्तरं पूरिता। धवेति आततीकरणं विस्तारणम्। श्रवणेति कुण्डलशब्द एव कर्णभूषणविशेषं शेखरशब्दश्च शिरोभूषणमभिधत्ते एतयोः श्रवणशिरःसंयोगः तत्र स्थितत्वं बोधयतीत्यर्थः। निरुपपदः उपपदरहितः पदान्तरसंयोगविरहित इत्यर्थः।

(ड) प्रयोक्तव्या इति। जघनकाञ्चीप्रभृतीनां सत्काव्येषु अदर्शनादिति भावः।

(ढ) उक्ताविति। आनन्देन मग्नादेः जनस्य उक्तौ वचने न्यूनपदता गुणः स्यात्।

सान्द्रस्नेहरसातिरेकविगलच्छ्रीमन्नितम्बाम्बरा।
सा मा मानद! माति मामलमिति क्षामाक्षरोल्लापिनी
सुप्ता किं नु? मृता नु किम्? मनसि मे लीना विलीना नु
किम्?" ॥ (ण)

अत्र पीडयेति न्यूनम्।

क्वचिन्न दोषो न गुणः ॥ ५८४ ॥

न्यूनपदत्वमित्येव। यथा।
"तिष्ठेत्कोपवशात् प्रभावपिहिता? दीर्घं न सा कुप्यति
स्वर्गायोत्पतिता भवेत्? मयि पुनर्भावार्द्रमस्या मनः।
तां हर्त्तुं विबुधद्विषोऽपि न च मे शक्ताः पुरोवर्त्तिनीं
सा चात्यन्तमगोचरं नयनयोर्यातेति कोऽयं विधिः" ॥ (त)

(ण) उदाहरति गाढेति। सखायं प्रति कस्यचित् नायकस्य उक्तिरियम्। गाढं दृढं यत् आलिङ्गनम् आश्लेषः तेन वामनीकृतौ खर्वीकृतौ कुचौ यस्या-स्तथोक्ता, अतएव प्रोद्भिन्नः प्रकर्षेण उद्भेदं गतः रोमोद्गमः रोमाञ्चः यस्यास्तादृशी, सान्द्रः घनः यः स्नेहरसः प्रणयः तस्य अतिरेकेण आतिशय्येन विगलत् स्खलत् श्रीमतः मनोहरात् नितम्बात् अम्बरं वसनं यस्यास्तथाभूता, सा इति पदमूह्यम्। हे मानद! मा मा माम् अति अत्यर्थं मा पीडय अलम् इति क्षामाक्षरोल्लापिनी मितवचनभाषिणी सती सुप्ता किं नु? मृता किं नु? मे मम मनसि लीना किं नु? विलीना किं नु? शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

(त) तिष्ठेदिति। उर्वशीविच्छेदातुरस्य राज्ञः पुरूरवसो वितर्कवचनमिदम्। कोपवशात् प्रणयकोपात् प्रभावेण दिव्यमहिम्ना इत्यर्थः पिहिता आवृता सती तिष्ठेत्? सा दीर्घं न कुप्यति स्वर्गाय उत्पतिता प्रस्थिता भवेत्? मयि पुनः अस्याः उर्वश्या मनः भावार्द्रं प्रणयप्रवणमिति भावः। मे मम पुरोवर्त्तिनीम् अग्रस्थितां तां हर्त्तुं विबुधद्विषः असुराः अपि न च शक्ताः समर्थाः। किन्तु सा अत्यन्तं नयनयोरगोचरं याता गता इति अयं को विधिः व्यापारः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

अत्र "प्रभावपिहितेति" "भवेदिति" चेत्यनन्तरं "नैतत्यत:" इति पदानि न्यूनानि। एषां पदानां न्यूनतायामपि एतद्वाक्यव्यङ्ग्यस्य वितर्काख्यव्यभिचारिभावस्योत्कर्षाकरणान्न गुण: दीर्घं न सेत्यादिवाक्यजन्यया च प्रतिपत्त्या तिष्ठेदित्यादिवाक्यप्रतिपत्तेर्बाध: (थ) स्फुटमेवावभासत इति न दोष:।

गुण: क्वाप्यधिकं पदम् ॥ ५८५ ॥

यथा।

"आचरति दुर्जनो यत्सहसा मनसोऽप्यगोचरानर्थान्।
तन्न न जाने स्पृशति मन: किन्तु नैव निष्ठुरताम्" ॥ (द)

अत्र न न जाने इत्यनेन अयोगव्यवच्छेद: (ध)। द्वितीये जाने इत्यनेन अहमेव जाने इत्यन्ययोगव्यवच्छेदाद्विच्छित्तिविशेष:।

समाप्तपुनरात्तत्वं न दोषो न गुण: क्वचित् ॥५८६॥

यथा।

"अन्यास्ता गुणरत्न!" इत्यादि। अत्र प्रथमार्द्धेन वाक्यसमाप्तावपि द्वितीयार्द्धवाक्यं पुनरुपात्तम्। एवञ्च विशेषण-

---

(थ) अत्रेति। प्रतिपत्त्या प्रतीत्या वाक्यप्रतिपत्ते: वाक्यजन्यबोधस्य।

(द) आचरतीति। दुर्जन: सहसा अतर्कितभावेन मनसोऽपि अगोचरान् अविषयान् कदापि मनसि अचिन्तितानित्यर्थ: अर्थान् कार्य्याणीति यावत् यत् आचरति करोति तत् न जाने इति न, जाने किन्तु मन: निष्ठुरतां नैव स्पृशति आश्रयति दुर्जनस्य दौर्जन्यनिवारणे निष्ठुरता आवश्यकी, मनस्तु तामवलम्बितुं नेच्छतीति फलितार्थ:।

(ध) अत्रेति। अयोगव्यवच्छेद: अयोगस्य ज्ञानायोगस्य इत्यर्थ: व्यवच्छेद: निरास:। अन्ययोगेति। अन्यस्य योग: ज्ञानयोग: इत्यर्थ: तस्य व्यवच्छेद: निराकरणं तस्मात् विच्छित्तिविशेष: वैचित्र्यातिशय:।

मात्रस्य पुनरुपादाने समाप्तपुनरात्तत्वं न वाक्यान्तरस्येति विज्ञेयम् (न)।

गर्भितत्वं गुणः क्वापि ॥ ५८७ ॥

यथा।

"दिङ्मातङ्गघटाविभक्तचतुराघाटा मही साध्यते
सिद्धा सापि वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत।
विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो
यस्मात् प्रादुरभूत् कथाद्भुतमिदं यत्रैव चास्तं गतम्" ॥ (प)

अत्र वदन्त एवेत्यादि वाक्यं वाक्यान्तरप्रवेशात् चमत्कारातिशयं पुष्णाति।

पतत्प्रकर्षता तथा ॥ ५८८ ॥

तथेति क्वचित् गुणः। यथा। "चञ्चद्भुजेत्यादि"। अत्र चतुर्थपादे सुकुमारार्थतया शब्दाडम्बरत्यागो गुणः।

(न) समाप्तेति। समाप्तपुनरात्तत्वं समाप्तं सत् पुनरात्तं पुनर्गृहीतं तस्य भावः। क्वचिदिति। यत्र विशेषणमात्रस्य पुनरुपादानं तत्रैवास्य दोषत्वं वाक्यान्तरस्य पुनरुपादानेन न दोषः इति भावः।

(प) दिङ्मातङ्गेति। दिङ्मातङ्गानां दिग्गजानां घटाभिः समूहैः विभक्ताश्चत्वारः आघाटाः सीमानः यस्यास्तादृशी मही साध्यते उपार्ज्यते वशीक्रियते लोकैरिति शेषः, सा मही सिद्धापि समस्तदिग्विजयेन उपार्जितापीत्यर्थः वदन्त एव कथयन्त एव वयं रोमाञ्चिताः भवाम इति शेषः, पश्यत अवलोकयत। विप्राय कश्यपाय प्रतिपाद्यते समर्प्यते, किमपरम्। अन्यत् वक्तव्यमिति शेषः, यस्मात् इदं कथाद्भुतम् अद्भुता कथा इत्यर्थः प्रादुरभूत् यत्रैव अस्तं गतं तस्मै रामाय भार्गवाय नमः। ईदृगद्भुतं कर्म केनापि कर्त्तुं न शक्यते कदापीति भावः।

क्वचिदुक्तौ स्वशब्देन न दोषो व्यभिचारिणः।
अनुभावविभावाभ्यां रचना यत्र नोचिता ॥५८६॥

यत्र विभावानुभावमुखेन प्रतिपादने विशदप्रतीतिर्नास्ति यत्र च विभावानुभावकृतपुष्टिराहित्यमेवानुगुणं तत्र व्यभिचारिणः स्वशब्देनोक्तौ न दोषः (फ)। यथा।

"औत्सुक्येन कृतत्वरा सहभुवा व्यावर्त्तमाना ह्रिया
तैस्तैर्बन्धुवधूजनस्य वचनैर्नीताभिमुख्यं पुनः।
दृष्ट्वाग्रे वरमात्तसाध्वसरसा गौरी नवे सङ्गमे
संरोहत्पुलका हरेण हसता श्लिष्टा शिवायास्तु वः" ॥

अत्रौत्सुक्यस्य त्वरारूपानुभावमुखेन प्रतिपादनेन झटिति प्रतीतिः। त्वराया भयादिनापि सम्भवः। ह्रियोऽनुभावस्य च व्यावर्त्तनस्य कोपादिनापि सम्भवात्। साध्वसहासयोस्तु विभावादिपरिपोषस्य प्रकृतरसप्रतिकूलप्रायत्वादित्येषां स्वशब्दाभिधानमेव न्याय्यम् (ब)।

(फ) क्वचिदिति। यत्र अनुभावविभावाभ्यां रचना उद्भावनं नोचिता तत्र क्वचित् व्यभिचारिणः स्वशब्देन उक्तौ न दोषः। यत्रेति प्रतिपादने कथने विशदप्रतीतिः स्फुटावभासः। पुष्टिराहित्यं पोषणाभावः अनुगुणम्। अनुकूलम्।

(ब) औत्सुक्येनेति। नवे सङ्गमे औत्सुक्येन चिरात् पतिसङ्गमलाभकौतूहलेन कृतत्वरा त्वरावती, सहभुवा स्वभावजातया ह्रिया लज्जया व्यावर्त्तमाना गन्तुमनिच्छन्तीत्यर्थः तैः तैः तत्कालोचितैरित्यर्थः बन्धुवधूजनस्य सखीजनस्य वचनैः पुनः आभिमुख्यं नीता गौरी पार्वती अग्रे पुरतः स्थितमिति शेषः, वरं दृष्ट्वा आत्तः गृहीतः साध्वसरसः भयावेशः यया तादृशी हसता हरेण श्लिष्टा आलिङ्गिता अतएव संरोहत्पुलका रोमाञ्चिताङ्गी वः युष्माकं शिवाय कल्याणाय अस्तु भवतु। अत्रेति प्रतिपादने कथने झटिति न प्रतीतिः औत्सुक्यस्येति

सञ्चार्य्यादेर्विरुद्धस्य बाध्यत्वेन वचो गुणः॥

६०० ॥ [भ]

“क्वाकार्य्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलमित्यादि”।

अत्र प्रशमाङ्गानां वितर्कमतिशङ्काधृतीनामभिलाषाङ्गौत्सुक्यस्मृतिदैन्यचिन्ताभिस्तिरस्कारः पर्य्यन्ते चिन्ताप्रधानमास्वादप्रकर्षमाविर्भावयति (म)।

विरोधिनोऽपि स्मरणे साम्येन वचनेऽपि वा।
भवेद्विरोधो नान्योन्यमङ्गिन्यङ्गत्वमाप्तयोः॥

६०१ ॥ [य]

क्रमेण यथा। “अयं स रशनोत्कर्षी” इत्यादि। अत्रालम्बनविच्छेदेन रतेररसात्मतया स्मर्य्यमाणानां तदङ्गानां शोकोद्दीपकतया करुणानुकूलता (र)।

क्षेपः। व्याघर्घनस्य विक्षुब्धीभावस्य। साध्वसेति। यदि साध्वसं विभावादिभिः परिपोष्यते तदासौ भयानकरसत्वमायाति स च प्रकृतरसस्य शृङ्गारस्य प्रतिकूलः। हासस्तु यदि विभावादिभिः परिपोष्यते तदासौ हास्यरसत्वमेति। तथात्वे चास्य प्राधान्यात् प्रकृतरसस्य शृङ्गारस्य नाङ्गत्वं स्यादिति भावः।

(भ) सञ्चार्य्यादेरिति। विरुद्धस्य प्रतिकूलस्य सञ्चार्य्यादेः व्यभिचारिभावादेः बाध्यत्वेन खण्डनीयत्वेन वचः कथनं गुणः।

(म) उदाहरति क्वेति। अत्र तिरस्कारः खण्डनं निरास इत्यर्थः। पर्य्यन्ते पर्य्यवसाने इत्यर्थः। आस्वादप्रकर्षं रसोत्कर्षम् आविर्भावयति जनयति।

(य) विरुद्धयोः समावेशो दोष इत्युक्तं साम्प्रतं तत् प्रतिप्रसूते विरोधिन इति। विरोधिनः विरुद्धस्य स्मरणे वा साम्येन सादृश्येन वचने कीर्त्तने तथा अङ्गिनि प्रधाने विशेष्ये अङ्गत्वम् आप्तयोः प्राप्तयोः अङ्गभावेन स्थितयोरित्यर्थः। द्विवचनमुपलक्षणं बहूनामपीति द्रष्टव्यम्। अनयोर्द्वयोः परस्परं न विरोधः भवेत्।

(र) अयमिति। अत्र आलम्बनविच्छेदेन आलम्बनस्य नायकस्य विच्छेदेन

"सरागया स्रुतघनघर्मतोयया,
कराहतिध्वनितपृथूरुपीठया।
मुहुर्मुहुर्दशनविलङ्घितोष्ठया,
रुषा नृपाः प्रियतमयेव भेजिरे" ॥ (ल)

अत्र सम्भोगशृङ्गारो वर्णनीयस्य वीरव्यभिचारिणः क्रोधस्यानुभावसाम्येन विवक्षितः।

"एकं ध्याननिमीलनान्मुकुलितप्रायं द्वितीयं पुनः
पार्वत्या वदनाम्बुजस्तनभरे सम्भोगभावालसम्।
अन्यद् दूरविकृष्टचापमदनक्रोधानलोद्दीपितं
शम्भोर्भिन्नरसं समाधिसमये नेत्रत्रयं पातु वः" ॥ (व)

अत्र शान्तशृङ्गाररौद्रपरिपुष्टा भगवद्विषया रतिः।

नाशेन रतेः अनुरागस्य चरमात्मतया अप्रधानरसभावतया। तदङ्गानां तस्य शृङ्गारस्य अङ्गानां करस्य रशनोत्कर्षित्वादीनाम्।

(ल) सरागयेति। शिशुपालं कृष्णं प्रति कटुभाषिणं दृष्ट्वा राज्ञां क्रोधोदयवर्णनमिदम्। नृपाः सभासदो राजानः सरागया रागः मुखलौहित्यम् अनुरागश्च तत्सहितया स्रुतानि क्षरितानि घनानि अविरलानि घर्मतोयानि यस्याः तथाभूतया क्रोधेन सत्त्वोद्रेकेण च स्वेदनिर्गमोदयादिति भावः कराहत्या कराघातेन ध्वनितं शब्दितं पृथु विशालम् ऊरु पीठं यस्यां यस्याश्च तथाभूतया, तथा मुहुर्मुहुः पुनः पुनः दशनेन विलङ्घितः दष्टः ओष्ठः यस्यां यस्याश्च तादृश्या रुषा क्रोधेन प्रियतमयेव कान्तया भेजिरे सिषेविरे। रुचिरावृत्तं, जभौ सजौ गतिरुचिरा चतुर्ग्रहैरिति तल्लक्षणात्।

(व) एकमिति। एकं नेत्रं ध्याननिमीलनात् मुकुलितप्रायं प्रायेण मुकुलभावमापन्नं द्वितीयं नेत्रं पार्वत्याः गौर्य्याः वदनमेव अम्बुजं पद्मं तथा स्तनयोर्भरः उच्छ्रायः तस्मिन् सम्भोगभावेन अलसं सतृष्णमित्यर्थः अन्यत् तृतीयं नेत्रमित्यर्थः, दूरम् अतिमात्रं विकृष्टं चापं येन तादृशो यो मदनः तस्मिन् यः क्रोधः एव अनलः अग्निः तेन उद्दीपितः अतएव समाधिसमये योगावसरे भिन्नः पृथक् रसः भावो यस्य तादृशं शम्भोः शिवस्य नेत्रत्रयं त्रीणि लोचनानि वः

यथा वा ।

"क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोंऽशुकान्तं
गृह्णन् केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः सम्भ्रमेण ।
आलिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः
कामीवार्द्रापराधः स दहतु दुरितं शाम्भवो वः शराग्निः"॥(अ)

अत्र कविगता भगवद्विषया रतिः प्रधानम्। तस्याः परिपोषकतया भगवतस्त्रिपुरविध्वंसं प्रति उत्साहस्य अपरिपुष्टतया रसपदवीमप्राप्ततया भावमात्रस्य करुणोऽङ्गम्। तस्य च कामीवेति साम्यबलादायातः शृङ्गारः। एवञ्चाविश्रान्तिधामतया करुणस्याङ्गतैवेति द्वयोरपि करुणशृङ्गारयोर्भगवदुत्साहपरिपुष्टतद्विषयरतिभावास्वादप्रकर्षतया यौगपद्यसद्-

---

युष्मान् पातु रक्षतु । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र अङ्गिनि भगवद्विषयकरतिभावे अङ्गतां प्राप्तानां शान्तशृङ्गारवीराणां न विरोधः परं भावस्य परिपोषकत्वम् ।

(अ) परम्परयापि अङ्गभावमापन्नानां समावेशं दर्शयति क्षिप्त इति । यः शाम्भवः शम्भुसम्बन्धी शराग्निः त्रिपुरदाहार्थं निक्षिप्त इति शेषः आर्द्रः अभिनवः अपराधो यस्य तादृशः अचिरकृतापराध इत्यर्थः कामीव कान्त इव साश्रूणि सजलानि नेत्रोत्पलानि नयनेन्दीवराणि यासां तादृशीभिः पतिवियोगात् सत्वपराधादिति भावः त्रिपुरयुवतिभिः त्रिपुरस्थिताभिरसुराङ्गनाभिरित्यर्थः हस्तावलग्नः गृहीतहस्त इत्यर्थः क्षिप्तः निराकृतः, प्रसभं बलात् अभिहतः ताडितोऽपि अंशुकान्तं वस्त्रदशान् आददानः गृह्णन् तथा केशेषु गृह्णन् गृहीतकेशः एकत्र दहनार्थम् अपरत्र चुम्बनार्थमिति भावः अपास्तः निराकृतः ततः चरणयोः निपतितः दहनार्थम् अपराधमार्जनार्थञ्चेति भावः सम्भ्रमेण भयेन गौरवेण च न ईक्षितः न दृष्टः एकत्र तेजोऽतिरेकात् अन्यत्राभिमानादिति भावः, ततश्च आलिङ्गन् एकत्र सर्वशरीरमाक्रामन् अन्यत्र आश्लिष्यन् अवधूतः निराकर्तुं चेष्टितः अन्यत्र तिरस्कृतः, सः वः युष्माकं दुरितं पापं दहतु भस्मीकरोतु । स्रग्धरावृत्तम् ।

भावादङ्गत्वेन न विरोधः। ननु समूहालम्बनात्मकपूर्णघनानन्दस्वरूपस्य रसस्य च तादृशेनेतररसेन कथं विरोधः सम्भावनीयः। एकवाक्ये निवेशप्रादुर्भावयौगपद्यविरहेण परस्परोपमर्दकत्वानुपपत्तेः। नाप्यङ्गाङ्गिभावः। द्वयोरपि पूर्णतया स्वातन्त्र्येण विश्रान्तेः। सत्यमुक्तम्। अत एव अत्र प्रधानेतरेषु रसेषु स्वातन्त्र्यविश्रामराहित्यात् पूर्णरसभावमात्राच्च विलक्षणतया सञ्चारिरसनाम्ना व्यपदेशः प्राच्यानाम्। अस्मत्पितामहानुजकविपण्डितमुख्यश्रीचण्डीदासपादानान्तु खण्डरसनाम्ना (ष)। यदाहुः।

(ष) अङ्गेति। तस्याः रतेः परिपोषकतया पोषणकारित्वेन। अपरिपुष्टतया परिपोषणमप्राप्ततया रसपदवीं रसत्वमित्यर्थः अप्राप्ततया विभावादिभिः परिपुष्टस्यैव रसत्वादिति भावः। भावमात्रस्य उद्बुद्धमात्रतया भावशब्दप्रतिपाद्यस्येत्यर्थः नुद्बुद्धमात्रः स्थायी च भावः इत्यभिधीयते इति वचनात्। तस्य करुणस्य साम्यबलात् सादृश्यवशात् आयातः उपस्थितः शृङ्गारः अङ्गमिति शेषः। ननु तर्हि करुणस्यात्र रसत्वमायातं शृङ्गारस्तस्याङ्गमित्यनेन तस्याङ्गित्वकथनादित्याशङ्क्याह एवमिति। अनया रीत्या इत्यर्थः अविश्रान्तिधामतया विश्रामस्य अनाश्रयतया भगवद्विषयिण्याः रतेरेव विश्रामधामत्वादिति भावः। करुणस्य अङ्गिनोऽपीति शेषः अङ्गतैव अप्राधान्यमेव। यौगपद्यसद्भावात् समकालसमावेशात्, अपिरत्राध्याहर्त्तव्यः। नन्विति। समूहः विभावादिसमष्टिरित्यर्थः आलम्बनम् आश्रयः यस्य तदात्मकः यः पूर्णघनानन्दः स एव स्वरूपं यस्य तथाभूतस्य। तादृशेतरेण तादृशेन समूहालम्बनात्मकपूर्णघनानन्दस्वरूपेण इतरेण अपरेण रसेन। निवेशेति। निवेशः स्थितिः प्रादुर्भावः उद्भवः तथा यौगपद्यं समकालिकत्वं तेषां विरहेण अभावेन यतो द्वौ नैकत्र तिष्ठतः, नोद्भवतः नापि समकालिकौ स्त इति भावः। परस्परस्य अन्योन्यस्य उपमर्दकत्वानुपपत्तेः व्याघातकत्वासम्भवादित्यर्थः। अङ्गाङ्गिभावः गुणप्रधानभावः। स्वातन्त्र्येण स्वाधीनतया इत्यर्थः। प्रधानेतरेषु अङ्गेषु इत्यर्थः। पूर्णरसभावमात्राच्च पूर्णरसत्वभावात् विलक्षणतया विभिन्नतया सञ्चारिरसनाम्ना व्यपदेशः कीर्त्तनं प्राच्यानां पूर्वपण्डितानाम्, पूर्वाचार्य्या हि तादृशमङ्गं रसं सञ्चारिणं व्यभिचारिभावमित्यर्थः कथयन्तीति भावः।

"अङ्गं बाध्योऽथ संसर्गी यद्यङ्गी स्याद्रसान्तरे ।
नास्वाद्यते समग्रं यत्ततः खण्डरसः स्मृतः इति" ॥ (ख)

ननु "आद्यः करुणबीभत्सरौद्रवीरभयानकैः" इत्युक्तनयेन विरोधिनोर्वीरशृङ्गारयोः कथमेकत्र ।

"कपोले जानक्याः करिकलभदन्तद्युतिमुषि
स्मरस्मेरस्फारोड्डमरपुलकं वक्त्रकमलम् ।
मुहुः पश्यन् शृण्वन् रजनिचरसेनाकलकलम्
जटाजूटग्रन्थिं द्रढयति रघूणां परिवृढः" ॥ (ह)

इत्यादौ समावेशः । अत्रोच्यते । इह खलु रसानां विरोधिताया अविरोधितायाश्च त्रिधा व्यवस्था । कयोश्चिदालम्बनैक्येन कयोश्चिदाश्रयैक्येन कयोश्चिन्नैरन्तर्य्येण इति । तत्र वीरशृङ्गारयोरालम्बनैक्येन विरोधः । तथा हास्यरौद्रबीभत्सैः

(ख) अङ्गमिति । अङ्गी रसः यदि रसान्तरे अन्यस्मिन् रसे अङ्गम् अप्रधानं, बाध्यः विरुद्धकारणादिना बाधितोऽपि विरोधपरिहारात् लब्धसमावेशः अथवा संसर्गी स्यात् तेनान्येन संसृष्टः स्यात् ततस्तथा यत् यस्मात् समग्रं सम्यक् यथा तथा नास्वाद्यते न आस्वादं नीयते ततः सः खण्डरसः स्मृतः कथितः ।

(ह) कपोले इति । रघूणां परिवृढः प्रभुः रामः करिकलभस्य हस्तिशावकस्य यः दन्तः तस्य द्युतिं कान्तिं मुष्णाति हरतीति तथोक्ते अतिस्वच्छे इत्यर्थः जानक्याः सीतायाः कपोले गण्डे, अवच्छेदे सप्तमी । गण्डावच्छेदे इत्यर्थः स्मरेण कामोद्रेकेण स्मेरः विकसन् स्फारोड्डमरः अत्युद्भटः पुलकः रोमाञ्चः यत्र तादृशं वक्त्रकमलं वदनपङ्कजं पश्यन् मनसीति शेषः । तथा रजनिचराणां राक्षसानां याः सेनास्तासां कलकलं सिंहनादमित्यर्थः, मुहुः शृण्वन् आकर्णयन् जटाजूटग्रन्थिं द्रढयति दृढीकरोति युद्धार्थमिति भावः । शिखरिणीवृत्तम् । अत्र वीरः शृङ्गारश्च विरोधिनौ स्थितौ । तथाहि वीरस्यात्र रजनीचरसेना आलम्बनविभावः । तदीयकलकलश्रवणम् उद्दीपनम् । जटाजूटबन्धनम् अनुभावः । शृङ्गारस्य तु जानकी आलम्बनं तस्याः कपोले पुलकाङ्कितत्वम् उद्दीपनविभावः तन्मुखकमलावलोकनमनुभावेन बोद्धव्यम् ।

सम्भोगस्य। वीरकरुणरौद्रादिभिर्विप्रलम्भस्य। आलम्बनैक्येन आश्रयैक्येन च वीरभयानकयोः। नैरन्तर्य्यविभावैक्याभ्यां शान्तशृङ्गारयोः। त्रिधाप्यविरोधो वीरस्याद्भुतरौद्राभ्याम्। शृङ्गारस्याद्भुतेन। भयानकस्य बीभत्सेनेति। तेनात्र वीरशृङ्गारयोर्भिन्नालम्बनत्वान्न विरोधः। एवञ्च वीरस्य नायकनिष्ठत्वेन भयानकस्य प्रतिनायकनिष्ठत्वेन निबन्धे भिन्नाश्रयत्वेन विरोधः। यच्च नागानन्दे प्रशमाश्रयस्यापि जीमूतवाहनस्य मलयवत्यनुरागो दर्शितः। तत्र "अहो गीतमहो वादित्रमिति" अद्भुतस्यान्तरानिवेशनान्नैरन्तर्य्याभावान्न शान्तशृङ्गारयोर्विरोधः। एवमन्यदपि विज्ञेयम्। "पाण्डुक्षामं वदनम्" इत्यादौ च पाण्डुतादीनामङ्गभावः करुणविप्रलम्भेऽपीति न विरोधः (च)।

अनुकारे च सर्वेषां दोषाणां नैव दोषता॥

६०२॥ [क]

सर्वेषां दुःश्रवत्वप्रभृतीनाम्। यथा।

"एष दुश्च्यवनं नौमीत्यादि जल्पति कश्चन"। (ख)

(च) समाधत्ते द्वेति। त्रिधा त्रिविधा व्यवस्था स्थितिः नियम इति यावत्। नैरन्तर्य्येण अव्यवधानेन शान्तशृङ्गारयोर्विरोध इत्यनेनान्वयः। अत्र उदाहरणे वीरशृङ्गारयोः भिन्नालम्बनत्वात् वीरस्य आलम्बनं रजनीचरसेना, शृङ्गारस्य आलम्बनं जानकीत्येवम् आलम्बनभेदादिति भावः। प्रशमाश्रयस्य शान्तरसाश्रयस्य। अद्भुतस्य रसस्य अन्तरानिवेशात् मध्यसन्निवेशात् नैरन्तर्य्याभावात् अव्यवधानेनास्थितेरित्यर्थः। विरुद्धरसस्य विभावादिपरिग्रहस्याप्यदोषत्वं दर्शयति पाण्डु इति। पाण्डुतादीनां करुणरसाङ्गानामिति भावः, एतेन असाधारणाङ्गस्य परिग्रह एव दोषः न तु साधारणाङ्गस्येति भावः।

(क) अनुकारे चेति। अनुकारे अनुकरणे परोक्तवाक्यकथने इत्यर्थः।

(ख) उदाहरति एष इति। दुश्च्यवनः इन्द्रः।

अत्र दुश्चयवनशब्दोऽप्रयुक्तः ।

अन्येषामपि दोषाणामित्यौचित्यान्मनीषिभिः ।
अदोषता च गुणता ज्ञेया चानुभयात्मता ॥

६०३ ॥ [ग]

अनुभयात्मता अदोषगुणात्मता ।

इति साहित्यदर्पणे दोषनिरूपणो नाम सप्तमः परिच्छेदः ।

अथ अष्टमः परिच्छेदः ।

गुणानाह ।

रसस्याङ्गित्वमाप्तस्य धर्माः शौर्य्यादयो यथा ॥६०४॥

गुणाः यथा खल्वङ्गित्वमाप्तस्यात्मन उत्कर्षहेतुत्वात् शौर्य्यादयो गुणशब्दवाच्याः तथा काव्येऽङ्गित्वमाप्तस्य रसस्य धर्माः स्वरूपविशेषाः माधुर्य्यादयोऽपि । स्वसमर्पकपदसन्दर्भस्य

(ग) अन्येषामिति । इत्थम् औचित्यात् हेतोः मनीषिभिर्विद्वद्भिः अन्येषामपि दोषाणाम् अदोषता गुणता तथा अनुभयात्मता अदोषत्वं गुणत्वञ्च इत्यर्थः ।

इति बि, ए, उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण
विरचिता विमलाख्या साहित्यदर्पणस्य सप्तमपरिच्छेदव्याख्या
समाप्ता ।

काव्यव्यपदेशस्यौपायिकानुगुण्यभाज इत्यर्थः। यथा चैषां रसमात्रस्य धर्मत्वं तथा दर्शितम् (क)।

एवं माधुर्य्यमोजोऽथ प्रसाद इति ते त्रिधा॥ ६०५॥

ते गुणाः। तत्र।

चित्तद्रवीभावमयो ह्लादो माधुर्य्यमुच्यते॥६०६॥

यत् तु केनचिदुक्तं "माधुर्य्यं द्रुतिकारणम् इति तन्न। द्रवीभावस्य आस्वादस्वरूपाह्लादाभिन्नत्वेन तत्कार्य्यत्वाभावात्। द्रवीभावश्च स्वाभाविकानाविष्टत्वात्मककाठिन्यमन्युक्रोधादिकृतदीप्तत्वविस्मयहासाद्युपहितविक्षेपपरित्यागेन रत्याद्याकारानुविद्धानन्दोद्बोधेन सहृदयचित्तार्द्रप्रायत्वम् (ख)। तच्च।

(क) रसस्येति। अङ्गित्वं मुख्यभावं शौर्य्यादयः आदिपदेन दयादाक्षिण्यादीनां ग्रहणम्। स्वरूपविशेषाः स्वस्य रसस्य रूपं विशेषयन्ति उत्कर्षयन्तीति तथोक्ताः स्वसमर्पकेति स्वम् आत्मानं गुणमित्यर्थः समर्पयति प्रत्याययतीति तथोक्तस्य पदसन्दर्भस्य वाक्यस्य काव्यव्यपदेशस्य काव्यनाम्ना अभिहितस्य इत्यर्थः औपयिकं युक्तियुक्तं समुचितमित्यर्थः आनुगुण्यम् आनुकूल्यं भजन्ते कुर्वन्तीति तथोक्ताः अतएव तेषां गुणवाच्यत्वमिति भावः

(ख) माधुर्य्यमाह चित्तेति। चित्तस्य मनसः द्रवीभावमयः द्रवभावस्वरूप इत्यर्थः ह्लादः आनन्दविशेषः माधुर्य्यम्। परमतं दूषयति यत्त्विति आस्वादस्वरूपः यः आह्लादः तस्मात् अभिन्नत्वेन अभेदेन तस्य माधुर्य्यस्य कार्य्यत्वाभावात्। द्रवीभावमाह द्रवीभाव इति। स्वाभाविकं सहजं यत् अनाविष्टात्मकम् अमनोयोगितारूपं काठिन्यं दुर्बोधत्वं तथा मन्युः शोकः क्रोधः कोपः आदिपदेन मोहादीनां परिग्रहः तैः कृतं जनितं यत् दीप्तत्वं मनसो ज्वलितत्वं विस्मयः चकितता हासः अबोधपूर्वं हास्यम् आदिपदेन अवज्ञादीनां ग्रहणं तैः उपाहितः उत्पादितः यः विक्षेपः आवरणम् आस्वादप्रतिरोध इत्यर्थः तस्य परित्यागेन वर्जनेन रत्यादीनाम् आदिपदेन हासादिपरिग्रहः आकारेण परिणत्या परिपोषेणेत्यर्थः अनुविद्धस्य संवलितस्य आनन्दस्य उद्बोधेन आविर्भावेण सहृदयानां सामाजिकानां चित्तस्य आर्द्रप्रायत्वं प्रायेण आर्द्रीभावः गलितत्वमिति यावत्।

सम्भोगे करुणे विप्रलम्भे शान्तेऽधिकं क्रमात् ॥
६०७ ॥

सम्भोगादिशब्दा उपलक्षणानि। तेन सम्भोगाभासादिषु अप्येतस्य स्थितिर्ज्ञेया।

यथा।

मूर्ध्नि वर्गान्त्यवर्णेन युक्ताष्टठडढान् विना।
रणौ लघू च तद्व्यक्तौ वर्णाः कारणतां गताः॥
अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा मधुरा रचना तथा ६०८ [ग]

यथा।

"अनङ्गमङ्गलभुवस्तदपाङ्गस्य भङ्गयः।
जनयन्ति मुहुर्यूनामन्तःसन्तापसन्ततिम्" ॥ (घ)

यथा वा मम।

"लताकुञ्जं गुञ्जन्मदवदलिपुञ्जं चपलयन्
समालिङ्गन्नङ्गं द्रुततरमनङ्गं प्रबलयन्।

(ग) मूर्ध्नीति। मूर्ध्नि शिरसि वर्गाणां कवर्गादीनाम् अन्त्यवर्णेन चरमवर्णेन युक्ताः वर्णाः टठडढान् विना टठडढानां मूर्ध्नि अन्त्यवर्णयोगेऽपि न माधुर्य्याभिव्यक्तिरिति भावः। लघू वर्णान्तरयोगराहित्येन स्वल्पप्रयत्नोच्चार्य्यौ इत्यर्थः तद्व्यक्तौ तस्य माधुर्य्यस्य व्यक्तौ व्यञ्जने कारणतां गताः तथा अवृत्तिः समासरहिता अल्पवृत्तिः अल्पसमासा मधुरा मनोहारिणी रचना तद्व्यक्तौ कारणतां गता इति शेषः।

(घ) उदाहरति यथेति। अनङ्गस्य कामस्य मङ्गलभुवः मङ्गलनिकेतनानि तस्याः कान्तायाः अपाङ्गभङ्गयः नेत्रान्तकौटिल्यानि मुहुः पुनः पुनः यूनां तरुणानाम् अन्तः अन्तःकरणे स्थितामिति शेषः सन्तापसन्ततिं सन्तापातिशयं जनयन्ति उत्पादयन्ति।

मरुन्मन्दं मन्दं दलितमरविन्दं तरलयन्
रजोवृन्दं विन्दन् किरति मकरन्दं दिशि दिशि" ॥ (ङ)

ओजश्चित्तस्य विस्ताररूपं दीप्तत्वमुच्यते । [च]
वीरवीभत्सरौद्रेषु क्रमेणाधिक्यमस्य तु ॥ ६०९ ॥

अस्य ओजसः । अत्रापि वीरादिशब्दा उपलक्षणानि तेन वीराभासादावप्यस्यावस्थितिः ।

वर्गस्याद्यतृतीयाभ्यां युक्तौ वर्णौ तदन्तिमौ ।
उपर्यधो द्वयोर्वा सरेफष्टठडढैः सह ॥
शकारश्च षकारश्च तस्य व्यञ्जकतां गताः ।
तथा समासबहुला घटनौद्धत्यशालिनी ॥

६१० ॥ [छ]

(ङ) लतेति । मरुत् पवनः गुञ्जन्तः स्वनन्तः मदवन्तः मत्ताः अलिपुञ्जाः भ्रमरसमूहाः यस्मिन् तादृशं लताकुञ्जं लतावेष्टितविहारस्थानं चपलयन् कम्पयन् अङ्गं शरीरं समालिङ्गन् स्पृशन् द्रुततरम् अतिशीघ्रम् अनङ्गं कामं प्रबलयन् वर्द्धयन् दलितं विकसितम् अरविन्दं पद्मं मन्दं मन्दं तरलयन् कम्पयन् रजोवृन्दं परागपुञ्जं विन्दन् लभमानः सन् दिशि दिशि मकरन्दं पुष्परसं किरति विक्षिपति । वसन्तवायुवर्णनमिदम् । शिखरिणीवृत्तम् ।

(च) ओज इति । चित्तस्य मनसः विस्ताररूपं विस्फारस्वरूपं दीप्तत्वं विकासविशेष इत्यर्थः ।

(छ) वर्गस्येति । वर्गस्य आद्यतृतीयाभ्यां वर्णाभ्यां युक्तौ तदन्तिमौ द्वितीय-चतुर्थावित्यर्थः तत्राद्येन युक्तो द्वितीयः, तृतीयेन युक्तश्चतुर्थ इति बोध्यम् । उपरि शिरसि, अधः पदतले वा द्वयोः उपर्यधोभागयोरित्यर्थः सरेफः रेफयुक्तः वर्णः क्रमेण यथा—अर्कः । अग्रम् । आर्द्रम् इत्यादि । औद्धत्यशालिनी उत्कटार्थप्रतिपादनीत्यर्थः घटना रचना ।

यथा "चञ्चद्भुजेत्यादि"।

चित्तं व्याप्नोति यः क्षिप्रं शुष्केन्धनमिवानलः।
स प्रसादः समस्तेषु रसेषु रचनासु च॥

६११॥ [ज]

व्याप्नोति आविष्करोति।

यथा।

शब्दास्तद्व्यञ्जका अर्थबोधकाः श्रुतिमात्रतः॥

६१२॥ [झ]

यथा।

"सूचीमुखेन सकृदेव कृतव्रणस्त्वं
मुक्ताकलाप! लुठसि स्तनयोः प्रियायाः।
बाणैः स्मरस्य शतशो विनिकृत्तमर्मा
स्वप्नेऽपि तां कथमहं न विलोकयामि" (ञ)॥

एषां शब्दगुणत्वञ्च गुणवृत्त्योच्यते बुधैः ६१३ [ट]

(ज) चित्तमिति। अनलः अग्निः शुष्कं नीरसम् इन्धनमिव काष्ठमिव यः चित्तं व्याप्नोति आविष्करोति सहसार्थबोधेन विमलयतीत्यर्थः सः प्रसादः।

(झ) शब्दा इति। श्रुतिमात्रतः श्रवणमात्रेणैवेत्यर्थः।

(ञ) उदाहरति यथेति। सूचीति। हे मुक्ताकलाप! मौक्तिकहार! त्वं सूचीमुखेन अतिसूक्ष्माग्रेणेति भावः सकृत् एकवारमेव न तु पुनः पुनरिति भावः कृतव्रणः छिद्रित इत्यर्थः सुकृतविशेषार्थमिति भावः प्रियायाः स्तनयोः लुठसि लुण्ठनं करोषि, अहं स्मरस्य कामस्य बाणैः शरैः शतशः विनिकृत्तं विच्छेदेन निकृत्तं छिन्नं मर्म यस्य तथाभूतोऽपि स्वप्नेऽपि तां कथं न विलोकयामि पश्यामि। वसन्ततिलकं वृत्तम्।

(ट) एषामिति। एषां माधुर्यौजःप्रसादानां शब्दगुणत्वं गुणवृत्त्या

शरीरस्य शौर्य्यादिगुणयोग इवेति शेषः ।

श्लेषः समाधिरौदार्य्यं प्रसाद इति ये पुनः ।
गुणाश्चिरन्तनैरुक्ता ओजस्यन्तर्भवन्ति ते ॥

६१४ ॥ [ठ]

ओजसि भक्त्या ओजःपदवाच्ये शब्दार्थधर्मविशेषे तत्र श्लेषो बहूनामपि पदानामेकपदवद्भासनात्मा (ड)। यथा ।

"उन्मज्जज्जलकुञ्जरेन्द्ररभसास्फालानुबन्धोद्धतः
सर्वाः पर्वतकन्दरोदरभुवः कुर्वन् प्रतिध्वानिनीः ।
उच्चैरुच्चरति ध्वनिः श्रुतिपथोन्माथी यथाऽयं तथा
प्रायःप्रेङ्खदसंख्यशङ्खधवला वेलेयमुद्गच्छति" ॥

अयं बन्धवैक्रट्यात्मकत्वादोज एव (ढ)। समाधिरा-

परम्परया बुधैः उच्यते कथ्यते। गुणवृत्तिश्चात्र स्वाश्रयोपस्थापकत्वरूपेति बोद्धव्यम् ।

(ठ) साम्प्रतं प्राचीनोक्तानां शब्दगुणानां समाधानमाह श्लेष इति। श्लेषादयः चत्वारो ये गुणाः चिरन्तनैः प्राचीनैरुक्ताः ते ओजसि परम्परया ओजःपदप्रतिपाद्ये शब्दार्थगुणविशेषे अन्तर्भवन्ति अन्तर्भूताः भवन्ति ।

(ड) श्लेषमाह तत्रेति। तत्र तेषु मध्ये इत्यर्थः एकपदवत् भासनं स्फुरणम् आत्मा स्वरूपं यस्य तादृशः शब्दधर्मविशेषः श्लेषः ।

(ढ) उदाहरति यथेति। उन्मज्जदिति। उन्मज्जतां जलादुत्तिष्ठतां जलकुञ्जरेन्द्राणां जलीयगजेन्द्राणां रभसेन वेगेन यः आस्फालः शुण्डास्फालनं तस्य अनुबन्धेन सातत्येन उद्धतः उद्गतः श्रुतिपथोन्माथी कर्णविवरविदारी उच्चैः महान् अयं ध्वनिः सर्वाः पर्वतानां कन्दरोदरभुवः गुहाभ्यन्तरस्थानानि प्रतिध्वानिनीः प्रतिध्वनिवतीः कुर्वन् यथा उच्चरति उत्तिष्ठति, तथा प्रायेण बाहुल्येन प्रेङ्खद्भिः चलद्भिः असंख्यैः शङ्खैः धवला इयं वेला जलं, वेला स्यात्तीरनीरयोरित्यमरः। उद्गच्छति उत्तिष्ठति। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्। अयं गुण इत्यर्थः बन्धस्य ...क्र्यात्मकत्वात् उद्भटरूपत्वात्

रोहावरोहक्रमरूपः। आरोह उत्कर्षः। अवरोहोऽपकर्षस्तयोः क्रमो वैरस्यानावहो विन्यासः। यथा "चञ्चद्भुजेत्यादि"। अत्र पादत्रये क्रमेण बन्धस्य गाढ़ता। चतुर्थपादे तु अपकर्षः। तस्यापि च तीव्रप्रयत्नोच्चार्य्यतया ओजस्विता (ण)। उदारता विकटत्वलक्षणा। विकटत्वञ्च पदानां नृत्यत्प्रायत्वम् (त)। यथा।

"स्वचरणविनिविष्टैर्नूपुरैर्नर्त्तकीनाम्।
झणितिरणितमासीत् तत्र चित्रं कलञ्च"॥

अत्र च तन्मतानुसारेण रसानुसन्धानमन्तरेणैव शब्दप्रौढोक्तिमात्रेणौजः (थ)। प्रसाद ओजोमिश्रितशैथिल्यात्मा (द) यथा।

"यो यः शस्त्रं बिभर्त्ति स्वभुजगुरुमदः पाण्डवीनां चमूनां
यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा।

(ण) समाधिमाह समाधिरिति। तस्यापि चतुर्थपादस्यापि इत्यर्थः तीव्रेण द्रुतेन प्रयत्नेन उच्चार्य्यतया कीर्त्तनीयतया। ओजस्विता ओजोगुणवत्त्वम्।

(त) औदार्य्यमाह उदारतेति। विकटत्वं लक्षणं स्वरूपं यस्यास्तथाभूता। नृत्यत्प्रायत्वं प्रायेण नर्त्तनशीलत्वमिव।

(थ) उदाहरति यथेति। स्वचरणेति। नर्त्तकीनां स्वचरणविनिविष्टैः नूपुरैः तत्र नृत्यशालायां चित्रं विचित्रं कलं मधुरं झणिति रणितं रणनम् आसीत्। अत्रेति। तन्मतानुसारेण तेषां प्राचीनानां मतमाश्रित्येत्यर्थः। अन्तरेण विना। शब्दानां प्रौढोक्तिमात्रेण विकटोक्तिवशेन इत्यर्थः।

(द) प्रसादमाह प्रसाद इति। ओजोमिश्रितं शैथिल्यं बन्धनश्लथीभावः आत्मा स्वरूपं यस्य तादृशशैथिल्ययुक्तबन्धनगाढ़त्वमित्यर्थः।

(ध) उदाहरति यथेति। य इति। पितरि द्रोणे अन्यायेन पाञ्चालसुतेन धृष्टद्युम्नेन निहते। क्रुद्धस्य अश्वत्थाम्न उक्तिरियम्। पाण्डवीनां चमूनां सेनानां मध्ये यः यः स्वभुजयोः निजबाह्वोः गुरुः महान् मदः गर्वः यस्य तादृशः सन् शस्त्रं बिभर्त्ति धारयति, पाञ्चालगोत्रे द्रुपदकुले यः यः शिशुः अल्पवयाः,

यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः
क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम्"॥(ध)

माधुर्य्यव्यञ्जकत्वं यदसमासस्य दर्शितम् ।
पृथक्पदत्वं माधुर्य्यं तेनैवाङ्गीकृतं पुनः ॥

६१५ ॥ [न]

यथा । "श्वासान् मुञ्चति इत्यादि" ।

अर्थव्यक्तेः प्रसादाख्यगुणेनैव परिग्रहः ।
अर्थव्यक्तिः पदानां हि झटित्यर्थसमर्पणम् ॥

६१६ ॥ [प]

अधिकवयाः, प्रौढ़ इत्यर्थः वा गर्भशय्यां गतः गर्भस्थः, यः यः तस्य कर्मणः मत्तातनिधनस्य इत्यर्थः साक्षी साक्षात् द्रष्टा दृष्ट्वापि न निषेद्धा वा अनुमन्ता इति भावः, तथा मयि रणे चरति रणव्यापारे अनुतिष्ठतीति यावत्, यश्च यश्च प्रतीपः प्रतिकूल इत्यर्थः भविष्यतीति शेषः मया सह योत्स्यते इति यावत्, अहं क्रोधेन पितृनिधनजनितेनेति भावः अन्धः कर्त्तव्याकर्त्तव्यविवेकशून्यः सन् स्वयं साक्षात् जगतामन्तकस्यापि नाशकस्य यमस्यापीत्यर्थः तस्य तस्य अन्तकः नाशकः तं तं नाशयिष्यामीत्यर्थः । स्रग्धरावृत्तम् । अत्र बन्धस्य गाढत्वं शैथिल्यञ्चास्तीति द्रष्टव्यम् ।

(न) प्राचीनोक्तं माधुर्य्यं शब्दगुणं समाधत्ते माधुर्य्येति । असमासस्य अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वेति वचनोक्तस्य समासाभावस्य यत् माधुर्य्यव्यञ्जकं माधुर्य्यगुणाविष्कारकत्वं दर्शितं मयेति शेषः तेनैव पृथक्पदत्वं माधुर्य्यं प्राचीनोक्तमिति शेषः अङ्गीकृतं स्वीकृतम् । एतेनास्य परम्परया स्वोक्ते माधुर्य्ये एवान्तर्भाव इति बोध्यम् ।

(प) प्राचीनोक्तामर्थव्यक्तिं समाधत्ते अर्थव्यक्तेरिति । प्रसादाख्यगुणेनैव अर्थव्यक्तेः चिरन्तनोक्तशब्दगुणविशेषस्य परिग्रहः ग्रहणं हि यतः पदानां झटिति अर्थसमर्पणम् अर्थावबोध एवेति अध्याहार्य्यम् अर्थव्यक्तिः । एतेनास्य प्रसादे एव अन्तर्भावो बोद्धव्यः ।

स्पष्टमुदाहरणम्।

ग्राम्यदुःश्रवतात्यागात् कान्तिश्च सुकुमारता ॥ ६१७ ॥

अङ्गीकृतेति सम्बन्धः। कान्तिरौज्ज्वल्यम्। तच्च हालिकादिपदन्यासवैपरीत्येनालौकिकशोभाशालित्वम्। सुकुमारता अपारुष्यम् (फ)। अनयोरुदाहरणे स्पष्टे।

क्वचिद्दोषस्तु समता मार्गाभेदस्वरूपिणी।
अन्यथोक्तगुणेष्वस्या अन्तःपातो यथायथम् ॥ ६१८ ॥ [ब]

मसृणेन विकटेन वा मार्गेणोपक्रान्तस्य सन्दर्भस्य तेनैव परिनिष्ठानं (भ) मार्गाभेदः, स च क्वचिद् दोषः। तथाहि।

"अव्यूढाङ्गमगूढपाणिजठराभोगञ्च बिभ्रद्वपुः
पारीन्द्रः शिशुरेष पाणिपुटके सम्मातु किं तावता।

(फ) चिरन्तनोक्तां कान्तिं सुकुमारताञ्च समाधत्ते ग्राम्येति। ग्राम्यस्य दोषविशेषस्य दुःश्रवतायाश्च त्यागात् परिहारात् कान्तिर्नाम शब्दगुणः सुकुमारता नाम शब्दगुणश्च अङ्गीकृत इति शेषः। तत्र ग्राम्यदोषपरित्यागेन कान्तिः, दुःश्रवतापरित्यागेन सुकुमारता इति बोध्यम्। कान्तिमाह कान्तिरिति। हालिकेति। हालिकः निकृष्टजातिविशेषः हाड़ीति प्रसिद्धः आदिपदेन तथाविधचाण्डाला-दिपरिग्रहः तेषां यः पदन्यासः शब्दप्रयोगः तस्य वैपरीत्येन साधुपदप्रयोगेणेत्यर्थः अलौकिकी विलक्षणा या शोभा तया शालते शोभते इति तच्छालित्वम्। सुकुमारतामाह सुकुमारतेति। अपारुष्यं श्रुतिकटुशब्दानाम् अप्रयोगेण श्रवणसुभगत्वमित्यर्थः।

(ब) प्राचीनोक्तां समतां समाधत्ते क्वचिदिति। मार्गस्य रीतेः अभेदः अभिन्नता एव स्वरूपं तद्विद्यते यस्या इति तथाविधा समता समभावेन पदरचना इत्यर्थः क्वचित् प्रदेशे दोषः स्यात्। अन्यथा अदोषत्वे इत्यर्थः उक्तगुणेषु कथितेषु गुणेषु श्लेषादिषु अस्याः समतायाः यथायथं यथासम्भवम् अन्तःपातः अन्तर्भावः।

उद्यद्दुर्द्धरगन्धसिन्धुरशतप्रोद्दामदानार्णव-
स्रोतःशोषणरोषणात् पुनरितः कल्पाग्निरल्पायते" ॥

अत्र उद्धतेऽर्थे वाच्ये सुकुमारबन्धत्यागो गुण एव। अनेवंविधस्थले मार्गाभेदादावेवान्तःपातः (म)। यथा लताकुञ्जं गुञ्जदित्यादि"।

ओजः प्रसादो माधुर्य्यं सौकुमार्य्यमुदारता।
तदभावस्य दोषत्वात् स्वीकृता अर्थगा गुणाः॥
६१९॥ [य]

ओजः साभिप्रायत्वरूपम्। प्रसादोऽर्थवैमल्यम्। माधुर्य्यमुक्तिवैचित्र्यम्। सौकुमार्य्यमपारुष्यम्। उदारता अग्राम्य-

---

(भ) मसृणेति। मसृणेन कोमलेन विकटेन डम्बरेण वा मार्गेण प्रणाल्या उपक्रान्तस्य आरब्धस्य। तेनैव पूर्वप्रणाल्या एवेत्यर्थः परिनिष्ठानं समापनम्।

(म) मार्गाभेदस्य दोषत्वमुदाहरति अव्यूढेति। अव्यूढानि विशेषेण अपरिपुष्टानि अङ्गानि यस्य तादृशं तथा अपढ़ः असञ्जातः पाणेः करतलस्य जठरस्य उदरस्य च आभोगः विस्तारः यस्य तथाभूतं वपुः, शरीरं बिभ्रत् दधानः एषः पारीन्द्रः शिशुः सिंहशावकः पाणिपुटके पुटकाकारे संयुक्ते पाणिद्वये इत्यर्थः सम्मातु सम्यक् परिमाणं प्राप्नोतु तावता, तेन किम्? न कापि तस्य माहात्म्यहानिरिति भावः, उद्यताम् उदयं गच्छतां वर्द्धमानानामित्यर्थः दुर्द्धराणां दुरासदानां गन्धसिन्धुराणां गन्धगजानां गजविशेषाणां शतस्य प्रोद्दामः उत्कटः यः दानार्णवः मदजलराशिः तस्य स्रोतसः प्रवाहस्य शोषणं रोषणं क्रोधः यस्य तथाविधात् इतः अस्मात् सिंहशिशोः कल्पाग्निः प्रलयानलः अल्पायते अल्प इव आचरति। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम्। अत्र द्वितीयार्द्धे उद्धते उत्कटे वाच्ये वक्तव्ये। एवंविधस्थानेषु मार्गाभेदो दोष एवेति बोद्धव्यम्।

(य) साम्प्रतं प्राचीनोक्तानामर्थगुणानां समाधानमाह ओज इति। ओजःप्रभृतयः पञ्च अर्थगाः गुणाः तदभावस्य तेषामोजःप्रभृतीनाम् अभावस्य असद्भावस्येत्यर्थः दोषत्वात् दोषत्वेन परित्यागादित्यर्थः स्वीकृताः।

(र) ओज इत्यादि। साभिप्रायत्वरूपम् अभिप्रायप्रकाशकत्वमित्यर्थः

त्वम् (र)। एषाञ्च पञ्चानामप्यर्थगुणानां यथाक्रममपुष्टार्थाधिकपदानवीकृतामङ्गलरूपाश्लीलग्राम्यतानां निराकरणेनैवाङ्गीकारः। स्पष्टान्युदाहरणानि।

अर्थव्यक्तिः स्वभावोक्त्यलङ्कारेण तथा पुनः।
रसध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्याभ्यां कान्तिनामकः॥

६२० ॥

अङ्गीकृत इति सम्बन्धः। अर्थव्यक्तिर्वस्तुस्वभावस्फुटत्वम्। कान्तिर्दीप्तरसत्वम् (ल)। स्पष्टे उदाहरणे।

श्लेषो विचित्रतामात्रमदोषः समतापरम्॥

६२१ ॥ [व]

श्लेषः क्रमकौटिल्यानुल्वणत्वोपपत्तियोगरूपघटनात्मा। तत्र क्रमः क्रियासन्ततिः। विदग्धचेष्टितं कौटिल्यम्। अप्रसिद्धवर्णनाविरहोऽनुल्वणत्वम्। उपपादकयुक्तिविन्यास उप-

---

अपुष्टार्थत्वदोषराहित्यमेव। अर्थानां वैमल्यं विशदीभावः प्रसादः अधिकपदत्वदोषराहित्यमेव। उक्तेर्वैचित्र्यं विभिन्नरूपत्वं माधुर्यम् अनवीकृतत्वदोषराहित्यमेव। अपारुष्यं श्रुतिकटुत्वं सौकुमार्य्यम् अमङ्गलरूपाश्लीलत्वदोषराहित्यमेव। अग्राम्यता इतरजनाप्रयोज्यत्वरूपा उदारता ग्राम्यतादोषराहित्यमेवेति फलितार्थः।

(ल) प्राचीनोक्तामर्थगतामर्थव्यक्तिं कान्तिञ्च समाधत्ते अर्थव्यक्तिरिति। स्वभावोक्तिर्नाम अलङ्कारः तेन अर्थव्यक्तिः तथा रसध्वनिः रसरूपेण ध्वनिना गुणीभूतेन व्यङ्ग्येन च कान्तिनामकः अर्थगुणः स्वीकृत इति शेषः। अर्थव्यक्तिमाह अर्थव्यक्तिरिति। वस्तूनां पदार्थानां स्वभावस्य स्फुटत्वं सम्यगाविष्करणमित्यर्थः। कान्तिमाह कान्तिरिति। दीप्तरसत्वं रसस्योज्ज्वलत्वमित्यर्थः।

(व) प्राचीनोक्तार्थगुणं श्लेषं समताञ्च समाधत्ते श्लेष इति। विचित्रतामात्रं केवलं वैचित्र्यमित्यर्थः श्लेषः। समता परं केवलम् अदोषः दोषराहित्यम्।

पत्तिः। एषां योगः सम्मेलनं स एव रूपं यस्या घटनायास्तद्रूपः श्लेषो वैचित्र्यमात्रम्। अनन्यसाधारणरसोपकारित्वातिशयविरहादिति भावः (श)। यथा।

"दृष्ट्वैकासनसंस्थिते प्रियतमे" इत्यादि।

अत्र दर्शनादयः क्रियाः। उभयसमर्थनरूपं कौटिल्यम्। लोकसंव्यवहाररूपमनुल्वणत्वम्। "एकासनसंस्थिते, पश्चादुपेत्य, नयने निमील्य, ईषद्वक्रितकन्धर इति चोपपादकानि एषां योगः। अनेन च वाच्योपपत्तिग्रहणव्यग्रतया रसास्वादो व्यवहितप्राय इत्यस्यागुणता समता च। प्रक्रान्तप्रकृतिप्रत्ययविपर्य्यासेनार्थस्य विसंवादिताविरहः। स च प्रक्रमभङ्गरूपदोषविरह एव (ष)। स्पष्टमुदाहरणम्।

न गुणत्वं समाधेश्च ॥ ६२२ ॥

समाधिश्चायोन्यन्यच्छायायोनिरूपद्विविधार्थदृष्टिरूपः। तत्रायोनिरर्थो यथा।

(श) वैचित्र्यमात्रं न तु गुणशब्देनाभिधीयते इति भावः। अनन्येति। यो हि असाधारण्येन रसमुपकरोति स एव गुणशब्दवाच्य इति भावः।

(ष) उदाहरति यथेति। अत्र दर्शनादयः आदिपदेन उपगमनादीनां ग्रहणम्। उभयोः कान्तयोः समर्थनं रञ्जनं तदेव रूपं यस्य तादृशम्। लोकेति। लोकानां संव्यवहारः तादृग्व्यवहारः एव रूपं यस्य तथाभूतम्। उपपादकानि अभीष्टार्थसम्पादकानि। योगः मेलनम्। वाच्येति। वाच्यस्य अभिधेयार्थस्य उपपत्तिः युक्तिः तस्याः ग्रहणे बोधे व्यग्रतया आसक्ततया सामाजिकानामिति शेषः। व्यवहितप्रायः प्रायेण व्यवहितः विच्छिन्न इत्यर्थः। प्रक्रान्तेति। प्रक्रान्तयोः आरब्धयोः प्रकृतिप्रत्यययोः विपर्य्यासेन वैपरीत्येन अर्थस्य या विसंवादिता विभिन्नता तद्विरहः यादृशेन प्रकृतिप्रत्यययोगेन उपक्रान्तं तादृशेनैव समापनमिति भावः।

(स) समाधिमर्थगुणं समाधत्ते नेति। समाधिरर्थदृष्टिविशेषः द्विविधः

"सद्योमुण्डितमत्तहूणचिवुकप्रस्पर्द्धिनारङ्गकम्।" (ङ)

अन्यच्छायायोनिर्यथा।

"निजनयनप्रतिबिम्बैरम्बुनि बहुशः प्रतारिता कापि।
नीलोत्पलेऽपि विमृशति करमर्पयितुं कुसुमलावी" ॥

अत्र नीलोत्पलनयनयोरप्रसिद्धं सादृश्यं विच्छित्तिविशेषेण निबद्धम्। अस्य च असाधारणशोभानाधायकत्वान्न गुणत्वं किन्तु काव्यशरीरमात्रनिवर्त्तकत्वम् (च)। क्वचिच्चन्द्रमित्येकस्मिन् पदार्थे वक्तव्ये "अत्रेर्नयनसमुत्थं ज्योतिः" इति वाक्यरचनम्। क्वचित् "निदाघशीतलहिमकालोष्णसुकुमारशरीरावयवा योषित्" इति वाक्यार्थे वक्तव्ये "वरवर्णिनी" इति पदाभिधानम्। क्वचित् "एकस्य वाक्यार्थस्य किञ्चिद्विशेषनिवेशादनेकैर्वाक्यैरभिधानमित्येवंरूपः व्यासः"। क्वचिद् "बहुवाक्यप्रतिपाद्यस्यैकवाक्येनाभिधानमित्येवंरूपः समासश्च"

अयोनिः मूलरहितः केनापि कविना अनिबद्धपूर्व इत्यर्थः। अन्यच्छायायोनिः कविसमयप्रसिद्ध इत्यर्थः।

(ङ) अयोनिमुदाहरति सद्य इति। सद्यः तत्क्षणं मुण्डितं क्षौरकर्मणा कृतनिर्लोमकमित्यर्थः यत् मत्तस्य मद्यपानेनेति भावः हूणस्य जातिविशेषस्य चिवुकं तस्य प्रस्पर्द्धि प्रकर्षेण स्पर्द्धकं नारङ्गकं फलविशेषः। अत्र मुण्डितहूणचिवुकेन उपमा न केनापि निबद्धेति अयोनित्वम्।

(च) अन्यच्छायायोनिमुदाहरति निजेति। कापि कुसुमलावी मालिनीत्यर्थः निजनयनयोः प्रतिबिम्बैः अम्बुनि बहुशः पुनः पुनः प्रतारिता सती नीलोत्पलेऽपि करम् अर्पयितुं चयनार्थमिति शेषः। विमृशति संशेते इत्यर्थः। कार्थाहरणम्! विच्छित्तिविशेषेण वैचित्र्यविशेषेण निबद्धं रचितम्। अस्य समाधेः असाधारणशोभानाधायकत्वात् रसस्य अनन्यसाधारणशोभाया अनिर्वाहकत्वादित्यर्थः। काव्यशरीरेति केवलं काव्यशरीरस्य पोषकत्वमित्यर्थः।

(छ) व्याससमासयोरपि प्राचीनोक्तं गुणत्वं समाधत्ते क्वचिदिति। व्यासः एकपदेन वा एकवाक्येन वाच्यस्य किञ्चित् वैशिष्ट्यप्रतिपत्तये बहुभिः पदै-

इत्येवमादीनामन्यैरुक्तानां न गुणत्वमुचितम् अपि तु वैचित्र्य-मात्रावहत्वम् (क)।

तेन नार्थगुणाः पृथक् ॥ ६२३ ॥

तेनोक्तप्रकारेण। अर्थगुणा ओजःप्रभृतयः प्रोक्ताः।

इति साहित्यदर्पणे गुणविवेचनो नाम अष्टमः परिच्छेदः॥

नवमः परिच्छेदः।

अथोद्देशक्रमप्राप्तमप्यलङ्कारनिरूपणं बहुवक्तव्यत्वेनोल्लङ्घ्य रीतिमाह (क)।

पदसङ्घटना रीतिरङ्गसंस्थाविशेषवत्।
उपकर्त्री रसादीनाम् ॥ ६२४ ॥ [ख]

वाक्यैर्वा कथनम्। तत्र चन्द्रमित्यादि प्रथममुदाहरणं द्वितीयन्तु मृग्यम्। समासः बहुभिः पदैः वाक्यैर्वा प्रतिपाद्यस्य अर्थस्य एकपदेन वा वाक्येन कथनम्। तत्रैवोदाहरणं निदाघेति बोध्यम्। अन्यैः प्राचीनैरित्यर्थः न गुणत्वम् अनन्य-साधारण्येन रसस्य शोभानाधायकत्वादिति भावः।

इति वि, ए, उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचिता विमलाख्या साहित्यदर्पणस्य अष्टमपरिच्छेदव्याख्या समाप्ता।

(क) अथेति। उल्लङ्घ्य सूचीकटाहन्यायेनेति भावः।

(ख) पदेति। पदानां सङ्घटना सम्यक् योजना यथास्थानविनिवेशन-मित्यर्थः रीतिः। सा अङ्गानां संस्था संस्थानं यथायथं विन्यासः तद्वत्। रसा-दीनाम् आदिपदेन भावरसाभासादीनां ग्रहणम्। उपकर्त्री पोषिका।

रसादीनामर्थात् शब्दार्थशरीरस्य काव्यस्यात्मभूतानाम्।

सा पुनः स्याच्चतुर्विधा।

वैदर्भी चाथ गौड़ी च पाञ्चाली लाटिका तथा ॥ ६२५ ॥ [ग]

सा रीतिः। तत्र।

माधुर्य्यव्यञ्जकैर्वर्णैरचना ललितात्मिका।
अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥ ६२६ ॥ [घ]

यथा। "अनङ्गमङ्गलभुवः" इत्यादि। रुद्रटस्त्वाह

"असमस्तैकसमस्ता युक्ता दशभिर्गुणैश्च वैदर्भी।
वर्गद्वितीयबहुला स्वल्पप्राणाक्षरा च सुविधेया" ॥ (ङ)

अत्र दशगुणास्तन्मतोक्ताः श्लेषादयः।

ओजःप्रकाशकैर्वर्णैर्बन्ध आड़म्बरः पुनः।
समासबहुला गौड़ी ॥ ६२७ ॥ [च]

(ग) तस्या भेदानाह सेति। स्पष्टम्।

(घ) वैदर्भीमाह माधुर्य्येति। माधुर्य्यव्यञ्जकैः पूर्व्वोक्तैः वर्णैः ललितात्मिका मनोहारिणी अवृत्तिः समासरहिता वा अल्पसमासा रचना विदर्भदेशप्रचलिता इति वैदर्भी रीतिः इष्यते कथ्यते इत्यर्थः।

(ङ) असमस्तैकेति। असमस्ता समासरहिता वा एकसमस्ता अल्पसमस्ता इत्यर्थः दशभिः पूर्व्वोक्तैः श्लेषादिभिः गुणैः युक्ता वर्गद्वितीयैर्वर्णैः बहुला युक्ता इत्यर्थः स्वल्पः प्राणः उच्चारणकालः येषां तथाभूतानि अक्षराणि यस्यां तादृशी रचना वैदर्भीनाम्नी विधेया।

(च) गौड़ीमाह ओज इति। ओजःप्रकाशकैः उद्धतार्थप्रतिपादकैरित्यर्थः वर्णैः आड़म्बरः उत्कटः बन्धः रचनाविशेषः गौड़ी।

यथा "चञ्चद्भुज इत्यादि"। पुरुषोत्तमस्त्वाह। "बहुतर समासयुक्ता सुमहाप्राणाक्षरा च गौड़ीया। रीतिरनुप्राससहिमपरतन्त्रास्तोभवाक्या च" (छ)।

वर्णैः शेषैः पुनर्द्वयोः।
समस्तपञ्चषपदो बन्धः पाञ्चालिका मता॥
६२८॥ [ज]

द्वयोर्वैदर्भीगौड्योः। यथा।

"मधुरया मधुबोधितमाधवीमधुसमृद्धिसमेधितमेधया।
मधुकराङ्गनया मुहुरुन्मदध्वनिभृता निभृताक्षरमुज्जगे"॥ (झ)

भोजस्त्वाह।

"समस्तपञ्चषपदामोजःकान्तिसमन्विताम्।
मधुरां सुकुमाराञ्च पाञ्चालीं कवयो विदुः"॥ (ञ)

(छ) बहुतरेति। बहुतरैः समासैः समस्तपदैरित्यर्थः युक्ता, सुमहान् प्राणः उच्चारणकालः येषां तादृशानि अक्षराणि यस्यां तथोक्ता, अनुप्रासस्य महिम्नः परतन्त्रा पराधीना अनुप्रासबहुला इत्यर्थः अस्तोभम् उद्धतं वाक्यं पदसमुदायः यस्यां तथाविधा रीतिः गौड़ीया।

(ज) पाञ्चालीमाह वर्णैरिति। द्वयोः उक्तयोः द्वयोः वैदर्भीगौड्योः शेषैः अवशिष्टैः वर्णैः उपलक्षणे तृतीया समस्तानि पञ्चषाणि पदानि यत्र तादृशः बन्धः रचना पाञ्चालिका मता।

(झ) उदाहरति यथेति। मधुरया मनोहारिण्या मधुना वसन्तेन समेधिता संवर्द्धिता मेधा यस्यास्तथाभूतया उन्मदध्वनिभृता मधुकराङ्गनया भ्रमर्य्या मुहुः पुनः पुनः निभृतानि मन्दोच्चरितानि अक्षराणि यस्मिन् तत् तथा तथा उज्जगे उच्चैः गीतम्।

(ञ) समस्तेति। कवयः विद्वांसः समस्तानि पञ्चषाणि पदानि यस्यां तथाभूताम्, ओजसा-कान्त्या च गुणेन समन्वितां, मधुरां मनोहारिणीं, सुकुमारां कोमलां रचनां पाञ्चालीं विदुः।

लाटी तु रीतिर्वैदर्भी-
पाञ्चाल्योरन्तरा स्थिता ॥ ६२९ ॥ [ट]

यथा ।

"अयमुदयति मुद्राभञ्जनः पद्मिनीना-
मुदयगिरिवनालीबालमन्दारपुष्पम् ।
विरहविधुरकोकद्वन्द्वबन्धुर्विभिन्दन्
कुपितकपिकपोलक्रोड़ताम्रस्तमांसि" ॥ (ठ)

कश्चिदाह ।

"मृदुपदसमाससुभगा युक्तैर्वर्णैर्न चातिभूयिष्ठा ।
उचितविशेषणपूरितवस्तुन्यासा भवेल्लाटी" ॥ (ड)

अन्ये त्वाहुः ।

"गौड़ी डम्बरबन्धा स्यात् वैदर्भी ललितक्रमा ।

(ट) लाटीमाह लाटीति । वैदर्भीपाञ्चाल्योः अन्तरास्थिता मध्यवर्त्तिनी उभयधर्माक्रान्तेत्यर्थः रीतिः लाटी ।

(ठ) उदाहरति यथेति । अयमिति । पद्मिनीनां मुद्राभञ्जनः विकाशक इत्यर्थः, उदयगिरेः उदयाचलस्य या वनाल्यः वनश्रेण्यः तासु स्थितं बालं नवं मन्दारपुष्पं, विरहेण विधुरं यत् कोकानां चक्रवाकाणां द्वन्द्वं मिथुनं तस्य बन्धुः सूर्य्योदये तेषां पुनर्मेलनादिति भावः । कुपितस्य कपेर्वानरस्य यः कपोलः तस्य क्रोड़ः उत्सङ्गः मध्यभाग इत्यर्थः तद्वत् ताम्रः रक्तवर्ण इत्यर्थः अयं सूर्य्य इति शेषः तमांसि अन्धकारान् भिन्दन् अपसारयन् उदेति उदयं गच्छति । मालिनीवृत्तम् ।

(ड) मृद्विति । मृदूनि पदानि यत्र तादृशेन समासेन सुभगा मनोज्ञा, युक्तैः वर्णैः न च अतिभूयिष्ठा नातिबहुला इत्यर्थः, उचितेन साभिप्रायेणेत्यर्थः विशेषणेन पूरितः पोषितः वस्तुनः प्रतिपाद्यस्य इतिवृत्तस्य न्यासः निवेशः यत्र तादृशी रचना लाटी भवेत् ।

पाञ्चाली मिश्रभावेन लाटी तु मृदुभिः पदैः” ॥

क्वचित्तु वक्त्राद्यौचित्या-

दन्यथा रचनादयः ॥ ६३० ॥ [ढ]

वक्त्रादीत्यादिशब्दाद्वाच्यप्रबन्धौ । रचनादीत्यादिशब्दाद् वृत्तिवर्णौ । तत्र वक्त्रौचित्याद्यथा । “मन्थायस्तार्णवाम्भः” इत्यादि । अत्र वाच्यस्य क्रोधाद्यव्यञ्जकत्वेऽपि भीमसेनवक्तृत्वेनोद्धता रचनादयः । वाच्यौचित्याद्यथोदाहृते । “मूर्द्धव्याधूयमान इत्यादौ” । प्रबन्धौचित्याद्यथा नाटकादौ । रौद्रेऽपि अभिनयप्रतिकूलत्वेन न दीर्घसमासादयः । एवमाख्यायिकायां शृङ्गारेऽपि न मसृणवर्णादयः । कथायां रौद्रेऽपि नात्यन्तमुद्धताः । एवमन्यदपि ज्ञेयम् ।

इति साहित्यदर्पणे रीतिविवेको नाम नवमः परिच्छेदः ।

अथावसरप्राप्तानलङ्कारानाह ।

(ढ) क्वचिदिति । वक्त्रादीनाम् औचित्यात् अन्यथा विभिन्नरूपा रचनादयः भवन्तीति शेषः ।

इति वि, ए, उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचिता विमलाख्या साहित्यदर्पणस्य नवमपरिच्छेदव्याख्या समाप्ता ।

दशमः परिच्छेदः ।

शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्माः शोभातिशायिनः ।
रसादीनुपकुर्वन्तोऽलङ्कारास्तेऽङ्गदादिवत् ॥६३१॥

यथा अङ्गदादयः शरीरशोभातिशायिनः शरीरिणमुपकुर्वन्ति तथानुप्रासोपमादयः शब्दार्थशोभातिशायिनो रसादेरुपकारका ये तेऽलङ्कारा अस्थिरा इति नैषां गुणवदावश्यकी स्थितिः। शब्दार्थयोः प्रथमं (क) शब्दस्य बुद्धिविषयत्वात् शब्दालङ्कारेषु वक्तव्येषु शब्दार्थालङ्कारस्यापि पुनरुक्तवदाभासस्य चिरन्तनैः शब्दालङ्कारमध्ये लक्षितत्वात् प्रथमं तमेवाह ।

आपाततो यदर्थस्य पौनरुक्त्यावभासनम् ।
पुनरुक्तवदाभासः स भिन्नाकारशब्दगः ॥

६३२ ॥ [ख]

उदाहरणम् ।

"भुजङ्गकुण्डली व्यक्तशशिशुभ्रांशुशीतगुः ।
जगन्त्यपि सदापायादव्याच्चेतोहरः शिवः" ॥

अत्र भुजङ्गकुण्डल्यादिशब्दानाम् आपातमात्रेण सर्पाद्यर्थ-

(क) प्रथममिति। सूचीकटाहन्यायेनेति भावः।

(ख) आपातत इति। आपाततः प्रथमावगतः अर्थस्य वाच्यस्य यत् पौनरुक्त्यावभासनं पुनरुक्तवत् स्फुरणं स भिन्नाकारशब्दगः पृथगाकारशब्दगतो पुनरुक्तवदाभासो नाम अलङ्कारः ।

तया पौनरुक्त्यप्रतिभासनम्। पर्य्यवसाने तु भुजङ्गरूपं कुण्डलं विद्यते यस्येत्याद्यन्यार्थत्वम्। पायादव्यादित्यत्र क्रियागतोऽयमलङ्कारः। पायादित्यस्यापायादित्यत्र पर्य्यवसानात् भुजङ्ग-कुण्डलीतिशब्दयोः प्रथमस्यैव परिवृत्तिसहत्वम्। हरः शिव इति द्वितीयस्यैव। शशिशुभ्रांशु इति द्वयोरपि। "भाति सदा न त्यागः" इति न द्वयोरपीति शब्दपरिवृत्तिसहत्वासह-त्वाभ्याम् अस्योभयालङ्कारत्वम् (ग)।

अनुप्रासः शब्दसाम्यं
वैषम्येऽपि स्वरस्य यत्॥ ६३३॥ [घ]

(ग) उदाहरति भुजङ्गेति। भुजङ्गः एव कुण्डलं विद्यते यस्य सः तथोक्तः, व्यक्तः उज्ज्वलः यः शशी कर्पूरं तद्वत् शुभ्राः अंशवः यस्य तादृशः, चेतोहरः मनोहरः शिवः सदा अपायात् जगन्ति अव्यात् रक्षतु। परिवृत्तिसहत्वं शब्दपरिवर्त्तनेऽपि प्रकृतार्थबोधनक्षमत्वम्। भातीति श्लोकस्य कियदंशोऽयम्॥ श्लोकस्तु अरिवधदेहशरीरः सहसा, रथिसूततुरगपादातः। भाति सदा न त्यागः स्थिरतायामवनितलतिलकः॥ इति अरीणां वधं ददातीति तथोक्ता ईहा चेष्टा यस्य तादृशं शरीरं यस्य तथाभूतः, सारथिभिः सहायभूतैः सूततुरगपादातैः सारथ्यश्वपदातिभिः सह वर्त्तमानः अवनितलतिलकः पृथिवीललाट-भूषणभूत इत्यर्थः अनत्या अप्रणतभावेन स्थिरतायां दृढतरस्थित्या अगः पर्वतः इव अत्र प्रतीयमानोत्प्रेक्षा सदा भाति विराजते। अत्र देहशरीरयोः सारथिसूतयोः दानत्यागयोश्च एकार्थत्वात् आपाततः पौनरुक्त्यमिव। अत्र तु देहशरीरयोः सारथिसूतयोश्च द्वितीयस्यैव परिवृत्तिसहत्वं दानत्यागयोर्द्वयोरपि न इति बोध्यम्। अस्येति। अस्य पुनरुक्तवदाभासस्य उभयालङ्कारत्वं शब्दार्थालङ्कारत्वमित्यर्थः यत्र शब्दपरिवर्त्तनेऽपि तदलङ्कारसद्भावः तत्रार्थालङ्कारः यत्र तत्तच्छब्दानां सद्भाव एवालङ्कारः तत्र शब्दालङ्कारः यत्र तु कियदंशे शब्द-परिवृत्तिसहत्वं कियदंशे न तथा तत्रोभयालङ्कार इति तदन्वयव्यतिरेकेणालङ्कार-व्यवस्थितिरिति बोध्यम्।

(घ) अनुप्रासमाह अनुप्रास इति। स्वरस्य वैषम्ये वैलक्षण्ये भिन्नत्वेऽपी-

स्वरमात्रेऽपि सादृश्यं वैचित्र्याभावान्न गणितम्। रसाद्यनुगतत्वेन प्रकर्षेण न्यासोऽनुप्रासः।

छेको व्यञ्जनसङ्घस्य
सकृत् साम्यमनेकधा ॥ ६३४ ॥ [ङ]

छेकश्छेकानुप्रासः। अनेकधेति स्वरूपतः क्रमतश्च। रसः सर इत्यादिक्रमभेदेन सादृश्यं नास्यालङ्कारस्य विषयः (च)। उदाहरणं मम तातपादानाम्।

"आदाय बकुलगन्धानन्धीकुर्वन् पदे पदे भ्रमरान्।
अयमेति मन्दमन्दं कावेरीवारिपावनः पवनः" ॥ (छ)

अत्र गन्धानन्धीति संयुक्तयोः कावेरीवारीत्यसंयुक्तयोः पावनः पवन इति बहूनां व्यञ्जनानां सकृदावृत्तिः। छेको विदग्धः। तत्प्रयोज्यत्वादेष छेकानुप्रासः।

अनेकस्यैकधा साम्यमसकृद्वाप्यनेकधा।
एकस्य सकृदप्येष वृत्त्यनुप्रास उच्यते ॥६३५॥ [ज]

त्यर्थः यत् शब्दानां साम्यं सादृश्यं समभावेनावृत्तिरिति यावत् सः अनुप्रासः। स च पञ्चविधः छेकादिभेदात्।

(ङ) तत्र छेकमाह छेक इति। व्यञ्जनानां हल्वर्णानां सङ्घस्य समूहस्य अनेकधा स्वरूपतः क्रमतश्च सकृत् एकवारं साम्यं सादृश्येनावर्तनं छेकः।

(च) नास्यालङ्कारस्येति। अस्य अलङ्कारस्य छेकानुप्रासस्य इत्यर्थः न विषयः न स्थानम्।

(छ) आदायेति। अयं पवनः बकुलानां गन्धान् आदाय पदे पदे भ्रमरान् अन्धीकुर्वन् बकुलगन्धेन उन्मादयन्नित्यर्थः कावेर्याः नद्याः वारिणा तत्सङ्गेनेति भावः पावनः पवित्रतामादधानः सन् मन्दमन्दम् एति गच्छति वहतीत्यर्थः।

(ज) वृत्त्यनुप्रासमाह अनेकस्येति। अनेकस्य एकाधिकस्य व्यञ्जनस्य

एकधा स्वरूपत एव न तु क्रमतोऽपि। अनेकधा स्वरूपतः क्रमतश्च। सकृदपीत्यपिशब्दादसकृदपि। उदाहरणम्।

"उन्मीलन्मधुगन्धलुब्धमधुपव्याधूतचूताङ्कुर-
क्रीडत्कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकर्णज्वराः।
नीयन्ते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानक्षण-
प्राप्तप्राणसमासमागमरसोल्लासैरमी वासराः॥" (भ)

अत्र रसोल्लासैरमी इति रसयोरेकधैव साम्यम्। न तु तेनैव क्रमेणापि। द्वितीये पादे तु कलयोरसकृत्। तेनैव क्रमेण च प्रथमे एकस्य तकारस्य सकृत् धकारस्य च असकृत्। रसविषयव्यापारवती वर्णरचना वृत्तिस्तदनुगतत्वेन प्रकर्षेण न्यसनाद् वृत्त्यनुप्रासः (ञ)।

उच्चार्य्यत्वाद् यदेकत्र स्थाने तालुरदादिके।

एकधा स्वरूपत एव न तु क्रमतोऽपीत्यर्थः वा किंवा असकृत् पुनः पुनः अनेकधा स्वरूपतः क्रमतश्च इत्यर्थः तथा एकस्य व्यञ्जनस्य सकृत् अपिशब्दात् असकृच्च साम्यं समभावेनावर्त्तनम् एष वृत्त्यनुप्रासः उच्यते कथ्यते।

(भ) उन्मीलदिति। वसन्तवर्णनमिदम्। उन्मीलत्सु उद्गच्छत्सु मधुगन्धेषु लुब्धाः ये मधुपाः भ्रमराः तैः व्याधूतेषु विशेषेणाकम्पितेषु चूताङ्कुरेषु क्रीडतां विहरतां कोकिलानां काकलीनां सूक्ष्मकलध्वनीनां कलकलैः कोलाहलैः उद्गीर्णः संजनितः कर्णज्वरः येषु तथाविधाः अमी वासराः वासन्ताः दिवसा इत्यर्थः पथिकैः ध्याने प्रियाया इति भावः यत् अवधानं मनोनिवेशः तस्य क्षणे प्राप्तेन अनुभूतेन प्राणसमायाः प्रियतमायाः समागमरसेन सङ्गमसुखेन इत्यर्थः उल्लसन्ति सन्तुष्यन्तीति तथोक्तैः सद्भिः कथं कथमपि अतिकृच्छ्रेणेत्यर्थः नीयन्ते अतिवाह्यन्ते। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

(ञ) रसेति रसविषयः यः व्यापारः व्यञ्जनध्वननादिकं तद्वती तदुद्भावयित्रीत्यर्थः।

(ट) श्रुत्यनुप्रासमाह उच्चार्य्यत्वादिति। एकत्र स्थाने वर्णानामुच्चारण-

सादृश्यं व्यञ्जनस्यैव श्रुत्यनुप्रास उच्यते ॥

६३६ ॥ [ट]

उदाहरणम्।

"दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः।
विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुमो वामलोचनाः" ॥ (ठ)

अत्र "जीवयन्तीति" "या इति" "जयिनीरिति" अत्र जकारयकारयोरेकत्र स्थाने तालौ उच्चार्य्यत्वात् सादृश्यम्। एवं दन्त्यकण्ठ्यानामप्युदाहार्य्यम्। एष च सहृदयानामतीव श्रुतिसुखावहत्वाच्छ्रुत्यनुप्रासः।

व्यञ्जनं चेद् यथावस्थं सहाद्येन स्वरेण तु।
आवर्त्त्यतेऽन्त्ययोज्यत्वादन्त्यानुप्रास एव तत् ॥

६३७ ॥ [ड]

"यथावस्थम्" इति यथासम्भवमनुस्वारविसर्गस्वरसंयुक्ताक्षरविशिष्टम्। एष च प्रायेण पादस्य पदस्य चान्ते प्रयोज्यः। पादान्तगो यथा मम।

"केशः काशस्तवकविकासः कायः प्रकटितकरभविलासः।

स्थाने तालुरदादिके तालुदन्तप्रभृतौ उच्चार्य्यत्वात् व्यञ्जनस्य यत् सादृश्यं स श्रुत्यनुप्रासः उच्यते।

(ठ) दृशेति। याः दृशा दर्शनेनेत्यर्थः दग्धं भस्मीकृतं मनसिजं कामं दृशैव नेत्रेणैव जीवयन्ति नेत्रविक्षेपेण कामाविष्करणादिति भावः, विरूपाक्षस्य विषमनयनस्य त्रिलोचनस्य इत्यर्थः जयिनीः ताः वामलोचनाः वामाक्षीः स्तुमः।

(ड) अन्त्यानुप्रासमाह व्यञ्जनमिति। चेत् यदि यथावस्थं यादृश्या अवस्थया स्थितं व्यञ्जनम् आद्येन स्वरेण सह आवर्त्त्यते तत् तदा अन्त्ययोज्यत्वात् अन्ते पादस्य पदस्य वा अवसाने योज्यत्वात् प्रयोज्यत्वात् एव अन्त्यानुप्रासः।

अल्पदग्धवराटककल्पं त्यजति न चेतः काममनल्पम्" ॥ (ढ)

पदान्तगो यथा।

"मन्दं हसन्तः पुलकं वहन्त" इत्यादि।

शब्दार्थयोः पौनरुक्त्यं भेदे तात्पर्य्यमात्रतः।

लाटानुप्रास इत्युक्तः ॥ ६३८ ॥ [ण]

उदाहरणम्।

"स्मेरराजीवनयने ! नयने किं निमीलिते ?।
पश्य निर्जितकन्दर्पं कन्दर्पवशगं प्रियम्" ॥

अत्र विभक्त्यर्थस्य अपौनरुक्त्येऽपि मुख्यतरस्य प्रातिपदिकांशद्योत्यधर्मिरूपस्य अभिन्नार्थत्वाल्लाटानुप्रासत्वमेव। "नयने तस्यैव नयने च" अत्र द्वितीयनयनशब्दो भाग्यवत्तादिगुणविशिष्टत्वरूपतात्पर्य्यमात्रेण भिन्नार्थः (त)। यथा वा।

(ढ) केश इति। केशः काशस्य काशकुसुमस्य स्तवकवत् विकासः प्रकाशः यस्य तथाभूतः धवल इत्यर्थः, कायः देहः प्रकटितः प्रकाशितः करभस्येव करिशावकस्येव विलासः येन तथाविधः कुब्जीभावमापन्न इति भावः, अल्पः दग्धं यत् वराटकं तस्मात् ईषदूनं तत् सदृशमित्यर्थः, तथापि चेतः अनल्पं कामं विषयाभिलाषं न त्यजति। अत्र विकास इति प्रथमपादान्तस्थितः काश इति पदांशः द्वितीयपादान्ते आवर्त्तितः। तथा तृतीयपादान्तस्थितः अल्पमिति पदांशः चतुर्थपादान्ते पुनः पठितः।

(ण) लाटानुप्रासमाह शब्दार्थयोरिति। तात्पर्य्यमात्रतः न तु अर्थत इति भावः भेदे सति शब्दार्थयोः पौनरुक्त्यं लाटानुप्रास इति उक्तः।

(त) स्मेरेति। स्मेरं विकसितं यत् राजीवं तद्वत् नयने यस्याः तत्सम्बुद्धौ नयने किं कथं निमीलिते ? निर्जितः कन्दर्पो येन तादृशम् अतिसुन्दरमित्यर्थः प्रियं कान्तं कन्दर्पवशगं कामपरतन्त्रं पश्य अवलोकय। अत्र विभक्त्यर्थस्य एकत्र सम्बोधनरूपस्य अन्यत्र कर्मरूपस्य मुख्यतरस्य विभक्त्यपेक्षया प्रधानस्य प्रकृतिप्रत्यययोः प्रकृतेरेव प्राधान्यम् आश्रयत्वादिति भावः प्रातिपदिकांशेन

"यस्य न सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य।
यस्य च सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य"॥ (थ)

अत्र अनेकपदानां पौनरुक्त्यम्। एष च प्रायेण लाटजनप्रियत्वाल्लाटानुप्रासः।

अनुप्रासः पञ्चधा ततः॥ ६३९॥ [द]

स्पष्टम्।

सत्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरव्यञ्जनसंहतेः।
क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते॥६४०॥ [ध]

अत्र द्वयोरपि पदयोः क्वचित् सार्थकत्वं क्वचिन्निरर्थकत्वं क्वचिदेकस्य सार्थकत्वमपरस्य निरर्थकत्वमत उक्तं सत्यर्थे इति। तेनैव क्रमेणेति दमो मोद इत्यादेर्विविक्तविषयत्वं सूचितम्। एतच्च पदपादार्द्धश्लोकावृत्तित्वेन पादाद्यावृत्तेश्चानेकविधतया प्रभूततमभेदम्। दिङ्मात्रमुदाह्रियते (न)।

शब्दांशेन चोत्यस्य प्रतिपाद्यस्य धर्मिरूपस्य नैवरूपार्थस्य अभिन्नत्वात् एकार्थत्वात्। अत्र विभक्तेर्भिन्नत्वात् तात्पर्य्यभिन्नत्वं बोध्यम्।

(थ) यस्येति। यस्य सविधे समीपे दयिता प्रिया न विद्यते इति शेषः, तस्य तुहिनदीधितिः चन्द्रः दवदहनः दावाग्निः। यस्य सविधे दयिता विद्यते इति शेषः, तस्य दवदहनः तुहिनदीधितिः। अत्र प्रथमार्द्धे दवदहनस्य तुहिनदीधितेश्च दाहकत्वं द्वितीयार्द्धे तयोः शीतलत्वमिति तात्पर्य्यभेदो द्रष्टव्यः।

(द) अनुप्रास इति। ततः पूर्वोक्तया रीत्या अनुप्रासः पञ्चधा पञ्चविधः।

(ध) यमकमाह सतीति। अर्थे सति विद्यमाने पृथगर्थायाः भिन्नार्थायाः स्वरव्यञ्जनानां संहतेः समूहस्य तेनैव पूर्वोक्तेनैव क्रमेण आवृत्तिः आवर्त्तनं पुनः कथनमित्यर्थः यमकं विनिगद्यते कथ्यते।

(न) विविक्तविषयत्वं विभिन्नविषयत्वं दमो मोद इति नास्यालङ्कारस्य विषय इत्यर्थः। प्रभूततमभेदं बहुभेदमित्यर्थः। दिङ्मात्रं किञ्चिन्मात्रमित्यर्थः।

"नवपलाशपलाशवनं पुरः
स्फुटपरागपरागतपङ्कजम् ।
मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत्
ससुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः" ॥ (प)

अत्र पदावृत्तिः पलाशपलाशेति । सुरभिं सुरभिमित्यत्र च द्वयोः सार्थकत्वम् । लतान्तलतान्तेत्यत्र प्रथमस्य निरर्थकत्वम् । परागपरागेत्यत्र द्वितीयस्य । एवमन्यत्राप्युदाहार्य्यम् ।

"यमकादौ भवेदैक्यं डलोर्बवोर्लरोस्तथा" ।

इत्युक्तनयात् "भुजलतां जड़तामबलाजनः" इत्यत्र न यमकत्वहानिः ।

अन्यस्यान्यार्थकं वाक्यमन्यथा योजयेद् यदि ।
अन्यः श्लेषेण काक्वा वा सा वक्रोक्तिस्ततो द्विधा

॥ ६४१ ॥ [फ]

द्विधेति श्लेषवक्रोक्तिः काकुवक्रोक्तिश्च । क्रमेणोदाहरणम् ।

"के यूयं स्थल एव सम्प्रति वयं प्रश्नो विशेषाश्रयः
किं ब्रूते विहगः स वा फणिपतिर्यत्रास्ति सुप्तो हरिः" ।

(प) नवेति । सः कृष्णः पुरः अग्रतः नवानि पलाशानि पत्राणि यत्र तादृशं पलाशवनं किंशुककाननं यत्र तादृशं, स्फुटैः प्रभूतैः परागैः रजोभिः, परागः कौसुमं रज इत्यमरः । परागतानि व्याप्तानि पङ्कजानि यस्मिन् तथाभूतं, तथा मृदुलः कोमलः तान्तः कुसुमभरेण क्लान्त इत्यर्थः लतान्तः लतासमूहः यत्र तादृशं, सुमनसां पुष्पाणां भरैः सुरभिं सुगन्धं सुरभिं वसन्तम् अलोकयत् ददर्श । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ।

(फ) अन्यस्येति । अन्यस्य जनस्य अन्यार्थकं वाक्यं श्लेषेण वा काक्वा ध्वनिविकारविशेषेण अन्यथा अन्यार्थत्वेनेत्यर्थः यदि योजयेत् सङ्घटयेत् सा वक्रोक्तिः । सा च द्विधा—श्लेषनिबन्धना, काकुनिबन्धना चेति ।

(ब) के इति । के यूयम् ? इति प्रश्नः, सम्प्रति वयं स्थले एव न तु

वामा यूयमहो विडम्बरसिकः कीदृक् स्मरो वर्त्तते
येनास्मासु विवेकशून्यमनसः पुंस्वेव योषिद्भ्रमः" ॥ (ब)

अत्र विशेषपदस्य विः पक्षी शेषो नाग इति अर्थद्वय-योगात् सभङ्गश्लेषः । अन्यत्र तु अभङ्गः ।

"काले कोकिलवाचाले सहकारमनोहरे ।
कृतागसः परित्यागात् तस्याश्चेतो न दूयते ?" ॥ (भ)

अत्र कयाचित् सख्या निषेधार्थे नियुक्तो नञ्, अन्यथा काक्वा दूयत एवेति विध्यर्थे घटितः ।

शब्दैरेकविधैरेव भाषासु विविधास्वपि ।
वाक्यं यत्र भवेत् सोऽयं भाषासम इतीष्यते ॥
६४२ ॥ [म]

धे नास्ति इति भावः उत्तरमिदं, प्रश्नः विशेषमाश्रयतीति तथोक्तः प्रश्नार्थकः किंशब्द इति भावः प्रत्युत्तरमिदम् । किं ब्रूते कथयति भवान् इति शेषः विहगः पक्षी, वा सः प्रसिद्धः फणिनां नागानां पतिः अनन्तः यत्र हरिर्नारायणः सुप्तः निद्रा-सौख्यं, वर्त्तमाने क्तप्रत्ययः । तदाश्रयः प्रश्न इति भावः, विशेषशब्दौ पक्षिनाग-पतिवाचकौ इति बोध्यम् । द्वितीयस्य उत्तरमिदम् । यूयं वामाः प्रति-कूलगामिन इत्यर्थः एकार्थतया प्रयुक्तं सद्वाक्यं, विपरीतार्थतया ग्राहितम् इत्यर्थः । प्रथमस्योक्तिरियम् । अहो आश्चर्ये विडम्बे प्रतारणायां रसिकः पटुरित्यर्थः, कीदृक् स्मरः कामः वर्त्तते तवेति शेषः, येन कामविडम्बनेन विवेकशून्यमनसः निर्विवेकस्य तव पुंसु पुरुषेषु एव अस्मासु योषिद्भ्रमः नारीभ्रान्तिः वामाशब्दस्य नारीवाचकत्वादिति भावः, द्वितीयस्य प्रत्युक्तिरियम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र द्वितीयपद्येन एकस्य अन्यार्थकवाक्यस्य अन्यार्थतया सङ्घटनात् वक्रोक्तिः

(भ) काले इति । कोकिलवाचाले कोकिलरवपूर्णे इत्यर्थः सहकारैः आम्रैः च तद्विकासेन इति भावः मनोहरे काले वसन्ते कृतागसः कृतापराधस्य कान्तस्य अस्याः पत्यौ, परित्यागात् निराकरणात् तस्याः नार्याः चेतः चित्तं न दूयते ? अपितु दूयत एवेत्यर्थः ।

(म) शब्दैरिति । विविधासु अपि भाषासु एकविधैरेव एकरूपैरेव शब्दैः

यथा मम।

"मञ्जुलमणिमञ्जीरे कलगम्भीरे विहारसरसीतीरे।
विरसासि केलिकीरे किमालि! धीरे च गन्धसारसमीरे"॥(य)

एष श्लोकः संस्कृतप्राकृतसौरसेनीप्राच्यावन्तीनागरापभ्रंशेषु एकविध एव।

"सरसं कइण कव्वं" (१)।

इत्यादौ तु सरसमित्यत्र संस्कृतप्राकृतयोः साम्येऽपि वाक्यगतत्वाभावे वैचित्र्याभावान्नायमलङ्कारः।

श्लिष्टैः पदैरनेकार्थाभिधाने श्लेष इष्यते।
वर्णप्रत्ययलिङ्गानां प्रकृत्योः पदयोरपि।
श्लेषाद्विभक्तिवचनभाषाणामष्टधा च सः॥

६४३॥ [र]

---

(१) सरसं कवेः काव्यमिति संस्कृतटीका।

यत्रेत्यव्ययं यत्रेत्यव्ययं यदित्यर्थः वाक्यं भवेत् सः अयं भाषासमः इति शब्दालङ्कारः इष्यते बुधैरिति शेषः।

(य) मञ्जुलेति। हे आलि! सखि! आली सखी वयस्या चेत्यमरः। कलेन मधुरास्फुटेन स्वनेन गम्भीरे, मञ्जुलः मनोहरः यः मणिमञ्जीरः रत्ननूपुरः, मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियामित्यमरः। तस्मिन्, विहारसरस्याः क्रीड़ावाप्याः तीरे, केलिकीरे क्रीड़ाशुके, धीरे मन्दमन्दसञ्चारिणीत्यर्थः गन्धसारसमीरे चन्दनसुरभिमलयमरुति च किं कथं विरसा अरुचिः असि भवसि? आर्य्यावृत्तम्।

(र) श्लिष्टैरिति। श्लिष्टैः अनेकार्थैः पदैः अनेकार्थयोरनेकार्थानां वा अभिधाने अभिधया प्रतिपादने श्लेषः इष्यते अनेकार्थाभिधानमेव श्लेष इति भावः। स च वर्णादीनामष्टानां श्लेषात् अनेकार्थतया प्रतिपादनात् अष्टधा अष्टविधः। वर्णश्लेषः प्रत्ययश्लेषः लिङ्गश्लेषः प्रकृतिश्लेषः पदश्लेषः विभक्तिश्लेषः

क्रमेण उदाहरणम् ।

"प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ
विफलत्वमेति बहुसाधनता ।
अवलम्बनाय दिनभर्त्तुरभूत्
न पतिष्यतः करसहस्रमपि" ॥ (ल)

अत्र विधाविति विधुविधिशब्दयोरुकारेकारयोर्वर्णयोरौकाररूपत्वात् श्लेषः ।

"किरणा हरिणाङ्कस्य दक्षिणश्च समीरणः ।
कान्तोत्सङ्गजुषां नूनं सर्व एव सुधाकिरः" ॥ (व)

अत्र "सुधाकिरः इति क्विप् कप्रत्यययोः । किञ्च अत्र बहुवचनैकवचनयोरेकरूप्याद्वचनश्लेषोऽपि ।

वचनश्लेषः भाषाश्लेषश्चेति । प्रकृतिश्लेषोऽपि द्विधा धातुप्रातिपदिकभेदात् । पदश्लेषश्च सुबन्ततिङन्तभेदात् द्विविध इति बोध्यम् ।

(ल) वर्णश्लेषमुदाहरति प्रतिकूलतामिति । विधौ दैवे, विधिर्विधाने दैवे चेत्यमरः । प्रतिकूलतां विमुखताम् उपगते प्राप्ते सति बहूनि साधनानि उपायाः तेषां भावः उपायानां सद्भाव इत्यर्थः हि निश्चितं विफलतां व्यर्थताम् एति प्राप्नोति । तथाहि, पतिष्यतः पतनोन्मुखस्य दिनभर्त्तुः कराणां किरणानां हस्तानाञ्च सहस्रमपि साधनमिति भावः अवलम्बनाय आश्रयाय रक्षणाय न अभूत् अवलम्बनसाधनं नासीदित्यर्थः । अत्र विधाविति पदस्य औकाररूपवर्णस्य इकारौकारजन्यत्वात् अनेकार्थप्रतिपादकत्वं बोध्यम् ।

(व) प्रत्ययश्लेषमुदाहरति किरणा इति । हरिणाङ्कस्य चन्द्रस्य किरणाः दक्षिणः समीरणश्च सर्व एव नूनं निश्चितं कान्तोत्सङ्गजुषां कान्तक्रोडस्थितानां कामिनां कान्ताक्रोडस्थितानां कान्तानाञ्च सुधाकिरः अमृतवर्षिणः अमृतवर्षी चेत्यर्थः । अत्र सुधां किरन्तीति क्विपि सुधाकिर्शब्दस्य प्रथमाबहुवचने तथा सुधां किरतीति कप्रत्यये सुधाकिरशब्दस्य प्रथमैकवचने सुधाकिर इति पदस्य प्रत्ययद्वयाभ्यामुभयथा सिद्धत्वात् अनेकार्थाभिधायित्वं बोध्यम् । किञ्चात्र कान्तोत्सङ्गजुषामिति लिङ्गश्लेषोऽपि बोद्धव्यः ।

"विकसन्नेत्रनीलाब्जे तथा तन्व्याः स्तनद्वयी ।
तव दत्तां सदा मोदं लसत्तरलहारिणी" ॥ (अ)

अत्र नपुंसकस्त्रीलिङ्गयोः श्लेषो वचनश्लेषोऽपि ।

"अयं सर्वाणि शास्त्राणि हृदि ज्ञेषु च वक्ष्यति ।
सामर्थ्यकृदमित्राणां मित्राणाञ्च नृपात्मजः" ॥ (प)

अत्र वक्ष्यतीति वहिवच्योः सामर्थ्यकृदिति कृन्ततिकरोत्योः प्रकृत्योः ।

"पृथु कार्त्तस्वरपात्रमित्यादि" ।

अत्र पदभङ्गे विभक्तिसमासयोरपि वैलक्षण्यात् पदश्लेषो न तु प्रकृतिश्लेषः (स) । एवञ्च ।

(अ) लिङ्गश्लेषमुदाहरति विकसदिति । तन्व्याः कृशाङ्ग्याः लसत्तरलहारिणी विकसन्नेत्रे एव नीलाब्जे नीलपङ्कजे तथा स्तनयोः द्वयी तव सदा मोदं हर्षं दत्ताम् । अत्र दत्तामिति क्रियापदं विकसन्नेत्रनीलाब्जे इत्यनेन यदान्वेति तदास्य लोट्परस्मैपदप्रथमपुरुषद्विवचनान्तता, यदा स्तनद्वयीत्यनेनान्वेति तदा लोट्परस्मैपदप्रथमपुरुषैकवचनान्तता । तस्मादस्य अनेकार्थत्वम् । तथा लसत्तरलहारिणीति पदं यदा विकसन्नेत्रनीलाब्जे इत्यस्य विशेषणं तदास्य क्लीवलिङ्गद्विवचनान्तता, यदा स्तनद्वयीत्यस्य विशेषणं तदा स्त्रीलिङ्गैकवचनान्तता इत्यनयोः क्रियापदविशेषणपदयोरनेकार्थाभिधायित्वमवधेयम् ।

(प) प्रकृतिश्लेषमुदाहरति अयमिति । अमित्राणां शत्रूणां मित्राणां सुहृदाञ्च सामर्थ्यकृत् सामर्थ्यक्षयकरः सामर्थ्यकरश्च अयं नृपात्मजः हृदि हृदये ज्ञेषु विद्वत्सु च सर्वाणि शास्त्राणि वक्ष्यति धारयिष्यति कथयिष्यति चेत्यर्थः । अत्र वक्ष्यतीति क्रियापदस्य वहनकथनोभयार्थत्वात् अनेकार्थाभिधायित्वम् । तथा सामर्थ्यं कृन्तति वा करोति इत्युभयथा निष्पन्नस्य सामर्थ्यकृदिति पदस्य अनेकार्थाभिधायित्वं बोध्यम् ।

(स) पदश्लेषमुदाहरति पृथ्विति । व्याख्यातं प्राक् । अत्र पृथुकार्त्तस्वरपात्रमित्यादिपदानामनेकार्थाभिधायित्वम् । अत्रेति विभक्तिसमासभेदः तत्रैव परः, यत्र न तथा तत्र प्रकृतिश्लेष इति बोध्यम् ।

"नीतानामाकुलीभावं लुब्धैर्भूरिशिलीमुखैः।
सदृशे वनवृद्धानां कमलानां तदीक्षणे" ॥ (ङ)

अत्र लुब्धशिलीमुखादिशब्दानां श्लिष्टत्वेऽपि विभक्तेरभेदात् प्रकृतिश्लेषः। अन्यथा सर्वत्र पदश्लेषप्रसङ्गः।

"सर्वस्वं हर सर्वस्य त्वं भवच्छेदतत्परः।
नयोपकारसाम्मुख्यमायासि तनुवर्त्तनम्" ॥

अत्र हर इति पक्षे शिवसम्बोधनमिति सुप्। पक्षे च हृधातोस्तिङिति विभक्तेः। एवं भवेत्यादौ अस्य च भेदस्य प्रत्ययश्लेषेणापि गतार्थत्वे प्रत्ययान्तरासाध्यसुबन्ततिङन्तगतत्वेन विच्छित्तिविशेषाश्रयणात् पृथगुक्तिः (च)।

"महदे सुरसन्धं मे तमव समासङ्गमागमाहरणे।

(ङ) नीतानामिति। तस्याः दृक्पथे नयने लुब्धैः व्याधैः लोलुपैश्च भूरिशिलीमुखैः बहुशरवद्भिः बहुभिर्भ्रमरैश्च आकुलीभावं नीतानां प्राप्तानां वनवृद्धानां कानने वृद्धिं प्राप्तानां जले वृद्धिं प्राप्तानाञ्च कमलानां हरिणानां पद्मानाञ्च सदृशी। अत्र प्रकृतिश्लेषः, प्रकृतिरत्र प्रातिपदिकरूपा बोध्या।

(च) विभक्तिश्लेषमुदाहरति सर्वस्वमिति। हे हर! त्वं सर्वस्य जगतः सर्वस्वं समस्तधनं तथा भवस्य संसारस्य छेदे खण्डने तत्परः संसाराशेषदुःखध्वंसकारी इत्यर्थः। नयेन नीतिप्रदर्शनेन यः उपकारः तस्मिन् साम्मुख्यम् आनुकूल्यं यस्य तादृशं तनुवर्त्तनं शरीरधारणम् आयासि प्राप्नोषि लोकहितार्थं जन्म गृह्णासीत्यर्थः। अपरार्थस्तु तस्करं प्रति तस्यानुयुक्तिः। सर्वस्य जनस्य सर्वस्वं सर्वधनं हर चोरय, भवच्छेदतत्परः प्रतिबन्धिनो विनाशय इत्यर्थः। आयासि आयासयुक्तं क्लेशावहमित्यर्थः तनुवर्त्तनं क्षुद्रं जीवनं जीवनोपायम् उपकारसाम्मुख्यं नय प्रापय अतिकष्टे स्थिता वयं तस्य चौर्य्ये कृत्वा यथा वयं सुखेन जीवामस्तथा कुरु इति भावः। भवेत्यादाविति भव इति पदम् एकत्र भूधातोर्लिङन्तपदम् अन्यत्र सम्बोधिपदत्वात् सुबन्तमिति विभक्तिश्लेषात् अनेकार्थाभिधायकमिति भावः। गतार्थत्वे चरितार्थत्वे इत्यर्थः। विच्छित्तिविशेषाश्रयणात् वैचित्र्यातिशयप्रतिपादनात्।

हर बहुसरणं तं चित्तमोहमवसर उमे ! सहसा" ॥ (क)

अत्र संस्कृतमहाराष्ट्र्योः ।

पुनस्त्रिधा सभङ्गोऽथाभङ्गस्तदुभयात्मकः ॥ ६४५॥

एतद्भेदत्रयञ्च उक्तभेदाष्टके यथासम्भवं ज्ञेयम् (ख)।
यथा वा ।

"येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरा स्त्रीकृतो
यश्चोद्वृत्तभुजङ्गहारवलयो गङ्गाञ्च योऽधारयत् ।

(क) भाषाश्लेषमाह महदे इति । हे महदे ! उत्सवदायिनि ! मह उद्धव उत्सव इत्यमरः । उमे ! गौरि ! मे मम तं सुरसन्ध देवप्रार्थनीयम् आगमाहरणे शास्त्रज्ञाने समासङ्गं सम्यक् आसक्तिम् अप रक्ष, तथा अवसरे समये तं बहुसरणं बहुव्यापिनं चित्तमोहम् अज्ञानमित्यर्थः सहसा झटिति हर नाशय । महाराष्ट्रीभाषार्थस्तु मह मम धर्मे धर्मे रमस अनुराग देसु देहि गमागमा गमागमात् संसारात् इत्यर्थः तमवसं तमोवशां तमोगुणजनितामित्यर्थः आसम् आशामित्यर्थः हर नाशय । हे हरवहु ! हरवधु ! तं त्वं सरणं शरणं रक्षित्री असीत्यर्थः मे मम चित्तमोह चित्तमोह इत्यर्थः सहसा अवहरउ अपहरतु । भाषासमालङ्कारे भाषाणामेकरूपत्वं न तु अर्थतो भेदः इह तु महदेसुरसन्धम्मे इति पदानामनेकार्थता इति भेदः ।

(ख) उक्तभेदाष्टके इति । पृथुकार्त्तस्वरपात्रमिति सभङ्गश्लेषः । प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ इति अभङ्गश्लेषः । सर्वस्वमित्यत्र सभङ्गाभङ्गात्मकश्लेष इति बोध्यम् ।

(ग) येनेति । सर्वदः सर्वाभीष्टप्रदाता सः मा लक्ष्मीः तस्याः धवः पतिः कृष्ण इत्यर्थः त्वां पायात् रक्षतु । तमेव विशिनष्टि येनेत्यादिना । येन अभवेन अजेन माधवेन अनः शकटम्, ध्वस्तं पादप्रक्षेपेण परावर्त्तितं तथा पुरा पूर्वस्मिन् काले बलिजित्कायः शरीरं वामनदेह इत्यर्थः स्त्रीकृतः असुराणां मोहनार्थम् अमृतपरिवेशनकाले मोहिनीमूर्त्तिपरिग्रहः कृत इत्यर्थः । यश्च उद्वृत्तभुजङ्गहा उद्वृत्तं भुजङ्गं दर्पोपितमघासुरं कालियं वा हतवानित्यर्थः, तथा आरम् अरिसम्बन्धि बलं सैन्यं लुनातीति आरवलयः अथवा उद्वृत्तभुजङ्गं हरतीति उद्वृत्तभुजङ्गहारी गरुडः तस्य पतिन याति गच्छतीति तथोक्तः । यः

यस्याहुः शशिमच्छिरो हर इति स्तुत्यञ्च नामामराः
पायात् स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वां सर्वदो माधवः” ॥ (ग)

अत्र “येन ध्वस्तेत्यादौ” सभङ्गश्लेषः। “अन्धकेत्यादौ” अभङ्गः। अनयोश्चैकत्र सम्भवात् सभङ्गाभङ्गात्मको ग्रन्थगौरवभयात् पृथङ् नोदाहृतः। इह केचिदाहुः “सभङ्गश्लेष एव शब्दश्लेषविषयः। यत्रोदात्तादिस्वरभेदाद्भिन्नप्रयत्नोच्चार्य्यत्वेन भिन्नयोः शब्दयोर्जतुकाष्ठन्यायेन श्लेषः। अभङ्गस्तु अर्थश्लेष एव। यत्र स्वराभेदादभिन्नप्रयत्नोच्चार्य्यतया शब्दाभेदादर्थयोरेकवृन्तगतफलद्वयन्यायेन श्लेषः, यो हि यदाश्रितः स तदलङ्कार एव, अलङ्कार्य्यालङ्करणभावस्य लोकवदाश्रया-

---

अगं पर्वतं गोवर्द्धनं, शैलवृक्षौ नगावगावित्यमरः। कच्छपरूपेण गां पृथिवीञ्च कूर्मरूपेण अधारयत्। अमराः देवाः यस्य शशिनं चन्द्रं मथ्नातीति शशिमत् राहुः तस्य शिरः हरतीति शशिमच्छिरोहरः इति स्तुत्यं स्तवनीयं नाम आहुः कथयन्ति। यश्च स्वयम् अन्धकानां यादवानां क्षयकरः द्वारकाख्यनिवासनिर्माता इत्यर्थः। द्वितीयार्थस्तु उमाधवः शिवः सर्वदा त्वां पायात्। ध्वस्तमनोभवेन दग्धकामेन येन पुरा त्रिपुरविध्वंसकाले इत्यर्थः बलिजित्कायः विष्णुशरीरम् अस्त्रीकृतः विष्णुशरीरं शरं कृत्वा तेन त्रिपुरासुरा निपातिता इति पौराणिकी वार्त्ता। यस्य उद्वृत्तः भुजङ्गः पन्नगः हारः वलयश्च यस्य तथाविधः। यः गङ्गाम् अधारयत् शिरसि दधार इत्यर्थः। अमराः देवाः यस्य शशिमत् चन्द्रवत् शिरः तथा हर इति स्तुत्यं नाम च आहुः, तथा यश्च स्वयम् अन्धकक्षयकरः अन्धकाख्यमसुरं निहतवानित्यर्थः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्। अत्रेति सभङ्गाभङ्गोभयात्मकस्त्रिविधः श्लेषः अत्र ज्ञापित इति बोध्यम्।

(घ) उदात्तादिस्वरभेदात् उदात्तः उच्चैःस्वरः अनुदात्तः नीचैःस्वरः, स्वरितो मध्यमस्वर इति स्वराणां भेदात् भिन्नं च प्रयत्नेन स्वरभेदजनितप्रयासेन उच्चार्य्यतया उच्चारणीयत्वेन भिन्नयोः स्वरभेदात् भेदं गतयोः शब्दयोः जतुकाष्ठन्यायेनेति यथा जतुकाष्ठञ्च समवेतं प्रयत्नभेदेन जतुनः काष्ठं काष्ठाच्च जतु पृथक् क्रियते तथा स्वरभेदेन समवेतयोः शब्दयोः भेदोऽवगम्यते इति भावः। अभिन्नप्रयत्नोच्चार्य्यतया एकप्रयत्नोच्चारणीयत्वेन अर्थयोः द्वयोरित्यर्थः।

अयिभावेनोपपत्तिरिति” तदन्ये न मन्यन्ते, तथा ह्यत्र ध्वनि-गुणीभूतव्यङ्ग्यदोषगुणालङ्काराणां शब्दार्थगतत्वेन व्यवस्थिते-रन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन नियम इति। न च “अन्धक-क्षयेत्यादौ” शब्दाभेदः। “अर्थभेदेन शब्दभेदः” इति दर्श-नात्। किञ्चात्र शब्दस्यैव मुख्यतया वैचित्र्यबोधोपायत्वेन कविप्रतिभयोट्टङ्कनात् शब्दलङ्कारत्वमेव। विसदृशशब्दद्वयस्य बन्धे चैवंविधस्य वैचित्र्यस्याभावाद् वैचित्र्यस्यैव च अलङ्कार-त्वादर्थमुखप्रेक्षितया च अर्थालङ्कारत्वेऽनुप्रासादीनामपि रसा-दिपरत्वेनार्थमुखप्रेक्षितयार्थालङ्कारत्वप्रसङ्गः। शब्दस्याभिन्न-प्रयत्नोच्चार्य्यत्वेनार्थालङ्कारत्वे “प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ”

एकवृन्तेति। यथा एकस्मिन् वृन्ते फलद्वयं तिष्ठति तथा एकप्रयत्नोच्चरिते एकस्मिन् शब्दे अर्थद्वयसमावेश इति भावः। यदाश्रित इति। यमाश्रित्य तिष्ठतीत्यर्थः तदलङ्कारः तस्य आश्रयस्य अलङ्कार इत्यर्थः। लोकवदिति। यथा लोके यो यमलङ्कारं परिधत्ते स तस्यैवालङ्कारस्तद्वांदिष्टापीति भावः। तथाहि तदेवार्थं जानीहीत्यर्थः अत्र अलङ्कारग्रन्थे इत्यर्थः शब्दार्थगतत्वेन अयं ध्वनिः दोषः गुणः वा अलङ्कारः शब्दगतः वा अर्थगत इत्येवं या व्यवस्थितिः व्यवस्था तस्याः। तदन्वयेति। तत्सत्त्वे तत्सत्ता अन्वयः, तदसत्त्वे तदसत्ता व्यतिरेकः तौ अनुविदधाति अनुसरतीति तथोक्ता तस्याः भावः तेन नियमः निर्धारण-मित्यर्थः यदि यस्य शब्दस्य सत्तायामेव तस्य ध्वन्यादेः सद्भावः न तु तत्परिवृत्तौ, तदा ध्वन्यादीनां शब्दगतत्वम् अन्यथा अर्थगतत्वमिति भावः। तस्मात् अन्धक-क्षयकर इत्यादौ शब्दाभेदेऽपि नार्थभेदः शब्दपरिवृत्त्यसहत्वात् शब्दानामेवात्र प्राधान्यमिति बोध्यम्। अर्थभेदेनेति। सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदेवार्थं गम-यतीति न्यायादिति भावः। किञ्चात्रेति अत्र अन्धकेत्यादौ मुख्यतया प्राधान्येन कविप्रतिभया कवेः प्रज्ञोन्मेषेण उट्टङ्कनात् उत्कीर्त्तनात् उत्थापनादित्यर्थः। विसदृशेति। विसदृशस्य अन्यविधस्य शब्दद्वयस्य बन्धे रचनायां वैचित्र्यस्य चमत्कारस्य। अर्थमुखेति। अर्थानुगुण्यदर्शनेन च यो हि अर्थानुगुण्यं दर्शयति स एवार्थालङ्कार इत्येवं वाच्ये अनुप्रासादीनामिति आदिपदेन वक्रोक्तिभाषासम-कादीनां परिग्रहः रसादिपरत्वे रसादीनाम् आदिपदेन रसाभासभावादीनां

इत्यादौ शब्दभेदेऽप्यर्थालङ्कारत्वं तत्रापि प्रसज्यतीत्युभयत्रापि शब्दालङ्कारत्वमेव। यत्र तु शब्दपरिवर्त्तनेऽपि न श्लेषत्व-खण्डना (च)। तत्र।

"स्तोकेनोन्नतिमायाति स्तोकेनायात्यधोगतिम्।
अहो सुसदृशी वृत्तिस्तुलाकोटेः खलस्य च॥" (ङ)

इत्यादावर्थश्लेषः। अस्य च अलङ्कारान्तरविविक्तविषयताया असम्भवात् विद्यमानेषु अलङ्कारान्तरेषु अपवादत्वेन तद्बाधकतया तत्प्रतिभोत्पत्तिहेतुत्वमिति केचित्। इत्यमत्र विचार्य्यते समासोक्त्यप्रस्तुतप्रशंसादौ द्वितीयार्थस्यानभिधेयतया नास्य गन्धोऽपि "विद्वन्मानसहंसेत्यादौ" श्लेषगर्भे रूपकेऽपि मानस-

---

ग्रहणं रसाद्यनुकूलत्वे शब्दमुखप्रेक्षितया रसादीनां व्यङ्ग्यार्थत्वादिति भावः अर्था-लङ्कारत्वप्रसङ्गः अर्थालङ्कारत्वापत्तिरित्यर्थः। शब्दस्येति। अभिन्नप्रयत्नोच्चार्य्य-त्वेन एकप्रयासोच्चारणीयत्वेन शब्दभेदेऽपि विधुविधिशब्दयोर्भिन्नत्वेऽपीत्यर्थः तत्रापि मतं इति शेषः। इति अस्मात् कारणात् उभयत्रापि प्रतिकूलतामित्यत्र अम्भकक्षयकर इत्यत्र च इत्यर्थः। शब्दपरिवर्त्तने इति शब्दस्य परिवर्त्तने पर्य्याय-शब्दोपादानेऽपि श्लेषत्वखण्डना श्लेषत्वव्याघातः।

(ङ) स्तोकेनेति। अहो आश्चर्य्यं तुलाकोटेः खलस्य दुर्जनस्य च वृत्तिः व्यवहारः सुसदृशी, तथाहि स्तोकेन अल्पेन उन्नतिम् ऊर्द्ध्वगतिम् अभ्युदयञ्च आयाति प्राप्नोति, स्तोकेन अल्पेन अधोगतिं निम्नगामित्वं दुरवस्थाञ्च आयाति। अत्र उन्नत्यधोगतिशब्दयोः, परिवृत्तावपि न श्लेषत्वखण्डनमिति बोध्यम्।

(च) अलङ्कारेति। अलङ्कारान्तरेभ्यः विविक्तः विभिन्नः। विषयो यस्य तद्भावस्य यत्र यत्र श्लेषोऽस्ति तत्र तत्रान्योऽपि कश्चिदलङ्कारोऽस्तीति भावः। विद्यमानेषु तिष्ठत्सु श्लेषेण सहेति शेषः अलङ्कारान्तरेषु अन्येषु अलङ्कारेषु तस्य तद्बाधकतया तेषामलङ्काराणां बाधकतया आच्छादकतया तेभ्यः प्राबल्येनेत्यर्थः तत्प्रतिभेति तेषाम् अलङ्काराणां प्रतिभा स्फुरणम् एव उत्पत्तिहेतुः यस्य तद्भावं तैः पारिपोष्यत्वमिति भावः। अनभिधेयतया अवाच्यतया व्यङ्ग्यतयेत्यर्थः श्लेषे तु उभयार्थयोरेव वाच्यत्वमिति भावः। विद्वन्मानसहंसेति विदुषां मानसमेव मानसं सरः तत्र हंसः तत्सदृशो विद्वन्मानसविहारीत्यर्थः श्लेषगर्भे श्लेषप्रति-

शब्दस्य चित्तसरोरूपोभयार्थत्वेऽपि रूपकेण श्लेषो बाध्यते। सरोरूपस्यैवार्थस्य विश्रामधामतया प्राधान्यात्। श्लेषे हि अर्थद्वयस्यापि समकक्षत्वं "सन्निहितबालान्धकारा भास्वन्मूर्त्तिश्च" इत्यादौ विरोधाभासेऽपि विरुद्धार्थस्य प्रतिभातमात्रस्य प्ररोहाभावान्न श्लेषः। एवं पुनरुक्तवदाभासेऽपि। तेन "येन ध्वस्तेत्यादौ" प्राकरणिकयोर्नीतानामित्यादावप्राकरणिकयोरेकधर्माभिसम्बन्धात् तुल्ययोगितायाम् (च)।

"स्वेच्छोपजातविषयोऽपि न याति वक्तुं
देहीति मार्गणशतैश्च ददाति दुःखम्।

धीत्यापिते इत्यर्थः अत्र रूपकस्यैन श्लेषबाधकत्वम्। सरोरूपस्येति। मानसशब्दस्य यः सरोरूपोऽर्थः तस्यैव विश्रामधामतया हंसस्य विश्रामास्पदतया प्राधान्यात् रूपकप्रतीतिपर्य्यवसायित्वेनेति भावः। समकक्षत्वं तुल्यबलत्वम्। सन्निहितेति। अत्र भास्वन्मूर्त्तिः सूर्य्यमूर्त्तिः सन्निहितबालान्धकाराः नवान्धकारसन्निधाना इत्यापाततः विरोधः पर्य्यवसाने तु सुकेशनायिकावर्णनमिदं सन्निहितः बालः केशः अन्धकारो यस्याः तादृशी भास्वन्मूर्त्तिः दीप्यमाना तनुः। प्रतिभातमात्रस्य स्फुरितमात्रस्य प्ररोहाभावात् अङ्कुराभावात् अपर्य्यवसायित्वादित्यर्थः न श्लेषः अर्थयोः समकक्षताभावादिति भावः। पुनरुक्तवदाभासे इति अत्रापि आपातत एव पुनरुक्तवत् स्फुरणं न तु पर्य्यवसायितेति भावः। एकधर्माभिसम्बन्धात् एकः धर्मः गुणक्रियारूपः तस्य अभिसम्बन्धात् संयोगात् येनेत्यादौ माधवमाधवयोः पदार्थयोरेकरक्षणक्रियाभिसम्बन्धः नीतानामित्यादौ कमलेक्षणयोः पदार्थयोः अकुलीभावादिरूपैकगुणसम्बन्धश्च बोध्यः। तुल्ययोगितायां पदार्थानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यदा भवेत्। एकधर्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगितेति वक्ष्यमाणलक्षणायाम्।

(छ) स्वेच्छेति। निर्बोधराजसेवकस्योक्तिरियम्। प्रसूनविशिखः कामः अल्पबुद्धिः प्रभुश्च कष्टं क्लेशहेतुरित्यर्थः। तथाहि, प्रसूनविशिखः स्वेच्छं यथेष्टम् उपजाताः सम्भवन्तः विषयाः लक्ष्याणि यस्य तथोक्तः, अपि स्वेच्छया कामिजनरूपाणि लक्ष्याणि विध्यन्नपि देही शरीरीति वक्तुं न याति योग्यतां न याति न प्राप्नोतीत्यर्थः अनङ्गत्वादिति भावः, मार्गणशतैः शरसमूहैः दुःखं कामिभ्य इति

मोहात् समुत्क्षिपति जीवनमप्यकाण्डे
कष्टं प्रसूनविशिखः प्रभुरल्पबुद्धिः" ॥ (छ)

इत्यत्र प्राकरणिकाप्राकरणिकयोरेकधर्माभिसम्बन्धाद्दीपके(ज)।

"सकलकलं पुरमेतज्जातं सम्प्रति सुधांशुविम्बमिव" इत्यादौ च उपमायां विद्यमानायामपि श्लेषस्यैतद्विषयपरिहारेण असम्भवात्। एषान्तु श्लेषविषयपरिहारेणापि स्थितेः। एतद्विषये श्लेषस्य प्राबल्येन चमत्कारित्वप्रतीतेश्च श्लेषेणैव व्यपदेशो भवितुं युक्तः, अन्यथा तद्व्यपदेशस्य सर्वथाऽभावप्रसङ्गाच्चेति (झ)। अतोच्यते न तावत् परमार्थतः श्लेषस्या-

---

शेषः ददाति। मोहात् अज्ञानात् स्वविकारजनितं मोहं दत्त्वा इत्यर्थः यद्वर्थे पञ्चमी। जीवनमपि कामिजनस्येति शेषः अकाण्डे सहसा समुत्क्षिपति हरति च। अल्पबुद्धिः प्रभुश्च स्वेच्छया उपजाताः अधिगताः विषयाः सम्पदः येन तादृशः यद्यप्यर्थोपयोगिसम्पदोऽधिकुर्वन्नपीत्यर्थः देहीति वक्तुं न याति न योग्यतां प्राप्नोति याचकेभ्यः देहीति वक्तुं न ददातीति भावः। मार्गणव्रतैः प्रार्थनव्रतैः दुःखं याचकेभ्य इति शेषः ददाति। मोहात् अज्ञानात् अपराधमज्ञात्वा इत्यर्थः जीवनमपि लोकानामिति शेषः अकाण्डे सहसा हरति।

(ज) प्राकरणिकाप्राकरणिकयोः अल्पबुद्धिः प्रभुः प्राकरणिकः कामस्तु तदुपमानतया अप्राकरणिकः तयोः एकधर्माभिसम्बन्धात् एकेन धर्मेण गुणक्रियारूपेण सम्बन्धात् दीपके अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकन्तु निगद्यते इत्युक्तलक्षणे।

(झ) सकलेति। एतत् पुरं नगरं सम्प्रति सुधांशुबिम्बमिव चन्द्रबिम्बमिव सकलकलं कलकलेन कलरवेण सह वर्त्तमानमित्यर्थः अन्यत्र सकलकलं सम्पूर्णकलं जातम्। अत्र सकलकलत्वरूपधर्मसाम्यात् पुरं चन्द्रबिम्बेनोपमीयते इति उपमायां साम्यं वाच्यमवैधर्म्ये वाक्यैक्य उपमा द्वयोरित्युक्तलक्षणायां विद्यमानायां तिष्ठन्त्यामपि एतद्विषयपरिहारेण एतद्विषयपरित्यागेन असम्भवात् एतान् विषयान् परित्यज्य श्लेषो न सम्भवतीति भावः। एषान्त्विति एषां तुल्ययोगितादीनामलङ्काराणां श्लेषविषयपरिहारेणापि विना श्लेषमित्यर्थः स्थितेः सम्भवादित्यर्थः प्राबल्येन प्राधान्येन चमत्कारित्वप्रतीतेः वैचित्र्यावबोधात् व्यपदेशः कीर्त्तनं श्लेषालङ्कारोऽयमिति कथनमित्यर्थः। अन्यथा एतादृशस्थले श्लेषाव्यपदेशे इत्यर्थः

लङ्कारान्तराविविक्तविषयता। "येन ध्वस्तेत्यादिना" विविक्तविषयत्वात्, न च अत्र तुल्ययोगिता, तस्याञ्च द्वयोरप्यर्थयोर्वाच्यत्वनियमाभावात्। अत्र हि माधवमाधवयोरेकस्य वाच्यत्वनियमेऽपरस्य व्यङ्ग्यत्वं स्यात्। किञ्च तुल्ययोगितायामेकस्यैव धर्मस्यानेकधर्मिसम्बद्धतया प्रतीतिः इह तु अनेकेषां धर्मिणां पृथक् पृथक् धर्मसम्बद्धतया (ञ)। "सकलकलेत्यादौ" च न उपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः। पूर्णोपमाया निर्विषयत्वापत्तेः। कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतदित्याद्यस्ति पूर्णोपमाविषय इति चेन्न। यदि "सकलेत्यादौ" शब्दश्लेषतया नोपमा तत् किमपराद्धं मनोज्ञमित्यादावर्थश्लेषेण (ट) स्फुटमर्थालङ्कारावेतावुपमासमुच्चयौ, किन्तु "आश्रित्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि सम्भवतः" इति रुद्रटोक्तदिशा (ठ)

तद्व्यपदेशस्य श्लेषालङ्कारकीर्त्तनस्य सर्वथा सर्वैः प्रकारैः अभावप्रसङ्गात् लोपसम्भवादित्यर्थः।

(ञ) परमार्थतः तत्त्वतः। अलङ्कारेति। अलङ्कारान्तरेण अविविक्तः अविभिन्नः संवलित इत्यर्थः विषयो यस्य तस्य भावः न तावत् नैवेत्यर्थः। विविक्तविषयत्वात् विभिन्नविषयत्वात्। तस्याश्चेति। तस्यां तुल्ययोगितायां द्वयोरप्यर्थयोः प्राकरणिकाप्राकरणिकयोः वाच्यत्वनियमाभावात् द्वावेव वाच्यौ भवत इत्येवं नियमो नास्ति अत्र तु उभयोरेवार्थयोर्वाच्यत्वं स्यादेव ननु तावत् तुल्ययोगितायां वाच्यत्वनियमः तत्र का हानिरित्याशङ्क्य दोषान्तरमुत्थापयति किञ्चेति धर्म्मस्य गुणक्रियारूपस्य अनेकधर्मिसम्बद्धतया बहुव्यक्तिसंसृष्टतया। इह तु श्लेषे इत्यर्थः अनेकेषां बहूनां धर्मिणां बहुवचनमुपलक्षणं द्वयोरपि धर्मिणोः यथा येन ध्वस्तेत्यादिषु माधव उमाधवश्च द्वौ धर्मिणौ तयोः पृथक् पृथक् धर्मेण सम्बन्ध इति द्रष्टव्यम्।

(ट) नोपमेति। उपमायाः प्रतिभा उत्पत्तिहेतुर्यस्य तादृशः न उपमानुप्राणितः श्लेषो नेत्यर्थः। निर्विषयत्वापत्तेः स्थानाभावापत्तेरित्यर्थः। किमपराद्धं को दोषः कृत इत्यर्थः मनोज्ञमित्यादौ अर्थश्लेष एवास्तामिति भावः।

(ठ) स्फुटमिति। एतौ उपमासमुच्चयौ स्फुटं स्पष्टम् अर्थालङ्कारौ किन्तु

गुणक्रियासाम्यवच्छब्दसाम्यस्याप्युपमाप्रयोजकत्वात् । ननु गुणक्रियासाम्यस्यैव उपमा प्रयोजकता युक्ता तत्र साधर्म्यस्य वास्तवत्वात्, शब्दसाम्यस्य तु न तथा तत्र साधर्म्यस्य अवास्तवत्वात्, ततश्च पूर्णोपमाया अन्यथानुपपत्तेर्गुणक्रियासाम्यस्यैवार्थश्लेषविषयतापरित्यागे पूर्णोपमाविषयता युक्ता न तु "सकलेत्यादौ" शब्दसाम्यस्य इति चेन्न । साधर्म्यमुपमेत्येवाविशिष्टस्य उपमालक्षणस्य शब्दसाम्याद् व्याहतेरभावात् । यदि च शब्दसाम्ये साधर्म्यमवास्तवत्वान्नोपमाप्रयोजकं तदा कथं "विद्वन्मानसेत्यादौ" आधारभूते चित्तादौ सरोवराद्यारोपो राजादेर्हंसाद्यारोपरूपकप्रयोजकः । किञ्च यदि वास्तवसाम्य एवोपमाङ्गीकार्य्या तदा कथं त्वयापि "सकलकलेत्यादौ" बाध्यभूतोपमाङ्गीक्रियते । किञ्च अत्र श्लेषस्यैव साम्यनिर्वाहकता न तु साम्यस्य श्लेषनिर्वाहकता, श्लेषवन्यतः प्रथमं साम्यस्यासम्भवादित्युपमाया एवाङ्गित्वेन व्यपदेशो न्यायान् । "प्रधानेन व्यपदेशा

सामान्यं शब्दमात्रम् आश्रित्य इहापि अर्थालङ्कारमध्येऽपि सम्भवत इति रुद्रटेन ग्रन्थकारेण उक्ता या दिक् नयः तया ।

(ज) गुणेति । यथा गुणक्रियासाम्यम् उपमाप्रयोजकं तथा शब्दसाम्यमपि उपमाप्रयोजकमिति भावः । उपमाप्रयोजकता औपम्यसाधकत्वम् । साधर्म्यस्य समानधर्मवत्त्वस्य वास्तवत्वात् तात्त्विकत्वात् । तथा उपमाप्रयोजकता युक्ता इत्यर्थः । अन्यथानुपपत्तेः अन्यप्रकारेण अनुपपत्त्या उपपत्त्यभावेन इत्यर्थः । अविशिष्टस्य सामान्येनाभिहितस्येत्यर्थः । व्याहतेः व्यवच्छेदस्य । विद्वन्मानसेत्यादि उपमानोपमेययोरभेदप्रतिपत्तिरूपस्य रूपकस्य कथमत्र अवास्तवेऽपि सद्भावः, भवन्मते अवास्तवे उपमानोपमेयभावस्यासत्त्वादिति भावः । स्ववचनेनैव प्रतिपक्षं दूषयति किञ्चेति । बाध्यभूता बाधिता इत्यर्थः । यथात्र श्लेषस्य प्राधान्यमुक्तं तदपि दूषयति किञ्चेति । अत्र सकलकलमित्यादौ साम्यनिर्वाहकता औपम्यप्रयोजकता, श्लेषवन्यतः श्लेषरचनायाः प्रथमं पूर्वम् अङ्गित्वेन

भवन्ति" इत्युक्तनयात् ननु शब्दालङ्कारविषयेऽङ्गाङ्गिभावसङ्करो नाङ्गीक्रियते तत् कथमत्र श्लेषोपमयोरङ्गाङ्गिभावः सङ्कर इति चेन्न। अर्थानुसन्धानविरहिण्यनुप्रासादावेव तथानङ्गीकारात्। एवं दीपकादावपि ज्ञेयम् (ड)।

"सत्पक्षा मधुरगिरः प्रसाधिताशा मदोद्धतारम्भाः।
निपतन्ति धार्त्तराष्ट्राः कालवशान्मेदिनीपृष्ठे"॥ (ढ)

अत्र शरद्वर्णनया प्रकरणेन धार्त्तराष्ट्रादिशब्दानां हंसाद्यर्थाभिधाने नियमात् दुर्योधनादिरूपोऽर्थः शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिः। इह च प्रकृतप्रबन्धाभिधेयस्य द्वितीयस्यार्थस्य सूच्यतयैव विवक्षितत्वादुपमानोपमेयभावो न विवक्षित इति नोपमाध्वनिर्न च श्लेष इति सर्वमवदातम् (ण)।

प्राधान्येन व्यपदेशः कीर्त्तनं ज्यायान् श्रेष्ठः। अर्थेति। अर्थानुसन्धानविरहिणि अर्थानुसन्धानरहिते केवलं शब्दानुसन्धानमात्रसाध्ये इति भावः। तथानङ्गीकारात् अङ्गाङ्गिभावास्वीकारादित्यर्थः। एवमिति। यथा सकलकलमित्यत्र उपमायाः प्राधान्यं तथा स्विन्नोपजातविषय इत्यादौ श्लेषसत्त्वेऽपि दीपकस्य प्राधान्यमिति भावः, आदिशब्दात् तुल्ययोगितादिपरिग्रहः।

(ढ) सत्पक्षा इति। सत्पक्षाः उत्कृष्टपक्षशालिनः अन्यत्र सुसहायाः, मधुरगिरः मनोहरवचसः उभयत्र समानं, प्रसाधिताः शोभिताः आशाः दिशः यैः तादृशाः अन्यत्र अर्थिनामाशापूरकाः, मदोद्धताः आरम्भाः विचेष्टितानि येषां तथाभूताः धार्त्तराष्ट्राः हंसविशेषाः धृतराष्ट्रसुताः दुर्योधनादयश्च कालवशात् समयक्रमात् मेदिनीपृष्ठे पृथिव्यां निपतन्ति मानससरस इति शेषः जलधरसमये मानसं यान्ति हंसा इति कविसमयप्रसिद्धिः साम्प्रतं वर्षापगमादिति भावः अन्यत्र रणक्षेत्रे निपतन्ति निहताः शेरते इति भावः।

(ण) प्रकरणेन संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता। अर्थः प्रकरणं लिङ्गमिति लक्षणोक्तेन नियमनात् व्यवस्थापनात्। सूच्यतयैव सामान्येन प्रकाश्यतयैव विवक्षितत्वात् वक्तुरिष्टत्वात्। अवदातं विशुद्धं निर्मलमिति यावत्।

पद्माद्याकारहेतुत्वे
वर्णानां चित्रमुच्यते ॥ ६४५ ॥ [त]

आदिशब्दात् खड्गमुरजचक्रगोमूत्रिकादयः। अस्य च तथाविधलिपिसन्निवेशविशेषवशेन चमत्कारविधायिनामपि वर्णानां तथाविधश्रोत्राकाशसमवायविशेषवशेन चमत्कारविधायिभिर्वर्णैरभेदेनोपचाराच्छब्दालङ्कारत्वम् (थ)। तत्र पद्मबन्धो यथा मम।

"मारमासुषमा चारुरुचा मारवधूत्तमा।
मात्तधूर्त्ततमावासा सा वामा मेऽस्तु मा रमा" ॥ (द)

एषोऽष्टदलपद्मबन्धो दिग्दलेषु निर्गमप्रवेशाभ्यां श्लिष्टवर्णः किन्तु विदिग्दलेषु अन्यथा कर्णिकाक्षरन्तु श्लिष्टमेव (ध)। एवं खड्गबन्धादिकमपि ऊह्यम्।

(त) चित्रमाह पद्मेति। वर्णानां पद्मादीनाम् आकारहेतुत्वे आदिपदेन खड्गमुरजादयो गृह्यन्ते। पद्मादिसदृशवर्णानां विन्यासः चित्रमिति तात्पर्यार्थः।

(थ) तथाविधेति। पद्मादिसदृशलिपिसन्निवेशवशेन चमत्कारविधायिनां वैचित्र्यबोधकानामित्यर्थः। तथाविधेति। तादृशकर्णविवररूपे आकाशे समवायविशेषवशेन सम्बन्धविशेषवशेन चमत्कारविधायिभिः विस्मयजनकैः अभेदेन तादात्म्येन उपचारात् अध्यवसायात्।

(द) मारमेति। मारस्य कामस्य मा जननी सुषमा परमा शोभा तत्स्वरूपेत्यर्थः चारुरुचा मनोहरकान्त्या मारवध्वाः रतेरपि उत्तमा श्रेष्ठा मात्तः न गृहीतः धूर्ततमस्य आवासः यया सा रमा लक्ष्मीः मे मम वामा प्रतिकूला मा अस्तु।

(ध) एष इति। दिग्दलेषु पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरपत्रेषु निर्गमप्रवेशाभ्यां निर्गमेण एकार्थः प्रवेशेन अन्यार्थः इति श्लिष्टवर्णः विभिन्नरूपवर्ण इत्यर्थः। विदिग्दलेषु अग्न्यादिकोणवर्तिदलेषु अन्यथा अश्लिष्टवर्ण इत्यर्थः। कर्णिकाक्षरं पद्ममध्यस्थितमक्षरम्।

काव्यान्तर्गडुभूता या सा तु नेह प्रपञ्च्यते। [न]
रसस्य परिपन्थित्वान्नालङ्कारः प्रहेलिका॥
उक्तिवैचित्र्यमात्रा सा च्युतदत्ताक्षरादिका॥

६४६॥ [प]

च्युताक्षरा दत्ताक्षरा च्युतदत्ताक्षरा च। उदाहरणम्।

"कूजन्ति कोकिलाः साले यौवने फुल्लमम्बुजम्।
किं करोतु कुरङ्गाक्षी वदनेन निपीड़िता"॥ (फ)

अत्र "रसाले" इति वक्तव्ये "साले" इति रश्च्युतः। "वने" इत्यत्र "यौवने" इति यौर्दत्तः। "वदनेन" इत्यत्र "मदनेन" इति मश्च्युतो वो दत्तः। आदिशब्दात् क्रियाकारकगुप्त्यादयः। तत्र क्रियागुप्तिर्यथा।

"पाण्डवानां सभामध्ये दुर्य्योधन उपागतः।
तस्मै गाञ्च हिरण्यञ्च सर्वाण्याभरणानि च"॥ (ब)

(न) काव्यान्तरिति। काव्यान्तर्वर्त्ति रोगविशेषतया तु इह न प्रपञ्च्यते विस्तार्य्यते चित्रालङ्कार इति शेषः।

(प) रसस्येति। परिपन्थित्वात् प्रतिकूलत्वात्। सा प्रहेलिका उक्ति-वैचित्र्यमात्रं वचनचातुर्य्यमेव। सा च च्युताक्षरा दत्ताक्षरा च्युतदत्ताक्षरा आदिपदेन क्रियाकारकगुप्त्यादीनां ग्रहणम्।

(फ) कूजन्तीति। कोकिलाः साले रसाले इत्यर्थः कुजन्ति, यौवने वने नवे इत्यर्थः अम्बुजं पद्मं फुल्लं विकसितम्। कुरङ्गाक्षी हरिणनयना वदनेन मदनेनेत्यर्थः निपीड़िता सती किं करोतु।

(ब) पाण्डवानामिति। पाण्डवानां सभामध्ये यः अधनः उपागतः तस्मै गाश्च हिरण्यञ्च सर्वाणि आभरणानि अलङ्कारांश्च अदुः दत्तवन्तः पाण्डवा इति शेषः।

अत्र "दुर्य्योधनः" इत्यत्र "अदुर्य्योऽधनः" इति अदुरिति क्रिया गुप्ता। एवमन्यत्रापि। अथावसरप्राप्तेषु अर्थालङ्कारेषु प्राधान्यात् सादृश्यमूलेषु लक्षितव्येषु तेषामप्युपजीव्यत्वेन प्रथममुपमालङ्कारमाह।

साम्यं वाच्यमवैधर्म्यं
वाक्यैक्ये उपमा द्वयोः॥ ६४७॥ [भ]

रूपकादिषु साम्यस्य व्यङ्ग्यत्वं व्यतिरेके च वैधर्म्यस्याप्युक्तिः उपमेयोपमायां वाक्यद्वयम् अनन्वये च एकस्यैव साम्योक्ति-रित्यस्याभेदः।

सा पूर्णा यदि सामान्यधर्म औपम्यवाचि च।
उपमेयं चोपमानं भवेद्वाच्यम्॥ ६४८॥ [म]

सा उपमा साधारणधर्मो द्वयोः सादृश्यहेतू गुणक्रिये मनोज्ञत्वादि, औपम्यवाचकमिवादि, उपमेयं मुखादि उप-मानं चन्द्रादि।

इयं पुनः।
श्रौती यथेववाशब्दा इवार्थो वा वतिर्यदि।
आर्थी तुल्यसमानाद्यास्तुल्यार्थो यत्र वा वतिः॥
६४९॥ [य]

(भ) साम्यमिति। वाक्यैक्ये एकस्मिन् वाक्ये द्वयोः उपमानोपमेययोः अवैधर्म्यं वैधर्म्यरहितं विरुद्धधर्मरहितं वाच्यम् अभिधेयं साम्यं सादृश्यम् उपमा।

(म) सेति। स्पष्टम्।

(य) श्रौतीति। श्रुत्या शब्दमात्रेणैव औपम्यं बोधयन्ती श्रौती। आर्थी अर्थानुसन्धानेन औपम्यं बोधयन्ती आर्थी। अन्यत् स्पष्टम्।

यथेववादयः शब्दा उपमानानन्तरप्रयुक्ततुल्यादिपदसाधारणा अपि श्रुतिमात्रेणोपमानोपमेयगतसादृश्यलक्षणसम्बन्धं बोधयन्तीति तत्सद्भावे श्रौती उपमा। एवं तत्र "तस्येवेत्यनेन" इवार्थे विहितस्य वतेरुपादाने। तुल्यादयस्तु "कमलेन तुल्यं मुखम्" इत्यादौ उपमेय एव। "कमलं मुखस्य तुल्यम्" इत्यादावुपमान एव। "कमलं मुखञ्च तुल्यम्" इत्यादावुभयत्रापि विश्राम्यन्तीति अर्थानुसन्धानादेव साम्यं प्रतिपादयन्तीति तत्सद्भावे आर्थी। एवं "तेन तुल्यम्" इत्यादिना तुल्यार्थे विहितस्य वतेरुपादाने।

द्वे तद्धिते समासेऽथ वाक्ये ॥ ६५० ॥

द्वे श्रौती आर्थी च उदाहरणम्।

"सौरभमम्भोरुहवन्मुखस्य कुम्भाविव स्तनौ पीनौ।
हृदयं मदयति वदनं तव शरदिन्दुर्यथा बाले !" ॥ (र)

अत्र क्रमेण त्रिविधा श्रौती।

"मधुरः सुधावदधरः पल्लवतुल्योऽतिपेलवः पाणिः।
चकितमृगलोचनाभ्यां सदृशी चपले च लोचने तस्याः" ॥ (ल)

(र) तद्धितसमासवाक्यगतां त्रिविधां श्रौतीमुदाहरति सौरभमिति। हे बाले! तव मुखस्य सौरभम् अम्भोरुहवत् अम्भोरुहस्य तुल्यम् अत्र तुल्यार्थे वत्प्रत्ययस्य तद्धितगता श्रौती। स्तनौ कुम्भाविव पीनौ अत्र कुम्भाविवेति समासगता इवेन सह नित्यसमासो विभक्तेरलुक् चेति लक्षणात्। वदनं शरदिन्दुर्यथा हृदयं मदयति ह्लादयति। अत्र वाक्यगता श्रौती।

(ल) त्रिविधामार्थीमुदाहरति मधुर इति। तस्याः अधरः सुधावत् मधुरः अत्र सुधया तुल्य इति तुल्यार्थे वत्प्रत्ययात् तद्धितगता आर्थी। पाणिः पल्लवतुल्यः पल्लवेन सदृशः अतिपेलवः अतिकोमलः। अत्र समासगता आर्थी। लोचने च चकितमृगलोचनाभ्यां सदृशी चपले च। अत्र वाक्यगता आर्थी।

अत्र क्रमेण त्रिविधा आर्थी।

पूर्णा षडेव तत् ॥ ६५० ॥

स्पष्टम्।

लुप्ता सामान्यधर्मादेरेकस्य यदि वा द्वयोः।
त्रयाणां वानुपादाने श्रौत्यार्थी सापि पूर्ववत् ॥
६५१ ॥ [ब]

सा लुप्ता। तद्भेदमाह।

पूर्णावद्धर्मलोपे सा
विना श्रौतीन्तु तद्धिते ॥ ६५२ ॥ [भ]

सा लुप्तोपमा धर्मस्य साधारणगुणक्रियारूपस्य लोपे पूर्णावदिति पूर्वोक्तरीत्या षट्प्रकारा, किन्त्वत्र तद्धिते श्रौत्या असम्भवात् पञ्चप्रकारा।

उदाहरणम्।

"मुखमिन्दुर्यथा पाणिः पल्लवेन समः प्रिये!।
वाचः सुधा इवोष्ठस्ते बिम्बतुल्यो मनोऽश्मवत्" ॥ (प)

(ब) लुप्तोपमामाह लुप्तेति। सामान्यधर्मादेः एकस्य द्वयोर्वा त्रयाणां वा अनुपादाने सा उपमा लुप्ता भवति सा च पूर्ववत् पूर्णावत् श्रौती आर्थी च।

(भ) पूर्णेति। सा लुप्तोपमा धर्मस्य साधारणगुणक्रियारूपस्य लोपे तद्धिते श्रौतीं विना पूर्णावत् भवति।

(प) मुखमिति। हे प्रिये! ते तव मुखम् इन्दुर्यथा, पाणिः पल्लवेन समः, वाचः वचनानि सुधा इव, ओष्ठः बिम्बतुल्यः, मनः हृदयम् अश्मवत् पाषाणतुल्यं कठिनमिति भावः। अत्र प्रथमे वाक्यगता श्रौती, द्वितीये वाक्यगता आर्थी तृतीये समासगता श्रौती, चतुर्थे समासगता आर्थी पञ्चमे तद्धितगता आर्थी।

आधारकर्मविहिते द्विविधे च क्यचि क्यङि।
कर्मकर्त्रोर्णमुलि च स्यादेवं पञ्चधा पुनः॥
६५३॥ [स]

धर्मलोपे लुप्तेत्यनुषज्यते। क्यच्क्यङ्णमुलः कलापमते विसायिणमः। क्रमेणोदाहरणम्।

"अन्तःपुरीयसि रणेषु सुतीयसि त्वं
पौरं जनं तव सदा रमणीयते श्रीः।
दृष्टः प्रियाभिरमृतद्युतिदर्शमिन्द्र-
सञ्चारमत्र भुवि सञ्चरसि क्षितीश!" ॥ (ह)

"अत्रान्तःपुरीयसि" इत्यत्र सुखविहारास्पदत्वस्य "सुतीयसि" इत्यत्र स्नेहनिर्भरत्वस्य च साधारणधर्मस्य लोपः। एवमन्यत्र। इह च यथादितुल्यादिविरहात् श्रौत्यादिविशेषचिन्ता नास्ति। इदञ्च केचित् औपम्यप्रतिपादकस्य वतेर्लोपे उदाहरन्ति तदयुक्तम्। क्यङादेरपि तदर्थविहितत्वेनौपम्यप्रतिपादकत्वात्। ननु क्यङादिषु सम्यगौपम्यप्रतीतिर्नास्ति

(स) आधारेति। आधारकर्मविहिते द्विविधे क्यचि, क्यङि कर्मकर्त्रोर्णमुलि च इत्येवं पञ्चधा पञ्चप्रकारा लुप्ता पुनः धर्मलोपे भवति।

(ह) अन्तःपुरीयसीति। हे क्षितीश! त्वं रणेषु अन्तःपुरीयसि अन्तःपुरेषु इव आचरसि, अत्र आधारविहितक्यच्। पौरं जनं सुतीयसि सुतमिवाचरसि, अत्र कर्मविहितक्यच्। श्रीः लक्ष्मीः सदा तव रमणीयते रमणीव आचरति, अत्र क्यङ्। प्रियाभिः अमृतद्युतिदर्शम् अमृतद्युतिरिवेत्यर्थः दृष्टः, अत्र कर्मविहितणमुल्। अत्र भुवि इन्द्रसञ्चारम् इन्द्र इव सञ्चरसि, अत्र कर्तृविहितणमुल्। अत्र प्रथमे सुखविहारितयेति द्वितीये स्नेहातिशयेनेति तृतीये सन्तोषदायितयेति चतुर्थे आह्लादकत्वेनेति पञ्चमे निर्भयत्वेनेति साधारणधर्मलोपः।

प्रत्ययत्वेनास्वतन्त्रत्वात् इवादिप्रयोगाभावाच्चेति न वाच्यम्। कल्पपादावपि तथा प्रसङ्गात्। न च कल्पपादीनामिवादितुल्यतयौपम्यस्य वाचकत्वं, क्यङादीनान्तु द्योतकत्वम्; इवादीनामपि वाचकत्वे निश्चयाभावात्। वाचकत्वे वा समुदितं पदं वाचकं "प्रकृतिप्रत्ययौ स्वस्वार्थबोधकौ" इति च मतद्वयेऽपि वत्यादिक्यङाद्योः साम्यमेवेति। यच्च केचिदाहुः "वत्यादय इवाद्यर्थेऽनुशिष्यन्ते (च) क्यङादयस्त्वाचारार्थे इति" तदपि न। न खलु क्यङादय आचारमात्रार्था अपि तु सादृश्याचारार्था इति तदेवं धर्मलोपे दशप्रकारा लुप्ता।

उपमानानुपादाने
द्विधा वाक्यसमासयोः॥ ६५४ [छ]

उदाहरणम्।

"तस्या मुखेन सदृशं रम्यं नास्ते न वा नयनतुल्यम्"।

अत्र मुखनयनप्रतिनिधिवस्त्वन्तरयोर्गम्यमानत्वादुपमानलोपः। अत्रैव च "मुखेन सदृशम्" इत्यत्र "मुखं यथेदम्"

(च) मतद्वयेति। तदर्थविहितत्वेन वत्यर्थविहितत्वेन औपम्यप्रतिपादकत्वात् बोधकत्वात्। सम्यक् सम्पूर्णा, अस्वतन्त्रत्वादिति प्रत्ययानां स्वातन्त्र्येणार्थबोधकत्वं नास्ति प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूत इति नियमात्। कल्पपादाविति। कल्पपादिप्रत्ययस्थलेऽपि त्वया धर्मलोपे इति वक्तुं न शक्यते, तत्र धर्मलोपे एव त्वया वाच्यं तदयमेषां को भेद इति भावः। निश्चयाभावादिति। सर्वे हि निपाता द्योतका एव न तु वाचका इति केचित् वदन्ति। तन्मते इवादीनामपि साक्षात् औपम्यवाचकत्वेनाभिमतानां वाचकत्वे सन्देहः, किं वाच्यं प्रत्ययानामिति भावः। अनुशिष्यन्ते विधीयन्ते।

(छ) उपमानेति। उपमीयते अनेनेति उपमानम् अस्य अनुपादाने वाक्यसमासयोः द्विधा—वाक्यगता लुप्ता, समासगता लुप्ता इत्यर्थः।

इति "नयनतुल्यम्" इत्यत्र "दृगिव" इति पाठे श्रौत्यपि सम्भवतीत्यनयोर्भेदयोः प्रत्येकं श्रौत्यार्थीत्वभेदेन चतुर्विधत्वसम्भवेऽपि प्राचीनरीत्या द्विप्रकारत्वमेवोक्तम्।

औपम्यवाचिनो लोपे
समासे क्विपि च द्विधा ॥ ६५५ ॥ [ख]

क्रमेणोदाहरणम्।

"वदनं मृगशावाक्ष्याः सुधाकरमनोहरम्"।

"गर्दभति श्रुतिपरुषं व्यक्तं निनदन् महात्मनां पुरतः" ॥ (ग)

अत्र "गर्दभति" इत्यत्र औपम्यवाचिनः क्विपो लोपः। न चेह उपमेयस्यापि लोपः। "निनदन्" इत्यनेनैव निर्देशात्।

द्विधा समासे वाक्ये च
लोपे धर्मोपमानयोः ॥ ६५६ ॥ [घ]

"तस्या मुखेनेत्यादौ" "रम्यम्" इति स्थाने "लोके" इति पाठेऽनयोरुदाहरणम्।

क्विप्समासगता द्वेधा
धर्मे वादिविलोपने ॥ ६५७ ॥

(ख) औपम्येति। औपम्यवाचिनः इवादेः लोपे समासे क्विपि च प्रत्यये द्विधा भवति।

(ग) वदनमिति। मृगशावाक्ष्याः वदनं सुधाकरवत् मनोहरम्, अत्र औपम्यवाचकलोपे समासगता लुप्ता। गर्दभतीति। महात्मनां पुरतः अग्रतः श्रुतिपरुषं श्रोत्रकटु निनदन् व्यक्तं स्पष्टं गर्दभति गर्दभ इवाचरति।

(घ) द्विधेति। धर्मस्य उपमानस्य च उभयोः लोपे समासे वाक्ये च द्विधा भवति। क्विबिति धर्मस्य इवादेश्च उभयोर्विलोपने क्विप्समासगतत्वेन द्विधा भवति।

उदाहरणम् । "विधवति मुखाब्जमस्याः"। अत्र "विधवतीति" मनोहरत्वक्किप्प्रत्यययोर्लोपः। केचित्त्वत्रापि प्रत्ययलोपमाहुः "मुखाब्जम्" इति च समासगा (ङ)।

उपमेयस्य लोपे तु

स्यादेका प्रत्यये क्यचि ॥ ६५८ [च]

यथा ।

"अरातिविक्रमालोकविकस्वरविलोचनः ।
कृपाणोदग्रदोर्दण्डः स सहस्रायुधीयति" ॥ (छ)

अत्र स सहस्रायुधमिव आत्मानमाचरतीति वाक्ये उपमेयस्यात्मनो लोपः। न चेह औपम्यवाचकलोप उक्तादेव न्यायात्। अत्र केचिदाहुः "सहस्रायुधेन सह वर्त्तते" इति ससहस्रायुधः "स इवाचरति" इति वाक्यात् स सहस्रायुधीयतीति पदसिद्धौ विशेष्यस्य शब्दानुपपात्तत्वादिहोपमेयलोप इति तन्न विचारसहम्। कर्त्तरि क्यचोऽनुशासनविरुद्धत्वात्।

धर्मोपमेयलोपेऽन्या　　　　॥ ६५९ ॥

यथा ।

"यशसि प्रसरति भवतः क्षीरोदीयन्ति सागराः सर्वे" ।

(ङ) विधवतीति। अस्याः मुखाब्जं विधवति विधुरिवाचरति। मुखाब्जमिति मुखम् अब्जमिवेति समासे औपम्यवाचकलोपः, धर्मस्य मनोहरत्वादेश्च लोपो बोध्यः।

(च) उपमेयस्येति। उपमीयते य इति उपमेयः तस्य। स्पष्टम्।

(छ) अरातीति। अरातीनां शत्रूणां विक्रमस्य आलोकेन दर्शनेन विकस्वरे विकाशं गते विस्फारिते इत्यर्थः विलोचने येन तथाभूतः, तथा कृपाणेन खड्गेन उदग्रः भीषणः दोर्दण्डः बाहुदण्डः यस्य तथोक्तः सः सहस्रायुधीयति। अनुशासनविरुद्धत्वात् व्याकरणशास्त्रविरोधात् आधारकर्मणोरेव तद्विधानादिति भावः।

अत्र क्षीरोदमिवात्मानमाचरन्तीत्युपमेय आत्मा साधारणधर्मः शुक्लता च लुप्तौ।

त्रिलोपे च समासगा ॥ ६६० ॥

यथा। "राजते मृगलोचना"।

अत्र मृगस्य लोचने इव चञ्चले लोचने यस्या इति समासे उपमाप्रतिपादकसाधारणधर्मोपमानानां लोपः।

तेनोपमाया भेदाः स्युः
सप्तविंशतिसंख्यकाः ॥ ६६१ ॥

पूर्णा षड्विधा लुप्ता च एकविंशतिविधेति मिलित्वा सप्तविंशतिप्रकारोपमा। एषु च उपमाभेदेषु अलुप्तसाधारणधर्मेषु भेदेषु विशेषः प्रतिपाद्यते।

एकरूपः क्वचित् क्वापि भिन्नः साधारणो गुणः।
भिन्ने विम्बानुविम्बत्वं शब्दमात्रेण वा भिदा ॥
६६२ ॥ [ज]

अत्र एकरूपे यथा उदाहृतम्। "मधुरः सुधावदधरः" इत्यादि। विम्बप्रतिविम्बत्वे यथा।

"भल्लापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीम्।
तस्तार सरघाव्याप्तैः सक्षौद्रपटलैरिव" ॥ (झ)

(ज) एकरूप इति। विम्बानुविम्बत्वं प्रणिधानेन गम्यसाम्यत्वम्। भिदा भेदः।

(झ) भल्लेति। रघुदिग्विजयवर्णनमिदम्। सः रघुः भल्लेन अस्त्रविशेषेण अपवर्जितानि छिन्नानि तैः श्मश्रुलैः तेषां शिरोभिः सरघाभिर्मधुमक्षिकाभिर्व्याप्तैः क्षौद्रपटलैरिव मधुचक्रैरिव महीं पृथ्वीं तस्तार छादयामास।

अत्र "भ्रमज्जुलैः" इत्यस्य "सरघाव्याप्तैः" इति दृष्टान्तवत् प्रतिबिम्बनम्। शब्दमात्रेण भिन्नत्वे यथा।

"स्मेरं विधाय नयनं विकसितमिव नीलमुत्पलं मयि सा।
कथयामास कृशाङ्गी मनोगतं निखिलमाकूतम्" ॥

अत्र एके एव स्मेरत्वविकसितत्वे प्रतिवस्तूपमावच्छब्दभेदेन निर्दिष्टे।

एकदेशविवर्त्तिन्युपमा वाच्यत्वगम्यते।
भवेतां यत्र साम्यस्य ॥ ६६३ ॥ [ञ]

यथा।

"नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैर्मुखैरिव सरःश्रियः।
पदे पदे विभान्ति स्म चक्रवाकैः स्तनैरिव" ॥

अत्र उत्पलादीनां नेत्रादीनां सादृश्यं वाच्यं, सरःश्रीणाञ्चाङ्गनासादृश्यं गम्यम्।

कथिता रशनोपमा।
यथोर्ध्वमुपमेयस्य यदि स्यादुपमानता ॥
६६४ ॥ [ट]

(ञ) एकदेशविवर्त्तिनीमुपमामाह एकदेशेति। यत्र साम्यस्य सादृश्यस्य वाच्यत्वगम्यते वाच्यत्वं गम्यत्वञ्च इत्यर्थः भवेतां सा एकदेशविवर्त्तिनी उपमा एकदेशे स्थितत्वात् तस्या एकदेशविवर्त्तिनी संज्ञेति बोध्यम्।

(ट) रशनोपमामाह कथितेति। यथोर्ध्वम् उत्तरोत्तरम् उपमेयस्य यदि उपमानता स्यात् तदा रशनोपमा कथिता, रशना काञ्ची तत्सदृशत्वात् इयं संज्ञेति भावः।

यथा ।

"चन्द्रायते शुक्लरुचापि हंसो
हंसायते चारुगतेन कान्ता ।
कान्तायते स्पर्शसुखेन वारि
वारीयते स्वच्छतया विहायः" ॥ (ठ)

मालोपमा यदेकस्यो-
पमानं बहु दृश्यते ॥ ६६५ ॥ [ड]

यथा ।

"वारिजेनेव सरसी शशिनेव निशीथिनी ।
यौवनेनेव वनिता नयेन श्रीर्मनोहरा" ॥

क्वचिदुपमानोपमेययोर्द्वयोरपि प्रकृतत्वं दृश्यते ।

"हंसश्चन्द्र इवाभाति जलं व्योमतलं यथा ।
विमलाः कुमुदानीव तारकाः शरदागमे ॥
अस्य राज्ञो गृहे भान्ति भूपानीता विभूतयः ।
पुरन्दरस्य भवने कल्पवृक्षभवा इव" ।

अत्रोपमेयभूतविभूतिभिः "कल्पवृक्षभवा इव" इत्युपमानभूता विभूतय आक्षिप्यन्त इति आक्षेपोपमा। अत्रैव "गृहे इत्यस्य" "भवने इत्यनेन" प्रतिनिर्देशात् प्रतिनिर्देश्योपमा इत्यादयश्च न लक्षिताः। एवंविधवैचित्र्यस्य सहस्रधा सन्दर्शनात् ।

(ठ) चन्द्रायते इति। विहायः आकाशम् आकाशविहायसी इत्यमरः। अन्यत् स्पष्टम् ।

(ड) मालोपमामाह मालोपमेति। एकस्य उपमेयस्य यत् बहु उपमानं दृश्यते सा मालोपमा ।

उपमानोपमेयत्व-
मेकस्यैव त्वनन्वयः ॥ ६६६ ॥ [ढ]

अर्थादेकवाक्ये। यथा।

"राजीवमिव राजीवं जलं जलमिवाजनि।
चन्द्रश्चन्द्र इवातन्द्रः शरत्समुदयोद्यमे" ॥

अत्र राजीवादीनामनन्यसदृशत्वप्रतिपादनार्थमुपमानोपमेयभावो वैवक्षिकः। "राजीवमिव पाथोजम्" इति चास्य लाटानुप्रासाद्विविक्तो विषयः। किन्त्वत्रोचितत्वादेकशब्दप्रयोग एव श्रेयान्। तदुक्तम्।

"अनन्वये च शब्दैक्यमौचित्यादानुषङ्गिकम्। (ण)
अस्मिंस्तु लाटानुप्रासे साक्षादेव प्रयोजकमिति" ॥

पर्य्यायेण द्वयोरेत-
दुपमेयोपमा मता ॥ ६६७ ॥ [त]

एतदुपमानोपमेयत्वम्। अर्थाद्वाक्यद्वये। यथा।

"कमलेव मतिर्मतिरिव कमला
तनुरिव विभा विभेव तनुः।
धरणीव धृतिर्धृतिरिव धरणी
सततं विभाति तव यस्य वत" ॥

(ढ) अनन्वयमाह उपमानेति। एकस्यैव उपमानोपमेयत्वम् अनन्वयः।

(ण) अनन्वये इति। आनुषङ्गिकम् आयतम्।

(त) उपमेयोपमामाह पर्य्यायेणेति। द्वयोः उपमानोपमेययोः एतत् उपमेयोपमानत्वम् इत्यर्थः उपमेयोपमा मता।

अत्रास्य राज्ञः श्रीहर्षादिसदृशं नान्यदस्तीत्यभिप्रायः।

सदृशानुभवाद् वस्तुस्मृतिः स्मरणमुच्यते॥

६६८॥ [थ]

यथा।

"अरविन्दमिदं वीक्ष्य खेलत्खञ्जनमञ्जुलम्।
स्मरामि वदनं तस्याश्चारु चञ्चललोचनम्"॥

"मयि सकपटम्" इत्यादौ च स्मृतेः सादृश्यानुभवं विनोत्थापितत्वान्नायमलङ्कारः। राघवानन्दमहापात्रास्तु वैसादृश्यात् (द) स्मृतिमपि स्मरणालङ्कारमिच्छन्ति। तत्रोदाहरणं तेषामेव यथा।

"शिरीषमृद्वी गिरिषु प्रपेदे
यदा यदा दुःखशतानि सीता।
तदा तदास्याः सदनेषु सौख्य-
लक्षाणि दध्यौ गलदश्रु रामः"॥ (ध)

रूपकं रूपितारोपाद्
विषये निरपह्नवे॥ ६६९॥ [न]

(थ) स्मरणमाह सदृशेति। सदृशस्य वस्तुनः अनुभवात् दर्शनादिजन्यज्ञानात् वस्तुनः अन्यस्य स्मृतिः अनुभवः स्मरणम् उच्यते।

(द) वैसादृश्यात् विसदृशस्य वस्तुनः अनुभवादित्यर्थः।

(ध) शिरीषेति। शिरीषमृद्वी शिरीषकुसुमसुकुमाराङ्गी सीता गिरिषु पर्वतेषु यदा यदा दुःखशतानि प्रपेदे प्राप, रामः तदा तदा सदनेषु गृहेषु अस्याः सीतायाः सौख्यलक्षाणि सुखसन्तानान् गलदश्रु यथा तथा दध्यौ चिन्तयामास सस्मारेत्यर्थः। अत्र विसदृशस्य दुःखशतस्यानुभवात् सुखसन्तानस्मरणम्।

(न) रूपकमाह रूपकमिति। निरपह्नवे प्रकृतिगोपनम् अपह्नवः तद्रहिते

"रूपितेति" परिणामात् व्यवच्छेदः। एतच्च परिणाम-प्रस्तावे विवेचयिष्यामः। "निरपह्नवः" इत्यपह्नुतिव्यवच्छे-दार्थम्।

तत् परम्परितं साङ्गं
निरङ्गमिति च त्रिधा ॥ ६७० ॥

तद्रूपकम्। तत्र।

यत्र कस्यचिदारोपः परारोपणकारणम्।
तत् परम्परितं श्लिष्टाश्लिष्टशब्दनिबन्धनम्।
प्रत्येकं केवलं मालारूपञ्चेति चतुर्विधम् ॥
६७१ ॥ [प]

तत्र श्लिष्टशब्दनिबन्धनं केवलपरम्परितं यथा।

"आहवे जगदुद्दण्डराजमण्डलराहवे।
श्रीनृसिंहमहीपाल! स्वस्त्यस्तु तव बाहवे" ॥ (फ)

अत्र राजमण्डलं नृपसमूह एव चन्द्रबिम्बमित्यारोपो राजबाहोः राहुत्वारोपे निमित्तम्। मालारूपं यथा।

विषये उपमेये रूपितस्य उपमानस्य आरोपात् तादात्म्याध्यासात् रूपकं रूपकाल-ङ्कारः अध्यासश्च अवास्तवः न तु वास्तव इति बोध्यम्।

(प) यत्रेति। कस्यचित् आरोपः परस्य आरोपणे कारणं तत् परम्परितं रूपकं, तत् चतुर्विधं श्लेषाधीनतया केवलं मालारूपञ्च, प्रत्येकञ्च केवलं मालारूपञ्चेति।

(फ) आहवे इति। हे श्रीनृसिंहमहीपाल! आहवे युद्धे जगताम् उद्दण्डानां राजमण्डलानां राहवे तव बाहवे स्वस्ति अस्तु।

"पद्मोदयदिनाधीशः सदागतिसमीरणः ।
भूभृदावलिदम्भोलिरेक एव भवान् भुवि" ॥ (ब)

अत्र पद्माया उदय एव पद्मानामुदयः, सतामागतिरेव सदागमनं, भूभृतो राजान एव पर्वता इत्याद्यारोपो राज्ञः सूर्य्यत्वाद्यारोपे निमित्तम् । अश्लिष्टशब्दनिबन्धनं केवलं यथा ।

"पान्तु वो जलदश्यामाः शार्ङ्गज्याघातकर्कशाः ।
त्रैलोक्यमण्डपस्तम्भाश्चत्वारो हरिबाहवः" ॥ (भ)

अत्र त्रैलोक्यस्य मण्डपत्वारोपो हरिबाहूनां स्तम्भत्वारोपे निमित्तम् । मालारूपं यथा ।

"मनोजराजस्य सितातपत्रं
श्रीखण्डचित्रं हरिदङ्गनायाः ।
विराजति व्योमसरःसरोजं
कर्पूरपूरप्रभमिन्दुबिम्बम्" ॥ (म)

(ब) पद्मेति । एक एव भवान् भुवि पद्मायाः लक्ष्म्याः उदये अन्यत्र पद्मानामुदये दिनाधीशः सूर्य्यः सताम् आगतौ अन्यत्र सदा गतौ समीरणः वायुः, तथा भूभृतां राज्ञाम् अन्यत्र पर्वतानाम् आवलिषु श्रेणिषु दम्भोलिः वज्रम् ।

(भ) पान्त्विति । जलदश्यामाः नवनीरदश्यामवर्णाः शार्ङ्गस्य धनुषः ज्यायाः मौर्व्याः आघातेन आस्फालनेन कर्कशाः कठिनाः त्रैलोक्यं त्रिभुवनमेव मण्डपं गृहं तस्य स्तम्भाः अवलम्बनदारूणीत्यर्थः चत्वारः हरिबाहवः वः युष्मान् पान्तु रक्षन्तु ।

(म) मनोजेति । मनोजराजस्य कामनृपतेः सितातपत्रं श्वेतच्छत्रं हरिदङ्गनायाः दिगङ्गनायाः श्रीखण्डचित्रं चन्दनतिलकं व्योम आकाशमेव सरः तस्य सरोजं पद्मं कर्पूरपूरप्रभं कर्पूरपुञ्जसदृशम् इन्दुबिम्बं चन्द्रमण्डलं विराजति ।

अत्र मनोज्ञादेः राजत्वाद्यारोपश्चन्द्रबिम्बस्य सितातपत्रत्वाद्यारोपे निमित्तम्। एषु च "राजभुजादीनां राजत्वाद्यारोपो राजमण्डलादीनां चन्द्रमण्डलत्वाद्यारोपे निमित्तम्" इति केचित्।

अङ्गिनो यदि साङ्गस्य रूपणं साङ्गमेव तत्।
समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्त्ति च ॥६७२॥ [य]

तत्र।

आरोप्याणामशेषाणां
शाब्दत्वे प्रथमं मतम् ॥ ६७३ ॥ [र]

प्रथमं समस्तवस्तुविषयं यथा।

"रावणावग्रहक्लान्तमिति वागमृतेन सः।
अभिवृष्य मरुच्छस्यं कृष्णमेघस्तिरोदधे" ॥ (ल)

अत्र कृष्णस्य मेघत्वारोपे वागादीनाममृतत्वाद्यारोपितत्वम्।

(य) अङ्गिन इति। साङ्गस्य अङ्गसहितस्य अङ्गिनः यत् रूपणं तत् साङ्गं रूपकम्। तद् द्विविधं—समस्तवस्तुविषयं, तथा एकदेशविवर्त्ति।

(र) समस्तवस्तुविषयमाह। आरोप्याणामिति। अशेषाणां सर्वेषाम् आरोप्याणाम् उपमानानां शाब्दत्वे शब्दप्रतिपाद्यत्वे प्रथमं समस्तवस्तुविषयमित्यर्थः मतम्।

(ल) उदाहरति रावणेति। कृष्णः एव मेघः कृष्णमेघः रावणः एव अवग्रहः वृष्टिप्रतिबन्धः तेन क्लान्तं मरुत् देवः एव शस्यं तत् इति पूर्वोक्तेन वागेव अमृतं जलं तेन अभिवृष्य तिरोदधे अन्तर्हितः। अत्र कृष्णस्य मेघत्वारोपसम्पादनाय तदङ्गानां सर्वेषाम् अमृतादीनां वागादिषु आरोपात् साङ्गत्वं रूपकमिति बोध्यम्।

यत्र कस्यचिदार्थत्व-

मेकदेशविवर्त्ति तत् ॥ ६७४ ॥ [व]

कस्यचिदारोप्यमाणस्य । यथा ।

"लावण्यमधुभिः पूर्णमास्यमस्या विकस्वरम् ।

लोकलोचनरोलम्बकदम्बैः कैर्न पीयते ?" ॥ (श)

अत्र लावण्यादौ मध्वाद्यारोपः शाब्दो मुखे पद्मत्वारोप आर्थः । न च इयमेकदेशविवर्त्तिन्युपमा विकस्वरत्वधर्मस्यारोप्यमाणे पद्मे मुख्यतया वर्त्तनात् मुखे चोपचरितत्वात् (ष) ।

निरङ्गं केवलस्यैव रूपणं तदपि द्विधा ।

मालाकेवलरूपत्वात् ॥ ६७५ ॥ [स]

तत्र मालारूपं निरङ्गं यथा ।

"निर्माणकौशलं धातुश्चन्द्रिका लोकचक्षुषाम् ।

क्रीड़ागृहमनङ्गस्य सेयमिन्दीवरेक्षणा ॥ (ह)

(व) एकदेशविवर्त्तिरूपकमाह यत्रेति । यत्र कस्यचित् आरोप्यमाणस्य आर्थत्वम् अर्थवशात् लभ्यत्वं तत् एकदेशविवर्त्ति रूपकमिति शेषः ।

(श) उदाहरति लावण्येति । अस्याः कान्तायाः लावण्यानि एव मधूनि तैः पूर्णं विकस्वरम् आस्यं मुखं कैः लोकानां लोचनान्येव रोलम्बकदम्बानि भ्रमरसमूहाः तैः न पीयते ? अपि तु सर्वैरेव पीयते इत्यर्थः ।

(ष) विकस्वरत्वेति विकस्वरत्वधर्मस्य विकासस्य इत्यर्थः मुख्यतया प्राधान्येन वर्त्तनात् अवस्थानात् मुखे च उपचरितत्वात् आरोपितत्वात् गुणभावेन वर्त्तनादित्यर्थः । तथा च यत्र साधर्म्यम् उपमाने मुख्यतया स्थितं तत्रैव रूपकं, यत्र तु उपमेये स्थितं तत्र उपमैवेति फलितम् ।

(स) निरङ्गमाह निरङ्गमिति । केवलस्य एकमात्रस्यैव अङ्गिनः रूपणं निरङ्गम् । तदपि द्विविधं—मालारूपं, केवलरूपञ्च ।

(ह) तत्र मालारूपमुदाहरति निर्माणेति । सा इयम् इन्दीवरेक्षणा

केवलं यथा।

"दासे कृतागसि भवत्युचितः प्रभूणां
पादप्रहार इति सुन्दरि! नात्र दूये।
उद्यत्कठोरपुलकाङ्कुरकण्टकाग्रै-
र्यद्भिद्यते मृदु पदं ननु सा व्यथा मे" ॥ (च)

तेनाष्टौ रूपके भिदाः ॥ ६७६ ॥

चिरन्तनैरुक्ता इति शेषः। क्वचित् परम्परितमप्येकदेश-विवर्त्ति (छ) यथा।

"खड्गः क्ष्मासौविदल्लः समिति
विजयते मालवाखण्डलस्य"। (ज)

अत्रार्थः क्ष्माया महिषीत्वारोपः खड्गे सौविदल्लत्वारोपे हेतुः। अस्य भेदस्य पूर्ववन्मालारूपत्वेऽप्युदाहरणं मृग्यम्।

धातुः विधातुः निर्माणकौशलं सृष्टिवैचित्र्यं लोकचक्षुषां चन्द्रिका कौमुदी तथा मनसिजस्य कामस्य क्रीडागृहम्। अत्र इन्दीवरेत्याद्यरूपे अङ्गिनि मालारूपेण निर्माणकौशलादीनाम् आरोपः।

(च) केवलमुदाहरति दासे इति। हे सुन्दरि! दासे किङ्करे कृतागसि कृतापराधे सति प्रभूणां पादप्रहारः उचितः इति हेतोः अत्र पादप्रहारे न दूये न दुःखमनुभवामीत्यर्थः। उद्यद्भिः कठोरैः पुलकाङ्कुरैरेव कण्टकाग्रैः पादस्पर्श-जनितैरिति भावः मृदु कोमलं पदं तवेति शेषः यत् भिद्यते विध्यते, ननु भोः! सा मे मम व्यथा पीड़ा। मदा प्रहरन्तीं कान्तां प्रति तत् कामुकस्योक्ति-रियम्। अत्र पुलकाङ्कुररूपे अङ्गिनि केवलस्य कण्टकाग्रस्य आरोपः।

(छ) क्वचिदिति। एकदेशविवर्त्ति परम्परितरूपकं कस्यचिदार्हत्वमित्यर्थः।

(ज) उदाहरति खड्ग इति। मालवः एव आखण्डलः इन्द्रः अथवा मालवानाम् आखण्डलः तस्य क्ष्मा पृथिवी तस्याः सौविदल्लः कञ्चुकी स्त्रीजनानां रक्षणनियुक्तः अन्तःपुराध्यक्षः, सौविदल्लाः कञ्चुकिन इत्यमरः। खड्गः समिति संग्रामे विजयते।

दृश्यन्ते क्वचिदारोप्याः

श्लिष्टाः साङ्गेऽपि रूपके ॥ ६७७ ॥ [ग]

तत्रैकदेशविवर्त्ति श्लिष्टं यथा मम ।

"करमुदयमहीधरस्तनाग्रे

गलिततमःपटलांशुके निवेश्य ।

विकसितकुमुदेक्षणं विचुम्ब-

त्ययममरेशदिशो मुखं सुधांशुः" ॥ (घ)

समस्तवस्तुविषयं यथा। अत्रैव "विचुम्बति" इत्यादौ चुचुम्बे "हरिदबलामुखमिन्दुनायकेन" इति पाठे न चात्र श्लिष्टपरम्परितम् (ङ)। तत्र हि। "भूभृदावलिदम्भोलिः" इत्यादौ राजादौ पर्वतत्वादिरूपणं विना वर्णनीयस्य राजादेर्दम्भोलित्वादिरूपणं सर्वथैव सादृश्यासम्भवादसङ्गतम्। तर्हि कथं "पद्मोदयदिनाधीशः" इत्यादौ परम्परितं, राजादेः सूर्य्यादिना सादृश्यस्य तेजस्वितादिहेतुकस्य सम्भवादिति न वाच्यम्। तथाहि राजादेस्तेजस्वितादिहेतुकं सुव्यक्तं सादृश्यं न तु प्रकृते तद्विवक्षितं पद्मोदयादेरेव द्वयोः साधारणधर्मतया

(ग) दृश्यन्ते इति। श्लिष्टाः अनेकार्था इत्यर्थः।

(घ) करमिति। चन्द्रोदयवर्णनमिदम्। अयं सुधांशुः चन्द्रः अमरेशदिशः प्राच्याः गलितं तमसां पटलं समूहः एव अंशुकं यस्मात् तादृशे उदयमहीधरः एव स्तनः तस्याग्रे तदुपरि करं किरणं हस्तञ्च निवेश्य विकसितानि कुमुदान्येव ईक्षणानि नयनानि यत्र तादृशं मुखं विचुम्बति। पुष्पिताग्रावृत्तम्। अत्र अमरेशदिशि अङ्गनारोपस्य सुधांशौ नायकारोपस्य च आर्थत्वात् एकदेशविवर्त्तित्वम्।

(ङ) श्लिष्टपरम्परितमिति। यत्र सादृश्यासम्भवेन विना आरोपणं वाक्यार्थासङ्गतिः तत्रैव परम्परितं यत्र न तथा तत्र साङ्गनिरङ्गयोरवसर इति तात्पर्य्यम्।

विवक्षितत्वात्, इह तु महीधरादेः स्तनादिना सादृश्यं पीनोत्तुङ्गत्वादिना सुव्यक्तमेवेति न श्लिष्टपरम्परितम्। क्वचित् समासाभावेऽपि रूपकं दृश्यते। यथा।

"मुखं तव कुरङ्गाक्षि! सरोजमिति नान्यथा"।

क्वचिद्वैयधिकरण्येऽपि (च)।

यथा।

"विदधे मधुपश्रेणीमिह भ्रूलतया विधिः"। (छ)

क्वचिद्वैधर्म्येऽपि (ज)।

यथा।

"सौजन्याम्बुमरुस्थली सुचरितालेख्यद्युभित्तिगुण-
ज्योत्स्नाकृष्णचतुर्दशी सरलतायोगश्वपुच्छच्छटा।
यैरेषापि दुराशया कलियुगे राजावली सेविता
तेषां शूलिनि भक्तिमात्रसुलभे सेवा कियत् कौशलम्"॥(झ)

इदं मम। अत्र च केषाञ्चिद्रूपकाणां शब्दश्लेषमूलत्वेऽपि

(च) वैयधिकरण्ये इति। उपमानोपमेययोर्भिन्नविभक्तिकत्वे इत्यर्थः।

(छ) उदाहरति विदधे इति। विधिः इह नायिकायां भ्रूलतया मधुपश्रेणीं भ्रमरावलीं विदधे। अत्र भ्रूलतायां व्यधिकरणायां मधुपश्रेण्यारोपः।

(ज) वैधर्म्ये इति। विरुद्धधर्मसद्भावे इत्यर्थः।

(झ) उदाहरति सौजन्येति। सौजन्यमेव अम्बु जलं तस्य मरुस्थली मरुभूमिः सौजन्यहीनेत्यर्थः, सुचरितमेव आलेख्यं चित्रकर्म तस्य द्युभित्तिः आकाशरूपकुड्यं दुश्चरितेति भावः, गुणा एव ज्योत्स्ना तासां कृष्णचतुर्दशी गुणशून्या इत्यर्थः, सरलतायाः योगः तस्य श्वपुच्छच्छटा कुक्कुरलाङ्गूलविस्तारः एतादृशी राजावली यैः कलियुगे दुराशया दुष्टधनतृष्णया सेविता तेषां भक्तिमात्रसुलभे एकमात्रभक्तिलभ्ये शूलिनि शम्भौ सेवा कियत् कौशलम्? शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्। अत्र राजावल्यां मरुस्थल्याद्यारोपः सौजन्याम्बुशालित्वसाधर्म्यस्यासद्भावप्रकाशात् वैपरीत्येनाभिहितः।

रूपकविशेषत्वादर्थालङ्कारमध्ये गणनम् (ञ)। एवं वक्ष्यमाणालङ्कारेषु बोद्धव्यम्।

अधिकारूढवैशिष्ट्यं रूपकं यत्तदेव तत्॥

६७८॥ [ट]

तदेवाधिकारूढवैशिष्ट्यसंज्ञरूपकम्। यथा मम।

"इदं वक्त्रं साक्षाद्विरहितकलङ्कः शशधरः
सुधाधाराधारश्चिरपरिणतं बिम्बमधरः।
इमे नेत्रे रात्रिन्दिवमधिकशोभे कुवलये
तनुर्लावण्यानां जलधिरवगाहे सुखतरः" ॥ (ठ)

अत्र कलङ्कराहित्यादिना अधिकं वैशिष्ट्यम्।

विषयात्मतयारोप्ये प्रकृतार्थोपयोगिनि।
परिणामो भवेत्तुल्यातुल्याधिकरणो द्विधा॥

६७९॥ [ड]

(ञ) शब्दश्लेषमूलत्वेऽपीति रूपकविशेषत्वात् रूपकस्य विशेषत्वात् प्राधान्यादित्यर्थः।

(ट) अधिकेति। अधिकम् आरूढं प्राप्तं वैशिष्ट्यं वैचित्र्यं येन तत् रूपकं तदेव अधिकारूढवैशिष्ट्यनामकम्।

(ठ) उदाहरति इदमिति। इदं दृश्यमानमित्यर्थः वक्त्रं मुखं साक्षात् स्वयं विरहितकलङ्कः निष्कलङ्कः शशधरः चन्द्रः। सुधाधाराणाम् अमृतधाराणाम् आधारः आस्पदम् अधरः चिरपरिणतं सम्यक् परिपक्वं बिम्बं फलविशेषः। इमे नेत्रे रात्रिन्दिवम् अधिके शोभे अधिकशोभाशालिनी कुवलये नीलोत्पले, नीलोपलं कुवलयमित्यमरः। तनुः शरीरं लावण्यानां जलधिः समुद्रः परम् अवगाहे सुखतरः अतिसुखप्रद इत्यर्थः।

(ड) परिणामालङ्कारमाह विषयेति। आरोप्ये आरोप्यमाणे वस्तुनि विषयात्मतया आरोपविषयाभिन्नतया प्रकृतार्थस्य प्रस्तुतस्य कार्यस्य उपयोगिनि उपकारादि सम्पादके सतीत्यर्थः परिणामः भवेत् प्रकृतार्थोपयोगितया विषये

आरोप्यमाणस्यारोपविषयात्मतया परिणमनात् परिणामः। यथा।

> "स्मितेनोपायनं दूरादागतस्य कृतं मम।
> स्तनोपपीडमाश्लेषः कृतो द्यूते पणस्तया"॥

अन्यत्रोपायनपणौ वसनाभरणादिभावेनोपयुज्येते, अत्र तु नायकसम्भावनद्यूतयोः स्मिताश्लेषरूपतया। अत्र प्रथमार्द्धे वैयधिकरण्येन प्रयोगः (ढ)। द्वितीये सामान्याधिकरण्येन। रूपके "मुखचन्द्रं पश्यामि" इत्यादौ आरोप्यमाणचन्द्रादेरुपरञ्जकतामात्रं न तु प्रकृते दर्शनादावुपयोगः, इह तु उपायनादेर्विषयेण तादात्म्यं प्रकृते च नायकसम्भावनादावुपयोगः। अतएव रूपके आरोप्यस्यावच्छेदकत्वमात्रेणान्वयः। अत्र तु तादात्म्येन, "दासे कृतागसि" इत्यादौ रूपकमेव न तु परिणामः। आरोप्यमाणकण्टकस्य पादभेदनकार्य्यस्याप्रस्तुतत्वात्। न खलु तत् कस्यचिदपि प्रस्तुतकार्य्यस्य घटनार्थमनुसन्धीयते (ण)।

विषयिणः आरोपः परिणाम इति भावः। स च द्विधा—तुल्याधिकरणः, व्यधिकरणश्च।

(ढ) उदाहरति स्मितेनेति। सखायं प्रति कस्यचित् स्वकान्ताकृताववर्णनमिदम्। तया मत्कान्तया स्मितेन मन्दहसितेन दूरात् आगतस्य उपस्थितस्य मम उपायनम् उपहारः कृतम्। तया द्यूते द्यूतक्रीडायां स्तनोपपीडं यथा तथा आश्लेषः आलिङ्गनं पणः कृतः। प्रथमार्द्धे इति वैयधिकरण्येन भिन्नविभक्तिकत्वेन।

(ण) आरोप्यमाणेति। आरोप्यमाणस्य उपमानस्य चन्द्रादेरुपरञ्जकतामात्रम् उपमेयस्य शोभाविस्तारकत्वमात्रं प्रकृते प्रस्तुते। उपयोगः उपकारित्वम्। इह तु विषयेण स्मितेन तादात्म्यम् अभेदः प्रकृते प्रस्तुते नायकसम्भावनादौ नायकसंवर्द्धनकर्मणि उपयोगः उपकारित्वम्। आरोप्यस्य उपमानस्य अवच्छेदकत्वमात्रेण विशेषणत्वमात्रेण अत्र तु परिणामे तादात्म्येन अभिन्नत्वे-

अयमपि रूपकवदधिकारूढ़वैशिष्ट्ये दृश्यते। यथा।

"वनेचराणां वनितासखानां दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः।
भवन्ति यत्रौषधयो रजन्यामतैलपूराः सुरतप्रदीपाः" ॥ (त)

अत्र प्रदीपानामोषध्यात्मतया प्रकृते सुरतोपयोगिनि अन्धकारनाशे उपयोगोऽतैलपूरत्वेनाधिकारूढ़वैशिष्ट्यम्।

सन्देहः प्रकृतेऽन्यस्य संशयः प्रतिभोत्थितः।
शुद्धो निश्चयगर्भोऽसौ निश्चयान्त इति त्रिधा ॥

६८० ॥ [थ]

यत्र संशय एव पर्य्यवसानं स शुद्धः। यथा।

"किं तारुण्यतरोरियं रसभरोद्भिन्ना नवा वल्लरी ?
वेलाप्रोच्छलितस्य किं लहरिका लावण्यवारां निधेः ?।
उद्गाढ़ोत्कलिकावतां स्वसमयोपन्यासविस्रम्भिणः
किं साक्षादुपदेशयष्टिरथवा देवस्य शृङ्गारिणः ?" ॥ (द)

त्यर्थः। प्रस्तुतकार्य्यस्येति। अत्र नायिकाया अनुनयनमेव प्रस्तुतं पुलके कण्टकारोपस्य न खलु तदुपयोगित्वमिति भावः।

(त) वनेचराणामिति। यत्र हिमाद्रौ रजन्यां रात्रौ दर्य्यःकन्दरा एव गृहाणि तेषाम् उत्सङ्गेषु अभ्यन्तरेषु निषक्ताः पतिताः भासः यासां ताः ओषधयः लताविशेषाः, वनितासखानां सभार्य्याणां वनेचराणाम् अतैलपूराः सुरतप्रदीपा भवन्ति। उपेन्द्रवज्राछन्दः।

(थ) सन्देहालङ्कारमाह सन्देह इति। प्रकृते प्रस्तुते उपमेये इत्यर्थः। प्रतिभोत्थितः प्रतिभया प्रौढ़ोक्त्या उत्थितः अन्यस्य उपमानस्य संशयः सन्देहः असौ सन्देहः त्रिधा शुद्धः, निश्चयगर्भः, तथा निश्चयान्तः।

(द) शुद्धमुदाहरति किमिति। नायिकादर्शने कामिजनानां वितर्कोक्तिरियम्। इयं पुरतः परिदृश्यमाना कापीत्यर्थः तारुण्यतरोः यौवनद्रुमस्य रसभरेण रसातिरेकेण उद्भिन्ना निःसृता नवा वल्लरी मञ्जरी किम् ? वेलास्

यत्र आदावन्ते च संशय एव मध्ये च निश्चयः स निश्चयमध्यः। यथा।

"अयं मार्त्तण्डः किम्? स खलु तुरगैः सप्तभिरितः
कृशानुः किम्? सर्वाः प्रसरति दिशो नैष नियतम्।
कृतान्तः किम्? साक्षान्महिषवहनोऽसाविति पुनः
समालोक्याजौ त्वां विदधति विकल्पान् प्रतिभटाः"॥ (ध)

अत्र मध्ये मार्त्तण्डाद्यभावनिश्चयः राजनिश्चये द्वितीयसंशयोत्थानासम्भवात्। यत्रादौ संशयोऽन्ते च निश्चयः स निश्चयान्तः। यथा।

"किं तावत् सरसि सरोजमेतदारात्?
आहोस्विन्मुखमवभासते तरुण्याः?।
संशय्य क्षणमिति निश्चिकाय कश्चित्
बिब्बोकैर्बकसहवासिनां परोक्षैः" ॥ (न)

तटेषु प्रोच्छ्वसितस्य स्फीतोच्छ्रितस्य लावण्यवारां निधेः लावण्यसागरस्य लहरिका किम्? अथवा उद्गाढा अत्युत्कटा या उत्कण्ठा कान्ताविषयिणी उत्सुकता तद्वतां कामिनामित्यर्थः स्वसमयस्य निजसिद्धान्तस्य उपन्यासे स्थापने विश्रम्भिणः प्रणयिनः मदारिपोः देवस्य मदनस्येत्यर्थः साक्षात् मूर्त्तिमतोऽर्थः उपदेशयष्टिः रे एवमिदं कुरुतेति शिक्षादण्डः किम्? शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

(ध) निश्चयमध्यमुदाहरति अयमिति। राजस्तुतिरियम्। अयं मार्त्तण्डः सूर्य्यः किम्? सः मार्त्तण्डः सप्तभिः तुरगैः इतः युक्तः खलु, तस्मान्नायं सूर्य्य इति निश्चयः। कृशानुः अग्निः किम्? एष अग्निः नियतं सर्वा दिशः न प्रसरति तस्य ऊर्द्ध्वप्रसरस्य प्रसिद्धत्वादिति भावः। तस्मान्नायम् अग्निरिति निश्चयः। साक्षात् स्वयं कृतान्तः यमः किम्? असौ यमः महिषवाहनः तस्मान्नायं कृतान्त इति निश्चयः। इति इत्थं त्वाम् आजौ युद्धे समालोक्य दृष्ट्वा प्रतिभटाः प्रतियोद्धारः विकल्पान् वितर्कान् विदधति कुर्वन्ति। शिखरिणीवृत्तम्।

(न) निश्चयान्तमुदाहरति किमिति। आरात् समीपे पुरोवर्त्तिनीत्यर्थः सरसि एतत् दृश्यमानं सरोजं पद्मं किम्? आहोस्वित् अथवा तरुण्याः युवत्याः

अप्रतिभोत्थापिते तु "स्थाणुर्वा पुरुषो वा" इत्यादिसंशये नायमलङ्कारः।

"मध्यं तव सरोजाक्षि! पयोधरभरार्दितम्।
अस्ति नास्तीति सन्देहः कस्य चित्ते न भासते"॥

अत्रातिशयोक्तिरेव उपमेये उपमानसंशयस्यैवैतदलङ्कारविषयत्वात्।

साम्यादतस्मिंस्तद्बुद्धि-
र्भ्रान्तिमान् प्रतिभोत्थिता॥ ६८१॥ [प]

यथा।

"मुग्धा दुग्धधिया गवां विदधते कुम्भानधो वल्लवाः
कर्णे कैरवशङ्कया कुवलयं कुर्वन्ति कान्ता अपि।
कर्कन्धूफलमुच्चिनोति शवरी मुक्ताफलाकाङ्क्षया
सान्द्रा चन्द्रमसो न कस्य कुरुते चित्तभ्रमं चन्द्रिका?"॥(फ)

मुखम् अवभासते स्फुरति? कश्चित् जनः इति इत्थं वर्णं संशय्य, वकासहवासिनां वकसहचराणां पद्मानां परोक्षैः अगोचरैः बिब्बोकैः विलासविशेषैः निश्चिकाय मुखमिति शेषः। ईदृग् विलासः कुतः पद्मेषु तस्मात् तरुणीमुखमेवैतत् इति स्थिरीचकारेत्यर्थः। प्रहर्षिणीवृत्तम्।

(प) भ्रान्तिमन्तमाह साम्यादिति। साम्यात् सादृश्यात् अतस्मिन् वस्तुनि प्रतिभोत्थिता प्रौढोक्तिसिद्धा तद्बुद्धिः तद्वस्तुबोधः भ्रान्तिमान्।

(फ) उदाहरति मुग्धेति। चन्द्रोदयवर्णनमिदम्। सान्द्रा घना चन्द्रमसः चन्द्रस्य चन्द्रिका कस्य जनस्य चित्तभ्रमं न कुरुते? अपि तु सर्वस्यैवेति भावः। तथाहि मुग्धाः अनभिज्ञाः वल्लवाः गोपाः दुग्धधिया दुग्धधवलत्वबोधेन गवाम् अधः स्तनतले इत्यर्थः कुम्भान् विदधते धारयन्ति। कान्ताः कामिन्यः अपि कैरवशङ्कया श्वेतोत्पलबोधेन कर्णे कुवलयं नीलोत्पलं कुर्वन्ति धारयन्ति तथा शबरी व्याधपत्नी मुक्ताफलाकाङ्क्षया मौक्तिकप्राप्त्यभिलाषेण कर्कन्धूफलं

अस्वरसोत्थापिता भ्रान्तिर्नायमलङ्कारः (व) । यथा । "शुक्तिकायां रजतम्" इति । न च असादृश्यमूला । यथा ।

"सङ्गमविरहविकल्पे वरमिह विरहो न सङ्गमस्तस्याः ।
सङ्गे सैव तथैका त्रिभुवनमपि तन्मयं विरहे" ॥ (भ)

क्वचिद् भेदाद्ग्रहीतॄणां विषयाणां तथा क्वचित् ॥
एकस्यानेकधोल्लेखो यः स उल्लेख इष्यते ॥
६८२ ॥ [म]

क्रमेणोदाहरणम् ।

"प्रिय इति गोपवधूभिः शिशुरिति वृद्धैरधीश इति देवैः ।
नारायण इति भक्तैर्ब्रह्मेत्यग्राहि योगिभिर्देवः ॥" (य)

अत्रैकस्यापि भगवतस्तत्तद्गुणयोगादनेकधोल्लेखे गोपवधूप्रभृतीनां रुच्यादयो यथायोगं प्रयोजकाः । यदाहुः ।

"यथारुचि यथार्थित्वं यथाव्युत्पत्ति भिद्यते ।

मदरफलमुपचिनोति उपचिनोति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र सान्द्रचन्द्रिका-समावेश बलाकवलनादिषु तद्बुद्धिः ।

(व) अस्वरसोत्थापिता स्वभावजाता ।

(भ) सङ्गेति । अत्र सङ्गमविरहयोः सादृश्यं नास्तीति बोध्यम् ।

(म) उल्लेखमाह क्वचिदिति । क्वचित् ग्रहीतॄणां क्वचिद् वा विषयाणां तत्तद्विषयधर्माणां भेदात् भिन्नत्वात् यः एकस्य वस्तुनः अनेकधा बहुधा उल्लेखः कीर्तनं स उल्लेख उच्यते ।

(य) प्रिय इति । देवः कृष्णः गोपवधूभिः प्रिय इति, वृद्धैः नन्दादिभिः शिशुरिति, देवैरिन्द्रादिभिः अधीश इति, भक्तैः ध्रुवप्रह्लादादिभिः नारायण इति, योगिभिः सनकादिभिः ब्रह्म इति, अग्राहि गृहीतः । तत्तद्गुणयोगादिति शिशुत्वादिगुणसम्बन्धात् रुच्यादयः अनुरागादयः आदिपदेन वात्सल्यभक्त्यादयो ग्राह्यं ।

आभासोऽप्यर्थे एकस्मिन्ननुसन्धानसाधितः" ॥ (र)

अत्र भगवतः प्रियत्वादीनां वास्तवत्वाद् ग्रहीतृभेदाच्च न मालारूपकं न च भ्रान्तिमान् न च अयमभेदे भेद इत्येवंरूपा अतिशयोक्तिः (ल)। तत्र हि "अन्यदेवाङ्गलावण्यम्" इत्यादौ लावण्यादेर्विषयस्य पृथक्त्वेनाध्यवसानम्। न चेह भगवति गोपवधूप्रभृतिभिः प्रियत्वाद्यध्यवसीयते। प्रियत्वादेर्भगवति तत्काले तात्त्विकत्वात्। केचिदाहुः "अयमलङ्कारो नियमेनावश्यम्भावेनालङ्कारान्तरविच्छित्तिमूलः, उक्तोदाहरणे च शिशुत्वादीनां नियमाभिप्रायात् प्रियत्वादेर्भिन्नत्वाध्यवसायः" इत्यतिशयोक्तिरस्ति तत्सद्भावेऽपि च ग्रहीतृभेदेन नानात्वप्रतीतिरूपो विच्छित्तिविशेष उल्लेखाख्यभिन्नालङ्कारप्रयोजकः (व)। श्रीकण्ठजनपदवर्णने "वज्रपञ्जरम्" इति "शरणागतैः अम्बरविवरम्" इति "वातिकैः" इत्यादिरातिशयोक्तेर्विविक्तो विषयः। इह च रूपकालङ्कारयोगः। वस्तुतस्तु "अम्बरवि-

---

(र) यथारुचीति। यथारुचि यथाभिलाषं यथार्थित्वं यथाप्रयोजनवत्त्वं तथाव्युत्पत्ति यथाज्ञानम् एकस्मिन् अर्थे विषये वस्तुनीत्यर्थः अनुसन्धानेन भावनया साधितः जनितः आभासः ज्ञानम् अपि भिद्यते पृथक् भवति।

(ल) अत्रेति। वास्तवत्वात् तात्त्विकत्वात् न मालारूपकमिति रूपके आरोपस्य अवास्तवत्वादिति भावः। अध्यवसीयते आरोप्यते वास्तवत्वादिति भावः।

(व) अयमिति। नियमेन अवश्यम्भावेन अलङ्कारान्तरस्य अन्यस्य अलङ्कारस्य विच्छित्तिः वैचित्र्यं मूलं यस्य तथोक्तः अलङ्कारान्तरेणोत्थापित इत्यर्थः। अन्यसहकृतः एवायं चमत्करोतीति भावः। शिशुत्वादीनामिति प्रियत्वादेर्नियमाभिप्रायात् अयमस्माकं प्रिय एव नायं शिशुरिति व्यवच्छेदाभिप्रायत्वादित्यर्थः भिन्नत्वाध्यवसाय इति अभेदे भेदारोप इत्यर्थः तत्सद्भावे अतिशयोक्तिसद्भावे नानात्वप्रतीतिरूपः विभिन्नज्ञानरूपः विच्छित्तिविशेषः वैचित्र्यातिशय

वरम्” इत्यादौ भ्रान्तिमन्तमेवेच्छन्ति न रूपकं भेदप्रतीतिपुरःसरस्यैवारोपस्य गौणीमूलरूपकादिप्रयोजकत्वात्। यदाहुः शारीरकमीमांसाभाष्यव्याख्याने श्रीमद्वाचस्पतिमिश्राः “अपि च परशब्दः परत्र लक्ष्यमाणगुणयोगेन वर्त्तते” इति। यत्र प्रयोक्तृसम्प्रतिपत्तौ सम्प्रतिपत्तिः स गौणः, स च भेदप्रत्ययपुरःसर इति। इह तु वातिकानां श्रीकण्ठजनपदवर्णने भ्रान्तिकृत एव अम्बरविवरत्वाद्यारोप इति। अत्रैव च “तपोवनम्” इति मुनिभिः “कामायतनम्” इति वेश्याभिरित्यादौ च परिणामालङ्कारयोगः (अ)।

“गाम्भीर्य्येण समुद्रोऽसि गौरवेणासि पर्वतः”।

इत्यादौ च अनेकधोल्लेखे गाम्भीर्य्यादिविषयभेदः प्रयोजकः (ब)। अत्र च रूपकयोगः। “गुरुर्वचसि पृथुरुरसि अर्जुनो यशसि” इत्यादि च अस्य रूपकात् विविक्तो विषय इति। अत्र हि श्लेषमूलातिशयोक्तियोगः (स)।

(अ) अपि चेति। परशब्दः अन्यशब्दः परत्र अन्यत्र लक्ष्यमाणगुणयोगेन वर्त्तते यथा मुखचन्द्रं मनोहरं पश्यतीत्यत्र मुखे यच्चन्द्रत्वारोपः स लक्ष्यमाणगुणेन मनोहरत्वरूपेण योगादिति। यत्र आरोपे प्रयोक्तृसम्प्रतिपत्तौ वक्तृबोद्धव्ययोः सम्प्रतिपत्तिः सम्यक् ज्ञानं सः गौणः। परिणामालङ्कारयोगः प्रकृतोपयोगित्वादिति भावः।

(ब) विषयभेदेनोल्लेखमुदाहरति गाम्भीर्य्येणेति। अत्र गाम्भीर्य्यादिविषयभेदेन एकस्य अनेकधा उल्लेखः।

(स) वचसि गुरुः महान् सुरश्रेष्ठः बृहस्पतिरिव उरसि वक्षसि पृथुः विशालः तदाख्यो भूपतिरिव यशसि अर्जुनः धवलः धनञ्जयः कार्त्तवीर्य्यो वा। अत्र एकस्य पुंसः वचनादिविषयभेदेन अनेकधा उल्लेखः। इत्यादिच अस्य उल्लेखस्य विषयः रूपकात् विविक्तः विभिन्नः। अत्रेति। अत्र गुरुरित्यादौ श्लेषमूलातिशयोक्तियोगः तस्यैव प्राधान्यादिति भावः।

प्रकृतं प्रतिषिध्यान्य-
स्थापनं स्यादपह्नुतिः ॥ ६८३ ॥ [ह]

इयं द्विधा क्वचिदपह्नवपूर्वक आरोपः क्वचिदारोपपूर्वकोऽपह्नव इति ।

क्रमेण उदाहरणम् ।

"नेदं नभोमण्डलमम्बुराशि-
र्नैताश्च तारा नवफेनभङ्गाः ।
नायं शशी कुण्डलितः फणीन्द्रो
नासौ कलङ्कः शयितो मुरारिः" ॥ (च)

"एतद् विभाति चरमाचलचूडचुम्बि-
हिण्डीरपिण्डरुचिशीतमरीचिबिम्बम् ।
उज्ज्वालितस्य रजनीं मदनानलस्य
धूमं दधत्प्रकटलाञ्छनकैतवेन" ॥ (क)

(ह) अपह्नुतिमाह प्रकृतमिति । प्रकृतं प्रस्तुतं प्रतिषिध्य अन्यस्य अप्रकृतस्य स्थापनम् अपह्नुतिः स्यात् ।

(च) नेदमिति । इदं नभोमण्डलम् आकाशं न अम्बुराशिः समुद्रः, एताश्च ताराः नक्षत्राणि न, नवाः फेनभङ्गाः फेनच्छेदाः, अयं शशी चन्द्रः न, कुण्डलितः मण्डलाकारेण स्थितः फणीन्द्रः शेषः, असौ कलङ्कः चन्द्रस्थित इति शेषः न, शयितः शयनं गतः मुरारिः कृष्णः । अत्र प्रकृतम् आकाशादिकं प्रतिषिध्य अम्बुराश्यादीनां स्थापनम् ।

(क) एतदिति । एतत् चरमाचलः अस्ताचलः तस्य चूडं शिखरं चुम्बतीति तथोक्तम् अस्ताचलचूडावलम्बीत्यर्थः हिण्डीरपिण्डरुचि फेनपुञ्जनिभं, हिण्डीरोऽब्धिकफः फेन इत्यमरः । शीतमरीचिबिम्बं चन्द्रमण्डलं प्रकटलाञ्छनकैतवेन सुव्यक्तकलङ्कव्याजेन रजनीं व्याप्य प्रज्वालितस्य मदनानलस्य धूमं दधत् विभाति विराजते । अत्र लाञ्छने धूमत्वारोपः प्रकृतस्य अपह्नवात् प्राक् इति आरोपपूर्वकत्वमपह्नवस्येति बोध्यम् ।

इदं पद्यं मम । एवम् ।

"विराजति व्योमवपुः पयोधिस्तारामयास्तत्र च फेनभङ्गाः" ।

इत्याद्याकारेण च प्रकृतनिषेधो बोद्धव्यः ।

गोपनीयं कमप्यर्थं द्योतयित्वा कथञ्चन ।
यदि श्लेषेणान्यथा वाऽन्यथयेत् साप्यपह्नुतिः ॥

६८४ ॥ [ख]

श्लेषेण यथा ।

"काले वारिधराणा-
मपतितया नैव शक्यते स्थातुम् ।
उत्कण्ठितासि तरले !
न हि न हि सखि ! पिच्छिलः पन्थाः ॥ (ग)

अत्र अपतितयेत्यत्र पतिं विनेत्युक्त्वा पतनाभावेनेत्यन्यथाकृतम् । अश्लेषेण यथा ।

"इह पुरोऽनिलकम्पितविग्रहा
मिलति का न वनस्पतिना लता ।

(ख) प्रकारान्तरेण अपह्नुतिमाह गोपनीयमिति । गोपनीयं रहस्यं कमपि अर्थं कथञ्चन द्योतयित्वा प्रकटय्य यदि श्लेषेण वा अन्यथा अश्लेषेण इत्यर्थः अन्यथयेत् अन्यथा कुर्य्यात् सापि अपह्नुतिः ।

(ग) तत्र श्लेषमूलापह्नुतिमुदाहरति काले इति । वारिधराणां काले वर्षाकाले अपतितया पतिशून्यतया स्थातुं नैव शक्यते । इति सखीं प्रति कयाचिदुक्तम् । हे तरले ! चपले ! उत्कण्ठितासि इति सख्या प्रत्युक्तम् । हे सखि ! न हि न हि नैव नैव पतिशून्यतया स्थातुं नैव शक्यते इति मया नोक्तमित्यर्थः पन्थाः पिच्छिल इति नायिकया पुनर्गोपितम् । अत्र अपतितयेति श्लिष्टम् ।

(घ) अश्लेषमूलापह्नुतिमुदाहरति इहेति । इह वर्षाकाले पुरः अग्रतः

स्मरसि किं सखि! कान्तरतोत्सवं
न हि घनागमरीतिरुदाहृता" ॥ (घ)

वक्रोक्तौ परोक्तेरन्यथाकारः, इह तु स्वोक्तेरेवेति भेदः। गोपनकृतागोपनस्यापि प्रथममभिहितत्वाच्च व्याजोक्तिः।

अन्यन्निषिध्य प्रकृत-
स्थापनं निश्चयः पुनः ॥ ६८५ ॥ [ङ]

निश्चयाख्योऽयमलङ्कारः। अन्यदित्यारोप्यमाणम्। यथा मम।

"वदनमिदं न सरोजं नयने नेन्दीवरे एते।
इह सविधे मुग्धदृशो मधुकर! न मुधा परिभ्राम्य" ॥ (च)

यथा वा।

"हृदि विसलताहारो नायं भुजङ्गमनायकः
कुवलयदलश्रेणी कण्ठे न सा गरलद्युतिः।

अनिलेन वायुना कम्पितः विग्रहः शरीरं यस्याः तादृशी का लता वनस्पतिना न मिलति न सङ्गच्छते? अपि तु सर्वैवेति। इति कयाचित् सखीं प्रति उक्तम्। हे सखि! कान्तस्य रतोत्सवं स्मरसि किम्? इति सख्या प्रत्युक्तम्। न हि नैव कान्तरतोत्सवं स्मरामीत्यर्थः, घनागमस्य वर्षाकालस्य रीतिः उदाहृता उक्ता। इति पुनर्नायिकया भङ्ग्या गोपितम्।

(ङ) निश्चयालङ्कारमाह अन्यदिति। अन्यत् अप्रकृतं निषिध्य प्रकृतस्य प्रस्तुतस्य स्थापनं निश्चयः।

(च) उदाहरति वदनमिति। हे मधुकर! इदं वदनं सरोजं पद्मं न, नयने एते, न इन्दीवरे नीलोत्पले, तस्मात् इह मुग्धदृशः कान्तायाः सविधे सन्निधौ मुधा निरर्थकं मा परिभ्राम्य। अत्र सरोजादिकमप्रकृतं निषिध्य प्रकृतस्य वदनादेः स्थापनम्।

(छ) हृदीति। हे अनङ्ग! अयं हृदि वक्षसि विसलताहारः मृणालहारः, न भुजङ्गमनायकः पन्नगपतिः, कण्ठे इयं कुवलयदलानां नीलोत्पलपुत्राणां

मलयजरजो नेदं भस्म प्रियारहिते मयि
प्रहर न हरभ्रान्त्याऽनङ्ग! क्रुधा किमु धावसि?" ॥ (छ)

न ह्ययं निश्चयान्तः सन्देहस्तत्र संशयनिश्चययोरेकाश्रयत्वेनावस्थानात्। अत्र तु भ्रमरादेः संशयो नायकादेर्निश्चयः किञ्च न भ्रमरादेरपि संशयः। एककोट्यनधिके ज्ञाने तथा समीपागमनासम्भवात्। तर्हि भ्रान्तिमानस्तु। अस्तु नाम भ्रमरादेर्भ्रान्तिः। न च इह तस्याश्चमत्कारविधायित्वम् अपि तु तथाविधनायकाद्युक्तेरेवेति सहृदयसंवेद्यम्। किञ्च अविवक्षितेऽपि भ्रमरादेः पतनादौ भ्रान्तौ वा नायिकाचाट्वादिरूपेणैव सम्भवत्येव तथाविधोक्तिः। न च रूपकध्वनिरयं मुखस्य कमलत्वेन अनिर्द्धारणात्। न च अपह्नुतिः प्रस्तुतस्य अनिषेधादिति पृथगेवायमलङ्कारश्चिरन्तनोक्तालङ्कारेभ्यः (ज)। शुक्तिकायां रजतधिया पतति पुरुषे शुक्तिकेयं न रजतमिति कस्यचिदुक्तेर्नायमलङ्कारो वैचित्र्याभावात्।

भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना।

श्रेणी, सा मदिरा गरलद्युतिः कालकूटप्रभा न, इदं मलयजरजः चन्दनधूलिः, न भस्म, तस्मात् प्रियारहिते मयि हरभ्रान्त्या शिवभ्रमेण न प्रहर, क्रुधा कोपेन किमु किमर्थं धावसि? अत्र भुजङ्गमनायकादीनामप्रकृतानां निषेधः प्रकृतानां विलसत्तारादीनां स्थापनञ्च।

(ज) एककोट्यनधिके इति। एककोटिमात्रावलम्बिनि उभयकोटिकज्ञानं हि संशयः, यदि भ्रमरादेः तादृक् संशयः स्यात् तदा कथं समीपागमनं सम्भवेत्, निश्चितमेवेदं सरोजमित्येवं ज्ञाने एव समीपागमनं सम्भवतीति भावः। तथाविधनायकाद्युक्तेरेव चमत्कारविधायित्वमिति शेषः। नायिकेति। नायिकायाः चाट्वादिरूपेण प्रियोक्त्या रसनाभिप्रायेणैव तथाविधा उक्तिः नायकस्य सम्भवति। रूपकध्वनिरिति। तत्र मुखे कमलत्वारोपस्य निर्द्धारणम् अत्र तु न तथा इति भावः। पृथक् सिद्धः।

वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथमं द्विविधा मता ॥
वाच्ये वादिप्रयोगे स्यादप्रयोगे परा पुनः ।
जातिर्गुणः क्रिया द्रव्यं यदुत्प्रेक्ष्यं द्वयोरपि ॥
तदष्टधापि प्रत्येकं भावाभावाभिमानतः ।
गुणक्रियास्वरूपत्वान्निमित्तस्य पुनश्च ताः ॥
द्वात्रिंशद्विधतां यान्ति ॥ ६८६ ॥ [झ]

तत्र वाच्योत्प्रेक्षायामुदाहरणं दिङ्मात्रं यथा ।

"ऊरुः कुरङ्गकदृशश्चञ्चलचेलाञ्चलो भाति ।
सपताकः कनकमयो विजयस्तम्भः स्मरस्येव" ॥ (ञ)

(झ) उत्प्रेक्षामाह भवेदिति । प्रकृतस्य प्रस्तुतस्य परात्मना अप्रकृतस्वरूपेण सम्भावना उत्कटैककोटिकः संशय इत्यर्थः उत्प्रेक्षा भवेत् । प्रथमं सा उत्प्रेक्षा द्विविधा—वाच्या प्रतीयमाना च । इवादीनाम् उत्प्रेक्षावाचकानां प्रयोगे वाच्या अप्रयोगे इवादीनामिति शेषः परा प्रतीयमाना स्यात् । यत् यस्मात् द्वयोरपि वाच्यप्रतीयमानयोः जातिः गुणः क्रिया द्रव्यम् एतच्चतुष्टयम् उत्प्रेक्ष्यं सम्भावनीयं तस्मात् सा उत्प्रेक्षा अष्टधा । अष्टधापि सा भावाभावाभिमानतः भावाभिमानेन अभावाभिमानेन च प्रत्येकं द्वैविध्यात् षोड़शधा । पुनश्च ताः षोड़शप्रकाराः उत्प्रेक्षाः प्रत्येकं निमित्तस्य उत्प्रेक्षाकारणस्य गुणक्रियास्वरूपत्वात् क्वचित् गुणस्वरूपत्वात् क्वचित् क्रियास्वरूपत्वात् द्वैविध्येन द्वात्रिंशद्भेदा भवन्ति ।

(ञ) जात्युत्प्रेक्षामुदाहरति ऊरुरिति । कुरङ्गकदृशः हरिणाक्ष्याः चञ्चलं चेलाञ्चलं सूक्ष्मवस्त्रं यस्मिन् तादृशः ऊरुः स्मरस्य कामस्य सपताकः पताकासहितः कनकमयः काञ्चनमयः विजयस्तम्भः शत्रून् विजित्य तन्नगरे यः स्तम्भः आरोप्यते स विजयस्तम्भः, स इव भाति राजते । अत्र इव प्रयोगात् वाच्योत्प्रेक्षा, स्तम्भस्य बहुशः सद्भावाच्च जातिरुत्प्रेक्षिता नित्यानेकसमवायिनी जातिरिति स्तम्भत्वजातेरनेकसमवेतत्वादिति बोध्यम् । स्तम्भस्य भावपदार्थं प्रति भावाभिमानिन्युत्प्रेक्षेयम् । उत्प्रेक्षानिमित्तञ्च नायिकोरोरूपं गुणः ।

अत्र विजयस्तम्भस्य वस्तुवाचकत्वाज्जात्युत्प्रेक्षा।

"ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्य्ययः।
गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव"॥ (ट)

अत्र सप्रसवत्वं गुणः।

"गङ्गाम्भसि सुरत्राण! तव निर्याणनिस्वनः।
स्नातीवारिवधूवर्गगर्भपातनपातकी"॥ (ठ)

अत्र स्नातीति क्रिया।

"मुखमेणीदृशो भाति पूर्णचन्द्र इवापरः"।

अत्र चन्द्र इत्येकव्यक्तिवाचित्वाद् द्रव्यशब्दः। एते भावाभिमाने च (ड)। अभावाभिमाने यथा।

(ट) गुणोत्प्रेक्षामुदाहरति ज्ञाने इति। तस्य दिलीपस्य ज्ञाने सत्यपि मौनं तूष्णीम्भावः मितभाषित्वं न तु वाचालत्वमिति भावः, शक्तौ सामर्थ्ये सत्यपि क्षमा अपराधसहनं, त्यागे दाने श्लाघाविपर्य्ययः अनात्मप्रशंसनमित्यर्थः आसीदिति शेषः; अतस्तस्य दिलीपस्य गुणाः गुणानुबन्धित्वात् परस्परसहचारित्वादिति भावः सप्रसवा इव सहोदरा इव आसन्निति शेषः। अत्र इव प्रयोगात् वाच्योत्प्रेक्षा, उत्प्रेक्षणीयो गुणः सप्रसवत्वं कुक्षिगर्भयोर्विभागस्यैव प्रसवपदार्थत्वात् विभागस्य च गुणत्वेनाङ्गीकृतत्वात् तदुक्तं भाषापरिच्छेदे, "अथ गुणा रूपं रसो गन्धस्ततः परम्। स्पर्शः संख्या परिमितिः संयोगश्च विभागश्चेति"। भावाभिमानिन्युत्प्रेक्षेयं प्रसवस्य भावपदार्थत्वात्। उत्प्रेक्षाया निमित्तञ्च गुण इत्यवधेयम्।

(ठ) क्रियोत्प्रेक्षामुदाहरति गङ्गेति। राजस्तुतिरियम्। सुरान् देवान् त्रायते रक्षति असुरेभ्य इति भावः तत्सम्बुद्धौ। हे सुरत्राण! अरिवधूनां शत्रुनारीणां गर्भपातनमेव पातकं पातकवान् तव निर्याणस्य प्रयाणस्याश्च निःस्वनः शब्दः गङ्गाम्भसि स्नातीव। अत्र स्नानक्रियाया भावपदार्थत्वात् भावाभिमानिन्युत्प्रेक्षा।

(ड) द्रव्योत्प्रेक्षामुदाहरति मुखमिति। एणीदृशः हरिणाक्ष्याः मुखम् अपरः [illegible] [illegible] पूर्णचन्द्र इव भाति। [illegible] मणिहीर-

"कपोलफलकावस्याः कष्टं भूत्वा तथाविधौ।
अपश्यन्ताविवान्योन्यमीदृक्षां क्षामतां गतौ"॥ (ढ)

अत्र अपश्यन्ताविति क्रियाया अभावः। एवमन्यत्। निमित्तस्य गुणक्रियारूपत्वे यथा। "गङ्गाम्भसि" इत्यादौ स्नातीवेत्युत्प्रेक्षा निमित्तं पातकित्वं गुणः। "अपश्यन्ताविव" इत्यादौ क्षामतागमनरूपं निमित्तं क्रिया। एवमन्यत्। प्रतीयमानोत्प्रेक्षा यथा।

"तन्वङ्ग्याः स्तनयुग्मेन मुखं न प्रकटीकृतम्।
हाराय गुणिने स्थानं न दत्तमिति लज्जया"॥ (ण)

अत्र लज्जयेवेति इवाद्यभावात् प्रतीयमानोत्प्रेक्षा। एवमन्यत्। ननु ध्वनिनिरूपणप्रस्तावेऽलङ्काराणां सर्वेषामपि

मानसद्भावे एव तस्या अधिकारात् न खलु अपरस्य चन्द्रस्य प्रसिद्धत्वमिति बोध्यम्। चन्द्रस्य च भावपदार्थत्वात् भावाभिमानिनी इवप्रयोगात् वाच्या च। अत्रोत्प्रेक्षानिमित्तं मुखस्य रूपं वेदितव्यम्। एते इति। एते जात्यादय इत्यर्थः।

(ढ) अभावाभिमानिनीमुदाहरति कपोले इति। कष्टमिति खेदे, अस्याः कान्तायाः कपोलफलकौ गण्डदेशौ तथाविधौ अतिसुन्दराविति भावः भूत्वा अन्योन्यं परस्परम् अपश्यन्ताविव ईदृक्षाम् एतादृशीं क्षामतां कृशतां गतौ। पूर्वं प्रफुल्लतया स्फीतत्वात् उभौ अन्योन्यं ददृशतुः इदानीं विरहे कार्श्यातिशयात् अवनतत्वेन उन्नतनासाव्यवधानेन च दर्शनाभावः सम्भवति परन्तु अचेतनतया दर्शनस्यासम्भवात् दर्शनमुत्प्रेक्षितमिति सुधीभिरवधेयम्। अत्रादर्शनस्य अभावपदार्थत्वात् अभावाभिमानिनीयं क्रियोत्प्रेक्षा इवप्रयोगात् वाच्या च।

(ण) प्रतीयमानामुदाहरति यथेति। तन्वङ्ग्याः कृशाङ्ग्याः स्तनयुग्मेन गुणिने सूत्रगुम्फिताय इत्यर्थः अन्यत्र दयादाक्षिण्यादिगुणशालिने स्थानम् अवकाशः न दत्तम् इति लज्जया मुखं न प्रकटीकृतं मुखस्य कालिमावृतत्वादप्रकटनमिति भावः।

व्यङ्ग्यत्वं भवतीत्युक्तं, सम्प्रति पुनर्विशिष्य कथमुत्प्रेक्षायाः प्रतीयमानत्वमुच्यते। उच्यते व्यङ्ग्योत्प्रेक्षायाम्।

"महिलासहस्सभरिए तुह हिअए सुहअ! सा अमाअंती।
अणुदिणं अणण्णअम्मा अंगं तणुं अपि तणू एइ" (१)॥

इत्यादौ उत्प्रेक्षणं विनापि वाक्यविश्रान्तिः, इह तु स्तनयोर्लज्जाया असम्भवात् लज्जयेवेत्युत्प्रेक्षयैवेति व्यङ्ग्यप्रतीयमानोत्प्रेक्षयोर्भेदः (त)। अत्र वाच्योत्प्रेक्षायाः षोड़शसु भेदेषु मध्ये विशेषमाह।

तत्र वाच्या भिदाः पुनः।
विना द्रव्यं त्रिधा सर्वाः
स्वरूपफलहेतुगाः॥ ६८७॥ [थ]

तत्रोक्तेषु वाच्यप्रतीयमानोत्प्रेक्षयोर्भेदेषु मध्ये ये वाच्योत्प्रेक्षयोः षोड़श भेदास्तेषु जात्यादीनां त्रयाणां ये द्वादश भेदास्तेषां प्रत्येकं स्वरूपफलहेतुगत्वेन द्वादशभेदतया षट्-

---

(१) महिलासहस्रभरिते तव हृदये सुभग! साऽमान्ती।
अनुदिनमनन्यकर्माङ्गं तन्वपि तनूकरोतीति सं०।

(त) उत्प्रेक्षणं विनैवेति। तव हृदये वस्तुमिवेति उत्प्रेक्षानन्तरेणैव वाक्यविश्रान्तिः वाक्यार्थसङ्गतिरित्यर्थः। तदाह यत्र वाक्यार्थविश्रान्तेः परं तात्पर्यालोचनया व्यञ्जनाद्वारा प्रतीतिः तत्र तेषां व्यङ्ग्यत्वं यत्र तु तदद्वार-कमेव वाक्यार्थविश्रान्तिस्तत्र प्रतीयमानत्वमिति बोध्यम्।

(थ) तत्रेति। तत्र तयोर्वाच्यप्रतीयमानयोर्मध्ये विना द्रव्यं द्रव्यभिन्नाः सर्वाः द्वादशभेदाः वाच्याभिदाः वाच्योत्प्रेक्षाभेदाः स्वरूपफलहेतुगाः स्वरूपगाः फलगाः हेतुगाश्चेति त्रिधा भवन्ति।

विंशद्भेदाः, द्रव्यस्य स्वरूपोत्प्रेक्षणमेव सम्भवतीति चत्वार इति मिलित्वा चत्वारिंशद्भेदाः। तत्र स्वरूपोत्प्रेक्षा यथा। पूर्वोदाहरणेषु "स्मरस्य विजयस्तम्भः" इति। "सप्रसवा इव" इत्यादयः जातिगुणरूपाः। फलोत्प्रेक्षा यथा।

"रावणस्यापि रामास्तो भित्त्वा हृदयमाशुगः।
विवेश भुवमाख्यातुमुरगेभ्य इव प्रियम्" ॥ (द)

अत्र "आख्यातुम्" इति भूप्रवेशस्य फलं क्रियारूपमुत्प्रेक्षितम्। हेतूत्प्रेक्षा यथा।

"सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां
भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम्।
अदृश्यत त्वच्चरणारविन्द-
विश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम्" ॥ (ध)

अत्र दुःखरूपो गुणो हेतुत्वेनोत्प्रेक्षितः। एवमन्यत्।

उक्त्यनुक्त्योर्निमित्तस्य
द्विधा तत्र स्वरूपगाः ॥ ६८८ ॥ [न]

(द) फलोत्प्रेक्षामुदाहरति यथेति। रावणस्येति। रामेण अस्तः निक्षिप्तः आशुगः शरः रावणस्य हृदयं भित्त्वापि, उरगेभ्यः नागेभ्यः पातालनिलयेभ्य इति भावः प्रियम् आख्यातुं कथयितुमिव तेषामपि रावणेनोत्पीड़ितत्वादिति भावः। भुवं पृथिवीं विवेश।

(ध) हेतूत्प्रेक्षामुदाहरति सैषेति। रावणं हत्वा पुष्पकेण अयोध्यामागच्छतः रामस्य पथि सीतां प्रत्युक्तिरियम्। प्रिये! सा एषा स्थली वनभूमिः, यत्र त्वां विचिन्वता अन्वेषयता मया उर्व्यां पृथिव्यां भ्रष्टं च्युतम् एकं नूपुरं तव चरणारविन्दात् पादपद्मात् यः विश्लेषः वियोगः तेन यत् दुःखं तस्मादिव बद्धमौनं निःशब्दम् अदृश्यत दृष्टम्। उपजातिवृत्तम्।

(न) पुनः स्वरूपोत्प्रेक्षाभेदानाह उक्तेति। तत्र मध्ये स्वरूपगाः उत्प्रेक्षाः निमित्तस्य गुणक्रियारूपस्य उक्त्यनुक्त्योः उक्तौ अनुक्तौ चेति द्विधा।

तेषु चत्वारिंशत्सङ्ख्यकेषु भेदेषु मध्ये ये स्वरूपगायाः षोड़श भेदास्ते उत्प्रेक्षानिमित्तस्योपादानानुपादानाभ्यां द्वात्रिंशद्भेदा इति मिलित्वा षट्पञ्चाशद्भेदा वाच्योत्प्रेक्षायाः। तत्र निमित्तस्योपादानं यथा। पूर्व्वोदाहृते "स्नातीव" इत्युत्प्रेक्षायां निमित्तं पातकित्वमुपात्तम्। अनुपादाने यथा। "चन्द्र इवापरः" इत्यत्र तथाविधसौन्दर्य्याद्यतिशयो नोपात्तः। हेतुफलयोस्तु नियमेन निमित्तस्योपादानमेव (प)। तथाहि विश्लेषदुःखादिव" इत्यत्र यन्निमित्तं बद्धमौनत्वम् "आख्यातुमिव" इत्यत्र च भूप्रवेशस्तयोरनुपादानेऽसङ्गतमेव वाक्यं स्यात्। प्रतीयमानायाः षोड़शसु भेदेषु विशेषमाह।

प्रतीयमानाभेदाश्च
प्रत्येकं फलहेतुगाः ॥ ६८६ ॥

यथोदाहृते "तन्वङ्ग्याः स्तनयुग्मेन" इत्यत्र "लज्जयेवेति" हेतुरुत्प्रेक्षितः। अस्यामपि निमित्तस्यानुपादानं न सम्भवति। इवाद्यनुपादाने निमित्तस्य च अकीर्त्तने उत्प्रेक्षणस्य प्रमातुर्निश्चेतुमशक्यत्वात्। स्वरूपोत्प्रेक्षापि अत्र न भवति। धर्म्मान्तरतादात्म्यनिबन्धनायामस्यामिवाद्यप्रयोगे विशेषणयोगे सत्यतिशयोक्तेरभ्युपगमात्। यथा। "अयं राजाऽपरः पाकशासनः" इति। विशेषणाभावे च रूपकस्य यथा राजा

(प) हेतुफलयोरिति हेतूत्प्रेक्षायां फलोत्प्रेक्षायाञ्च इत्यर्थः। नियमेन उपादानमेव।

(फ) प्रमातुः प्रतिपत्तुः। धर्म्मान्तरेति। धर्म्मान्तरेण अन्येन धर्म्मिणा यत् तादात्म्यम् अभेदप्रतीतिः तदेव निबन्धनं कारणं यस्याः तथाभूतायाम् अस्याम् उत्प्रेक्षायाम्। अभ्युपगमात् स्वीकारात् प्राचीनैरिति शेषः। अयमिति।

पाकशासन इति तदेवं द्वात्रिंशत्प्रकारा प्रतीयमानोत्प्रेक्षा (फ)।

उक्तावनुक्तौ प्रस्तुतस्य
प्रत्येकं ता अपि द्विधा ॥ ६९० ॥ [ब]

ता उत्प्रेक्षाः। उक्तौ यथा। "ऊरुः कुरङ्गकदृशः" इति। अनुक्तौ यथा मम प्रभावत्यां प्रद्युम्नः। इह हि सम्प्रति प्रतिदिगन्तमाच्छादयता तिमिरपटलेन।

घटितमिवाञ्जनपुञ्जैः पूरितमिव मृगमदक्षोदैः।
ततमिव तमालतरुभिर्वृतमिव नीलांशुकैर्भुवनम्" ॥ (भ)

अत्र अञ्जनेन घटितत्वादेरुत्प्रेक्षणीयस्य विषयव्याप्तत्वं नोपात्तम् (म)। यथा वा।

"लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः"। (य)

अत्र अपर इत्यनेन पाकशासनस्य अप्रसिद्धत्वं ततश्च यत्र प्रसिद्धमुपमानं तत्रैव रूपकस्यावसरः यत्र तु उपमानस्य अप्रसिद्धत्वं तत्रातिशयोक्तिरिति रूपकातिशयोक्त्योर्भेदः। तत्रापि यदि फलस्य हेतोश्च सद्भावः स्यात् तदा प्रतीयमानोत्प्रेक्षेति परस्परं भेद इति बोध्यम्।

(ब) उक्तौति। प्रस्तुतस्य प्रकृतस्य उक्त्यनुक्त्योः उक्तौ अनुक्तौ चेति ताः अपि उत्प्रेक्षाः अष्टाशीतिप्रकाराः पूर्वोक्ता इत्यर्थः द्विधा भवन्ति ततश्च षट्सप्तत्यधिकशतसंख्यका उत्प्रेक्षा इति बोध्यम्।

(भ) घटितमिति। भुवनं जगत् अञ्जनपुञ्जैः कज्जलराशिभिः घटितमिव निर्मितमिव, मृगमदक्षोदैः कस्तूरिचूर्णैः पूरितमिव व्याप्तमिव, तमालतरुभिः ततं विस्तृतमिव, नीलांशुकैः नीलवसनैः वृतमिव आच्छादितमिव।

(म) विषयः प्रकृतं व्याप्तत्वं व्यापनरूपम्।

(य) लिम्पतीति। तमः अन्धकारम् अङ्गानि शरीराणि लिम्पतीव। नभः आकाशम् अञ्जनं वर्षतीव। तमःसम्पातः विषय इत्यर्थः।

अत्र तमसो लेपनस्य व्यापनरूपो विषयो नोपात्तः। अञ्जनवर्षणस्य तमःसम्पातः अनयोरुत्प्रेक्षानिमित्तञ्च तमसोऽतिबहुलत्वं धारारूपेणाधःसंयोगश्च यथासङ्ख्यम्। केचित्तु "अलेपनकर्तृभूतमपि तमोलेपनकर्तृत्वेनोत्प्रेक्षितं व्यापनञ्च निमित्तं, एवं नभोऽपि वर्षणक्रियाकर्तृत्वेनेत्याहुः"।

अलङ्कारान्तरोत्था सा
वैचित्र्यमधिकं वहेत्॥ ६९१॥ [र]

तत्र सापह्नवोत्प्रेक्षा। यथा मम।

"अश्रुच्छलेन सुदृशो हुतपावकधूमकलुषाक्ष्याः।
अप्राप्य मानमङ्गे विगलति लावण्यवारिपूर इव"॥ (ल)

श्लेषहेतुगा यथा।

"मुक्तोत्करः सङ्कटशुक्तिमध्याद्
विनिर्गतः सारसलोचनायाः।
जानीमहेऽस्याः कमनीयकम्बु-
ग्रीवाधिवासाद् गुणवत्त्वमाप"॥ (व)

(र) अलङ्कारेति। अलङ्कारात् उत्थिता उत्प्रेक्षा अधिकं वैचित्र्यं वहेत्।

(ल) अश्रुिति। हुतस्य पावकस्य अग्नेः धूमेन कलुषे आविले अक्षिणी यस्यास्तथाभूतायाः सुदृशः अश्रुच्छलेन नेत्राम्बुव्याजेन लावण्यवारिपूरः लावण्य-जलप्रवाहः अङ्गे शरीरे मानम् अप्राप्येव विगलति। अत्राश्रुगलनम् अपह्नुत्य लावण्यधारित्वेन उत्प्रेक्ष्यते।

(व) मुक्तोत्कर इति। सङ्कटं सङ्कीर्णं यत् शुक्तिमध्यं तस्मात् विनिर्गतः मुक्तानाम् उत्करः समूहः अस्याः सारसलोचनायाः कान्तायाः कमनीया कम्बुवत् शङ्खवत् या ग्रीवा तस्याम् अधिवासात् अवस्थानात् गुणवत्त्वं सूत्रवत्त्वं उत्कृ-ष्टसद्गुणशालित्वञ्च आप इति जानीमहे मन्ये। उपजातिर्वृत्तम्।

अत्र गुणवत्त्वे श्लेषः। "कम्बुग्रीवाधिवासादिव" इति हेतूत्प्रेक्षायां हेतुः। अत्र "जानीमहे" इत्युत्प्रेक्षावाचकम्। एवम्।

मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो
नूनमित्येवमादयः ॥ ६८२ ॥

क्वचिदुपमोपक्रमोत्प्रेक्षा (अ) यथा।

"पारे जलं नीरनिधेरपश्यन्मुरारिरानीलपलाशराशीः।
वनावलीरुत्कलिकासहस्र-प्रतिक्षणोत्कूलितशैवलाभाः" ॥ (ब)

इत्यत्र आभाशब्दस्योपमावाचकत्वादुपक्रमे उपमा पर्यवसाने तु जलधितीरे शैवालस्थितेः सम्भवानुपपत्तेः सम्भावनोत्थानमित्युत्प्रेक्षा। एवं विरहवर्णने। "केयूरायितमङ्गदैः" (स) इत्यत्र "विकासिनीलोत्पलति स्म कर्णे मृगायताक्ष्याः कुटिलः कटाक्षः (ह)।" इत्यादौ च ज्ञेयम्। भ्रान्तिमदलङ्कारे "मुग्धा दुग्धधिया" इत्यादौ भ्रान्तानां वल्लवादीनां विषयस्य चन्द्रिका-

---

(अ) क्वचिदिति। उपमा उपक्रमे यस्यास्तादृशी उत्प्रेक्षा।

(ब) पारे इति। मुरारिः कृष्णः नीरनिधेः समुद्रस्य पारेजलं जलस्य पारे इत्यर्थः आनीलाः पलाशानां पत्राणां राशयः यासां तथोक्ताः तथा उत्कलिकानां तरङ्गाणां सहस्रैः प्रतिक्षणम् उत्कूलितानि कूलसमुन्नतानि यानि शैवलानि तेषाम् आभेव आभा यासां तादृशीः वनावलीः काननराजीः अपश्यत्। उपजातिवृत्तम्।

(स) केयूरायितमिति। अङ्गदैः कङ्कणैः केयूरायितं केयूरो भुजमध्यदेशालङ्कारविशेषः तद्वदाचरितम्। अत्र आयप्रत्ययस्य उपमावाचकत्वात् उपक्रमे उपमायाः प्रतीतावपि भुजमध्ये कङ्कणधारणस्यासम्भवात् उत्प्रेक्षैव।

(ह) विकासीति। मृगायताक्ष्याः कुटिलः कटाक्षः कर्णे विकासि यत् नीलोत्पलं तदिवाचरति स्म। अत्र क्विप्प्रत्ययस्य उपमावाचकत्वादुपक्रमे उपमायाः प्रतीतावपि कर्णे कटाक्षस्यासम्भवाद् उत्प्रेक्षैवेति बोध्यम्।

देशानं नास्ति तदुपनिबन्धनस्य कविनैव कृतत्वात्, इह तु सम्भावनाकर्त्तुर्विषयस्यापि ज्ञानमिति द्वयोर्भेदः(च)। सन्देहे तु समकक्षतया कोटिद्वयस्य प्रतीतिः। इह तु उत्कटासम्भाव्यभूतैका कोटिः। अतिशयोक्तौ विषयिणः प्रतीतस्य पर्य्यवसाना-दसत्यता प्रतीयते, इह तु प्रतीतिकाल एवेति भेदः।

"रञ्जिता नु विविधास्तरुशैला
नामितं नु गगनं स्थगितं नु।
पूरिता नु विषमेषु धरित्री
संहृता नु ककुभस्तिमिरेण" ॥ (क)

इत्यत्र यत्तर्वादौ तिमिराक्रान्तता रञ्जनादिरूपेण सन्दिह्यत इति "सन्देहालङ्कारः" इति केचिदाहुः। तत्र एकविषये समानबलतयानेककोटिस्फुरणस्यैव सन्देहत्वात्। इह तु तर्वादिव्याप्तेः प्रतिसम्बन्धिभेदः व्यापनादेर्निगरणेन रञ्जनादेः स्फुरणञ्च (ख)। अन्ये तु "अनिर्द्धारणरूपविच्छित्त्याश्रयत्वेनैक-

(च) तदुपनिबन्धनस्येति। तद्वर्णनस्य विषयस्य प्रकृतस्य। विषयिणः आरोप्यमाणस्य प्रतीतस्य ज्ञातस्य पर्य्यवसानात् अभिनिवेशात् असत्यता अवास्तवत्वम्। इह तु उत्प्रेक्षायामित्यर्थः।

(क) रञ्जितेति। अन्धकारवर्णनमिदम्। तिमिरेण अन्धकारेण विविधास्तरुशैलाः रञ्जिताः नु अनुरक्ताः किम्? गगनम् आकाशं नामितं नु उच्चदेशात् अधः पातितं किम्? वा स्थगितं नु आच्छादितं किम्? धरित्री पृथ्वी विषमेषु उन्नतानतेषु स्थानेषु पूरिता नु पूर्णतां नीता किम्? ककुभः दिशः संहृता नु एकत्र समावेशिताः किम्?

(ख) एकविषये इति। एकस्मिन् वस्तुनि इत्यर्थः, समानबलतया तुल्यबलतया अनेककोटिस्फुरणस्य बहुकोटिकप्रतीतेरेव यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति। इह अस्मिन् उदाहरणे तर्वादिव्याप्तेः तरुशैलगगनपृथ्वीदिशां व्याप्तेः प्रतिसम्बन्धिभेदः नानासम्बन्धिकत्वात् भिन्नत्वमित्यर्थः। आसां प्रतिसम्बन्धिभेदसत्त्व सन्देहस्य का? अतिरिक्तोऽयं दीपालङ्कारः व्यापनादेरिति निगरणेन अधःकरणेन।

कोव्यधिकोऽपि भिन्नोऽयं सन्देहप्रकारः” इति वदन्ति स्म । तदप्ययुक्तम् । निगीर्णस्वरूपस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिर्हि सम्भावना । तस्याश्चात्र स्फुटतया सद्भावान्मन्शब्देन च इवशब्दवत्तस्या द्योतनादुत्प्रेक्षैवेयं भवितुं युक्ता । अलमदृष्टसन्देहप्रकारकल्पनया (ग) ।

> “यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलवलीलां वितनुते
> तदाचष्टे लोकः शशक इति नो मां प्रति तथा ।
> अहन्त्विन्दुं मन्ये त्वदरिविरहाक्रान्ततरुणी-
> कटाक्षोल्कापातव्रणकिणकलङ्काङ्किततनुम्” ॥ (घ)

इत्यत्र मन्ये शब्दप्रयोगेऽपि उक्तरूपायाः सम्भावनाया अप्रतीतेर्वितर्कमात्रं नासावपह्नवोत्प्रेक्षा (ङ) ।

तथाच यदि व्यापनं वा रञ्जनं वा इत्येवं समबलत्वं स्यात् तदैव सन्देहप्रसरः अत्र तु व्यापनमधःकृत्य रञ्जनस्यैव स्फुरणात् न सन्देहालङ्कार इति भावः ।

(ग) अन्ये त्विति । एककोव्यधिकोऽपि अधिकबलैककोटिरपीत्यर्थः अत्र तु व्यापनरूपा कोटिः हीनबला रञ्जनरूपा कोटिरधिकबलेति द्रष्टव्यम् । निगीर्णस्वरूपस्य अधःकृतस्वरूपस्य विषयस्य अन्येन अप्रकृतेन यत् तादात्म्यम् अभेदः तस्य प्रतीतिः अवबोधः । तस्याः सम्भावनायाः स्फुटतया स्पष्टतया द्योतनात् प्रकाशनात् । अदृष्टेति । अदृष्टस्य क्वचिदपि ग्रन्थे अनालोकितस्य सन्देहप्रकारस्य कल्पनया रचनया ।

(घ) यदिति । राजस्तुतिरियम् । चन्द्रान्तः चन्द्रस्य मध्ये यत् एतत् वस्तु जलदलवलीलां मेघखण्डविलासं वितनुते विस्तारयति, लोकः जनः तत् शशक इति आचष्टे कथयति । मां प्रति तथा नो प्रतिभातीति शेषः अहन्तु इन्दुं चन्द्रं तव अरीणां शत्रूणां विरहाक्रान्ता विरहिण्यः याः तरुण्यः तासां कटाक्षोल्कापातेन यत् व्रणं तस्य किण एव कलङ्कः तेन अङ्किता चिह्निता तनुर्यस्य तादृशमिव, मन्ये सम्भावयामि । शिखरिणीवृत्तम् ।

(ङ) उक्तरूपाया इति । उत्कटैककोटिकायाः वितर्कमात्रं सम्भावनमात्रं सामान्येन सम्भावनं न तु उत्कटैककोटिकत्वेनेति भावः ।

सिद्धत्वेऽध्यवसायस्या-
तिशयोक्तिर्निगद्यते ॥ ६९३ ॥

विषयनिगरणेनाभेदप्रतिपत्तिर्विषयिणोऽध्यवसायः। तस्य च उत्प्रेक्षायां विषयिणोऽनिश्चितत्वेन निर्देशात् साध्यत्वम् (छ)। इह तु निश्चितत्वेनैव प्रतीतिरिति सिद्धत्वम्। विषय-निगरणं च उत्प्रेक्षायां विषयस्याधःकरणमात्रेण इहापि "मुखं द्वितीयश्चन्द्रः" इत्यादौ यदाहुः।

"विषयस्यानुपादानेऽप्युपादानेऽपि सूरयः।
अधःकरणमात्रेण निगीर्णत्वं प्रचक्षते" ॥ इति। (ज)

भेदेऽप्यभेदः सम्बन्धेऽसम्बन्धस्तद्विपर्य्ययौ।
पौर्वापर्य्यात्ययः कार्य्यहेत्वोः सा पञ्चधा ततः ॥
॥ ६९४ ॥ [झ]

(च) अतिशयोक्तिमाह सिद्धत्वे इति। अध्यवसायस्य अध्यासस्य सिद्धत्वे सिद्धवत् निर्देशत्वे अतिशयोक्तिः निगद्यते कथ्यते। सिद्धवन्निर्दिष्टोऽध्यवसाय एवातिशयोक्तिरिति फलितार्थः।

(छ) विषयेति। विषयस्य प्रकृतस्य निगरणेन अधःकरणेन विषयिणः आरोप्यमाणस्य अभेदप्रतिपत्तिः अभेदज्ञानं विषयादिति शेषः। अनिश्चितत्वेन अनिर्धारितत्वेन निर्देशात् आरोपात् साध्यत्वं साधनीयत्वम्।

(ज) विषयस्येति। सूरयः विद्वांसः विषयस्य अनुपादाने अप्रयोगे उपादाने प्रयोगेऽपि अधःकरणमात्रेण विषयस्येति शेषः, निगीर्णत्वं निगरणं प्रचक्षते वदन्ति, निगरणमेवाधःकरणमिति फलितार्थः।

(झ) तद्भेदानाह भेदे इति। सा अतिशयोक्तिः भेदेऽपि अभेदरूपा अभेदेऽपि भेदरूपा सम्बन्धेऽपि असम्बन्धरूपा असम्बन्धेऽपि सम्बन्धरूपा तथा कार्यहेत्वोः कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययरूपा चेति पञ्चधा।

तद्विपर्य्ययौ अभेदे भेदः। असम्बन्धे सम्बन्धः। साऽतिशयोक्तिः। अत्र भेदेऽभेदो यथा मम।

"कथमुपरि कलापिनः कलापो
विलसति तस्य तलेऽष्टमीन्दुखण्डम्।
कुवलययुगलं ततो विलोलं
तिलकुसुमं तदधः प्रवालमस्मात्" ॥ (ञ)

अत्र कान्ताकेशपाशादेर्मयूरकलापादिभिरभेदेनाध्यवसायः यथा वा। "विश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम्" अत्र चेतनगतं मौनित्वमन्यदचेतनगतं च अन्यदिति द्वयोर्भेदः। एवम्।

"सहाधरदलेनास्या यौवने रागभाक् प्रियः" ॥

अत्राधरस्य रागो लौहित्यं प्रियस्य रागः प्रेम द्वयोरभेदः। अभेदे भेदो यथा।

"अन्यदेवाङ्गलावण्यमन्याः सौरभसम्पदः।
तस्याः पद्मपलाशाक्ष्याः सरसत्वमलौकिकम्" ॥ (ट)

(ञ) भेदे अभेदमुदाहरति कथमिति। नायिकावर्णनमिदम्। उपरि शिरसीत्यर्थः कलापिनः मयूरस्य कलापः बर्हं कथमिति सर्वत्र योज्यम्। कलापस्य पुच्छवर्त्तित्वं सर्वत्र दृष्टम् इह तु उपरि कथमिति भावः। केशवर्णनमिदम्। तस्य कलापस्य तले अष्टम्यास्तिथेः इन्दुखण्डम् अर्द्धचन्द्र इत्यर्थः विलसति विराजते। भालवर्णनमिदम्। ततः तस्मात् अध इति शेषः विलोलं चपलं कुवलययुगलं नीलोत्पलद्वयं राजते इति शेषः। नेत्रद्वयवर्णनमिदम्। तदधः तस्मात् अधः तिलकुसुमं विराजते इति शेषः। नासिकावर्णनमिदम्। अस्मात् तिलकुसुमात् अध इति शेषः प्रवालं नवपत्रम्। ओष्ठवर्णनमिदम्। अत्र कान्ताकेशपाशादिर्भिन्नोऽपि मयूरकलापाद्यभेदेनाध्यवसीयते।

(ट) अभेदे भेदमुदाहरति। अन्यदिति। तस्याः पद्मपलाशाक्ष्याः अङ्गलावण्यम् अन्यत् असाधारणमित्यर्थः, सौरभसम्पदः गुणपरम्पराः अन्याः असाधारणा इत्यर्थः, तथा सरसत्वं रसिकत्वम् अलौकिकं लोकातीतम्। अत्र अभिन्नमपि अङ्गलावण्यादिकं भिन्नत्वेनाध्यवसीयते।

सम्बन्धेऽसम्बन्धो यथा।

"अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः
शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः।
वेदाभ्यासजड़ः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो
निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः॥ (ठ)

अत्र पुराणप्रजापतिनिर्माणसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धः। असम्बन्धे सम्बन्धो यथा।

"यदि स्यान्मण्डले सक्तमिन्दोरिन्दीवरद्वयम्।
तदोपमीयते तस्या वदनं चारुलोचनम्॥ (ड)

(ठ) सम्बन्धे असम्बन्धमुदाहरति अस्या इति। उर्वशीं दृष्ट्वा पुरूरवसो वितर्कवर्णनमिदम्। अस्याः उर्वश्याः सर्गविधौ सृष्टिकर्मणि कान्तिप्रदः चन्द्रः प्रजापतिः स्रष्टा अभूत् नु वितर्के। चन्द्रस्य कान्तिमयत्वात् कान्तिप्रदत्वं वितर्क्यते इति भावः। शृङ्गारे एकः केवलः रसः अनुरागो यस्य तादृशो मदनः कामः स्वयं नु प्रजापतिरभूदित्यनेनान्वयः, अन्यथा कथमेवं विलासित्वमिति भावः। पुष्पाकरः वसन्तो मासः चैत्र इत्यर्थः प्रजापतिरभूत् नु, अन्यथा कथमेवं कुसुमवत् अङ्गानां सौकुमार्य्यमिति भावः। वेदाभ्यासेन वेदानां पुनःपुनरनुशीलनेन जड़ः कामव्यापारानभिज्ञ इति भावः विषयेभ्यः भोग्यवस्तुभ्यः व्यावृत्तं निवृत्तं कौतूहलम् औत्सुक्यं यस्य तथाभूतः पुराणः चिरन्तनः मुनिः नारायणः ईदृशं मनोहरं रूपं निर्मातुं कथं नु केन प्रकारेण वा प्रभवेत्? कथमपि नैव प्रभवेदित्यर्थः। पुरा किल नारायणमृषिं घोरे तपसि तिष्ठन्तं दृष्ट्वा भीतैर्देवैस्तत्प्रलोभनाय अप्सरसः प्रहिताः। तासु समीपे तथा विलासान् प्रदर्शयन्तीष्वपि असौ नारायणः स्वात् ऊरुदेशात् ताभ्योऽपि वराङ्गनामेकां सृष्ट्वा ताभ्यो दत्तवान्। तेन च ताः सर्वा विलज्जिताः प्रतिगत्य सुरलोकं जग्मुः। सा च ऊरुदेशोत्पन्नत्वात् उर्वशीति संज्ञां लेभे इति पौराणिकी गाथात्राप्यनुसन्धेया। अत्र पुराणप्रजापतिनिर्मातापि तदनिर्मितत्वसम्बन्धे नाध्यवसीयते। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम्।

(ड) असम्बन्धे सम्बन्धमुदाहरति यदीति। यदि इन्दोश्चन्द्रस्य मण्डले इन्दीवरद्वयं सक्तं युक्तं स्यात्, तदा तस्याः चारुलोचनं वदनम् उपमीयते सेन्दीवरद्वयेन चन्द्रमण्डलेनेति भावः।

अत्र यद्यर्थबलादाहृतेन सम्बन्धेन सम्भावनया सम्बन्धः (ढ)। कार्य्यकारणयोः पौर्वापर्य्यविपर्य्ययश्च द्विधा भवति। कारणात् प्रथमं कार्य्यस्य भावे द्वयोः समकालत्वेन च। क्रमेण यथा।

"प्रागेव हरिणाक्षीणां चित्तमुत्कलिकाकुलम्।
पश्चादुद्भिन्नवकुलरसालमुकुलश्रियः"॥
"सममेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना।
तेन सिंहासनं पित्र्यं मण्डलञ्च महीक्षिताम्"॥ (ण)

इह केचिदाहुः। "केशपाशादिगतो लौकिकोऽतिशयोऽलौकिकत्वेनाध्यवसीयते, केशपाशादीनां कलापादिभिरध्यवसायेऽन्याङ्गीक्रियते" "प्रागेव हरिणाक्षीणाम्" इत्यत्र वकुलादिश्रीणां प्रथमभाविनापि पश्चाद्भावित्वेनाध्यवसिता, अत एव अत्रापि इवशब्दप्रयोगे उत्प्रेक्षा (त)। एवमन्यत्र।

पदार्थानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यदा भवेत्।

(ढ) अत्र यद्यर्थेति। यदिशब्दस्य अर्थबलात् सम्भावनया आहृतेन आरोपितेन सम्बन्धेन इन्दीवरसंयोगेन सम्बन्धः। इन्दीवरासम्बद्धमपि वदनं तत्सम्बद्धत्वेनाध्यवसीयते इति भावः।

(ण) कारणात् प्रथमं कार्य्यस्य भावमुदाहरति प्रागेवेति। हरिणाक्षीणां चित्तं प्रागेव पूर्वमेव उत्कलिकया उत्कण्ठया आकुलं जातमिति शेषः। उद्भिन्नाः वकुलानां रसालानाञ्च मुकुलानां श्रियः पश्चात्। अत्रोत्कण्ठायाः कारणात् वकुलरसालमुकुलश्रीणामुद्भेदात् प्राक् कार्य्यस्य उत्कण्ठारूपस्य उत्पत्तिः।

(त) इह केचिदाहुरिति। कलापादिभिरध्यवसाये विवक्षिते इति शेषः। अन्यदेवाङ्गलावण्यमित्यादिप्रकारेषु अन्यामिर्लक्षणस्येति अन्यदेवेति लावण्यान्तरस्य भिन्नत्वेन तादात्म्यासम्भवादिति भावः अन्यदिवेति पाठे उत्प्रेक्षाङ्गीक्रियते। तत्र अव हि अन्यदङ्गलावण्यमन्यत्वेनाध्यवसितम्।

(थ) तुल्ययोगितामाह पदार्थानामिति। प्रस्तुतानां वा अन्येषामप्रस्तुतानां

एकधर्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगिता ॥

६८५ ॥ [थ]

अन्येषामप्रस्तुतानां धर्मो गुणक्रियारूपः। उदाहरणम्।

"अनुलेपनानि कुसुमान्यबलाः
कृतमन्यवः पतिषु दीपदशाः।
समयेन तेन सुचिरं शयित-
प्रतिबोधितस्मरमबोधिषत" ॥ (द)

अत्र सन्ध्यावर्णनस्य प्रस्तुतत्वादप्रस्तुतानामनुलेपनादीना-
मेकबोधनक्रियाभिसम्बन्धः।

"त्वदङ्गमार्दवं द्रष्टुः कस्य चित्ते न भासते।
मालतीशशभृल्लेखाकदलीनां कठोरता" ॥ (ध)

इत्यत्र मालत्यादीनामप्रस्तुतानां कठोरतारूपैकगुण-
सम्बन्धः। एवम्।

पदार्थानां यदा एकधर्माभिसम्बन्धः एकेन धर्मेण गुणक्रियान्यतररूपेण संयोगः भवेत् तदा तुल्ययोगिता स्यात्।

(द) क्रियारूपधर्मसम्बन्धमुदाहरति अनुलेपनानीति। सन्ध्यावर्णनमिदम्। तेन समयेन सन्ध्याकालेन अनुलेपनानि चन्दनद्रव्याणि, कुसुमानि पतिषु कृतमन्यवः मानवत्य इत्यर्थः अबलाः नार्यः तथा दीपस्य दशाः वर्त्तयः सुचिरम् आदौ शयितः निद्रितः पश्चात् प्रतिबोधितः जागरितः स्मरः कामो यत्र तत् यथा तथा अबोधिषत बोधिताः अनुलेपनादीनां कुसुमानाञ्च उद्दीपकत्वात् सन्ध्याकालस्य कामोद्दीपकत्वेन मानभञ्जनसाधनत्वात् दीपवर्त्तीनां सुरतसामग्रीत्वाच्च अप्रबुद्धत्वाप्रबोधकत्वमिति भावः। प्रमिताक्षरावृत्तम्। अत्र क्रियारूपधर्मसम्बन्धः।

(ध) गुणरूपधर्मसम्बन्धमुदाहरति त्वदिति। तव अङ्गस्य मार्दवं सौकुमार्यं द्रष्टुः पश्यतः जनस्य कस्य चित्ते मालतीशशभृल्लेखाकदलीनां कठोरता कार्कश्यं न भासते न प्रतिभाति? अपितु सर्वस्यैवेत्यर्थः।

"दानं वित्तादृतं वाचः कीर्त्तिधर्मौ तथायुषः ।
परोपकरणं कायादसारात् सारमाहरेत्" ॥ (न)

अत्र दानादीनां कर्मभूतानां सारतारूपैकगुणसम्बन्ध एकाहरणक्रियासम्बन्धः ।

अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकन्तु निगद्यते ।
अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेत् ॥

६८६ ॥ [प]

क्रमेण उदाहरणम् ।

"बलावलेपादधुनापि पूर्ववत्
प्रबाध्यते तेन जगज्जिगीषुणा ।
सती च योषित् प्रकृतिश्च निश्चला
पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि" ॥ (फ)

अत्र प्रस्तुतायाः निश्चलायाः प्रकृतेरप्रस्तुतायाश्च सत्याः योषित एकानुगमनक्रियासम्बन्धः ।

(न) दानमिति । असारात् वस्तुनः सारम् आहरेत्, तथाहि वित्तात् धनात् असारभूतादित्यर्थः दानं सारमिति सर्वत्रान्वितव्यम् । असारायाः वाचः ऋतं सत्यम्, आयुषः जीवनकालात् असारादिति शेषः कीर्त्तिधर्मौ, तथा कायात् परोपकरणम् आहरेदित्यन्वयः ।

(प) दीपकमाह अप्रस्तुतेति । अप्रस्तुतप्रस्तुतयोरेकधर्माभिसम्बन्धः दीपकं निगद्यते । अथ किंवा चेत् यदि अनेकासु क्रियासु एकं कारकं स्यात् तदपि दीपकमिति शेषः ।

(फ) बलेति । अधुनापि अस्मिन् जन्मन्यपि जिगीषुणा तेन रावणेन बलावलेपात् बलदर्पात् जगत् प्रबाध्यते प्रपीड्यते । तथाहि, सती साध्वी योषित् सुनिश्चला प्रकृतिश्च भवान्तरेषु जन्मान्तरेषु अपि पुमांसम् अभ्येति प्राप्नोति । वंशस्थविलं वृत्तम् ।

"दूरं समागतवति त्वयि जीवनाथे
भिन्ना मनोभवशरेण तपस्विनी सा।
उत्तिष्ठति स्वपिति वासगृहं त्वदीय-
मायाति याति हसति श्वसिति क्षणेन" ॥ (ब)

इदं मम। अत्रैकस्या नायिकाया उत्थानाद्यनेकक्रिया-सम्बन्धः अत्र च गुणक्रिययोरादिमध्यावसानसद्भावेन त्रैविध्यं न लक्षितम्। तथाविधवैचित्र्यस्य सर्वत्रापि सहस्रधा सम्भवात्।

प्रतिवस्तूपमा सा स्याद्वाक्ययोर्गम्यसाम्ययोः।
एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथक्
॥ ६९७ ॥ [भ]

यथा।

"धन्यासि वैदर्भि! गुणैरुदारै-
र्यया समाकृष्यत नैषधोऽपि।
इतः स्तुतिः का खलु चन्द्रिकाया
यदब्धिमप्युत्तरलीकरोति" ॥ (म)

(ब) दूरमिति। दूत्या नायकं प्रत्युक्तिरियम्। त्वयि जीवनाथे प्राण-वल्लभे दूरं समागतवति सति सा तपस्विनी वराकी मनोभवशरेण भिन्ना विद्धा सती क्षणेन उत्तिष्ठति स्वपिति निद्राति त्वदीयं वासगृहमायाति, याति गच्छति, हसति, श्वसिति निःश्वासान् त्यजति। जीवनादिति पाठान्तरं तदा तु, हे जीव-नाथ! इति सम्बुद्धिः। वसन्ततिलकं वृत्तम्।

(भ) प्रतिवस्तूपमामाह प्रतीति। गम्यं प्रतिपादनयोग्यं साम्यं सादृश्यं ययोः तादृशयोः वाक्ययोः एकोऽपि सामान्यः साधारणो धर्मः गुणक्रियादिः पृथक् पर्यायशब्देन यत्र निर्दिश्यते सा प्रतिवस्तूपमा स्यात्।

(म) धन्यासीति। हे वैदर्भि! विदर्भराजनन्दिनि! दमयन्ति! त्वं धन्यासि साधुवादार्हासि उदारैः, यया त्वया नैषधः निषधाधिपः नलोऽपि उदारैः

अत्र समाकर्षणमुत्तरलीकरणञ्च क्रिया एकैव पौनरुक्त्य-निरासाय भिन्नवाचकतया निर्दिष्टा। इयं मालयापि दृश्यते। यथा।

"विमल एव रविर्विशदः शशी
प्रकृतिशोभन एव हि दर्पणः।
शिवगिरिः शिवहाससहोदरः
सहजसुन्दर एव हि सज्जनः" ॥ (य)

अत्र विमलविशदादिरर्थत एक एव। वैधर्म्येण (र) यथा।

"चकोर्य्य एव चतुराश्चन्द्रिकापानकर्मणि।
विनावन्तीर्न निपुणाः सुदृशो रतनर्मणि ॥ (ल)

दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य
वस्तुनः प्रतिबिम्बनम् ॥ ६९८ ॥ [व]

सधर्मस्येति प्रतिवस्तूपमाव्यवच्छेदः (श)। अयमपि साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्विधा। क्रमेण उदाहरणम्।

महद्भिः गुणैः समाकृष्यते सम्यक् आकृष्ट इत्यर्थः। चन्द्रिकायाः ज्योत्स्नायाः इतः अस्मात् परा अधिका स्तुतिः का ? यत् अब्धिं समुद्रमपि उत्तरलीकरोति चपलयति। उपजातिवृत्तम्।

(य) विमल इति। स्पष्टम्।

(र) वैधर्म्येणेति विपरीतधर्मेणेत्यर्थः।

(ल) चकोर्य्य इति। चकोर्य्यः एव चन्द्रिकायाः पानकर्मणि पानक्रियायां चतुराः निपुणाः, अवन्तीः अवन्तिदेशीयाः कामिनीर्विना सुदृशः रतनर्मणि सुरतविलासे न निपुणाः। अत्र चतुरा इति न निपुणा इति विपरीतधर्म-त्वम्।

(व) दृष्टान्तमाह दृष्टान्त इति। सधर्मस्य समानधर्मस्य वस्तुनः विषयस्य प्रतिबिम्बनं प्रणिधानगम्यसाम्यत्वं दृष्टान्तः।

(श) सधर्मस्येति। अत्र धर्मस्य साम्यं न तु एकरूपत्वं प्रतिवस्तूपमायाम् एकरूपत्वं न तु साम्यमित्यनयोर्भेद इति भावः।

"अविदितगुणापि सत्कविभणितिः
कर्णेषु वमति मधुधाराम्।
अनधिगतपरिमलापि हि
हरति दृशं मालतीमाला"॥ (प)

"त्वयि दृष्टे कुरङ्गाक्ष्याः स्रंसते मदनव्यथा।
दृष्टानुदयभाजीन्दौ ग्लानिः कुमुदसंहतेः"॥ (स)

"वसन्तलेखैकनिबद्धभावं
परासु कान्तासु मनः कुतो नः?।
प्रफुल्लमल्लीमधुलम्पटः किं
मधुव्रतः काङ्क्षति वल्लिमन्याम्?"॥ (इ)

इदं पद्यं मम। अत्र "मनः कुतो नः?" इत्यस्य "काङ्क्षति वल्लिमन्याम्" इत्यस्य चैकरूपतयैव पर्य्यवसानात् प्रतिवस्तूपमैव। इह तु कर्णे मधुधारावमनस्य नेत्रहरणस्य च साम्य-

(प) अविदितेति। सतां कवीनां भणितिः वाणी अविदितगुणा अर्थबोधविरहादिति भावः कर्णेषु मधुधारां वमति उद्गिरति। मालतीमाला अनधिगतः अप्राप्तः परिमलो यया तादृशी अपि दृशं नेत्रं हरति। अत्र मधुधारावमनस्य नेत्रहरणस्य च नैकरूपत्वं परं प्रणिधानेन गम्यसाम्यत्वमस्तीति द्रष्टव्यम्।

(स) त्वयीति। त्वयि दृष्टे सति कुरङ्गाक्ष्याः मदनव्यथा स्रंसते नश्यति। इन्दौ अनुदयभाजि उदयमप्राप्ते सति कुमुदसंहतेः ग्लानिः मालिन्यं दृष्टा। अत्र मदनव्यथाध्वंसनस्य ग्लानिदर्शनस्य च वैपरीत्येन प्रणिधानगम्यसाम्यत्वमस्तीति बोध्यम्।

(इ) वसन्तेति। वसन्तलेखायां तदाख्यायां कान्तायाम् एकनिबद्धभावं केवलानुरागनिबद्धः नः अस्माकं मनः परासु कान्तासु कुतः? प्रफुल्लायाः विकसितायाः मल्लाः मल्लिकायाः मधुलम्पटः रसलुब्धः मधुव्रतः भ्रमरः अन्याम् अपरां मल्लिकातिरिक्तामित्यर्थः वल्लिं लतां काङ्क्षति अभिलषति किम्? नैवाभिलषतीत्यर्थः। उदाहृतम्।

मेव न तु ऐकरूप्यम्। अथ समर्थ्यसमर्थकवाक्ययोः सामान्य-विशेषभावोऽर्थान्तरन्यासः, प्रतिवस्तूपमादृष्टान्तयोस्तु न तथेति भेदः (च)।

सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुत्रचित्।
यत्र बिम्बानुबिम्बत्वं बोधयेत् सा निदर्शना॥

६९९॥ [क]

अत्र सम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिदर्शना यथा।

"कोऽत्र भूमिवलये जनान् मुधा।
तापयन् सुचिरमेति सम्पदम्।
वेदयन्निति दिनेन भानुमान्
आससाद चरमाचलं ततः"॥ (ख)

अत्र रवेरीदृशार्थवेदनाक्रियायां कर्तृत्वेनान्वयः सम्भवत्येव ईदृशार्थज्ञापनसमर्थचरमाचलप्राप्तिरूपधर्मवत्त्वात्, स च रवेरस्ताचलगमनस्य परतापिनां विपत्प्राप्तेश्च बिम्बप्रतिबिम्ब-

---

(च) समर्थ्येति। समर्थ्यस्य दृढ़ीकार्य्यस्य समर्थकस्य दृढ़ीकारकस्य वाक्यद्वयस्य इत्यर्थः। सामान्यविशेषभावे इति उभयोरेकस्य सामान्यत्वे अपरस्य विशेषत्वे इत्यर्थः। प्रतिवस्तूपमादृष्टान्तयोस्तु न तथा सामान्यविशेषभाव इत्यर्थः।

(क) निदर्शनामाह सम्भवन्निति। कुत्रचित् सम्भवन् कुत्रचिद्वा असम्भवन् वस्तुसम्बन्धः यत्र बिम्बानुबिम्बत्वं प्रणिधानगम्यसाम्यत्वं बोधयेत् सा निदर्शना।

(ख) कोऽत्रेति। अत्र भूमिवलये भूमण्डले को जनः जनान् मुधा निरर्थकं तापयन् पीड़यन् सुचिरं सम्पदम् एति प्राप्नोति? न कोऽपीत्यर्थः। भानुमान् सूर्यः दिनेन इति वेदयन् ज्ञापयन् ततः चरमाचलम् अस्ताचलम् आससाद प्राप। इन्द्रवज्रावृत्तम्।

(ग) अत्रेति। ईदृशार्थस्य उक्तरूपार्थस्य वेदनक्रियायां ज्ञापनव्यापारे।

भावं बोधयति (ग)। असम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिदर्शना तु एकवाक्यानेकवाक्यगतत्वेन द्विविधा। तत्रैकवाक्यगा यथा।

"कलयति कुवलयमालाललितं
कुटिलः कटाक्षविक्षेपः।
अधरः किसलयलीला-
माननमस्याः कलानिधेर्विलासम्"॥ (घ)

अत्र अन्यस्य धर्मं कथमन्यो वहत्विति कटाक्षविक्षेपादीनां कुवलयमालादिगतललितादीनां कलनमसम्भवत् तल्ललितादिसदृशं ललितादिकमवगमयत् कटाक्षविक्षेपादेः कुवलयमालादेश्च बिम्बप्रतिबिम्बभावं बोधयति। यथा वा।

"प्रयाणे तव राजेन्द्र ! मुक्ता वैरिमृगीदृशाम्।
राजहंसगतिः पद्भ्यामाननेन शशिद्युतिः॥ (ङ)

अत्र पादाभ्यामसम्बद्धराजहंसगतेस्त्यागोऽनुपपन्न इति तयोस्तत्सम्बन्धः कल्प्यते, स च असम्भवन् राजहंसगतिमिव गतिं बोधयति। अनेकवाक्यगा यथा।

"इदं किलाव्याजमनोहरं वपु-
स्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति।

दृष्टमार्थेति। ज्ञापनसमर्थः ज्ञापननिष्पादकः यः चरमाचलप्राप्तिरूपो धर्मः तद्वत्त्वात् तच्छालित्वादित्यर्थः। बिम्बप्रतिबिम्बभावं गम्यसादृश्यम्।

(घ) कलयतीति। अस्याः कुटिलः कटाक्षविक्षेपः कुवलयमालायाः नीलोत्पलस्रजः ललितं सौन्दर्य्यम् अधरः किसलयस्य पल्लवस्य लीलां तथा आननं कलानिधेः चन्द्रस्य विलासं कलयति धारयति।

(ङ) प्रयाणे इति। हे राजेन्द्र ! तव प्रयाणे युद्धयात्रायां वैरिणां शत्रूणां या मृगीदृशः कामिन्यः तासां पद्भ्यां राजहंसगतिः तथा आननेन मुखेन शशिद्युतिः मुक्ता त्यक्ता।

ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया
शमीलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति" ॥ (च)

अत्र यत्तच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यार्थयोरभेदेनान्वयोऽनुपपद्यमानस्तादृशवपुषस्तपःक्षमत्वसाधनेच्छा नीलोत्पलपत्रधारया शमीलताच्छेदनेच्छेवेति विम्बप्रतिविम्बभावे पर्य्यवस्यति (छ)। यथा वा।

"जन्मेदं वन्ध्यतां नीतं भवभोगोपलिप्सया।
काचमूल्येन विक्रीतो हन्त चिन्तामणिर्मया॥ (ज)

अत्र भवभोगलोभेन जन्मनो व्यर्थतानयनं काचमूल्येन चिन्तामणिविक्रय इवेति पर्य्यवसानम्। एवम्।

"क्व सूर्य्यप्रभवो वंशः ? क्व चाल्पविषया मतिः। ?
तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम्" ॥ (झ)

(च) इदमिति। शकुन्तलाया रूपं दृष्ट्वा राज्ञो दुष्मन्तस्योक्तिरियम्। यः ऋषिः इदम् अव्याजमनोहरं स्वभावमनोहरं वपुः शरीरं तपःक्षमं तपश्चरणक्लेशसहं साधयितुं कर्त्तुम् इच्छति सः ध्रुवं निश्चितं नीलोत्पलपत्रस्य धारया अग्रभागेण अतिकोमलया इति भावः शमीलताम् अतिकर्कशामिति भावः छेत्तुं व्यवस्यति उद्युङ्क्ते। वंशस्थविलं वृत्तम्।

(छ) अत्रेति। यच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यमित्यादि इच्छेति पर्य्यन्तं तच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यं ध्रुवमित्यादि व्यवस्यतीत्यन्त तयोरर्थयोः अभेदेन अभिन्नतया अन्वयः सम्बन्धः अनुपपद्यमानः असम्भवन् विम्बप्रतिविम्बभावे गम्यसादृश्ये पर्य्यवस्यति परिणमति।

(ज) जन्मेति। मया भवस्य संसारस्य भोगः सुखं, भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोरित्यमरः। तस्य उपलिप्सया लालसया इत्यर्थः इदं जन्म वन्ध्यतां विफलत्वं नीतम्। हन्त खेदे काचमूल्येन चिन्तामणिः विक्रीतः।

(झ) क्वेति। सूर्य्यः प्रभवति अस्मादिति प्रभवः उत्पत्तिस्थानं यस्य अथवा सूर्य्यात् प्रभवः उत्पत्तिर्यस्य तादृशः वंशः सूर्य्यवंशः क्व ? अल्पविषया यत्किञ्चिद्वारग्रहमा इत्यर्थः मतिः बुद्धिश्च क्व ? क्वद्वयं महदन्तरं सूचयति। अल्पमतिसूर्य्य-

अत्र मन्मत्या सूर्य्यवंशवर्णनमुडुपेन सागरतरणमिवेति पर्य्यवसानम्। इयं क्वचिदुपमेयवृत्तस्योपमानेऽसम्भवेऽपि भवति।

यथा।

"योऽनुभूतः कुरङ्गाक्ष्यास्तस्या मधुरिमाधरे।
समास्वादि स मृद्वीकारसे रसविशारदैः॥ (ञ)

अत्र प्रकृतस्याधरस्य मधुरिमधर्मस्य द्राक्षारसेऽसम्भवात् पूर्ववत् साम्ये पर्य्यवसानम्। मालारूपापि यथा मम।

"क्षिपसि शुकं वृषदंशकवदने
मृगमर्पयसि मृगादनरदने।
वितरसि तुरगं महिषविषाणे
निदधच्चेतो भोगवितानें"॥ (ट)

इह बिम्बप्रतिबिम्बताक्षेपं विना वाक्यार्थापर्य्यवसानं, दृष्टान्ते तु पर्य्यवसितेन वाक्यार्थेन सामर्थ्याद्बिम्बप्रतिबिम्बताप्रत्यायनम् (ठ)। नापीयमर्थापत्तिः, तत्र "हारोऽयं हरिणाक्षीणाम्" इत्यादौ सादृश्यपर्य्यवसानाभावात्।

वंशयोर्महदन्तरमिति भावः। अपि अहं मोहात् अज्ञानात् उडुपेन भेलेन दुस्तरं सागरं तितीर्षुः तर्त्तुमिच्छुः।

(ञ) य इति। तस्याः कुरङ्गाक्ष्याः अधरे यः मधुरिमा माधुर्य्यम् अनुभूतः, स मधुरिमा रसविशारदैः रसास्वादाभिज्ञैः जनैः मृद्वीकारसे द्राक्षारसे समास्वादि सम्यक् आस्वादितः।

(ट) क्षिपसीति। भोगविताने संसारसुखसमूहे चेतः निदधत् त्वं वृषदंशकस्य बिडालस्य वदने शुकं क्षिपसि, मृगादनस्य तरक्षोः रदने दन्ते मृगम् अर्पयसि, महिषस्य विषाणे शृङ्गे तुरगम् अश्वं वितरसि ददासि। अत्र भोगविताने चेतोनिधानस्य वृषदंशकवदनादिषु शुकादिक्षेपणस्य च अभेदेनान्वयः अनुपपद्यमानः परस्परं बिम्बप्रतिबिम्बभावं गमयति।

आधिक्यमुपमेयस्योपमानान्न्यूनताथवा।
व्यतिरेक एक उक्ते हेतौ नोक्ते स च त्रिधा॥
चतुर्विधोऽपि साम्यस्य बोधनाच्छब्दतोऽर्थतः।
आक्षेपाच्च द्वादशधा श्लेषेऽपीति त्रिरष्टधा।
प्रत्येकं स्यान्मिलित्वाष्टाचत्वारिंशद्विधः पुनः॥
७०० ॥ [ड]

उपमेयस्योपमानादाधिक्ये हेतुरुपमेयगतमुत्कर्षकारण-मुपमानगतं निकर्षकारणञ्च। तयोर्द्वयोरप्युक्तावेकः प्रत्येकं समुदायेन वानुक्तौ त्रिविध इति चतुर्विधेऽप्यस्मिन्नुपमानोप-मेयस्य निवेदनं शब्देनार्थेनाक्षेपेण चेति द्वादशप्रकारोऽपि श्लेषे अपिशब्दादश्लेषेऽपि चतुर्विंशतिप्रकारः। उपमानान्न्यून-तायामप्यनयैव भङ्ग्या चतुर्विंशतिप्रकारतेति मिलित्वा अष्ट-चत्वारिंशत्प्रकारो व्यतिरेकः। उदाहरणम्।

"अकलङ्कं मुखं तस्या न कलङ्की विधुर्यथा" ॥ (ढ)

(ठ) इह निदर्शनायां विम्बप्रतिविम्बतायाः आक्षेपं प्रतीतिं विना वाक्या-र्थस्य अपर्य्यवसानम् असङ्गतिः, पर्य्यवसितेन सङ्गततां प्राप्तेन। सामर्थ्यात् योग्यतावशात् विम्बेति गम्यसादृश्यावगतिरित्यर्थः।

(ड) व्यतिरेकमाह आधिक्यमिति। उपमेयस्य उपमानात् आधिक्यम् अथवा न्यूनता व्यतिरेकः। स च हेतौ उक्ते एकः एकविधः, हेतौ नोक्ते अकथिते त्रिधा। तथा चतुर्विधोऽपि साम्यस्य सादृश्यस्य शब्दतः अर्थतः आक्षे-पाच्च बोधनात् प्रत्यायनात् द्वादशधा। द्वादशविधोऽपि श्लेषनिबन्धनत्वात् अश्लेषत्वाच्च द्वैविध्येन त्रिरष्टधा चतुर्विंशतिप्रकारः। प्रत्येकम् आधिक्यन्यून-तयोश्च मिलित्वा अष्टाचत्वारिंशत्प्रकार इति।

(ढ) अकलङ्कमिति। सुगमम्।

अत्र उपमेयगतमकलङ्कत्वमुपमानगतञ्च कलङ्कित्वं हेतुद्वयमपि उक्तम्। यथाशब्दप्रतिपादनाच्च शाब्दमौपम्यम्। अत्रैव "न कलङ्कि विधूपमम्" इति पाठे आर्थं "जयतीन्दुं कलङ्किनम्" इति पाठे तु इवादितुल्यादिपदविरहादाक्षिप्तम्। अत्रैवाकलङ्कपदत्यागे उपमेयगतोत्कर्षकारणानुक्तिः, कलङ्कि-पदत्यागे च उपमानगतनिकर्षकारणानुक्तिः, द्वयोरनुक्तौ द्वयोरनुक्तिः। श्लेषे यथा।

"अतिगाढ़गुणायाश्च नाब्जवद् भङ्गुरा गुणाः॥" (थ)

अत्रेवार्थे वतिरिति शाब्दमौपम्यम् उत्कर्षनिकर्षकारणयोर्द्वयोरप्युक्तिः। गुणशब्दः श्लिष्टः। अन्ये भेदाः पूर्ववदूह्याः। एतानि च उपमेयस्योपमानादाधिक्ये उदाहरणानि। न्यूनत्वे दिङ्मात्रम्। यथा।

"क्षीणः क्षीणोऽपि शशी भूयोभूयोऽभिवर्द्धते नित्यम्।
विरम प्रसीद सुन्दरि! यौवनमनिवर्त्ति यातं तु"॥ (त)

अत्र उपमेयभूतयौवनास्थैर्य्यस्याधिक्यं तेनात्र "उपमानादुपमेयस्याधिक्ये विपर्य्यये वा व्यतिरेक" इति केषाञ्चिल्लक्षणे

(थ) अतीति। अतिगाढ़ाः अतिघनाः गुणाः यस्याः तथाभूतायाः तस्याः कान्तायाः गुणाः दयादाक्षिण्यादयः सूत्राणि च अब्जवत् पद्मवत् भङ्गुराः भङ्गप्रवणाः छिदुरा इत्यर्थः न। अत्रोपमेयं नायिका, उपमानं पद्मम् उपमेयस्य उत्कर्षकारणम् अतिगाढ़गुणत्वम् उपमानस्य निकर्षकारणं भङ्गुरगुणत्वमिति बोध्यम्।

(त) क्षीण इति। हे सुन्दरि! शशी चन्द्रः क्षीणः क्षीणः अपि नित्यं प्रत्यहं भूयः भूयः पुनः पुनः अभिवर्द्धते वृद्धिं गच्छति, विरम मानात् निवर्त्तस्व, प्रसीद प्रसन्ना भव, यौवनं गतमिति शेषः अनिवर्त्ति न पुनर्निवर्त्तते इत्यर्थः, यातं तु गतमेव तु।

"विपर्य्यये वेति पदमनर्थकम्" इति यत् केचिदाहुः तन्न विचारसहम्। तथाहि अत्राधिकन्यूनत्वे सत्त्वासत्त्वे एव विवक्षिते। अत्र च चन्द्रापेक्षया यौवनस्यासत्त्वं स्फुटमेव अस्तु वा अत्रोदाहरणे यथा कथञ्चिद्गतिः"। (घ)

"हनूमदाद्यैर्यशसा मया पुन-
र्द्विषां हसैर्दूतपथः सितीकृतः।" (ट)

इत्यादिषु का गतिरिति सुष्ठूक्तं "न्यूनताथवा" इति।

सहार्थस्य बलादेकं यत्र स्याद्वाचकं द्वयोः।
सा सहोक्तिर्मूलभूतातिशयोक्तिर्यदा भवेत्॥
७०१॥ [ध]

अतिशयोक्तिरप्यत्राभेदाध्यवसायमूला कार्य्यकारणपौर्वापर्य्यविपर्य्ययरूपा च। अभेदाध्यवसायमूलापि श्लेषभित्तिका अन्यथा च (न)। क्रमेण उदाहरणम्।

"सहाधरदलेनास्या यौवने रागभाक् प्रियः"। (प)

(घ) सत्त्वासत्त्वे स्थायित्वास्थायित्वे। ननु यथा कथञ्चित् आधिक्योक्तावेव व्यतिरेक आस्तां को दोष इत्याशङ्क्य अनुपपत्त्यन्तरं दर्शयति अस्त्विति।

(ट) हनूमदाद्यैरिति। दमयन्तीं प्रति प्रेरितस्य नलस्य दौत्ये अकृतार्थस्योक्तिरियम्। हनूमदाद्यैः दूतपथः यशसा सितीकृतः उज्ज्वलीकृतः मया पुनर्द्विषां शत्रूणां हसैः हास्यैः दूतपथः सितीकृतः मां दौत्ये अकृतकार्य्यं दृष्ट्वा शत्रवो हसिष्यन्तीति भावः।

(ध) सहोक्तिमाह सहेति। यत्र सहार्थस्य बलात् सामर्थ्यात् एकं वस्तु द्वयोः वाचकं स्यात् यदा यदि तत्र अतिशयोक्तिः मूलभूता कारणभूता भवेत् तदा सा सहोक्तिः।

(न) श्लेषभित्तिका श्लेषनिबन्धना अन्यथा तद्भिन्ना।

(प) सहेति। अत्र रागशब्दः द्वयोर्लौहित्यानुरागयोर्वाचकः। अतिशयोक्तिश्च भेदेऽप्यभेदरूपा।

अत्र रागपदे श्लेषः।

"सह कुमुदकदम्बैः काममुल्लासयन्तः
सह घनतिमिरौघैर्धैर्यमुत्सारयन्तः।
सह सरसिजषण्डैः स्वान्तमामीलयन्तः
प्रतिदिशममृतांशोरंशवः सञ्चरन्ति" ॥ (फ)

इदं मम। अत्र उल्लासादीनां सम्बन्धिभेदादेव भेदो न तु श्लिष्टतया।

"सममेव नराधिपेन सा गुरुसम्मोहविलुप्तचेतना।
अगमत् सह तैलविन्दुना तनुदीपार्चिरिव क्षितेस्तलम्" ॥ (ब)

इयञ्च मालयापि सम्भवति। तथोदाहृते "सह कुमुदकदम्बैः" इत्यादौ"।

"लक्ष्मणेन समं रामः काननं गहनं ययौ" इत्यादौ च अतिशयोक्तिमूलत्वाभावान्नायमलङ्कारः।

विनोक्तिर्यद्विनान्येन
नासाध्वन्यदसाधु वा ॥ ७०२ ॥ [भ]

(फ) सहेति। चन्द्रवर्णनमिदम्। अमृतांशोः चन्द्रस्य अंशवः किरणाः कुमुदानां कदम्बैः समूहैः सह कामम् उल्लासयन्तः विकासयन्तः घनैः सान्द्रैः तिमिराणाम् अन्धकाराणाम् ओघैः समूहैश्च सह धैर्यं कामिजनानामिति शेषः उत्सारयन्तः विध्वंसयन्तः उद्दीपकत्वादिति भावः। सरसिजानां पद्मानां षण्डैः समूहैः सह स्वान्तं मनः आमीलयन्तः सङ्कोचयन्तः प्रतिदिशं दिशि दिशि सञ्चरन्ति। मालिनीवृत्तम्।

(ब) सममिति। सा इन्दुमती गुरुणा महता सम्मोहेन विलुप्तं चेतनं यस्यास्तथाभूता सती तनुदीपार्चिः क्षीणा दीपशिखा तैलविन्दुना सहेव नराधिपेन अजेन सममेव क्षितितलम् अगमत्। अत्र कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्तिः।

(भ) विनोक्तिमाह विनोक्तिरिति। अन्येन विना यत् न असाधु अशोभनं न भवति, तथा अन्येन विना अन्यत् यत् असाधु भवति सा विनोक्तिः।

न असाधु अशोभनं न भवति। एवञ्च यद्यपि शोभनत्वे एव पर्य्यवसानं तथापि अशोभनत्वाभावमुखेन शोभनवचनस्यायमभिप्रायो यत् कस्यचिद्दर्णनीयस्याशोभनत्वं तत्परसन्निधेरेव दोषः। तस्य पुनः स्वभावतः शोभनत्वमेवेति। यथा।

"विना जलदकालेन चन्द्रो निस्तन्द्रतां गतः।
विना ग्रीष्मोष्मणा मञ्जुर्वनराजिरजायत"॥ (म)

"असाधु अशोभनम्। यथा।
अनुयान्त्या जनातीतं कान्तं साधु त्वया कृतम्।
का दिनश्रीर्विनार्केण?" का निशा शशिना विना॥ (य)

"निरर्थकं जन्म गतं नलिन्या
यया न दृष्टं तुहिनांशुबिम्बम्।
उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्फलैव
दृष्टा विनिद्रा नलिनी न येन"॥ (र)

अत्र परस्परविनोक्तिभङ्ग्या चमत्कारातिशयः। विनाशब्दप्रयोगाभावेऽपि विनार्थविवक्षया विनोक्तिरेवायम्। एवं सहोक्तिरपि सहशब्दप्रयोगाभावेऽपि सहार्थविवक्षया भवतीति बोद्धव्यम्।

(म) विनेति। चन्द्रः जलदकालेन विना निस्तन्द्रतां निर्मलतां गतः। ग्रीष्मोष्मणा विना वनराजिः मञ्जुः मनोहारिणी अजायत। अत्र जलदकालापगमात् चन्द्रस्य तथा ग्रीष्मोष्मापगमात् वनराजेरशोभनत्वम् अपगतम्।

(य) अनुयान्त्येति। जनातीतं लोकातिशायिनं कान्तं प्रियम् अनुयान्त्या अनुगच्छन्त्या त्वया साधु सम्यक् कृतम्। तथाहि, अर्केण विना दिनश्रीः तथा शशिना विना निशा च का? सीतां प्रति अनसूयाया अविपन्ना उक्तिरियम्।

(र) निरर्थकमिति। नलिन्याः पद्मिन्याः जन्म निरर्थकं गतं, यया नलिन्या तुहिनांशुबिम्बं चन्द्रबिम्बं न दृष्टम्। इन्दोश्चन्द्रस्यापि उत्पत्तिः निष्फलैव, येन इन्दुना विनिद्रा विकसिता नलिनी न दृष्टा। उपजातिवृत्तम्।

समासोक्तिः समैर्य्यत्र कार्य्यलिङ्गविशेषणैः।
व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुनः॥
७०३॥ [ल]

अत्र समेन कार्य्येण प्रस्तुतेऽप्रस्तुतव्यवहारसमारोपः। यथा।

"व्याधूय यद्वसनमम्बुजलोचनाया
वक्षोजयोः कनककुम्भविलासभाजोः।
आलिङ्गसि प्रसभमङ्गमशेषमस्या
धन्यस्त्वमेव मलयाचलगन्धवाह!" ॥ (व)

अत्र गन्धवाहे हठकामुकव्यवहारसमारोपः। लिङ्गसाम्येन यथा।

"असमाप्तजिगीषस्य स्त्रीचिन्ता का मनस्विनः।
अनाक्रम्य जगत् कृत्स्नं नो सन्ध्यां भजते रविः" ॥ (श)

अत्र पुंस्त्रीलिङ्गत्वमात्रेण रविसन्ध्ययोर्नायकनायिका-व्यवहारः। विशेषणसाम्यन्तु श्लिष्टतया साधारण्येनौपम्य-गर्भत्वेन च त्रिधा। तत्र श्लिष्टतया यथा मम।

(ल) समासोक्तिमाह समासोक्तिरिति। समैः कार्य्यलिङ्गविशेषणैः यत्र प्रस्तुते अन्यस्य अप्रस्तुतस्य वस्तुनः विषयस्य व्यवहारसमारोपः सा समासोक्तिः

(व) व्याधूयेति। हे मलयाचलगन्धवाह! यत् यस्मात् त्वम् अस्याः अम्बुजलोचनायाः पद्मनयनायाः कनककुम्भविलासभाजोः वक्षोजयोः स्तनयोः वसनम् अवधूय अपनीय अशेषं समस्तम् अङ्गं प्रसभं बलात् आलिङ्गसि तस्मात् त्वमेव धन्यः। वसन्ततिलकं वृत्तम्।

(श) असमाप्तेति। असमाप्ता समाप्तिमप्राप्ता जिगीषा यस्य तादृशस्य मनस्विनः महानुभावस्य जिगीषोरित्यर्थः स्त्रीचिन्ता कान्ताभिलाषः का? रविः कृत्स्नं समग्रं जगत् अनाक्रम्य सन्ध्यां नो भजते।

"विकसितमुखीं रागासङ्गाद्गलत्तिमिरावृतिं
दिनकरकरस्पृष्टामैन्द्रीं निरीक्ष्य दिशं पुरः।
जरठलवलीपाण्डुच्छायो भृशं कलुषान्तरः
श्रयति हरितं हन्त! प्राचेतसीं तुहिनद्युतिः" ॥ (य)

अत्र मुखरागादिशब्दानां श्लिष्टता। अत्र हि "तिमिरावृतिम्"। इत्यत्र "तिमिरांशुकाम्" इति पाठे एकदेशस्य रूपणेऽपि समासोक्तिरेव न तु एकदेशविवर्त्ति रूपकम्। तत्र हि तिमिरांशुकयोः रूप्यरूपकभावो द्वयोरावरकत्वेन स्फुटसादृश्यतया परसाचिव्यमनपेक्ष्यापि स्वमात्रविश्रान्त इति न समासोक्तिबुद्धिं व्याहन्तुमीशः। यत्र तु रूप्यरूपकयोः सादृश्यमस्फुटं तत्रैकदेशान्तररूपणं विना तदसङ्गतं स्यादित्यशाब्दमप्येकदेशान्तररूपणमार्थमपेक्षत (र) एवेति। तत्रैकदेशविवर्त्तिरूपकमेव यथा।

(य) विकसितेति। हन्तेति खेदसूचकमव्ययम्। तुहिनद्युतिः चन्द्रः पुरः अग्रतः रागस्य लौहित्यस्य अनुरागस्य च आसङ्गात् आवेशात् विकसितमुखीं प्रकाशितमुखीं प्रसन्नमुखीञ्च तथा गलन्ती निर्गच्छन्ती तिमिरमेव आवृतिः आवरणं यस्याः तथाभूतां दिनकरस्य सूर्य्यस्य उपनायकस्य चेति ध्वनिः करेण किरणेन हस्तेन च स्पृष्टाम् ऐन्द्रीं पूर्वां दिशं निरीक्ष्य दृष्ट्वा जरठा परिणता या लवली तदाख्यफलविशेषः तद्वत् पाण्डुः छाया कान्तिर्यस्य तथाभूतः भृशं अत्यर्थं कलुषान्तरः मलिनान्तःकरणः सन् प्राचेतसीं पश्चिमां हरितं दिशं श्रयति अवलम्बते। शिखरिणीवृत्तम्।

(र) अपेक्षत एवेति। अत्र विकसितमुखीमित्युदाहरणे रूप्यरूपकभावः रूप्यम् आरोपविषयः तिमिरं रूपकम् आरोप्यमाणम् अंशुकं तयोर्भावः द्वयोः तिमिरांशुकयोरावरणत्वेन आच्छादकत्वेन परसाचिव्यम् अपरसाहाय्यं वाक्यार्थपर्य्यालोचनसाहाय्यमित्यर्थः अनपेक्ष्य अगृहीत्वापि स्वमात्रे स्वार्थे एव विश्रान्तः सादृश्यावबोधकतया स्वतःसिद्ध इत्यर्थः इति हेतोः समासोक्तिबुद्धिं व्याहन्तुं खण्डयितुं न ईशः न शक्तः। यत्रेति। यत्र वाक्ये इति शेषः अस्फुटम् अस्पष्टं तत्र

"जस्स रणंतेउरए करे कुणंतस्स मण्डलग्गलअम्।
रससंमुहीवि सहसा परंमुही होइ रिउसेणा" (३)॥ (छ)

अत्र रणान्तःपुरयोः सादृश्यमस्फुटमेव। क्वचिच्च यत्र स्फुटसादृश्यानामपि बहूनां रूपणं शाब्दमेकदेशस्य चार्थं तत्रैकदेशविवर्त्ति रूपकमेव। रूपकप्रतीतेर्व्यापितया समासोक्तिप्रतीतितिरोधायकत्वात्। ननु अस्ति रणान्तःपुरयोरपि सुखसञ्चारतया स्फुटं सादृश्यमिति चेत् (ज)। सत्यमुक्तम्। अस्त्येव किन्तु वाक्यार्थपर्य्यालोचनासापेक्षं न खलु निरपेक्षम्। मुखचन्द्रादेर्मनोहरत्वादिवत् रणान्तःपुरयोः स्वतः सुखसञ्चारत्वाभावात्। साधारण्येन यथा।

"निसर्गसौरभोद्भ्रान्तभृङ्गसङ्गीतशालिनी।

---

(३) यथा इति।
यस्य रणान्तःपुरे करे कुर्वाणस्य मण्डलाग्रलताम्।
रससम्मुख्यपि सहसा पराङ्मुखी भवति रिपुसेना इति॥ सं०।

एकदेशान्तरस्य रूपणं विना तत् वाक्यम् असङ्गतम् अनुपपन्नम्। अस्मात् इदम् शब्दाप्रतिपाद्यम् आर्थम् अर्थबललभ्यम्।

(छ) यस्येति। रण एव अन्तःपुरं तत्र करे मण्डलाग्रलताम् असिलताम् अपरां नायिकामिति च ध्वनिः करे कुर्वतः यस्य रससम्मुखी उत्साहाभिमुखी अनुरागवती च रिपुसेना शत्रुबलं कान्ता चेति ध्वनिः सहसा पराङ्मुखी भवति।

(ज) रूपकप्रतीतिरिति। व्यापितया बहुगामितया इत्यर्थः समासोक्तिप्रतीतेः तिरोधायकत्वात् आवरकत्वात् यथा लावण्यमधुभिः पूर्णमित्यादि। सुखसञ्चारतयेति। यथा अन्तःपुरे सुखं सञ्चरति तथा रणेऽपीति भावः। निरपेक्षं वाक्यार्थपर्य्यालोचननिरपेक्षमित्यर्थः। ततश्च बहूनां स्फुटसादृश्यानां सद्भावे तथा अस्फुटसादृश्यानां सद्भावे रूपकस्य अव्यापित्वेऽपि यदि एकदेशस्य रूपणं स्यात् तदा एकदेशविवर्त्तिरूपकमेवेति बोध्यम्।

(झ) निसर्गेति। निसर्गसौरभेण स्वभावसौगन्ध्येन उद्भ्रान्ताः ये भृङ्गा-

उदिते वासराधीशे स्मेराजनि सरोजिनी ॥" (क)

अत्र निसर्गेत्यादिविशेषणसाम्यात् सरोजिन्यां नायिकाव्यवहारप्रतीतौ स्मेरत्वधर्मस्य समारोपः कारणम्। तेन विना विशेषणसाम्यमात्रेण नायिकाव्यवहारप्रतीतेरसम्भवात्। औपम्यगर्भत्वं पुनस्त्रिधा सम्भवति। उपमारूपकसङ्करगर्भत्वात्। अत्रोपमागर्भत्वे यथा।

"दन्तप्रभापुष्पचिता पाणिपल्लवशोभिनी।
केशपाशालिवृन्देन सुवेशा हरिणेक्षणा" ॥ (ख)

अत्र सुवेशत्ववशात् प्रथमं दन्तप्रभाः पुष्पाणीवेत्युपमागर्भत्वेन समासः। अनन्तरञ्च दन्तप्रभासदृशैः पुष्पैश्चितेत्यादिसमासान्तराश्रयेण समानविशेषणमाहात्म्याद्धरिणेक्षणायां लताव्यवहारप्रतीतिः। रूपकगर्भत्वे यथा।

"लावण्यमधुभिः पूर्णम्" इत्यादि। सङ्करगर्भत्वे यथा। "दन्तप्रभापुष्पचिता" इत्यादौ "सुवेशा" इत्यत्र पाठे ह्युपमारूपकसाधकाभावात् सङ्करसमाश्रयणम्। समासान्तरं पूर्ववत्। समासान्तरमहिम्ना लताप्रतीतिः। एषु च येषां मते

लेपां नवनीतशालिनी सरोजिनी पद्मिनी वासराधीशे सूर्ये उदिते सति स्मेरा विकसिता सस्मिता च अजनि अभूत्।

(ख) दन्तेति। दन्तानां प्रभाः पुष्पाणीवेति दन्तप्रभापुष्पाणि तैः चिता व्याप्ता, पाणिः पल्लव इव पाणिपल्लवस्तेन शोभते इति पाणिपल्लवशोभिनी केशपाशः अलिवृन्दमिव तेन उपलक्षिता सुवेशा सुष्ठु परिच्छदवती हरिणेक्षणा विभातीति शेषः। लतापक्षे दन्तप्रभा इव पुष्पाणि तैश्चिता। पाणिरिव पल्लवः तेन शोभिनी, केशपाश इव अलिवृन्दं तेन। अत्र सुवेशत्वधर्मस्य मुख्यतया उपमेये हरिणेक्षणायां वर्त्तनात् औपम्यगर्भत्वम्।

(ग) उपमारूपकेति। उपमासाधकस्य उपमेये मुख्यतया स्थितस्य धर्मस्य रूपकसाधकस्य उपमाने मुख्यतया स्थितस्य धर्मस्य साधकस्य च उपमेवात्र न

उपमासङ्करयोरेकदेशविवर्त्तिता नास्ति तन्मते आद्यतृतीययोः समासोक्तिः। द्वितीयस्तु प्रकार एकदेशविवर्त्तिरूपकविषय एव। पर्य्यालोचने तु आद्ये प्रकारे एकदेशविवर्त्तिन्युपमैवाङ्गीकर्त्तुमुचिता (ग)। अन्यथा।

"ऐन्द्रं धनुः पाण्डुपयोधरेण शरद्दधानार्द्रनखक्षताभम्।
प्रसादयन्ती सकलङ्कमिन्दुं तापं रवेरप्यधिकं चकार"॥

इत्यत्र कथं शरदि नायिकाव्यवहारप्रतीतिः। नायिकापयोधरेणार्द्रनखक्षताभशक्रचापधारणासम्भवात्। ननु अत्र "आर्द्रनखक्षताभम्" इत्यत्र स्थितमप्युपमानत्वं वस्तुपर्य्यालोचनया ऐन्द्रे धनुषि सञ्चारणीयम्। यथा "दध्ना जुहोतीति" इत्यादौ हवनस्यान्यथासिद्धेर्दधि सञ्चार्य्यते विधिः। एवं च इन्द्रचापाभमार्द्रनखक्षतं दधानेति प्रतीतिर्भविष्यतीति चेन्न। एवंविधनिर्वाहे कष्टसृष्टिकल्पनादेकदेशविवर्त्तिन्युपमाङ्गीकारस्यैव न्याय्यत्वात्। अस्तु वा अत्र यथाकथञ्चित् समासोक्तिः। "नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैः" इत्यादौ च अन्यगत्य-

---

रूपकं रूपकमेवात्र नोपमा इत्येवंरूपस्य अभावादित्यर्थः। समासान्तरं पूर्ववत् उपमापक्षे उपमितिसमासः रूपकपक्षे रूपकसमासः, यथा दन्तप्रभाः पुष्पाणीव तथा दन्तप्रभा एव पुष्पाणि इत्यादि बोध्यम्। आद्यतृतीययोः दन्तप्रभापुष्पचितेत्यादिरूपे आद्ये उदाहरणे तृतीये अत्रैव सुवेशस्तव परीतेति पाठे न परिवर्त्तिते इत्यर्थः।

(घ) ऐन्द्रमिति। शरद्वर्णनमिदम्। शरत् पाण्डुपयोधरेण निर्वृष्टत्वात् सितजलधरेण आर्द्रम् अभिनवं यत् नखक्षतं तस्येव आभा यस्य तादृशम् ऐन्द्रं धनुः शक्रचापं दधाना धारयन्ती सती सकलङ्कम् इन्दुं प्रसादयन्ती विकाशयन्ती रवेः सूर्य्यस्य अप्यधिकं तापं चकार। शरदि चन्द्रस्य समुज्ज्वलत्वं सूर्य्यस्य च सन्तापत्वं स्यादिति प्रसिद्धिरिति भावः। वस्तुपर्य्यालोचनया विषयानुशीलनेन। हवनस्य होमस्य अन्यथा अन्यप्रकारेण सायं प्रातर्जुहोतीत्यादिविधिना सिद्धेः प्राप्तेः। दध्नेति। यथा अत्र दधिकरणत्वे विधिः सञ्चार्य्यते तथात्रापीति भावः।

सम्भवात्। किञ्च उपमायां व्यवहारप्रतीतेरभावात् कथं तदुपजीविकायाः समासोक्तेः प्रवेशः (घ)। यदाहुः।

"व्यवहारोऽथवा तत्त्वं नौपम्ये यत् प्रतीयते।
तन्नौपम्यं समासोक्तिरेकदेशोपमा स्फुटा"॥ (ङ)

एवञ्च उपमारूपकयोरेकदेशविवर्त्तिताङ्गीकारे तन्मूलसङ्करेऽपि समासोक्तेरप्रवेशो न्यायसिद्ध एव तेनौपम्यगर्भविशेषणोत्थापितत्वं नास्या विषय इति विशेषणसाम्ये श्लिष्टविशेषणोत्थापिता साधारणविशेषणोत्थापिता चेति द्विधा। कार्य्यलिङ्गयोस्तुल्यत्वे च द्विविधेति चतुष्प्रकारा समासोक्तिः सर्वत्रैवात्र व्यवहारसमारोपः कारणम् (च)। स च क्वचिल्लौकिके वस्तुनि लौकिकवस्तुव्यवहारसमारोपः। शास्त्रीये वस्तुनि शास्त्रीयवस्तुव्यवहारसमारोपः। लौकिके वा शास्त्रीयवस्तुव्यवहारसमारोपः। शास्त्रीये वा लौकिकवस्तुव्यवहारसमारोप इति चतुर्द्धा। तत्र लौकिकवस्त्वपि रसादिभेदादनेकविधम्। शास्त्रीयमपि तर्कायुर्वेदज्योतिःशास्त्रादिप्रसिद्ध-

---

यथाकथञ्चिदिति। कष्टसृष्ट्या आर्द्रनखक्षते स्थितस्य उपमावाचकस्य आभासन्दस्य इन्द्रे धनुषि सञ्चारणेनेति भावः। ननु अत्रापि शरःश्रिया सङ्गत्या व्यवहारसमारोपेण समासोक्तिरस्तु का क्षतिरित्याशङ्क्य दूषयति किञ्चेति। तथा च यत्र व्यवहारसमारोपप्रतीतिः स्फुटा, तत्रैव समासोक्तिः न तु कष्टसृष्ट्या व्यवहारप्रतीत्यानयने इति भावः।

(ङ) व्यवहार इति। यत् यस्मात् औपम्ये औपम्यगर्भविशेषणसाम्ये इत्यर्थः व्यवहारः साधर्म्यं वा तत्त्वं स्वरूपम् अप्रस्तुतस्येति शेषः न प्रतीयते न बुध्यते तत् तस्मात् औपम्यसमासोक्तिः औपम्यगर्भविशेषणसाम्योत्थापिता समासोक्तिर्न भवतीति शेषः, यतः सा स्फुटा सुव्यक्ता सर्वजनानुभवसिद्धा एकदेशोपमा एकदेशविवर्त्तिनी उपमेत्यर्थः।

(च) तन्मूलसङ्करे उपमारूपकसङ्करे इत्यर्थः न्यायसिद्धः युक्तिसिद्धः व्यवहारसमारोपाभावादिति भावः।

तथेति बहुप्रकारा समासोक्तिः। दिङ्मात्रं यथा "व्याधूय यद्वसनम्" इत्यादौ लौकिके वस्तुनि लौकिकस्य हठकामुकस्य व्यवहारादेः समारोपः।

"यैरेकरूपमखिलास्वपि वृत्तिषु त्वां
पश्यद्भिरव्ययमसङ्गतया प्रवृत्तम्।
लोपः कृतः किल परत्वजुषो विभक्ते-
स्तैर्लक्षणं तव कृतं ध्रुवमेव मन्ये" ॥ (छ)

अत्र आगमशास्त्रप्रसिद्धे वस्तुनि व्याकरणप्रसिद्धवस्तुव्यवहारसमारोपः (ज)। एवमन्यत्र। रूपकेऽप्रकृतमात्मस्वरूपमेव तं पूर्वावस्थातो विशेषयति (झ)। अत एव अत्र "व्यवहारसमारोपो न तु स्वरूपसमारोपः" इति वदन्ति। उपमाध्वनौ श्लेषे च विशेष्यस्यापि साम्यमिह तु विशेषणमात्रस्य अप्रस्तुतप्रशंसायां प्रस्तुतस्य गम्यत्वमिह तु अप्रस्तुतस्येति भेदः।

(छ) यैरिति। ईश्वरं प्रति कस्यचिदुक्तिरियम्। हे भगवन्! अखिलासु समग्रासु वृत्तिषु अवस्थासु पदप्रत्यययोगसमासादिषु च अव्ययम्। अविनाशिनम् असङ्गतया सङ्गातीततया प्रवृत्तं त्वाम् अव्ययशब्दञ्च पश्यद्भिः यैः जनैः परत्वजुषः त्वदन्यः कश्चिदस्तीत्येवंरूपाया इत्यर्थः परवर्त्तिन्याश्च विभक्तेः प्रत्ययस्य लोपः कृतः तैः तव लक्षणं स्वरूपं तत्त्वमित्यर्थः सूत्रञ्च कृतं निरूपितमिति ध्रुवमेव निश्चितमेव मन्ये जानामि। वसन्ततिलकं वृत्तम्।

(ज) आगमेति। आगमशास्त्रं वेदः तत्र प्रसिद्धे तस्मिन् वस्तुनि ब्रह्मणीति भावः व्याकरणशास्त्रप्रसिद्धस्य वस्तुनः अव्ययशब्दस्य इत्यर्थः व्यवहारसमारोपः।

(झ) रूपके इति। अप्रकृतम् उपमानम् आत्मस्वरूपस्य सन्निवेशेन आरोपेण प्रकृतस्य उपमेयस्य रूपम् अवच्छादयति आवृणोति। इह तु समासोक्तौ तु स्वावस्था साधर्म्ये सत्याः समारोपेण तं प्रकृतं पूर्वावस्थातः प्रकृतावस्थातः अन्यस्या इत्यर्थः विशेषयति अनुकूलत्वेन प्रापयति।

उक्तिर्विशेषणैः साभि-

प्रायैः परिकरो मतः ॥ ७०४ ॥ [ञ]

यथा।

"अङ्गराज! सेनापते! द्रोणोपहासिन्!

कर्ण! रक्षैनं भीमाद् दुःशासनम्"। (ट)

शब्दैः स्वभावादेकार्थैः

श्लेषोऽनेकार्थवाचनम् ॥ ७०५ ॥ [ठ]

"स्वभावादेकार्थैः" इति शब्दश्लेषाद् व्यवच्छेदः। "वाचनम्" इति च ध्वनेः (ड)। उदाहरणम्।

"प्रवर्त्तयन् क्रियाः साध्वीर्मालिन्यं हरितां हरन्।

महसा भूयसा दीप्तो विभाति च विभाकरः" ॥ (ढ)

(ञ) परिकरमाह उक्तिरिति। साभिप्रायैः अभिप्रायव्यञ्जकैः विशेषणैः उक्तिः परिकरः मतः। अपुष्टार्थत्वदोषपरिहारेण अस्य प्राधान्येऽपि एकत्र बहूनामेव विशेषणानामुक्तौ वैचित्र्यातिशयदर्शनात् अस्योक्तिरिति ध्येयम्।

(ट) अङ्गराजेति। भीमेन वध्यमानं दुःशासनं रक्षितुमशक्नुवन्तं कर्णं प्रति अश्वत्थाम्नः सोल्लुण्ठनं वचनमिदम्। अङ्गानां देशभेदानां राजा अङ्गराजः तत्सम्बुद्धौ। सेनापते! मां विहाय त्वं सैनापत्ये अभिषिक्तोऽसीति भावः द्रोणम् उपहसितवान् इति द्रोणोपहासी तत्सम्बुद्धौ, त्वया आत्मगर्वेण द्रोणं मत्पितरम् उपहसितवानसि। कर्ण! एनं दुःशासनं भीमात् वृकोदरहस्तात् रक्ष परित्रायस्व। अत्र विशेषणत्रयप्रभावात् कर्णस्य दुःशासनरक्षणम् अवश्यकर्त्तव्यं प्रतीयते, तदक्षमत्वे तस्यातिशयलज्जेति बोध्यम्।

(ठ) अर्थश्लेषमाह शब्दैरिति। स्वभावात् एकार्थैः शब्दैः अनेकार्थानां वाचनं प्रतिपादनं शब्दान्विभेदेनेति भावः श्लेषः।

(ड) शब्दश्लेषादिति। शब्दश्लेषे हि स्वभावादेव शब्दानां भिन्नार्थतेति भावः ध्वनेः व्यङ्ग्यस्य व्यवच्छेद इत्यनेनान्वयः।

अत्र प्रकरणादिनियमाभावात् द्वावपि राजसूर्य्यौ वाच्यौ ।

क्वचिद्विशेषः सामान्यात् सामान्यं वा विशेषतः ।
कार्य्यान्निमित्तं कार्य्यञ्च हेतोरथ समात् समम् ॥
अप्रस्तुतात् प्रस्तुतञ्चेद्गम्यते पञ्चधा ततः ।
अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात् ॥ ७०६ ॥ [ढ]

क्रमेण उदाहरणम् ।

"पादाहतं यदुत्थाय मूर्द्धानमधिरोहति ।
स्वस्थादेवापमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रजः" ॥ (ण)

अत्र अस्मदपेक्षया रजोऽपि वरमिति विशेषे प्रस्तुते सामान्यमभिहितम् (त) ।

"स्रगियं यदि जीवितापहा
हृदये किं निहिता न हन्ति माम् ।

(ड) प्रवर्त्तयन्निति । साध्वीः क्रियाः वैदिककर्म्माणि प्रवर्त्तयन् प्रजाभिः स्वयञ्च कारयन् दुरितां दिशां मालिन्यं हरन् शिक्षाप्रदानादिना चेति भावः अन्धकारध्वंसेन भूयसा अतिमहता महसा तेजसा प्रभावेण उष्णकिरणेन च दीप्तः विभां प्रकाशं करोतीति विभाकरः राजा सूर्य्यश्च विभाति राजते ।

(ढ) अप्रस्तुतप्रशंसामाह क्वचिदिति । क्वचित् सामान्यात् साधारणात् अप्रस्तुतात् विशेषः प्रस्तुतं क्वचित् विशेषतः विशेषात् अप्रस्तुतात् सामान्यं प्रस्तुतं क्वचित् अप्रस्तुतात् कार्य्यात् प्रस्तुतं निमित्तं क्वचित् अप्रस्तुतात् निमित्तात् प्रस्तुतं कार्य्यं क्वचित् समात् अप्रस्तुतात् समं प्रस्तुतं गम्यते चेत् ततः तदा पञ्चधा पञ्चविधा एकरीत्येति भावः अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात् ।

(ण) पादाहतमिति । यत् रजः पादाहतं सत् उत्थाय मूर्द्धानम् अधिरोहति आक्रामति, तत् रजः अपमानेऽपि स्वस्थात् देहिनः वरं मनाक् प्रियमित्यर्थः, देवाद्वृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीवे मनाक् प्रिये इत्यमरः ।

(त) सामान्यमिति । देहिसामान्यमित्यर्थः ।

(थ) स्रगिति । दिव्यस्रक् उरसि पतितामेव स्वप्रियामिन्दुमतीं गतासु-

विषमप्यमृतं क्वचिद्भवेत्
अमृतं वा विषमीश्वरेच्छया" ॥ (थ)

अत्रेश्वरेच्छया क्वचिदहितकारिणोऽपि हितकारित्वं हितकारिणोऽप्यहितकारित्वमिति सामान्ये प्रस्तुते विशेषोऽभिहितः। एवं च अत्राप्रस्तुतप्रशंसामूलोऽर्थान्तरन्यासः। दृष्टान्ते प्रख्यातमेव वस्तु प्रतिबिम्बत्वेनोपादीयते। इह तु विषामृतयोरमृतविषीभावस्याप्रसिद्धेर्न तस्य सद्भावः (द)।

"इन्दुर्लिप्त इवाञ्जनेन जड़िता दृष्टिर्मृगीणामिव
प्रम्लानारुणिमेव विद्रुमदलं श्यामेव हेमप्रभा।
कार्कश्यं कलया च कोकिलवधूकण्ठेष्विव प्रस्तुतं
सीतायाः पुरतश्च हन्त! शिखिनां वर्हाः सगर्हा इव" ॥ (ध)

अत्र सम्भाव्यमानेभ्यः (ध) इन्द्वादिगताञ्जनलिप्तत्वादिभ्यः कार्य्येभ्यो वदनादिगतसौन्दर्य्यविशेषरूपं प्रस्तुतं कारणं प्रतीयते।

मवलोक्य अजस्य विलापवचनमिदम्। इयं स्रक् माल्यं यदि जीवितम् अपहन्तीति जीवितापहा जीवनहारिणीत्यर्थः। तदा हृदये निहिता सती मामेतिरेधः मां किं कथं न हन्ति? मन्ये स्रजो न दोषः ममैवेश्वरप्रतिकूलतेत्याह विषमिति। क्वचित् ईश्वरेच्छया विषमपि अमृतम्, अमृतं वा विषं भवेत्।

(द) प्रख्यातमेवेति प्रसिद्धमेवेत्यर्थः। तस्य दृष्टान्तस्य।

(ध) इन्दुरिति। हन्तेति हर्षसूचकमव्ययम्। सीतायाः सौन्दर्य्यवर्णनमिदम्। सीतायाः पुरतः अग्रतः इन्दुः चन्द्रः अञ्जनेन लिप्त इव मालिन्यपूर्ण इव न राजते इति भावः, मृगीणां दृष्टिः जड़िता इव सङ्कुचिता इव, विद्रुमदलं प्रवालपल्लवं प्रम्लानः प्रकर्षेण म्लानिं गतः अरुणिमा यस्य तादृशमिव, हेम्नः काञ्चनस्य प्रभा श्यामेव कृष्णवर्णेव, कोकिलवधूनां कोकिलानां कण्ठेषु कलया कार्कश्यं प्रस्तुतमिव कोकिलारवः कर्कशः प्रतीयते इति भावः। तथा शिखिनां मयूराणां वर्हाः सगर्हा इव निन्दिता इव। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम्।

(ध) सम्भाव्यमानेभ्यः उत्प्रेक्षणीयेभ्यः।

"गच्छामीति मयोक्तया मृगदृशा निःश्वासमुद्रेकिणं
त्यक्त्वा तिर्यगवेक्ष्य बाष्पकलुषेणैकेन मां चक्षुषा ।
अद्य प्रेम मदर्पितं प्रियसखीवृन्दे त्वया बध्यता-
मित्थं स्नेहविवर्द्धितो मृगशिशुः सोत्प्रासमाभाषितः" ॥ (न)

अत्र कस्यचिदगमनरूपे कार्ये कारणमभिहितम् (प) । तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधाने (फ) च द्विधा श्लेषमूला सादृश्यमात्रमूला च । श्लेषमूलापि समासोक्तिवद्विशेषणमात्रश्लेषे श्लेषवद्विशेष्यस्यापि श्लेषे भवतीति द्विधा ।

क्रमेण यथा ।

"सहकारः सदामोदो वसन्तश्रीसमन्वितः ।
समुज्ज्वलरुचिः श्रीमान् प्रभूतोत्कलिकाकुलः" ॥ (ब)

अत्र विशेषणमात्रश्लेषवशादप्रस्तुतात् सहकारात् कस्यचित् प्रस्तुतस्य नायकस्य प्रतीतिः ।

(न) गच्छामीति । विदेशगमने कृतनिश्चयमपि अगच्छन्तं प्रति तत्कारणं जिज्ञासुं सखायं प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् । गच्छामि इति मया उक्तया मृगदृशा उद्रेकिणं दीर्घं निःश्वासं त्यक्त्वा बाष्पकलुषेण अश्रुपूर्णेन एकेन चक्षुषा मां तिर्यक् वक्रम् अवेक्ष्य अद्य मदर्पितं प्रेम त्वया प्रियसखीवृन्दे बध्यताम् इत्थम् अनेन प्रकारेण स्नेहेन विवर्द्धितः प्रतिपालितः मृगशिशुः सोत्प्रासं सस्मितम् आभाषितः कथितः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(प) अत्रेति । अगमनरूपे कार्ये जिज्ञासिते इति शेषः कारणं नायिकाया मरणाभिप्रायव्यञ्जकं वाक्यरूपमिति भावः ।

(फ) तुल्याभिधाने इति । तुल्यस्य अप्रस्तुतस्य अभिधाने इत्यर्थः ।

(ब) सहकार इति । सहकारः आम्रः सदा आमोदः सौरभम् आनन्दश्च यस्य तथाभूतः वसन्तस्य श्रिया पुष्पपल्लवादिजनितया इति भावः समन्वितः युक्तः वसन्तकालोचितवेशसमन्वितश्च समुज्ज्वला रुचिः कान्तिः अन्यत्र समुज्ज्वले शृङ्गारे रुचिः अभिलाषो यस्य तथोक्तः श्रीमान् सुदर्शनः तथा प्रभूताभिः बह्वीभिः उत्कलिकाभिः उद्गतकलिकाभिः अन्यत्र उत्कण्ठाभिः आकुलः ।

"पुंस्त्वादपि प्रविचलेद् यदि यद्यधोऽपि
यायाद् यदि प्रणयने न महानपि स्यात्।
अभ्युद्धरेत्तदपि विश्वमितीदृशीयं
केनापि दिक् प्रकटिता पुरुषोत्तमेन" ॥ (भ)

अत्र पुरुषोत्तमपदेन विशेष्येणापि श्लिष्टेन प्रचुरप्रसिद्ध्या प्रथमं विष्णुरेव बोध्यते। तेन वर्णनीयः कश्चित् पुरुषः प्रतीयते (म)। सादृश्यमात्रमूला यथा।

"एकः कपोतपोतः शतशः श्येनाः क्षुधाभिधावन्ति।
अम्बरमावृतिशून्यं हरि हरि शरणं विधेः करुणा" ॥ (य)

अत्र कपोतादप्रस्तुतात् कश्चित् प्रस्तुतः प्रतीयते (र)। इयं क्वचित् वैधर्म्येणापि भवति। यथा।

"धन्याः खलु वने वाताः कह्लारस्पर्शशीतलाः।

(भ) पुंस्त्वादिति। पुंस्त्वात् पुरुषत्वात् प्रविचलेत् भ्रश्येत् यदि स्त्री भवेद् यदीत्यर्थः, अधोऽपि पातालमपि यायात् गच्छेत् यदि, प्रणयने याच्ञायां न महान् अपि स्यात् खर्वः स्यात् यदि, तदपि तथापि विश्वं जगत् अभ्युद्धरेत् केनापि पुरुषोत्तमेन इति ईदृशी एवंप्रकारा इयं दिक् नीतिः प्रकटिता। वसन्ततिलकं वृत्तम्।

(म) अत्रेति। प्रचुरप्रसिद्ध्या बहुशः ख्याता विष्णुरेवेति तेन हि दैत्यहृतामृतहरणात् मोहिनीमूर्त्तिपरिग्रहः कृतः। महार्णवनिमग्नां धरामुद्धर्त्तुं वराहरूपेण पातालं प्रविष्टम्। बलिराजहृतं त्रैलोक्यमुद्धर्त्तुं वामनरूपेण याच्ञापि कृता इति द्रष्टव्यम्।

(य) एक इति। एकः असहाय इत्यर्थः कपोतपोतः पारावतशावकः, शतशः बहुशः श्येनाः घातकाः पक्षिविशेषाः क्षुधा अभिधावन्ति एनं प्रतीति शेषः, अम्बरम् आकाशम् आवृतिशून्यं निरावरणम्, हरि हरि खेदसूचकमव्ययं विधेः करुणा शरणं रक्षित्री। विधातैवास्येदानीं रक्षणक्षम इति भावः।

(र) अत्रेति। प्रस्तुतः आपन्नः बहुशत्रुपरिवृत इति भावः।

(ल) धन्या इति। दशरथस्योक्तिरियम्। कह्लाराणां रक्तोत्पलानां स्पर्शेन

राममिन्दीवरश्यामं ये स्पृशन्त्यनिवारिता:" ॥ (ल)

अत्र वाता धन्या अहमधन्य इति वैधर्म्येण प्रस्तुत: प्रतीयते। वाच्यस्य सम्भवासम्भवोभयरूपतया त्रिप्रकारेयम् (व)। तत्र सम्भवे उक्तोदाहरणान्येव। असम्भवे यथा।

"कोकिलोऽहं भवान् काक: समान: कालिमावयो:।
अन्तरं कथयिष्यन्ति काकलीकोविदा: पुन:" ॥ (श)

अत्र काककोकिलयोर्वाकोवाक्यं प्रस्तुताध्यारोपणं विनाऽसम्भवि (ष)। उभयरूपत्वे यथा।

"अन्तश्छिद्राणि भूयांसि कण्टका बहवो बहि:।
कथं कमलनालस्य मा भूवन् भङ्गुरा गुणा:" ॥ (स)

अत्र प्रस्तुतस्य कस्यचिदध्यारोपणं विना कमलनालान्तश्छिद्राणां गुणभङ्गुरीकरणे हेतुत्वमसम्भवि, अन्येषान्तु सम्भवीत्युभयरूपत्वम् (ह)। अस्याश्च समासोक्तिवद् व्यवहार-

---

शीतला: यत्र वाता: वनवायव: धन्या: खलु, ये वाता: अनिवारिता: सन्त: इन्दीवरश्यामं रामं स्पृशन्ति।

(व) अत्रेति। प्रस्तुत: मम इति शेष:। वाच्यस्येति। क्वचित् वाच्यस्य सम्भवरूपत्वं, क्वचित् असम्भवरूपत्वं क्वचिच्च उभयरूपत्वमिति भाव:।

(श) कोकिल इति। अहं कोकिल:, भवान् काक:, आवयो: कालिमा कृष्णवर्णत्वं समान:। पुन: किन्तु काकली सूक्ष्मो मधुरध्वनि: तस्यां कोविदा: विचक्षणा: अन्तरं प्रभेदम् आवयोरिति शेष: कथयिष्यन्ति।

(ष) अत्रेति। वाकोवाक्यम् उक्तिप्रत्युक्ती। प्रस्तुतस्य कस्यचित् जनस्य अध्यारोपणम् आरोपणम्।

(स) अन्तरिति। कमलनालस्य पद्मदण्डस्य गुणा: सूत्राणीत्यर्थ: कथं भङ्गुरा: छिदुरा: मा भूवन् न भवेयु:, यत: भूयांसि बहूनि अन्तश्छिद्राणि अभ्यन्तरविवराणि तथा बहि: बहव: कण्टका:।

(ह) अत्रेति। अन्येषां कण्टकानामित्यर्थ:। सम्भवीनेरिति। तत्र हि

समारोपप्राणत्वाच्छब्दशक्तिमूलाद् वस्तुध्वनेर्भेदः, उपमाध्वनावप्रस्तुतस्य व्यङ्ग्यत्वम्। एवं समासोक्तौ श्लेषेऽपि द्वयोरपि वाच्यत्वम्।

उक्ता व्याजस्तुतिः पुनः।
निन्दास्तुतिभ्यां वाच्याभ्यां गम्यत्वे स्तुतिनिन्दयोः
॥ ७०७ ॥ [च]

निन्दया स्तुतेर्गम्यत्वे व्याजेन स्तुतिरिति व्युत्पत्त्या व्याजस्तुतिः, स्तुत्या निन्दाया गम्यत्वे व्याजरूपा स्तुतिः। क्रमेण यथा।

"स्तनयुगमुक्ताभरणाः कण्टककलिताङ्गयष्टयो देव!।
त्वयि कुपितेऽपि प्रागिव विश्वस्ता रिपुस्त्रियो जाताः" ॥ (क)

इदं मम।

"व्याजस्तुतिस्तव पयोद! मयोदितेयं
यज्जीवनाय जगतस्तव जीवनानि।

व्यवहारसमारोपो नास्तीति भावः एवं समासोक्तौ अप्रस्तुतस्य व्यङ्ग्यत्वमिति शेषः, इह तु प्रस्तुतस्य इति भावः।

(च) व्याजस्तुतिमाह उक्तेति। वाच्याभ्याम् अभिधेयाभ्यां निन्दास्तुतिभ्यां स्तुतिनिन्दयोर्गम्यत्वे व्याजस्तुतिरुक्ता।

(क) स्तनेति। राजविषयिणी व्याजस्तुतिरियम्। हे देव! त्वयि कुपितेऽपि रिपूणां स्त्रियः नार्य्यः स्तनयुगेषु मुक्ताभरणं यासामिति निन्दा, स्तनयुगेषु मुक्तं त्यक्तम् आभरणं याभिरिति स्तुतिः तथोक्ताः कण्टकेन रोमाञ्चेन पतिसङ्गजनितसात्त्विकभावविशेषेण कलिता आक्रान्ता अङ्गयष्टयो यासामिति निन्दा, कण्टकेन क्षुद्रशत्रुणापि कलिता आक्रान्ता अङ्गयष्टयो यासामिति स्तुतिः तथाभूताः अतएव प्रागिव अकुपिते इव विश्वस्ता निःशङ्का इति निन्दा, विधवा इति स्तुतिः जाताः, विश्वस्ता विधवा समे इत्यमरः। अत्र निन्दया स्तुतेर्गम्यत्वम्।

(ख) व्याजेति। हे पयोद! मेघ! तव जीवनानि सलिलानि जगतः

स्तोत्रन्तु ते महदिदं घन! धर्मराज-
साहाय्यमर्जयसि यत् पथिकान्निहत्य" ॥ (ख)

पर्य्यायोक्तं यदा भङ्ग्या
गम्यमेवाभिधीयते ॥ ७०८ ॥ [ग]

उदाहरणम्।

"स्पृष्टास्ता नन्दने शच्याः केशसम्भोगलालिताः।
सावज्ञं पारिजातस्य मञ्जर्य्यो यस्य सैनिकैः" ॥ (घ)

अत्र हयग्रीवेण स्वर्गो विजित इति प्रस्तुतमेव गम्यं कारणरूपं वैचित्र्यविशेषप्रतिपत्तये सैन्यस्य पारिजातमञ्जरी-सावज्ञस्पर्शनरूपकार्य्यद्वारेणाभिहितम्। न चेदं कार्य्यात् कारणप्रतीतिरूपा अप्रस्तुतप्रशंसा। तत्र कार्य्यस्य अप्रस्तुतत्वात्। इह तु वर्णनीयस्य प्रभावातिशयबोधकत्वेन कार्य्यमपि कारणवत् प्रस्तुतम्। एवञ्च।

"अनेन पर्य्यासयताश्रुबिन्दून्
मुक्ताफलस्थूलतमान् स्तनेषु।

जीवनाय भवतीति यत् इयं तव व्याजस्तुतिः छलरूपा स्तुतिः, हे घन! इदन्तु ते तव महत् स्तोत्रं यत् पथिकान् निहत्य धर्मराजस्य यमस्य साहाय्यम् आनुकूल्यम् अर्जयसि। वसन्ततिलकं वृत्तम्। अत्र स्तुत्या धर्मराजसाहाय्यार्जन-रूपया निन्दाया गम्यत्वम्।

(ग) पर्य्यायोक्तमाह पर्य्यायोक्तमिति। यदा भङ्ग्या भङ्गीकमेव गम्यमेव अभिधीयते अभिधेयवत् प्रकाश्यते तत् पर्य्यायोक्तम्।

(घ) स्पृष्टा इति। यस्य हयग्रीवस्य सैनिकैः शच्याः इन्द्राण्याः केशानां सम्भोगे विन्यासे लालिताः प्रयुक्ताः नन्दने तदाख्योपवने पारिजातस्य ताः प्रसिद्धाः मञ्जर्य्यः सावज्ञं सावहेलं स्पृष्टाः।

(ङ) अनेनेति। अनेन राज्ञा अरिविलासिनीनां स्तनेषु मुक्ताफलानीव स्थू

प्रत्यर्पिताः शत्रुविलासिनीना-
माक्षेपसूत्रेण विनैव हाराः" ॥ (ङ)

अत्र वर्णनीयस्य राज्ञो गम्यभूतशत्रुमारणरूपकारणवत् कार्य्यभूतं तथाविधशत्रुस्त्रीक्रन्दनजलमपि प्रभावातिशय-बोधकत्वेन वर्णनार्हमिति पर्य्यायोक्तमेव ।

"राजन् ! राजसुता न पाठयति मां देव्योऽपि तूष्णीं स्थिताः
कुब्जे ! भोजय मां कुमारसचिवैर्नाद्यापि किं भुज्यते ? ।
इत्थं राजशुकास्तवारिभवने मुक्तोऽध्वगैः पञ्जरा-
च्चित्रस्थानवलोक्य शून्यवड़भावेकैकमाभाषते" ॥ (च)

अत्र प्रस्थानोद्यतं भवन्तं श्रुत्वा सहसैवारयः पलायिता इति कारणं प्रस्तुतम् । "कार्य्यमपि वर्णनार्हत्वेन प्रस्तुतम्" इति" केचित् । अन्ये तु "राजशुकवृत्तान्तेन न कोऽपि प्रस्तुतस्य प्रभावो बोध्यते इति अप्रस्तुत प्रशंसैव" इत्याहुः ।

सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि ।

स्थूलतमान् अतिस्थूलान् अश्रुबिन्दून् पर्य्यानयता पातयता सता आक्षेपसूत्रेण गुम्फनसूत्रेण विनैव हाराः प्रत्यर्पिताः उपजातिवृत्तम् ।

(च) राजन्निति । पलायितेषु राजपरिवारेषु प्रासादस्थितस्य पालित-शुकस्य राजादिचित्रपटेषु राजादिबुद्ध्या आवेदनमिदम् । हे राजन् ! राजसुता मां न पाठयति, देव्यः महिष्यः अपि किं कथं तूष्णीं स्थिताः ? हे कुब्जे ! मां भोजय, कुमारस्य राजपुत्रस्य सचिवैः सहचरैः किम् अद्यापि इदानीमपि न भुज्यते ? इत्थमनेन प्रकारेण तव अरिभवने अध्वगैः पथिकैः पञ्जरात् मुक्तः राज-शुकः शून्यवड़भौ चित्रस्थान् राजादीन् अवलोक्य एकैकम् आभाषते कथयति । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ।

(छ) अर्थान्तरन्यासमाह सामान्यमिति । साधर्म्येण समानधर्मवत्त्वया इतरेण वैधर्म्येण वा विशेषेण सामान्यं वा तेन सामान्येन विशेषो वा, कारणेन

कार्य्यञ्च कारणेनेदं कार्य्येण च समर्थ्यते ।
साधर्म्येणेतरेणार्थान्तरन्यासोऽष्टधा ततः ॥

७०९ ॥ [छ]

क्रमेण उदाहरणम् ।

"बृहत्सहायः कार्य्यान्तं चोदीयानपि गच्छति ।
सम्भूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा" ॥ (ज)

अत्र द्वितीयार्द्धगतेन विशेषेणार्थेन प्रथमार्द्धगतः सामान्यो-ऽर्थः सोपपत्तिकः क्रियते ।

"यावदर्थपदां वाचमेवमाधाय माधवः ।
विरराम महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः" ॥ (झ)

"पृथ्वि ! स्थिरा भव, भुजङ्गम ! धारयैनां
त्वं कूर्मराज ! तदिदं द्वितयं दधीथाः ।

कार्य्यञ्च, कार्य्येण इदं कारणञ्च यदि समर्थ्यते दृढ़ीक्रियते असौ ततः उक्तरीत्या अष्टधा अष्टप्रकारः अर्थान्तरन्यासः ।

(ज) बृहदिति । चोदीयान् क्षुद्रतरोऽपि जनः बृहन् महान् सहायो यस्य तथाभूतः सन् कार्य्यान्तं कार्य्यपारं गच्छति प्राप्नोति सिद्धकार्य्यो भवतीत्यर्थः । तथाहि, नगापगा नगनिर्झरिणी महानद्या गङ्गया सम्भूय मिलित्वा अम्भोधिं समुद्रम् अभ्येति प्राप्नोति ।

(झ) यावदिति । माधवः कृष्णः यावन्तः अर्थाः यावदर्थम् । यावदर्थं पदानि सुप्तिङन्तानि यस्यां तथोक्ताम् एवम् उक्तप्रकारां वाचम् आदाय गृहीत्वा उक्त्वेत्यर्थः विरराम निवृत्ते । तथाहि, महीयांसः अतिमहान्तः जनाः प्रकृत्या स्वभावेन मितभाषिणः भवन्तीति शेषः । अत्र सामान्येन प्रथमार्द्धगतरूपो विशेषः सोपपत्तिकः कृतः ।

(ञ) पृथ्वीति । लक्ष्मणस्योक्तिरियम् । हे पृथ्वि ! त्वं स्थिरा भव, हे भुजङ्गम ! अनन्त ! त्वम् एनां पृथ्वीं धारय, हे कूर्मराज ! त्वम् इदं द्वितयं पृथ्वी-

दिक्कुञ्जराः! कुरुत तत्त्रितये दिधीर्षाम्
आर्य्यः करोति हरकार्मुकमाततज्यम्" ॥ (ञ)

अत्र कारणभूतं हरकार्मुकाततज्यीकरणं पृथ्वीस्थैर्य्यादेः कार्य्यस्य समर्थकम्।

"सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम्"। (ट)

इत्यादौ सम्पद्वरणं कार्य्यं सहसा विधानाभावस्य विमृष्यकारित्वरूपस्य कारणस्य समर्थकम्। एतानि साधर्म्ये उदाहरणानि। वैधर्म्ये यथा।

"इत्थमाराध्यमानोऽपि क्लिश्नाति भुवनत्रयम्।
शाम्येत् प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः" ॥ (ठ)

अत्र सामान्यं विशेषस्य समर्थकम्। "सहसा विदधीत" इत्यत्र सहसाविधानाभावस्यापत्प्रदत्वं विरुद्धं कार्य्यं समर्थकम्। एवमन्यत्।

हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे
काव्यलिङ्गं निगद्यते ॥ ७१० ॥ [ड]

भुजङ्गमयोरिदं यमित्यर्थः दधीयाः, हे दिक्कुञ्जाः! दिग्गजाः! तेषां पृथ्व्यादीनां त्रये दिधीर्षां धारणेच्छां धारणयत्नमित्यर्थः कुरुत। आर्य्यः रामः हरस्य शम्भोः कार्मुकम् आततज्यं विस्तृतमौर्व्विकं करोति। वसन्ततिलकं वृत्तम्।

(ट) सहसेति। सहसा अविविच्येत्यर्थः क्रियां न विदधीत न कुर्य्यात्, अविवेकः अविमृष्यकारी जनः परम् अत्यर्थम् आपदां पदं स्थानम्। सम्पदः गुणलुब्धाः गुणानुरक्ताः सत्यः विमृष्यकारिणं जनं स्वयं वृणते हि आश्रयन्त्येव।

(ठ) इत्थमिति। इत्थम् अन्येन प्रकारेण आराध्यमानः सेव्यमानोऽपि स तारकः भुवनत्रयं क्लिश्नाति तापयति। दुर्जनः दुष्टो जनः प्रत्यपकारेण शाम्येत् शान्तिं गच्छेत्, उपकारेण न शाम्येदिति शेषः प्रत्युत विकुर्य्यादिति भावः।

(ड) काव्यलिङ्गमाह हेतोरिति। हेतोः कारणस्य वाक्यपदार्थत्वे वाक्यार्थपदार्थयोः कारणत्वे इत्यर्थः काव्यलिङ्गं निगद्यते।

तत्र वाक्यार्थता यथा।

"यत्त्वन्नेत्रसमानकान्ति सलिले मग्नं तदिन्दीवरम्
मेघैरन्तरितः प्रिये! तव मुखच्छायानुकारी शशी।
येऽपि त्वद्गमनानुकारिगतयस्ते राजहंसा गता-
स्त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते" ॥ (ढ)

अत्र चतुर्थपादे पादत्रयवाक्यानि हेतवः। पदार्थता यथा मम।

"त्वद्वाजिराजिनिर्धूतधूलिपटलपङ्किलाम्।
न धत्ते शिरसा गङ्गां भूरिभारभिया हरः" ॥ (ण)

अत्र द्वितीयार्द्धे प्रथमार्द्धमेकपदं हेतुः। अनेकपदं यथा मम।

"पश्यन्त्यसंख्यपथगां त्वद्दानजलवाहिनीम्।
देव! त्रिपथगात्मानं गोपयत्युग्रमूर्द्धनि" ॥ (त)

(ढ) यदिति। रावणेन सीताहरणानन्तरं वर्षाकाले सीताविरहिणः रामस्य उक्तिः। हे प्रिये! तव नेत्रयोः समाना कान्तिर्यस्य तथोक्तं यत् इन्दीवरं नीलोत्पलं तत् सलिले मग्नं वर्षाप्रभावादिति भावः। तव मुखस्य छायां कान्तिम् अनुकरोतीति तथाभूतः शशी चन्द्रः मेघैरन्तरितः आच्छादितः। येऽपि तव गमनानुकारिणी गतिर्येषां तथोक्ताः तेऽपि राजहंसाः गताः मानसमिति शेषः। वर्षासु भूरिजलानामाविलत्वात् तत्पानस्य हंसानां पीडाकरत्वात् ते निर्मलजलं मानसं सरो यान्तीति प्रसिद्धिः। अतः दैवेन तव सादृश्येन विनोदमात्रमपि सन्तापनिवृत्तिभिरपि न क्षम्यते न सह्यते।

(ण) त्वदिति। राजस्तुतिरियम्। हरः शम्भुः भूरिभारभिया बहुभारभयेन शिरसा तव वाजिराजिभिः अश्वसमूहैः निर्धूतं क्षिप्तं यत् धूलिपटलं रजोराशिः तेन पङ्किलां सञ्जातपङ्कां गङ्गां न धत्ते।

(त) पश्यन्तीति। हे देव! त्रिपथगा मार्गत्रयमात्रवाहिनीत्यर्थः गङ्गा तव दानजलवाहिनीं नदीमित्यर्थः असंख्यपथगां बहुमार्गवाहिनीं पश्यन्ती सती

इह केचित् वाक्यार्थगतेन काव्यलिङ्गेनैव गतार्थतया कार्य्यकारणभावेऽर्थान्तरन्यासं नाद्रियन्ते, तदयुक्तम्। तथाहि अत्र हेतुस्त्रिधा भवति, ज्ञापको निष्पादकः समर्थकश्चेति। तत्र ज्ञापकोऽनुमानस्य विषयः, निष्पादकः काव्यलिङ्गस्य, समर्थकोऽर्थान्तरन्यासस्येति। पृथगेव कार्य्यकारणभावेऽर्थान्तरन्यासः काव्यलिङ्गात्। तथाहि "यत्त्वन्नेत्रेत्यादौ" चतुर्थपादवाक्यम्। अन्यथा साकाङ्क्षतयाऽसमञ्जसमेव स्यादिति पादत्रयगतवाक्यं निष्पादकत्वेनापेक्ष्यते (थ)। "सहसा विदधीत" इत्यादौ तु।

परापकारनिरतैर्दुर्जनैः सह सङ्गतिः।
वदामि भवतस्तत्त्वं न विधेया कदाचन" ॥ (द)

इत्यादिवदुपदेशमात्रेणापि निराकाङ्क्षतया स्वतोऽपि गतार्थं सहसाविधानाभावं सम्पदरणं सोपपत्तिकमेव करोतीति पृथगेव कार्य्यकारणभावेऽर्थान्तरन्यासः काव्यलिङ्गात्।

"न धत्ते शिरसा गङ्गां भूरिभारभिया हरः।
त्वद्वाजिराजिनिर्धूतधूलिभिः पङ्किला हि सा" ॥

आत्मानम् उग्रस्य हरस्य भीषणपुरुषस्येति ध्वनिः मूर्द्धनि शिरसि गोपायति रक्षति लज्जयेति शेषः। प्रथमार्द्धनतमनेकपदं हेतुः।

(थ) अर्थेति। अन्यथा प्रथमद्वितीयतृतीयपादवाक्यानि विनेत्यर्थः असमञ्जसम् असङ्गतम्।

(द) परापकारेति। भवतः तत्त्वं सत्यं वदामि, कदाचन परापकारनिरतैः दुर्जनैः सह सङ्गतिः न विधेया न कर्त्तव्या इति। निराकाङ्क्षतया कारणनिरपेक्षतया स्वतोऽपि आत्मनैव गतार्थं कृतार्थम्। नान्यैस्तराङ्गं निष्पादकत्वेन अपेक्ष्यते इति भावः।

ऽत्र हिशब्दोपादानेन पङ्क्तित्वादितिवद्धेतुत्वस्य स्फुटतया नायमलङ्कारः, वैचित्र्यस्यैवालङ्कारत्वात् ।

अनुमानन्तु विच्छित्त्या
ज्ञानं साध्यस्य साधनात् ॥ ७११ ॥ [ध]

यथा ।

"जानीमहेऽस्या हृदि सारसाक्ष्या
विराजतेऽन्तः प्रियवक्त्रचन्द्रः ।
तत्कान्तिजालैः प्रसृतैस्तदङ्गे-
ष्वापाण्डुता कुड्मलताक्षिपद्मे" ॥ (न)

अत्र रूपकवशाद्विच्छित्तिः । यथा वा ।

"यत्र पतत्यबलानां दृष्टिर्निशिताः पतन्ति तत्र शराः ।
तच्चापरोपितशरो धावत्यासां पुरः स्मरो मन्ये" ॥ (प)

(ध) अनुमानमाह अनुमानमिति । विच्छित्त्या वैचित्र्येण साधनात् साध्यस्य कार्य्यस्य ज्ञानम् अनुमानम् ।

(न) जानीमहे इति । अस्याः सारसाक्ष्याः हृदि अन्तः हृदयमध्ये प्रियस्य वक्त्रचन्द्रः मुखचन्द्रः विराजते इति जानीमहे मन्यामहे । तथाहि, प्रसृतैः विसृतैः तस्य हृदिस्थितस्य वक्त्रचन्द्रस्य कान्तिजालैः तदङ्गेषु तस्या अङ्गेषु आपाण्डुता तथा अक्षिपद्मे नयनकमले कुड्मलता जातेति शेषः । उपजातिवृत्तम् । अत्र अङ्गानाम् आपाण्डुतया अक्षिपद्मस्य च मुकुलीभावेन लिङ्गेन साध्यस्य वक्त्रचन्द्रस्य हृन्मध्ये विराजनस्य ज्ञानम् ।

(प) यत्रेति । यत्र अबलानां कामिनीनां दृष्टिः पतति तत्रैव निशिताः शराः कामस्येति शेषः पतन्ति । तत् तस्मात् स्मरः कामः चापे धनुषि रोपितः शरो येन तथाभूतः सन् आसाम् अबलानां पुरः अग्रतः धावति इति मन्ये । अत्र अबलादृष्टिपतने कामशरपतनरूपात् लिङ्गात् साध्यस्य स्मरस्य धनुरारोपितशरत्वेन पुरोधावनरूपस्य ज्ञानम् ।

अत्र कविप्रौढ़ोक्तिवशादिच्छित्तिः । उत्प्रेक्षायामनिश्चिततया प्रतीतिरिह तु निश्चिततयेत्युभयोर्भेदः ।

अभेदेनाभिधाहेतु-
र्हेतोर्हेतुमता सह ॥ ७१२ ॥ [फ]

यथा मम । "तारुण्यस्य विलासः" इत्यत्र वशीकरणहेतुर्नायिकावशीकरणत्वेनोक्तः । विलासह्रासयोस्तु अध्यवसायमूलोऽयमलङ्कारः (ब) ।

अनुकूलं प्रातिकूल्य-
मनुकूलानुबन्धि चेत् ॥ ७१३ ॥ [भ]

यथा ।

"कुपितासि यदा तन्वि ! निधाय करजक्षतम् ।
बधान भुजपाशाभ्यां कण्ठमस्य दृढ़ं तदा" ॥ (म)

(फ) हेत्वलङ्कारमाह अभेदेनेति । हेतुमता कार्य्येण सह हेतोः कारणस्य अभेदेन अभिधा उक्तिः हेतुः । केचित्तु हेतुमता सह हेतोरभेदेन अभेदारोपणेनित्यर्थः, अभेदे तृतीया । अभिधाहेतुनामालङ्कारम् इत्याहुः ।

(ब) तारुण्यस्येति । प्रकरणवशात् नायिकालाभः । विलासः विजृम्भणम् । ह्रासः विकासः । विलासह्रासयोरिति अध्यवसायः आहार्य्याभेदावबोध एव मूलं यस्य तादृशोऽयम् अलङ्कारः एतयोः कार्य्यकारणसम्बन्धानुपलाभावादिति भावः ।

(भ) अनुकूलालङ्कारमाह अनुकूलमिति । प्रातिकूल्यं प्रतिकूलभावः अनुकूलानुबन्धि आनुकूल्यविधायकं चेत् तदा अनुकूलं नामालङ्कारः ।

(म) कुपितेति । हे तन्वि ! यदा यदि कुपितासि, तदा करजक्षतं नखक्षतं निधाय भुजपाशाभ्याम् अस्य कान्तस्य कण्ठं दृढ़ं बधान । अत्र करजक्षतं भुजबन्धनञ्च प्रतिकूलमपि नायकस्य आनुकूल्यकरम् । प्राचीनैरयमलङ्कारो नादृत इत्याशयेनाह ममेति ।

अस्य च विच्छित्तिविशेषस्य सर्वालङ्कारविलक्षणत्वेन स्फुरणात् पृथगलङ्कारत्वमेव न्याय्यम्।

वस्तुनो वक्तुमिष्टस्य विशेषप्रतिपत्तये।
निषेधाभास आक्षेपो वक्ष्यमाणोक्तगो द्विधा॥
७१४॥ [य]

अत्र वक्ष्यमाणविषये क्वचित् सर्वस्यापि सामान्यतः सूचितस्य निषेधः क्वचिदंशोक्तावंशान्तरे निषेध इति द्वौ भेदौ, उक्तविषये च क्वचिद्वस्तुस्वरूपस्य निषेधः क्वचिद्वस्तुकथनस्येति द्वावित्याक्षेपस्य चत्वारो भेदाः। क्रमेण यथा।

"स्मरशरशतविधुराया भणामि सख्याः कृते किमपि।
क्षणमिह विश्राम्य सखे! निर्दयहृदयस्य किं वदाम्यथवा"॥(र)

अत्र सख्या विरहस्य सामान्यतः सूचितस्य वक्ष्यमाणविशेषे निषेधः।

"तव विरहे हरिणाक्षी निरीक्ष्य नवमालिकां दलिताम्।
हन्त नितान्तमिदानीम् आः! किं हतजल्पितैरथवा"॥ (ल)

(य) आक्षेपालङ्कारमाह वस्तुन इति। वक्तुमिष्टस्य विवक्षितस्य वस्तुनः विषयस्य विशेषप्रतिपत्तये यः निषेधाभासः निषेधप्रकाशः स आक्षेपः। स च द्विधा वक्ष्यमाणगः, उक्तगश्चेति।

(र) स्मरेति। नायकं प्रति नायिकाप्रेरितायाः सख्या उक्तिरियम्। हे सखे! स्मरस्य कामस्य शरशतैः शरक्षतप्रहारैरित्यर्थः विधुरायाः कातरायाः सख्याः कृते निमित्तं किमपि भणामि कथयामि, इह क्षणं विश्राम्य तिष्ठ इत्यर्थः, अथवा निर्दयहृदयस्य तव किं वदामि? न किमपि वक्तुमुचितं त्वयि इति भावः। अत्र वक्ष्यमाणगत आक्षेपः।

(ल) तवेति। नायकं प्रति दूत्या उक्तिरियम्। हरिणाक्षी तव विरहे नवमालिकां दलितां विकसितां निरीक्ष्य, हन्तेति खेदसूचकमव्ययम्,

अत्र मरिष्यतीत्यंशो नोक्तः।

"बालअ ! णाहं दूती तुअ पिओसि त्ति ण मह वाबारो।
सा मरइ तुज्झ अअसो एअं धंमक्खरं भणिम" (५)॥ (ब)

अत्र दूतीत्यस्य वस्तुनो निषेधः।

"विरहे तव तन्वङ्गी कथं क्षपयतु क्षपाम्।
दारुणव्यवसायस्य पुरस्ते भणितेन किम्?"॥ (भ)

अत्र कथनस्यैव निषेधः। प्रथमोदाहरणे सख्या अवश्य-भाविमरणमिति विशेषः प्रतीयते। द्वितीयेऽशक्यवक्तव्य-त्वादि। तृतीये दूतीत्वे यथार्थवादित्वम्। चतुर्थे दुःख-स्यातिशयः। न च अयं विहितनिषेधः। अत्र निषेधाभास-त्वात् (म)।

---

(५) बालक! नाहं दूती त्वं प्रियोऽसीति न महान् व्यापारः।
सा मरिष्यते तवायश एतद् धर्माक्षरं भणामः॥ इति सं०
नाहं दूती नाहं मिथ्या वदामीत्यर्थः।

इदानीं नितान्तम् वा! अथवा कृतजल्पितैः अत्यन्तानिष्टत्वात् अशक्यवचनै-रित्यर्थः किम्?

(ब) बालकेति। नायकं प्रति दूत्या उक्तिरियम्। हे बालक! अविदग्ध इत्यर्थः नाहं तस्यास्तव कान्ताया दूती प्रियः असि इति हेतोः महान् व्यापार उद्यमः न, त्वदर्थं प्रयासो नेत्यर्थः, सा तव कान्ता म्रियते चेत् तव अयशः अकीर्त्तिः एतत् धर्माक्षरं सत्यवचनं भणामः।

(भ) विरहे इति। दूत्या उक्तिरियम्। तव विरहे तन्वङ्गी कृशाङ्गी कथं क्षपां रात्रिं क्षपयतु यापयतु रात्रियापनमशक्यमिति भावः, अथवा दारुण-व्यवसायस्य निष्ठुरक्रियस्य तव पुरतः अग्रतः भणितेन उक्तेन किम्? उक्ति-र्निरर्थकेति भावः।

(म) चतुर्थे इति। चतुर्थोदाहरणे दुःखस्य नायिकाया इति शेषः। न

अनिष्टस्य तथार्थस्य
विध्याभासः परो मतः ॥ ७१५ ॥ [स]

तथेति पूर्ववद्विशेषप्रतिपत्तये । यथा ।

"गच्छ गच्छसि चेत् कान्त ! पन्थानः सन्तु ते शिवाः !
ममापि जन्म तत्रैव भूयाद् यत्र गतो भवान्" ॥ (ह)

अत्रानिष्टत्वाद्गमनस्य विधिः प्रस्खलद्रूपो निषेधे पर्य्यवस्यति (च) । विशेषश्च गमनस्यात्यन्तपरिहार्य्यत्वरूपः प्रतीयते ।

विभावना विना हेतुं कार्य्योत्पत्तिर्यदुच्यते ।
उक्तानुक्तनिमित्तत्वाद् द्विधा सा परिकीर्त्तिता ॥
७१६ ॥ [क]

विना कारणमुपनिबध्यमानोऽपि कार्य्योदयः किञ्चिदन्यत्

चेति । विहितनिषेधः वास्तवनिषेधः कथनस्येति शेषः तथात्वे दूत्या आगमनस्य निष्प्रयोजकत्वात् । निषेधाभासस्यैव वैचित्र्याधायकत्वादिति बोध्यम् ।

(स) प्रकारान्तरेणाक्षेपमाह अनिष्टस्येति । अनिष्टस्य अर्थस्य विषयस्य तथा विशेषप्रतिपत्तये इत्यर्थः विध्याभासः विधिरूपेण प्रकाशः परः अन्यः आक्षेपो मतः ।

(ह) गच्छेति । हे कान्त ! गच्छसि चेत् गच्छ ! ते तव पन्थानः शिवाः शुभदाः सन्तु भवन्तु । यत्र भवान् गतः, ममापि तत्रैव जन्म भूयात् ।

(च) अत्रेति । प्रस्खलत् अपगच्छत् रूपं यस्य तथाविधः पर्य्यवस्यति परिणमति ।

(क) विभावनामाह विभावनेति । हेतुं कारणं विना यत् कार्य्यस्य उत्पत्तिः, असौ विभावना उच्यते । सा उक्तनिमित्ता अनुक्तनिमित्ता चेति द्विधा परिकीर्त्तिता ।

कारणमपेच्येव भवितुं युक्तः। तच्च कारणान्तरं क्वचिदुक्तं क्वचिदनुक्तमिति द्विधा। यथा।

"अनायासकृशं मध्यमशङ्कतरले दृशौ।
अभूषणमनोहारि वपुर्वयसि सुभ्रुवः"॥ (ख)

अत्र वयोरूपं निमित्तमुक्तम्। अत्रैव "वपुर्भाति मृगीदृशः" इति पाठेऽनुक्तम्।

सति हेतौ फलाभावो
विशेषोक्तिस्तथा द्विधा॥ ४१७॥ [ग]

तथेत्युक्तानुक्तनिमित्तत्वात्। तत्रोक्तनिमित्ता यथा।

"धनिनोऽपि निरुन्मादा युवानोऽपि न चञ्चलाः।
प्रभवोऽप्यप्रमत्तास्ते महामहिमशालिनः"॥ (घ)

अत्र महामहिमशालित्वं निमित्तमुक्तम्। अत्रैव चतुर्थपादे "कियन्तः सन्ति भूतले" इति पाठे त्वनुक्तम्। अचिन्त्यनिमित्तत्वं च अनुक्तनिमित्तस्यैव भेद इति पृथक् नोक्तम्। यथा।

(ख) अनायासेति। वयसि यौवने सुभ्रुवः नायिकायाः मध्यम् अनायासम् आयासरहितम् अथच कृशं, दृशौ नेत्रे अशङ्के शङ्कारहिते अथच तरले चञ्चले, तथा वपुः शरीरम् अभूषणम् अनलङ्कारम् अथच मनोहारि भवतीति शेषः। अत्र कृशत्वे हेतुमायासं तारल्ये हेतुं शङ्कां, मनोहारित्वे हेतुं भूषणं विना कार्य्यस्य कृशत्वस्य तारल्यस्य मनोहारित्वस्य चोत्पत्तिः।

(ग) विशेषोक्तिमाह सतीति। हेतौ सति फलस्य कार्य्यस्याभावः विशेषोक्तिः। सा च तथा पूर्व्ववत् उक्तानुक्तनिमित्तत्वादित्यर्थः द्विधा।

(घ) धनिन इति। स्पष्टम्। अत्र उन्मादस्य हेतोर्धनस्य चाञ्चल्यस्य हेतोर्यौवनस्य प्रमादस्य हेतोः प्रभुत्वस्य सत्त्वेऽपि उन्मादादीनां फलानामभावः।

"स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः।
हरतापि तनुं यस्य शम्भुना न हृतं बलम्" ॥ (ङ)

अत्र तनुहरणेऽपि बलाहरणे निमित्तमचिन्त्यम्। इह च कार्य्याभावः कार्य्यविरुद्धसद्भावमुखेनापि निबध्यते। विभावनायामपि कारणाभावः कारणविरुद्धसद्भावमुखेनापि। एवञ्च "यः कौमारहरः स एव हि वरः" इत्यादेरुत्कण्ठाकारणविरुद्धस्य निबन्धनाद् विभावना। "यः कौमारहरः" इत्यादिः कारणस्य च कार्य्यविरुद्धाया उत्कण्ठाया निबन्धनाद्विशेषोक्तिः। एवञ्चात्र विभावनाविशेषोक्त्योः सङ्करः। शुद्धोदाहरणन्तु मृग्यम् (च)।

जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्गुणो गुणादिभिस्त्रिभिः।
क्रिया क्रियाद्रव्याभ्यां यद् द्रव्यं द्रव्येण वा मिथः
विरुद्धमिव भासेत विरोधोऽसौ दशाकृतिः॥
७१८॥ [छ]

(ङ) स इति। सः कुसुमायुधः एकः एकक इत्यर्थः त्रीणि जगन्ति जयति। यस्य तनुं हरता भस्मीकुर्वतापि शम्भुना बलं न हृतम्। अत्र तनुहरणरूपहेतुसत्त्वेऽपि बलहरणरूपस्य कार्य्यस्य अभावः।

(च) उत्कण्ठाकारणविरुद्धस्येति। उत्कण्ठायाः कारणं पत्याद्यभावः तस्य विरुद्धस्य पत्यादिसद्भावस्येत्यर्थः निबन्धनात् रचनात्। कारणस्येति। कारणस्य उत्कण्ठाद्यभावकारणस्य पत्यादिसद्भावस्य कार्य्यम् उत्कण्ठाभावः तद्विरुद्धायाः तद्विपरीतायाः। शुद्धोदाहरणं केवलविभावना केवलविशेषोक्तिविषयमुदाहरणमित्यर्थः।

(छ) विरोधालङ्कारमाह जातिरिति। जातिः गोत्वादिः जात्याद्यैः चतुर्भिः जातिगुणक्रियाद्रव्यैरित्यर्थः, गुणः शुक्लादिः गुणादिभिः त्रिभिः गुणक्रियाद्रव्यैरित्यर्थः, क्रिया पाकादिः क्रियाद्रव्याभ्यां तथा द्रव्यम् एकव्यक्तिवाचकः शब्द

क्रमेण यथा ।

"तव विरहे मलयमरुद्दवानलः शशिरुचोऽपि सोष्माणः ।
हृदयमलिरुतमपि भिन्ते नलिनीदलमपि निदाघरविरस्याः(ज)
सन्ततमुषलासङ्गात् बहुतरगृहकर्मघटनया नृपते ! ।
द्विजपत्नीनां कठिनाः सति भवति कराः सरोजसुकुमाराः॥ (झ)
अजस्य गृह्णतो जन्म निरीहस्य हतद्विषः ।
स्वपतो जागरूकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तव ? ॥ (ञ)
वल्लभोत्सङ्गसङ्गेन विना हरिणचक्षुषः ।
राकाविभावरीजानिर्विषज्वालाकुलोऽभवत् ॥ (ट)

इत्यर्थः द्रव्येण मिथः परस्परं यत् विरुद्धमिव भासेत असौ दशाकृतिः उक्तरीत्या दशविधः विरोधः आपाततो विरोधवत् भासनं विरोधालङ्कार इति फलितार्थः ।

(ज) तवेति । दूत्या नायकं प्रत्युक्तिरियम् । तव विरहे अस्याः मलयमरुत् दवानलः दावाग्निः, शशिरुचः चन्द्रमरीचयः अपि तथा शीतला इत्यपिशब्दार्थः । सोष्माणः उष्णा इत्यर्थः अलिरुतं भ्रमरध्वनीऽपि हृदयं भिन्ते विध्यति, नलिनीदलमपि पद्मिनीपत्रमपि निदाघरविः ग्रीष्मसूर्य्यः ।

(झ) सन्ततेति । हे नृपते ! भवति राजनि सति विद्यमाने इत्यर्थः सन्ततः निरन्तरः यः मुषलेन आसङ्गः संसर्गः तस्मात् तथा बहुतराणां गृहकर्माणां घटनया अनुष्ठानेन कठिनाः किणाङ्किता इति भावः द्विजपत्नीनां ब्राह्मणीनां कराः सरोजवत् कमलवत् सुकुमाराः कोमलाः जाताः, तव दानशक्तिप्रभावात् ब्राह्मणानां कष्टकरवृत्तित्वव्यपगमादिति भावः । अत्र काठिन्यं गुणः तस्य सौकुमार्य्येण सह विरोध आपाततो भासते, परं राज्ञो दानशक्त्या समाधानम् ।

(ञ) अजस्येति । ब्रह्मस्तुतिरियम् । हे देव ! को जनः अजस्य जन्मरहितस्य अथच जन्म गृह्णतः, निरीहस्य निश्चेष्टस्य अथच हता द्विषो येन तादृशस्य, स्वपतः निद्राणस्य अथच जागरूकस्य तव यथार्थं तत्त्वं वेद जानाति ?

(ट) वल्लभोत्सङ्गेति । वल्लभस्य कान्तस्य उत्सङ्गः क्रोड़ः तेन विना तत्रोपवेशनेन विनेत्यर्थः हरिणचक्षुषः हरिणेक्षणायाः कान्तायाः राकाविभावरीजानिः पौर्णमासीनिशाचन्द्रः विषस्य ज्वालया आकुलः व्याकुलताजनक इत्यर्थः

नयनयुगासेचनकं मानसवृत्त्यापि दुष्प्रापम्।
रूपमिदं मदिराक्ष्या मदयति हृदयं दुनोति च मे"॥(ठ)

"त्वद्वाजिराजीत्यादि" "वल्लभोत्सङ्गेत्यादि" श्लोके चतुर्थपादे "मध्यन्दिनदिनाधिप" इति पाठे द्रव्ययोर्विरोधः। अत्र "तव विरहे" इत्यादौ पवनादीनां बहुव्यक्तिवाचकत्वाज्जातिशब्दानां दावानलोष्णहृदयभेदनसूर्य्यैर्जातिगुणक्रियाद्रव्यरूपैरन्योन्यं विरोधो मुखत आभासते। विरहहेतुकत्वात् समाधानम् (ड)। अत्र "अजस्य" इत्यादावजत्वादिगुणस्य ग्रहणातिक्रियया विरोधः, भगवतः प्रभावस्यातिशयित्वात्तु समाधानम्। "त्वद्वाजीत्यादौ" "हरोऽपि शिरसा गङ्गां न धत्ते" इति विरोधः। त्वद्वाजीत्यादिकविप्रौढ़ोक्त्या तु समाधानम्। स्पष्टमन्यत्। विभावनायां कारणाभावेनोपनिबध्यमानत्वात् कार्य्यमेव बाध्यत्वेन प्रतीयते, विशेषोक्तौ च कार्य्याभावेन कारणमेव। इह तु अन्योऽन्यं द्वयोरपि बाध्यत्वमिति भेदः।

अभवत्। आकुलत्वं गुणः चन्द्ररूपद्रव्यवाचिना आपाततः विरुद्धवत् प्रतीयते, विरहहेतुकत्वात् तु समाधानम्।

(ठ) नयनेति। नयनयुगलस्य आसेचनकम् अतितृप्तिकरं, तदासेचनकं तृप्तेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शने इत्यमरः। मानसवृत्त्या मनःकल्पनयापि दुष्प्रापं मदिराक्ष्या इदं रूपं मे हृदयं मदयति उन्मादयति दर्शनेनेति भावः, दुनोति तापयति च अप्राप्त्या इति भावः। अत्र मदनं क्रिया तापनक्रियया विरुद्धेव प्रतिभाति, पूर्वरागनिबन्धनात् तु समाधानम्।

(ड) त्वद्वाजीति। व्याख्यातं प्राक्। अत्र गङ्गाधरोऽपि गङ्गां न धारयतीति गङ्गाधररूपद्रव्यं क्रियया धारणरूपया विरुद्धमिवापाततः प्रतीयते, राजस्तुतिपरत्वात् तु समाधानम्।

कार्य्यकारणयोर्भिन्नदेशतायामसङ्गतिः ॥

७१६ ॥ [ट]

"सा बाला वयमप्रगल्भमनसः सा स्त्री वयं कातराः
सा पीनोन्नतिमत् पयोधरयुगं धत्ते सखेदा वयम् ॥ (ण)
साक्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयम् ।
दोषैरन्यजनाश्रितैरपटवो जाताः स्म इत्यद्भुतम्" ॥

अस्याश्चापवादत्वादेकदेशस्थयोर्विरोधे विरोधालङ्कारः । (थ)

गुणौ क्रिये वा यत् स्यातां विरुद्धे हेतुकार्य्ययोः ।
यद्वाऽऽरब्धस्य वैफल्यमनर्थस्य च सम्भवः ॥

(ट) असङ्गतिमाह कार्य्येति । कार्य्यकारणयोः भिन्नदेशतायां कार्य्य-कारणयोः समदेशवर्त्तित्वं नियमः तदन्यथात्वे इत्यर्थः असङ्गतिः ।

(ण) सेति । सखायं प्रति कस्यचित नायिकाविरहिण उक्तिरियम् । सा कान्ता बाला मुग्धा, वयम् अप्रगल्भमनसः कार्य्याकार्य्यावधारणाक्षमचेतसः । तस्या मौग्ध्येन मत्सम्भोगपराङ्मुखत्वं युक्तं मम तु तत्सम्भोगलालसत्वेऽपि तत्करणे अनभिमुखत्वमसङ्गतमिति भावः । सा स्त्री वयं कातराः सभयाः कामभयार्त्ता इत्यर्थः, स्त्रीणामेव कातरत्वं स्वभावः न तु पुंसामिति भावः । सा पीनोन्नति-मत् पीनमुन्नतञ्चेत्यर्थः पयोधरयुगं धत्ते धारयति, वयं सखेदाः श्रान्ताः । सा गुरुणा दुर्भरेण जघनस्थलेन आक्रान्ता अभिभूता, वयं गन्तुं चलितुं न शक्ताः कामार्त्ततया किमपि कर्त्तुं न समर्था इति भावः । तस्मात् अन्यजनाश्रितैः तत्कान्तारूपजनाश्रितैः दोषैः वयम् अपटवः इतिकर्त्तव्यमूढा जाताः स्म इति अद्भुतम् आश्चर्य्यम् । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् । अत्र अप्रगल्भमनस्त्वादिकं कार्य्यं नायकनिष्ठं कारणन्तु बालत्वादिकं नायिकानिष्ठमिति कार्य्यकारणयो-र्भिन्नदेशत्वम् ।

(थ) अस्या इति । अस्याः असङ्गतेः अपवादत्वात् विशेषत्वात् । एक-देशस्थयोर्विरोधे विरोधालङ्कारः भिन्नदेशयोस्तथात्वे असङ्गतिरिति भावः ।

(द) विषममाह गुणाविति । हेतुकार्य्ययोः विरुद्धौ गुणौ वा विरुद्धे

विरूपयोः सङ्घटना या च तद्विषमं मतम्॥

७२०॥ [द]

क्रमेण यथा।

"सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं
रणे रणे यस्य कृपाणलेखा।
तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु-
यशस्त्रिलोकाभरणं प्रसूते"॥ (ध)

अत्र कारणरूपासिलतायाः "कारणगुणा हि कार्य्यगुण-मारभन्ते" इति स्थितेर्विरुद्धा शुक्लयशस उत्पत्तिः।

"आनन्दममन्दमिमं कुवलयदललोचने! ददासि त्वम्।
विरहस्त्वयैव जनितस्तापयतितरां शरीरं मे"॥ (न)

अत्रानन्दजनकस्त्रीरूपकारणात्तापजनकविरहोत्पत्तिः।

क्रिये यत् स्यातां यद्वा आरब्धस्य प्रक्रान्तस्य कर्म्मणः वैफल्यं निष्फलत्वम् अनर्थस्य अनिष्टस्य च सम्भवः, या च विरूपयोः विरुद्धयोः सङ्घटना सम्मिलनम् तत् विषमं मतम्।

(ध) सद्य इति। यस्य तमालनीला कृपाणलेखा खड्गयष्टिरित्यर्थः रणे रणे प्रतिसंग्रामं करस्पर्शम् अवाप्य शरदिन्दुः शरच्चन्द्रः तद्वत् पाण्डु शुभ्रं त्रिलोकाभरणं सर्व्वगामित्वेन त्रिभुवनाहृतमिति भावः। यशः सद्यः प्रसूते जनयति चित्रम् आश्चर्य्यमेतदिति शेषः। उपजातिवृत्तम्। अत्र हेतोरसितताया विरुद्धो गुणः कार्य्यस्य यशसः शुक्लता, कार्य्यस्य च शुक्लयशसः विरुद्धो गुणः कारणस्य कृपाणस्य तमालनीलत्वम्।

(न) आनन्देति। हे कुवलयदलं नीलोत्पलपत्रं तद्वत् लोचनं यस्याः तत्सम्बुद्धौ। त्वम् इदम् अमन्दं महान्तम् आनन्दं, ददासि, किन्तु त्वयैव जनितः उत्पादितः विरहः मे मम शरीरं तापयतितराम् अतिशयेन तापयति। आर्य्यावृत्तम्। अत्र हेतुरानन्दयित्री स्त्री तत्कार्य्यस्य विरहस्य तापजनकत्वमिति हेतोः कार्य्यस्य विरुद्धं क्रिये।

"अयं रत्नाकरोऽम्भोधिरित्यसेवि धनाशया।
धनं दूरेऽस्तु, वदनमपूरि चारवारिभिः" ॥ (प)

अत्र केवलं काङ्क्षितधनलाभो नाभूत् प्रत्युत चारवारिभिर्वदनपूरणम्।

"क्व वनं तरुवल्कभूषणं नृपलक्ष्मीः क्व महेन्द्रवन्दिता।
नियतं प्रतिकूलवर्त्तिनो बत धातुश्चरितं सुदुःसहम्" ॥ (फ)

अत्र वनराजश्रियोर्विरूपयोः सङ्घटना। इदं मम। यथा वा।

"विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा
भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये।
मदविभ्रमासकलया पपे पुनः
स पुरस्त्रियैकतमयैकया दृशा" ॥ (ब)

(प) अयमिति। अयम् अम्भोधिः समुद्रः रत्नानामाकर इति हेतोः धनाशया धनप्राप्तिलालसया असेवि सेवितः मयेति शेषः। किन्तु धनं दूरे अस्तु, प्रत्युत वदनं चारवारिभिः लवणजलैः अपूरि पूरितम्।

(फ) क्वेति। तरूणां वल्कानि त्वचः भूषणानि यत्र तादृशं वनं क्व, महेन्द्रवन्दिता देवेन्द्रादृता नृपलक्ष्मीः राजश्रीश्च क्व, क्वद्वयं महदन्तरमनयोः सूचयति। बत खेदे, प्रतिकूलवर्त्तिनः विरुद्धस्य धातुः दैवस्य चरितं नियतं निश्चितं सुदुःसहम्।

(ब) विपुलेनेति। युगक्षये कल्पान्ते सागरशयस्य समुद्रनिलयस्य यस्य कृष्णस्य विपुलेन कुक्षिणा उदरेण भुवनानि जगन्ति पपिरे पीतानि, सः एकतमया पुरस्त्रिया नगरवासिन्या कामिन्या मदविभ्रमेण असकलया असम्पूर्णया कुटिलयेत्यर्थः एकया दृशा नेत्रेण पुनः पपे पीतः। मञ्जुभाषिणीवृत्तं, सजसा जगौ च यदि मञ्जुभाषिणीति लक्षणात्। अत्र एकत्र सर्वजगत्पायित्वम् एकनार्य्यैकनेत्रपीतत्वञ्च विरुद्धं सङ्घटितम्।

समं स्यादानुरूप्येण
श्लाघा योग्यस्य वस्तुनः ॥ ७२१ ॥ [भ]

यथा।

"शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं
जलनिधिमनुरूपं जह्नुकन्याऽवतीर्णा।
इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः
श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवव्रुः" ॥ (म)

विचित्रं यद्विरुद्धस्य
कृतिरिष्टफलाय चेत् ॥ ७२२ ॥ [य]

यथा।

"प्रणमत्युन्नतिहेतोर्जीवनहेतोर्विमुञ्चति प्राणान्।
दुःखीयति सुखहेतोः को मूढः सेवकादन्यः" ॥ (र)

(भ) सममाह सममिति। योग्यसमागमेन आनुरूप्येण। योग्यस्य वस्तुनः विषयस्य श्लाघा समं स्यात्।

(म) शशिनमिति। इन्दुमत्या अजे स्वयंवृते पौराणामुक्तिः। इयं कौमुदी शशिनं मेघमुक्तं मेघावरणशून्यम् उपगता, जह्नुकन्या जाह्नवी अनुरूपं स्वसदृशं जलनिधिम् अवतीर्णा प्रविष्टा, समगुणयोः तुल्यगुणयोरजेन्दुमत्योर्योगेन मिलनेन प्रीतिः येषां तथाभूताः पौराः पुरवासिनः तत्र स्वयंवरवेदे नृपाणाम् अन्येषां स्वयंवरागतानामिति शेषः श्रवणकटु दुःश्रवम् इति इत्थम् एकवाक्यम् विवव्रुः प्रकटयामासुः ऊचुरित्यर्थः। मालिनीवृत्तम्।

(य) विचित्रमाह विचित्रमिति। विरुद्धस्य विपरीतस्य कृतिः करणम् इष्टफलाय अभिमतफलसाधनाय चेत् भवति तत् विचित्रम्।

(र) प्रणमतीति। सेवकात् भृत्यात् अन्यः को मूढः उन्नतिहेतोः प्रणमति जीवितहेतोः प्राणान् विमुञ्चति, तथा सुखहेतोः दुःखीयति ? न कोऽपीत्यर्थः। अत्र उन्नतिरूपस्य नतिविरुद्धस्य फलस्य लाभाय उन्नतिविरुद्धस्य प्रणतिरूपकार्यस्य करणम्। एवमन्यत्रापि।

आश्रयाश्रयिणोरेक-
स्याधिक्येऽधिकमुच्यते ॥ ७२३ ॥ [ल]

आश्रयाधिक्ये यथा।

"किमधिकमस्य ब्रूमो महिमानं वारिधेर्हरिर्यत्र।
अज्ञात एव शेते कुक्षौ निक्षिप्य भुवनानि" ॥ (व)

आश्रिताधिक्ये यथा।

"युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनो
जगन्ति यस्यां सविकासमासत।
तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विष-
स्तपोधनाभ्यागमसम्भृता मुदः" ॥ (श)

अन्योन्यमुभयोरेक-
क्रियायाः करणं मिथः ॥ ७२४ ॥ [ष]

(ल) अधिकमाह। आश्रयाश्रयिणोराधाराधेययोः एकस्य आधिक्ये आधिक्यम् उच्यते।

(व) किमधिकमिति। अस्य वारिधेः समुद्रस्य अधिकं महिमानं महत्त्वं किं ब्रूमः? यत्र हरिर्नारायणः कुक्षौ जठरे भुवनानि निक्षिप्य अज्ञात एव कुत्रेति केनाप्यलक्ष्यमाण इत्यर्थः शेते। अत्राश्रयस्य वारिधेराधिक्यम्।

(श) युगान्तेति। युगान्तकाले कल्पान्तसमये प्रतिसंहृतः सङ्कुचितः आत्मा येन तादृशस्य कैटभद्विषः कृष्णस्य यस्यां तनौ शरीरे जगन्ति सविकासम् असङ्कीर्णमिति यावत् यथा तथा आसत तिष्ठन्ति स्म तस्यां तनौ तपोधनस्य नारदस्य अभ्यागमेन समागमेन सम्भृताः समुत्पन्नाः मुदः हर्षाः न ममुः न मान्ति स्म। वंशस्थविलं वृत्तम्। अत्र आश्रयस्य आनन्दस्याधिक्यम्।

(ष) अन्योन्यमाह अन्योन्यमिति। उभयोः मिथः परस्परम् एकक्रियायाः करणम् अन्योन्यम्।

यथा।

"त्वया सा शोभते तन्वी तया त्वमपि शोभसे।
रजन्या शोभते चन्द्रश्चन्द्रेणापि निशीथिनी"॥ (स)

यदाधेयमनाधारमेकञ्चानेकगोचरम्।
किञ्चित् प्रकुर्वतः कार्य्यमशक्यस्येतरस्य वा॥
कार्य्यस्य करणं दैवाद्विशेषस्त्रिविधस्ततः॥७२५॥[ह]

क्रमेण यथा।

"दिवमप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषाम्।
रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमपि कवयो न ते वन्द्याः"॥ (च)

कानने सरिदुद्देशे गिरीणामपि कन्दरे।
पश्यन्त्यन्तकसङ्काशं त्वामेकं रिपवः पुरः॥ (क)

(स) त्वयेति। सा तन्वी कृशाङ्गी त्वया शोभते, त्वमपि तया कृशाङ्ग्या शोभसे। चन्द्रः रजन्या शोभते निशीथिनी रजनी च चन्द्रेण शोभते इति शेषः।

(ह) विशेषमाह यदिति। यत् अनाधारम् आधारवर्जितम् आधेयं यत्र एकं वस्तु अनेकगोचरं बहुस्थानवर्त्ति, यद्वा किञ्चित् किमपि कार्य्यं प्रकुर्वतः जनस्य अशक्यस्य इतरस्य शक्यस्य वा कार्य्यस्य दैवात् करणं विशेषः स च ततः तस्मात् उक्तनयात् त्रिविधः।

(च) दिवमिति। दिवं स्वर्गम् उपयातानामपि मृतानामपीत्यर्थः येषां कवीनाम् अनल्पा बहवः गुणानां गणा यासु ताः गिरः वाचः आकल्पम् आप्रलयं जगन्ति रमयन्ति तोषयन्ति ते कवयः कथमपि न वन्द्याः नार्चनीयाः? अपि तु वन्द्या एवेत्यर्थः। अत्राधेयं कविवाक्यं तेषां स्वर्गगमनादनाधारम्।

(क) कानने इति। राजस्तुतिरियम्। रिपवः शत्रवः एकं त्वां कानने वने सरितां नदीनाम् उद्देशे अवकाशे गिरीणां पर्वतानां कन्दरे गुहायामपि पुरः अग्रतः अन्तकसङ्काशं यमसदृशं पश्यन्ति। अत्र एकस्य राज्ञः बहुगोचरत्वम्।

गृहिणी सचिवः सखी मिथः
प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ।
करुणाविमुखेन मृत्युना
हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ?" ॥ (ख)

इति रघुवंशे।

व्याघातः स तु केनापि वस्तु येन यथा कृतम्।
तेनैव चेदुपायेन कुरुतेऽन्यस्तदन्यथा॥ ७२६॥ [ग]

यथा। "दृशा दग्धं मनसिजम्" इत्यादि।

सौकर्य्येण च कार्य्यस्य
विरुद्धं क्रियते यदि ॥ ७२७ ॥ [घ]

व्याघात इत्येव।

"इहैव त्वं तिष्ठ द्रुतमहमहोभिः कतिपयैः
समागन्ता कान्ते! मृदुरसि न चायाससहना।

(ख) गृहिणीति। अजविलापोऽयम्। हे प्रिये! इत्यध्याहार्य्यम्। त्वां हरता करुणाविमुखेन निर्दयेन मृत्युना मे किं न हृतं वद तथाहि, त्वं मे गृहिणीति गृहिणी हृता, त्वं मे सचिवः मन्त्रीति। मन्त्री हृतः, त्वं मे मिथः सखी विजनसहचरीति सखी हृता, त्वं मे ललिते मनोहरे कलाविधौ नृत्य-गीताद्यनुष्ठाने प्रियशिष्या इति सापि हृता। तस्मात् सर्वमेव मे हृतमिति भावः। सुन्दरीवृत्तम्। अयुजोर्यदि सौ जगौ युजोः सभरा्लौ यदि सुन्दरी तदेति लक्षणात्। अत्र इन्दुमतीहरणरूपमेकं कार्य्यं प्रकुर्वतः विधेः गृहिण्यादि-कस्य अपरस्य कार्य्यस्य दैवात् करणम्।

(ग) व्याघातमाह व्याघात इति। येन केनापि यथा कृतं यत् वस्तु, अन्यो जनः तेनैव उपायेन चेत् यदि तत् वस्तु अन्यथा अन्यप्रकारं कुरुते तदासौ व्याघातः। दृशेति व्याख्यातं प्राक्। अत्र हरेण नयनेन भस्मीकृतः मदनः नारीभिः तेनैव नेत्ररूपोपायेन सजीवः कृतः।

(घ) प्रकारान्तरेण व्याघातमाह सौकर्य्येणेति। सौकर्य्येण सुकरत्वेन यदि कार्य्यस्य विरुद्धं क्रियते तदापि व्याघातः स्यादिति शेषः।

मृदुत्वं मे हेतुः सुभग ! भवता गन्तुमधिकं
न मृद्वी सोढ़ा यद्विरहकृतमायासमसमम्” ॥ (ङ)

अत्र नायकेन नायिकामृदुत्वं सहगमनाभावहेतुत्वेनोक्तम् । नायिकया च प्रत्युत सहगमने ततोऽपि सौकर्य्येण हेतुतयोपन्यस्तम् ।

परं परं प्रति यदा पूर्वपूर्वस्य हेतुता ।
तदा कारणमाला स्यात् ॥ ७२८ ॥ [च]

यथा ।

“श्रुतं कृतधियां सङ्गाज्जायते विनयः श्रुतात् ।
लोकानुरागो विनयान्न किं लोकानुरागतः ?” ॥ (छ)

तन्मालादीपकं पुनः ।
धर्म्मिणामेकधर्म्मेण सम्बन्धो यद्यथोत्तरम् ७२९ [ज]

(ङ) उदाहरति इहेति । प्रवासगमनकाले दम्पत्योरुक्तिप्रत्युक्ती । हे कान्त ! त्वम् इहैव गृहे तिष्ठ, अहं कतिपयैरेव अहोभिः समागत्य आगमिष्यामीत्यर्थः, त्वं मृदुः कोमलाङ्गी असि, आयाससहना क्लेशक्षमा न च येन मया सह गमिष्यसीति भावः । हे सुभग ! मृदुत्वं कोमलत्वं मे मम भवता सह गन्तुम् अधिकं हेतुः, यत् यस्मात् मृद्वी अहं विरहकृतम् असमं निरुपमम् आयासं न सोढ़ा न सहिष्ये । शिखरिणीवृत्तम् ।

(च) कारणमालामाह परमिति । यदा पूर्वपूर्वस्य परं परं प्रति हेतुता तदा कारणमाला स्यात् ।

(छ) श्रुतमिति । कृतधियां शिक्षितमतीनां सङ्गात् श्रुतं शास्त्रज्ञानं, श्रुतात् विनयः शिष्टाचारः, विनयात् लोकानुरागः लोकप्रियता, लोकानुरागतः किं न जायते ? अत्र परं परं विनयादिकं प्रति पूर्वपूर्वस्य श्रुतादेः हेतुत्वम् ।

(ज) मालादीपकमाह तदिति । धर्म्मिणां बहूनां यथोत्तरम् उत्तरोत्तरं यत् एकधर्म्मेण सम्बन्धः तत् पुनः मालादीपकम् ।

यथा।

"त्वयि सङ्गरसम्प्राप्ते धनुषाऽऽसादिताः शराः।
शरैररिशिरस्तेन भूस्तया त्वं त्वया यशः"॥ (झ)

अत्रासादनक्रिया धर्मः।

पूर्वं पूर्वं प्रति विशेषणत्वेन परं परम्।
स्थाप्यतेऽपोह्यते वा चेत् स्यात्तदैकावली द्विधा॥
७३०॥ [ञ]

क्रमेण उदाहरणम्।

"सरो विकसिताम्भोजमम्भोजं भृङ्गसङ्गतम्।
भृङ्गा यत्र ससङ्गीताः सङ्गीतं सस्मरोदयम्"॥ (ट)

"न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं
न पङ्कजं तद् यदलीनषट्पदम्।

(झ) त्वयीति। राजस्तुतिरियम्। हे राजन्! त्वयि सङ्गरसम्प्राप्ते रणं गते सति धनुषा शराः आसादिताः प्राप्ताः, शरैः[शरैः] शत्रोः शिरः आसादितमिति शेषः। तेन अरिशिरसा भूः भूतलम् आसादितं, तया भुवा त्वम् आसादितः तव भूस्वामित्वादिति भावः, त्वया यशः आसादितम्। अत्रैकया आसादनक्रियया यथोत्तरं बहूनां धर्मिणां धनुरादीनां सम्बन्धः।

(ञ) एकावलीमाह पूर्वमिति। चेत् यदि पूर्वं पूर्वं प्रति परं परं विशेषणत्वेन स्थाप्यते वा अपोह्यते निराक्रियते तदा द्विधा स्थापनापोहनभेदात् द्विप्रकारा एकावली स्यात्।

(ट) सर इति। सरः सरोवरं विकसितानि अम्भोजानि यस्मिन् तथोक्तम्। अम्भोजं भृङ्गैः भ्रमरैः सङ्गतं युक्तम्। भृङ्गाः भ्रमराः तत्र ससङ्गीताः सङ्गीतशालिनः, सङ्गीतं स्मरस्य कामस्य उदयः स्मरोदयः तेन सहितं कामोद्दीपकमित्यर्थः। अत्र पूर्वं पूर्वं वाक्यं प्रति परं परं वाक्यं विशेषणत्वेन स्थापितम्।

न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलं
न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः" ॥ (ठ)

क्वचिद्विशेष्यमपि यथोत्तरं विशेषणतया स्थापितमपोहितञ्च दृश्यते। यथा।

"वाप्यो भवन्ति विमलाः स्फुटन्ति कमलानि वापीषु।
कमलेषु पतन्त्यलयः करोति सङ्गीतमलिषु पदम्" ॥ (ड)

एवमपोहनेऽपि।

उत्तरोत्तरमुत्कर्षो वस्तुनः सार उच्यते ७३१ [ढ]

यथा।

"राज्ये सारं वसुधा वसुधायामपि पुरं पुरे सौधम्।
सौधे तल्पं तल्पे वराङ्गनानङ्गसर्वस्वम्" ॥ (ण)

यथासङ्ख्यमनूद्देश उद्दिष्टानां क्रमेण यत् ७३२ [त]

(ठ) नेति। तत् जलं न आसीदिति शेषः यत् जलं सुचारूणि पङ्कजानि यस्मिन् तथाभूतं न। तत् पङ्कजं पद्मं न, यत् अलीनाः षट्पदाः भ्रमराः यत्र तादृशम्। असौ षट्पदो न, यः मधुरं न जुगुञ्ज। तत् गुञ्जितं न, यत् गुञ्जितं मनः न जहार। अत्र पूर्वं पूर्वं वाक्यं प्रति परं परं वाक्यं विशेषणत्वेन अपोहितम्।

(ड) वाप्य इति। वाप्यः सरस्यः विमलाः भवन्ति, वापीषु कमलानि स्फुटन्ति विकसन्ति, कमलेषु अलयः भ्रमराः पतन्ति, सङ्गीतम् अलिषु पदं स्थानं करोति अलयः सङ्गीतं कुर्वन्तीत्यर्थः।

(ढ) सारमाह उत्तरोत्तरमिति। उत्तरोत्तरं वस्तुनः विषयस्य उत्कर्षः सार उच्यते।

(ण) राज्ये इति। राज्ये काननसागरसहितभूतले वसुधा पृथिवी सारं, वसुधायामपि पुरं नगरं सारं, पुरे सौधं हर्म्यं सारं, सौधे तल्पं शय्या सारं, तल्पे अनङ्गस्य कामस्य सर्वस्वं सर्वधनं वराङ्गना उत्तमा कान्ता सारम्।

(त) यथासङ्ख्यमलङ्कारमाह यथासङ्ख्यमिति। उद्दिष्टानां वस्तूनां क्रमेण अनु पश्चात् यत् उद्देशः कीर्तनं तत् यथासङ्ख्यम्।

यथा ।

"उन्मीलन्ति नखैर्लुनीहि वहति क्षौमाञ्चलेनावृणु
क्रीड़ाकाननमाविशन्ति वलयक्वाणैः समुत्त्रासय ।
इत्थं वञ्जुलदक्षिणानिलकुहूकण्ठेषु साङ्केतिक-
व्याहाराः सुभग ! त्वदीयविरहे तस्याः सखीनां मिथः॥ (ध)

क्वचिदेकमनेकस्मिन्ननेकं चैकगं क्रमात् ।
भवति क्रियते वा चेत् तदा पर्य्याय इष्यते ॥
७३२ ॥ [द]

क्रमेण यथा ।

"स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताड़िताधराः
पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।

(ध) उन्मीलन्तीति । दूत्या नायकं प्रत्युक्तिरियम् । हे सुभग ! त्वदीयविरहे तस्यास्तव कान्तायाः मिथः अन्योन्यं वञ्जुलाः वकुलाः दक्षिणानिलाः मलयवाताः कुहूकण्ठाः कोकिलाः तेषु इत्थम् एवंप्रकाराः साङ्केतिकव्याहाराः इङ्गितोक्तयः वर्त्तन्ते इति शेषः, यथा उन्मीलन्ति विकसन्ति इति एकया वञ्जुलान् प्रति उक्ते अपरया नखैः लुनीहि छिन्धि वञ्जुलपुष्पाणीति भावः इति उच्यते । वहति इति एकया दक्षिणानिलं प्रति उक्ते अपरया क्षौमाञ्चलेन पट्टवसनप्रान्तेन तस्य घनत्वादिति भावः आवृणु आच्छादय यथा न सखीशरीरं स्पृशेदिति भावः इति उच्यते, क्रीड़ाकाननं विहारोद्यानम् आविशन्ति प्रविशन्ति इति एकया कोकिलान् प्रति उक्ते अपरया वलयक्वाणैः कङ्कणध्वनिभिः समुत्त्रासय ताड़य कोकिलान् येन तेन कुहूरवमातन्वन्तीति भावः इति उच्यते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

अत्र उद्दिष्टानां वस्तूनां पश्चात् क्रमेण पुनरुद्देशः ।

(द) पर्य्यायालङ्कारमाह क्वचिदिति । क्वचित् एकं वस्तु क्रमात् अनेकस्मिन् भवति वा क्रियते चेत् तथा क्वचित् अनेकं वस्तु क्रमात् एकगं भवति वा क्रियते चेत् तदा पर्य्याय इष्यते ।

वलीषु तस्याः स्खलिताः प्रपेदिरे
क्रमेण नाभिं प्रथमोदविन्दवः" ॥ (ध)

"विचरन्ति विलासिन्यो यत्र श्रोणिभरालसाः ।
वृककाकशिवास्तत्र धावन्त्यरिपुरे तव" ॥ (न)

"विसृष्टरागादधरान्निवर्त्तित-
स्तनाङ्गरागादरुणाच्च कन्दुकात् ।
कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गुलिः
कृतोऽक्षसूत्रप्रणयी तया करः" ॥ (प)

"ययोरारोपितस्तारो हारस्तेऽरिवधूजनैः ।
निधीयन्ते तयोः स्थूलाः स्तनयोरश्रुविन्दवः" ॥

एषु च क्वचिदाधारः संहतरूपोऽसंहतरूपश्च क्वचिदाधेय-

(ध) स्थिता इति । प्रथमे उदविन्दवः वृष्टिजलकणाः तस्याः पार्वत्याः पक्ष्मसु नेत्रलोमसु क्षणं स्थिताः पक्ष्मणामतिसान्द्रत्वादिति भावः, ततः ताड़ितः पतनेन क्षोभितः अधरः यैः तथाभूताः अधरपतिता इत्यर्थः, ततः पयोधरयोः स्तनयोः उत्सेधे उच्छ्राये निपातेन चूर्णिताः खण्डिताः, ततः वलीषु त्रिवलीषु स्खलिताः पतिताः सन्तः क्रमेण नाभिं प्रपेदिरे प्रापुः । वंशस्थविलं वृत्तम् । अत्र एकं वस्तु वर्षाम्बुरूपम् अनेकगोचरं क्रमेण भूतम् ।

(न) विचरन्तीति । राजस्तुतिरियम् । हे राजन् ! इति अध्याहार्य्यं, यत्र तव अरिपुरे शत्रुनगरे श्रोणिभरेण नितम्बभारेण अलसाः मन्थरगामिन्यः विलासिन्यः विचरन्ति, तत्र इदानीं वृककाकशिवाः शार्दूलवायसशृगालाः विचरन्ति । तव शत्रूणां निधनात् तन्नगरं वनीभूतमिति भावः । अत्र वृकादि अनेकं वस्तु एकगं भूतम् ।

(प) विसृष्टेति । तया पार्वत्या विसृष्टः त्यक्तः व्रतविरुद्धत्वादिति भावः रागो रञ्जनं यस्य तथोक्तात् अधरात् तथा स्तनयोरङ्गरागेण अरुणात् रक्तीकृतात् कन्दुकात् निवर्त्तितः, तथा कुशाङ्कुराणाम् आदानेन चयनेन परिक्षताः व्रणिताः अङ्गुलयः यस्य तादृशः करः पाणिः अक्षसूत्रप्रणयी जपमालानिरतः कृतः । अत्र एकं वस्तु कररूपम् अनेकस्मिन् कर्मणि वा विषये कृतम् ।

मपि। यथा "स्थिताः क्षणम्" इत्यत्र उदविन्दवः पक्ष्मादावसंहतरूप आधारे क्रमेण अभवन्। "विचरन्ति" इत्यत्राधेयभूता हक्कादयः संहतरूपारिपुरे क्रमेण अभवन्। एवमन्यत्। अत्र चैकस्यानेकत्र क्रमेणैव वृत्तेर्विशेषालङ्काराद्भेदः। विनिमयाभावात् परिवृत्तेः।

परिवृत्तिर्विनिमयः समन्यूनाधिकैर्भवेत् ७३४[फ]

क्रमेण उदाहरणम्।

"दत्त्वा कटाक्षमेणाक्षी जग्राह हृदयं मम।
मया तु हृदयं दत्त्वा गृहीतो मदनज्वरः"॥ (ब)

अत्र प्रथमेऽर्द्धे समेन द्वितीयेऽर्द्धे न्यूनेन।

"तस्य च प्रवयसो जटायुषः स्वर्गिणः किमिव शोच्यतेऽधुना।
येन जर्जरकलेवरव्ययात् क्रीतमिन्दुकिरणोज्ज्वलं यशः"॥ (भ)

अत्राधिक्येन।

**प्रश्नादप्रश्नतो वापि कथिताद्वस्तुनो भवेत्।
तादृगन्यव्यपोहश्चेच्छाब्द आर्थोऽथवा तदा॥
परिसंख्या ॥ ७३५ ॥ [म]**

(फ) परिवृत्तिमाह परिवृत्तिरिति। समन्यूनाधिकैः वस्तुभिः विनिमयः परिवृत्तिः भवेत्।

(ब) दत्त्वेति। स्पष्टम्। अत्रेति। समेन तुल्येन कटाक्षहृदययोर्द्वयोरपि तुल्यत्वादिति भावः। न्यूनेन निकृष्टेन हृदयात् मदनज्वरस्य निकृष्टत्वादिति भावः।

(भ) तस्येति। रामस्योक्तिरियम्। तस्य प्रवयसः स्थविरस्य जटायुषः अधुना स्वर्गिणः स्वर्गं गतस्य किमिव शोच्यते ? नैव शोच्योऽसाविति भावः। येन जटायुषा जर्जरं जराजीर्णं यत् कलेवरं तस्य व्ययात् विनिमयात् इन्दुकिरणवत् उज्ज्वलं यशः क्रीतम्। अधिकेन वस्तुना यशसा न्यूनं वस्तु जराजीर्णं शरीरं परिवर्त्तितम्। इन्द्रवज्रावृत्तम्।

(म) परिसङ्ख्यामाह प्रश्नादिति। प्रश्नात् वा अप्रश्नतः कथितात् वस्तुनः

क्रमेण उदाहरणम्।

"किं भूषणं सुदृढमत्र यशो न रत्नं
किं कार्य्यमार्य्यचरितं सुकृतं न दोषः।
किञ्चक्षुरप्रतिहतं धिषणा न नेत्रं
जानाति कस्त्वदपरः सदसद्विवेकम्" ॥ (य)

अत्र व्यवच्छेद्यं रत्नादि शाब्दम्।

"किमाराध्यं सदा पुण्यं कश्च सेव्यः सदागमः।
को ध्येयो भगवान् विष्णुः किं काम्यं परमं पदम्" ॥ (र)

अत्र व्यवच्छेद्यं पापाद्यर्थम्। अनयोः प्रश्नपूर्वकम्। अप्रश्नपूर्वकत्वे यथा।

"भक्तिर्भवे न विभवे व्यसनं शास्त्रे न युवतिकामास्त्रे।
चिन्ता यशसि न वपुषि प्रायः परिदृश्यते महताम्" ॥ (ल)
"बलमार्त्तभयोपशान्तये विदुषां सम्मतये बहु श्रुतम्।

शाब्दः शब्दप्रतिपाद्यः वा आर्थः अर्थबलात् लभ्यः तादृशः अन्यस्य व्यपोहः निराकरणं चेत् भवति तदा परिसङ्ख्या।

(य) किमिति। उक्तिप्रत्युक्ती। अत्र जगति सुदृढम् अक्षयमित्यर्थः भूषणं किम्? यशः न रत्नम्। किं कार्य्यम्? आर्य्याणां चरितं सुकृतं सत्कार्य्यं न दोषः। अप्रतिहतं चक्षुः किम्? धिषणा बुद्धिः न नेत्रम्। त्वदपरः त्वत्तोऽन्यः कः सदसतां विवेकं जानाति? न कोऽपीत्यर्थः। वसन्ततिलकं वृत्तम्।

(र) किमिति। उक्तिप्रत्युक्ती सदा किम् आराध्यम् अनुष्ठेयम्? पुण्यम्। कश्च सेव्यः? सदागमः सच्छास्त्रम्। कः ध्येयः चिन्तनीयः? भगवान् विष्णुः। किं काम्यं वाञ्छनीयम्? परमं पदं मुक्तिपदम्।

(ल) भक्तिरिति। महतां जनानां प्रायः बाहुल्येन भवे शिवे भक्तिः न विभवे सम्पदि। शास्त्रे व्यसनम् आसक्तिः युवतिरेव कामस्य अस्त्रं तस्मिन् न। यशसि चिन्ता न वपुषि शरीरे दृश्यते। अत्र महतां क्वव भक्तिर्दृश्यते इत्यादिप्रश्नाभावः।

वसु तस्य न केवलं विभोर्गुणवत्तापि परप्रयोजनम्" ॥ (व)

श्लेषमूलत्वे च अस्य वैचित्र्यविशेषः । यथा ।

"यस्मिंश्च राजनि जितजगति पालयति महीं चित्रकर्मसु वर्णसङ्कराश्चापेषु गुणच्छेदाः" इत्यादि (श) ।

उत्तरं प्रश्नस्योत्तरादुन्नयो यदि ।
यश्चासकृदसम्भाव्यं सत्यपि प्रश्न उत्तरम् ॥
७३६ ॥ [ष]

"वीचितुं न क्षमा श्वश्रूः स्वामी दूरतरं गतः ।
अहमेकाकिनी बाला तवेह वसतिः कुतः ?" ॥ (स)

(व) बलमिति । तस्य विभोः बलम् आर्त्तानां विपन्नानां भयस्य उपशान्तये नाशाय, न तु परपीड़नायेति भावः । बहु श्रुतं शास्त्रज्ञानं विदुषां पण्डितानां सत्कृतये सम्मानाय, न तु आत्मप्रतिष्ठायै इति भावः । वसु धनं केवलं न परप्रयोजनमिति भावः, गुणवत्तापि दयादाक्षिण्यादिगुणशालित्वमपि परप्रयोजना परेषां प्रयोजनानुरोधिनीत्यर्थः न तु स्वार्थपरेति भावः । अत्रापि किमर्थं तस्य बलमित्यादिप्रश्नाभावः ।

(श) यस्मिंश्चेति । यस्मिन् राजनि जितं जगत् येन तथाभूते महीं पृथ्वीं पालयति शासति सति चित्रकर्मसु आलेख्यव्यापारेषु वर्णानां रञ्जनद्रव्याणां सङ्कराः समावेशाः न तु वर्णानां ब्राह्मणादीनां सङ्कराः सङ्करोत्पत्तिरिति भावः, चापेषु धनुःषु गुणानां मौर्वीणां छेदाः न तु गुणानां दयादाक्षिण्यादीनां विच्छेदा इति भावः ।

(ष) उत्तरमाह उत्तरमिति । उत्तरात् उत्तरवाक्यात् यदि प्रश्नस्य उन्नयः आगमः स्यात् यद्वा सत्यपि विद्यमानेऽपि प्रश्ने असकृत् पुनः पुनः अतिविचित्रमित्यर्थः उत्तरं स्यात् तत् उत्तरं नामालङ्कारः ।

(स) वीचितुमिति । पथिकं प्रति कस्याश्चिदुक्तिः । श्वश्रूः स्वामिजननी वीचितुं न क्षमा न शक्ता अन्धेति भावः । स्वामी पतिः दूरतरं अतिदूरं गतः न तस्याप्यागमनं सम्भवतीति भावः । अहं बाला मुग्धा एकाकिनी, अतः तव इह

अनेन पथिकस्य वसतियाचनं प्रतीयते ।

"का विसमा देव्वगई किं लद्धव्वं जणो गुणग्गाही ।
किं सोक्खं सुकलत्तं किं दुग्गेज्झं खलो लोओ" (१) ॥

अत्र अन्यव्यपोहे तात्पर्य्याभावात् (ङ) परिसंख्यातो भेदः । न चेदमनुमानम् । साध्यसाधनयोर्निर्देश एव तस्याङ्गीकारात् । न च काव्यलिङ्गम् । उत्तरस्य प्रश्नं प्रत्यजनकत्वात् ।

दण्डापूपिकयान्यायादर्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते ॥ ७३७ ॥ [च]

"मूषिकेण दण्डो भक्षितः" इत्यनेन तत्सहचरितमपूपभक्षणमर्थादायातं भवतीति नियतसमानन्यायादर्थान्तरमापततीत्येष न्यायो दण्डापूपिका (क) । अत्र च क्वचित् प्राकरणिकादर्थादप्राकरणिकस्यार्थस्यापतनं क्वचिदप्राकरणिकार्थात् प्राकरणिकार्थस्येति द्वौ भेदौ । क्रमेण उदाहरणम् ।

---

(१) का विषमा दैवगतिः किं लब्धव्यं जनो गुणग्राही ।
किं सौख्यं सुकलत्रं किं दुर्ग्राह्यं खलो लोकः ॥ इति सं० ।

वसतिः अवस्थानं कुतः कथं स्यात् ? अत्र उत्तरवाक्येन पथिकः पूर्वं वसत्यर्थं प्रार्थितवानिति प्रश्नस्य उन्नयः ।

(ङ) विषमा का ? दैवगतिः । किं लब्धव्यं ? प्राप्तव्यम् ? गुणग्राही जनः । सौख्यं सुखहेतुः किम् ? सुकलत्रं साध्वीभार्य्येत्यर्थः । दुर्ग्राह्यम् अवश्यं किम् ? खलः लोकः दुर्जन इत्यर्थः ।

अत्रेति । अन्यव्यपोहे अन्यस्य व्यवच्छेदे तात्पर्य्याभावात् वक्तुरभिप्रायासद्भावात् ।

(च) अर्थापत्तिमाह दण्डेति । दण्डापूपिकया कैमुतिकन्यायेनेत्यर्थः अन्यस्य आगमः उपस्थितिः अर्थापत्तिः इष्यते ।

(क) नियतेति । नियतो निश्चितः सिद्धान्तित इति यावत् यः समानन्यायः तुल्यनयात् आपतति आगच्छति । न्यायः नीतिः ।

"हारोऽयं हरिणाक्षीणां लुठति स्तनमण्डले।
मुक्तानामप्यवस्थेयं के वयं स्मरकिङ्कराः॥" (ख)

"विललाप सवाष्पगद्गदं सहजामप्यपहाय धीरताम्।
अभितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिणाम्?"॥(ग)

अत्र च समानन्यायस्य श्लेषमूलत्वे वैचित्र्यविशेषो यथोदाहृते "हारोऽयम्" इत्यादौ। न चेदमनुमानम्। समानन्यायस्य सम्बन्धरूपत्वाभावात् (घ)।

विकल्पस्तुल्यबलयो-
र्विरोधश्चातुरीयुतः॥ ७३८॥ [ङ]

यथा।

"नम्यन्तां शिरांसि धनूंषि वा कर्णपूरीक्रियन्तामाज्ञा-मौर्व्यो वा" (च)। अत्र शिरसां धनुषाञ्च नमनयोः सन्धिविग्रहोपलक्षणत्वात् सन्धिविग्रहयोश्चैकदा कर्त्तव्यतासम्भवा-

---

(ख) हार इति। हरिणाक्षीणाम् अयं हारः स्तनमण्डले लुठति। मुक्तानां मौक्तिकानां हारस्थितानामिति भावः, मुक्तिपथावलम्बिनामिति ध्वनिः, अपि इयम् अवस्था दशा, स्मरस्य कामस्य किङ्कराः वयं के? अत्र प्राकरणिकात् मौक्तिकरूपात् अप्राकरणिकस्य स्मरार्त्तरूपस्य अर्थस्य आपतनम्।

(ग) विललापेति। सः अजः सहजां स्वाभाविकीमपि धीरताम् अपहाय परित्यज्य वाष्पगद्गदं विललाप। तथाहि, अभितप्तं सन्तप्तम् अयोऽपि लौहमपि मार्दवं भजते शरीरिणां देहिनां कोमलानामिति भावः कैव कथा? अत्र अप्राकरणिकात् लौहद्रवीभावात् प्राकरणिकस्य शरीरिद्रवस्यापतनम्।

(घ) समानन्यायस्येति। सम्बन्धरूपत्वाभावात् व्याप्तिरूपत्वाभावात् व्याप्तिरेवानुमानस्य साधकमिति भावः।

(ङ) विकल्पमाह विकल्प इति। तुल्यं बलं ययोः तादृशयोः चातुरीयुतः वैचित्र्ययुक्तो विरोधः विकल्पः।

(च) नम्यन्तामिति। शिरांसि धनूंषि वा नम्यन्तां नतैः भूयतां धनुर्ग्रहणं क्रियतां वा इत्यर्थः, आज्ञाः अस्मदादेशाः मौर्व्यः धनुर्गुणा वा कर्णपूरीक्रियन्ताम्।

द्विरोधः। स च एकपचाश्रयणपर्य्यवसानः। तुल्यबलत्वात्र धनुःशिरोनमनयोरपि स्पर्द्धया सम्भाव्यमानत्वात्। चातुर्य्यं च औपम्यगर्भत्वेन। एवं कर्णपूरीक्रियन्ताम्" (छ) इत्यत्रापि एवम्।

"युष्माकं कुरुतां भवार्त्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः"। (ज)

अत्र श्लेषावष्टम्भेन चारुत्वम्।

"दीयतामर्जितं वित्तं देवाय ब्राह्मणाय वा" ॥

इत्यत्र चातुर्य्याभावान्नायमलङ्कारः।

समुच्चयोऽयमेकस्मिन् सति कार्य्यस्य साधके।
खले कपोतिकान्यायात्तत्करः स्यात् परोऽपि चेत्।
गुणौ क्रिये वा युगपत् स्यातां यद्वा गुणक्रिये॥
७३९॥ [झ]

(छ) सन्धिविग्रहेति। शिरोनमनं सन्धिलक्षणं धनुर्नमनं विग्रहलक्षणं तद्भावात्। एकदा युगपत् कर्त्तव्यताया असम्भवात् विरोधः। एवमिति। आज्ञायाः कर्णपूरीकरणस्य सन्धिलक्षणात् मौर्व्याः कर्णपूरीकरणस्य विग्रहलक्षणत्वात्। तयोर्यौगपद्ये विरोधः, स च एकपचाश्रयणपर्य्यवसानः। औपम्यञ्च वैचित्र्याधायकम्, तुल्यबलत्वञ्च अत्र उभयोरपि प्रस्तावस्य स्पर्द्धाजन्यत्वादिति बोध्यम्।

(ज) युष्माकमिति। हरेर्नारायणस्य नेत्रे तनुः शरीरं वा युष्माकं भवार्त्तिशमनं संसारदुःखध्वंसं कुरुताम्। अत्र कुरुतामिति पदस्य लोट्विभक्तिः परस्मैपदीयप्रथमपुरुषद्विवचनान्तत्वे नेत्रे इत्यनेनान्वयः। आत्मनेपदीयैकवचनान्तत्वे तनुरित्यनेनान्वयः। अत्र नेत्रयोस्तनोश्च संसारदुःखमोचने सामर्थ्यात् तुल्यबलत्वम्।

(झ) समुच्चयमाह समुच्चय इति। एकस्मिन् कार्य्यस्य साधके सति खले कपोतिकान्यायात् परोऽपि चेत् तत्करः तस्य कार्य्यस्य कारकः स्यात्, वा गुणौ गुणद्वयं वा क्रिये क्रियाद्वयं युगपत् स्याताम्, अथवा गुणः क्रिया च द्वयं युगपत् स्यात् तदा समुच्चयः, उक्तरीत्या चतुर्विध इति बोध्यम्।

यथा मम ।

"हंहो धीर समीर ! हन्त जननं ते चन्दनक्ष्माभृतो
दाक्षिण्यं जगदुत्तरं परिचयो गोदावरीवारिभिः ।
प्रत्यङ्गं दहसीह मे त्वमपि चेदुद्दाममदाग्निव-
न्मत्तोऽयं मलिनात्मको वनचरः किं वक्ष्यते कोकिलः" ॥ (ञ)

अत्रादाहे एकस्मिंश्चन्दनक्ष्माभृज्जन्मरूपे कारणे सत्यपि दाक्षिण्यादीनां हेत्वन्तराणामुपादानम् । अत्र सर्वेषामपि हेतूनां शोभनत्वात् सद्योगः । तत्रैव चतुर्थपादे मत्तादीनामशोभनानां योगादसद्योगः सदसद्योगो यथा ।

"शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी
सरो विगतवारिजं मुखमनक्षरं स्वाकृतेः ।
प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो
नृपाङ्गनगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे" ॥ (ट)

(ञ) हंहो इति । विरहिण उक्तिरियम् । हंहो इति सम्बोधनसूचकमव्ययम् । हे धीर समीर ! हन्तेति खेदसूचकमव्ययम् । ते तव जननम् उत्पत्तिः चन्दनक्ष्माभृतः चन्दनपर्वतात् मलयशैलादित्यर्थः, तव दाक्षिण्यं सारल्यं दक्षिणदिग्भवत्वञ्च जगति उत्तरं प्रधानं ख्यातञ्च, परिचयः सङ्गः गोदावरीवारिभिः । एतादृशोऽपि त्वं चेत् यदि इह मे मम प्रत्यङ्गं सर्वाण्यङ्गानि उद्दाममदाग्निवत् उत्कटदावानल इव दहसि, तदा मत्तः मलिनात्मकः मलिनस्वभावः कृष्णवर्णश्च वनचरः वन्यः अभद्र इति भावः अयं कोकिलः किं वक्ष्यते ? न किमपि वक्तुं शक्य इत्यर्थः । महतामपि यदि ईदृक् परपीड़नं, तदा प्राकृताः किमु वक्तव्या इति भावः । शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तम् ।

(ट) शशीति । दिवसे धूसरः मलिनः शशी, गलितं गतं यौवनं यस्यास्तादृशी कामिनी, विगतानि वारिजानि यस्मात् तादृशं सरः, शोभना आकृतिः यस्य तादृशस्य सुन्दरस्येत्यर्थः अनक्षरम् अक्षरशून्यं वचनाक्षममित्यर्थः मुखं, धनपरायणः धनलुब्धः प्रभुः राजा, सततं दुर्गतः दुरवस्थः सज्जनः साधुजनः तथा नृपाङ्गनगतः राजसभास्थ इत्यर्थः खलः दुर्जनः एतानि मे मनसि निखातानीति

इह केचिदाहुः "शशिप्रभृतीनां शोभनत्वं खलस्याशोभनत्वमपि सदसद्योगः" इति। अन्ये तु "शशिप्रभृतीनां स्वतः शोभनत्वं धूसरादीनां त्वशोभनत्वम्" इति सदसद्योगः, अत्र हि शशिप्रभृतिषु धूसरादेरत्यन्तमनुचितत्वमिति विच्छित्तिविशेषस्यैव चमत्कारविधायित्वं, "मनसि सप्त शल्यानि" इति सप्तानामपि शल्यत्वेनोपसंहारश्च, (ठ) "नृपाङ्गनगतः खलः" इति प्रत्युत क्रमभेदाद् दुष्टत्वमावहति, सर्वत्र विशेष्यस्यैव शोभनत्वेन प्रक्रमादिति इह च खले (ड) कपोतवत् सर्वेषां कारणानां साहित्येनावतारः। समाध्यलङ्कारे तु एककार्य्यं प्रति साधके समग्रेऽप्यन्यस्य काकतालीयन्यायेन आपतनमिति भेदः।

"अरुणे च तरुणि! नयने तव मलिनञ्च प्रियस्य मुखम्।
मुखमानतञ्च सखि! ते ज्वलितश्चास्यान्तरे स्मरज्वलनः"॥(ढ)

अत्राद्येऽर्द्धे गुणयोर्यौगपद्यं, द्वितीये क्रिययोः (ण)। उभयोर्यौगपद्ये यथा।

शेषः सप्तशल्यानि। पृथ्वीछन्दः, जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुरिति लक्षणात्।

(ठ) अत्र शल्यत्वे एकस्यैव दिवसधूसरशशिनः कारणत्वेऽपि कामिन्यादेर्गलितयौवनत्वादीनां बहूनामुपादानम्।

(ड) खले इति। खले धान्यादिचिते यथा एकस्य कपोतस्य आगमनात् बहवः समापतन्ति तद्वत् एकस्य कारणत्वेऽपि यत्र अन्येषामापतनं स खले-कपोतिकान्याय इति बोध्यम्। साहित्येन यौगपद्येन। काकतालीयन्यायेनेति। काकागमनेन तालपतनमिव आकस्मिकमन्यस्य यत्र आपतनं स काकतालीयन्यायः तेन।

(ढ) अरुणे इति। हे तरुणि! तव नयने अरुणे रक्ते च, तव प्रियस्य मुखं मलिनञ्च, हे सखि! ते तव मुखम् आनतञ्च, अस्य तव प्रियस्य अन्तरे मनसि स्मरज्वलनः कामाग्निः ज्वलितश्च। च इयं यौगपद्यसूचकम्।

(ण) अत्रेति। गुणयोः अरुणमलिनयोः। क्रिययोः आनमनज्वलनयोः।

"कलुषञ्च तवाहितेष्वकस्मात्
सितपङ्केरुहसोदरश्रि चक्षुः।
पतितञ्च महीपतीन्द्र! तेषां
वपुषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः"॥ (त)
"धुनोति चासिं तनुते च कीर्त्तिम्"। (थ)

इत्यादावेकाधिकरणेऽप्येष दृश्यते। न च अत्र दीपकम्। एते हि गुणक्रिया यौगपद्ये समुच्चयप्रकारानियमेन कार्य्य-कारणकालनियमविपर्य्ययरूपातिशयोक्तिमूलाः। दीपकस्य च अतिशयोक्तिमूलत्वाभावः।

समाधिः सुकरे कार्य्ये
दैवाद्वस्त्वन्तरागमात्॥ ७४०॥ [द]

यथा।

"मानमस्या निराकर्त्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः।
उपकाराय दिष्ट्येदमुदीर्णं घनगर्जितम्"॥ (ध)

(त) कलुषमिति। राजस्तुतिरियम्। तव सितं शुभ्रं यत् पङ्केरुहं पद्मं तस्य सोदरा सदृशीत्यर्थः श्रीर्यस्य तादृशं चक्षुः अकस्मात् अहितेषु शत्रुषु कलुषञ्च आविलञ्च, हे महीपतीन्द्र! तेषां तव अहितानां वपुषि आपदां कटाक्षैः पतितञ्च।

अत्र गुणस्य कलुषत्वस्य क्रियायाः पतनस्य च यौगपद्यम्।

(थ) धुनोतीति। असिं तलवारं धुनोति च कम्पयति च कीर्त्तिं तनुते च विस्तारयति च। समुच्चयप्रकारा इति समुच्चयभेदा इत्यर्थः, नियमेन अवश्यम्भावेन।

(द) समाधिमाह। दैवात् सहसा वस्त्वन्तरस्य अन्यस्य वस्तुनः आगमात् कार्य्ये सुकरे सति समाधिः स्यात्।

(ध) मानमिति। सखायं प्रति कस्यचिदुक्तिः। अस्याः कान्तायाः मानं निराकर्त्तुम् अपनेतुं पादयोः चरणयोः पतिष्यतः मे मम उपकाराय

प्रत्यनीकमशक्तेन प्रतीकारे रिपोर्यदि।
तदीयस्य तिरस्कारस्तस्यैवोत्कर्षसाधकः॥७४१[न]

तस्यैवेति रिपोरेव। यथा मम।

"मध्येन तनुमध्या मे मध्यं जितवतीत्ययम्।
इभकुम्भौ भिनत्त्यस्याः कुचकुम्भनिभौ हरिः"॥ (प)

प्रसिद्धस्योपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम्।
निष्फलत्वाभिधानं वा प्रतीपमिति कथ्यते॥
७४२॥ [फ]

क्रमेण यथा। "यस्त्वन्नेत्रसमानकान्ति सलिले मग्नं तदिन्दीवरम्" (ब) इत्यादि।

पादपतनस्य अनावश्यकत्वाय इत्यर्थः दिष्ट्या दैवेन इदं घनगर्जितम् उदीर्णम् उपस्थितम्। येन तस्योद्दीपकत्वात् तत्क्षणादेव मानभङ्गो जात इति भावः।

अत्र दैवात् मेघगर्जनरूपवस्तुन आगमात् मानभञ्जनस्य कार्य्यस्य सुकरत्वम्।

(न) प्रत्यनीकमाह प्रत्यनीकमिति। रिपोः प्रतीकारे दमने अशक्तेन जनेन यदि तस्यैव रिपोरेव उत्कर्षसाधकः तदीयस्य तस्य रिपुसम्बन्धिवस्तुनः तिरस्कारः स्यात् तत् प्रत्यनीकम्।

(प) मध्येनेति। तनुमध्या कृशाङ्गी प्रमदा मध्येन मे मम मध्यं कटि-मिति शेषः जितवती इति क्रोधेनेति भावः, अयं हरिः सिंहः अस्याः प्रमदायाः कुचकुम्भनिभौ स्तनकलसतुल्यौ इभकुम्भौ हस्तिकुम्भौ भिनत्ति।

अत्र मध्यजयित्वेन रिपोः प्रमदायाः प्रतीकारासमर्थेन हरिणा तस्या एव उत्कर्षसाधकः औपम्येति भावः तदीयस्य स्तनकुम्भस्य तत्सदृशहस्तिकुम्भभेदेन तिरस्कारः कृतः।

(फ) प्रतीपमाह प्रसिद्धस्येति। प्रसिद्धस्य विख्यातस्य उपमानस्य उप-मेयत्वकल्पनं वा निष्फलत्वाभिधानं प्रतीपमिति कथ्यते।

(ब) यदिति। व्याख्यातं प्राक्। अत्र नेत्रादीनामुपमानानामपि इन्दी-वरादीनां तदुपमेयत्वकथनम्।

तद्वक्त्रं यदि मुद्रिता शशिकथा हा! हेम सा चेद्द्युति-
स्तच्चक्षुर्यदि हारितं कुवलयैस्तच्चेत् स्मितं का सुधा।
धिक्कन्दर्पधनुर्भ्रुवौ यदि च ते किंवा बहु ब्रूमहे।
यत् सत्यं पुनरुक्तवस्तुविमुखः सर्गक्रमो वेधसः" ॥ (भ)

अत्र वक्त्रादिभिरेव चन्द्रादीनां शोभातिवहनात्तेषां निष्फलत्वम्।

उक्त्वा चात्यन्तमुत्कर्षमत्युत्कृष्टस्य वस्तुनः।
कल्पितेऽप्युपमानत्वे प्रतीपं केचिदूचिरे ॥

७४३ ॥ [म]

यथा।

"अहमेव गुरुः सुदारुणाना-
मिति हालाहल! तात! मास्म दृप्यः।

(भ) तदिति। सीतां दृष्ट्वा रावणस्योक्तिः। यदि तस्याः सीतायाः वक्त्रं मुखं तिष्ठतीति शेषः, तदा शशिकथा चन्द्रसम्बन्धिनी वार्त्ता मुद्रिता सङ्कुचिता नष्टेत्यर्थः। चेत् यदि सा द्युतिः कान्तिः सीताया इति शेषः तिष्ठति, तदा हेम स्वर्णं हा! शोचनीयमित्यर्थः, हाशब्दः शोकसूचकोऽव्ययः। यदि तस्याश्चक्षुः तिष्ठति, तदा कुवलयैः नीलोत्पलैः हारितं पराभूतम्। चेत् यदि तत् स्मितं तिष्ठति, तदा सुधा का? यदि ते भ्रुवौ तिष्ठत इति शेषः तदा कन्दर्पधनुः धिक् निन्दाशीत्यर्थः धिक् निर्भर्त्सननिन्दयोरित्यमरः। किंवा बहु अधिकं ब्रूमहे वदामः वेधसः विधातुः सर्गक्रमः सृष्टिनियमः पुनरुक्तात् द्वितीयात् वस्तुनः विमुखः विधिरेकरूपं वस्तुद्वयं न सृजतीत्यर्थः इति यत् तत् सत्यम्। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्।

(म) प्रकारान्तरेण प्रतीपमाह उक्त्वेति। अत्युत्कृष्टस्य अतिश्रेष्ठस्य वस्तुनः अत्यन्तम् उत्कर्षम् उक्त्वा तस्यैव उपमानत्वे कल्पिते सति केचित् प्रतीपम् ऊचिरे कथयामासुः।

(य) अहमिति। हे हालाहल कालकूट! अहमेव सुदारुणानां गुरुः

ननु सन्ति भवादृशानि भूयो
भुवनेऽस्मिन् वचनानि दुर्जनानाम्" ॥ (य)

अत्र प्रथमपादे उत्कर्षातिशय उक्तः। तदनुक्तौ तु नायमलङ्कारः (र)।

यथा।

"ब्रह्मेव ब्राह्मणो वदति" इत्यादि।

मीलितं वस्तुनो गुप्तिः
केनचित् तुल्यलक्षणा ॥ ७४४ ॥ [ल]

अत्र समानलक्षणं वस्तु क्वचित् सहजं, क्वचिदागन्तुकम्। क्रमेण यथा।

"लक्ष्मीवक्षोजकस्तूरीलक्ष्म वक्षःस्थले हरेः।
ग्रस्तं नालक्षि भारत्या भासा नीलोत्पलाभया" ॥ (व)

तत्र भगवतः श्यामा कान्तिः सहजा।

"सदैव शोणोपलकुण्डलस्य
यस्यां मयूखैररुणीकृतानि।

श्रेष्ठ इति बुद्ध्या मास्म दृप्यः दर्पं मा कार्षीरित्यर्थः, अस्मिन् भुवने जगति भवादृशानि त्वत्सदृशानि दुर्जनानां वचनानि भूयः बाहुल्येन सन्ति ननु विद्यन्ते खलु।

(र) अत्र प्रथमे पादे उत्कर्षमुक्त्वा द्वितीये दुर्जनवचनानाम् उपमानत्वं कल्पितम्। तदनुक्तौ उत्कर्षानुक्तावित्यर्थः।

(ल) मीलितमाह मीलितमिति। केनचित् तुल्यलक्षणा समानचिह्नेन वस्तुनः गुप्तिः गोपनं मीलितम्।

(व) लक्ष्मीति। भारत्या सरस्वत्या मयका इत्यर्थः हरेः नारायणस्य वक्षःस्थले लक्ष्म्याः श्रियाः वक्षोजयोः स्तनयोः या कस्तूरी मृगमदः तस्य लक्ष्म चिह्नं नीलोत्पलाभया इन्दीवरतुल्यया भासा स्वदेहप्रभया ग्रस्तम् अतएव न अलक्षि न दृष्टम्।

अत्र तुल्यलक्षवस्तुना देहप्रभया कस्तूरीलक्षणस्य वस्तुनः गोपनम्।

(श) सदेति। नगरीवर्णनमिदम्। यस्यां नगर्यां सदैव शोणोपलकुण्ड-

कोपोपरक्तान्यपि कामिनीनां

मुखानि शङ्कां विदधुर्न यूनाम्" ॥ (ग)

अत्र माणिक्यकुण्डलस्यारुणिमा मुखे आगन्तुकः।

सामान्यं प्रकृतस्यान्य-

तादात्म्यं सदृशैर्गुणैः ॥ ७४५ ॥ [घ]

यथा।

"मल्लिकाचितधम्मिल्लाश्चारुचन्दनचर्चिताः।

अविभाव्याः सुखं यान्ति चन्द्रिकास्वभिसारिकाः" ॥ (ङ)

मीलिते उत्कृष्टगुणेन निकृष्टगुणस्य तिरोधानम्, इह तु उभयोस्तुल्यगुणतया भेदाग्रहः।

तद्गुणः स्वगुणत्यागा-

दत्युत्कृष्टगुणग्रहः ॥ ७४६ ॥ [च]

(ग) माणिक्यकुण्डलस्य मयूखैः किरणैः अरुणीकृतानि रक्तीकृतानि कामिनीनां मुखानि कोपेन उपरक्तान्यपि यूनां तरुणानां शङ्कां भयं न विदधुः। उपजातिवृत्तम्। अत्र तुल्यलक्षणवस्तुना माणिक्यमयूखेन कोपोपरागरूपस्य वस्तुनः गोपनम्।

(घ) सामान्यमाह सामान्यमिति। प्रकृतस्य प्रस्तुतस्य सदृशैः गुणैः अन्यस्य तादात्म्यम् अभेदप्रतीतिः सामान्यम्।

(ङ) मल्लिकेति। अभिसारिकाः कान्तार्थिन्यः नायिकाः। तदुक्तम्। कान्तार्थिनी तु या याति सङ्केतं साभिसारिकेति। मल्लिकाभिः पुष्पविशेषैः आचिताः खचिताः धम्मिल्लाः संयतकेशा यासां तथोक्ताः, धम्मिल्लाः संयताः कचा इत्यमरः। तथा चारुभिः अतिसुरभिभिः चन्दनैः चर्चिताः कृताङ्गरागा इत्यर्थः अतएव चन्द्रिकासु अविभाव्याः अभिसारिकात्वेन अप्रतीयमाना इत्यर्थः सुखं यान्ति।

अत्र मल्लिकादिगुणसादृश्येन प्रकृतस्य अभिसारिकारूपस्य वस्तुनः चन्द्रिकातादात्म्यम्।

(च) तद्गुणमाह तद्गुण इति। स्वस्य गुणत्यागात् अत्युत्कृष्टस्य गुणस्य ग्रहः ग्रहणम् तद्गुणः।

यथा।

"जगाद वदनच्छद्मपद्मपर्य्यन्तपातिनः।
नयन्मधुलिहः श्वैत्यमुदग्रदशनांशुभिः"॥ (च)

मीलिते प्रकृतस्य वस्तुनो वस्त्वन्तरेणाच्छादनम्, इह तु वस्त्वन्तरगुणेनाक्रान्तता प्रतीयते इति।

तद्रूपाननुहारस्तु
हेतौ सत्यप्यतद्गुणः॥ ७४७॥ [क]

यथा।

"हन्त सान्द्रेण रागेण भृतेऽपि हृदये मम।
गुणगौरनिषण्णोऽपि कथं नाम न रज्यसि?"॥ (ख)

यथा वा।

गाङ्गमम्बु सितमम्बु यामुनं कज्जलाभमुभयत्र मज्जतः।
राजहंस! तव सैव शुभ्रता चीयते न च न चापचीयते"॥ (ग)

(च) जगादेति। उदग्रदशनांशुभिः उन्नतदन्तकिरणैः वदनमेव छद्म छलं यस्य तादृशं यत् पद्मं तस्य पर्य्यन्ते पतन्तीति तथोक्तान् मधुलिहः भ्रमरान् श्वैत्यं धावल्यं नयन् प्रापयन् जगाद उवाच।

अत्र मधुलिहां कृष्णवर्णरूपस्वगुणत्यागात् अत्युत्कृष्टस्य श्वैत्यगुणस्य ग्रहणम्।

(क) अतद्गुणमाह तद्रूपेति। हेतौ सत्यपि तस्य रूपस्य अननुहारः अग्रहणम् अतद्गुणः।

(ख) हन्तेति। नायकं प्रति कस्याश्चिदुक्तिरियम्। हे गुणगौर! गुणोज्ज्वल इत्यर्थः, हन्त खेदे। सान्द्रेण घनेन रागेण अनुरागेण लौहित्येन च भृते पूरितेऽपि मम हृदये निषण्णोऽपि त्वं कथं नाम न रज्यसि न अनुरागभाक् लोहितश्च न भवसीत्यर्थः।

अत्र रक्ते स्थाने स्थितिरूपहेतौ सत्यपि रक्ततायाः अग्रहणम्।

(ग) गाङ्गमिति। हे राजहंस! गाङ्गम् अम्बु जलं सितं शुभ्रं यामुनम् अम्बु यमुनाजलं कज्जलाभं कृष्णवर्णमित्यर्थः उभयत्र गङ्गाजले यमुनाजले च मज्जतः तव सैव शुभ्रता न च चीयते न च वर्द्धते न च अपचीयते ह्रासं गच्छति।

स्वभावोक्तिर्दुरूहार्थ-
स्वक्रियारूपवर्णनम् ॥ ७५० ॥ [ञ]

दुरूहयोः कविमात्रवेद्ययोरर्थस्य डिम्भादेः स्वक्रिययोस्त-देकाश्रययोश्चेष्टारूपयोः। यथा मम।

"लाङ्गूलेनाभिहत्य क्षितितलमसकृद्दारयन्नग्रपद्भ्या-
मात्मन्येवावलीय द्रुतमथ गगनं प्रोत्पतन् विक्रमेण।
स्फूर्जद्धुङ्कारघोषः प्रतिदिशमखिलान् द्रावयन्नेष जन्तून्
कोपाविष्टः प्रविष्टः प्रतिवनमरुणोच्छूनचक्षुस्तरक्षुः" ॥ (ट)

अद्भुतस्य पदार्थस्य भूतस्याथ भविष्यतः।
यत् प्रत्यक्षायमाणत्वं तद्भाविकमुदाहृतम् ॥
७५१ ॥ [ठ]

यथा। "मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसम्भवः।

अत्र सत्त्वोद्रेकात् उद्भिन्नस्य रोमाञ्चरूपस्य वस्तुनः तुहिनाचलकरशैत्य-व्याजेन गोपनम्।

(ञ) स्वभावोक्तिमाह स्वभावोक्तिरिति। दुरूहयोः अर्थस्य क्रियास्वरूपयोः वर्णनं स्वभावोक्तिः।

(ट) लाङ्गूलेनेति। एष तरक्षुः शार्दूलविशेषः, तरक्षुस्तु मृगादन इत्य-मरः। असकृत् पुनः पुनः लाङ्गूलेन क्षितितलं अभिहत्य आहत्य अग्रपद्भ्यां पादाग्राभ्यां दारयन् उल्लिखन् आत्मन्येव अवलीय लीनो भूत्वा सङ्कुचद्वपुर्भूत्वेत्यर्थः अथ द्रुतं शीघ्रं विक्रमेण बलेन गगनं प्रोत्पतन् उल्लम्फन् स्फूर्जन् हुङ्कारस्य घोषः यस्य तथोक्तः घोरं हुङ्कारं कुर्वन्नित्यर्थः प्रतिदिशं अखिलान् सर्वान् जन्तून् द्रावयन् ताड़यन् कोपाविष्टः अतएव अरुणे रक्ते उच्छूने स्फीते चक्षुषी यस्य तथाभूतः सन् प्रतिवनं वनं प्रति प्रविष्टः। स्रग्धरावृत्तम्।

(ठ) भाविकमाह अद्भुतस्येति। अद्भुतस्य भूतस्य अतीतस्य भविष्यतः भाविनो वा पदार्थस्य वस्तुनः यत् प्रत्यक्षायमाणत्वं प्रत्यक्षवत् भासमानत्वं तत् भाविकम् उदाहृतम्।

(ड) मुनिरिति। महात्मा कुम्भसम्भवः योगीन्द्रः मुनिः अगस्त्यः जयति,

येनैकचुलुके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ" ॥ (ड)

यथा वा। "आसीदञ्जनमत्रेति पश्यामि तव लोचने।
भाविभूषणसम्भारां साक्षात् कुर्वे तवाकृतिम्"॥ (ढ)

न चायं प्रसादाख्यो गुणः। भूतभाविनोः प्रत्यक्षायमाणत्वे तस्याहेतुत्वात्। न च अद्भुतो रसः। विस्मयं प्रति अस्य हेतुत्वात्। न च अतिशयोक्तिरलङ्कारः। अध्यवसायाभावात्। न च भ्रान्तिमान्। भूतभाविनोर्भूतभावितयैव प्रकाशनात् न च स्वभावोक्तिः। तस्य लौकिकवस्तुगतसूक्ष्मधर्मस्वभावस्यैव यथावद्वर्णनं स्वरूपम्, अस्य तु वस्तुनः प्रत्यक्षायमाणत्वरूपो विच्छित्तिविशेषोऽस्तीति यदि पुनर्वस्तुनः क्वचित् स्वभावोक्तावपि अस्या विच्छित्तेः सम्भवस्तदोभयोः सङ्करः।

"अनातपत्रोऽप्ययमत्र लक्ष्यते
सितातपत्रैरिव सर्वतो वृतः।
अचामरोऽप्येष सदैव वीज्यते
विलासबालव्यजनेन कोऽप्ययम्" ॥ (ण)

अत्र प्रत्यक्षायमाणस्यैव वर्णनान्नायमलङ्कारः। वर्णनाव-

येन अगस्त्येन एकचुलुके एकस्मिन् गण्डूषे तौ दिव्यौ मत्स्यकच्छपौ दृष्टौ। समुद्रपानकाले गण्डूषे समुद्रेण सह पातालनिलययोर्मत्स्यकूर्मयोरप्युत्थानादिति भावः।

अत्र अतीतपदार्थस्य अद्भुतस्य प्रत्यक्षायमाणत्वम्।

(ढ) आसीदिति। अत्र अञ्जनमासीदिति तव लोचने नयने पश्यामि तव आकृतिञ्च भाविनः भूषणानां सम्भाराः समूहा यस्यास्तादृशीं साक्षात् कुर्वे पश्यामीत्यर्थः।

अत्र भूतभाविनोरुभयोरपि प्रत्यक्षायमाणत्वम्।

(ण) अनातपत्र इति। अयम् अनातपत्रः छत्ररहितोऽपि सितातपत्रैरिव सर्वतः समन्तात् वृतः आवृतः लक्ष्यते। एष अचामरः अपि सदैव विलासबालव्यजनेन वीज्यते अतः कोऽपि अयम् अलोकसामान्यरूपः पुरुष इति भावः।

शेन प्रत्यच्चायमाणत्वस्य अस्य स्वरूपत्वात्। यत् पुनः प्रत्यच्चायमाणस्यापि वर्णने प्रत्यच्चायमाणत्वं तत्र अयमलङ्कारो भवितुं युक्तः। यथोदाहृते "आसीदञ्जनम्" इत्यादौ।

लोकातिशयसम्पत्तिवर्णनोदात्तमुच्यते।
यद्वापि प्रस्तुतस्याङ्गं महताञ्चरितं भवेत्॥

७५२॥ [त]

क्रमेण उदाहरणम्।

"अधःकृताम्भोधरमण्डलानां यस्यां शशाङ्कोपलकुट्टिमानाम्।
ज्योत्स्नानिपातात् क्षरतां पयोभिः केलीवनं वृद्धिमुरीकरोति"॥

(थ)

"नाभिप्रभिन्नाम्बुरुहासनेन संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा।
अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रः संहृत्य लोकान् पुरुषोऽधिशेते॥

(द)

रसभावौ तदाभासौ भावस्य प्रशमस्तथा।

(त) उदात्तमाह लोकेति। लोकातिशयसम्पत्तिवर्णना अलौकिकसमृद्धिवर्णनं यद्वा महतां चरितं प्रस्तुतस्य प्रकृतस्य वर्णनीयस्य इत्यर्थः अङ्गं भवेत् तत् उदात्तम् उच्यते।

(थ) अध इति। नगरीवर्णनमिदम् यस्यां पुर्य्याम् अधःकृतानि अम्भोधरमण्डलानि यैः अभ्रङ्कषाणामित्यर्थः शशाङ्कोपलकुट्टिमानां चन्द्रकान्तमणिनिर्मितगृहभूमीनां ज्योत्स्नानिपातात् क्षरतां पयोभिः जलैः केलीवनं क्रीड़ाकाननं वृद्धिम् उरीकरोति अङ्गीकरोति गच्छतीत्यर्थः। उपजातिवृत्तम्।

अत्रालौकिकसमृद्धिवर्णनम्।

(द) नाभीति। समुद्रवर्णनमिदम्। युगान्ते कल्पान्ते उचिता अभ्यस्ता योगनिद्रा यस्य तादृशः पुरुषः नारायणः नाभेः प्रभिन्नम् उत्थितं यत् अम्बुरुहं पद्मं तदेव आसनं यस्य तथोक्तेन प्रथमेन धात्रा ब्रह्मणा संस्तूयमानः सन् लोकान् जगन्ति संहृत्य अमुं समुद्रम् अधिशेते।

अत्र महतो नारायणस्य चरितं प्रस्तुतस्य समुद्रस्य माहात्म्यप्रकटनेन अङ्गम्।

गुणीभूतत्वमायान्ति यदालङ्कृतयस्तदा ॥
रसवत् प्रेय ऊर्जस्वि समाहितमिति क्रमात् ॥
७५३ ॥ [घ]

तदाभासौ रसाभासो भावाभासश्च। तत्र रसयोगाद्रसवदलङ्कारो यथा। "अयं स रसनोत्कर्षी" इत्यादि।

अत्र शृङ्गारः करुणस्याङ्गम्। एवमन्यत्रापि। प्रकृष्टप्रियत्वात् प्रेयः। यथा मम।

"आमीलितालसविवर्त्तिततारकाक्षीं
मत्कण्ठबन्धनदरश्लथबाहुवल्लीम्।
प्रस्वेदवारिकणिकाचितगण्डबिम्बां
संस्मृत्य तामनिशमेति न शान्तिमन्तः" ॥ (न)

अत्र सम्भोगशृङ्गारः स्मरणाख्यभावस्याङ्गं स च विप्रलम्भस्य। ऊर्जो बलम्। अनौचित्यप्रवृत्तौ तदत्रास्तीत्यूर्जस्वि। यथा।

"वनेऽखिलकलासक्ताः परिहृत्य निजस्त्रियः।

(घ) रसेति। यदा रसः भावः रसाभासः भावाभासः तथा भावप्रशमः गुणीभूतत्वम् अप्रधानभावम् आयान्ति प्राप्नुवन्ति तदा क्रमात् रसवदलङ्कारः प्रेयोऽलङ्कारः ऊर्जस्विनामालङ्कारः तथा समाहितमलङ्कारः भवन्ति, तत्र रसाभासो भावाभासश्च उभावेव ऊर्जस्विनाम्ना अलङ्कारेण व्यपदिश्येते।

(न) आमीलितेति। आमीलिते ईषत्सङ्कुचिते अलसं यथा तथा विवर्त्तिते चालिते तारके ययोः तादृशे अक्षिणी यस्यास्तां सुरतान्ते निद्रावेशपरामिति भावः मम कण्ठबन्धने कण्ठालिङ्गने दरश्लथा ईषत् शिथिला बाहुवल्ली यस्यास्तथाविधां तथा प्रस्वेदवारिकणिकाभिः सुरतश्रमात् सञ्जातप्रकृष्टस्वेदबिन्दुभिः आचितं व्याप्तं गण्डबिम्बं कपोलमण्डलं यस्याः तादृशीं तां मत्कान्तां अनिशं सततं संस्मृत्य अन्तः अन्तःकरणं शान्तिं न एति न गच्छति। स्वार्थं प्रति कस्यचिदुक्तिः। वसन्ततिलकं वृत्तम्।

(प) वने इति। रावणस्तुतिरियम्। हे रावणेति अध्याहार्यं, पुलिन्दाः

त्वद्वैरिवनितावृन्दे पुलिन्दाः कुर्वते रतिम्" ॥ (प)

अत्र शृङ्गाराभासो राजविषयरतिभावस्याङ्गम्। एवं भावाभासोऽपि। समाहितं परीहारः (फ)। यथा।

"अविरलकरवालकम्पनै-
र्भ्रुकुटीतर्जनगर्जनैर्मुहुः।
ददृशे तव वैरिणां मदः
स गतः क्वापि तवेक्षणेक्षणात्" ॥ (ब)

अत्र मदाख्यभावस्य प्रशमो राजविषयरतिभावस्याङ्गम्।

भावस्य चोदये सन्धौ
मिश्रत्वे च तदाख्यका ॥ ७५४ ॥

तदाख्यका भावोदयभावसन्धिभावशबलनामानोऽलङ्काराः। क्रमेण उदाहरणम्।

"मधुपानप्रवृत्तास्ते सुहृद्भिः सह वैरिणः।
श्रुत्वा कुतोऽपि त्वन्नाम लेभिरे विषमां दशाम्" ॥ (भ)

अत्र त्रासादयो राजविषयरतिभावस्याङ्गम्।

"जन्मान्तरीणरमणस्याङ्गसङ्गसमुत्सुका।

म्लेच्छजातिविशेषाः वने अखिलकलासक्ता निजस्त्रियः परिहृत्य परित्यज्य तव वैरिणां शत्रूणां वनितावृन्दे कान्तासमूहे रतिं विहारं कुर्वते।

(फ) परिहारः परित्यागः विलय इति यावत्।

(ब) अविरलेति। हे राजन्! अविरलैः घनैः सन्ततैरित्यर्थः करवालानां असीनां कम्पनैः आस्फालनैः तथा मुहुः पुनः पुनः भ्रुकुटीभिस्तर्जनैः गर्जनैश्च तव वैरिणां मदः गर्वः ददृशे दृष्टः, स मदः क्षणात् तव ईक्षणे दर्शनमात्रे क्वापि गतः विलयं प्राप्त इत्यर्थः।

(भ) भावस्येति। भावस्य उदये, सन्धौ मिश्रत्वे च गुणीभावापन्ने इति शेषः तदाख्यकाः तन्नामानः अलङ्काराः भवन्ति।

(म) मध्विति। ते वैरिणः शत्रवः सुहृद्भिः सह मधुपाने प्रवृत्ताः अपि कुतोऽपि तव नाम श्रुत्वा विषमां वैक्लव्यकारिणीं दशाम् अवस्थां लेभिरे प्रापुः।

सलज्जा चान्तिके सख्याः पातु नः पार्वती सदा" ॥ (य)

अत्रौत्सुक्यलज्जयोश्च सन्धिर्देवताविषयरतिभावस्याङ्गम्।

"पश्येत् कश्चिच्चल चपल रे! का त्वराहं कुमारी
हस्तालम्बं वितर हह हा व्युत्क्रमः क्वासि यासि?।
इत्थं पृथ्वीपरिवृढ! भवद्विद्विषोऽरण्यवृत्तेः
कन्या कञ्चित् फलकिसलयान्याददानाभिधत्ते" ॥ (र)

अत्र शङ्कासूयाधृतिस्मृतिश्रमदैन्यविबोधौत्सुक्यानां शबलता राजविषयरतिभावस्याङ्गम् (ल)। (व) इह केचिदाहुः "वाच्यवाचकरूपालङ्करणमुखेन रसाद्युपकारका एवालङ्काराः। रसादयस्तु वाच्यवाचकाभ्यामुपकार्य्या एवेति न तेषामलङ्कारता भवितुं युक्ता" इति, अन्ये तु "रसाद्युपकारमात्रेणेहालङ्कृति-

---

अत्र त्रासस्य भावस्य उदयः राजविषयरतेरङ्गम्।

(य) जन्मान्तरीणेति। जन्मान्तरीणस्य पूर्वजन्मनि भूतस्य रमणस्य पत्युः हरस्य अङ्गसङ्गे समुत्सुका अतएव सख्या अन्तिके समीपे सलज्जा पार्वती सदा नः अस्मान् पातु रक्षतु।

(य) पश्येदिति। राज्ञः स्तुतिरियम्। कश्चित् पश्येत्, रे चपल! चल गच्छ, का त्वरा औत्सुक्यम्, अहं कुमारी अज्ञातपरिचया, हस्तालम्बं वितर हस्तं गृहाणेत्यर्थः, हह हा दैन्यसूचकमव्ययमेतत्, व्युत्क्रमः अहं राजकन्या कथमिममधममनार्तिं स्पृशामीति अधीरगामित्वम् असि त्वं क्व यासि? हे पृथ्वीपरिवृढ! पृथिवीपते! अरण्यवृत्तेः वनाश्रयस्य भवद्विद्विषः भवद्रिपोः कन्या फलकिसलयानि आददाना चिन्वती सती कञ्चित् शबरयुवानमिति भावः इत्थम् उक्तप्रकारम् अभिधत्ते कथयति। शिखरिणीवृत्तम्।

(ल) अत्रेति। पश्येत् कश्चिदिति शङ्का, चल चपल रे इति असूया, का त्वरेति धृतिः, अहं कुमारीति स्मृतिः, हस्तालम्बं वितर इति श्रमः, हह हेति दैन्यं व्युत्क्रम इति विरोधः, क्वासि यासीति औत्सुक्यम्, एतेषां शबलता मिश्रणम्।

(व) इहेति। वाच्यवाचकरूपालङ्करणमुखेन। वाच्यमभिधेयं वाचकः शब्दः तयोः रूपयोः अलङ्करणमुखेन शोभाजननद्वारेण इत्यर्थः रसादीनाम्

व्यपदेशो भाक्तश्चिरन्तनप्रसिद्ध्या अङ्गीकार्य्य एव" इति, अपरे च "रसाद्युपकारत्वेनालङ्कारत्वं मुख्यता रूपकादौ वाच्याद्युपधानम् अजागलस्तनन्यायेन" इति, अभियुक्तास्तु "स्वव्यञ्जकवाच्यवाचकाद्युपकृतैरङ्गभूतैः रसादिभिरङ्गिनो रसादेर्वाच्यवाचकोपस्कारद्वारेणोपकुर्वद्भिरलङ्कृतिव्यपदेशो लभ्यते, समासोक्तौ तु नायकादिव्यवहारमात्रस्यैवालङ्कृतिता न तु आस्वादस्य, तस्योक्तरीतिविरहात्" इति मन्यते। अतएव ध्वनिकारेणोक्तम्। (ब)।

"प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गन्तु रसादयः।
काव्ये तस्मिन्नलङ्कारो रसादिरिति मे मतिरिति" ॥ (श्र)

यदि च रसाद्युपकारमात्रेणालङ्कृतित्वं तदा वाचकादिष्वपि तथा प्रसज्येत (प)। एवञ्च यच्च कैश्चिदुक्तं "रसादी-

---

उपकारकाः पोषका रसादयः रसभावतदाभासभावप्रशमभावोदयभावसन्धिभावशबलताः पूर्व्वोक्ता अलङ्कृतिव्यपदेशभाज इति शेषः वाच्यवाचकाभ्याम् अर्थशब्दाभ्याम्। भाक्तः गौणः। चिरन्तनप्रसिद्ध्या प्राचीनमतेनेत्यर्थः। रसादीति। रसादीनामुपकारकत्वं अलङ्कारत्वमिति मुख्यलक्षणमिति भावः, वाच्याद्युपधानं वाच्यवाचकालङ्करणमित्यर्थः। अजागलस्तनन्यायेनेति। यथा छागस्य गलदेशवर्त्ती स्तनः दुग्धानुपयोगितया निष्प्रयोजनः तथा रसादेरुपकारकत्वाभावेन प्रकृतानुपयोगीत्यर्थः। अभियुक्ता मान्याः। स्वव्यञ्जकेति। रसव्यञ्जका ये वाच्यवाचकाः अर्थशब्दाः तैः उपकृतैः पुष्टिं नीतैः अङ्गभूतैः अप्रधानतया स्थितैः। अङ्गिनः मुख्यस्य। वाच्यवाचकोपस्कारद्वारेण अर्थशब्दाभ्यां य उपस्कारः स एव द्वारं तेन। उक्तरीतिविरहादिति वाच्यवाचकोपस्कारद्वारेण रसाद्युपकारकत्वाभावादित्यर्थः।

(श्र) प्रधाने इति। यत्र वाक्यार्थे प्रधाने अन्यत्र अन्यस्मिन् रसादौ रसादयः आदिपदेन भावादिपरिग्रहः। अङ्गम् अप्राधान्येन स्थिता इत्यर्थः। तस्मिन् काव्ये वाक्यार्थे रसादिः अलङ्कारः भवति इति मे मम मतिः।

(प) वाचकादिष्विति। तथा अलङ्कारत्वमित्यर्थः। परास्तं निराकृतं वाच्यवाचकालङ्करणमुखेन रसाद्युपकारकत्वाभावादिति भावः।

नामङ्गित्वे रसवदाद्यालङ्कारः अङ्गत्वे तु द्वितीयोदात्तालङ्कारः” तदपि परास्तम्।

यद्येत एवालङ्काराः परस्परविमिश्रिताः।
तदा पृथगलङ्कारौ संसृष्टिः सङ्करस्तथा॥
७५५॥ [स]

यथा लौकिकालङ्काराणामपि परस्परमिश्रणे पृथक् चारुत्वेन पृथगलङ्कारत्वं तथोक्तरूपाणां काव्यालङ्काराणामपि परस्परमिश्रत्वे संसृष्टिसङ्कराख्यौ पृथगलङ्कारौ। तत्र।

मिथोऽनपेक्षयैतेषां
स्थितिः संसृष्टिरुच्यते॥ ७५६ [ह]

एतेषां शब्दार्थालङ्काराणाम्। यथा।

“देवः पायादपायान्नः स्मेरेन्दीवरलोचनः।
संसारध्वान्तविध्वंसहंसः कंसनिसूदनः” ॥ (च)

अत्र “पायादपायात्” इति यमकम्। “संसारेति” आदौ चानुप्रास इति शब्दालङ्कारयोः संसृष्टिः। द्वितीये पादे उपमा

(स) अधुना संसृष्टिसङ्कराख्यावलङ्कारावाह यद्येति। यदि एते पूर्वोक्ता एव अलङ्काराः परस्परं विमिश्रिताः भवन्ति तदा संसृष्टिः तथा सङ्कर इति नामानौ पृथक् भिन्नौ अलङ्कारौ स्यातामिति शेषः।

(ह) संसृष्टिमाह मिथ इति। मिथः अन्योन्यम् अनपेक्षया परस्परापेक्षां विनेत्यर्थः एतेषाम् अलङ्काराणां बहुवचनमुपलक्षणं द्वयोरपि अलङ्कारयोः स्थितिः संसृष्टिः उच्यते।

(च) देव इति। स्मेरे विकसिते इन्दीवरे इव लोचने यस्य तथोक्तः, संसार एव ध्वान्तं तिमिरं तस्य विध्वंसे हंसः सूर्य्यः कंसनिसूदनः कंसारिः देवः कृष्णः अपायात् आपदः नः अस्मान् पायात् रक्षतु।

द्वितीयार्द्धे च रूपकमित्यर्थालङ्कारयोः संसृष्टिः। उभयोः स्थितत्वाच्छब्दार्थालङ्कारसंसृष्टिः।

अङ्गाङ्गित्वेऽलङ्कृतीनां तद्वदेकाश्रयस्थितौ।
सन्दिग्धत्वे च भवति सङ्करस्त्रिविधः पुनः॥

७५७॥ [क]

अङ्गाङ्गिभावो यथा।

"आकृष्टवेगविगलद्भुजगेन्द्रभोग-
निर्मोकपट्टपरिवेष्टनयाम्बुराशेः।
मन्थव्यथाव्युपशमार्थमिवाशु यस्य
मन्दाकिनी चिरमवेष्टत पादमूले"॥ (ख)

अत्र निर्मोकपट्टापह्नवेन मन्दाकिन्या आरोप इत्यपह्नुतिः। सा च मन्दाकिन्या वस्तुवृत्तेन यत्पादमूलवेष्टनं तच्चरणमूलवेष्टनमिति श्लेषमुत्थापयतीति तस्याङ्गम्। श्लेषश्च पादमूलवेष्टनमेव। चरणमूलवेष्टनमित्यतिशयोक्तेरङ्गम्, अतिशयोक्तिश्च "मन्थव्यथाव्युपशमार्थमिव" इत्युत्प्रेक्षाया अङ्गम्। उत्प्रेक्षा च अम्बुराशिमन्दाकिन्योर्नायकनायिकाव्यवहारं गमयतीति समासोक्तेरङ्गम्। यथा वा।

(क) सङ्करमाह अङ्गेति। अलङ्कृतीनाम् अङ्गाङ्गित्वे गुणप्रधानभावे तद्वत् तथा एक एव आश्रयः आधारः तत्र स्थितौ तथा सन्दिग्धत्वे च अतएव त्रिविधः सङ्करः भवति।

(ख) आकृष्टेति। आकृष्टेः समुद्रमन्थनसमये देवासुराणामुभयतः आकर्षणस्य यः वेगः तस्मात् विगलन् स्खलन् भुजगेन्द्रभोगस्य वासुकिदेहस्य यः निर्मोकपट्टः परित्यक्तत्वग्वसनं तस्य परिवेष्टनया परिवेष्टनच्छलेनेत्यर्थः अम्बुराशेः समुद्रस्य पत्युरिति भावः मन्थव्यथायाः मन्थनजनितपीड़ायाः व्युपशमार्थमिव आशु शीघ्रं मन्दाकिनी गङ्गा यस्य नारायणस्य पादमूले पदतले चरणसमीपे च चिरम् अवेष्टत अवहत् संवाहनार्थमतिष्ठच्च। वसन्ततिलकं वृत्तम्।

"अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्तत्पुरःसरः ।
अहो ! दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः" ॥ (ग)

अत्र समासोक्तिर्विशेषोक्तेरङ्गम् । सन्देहसङ्करो यथा ।

"इदमाभाति गगने भिन्दानं सन्ततं तमः
अमन्दनयनानन्दकरं मण्डलमैन्दवम्" ॥ (घ)

अत्र किं मुखस्य चन्द्रतयाध्यवसानादतिशयोक्तिः उत इदमिति मुखं निर्दिश्य चन्द्रत्वारोपाद्रूपकं, अथवा इदमिति मुखस्य चन्द्रमण्डलस्य च द्वयोरपि प्रकृतयोरेकधर्माभिसम्बन्धा त्तुल्ययोगिता, आहोस्विच्चन्द्रस्याप्रकृतत्वाद्दीपकं, किंवा विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य मुखस्य गम्यत्वात् समासोक्तिः, यद्वाऽप्रस्तुतचन्द्रवर्णनया प्रस्तुतस्य मुखस्यावगतिरित्यप्रस्तुतप्रशंसा, यद्वा मन्मथोद्दीपनः ,कालः स्वकार्य्यभूतचन्द्रवर्णनामुखेन वर्णित इति पर्य्यायोक्तिरिति बहूनामलङ्काराणां सन्देहात् सन्देहसङ्करः, यथा वा मुखचन्द्रं पश्यामीत्यत्र किं मुखं चन्द्र इवेत्युपमा उत चन्द्र एवेति रूपकमिति सन्देहः, साधकबाधकयोर्द्वयोरेकतरस्य सद्भावेन पुनर्न सन्देहः। यथा "मुखचन्द्रं चुम्बति" इत्यत्र चुम्बनं मुखस्यानुकूलमित्युपमायाः साधकं, चन्द्रस्य तु प्रतिकूलमिति रूपकस्य बाधकम् । "मुखचन्द्रः प्रकाशते"

(ग) अनुरागेति । सन्ध्या अनुरागवती लौहित्यवती प्रेमवती च, दिवसः तस्याः सन्ध्यायाः पुरःसरः पुरोवर्त्ती । अहो आश्चर्य्यं दैवगतिश्चित्रा अद्भुता, तथापि अनुरागवत्त्वे पुरोवर्त्तित्वे चेत्यर्थः न समागमः न सम्मेलनम् ।

(घ) इदमिति । सन्ततं निविड़ं तमः अन्धकारं भिन्दानं खण्डयत् अमन्दं यथा तथा नयनयोः आनन्दकरम् ऐन्दवं चान्द्रं मण्डलमिदम् आभाति राजते ।

(ङ) साधकेति । साधकं तुल्यतया उपपादकमिह साधर्म्यं रूपक

इत्यत्र प्रकाशाख्यो धर्मो रूपकस्य साधको मुखे उपचरितत्वेन सम्भवतीति नोपमाबाधकः (ङ)।

"राजनारायणं लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गति निर्भरम्" ॥ (च)

अत्र योषित आलिङ्गनं नायकस्य सदृशेनोचितमिति लक्ष्म्यालिङ्गनस्य राजन्यसम्भवादुपमाबाधकं नारायणे सम्भवाद्रूपकम्। एवं

"वदनाम्बुजमेणाक्ष्या भाति चञ्चललोचनम्"। (छ)

अत्र वदने लोचनस्य सम्भवादुपमायाः साधकता, अम्बुजे च असम्भवाद्रूपकस्य बाधकता। एवं "सुन्दरं वदनाम्बुजम्" इत्यादौ साधारणधर्मप्रयोगे, "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे" इति वचनादुपमासमासो न सम्भवतीति उपमाया बाधकः। एवञ्चात्र मयूरव्यंसकादित्वाद्रूपकसमास एव। एकाश्रयानुप्रवेशो यथा मम।

"कटाक्षेणापीषत् क्षणमपि निरीक्षेत यदि सा
तदानन्दः सान्द्रः स्फुरति पिहिताशेषविषयः।
सरोमाञ्चोदञ्चत्कुचकलसनिर्भिन्नवसनः
परीरम्भारम्भः क इव भविताम्भोरुहदृशः" ॥ (ज)

साधकम् उपमाया बाधकं तथा मुख्यतया उपमेयनिष्ठं साधर्म्यम् उपमायाः साधकं रूपकस्य बाधकं तयोरेकतरस्य साधकस्य बाधकस्य वा इत्यर्थः।

(च) राजेति। राजा एव नारायणः तं त्वां लक्ष्मीः निर्भरं गाढम् आलिङ्गति आश्रयतीत्यर्थः।

(छ) वदनमिति। एणाक्ष्याः हरिणाक्ष्याः चञ्चले लोचने यस्य तथाविधं वदनम् अम्बुजमिव तत् भाति शोभते।

(ज) कटाक्षेणापीति। यदि सा कटाक्षेण ईषत् क्षणमपि अल्पक्षणमपि निरीक्षेत पश्येत् तदा पिहितः आच्छादितः अशेषः विषयः येन तादृशः सान्द्रः

अत्र "कटाक्षेणापीषत् क्षणमपि" इत्यत्र छेकानुप्रासस्य "निरीक्षेत" इत्यत्र क्षकारमादाय वृत्त्यनुप्रासस्य चैकाश्रयेऽनुप्रवेशः। एवं च अत्रैवानुप्रासार्थापत्त्यलङ्कारयोः। यथा वा। "संसारध्वान्तविध्वंसः" इत्यत्र रूपकानुप्रासयोः। यथा वा। "कुरबका रवकारणतां ययुः" इत्यत्र रवका रवका इत्येकं बकारबकार इत्येकमिति यमकयोः। यथा वा।

"अहिणअपओअरसिएसु पहिअसामाइएसु दिअसेसु।
सोहइ पसारिअगीआणं णच्चिअं मोरविंदाणम्" (१)॥ (क)

अत्र "पहिअसामाइएसु" इत्येकाश्रये पथिकश्यामायितेष्विति उपमा। पथिकसामाजिकेषु इति रूपकं प्रविष्टम्।

श्रीचन्द्रशेखरमहाकविचन्द्रसूनु-
श्रीविश्वनाथकविराजकृतं प्रबन्धम्।
साहित्यदर्पणममुं सुधियो विलोक्य
साहित्यतत्त्वमखिलं सुखमेव वित्त॥

---

(१) अभिनवपयोदरसितेषु पथिकश्यामायितेषु दिवसेषु।
शोभते प्रसारितग्रीवाणां नृत्तं मयूरवृन्दानाम्॥ इति सं०।

[illegible]

(क) [illegible]

यावत्प्रसन्नेन्दुनिभानना श्रीर्नारायणस्याङ्कमलङ्करोति।
तावन्मनः सम्मदयन् कवीनामेष प्रबन्धः प्रथितोऽस्तु लोके॥

इति साहित्यदर्पणे दशमः परिच्छेदः समाप्तः।

समाप्तञ्चेदं साहित्यदर्पणम्।

वृन्दानां नृत्यं महति उत्सवायते इत्यर्थः। अथवा पथिकेति सम्बोधनं श्यामायितेषु मेघैरिति भावः। दिवसेषु इत्यस्य विशेषणमिति च बोध्यम्।

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यविरचिता व्याख्या समाप्ता।